वैयाकरणसि[illegible]कौमुदी

बालमनोरमाव्याख्यासहिता

पूर्वार्द्धम्

२६६

श्रीः

अस्याधिकारी भूलनचयजातीय-
जवाहिरलाल:
त्रियेश्वर तिवारी

ઉમરાંધવાસી મૂતનાગ્રજ્ઞાતીય-
જવાહિરલાલ વિશ્વેશ્વર તિવારી

भूमिका

तत्र भवतः परमेशितुः परया दययेदं विद्वद्वरेण श्रीमद्वासुदेवदीक्षितेन विरचितया बालमनोरमाख्यटीकया सनाथीकृतायाः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः पूर्वार्धस्य शुद्धतमं संस्करणं वैयाकरणानां वस्तुतः प्रमोदावहं मुद्राप्य प्रकाशितं विराजते।

इयं च टीका सरलतायां सर्वातिशायिनी, व्यापकविषयतया सकलानामुपलभ्यमानटीकानां स्वस्मिन्नन्तर्भावं संपादयन्ती, सारवत्तरतया पातञ्जलमहाभाष्यसर्वस्वं ख्यापयन्ती, सर्वाङ्गपरिपूर्णतया चावर्णनीयं किमपि कौतूहलं जनयन्ती कस्यचित्सहृदयस्य कविवरस्य—

न हि शब्दरत्नकौस्तुभशेखरसुभगीकृताऽपि सा प्रौढा।
कुरुते कौमुद्यामिह कुतुकं बालमनोरमा यद्वत्॥

इति विच्छित्तिपूर्णां सूक्तिं यथार्थयन्ती प्रचाकशीति।

अस्याश्च प्रणेता विद्वन्मूर्धन्योऽध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रपारावारपारंगममतिः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धसकलानवद्यविद्यावैशारद्योऽन्नपूर्णागर्भजातः श्रीमहादेववाजपेयितनूजन्मा चोलदेशनृपतेरमात्यपदधुरां वहमानस्य नैकविधमहाक्रत्वनुष्ठानपूतयशस आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युत्वेन सुप्रतीतः श्रीवासुदेवदीक्षितः स्वजनुषा सपादशताद्वर्षेभ्यः प्राक् भारतभूमिगौरवं संवर्धयन् व्यराजत।

यद्यपि चेयं टीका पूर्वमपि त्रिवेन्द्रंनगरे मद्रप्रान्ते मुद्राप्य प्रकाशिताऽऽसीत्, तथापि तत्संस्करणद्वयमपि अशुद्धिबाहुल्येन सूत्रादीनां स्खलनवैपुल्येन मूल्यातिरेकेन च वैयाकरणानामनुपादेयत्वं तिरस्करणीयत्वं चाभजत। तदेतदापातप्रतिपन्नं दूषणजातं मौलिकं च ग्रन्थस्य गुणजातं पर्यालोच्य तत्तत्सूत्रोदाहरणादिस्खलनानि यथासंभवं दूरीकृत्येदं संस्करणं प्राकाश्यत। यत्र च सूत्रार्थकरणे व्यत्यास आसीत् तत्र टिप्पण्यां वस्तुतस्त्वित्यादिना मया स्वमतं प्रदर्श्य विषयविवेचना संपादिता।

बहुषु स्थलेषु विशिष्टटिप्पणीसमुल्लेखेन मूलकौमुद्या आशयोऽपि सम्यग् विवृतः। मूलकृता चोदाहरणार्थं समुद्धृतानां वाक्यानां च यथायथं ग्रन्थ-सर्ग-श्लोकादि निर्देशाः यावच्छक्यं संपादिताः। मूल्यमप्यस्य संस्करणस्यातितरामेव स्वल्पं नियतं वर्तते, येन सर्वेऽपि एतद्ग्रन्थक्रयणोत्साहिनो भवेयुः।

यद्यपि च मया यत्र यत्र सूत्रोदाहरणादिस्खलितानां दूरीकरणेन समुचितपाठस्थापनां कृत्वा, तत्र तत्र पूर्वं विद्यमानानां स्खलितपाठानां टिप्पण्यादौ प्रदर्शनं तुच्छत्वाद्ग्रन्थगौरवभयाच्च न कृतं, तथापि तत्र विषये आधुनिकपाश्चात्यपद्धत्यभिमानिनः क्षाम्येयुः। यतः किल वस्तुतो दुष्टानां तुच्छानां पाठानां टिप्पण्यादौ प्रदर्शनमात्रेण नास्माकं गौरववृद्धिः, नापि टीकाकर्तुर्विद्वद्वरेण्यस्य वस्तुतस्तानि स्खलनानि संभवन्ति, किन्तु लेखकादिप्रमादजनितान्येवेति, तदुपेक्षैवास्मभ्यं रोचते स्म इति। तत्र दिङ्मात्रेण किंचित्स्खलितजातं प्रदर्श्यते।

१ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणे 'गिर्'शब्दस्य सप्तमी बहुवचने 'गीर्षु गीःषु' इति रूपद्वयं पूर्वयोः संस्करणयोरुपलभ्यते, तत्र 'रोः सुपी' ति नियमेन रेफस्य विसर्गासंभवात् अस्माभिः 'गीर्षु' इत्येकमेव रूपं शुद्धसस्करणे स्थापितं न तत्र 'गीःषु' इत्यशुद्धं रूपं टिप्पण्यामपि प्रदर्शितं, तुच्छत्वात् । २ एवमेव तीर्थे य' 'इति सूत्र' 'समानतीर्थे वासी' इति समानतीर्थशब्दात्' तद्धितार्थ' इति कृत समासा देव 'य प्रत्ययविधाना' दिति पाठ आसीत् । तत्र 'तद्धितार्थ' इतिसूत्रेण समासस्याऽसंभवात् 'समानतीर्थशब्दात्कृतसमासादेव वासीति तद्धितार्थे यप्रत्ययविधानात् इति पाठः स्थापितः । ३ धुरो यड्ढकौ, ४-४-७७ बह्वच् पूर्व पदाट्ठच् ४–४–६४ एवं पाठौ सकलाष्टाध्यायीविरुद्धावास्ताम् । तत्र यथोचितं धुरो यड्ढकौ, बह्वच्पूर्वपदाट्ठञ् । इति पाठौ स्थापितौ । ४ प्राग्दिश इति सूत्रे टीकायां 'इदमस्तृतीयादिविभक्तिः' इति स्वर, इति पाठ आसीत्, तत्र निर्दिष्टसूत्रस्य खपुष्पामाणत्वात् 'ऊडिदं पदादी'त्यादि सूत्रपाठः स्थापितः। ५ मातुरुत्संख्या संभद्रपूर्वायाः' इति सूत्रे 'शुभ्रादित्वाद्वैमात्रेयः । अस्यांशस्य टीका सर्वथाऽशुद्धाऽऽसीत् । सा यथोचितं संशोधिता । ६ शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः । अत्र शुनःशेप इत्यस्य विवरणे टीका सर्वथाऽशुद्धाऽऽसीत् । ७ क्वचित् सयोगान्तस्य लोप, इत्युल्लेखनीये 'स्कोरित्युल्लिखितमासीदित्यादि तत्र तत्र टिप्पण्याद्युल्लेखमन्तरेणैव यथोचितपाठसंनिवेशः कृत इति तत्र केवलं वस्तुतः टीकाकृतः स्खलनानि न सन्तीति प्रदर्शनाशय एव मुख्यं निदानम् ।

एवं विशेषत उपयुक्ताष्टिप्पणीः शेषाधिकारान्तं यावत्प्रदाय पूर्वत एव गुरुतरस्यास्य ग्रन्थस्याततरामेव टिप्पण्यादिजनिता वृद्धिरसह्या स्यादित्यालोच्याग्रे टिप्पणी संवर्धनं न कृतम् । तथाप्यावश्यकं विवरणादिकं तु टिप्पणीकरणेन संपादितमेव । अस्य महतो ग्रन्थस्य १००० सहस्रपृष्ठपरिमितस्याल्पीयसा कालेन संमुद्र प्रकाशने श्रेष्ठिवरस्य मोतीलालबनारसीदासमहोदयस्य पुत्रेण श्रेष्ठिवरसुन्दरलालमहोदयेन या कर्मवीरता प्रदर्शिता तया सर्वेषां वैयाकरणानां स धन्यवादार्हः । एवमेवास्य संशोधनेऽनुक्रमण्यादिसंपादने च गढ़वालप्रा तायेन विद्वद्वरपीताम्बरदत्तशास्त्रिमहोदयेन यत्स... ...मारचितं तेन सोऽपि विशेषतो धन्यवादार्हः ।

एवं महता यत्नेनास्य ग्रन्थस्य संशोधने परिष्करणे च संपादितेऽपि कार्यबाहुल्यवशाद्ग्रन्थप्रकाशनत्वरावशात् मुद्रकादीनामसावधानतया दोषाणां मानुषमनीषासौलभ्याच्च पण्डितप्रवरा गुणैकपक्षपातिनो दोषानुपेक्ष्य इमं श्रमं सफलयेयुरिति बाढमाशास्ते— विदुषामनुचरो

महामहोपाध्यायो

वै० शु० १० रवौ सं० १९९२ माधवशास्त्री भाण्डारी

व्याकरण-वेदान्ताचार्यः साहित्यमीमांसातीर्थः

लवपुरीयप्राच्यमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकः ।

सिद्धान्तकौमुद्याः पूर्वार्द्धगतविषयानुक्रमणिका

[illegible]

[illegible]वत

बालमनोरमाव्याख्योपेता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी।

पूर्वार्धम्।

॥ श्रीः ॥

बालमनोरमाव्याख्योपेता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

स जयति दिव्यनटेशो नृत्यति योऽसौ चिदम्बरसभायाम् ।
पाणिन्याद्या मुनयो यस्य च दयया मनोरथानभजन् ॥ १ ॥
अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।
किंचास्तु पतञ्जलये भ्रात्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ २ ॥
व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।
वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि बालमनोरमाम् ॥ ३ ॥

ॐ 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते । वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च, अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युः' इति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यादिस्मृतिसिद्धकर्तव्यताकं ग्रन्थादौ कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नन् प्राचीनग्रन्थैरगतार्थतां विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणश्च सूचयन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—**मुनित्रयमिति श्लोकेन** । इयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरच्यत इत्यन्वयः । इयमिति ग्रन्थरूपा वाक्यावलिर्विवक्षिता । भाविन्या अपि तस्याः बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति प्रत्यक्षवन्निर्देशः । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः, तेषां सिद्धान्ताः एते शब्दाः साधव इति निश्चितार्थाः, तेषां कौमुदी चन्द्रिका । अत्यन्तसादृश्यात्ताद्रूप्यव्यपदेशः । चन्द्रिका हि तमो निरस्यति । भावान् सुखं प्रकाशयति । दिनकरकिरणसंपर्कजनितं संतापमपगमयति । एवमियमपि ग्रन्थरूपवाक्चन्द्रिका अज्ञानात्मकं तमो निरस्यति । मुनित्रयग्रन्थभावाननायासं प्रकाशयति । अतिविस्तृतदुरूहभाष्यकैयटादिमहाग्रन्थपरिशीलनजनितं चित्तसंतापं च शमयतीति अत्यन्तसादृश्याद्युज्यते चन्द्रिकातादात्म्याध्यवसायः । विरच्यते क्रियते । वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानव्यपदेशः । किं कृत्वेत्यत आह—**मुनित्रयं नमस्कृत्येति** । त्रयः अवयवा अस्य समुदायस्य त्रयं त्र्यवयवकसमुदायः । 'संख्याया अवयवे तयप्' इति तयप् तद्धितः । 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा' इति तयस्यायजादेशः । मुनीनां त्रयमिति षष्ठीसमासः । त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति यावत् । यद्यपि मुनिशब्दस्य त्रिशब्दस्य चाभेदा-

अथ संज्ञाप्रकरणम्

१ अइउण्। २ ऋॡक्। ३ एओङ्। ४ ऐऔच्। ५ हयवरट्।

न्वये त्रिशब्दस्य मुनिशब्दसापेक्षत्वात् असामर्थ्यात्तद्धितानुपपत्तिः, तथापि त्रयोऽवयवा अस्य समुदायस्य त्रयम् इति प्रथमं व्युत्पाद्यम्। अत्र त्रिशब्दस्य मुनिशब्दमनपेक्ष्यैव समुदायेऽन्वयान्नास्त्यसामर्थ्यम्। ततो मुनीनां त्रयमिति मुनिशब्दः समुदायेऽन्वेति, तस्य प्रत्ययार्थतया प्रधानत्वात्। न तु मुनिशब्दस्य त्रयशब्दैकदेशभूतत्रिशब्देनाभेदान्वयः, 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु तदेकदेशेन' इति न्यायात्। ततश्च मुनिशब्दत्रिशब्दयोः परस्परवार्तानभिज्ञयोरेव शब्दमर्यादया समुदायेऽन्वये सति पश्चात्संख्यायाः परिच्छेदकत्वस्वभावतया त्रित्वस्य परिच्छेद्यपर्यालोचनायां संनिहितपदान्तरोपस्थितत्वान्मुनय एव परिच्छेद्यतया संबध्यन्ते—त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति। सोऽयं पार्ष्ठिकान्वयः अरुणाधिकरण (पू-मी-३-१-४) न्यायविदां सुगम इत्यलं विस्तरेण। मुनित्रयमिति कर्मणि द्वितीया। 'नमःस्वस्ति' इति चतुर्थी तु न, कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। नमस्कृत्य अञ्जलिशिरःसंयोगादिव्यापारेण तोषयित्वेत्यर्थः। नमस्करोतेरञ्जलिशिरःसंयोगादिरूपव्यापारमात्रार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्त्या द्वितीयानुपपत्तेः। ननु प्राचीनेषु प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थेषु वैयाकरणसिद्धान्तानां संग्रहात्तैरेव ग्रन्थैः चरितार्थत्वात् किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह—**तदुक्तीः परिभाव्य चेति।** तस्य मुनित्रयस्य उक्तयः तदुक्तयः सूत्रवार्तिकभाष्यात्मकग्रन्थरूपवाक्यावलयः ताः परिभाव्य च सम्यगालोच्य चेत्यर्थः। भूधातोः स्वार्थिकणिजन्ताद्रूपम्। चुरादौ हि 'भुवोऽवकल्कने' इत्यत्र णयन्तभूधातोश्चिन्तनार्थकत्वमपि वक्ष्यते मूलकृतैव। नच 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशविरोधः शङ्क्यः, कोशस्य अणयन्तभूधातुविषयत्वात् 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति सूत्रेण तिरस्कारार्थे वर्तमानादणयन्तात्परिपूर्वकभूधातोर्भावे घञि परिभावशब्दस्य व्युत्पत्त्यवगमात्। एवं तदुक्तीरीति तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शित्वात्प्राचां प्रक्रियाकौमुदीप्रसादादिकृतां उक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थं इति व्याख्यानं क्लिष्टत्वादुपेक्षितम्। अनेन स्वग्रन्थस्य मुनित्रयग्रन्थानुयायित्वं प्राचीनप्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थानां तद्विरुद्धत्वं च सूचितम्। तच्च प्रौढमनोरमायां स्वयमेव मूलकृता प्रपञ्चितमेव। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीत्यन्वर्थसंज्ञया वैयाकरणसिद्धान्ताः प्रतिपाद्यत्वेन विषयाः। अनायासेन तदवगमः प्रयोजनम्। तस्य ग्रन्थस्य च जन्यजनकभावः संबन्धः।

---

१ रामचन्द्रसूरेः प्रक्रियाकौमदी नाम ग्रन्थः। तदुपरि विठ्ठलसूरेः प्रसादनाम्नी टीका।

६ लण्। ७ ञमङणनम्। ८ झभञ्। ९ घढधष्। १० जबगडदश्। ११ खफछठथचटतव्। १२ कपय्। १३ शषसर्। १४ हल्॥

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि। एषामन्त्या इतः। लण्सूत्रे अकारश्च। हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः॥

१। हलन्त्यम्। (१-३-३)। 'हल्' (म. सू १४) इति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात्।

वैयाकरणसिद्धान्तजिज्ञासुरधिकारीति सूचितम्। अथ वैयाकरणसिद्धान्तान्निरूपयिष्यन्, व्याकरणशास्त्रस्य मूलभूतानि चतुर्दश सूत्राणि पठति—**अइउणित्यादिना**। नन्विमानि सूत्राणि मुनित्रयग्रन्थबहिर्भूतत्वादप्रमाणमित्यत आह—**इति माहेश्वराणि सूत्राणीति**। महेश्वरादागतानि माहेश्वराणि। 'तत आगतः' इत्यण्। महेश्वरादधिगतानीति यावत्। तदुक्तं पाणिनिशिष्यप्रणीतशिक्षायाम्—

'येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥' इति।

एतत् चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतायां काशिकायामप्युक्तम्—

'नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥' इति

अत्र ननादेत्यन्तर्भावितण्यर्थो नदधातुः। ढक्कां नादयामासेत्यर्थः। नवपञ्चवारं चतुर्दशकृत्वः। एतच्छिवढक्कोत्थितं वर्णजालं शिवसूत्रजालतया विमर्शे जानामीत्यर्थः। आर्षस्तङ्। एवं च महेश्वरेण प्रोक्तानि माहेश्वराणीति निरस्तम्। एतेन माहेश्वरत्वादेतेषां सूत्राणां नाप्रामाण्यमित्युक्तं भवति। नन्वेवमपि अनर्थकवर्णराश्यात्मकानामेषां सूत्राणां वैयाकरणसिद्धान्तप्रकाशने उपयोगाभावादिह तदुपन्यासो व्यर्थ इत्यत आह—**अणादिसंज्ञार्थानीति**। अण् आदिः यासां ताः अणादयः, अणादयश्च ताः संज्ञाश्च अणादिसंज्ञाः, ताः अर्थः प्रयोजनं येषां तानि अणादिसंज्ञार्थानि। अनर्थकवर्णराशित्वेऽपि एषां सूत्राणां व्याकरणशास्त्रगतव्यवहारोपयोग्यणादिसंज्ञासु उपयोगान्नानर्थक्यमिति भावः। कथमेषां सूत्राणामणादिसंज्ञार्थत्वमित्यत आह—**एषामन्त्या इत इति**। एषामुदाहृतसूत्राणां अन्त्याः अन्ते भवाः णकारादिवर्णाः इत्संज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः॥ **लण्सूत्रे अकारश्चेति**। इत इत्यनुषज्यते। तच्च एकवचनान्ततया विपरिणम्यते। लण्सूत्रे लकारात्परः अकारश्च इत्संज्ञकः प्रत्येतव्य इत्यर्थः। अनन्त्यत्वात्पृथक्प्रतिज्ञा। ननु लण्सूत्र एव अकारस्य इत्संज्ञकत्वे हयवरेत्यादौ पुनःपुनरकारोच्चारणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—**हकारादिष्वकार उच्चारणार्थ इति**। हकारादीनां सुखोच्चारणार्थं पुनः पुनरकारपाठ इत्यर्थः। अन्यथा ह्य्व्र् इत्येवं क्लिष्टोच्चारणापत्तेरिति भावः। अथवा अचं विना

२। आदिरन्त्येन सहेता। (१-१-७१) अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां

हलामुच्चारणाभावात् पुनः पुनरकारपाठो हकाराद्युच्चारणार्थं इत्येव व्याख्येयम्। अत एव 'उच्चैरुदात्तः' इति सूत्रे भाष्यम्—'नान्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति। अत्र च इदमेव अकारस्य पुनः पुनरुच्चारणं ज्ञापकम्। एवं च 'वर्णात्कारः' इति कारप्रत्यये सति ककार इत्यादि (सिध्यति)। वाक् इत्याद्यवसानेषु वृत्त इत्यादौ संयुक्तवर्णेषु च, पदान्ते 'चोः कुः' इत्यादिविधिबलात् 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादिशास्त्रबलाच्च, नायं नियम (इत्यपि बोध्यम्) इत्यलम्।

ननु चतुर्दशसूत्र्यां णकाराद्यन्तवर्णानाम् इत्संज्ञा प्रतिज्ञाता—एषामन्त्या इत इति। तदनुपपन्नम्। तेषां हि 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण इत्संज्ञा वक्तव्या। तच्च सूत्रं हल्पदार्थावगमोत्तरमेव प्रवृत्तिमर्हति। हल्संज्ञा च हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायां सत्याम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रेण वाच्या। हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञा च 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण वाच्या। एवं च हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायां सत्याम् 'आदिरन्त्येन' इति हल्संज्ञासिद्धौ 'हलन्त्यम्' इति सूत्रप्रवृत्तिः, 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायाम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति हल्संज्ञासिद्धिः इत्येवं 'हलन्त्यम्, आदिरन्त्येन' इत्यनयोः परस्परसापेक्षत्वेन अन्योन्याश्रयत्वादबोधः[1]। एवं च हल्संज्ञामनुपजीव्यैव हल्सूत्रे लकारस्य केनचित् सूत्रेण इत्संज्ञामबोधयित्वा 'हलन्त्यम्' इति हलामित्संज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तमित्याशङ्क्य हल्संज्ञामनुपजीव्यैव हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञां विधातुं 'हलन्त्यम्' इति सूत्रं द्विरावृत्य प्रथमसूत्रमुपक्षिपति—**हलन्त्यम्**। एकपदं सूत्रम्। हलि अन्त्यं हलन्त्यमिति विग्रहः। शौण्डादेराकृतिगणत्वात् 'सप्तमी शौण्डैः' इति सप्तमीसमासः। सुप्सुपेति समासो वा। हल्पदमिह सूत्रपरम्। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति पूर्वसूत्रात् इदित्यनुवर्तते। तदाह—**हलिति सूत्र इत्यादिना। इत्स्यादिति**। इत्संज्ञकः स्यादित्यर्थः, संज्ञाप्रस्तावात्। एवं च अनेन सूत्रेण हल्सूत्रे लकारस्य हल्संज्ञामनुपजीव्यैव इत्संज्ञा सिद्धेति नान्योन्याश्रय इति भावः।

नन्वस्तु हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञा। ततः किमित्यत आह—**आदिरन्त्येन**

---

१ अयं भावः पदपदार्थज्ञानं वाक्यार्थज्ञाने कारणमिति नियमः। तथा च हलन्त्यमितिसूत्रे हल्पदार्थज्ञानं विना तत्सूत्रवाक्यार्थो न संभवति। प्रत्याहारभूतहल्पदार्थज्ञानं च 'आदिरन्त्येनेति सूत्रस्य वाक्यार्थाधीनम्। आदिरन्त्येनेति सूत्रवाक्यार्थज्ञानं च तद्घटक 'इत्' पदार्थज्ञानाधीनम्। इत्पदार्थज्ञानं च 'हलन्त्य'सूत्रवाक्यार्थज्ञानाधीनमिति अन्योन्याधीनान्योन्यज्ञप्तिकस्वरूपोऽन्योन्याश्रयोऽभीष्टप्रतिबन्धकत्वाद्दोषः, इति।

स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हल्संज्ञायाम् । 'हलन्त्यम्' (सू १) । उपदेशेऽन्त्यं हल् इत्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततः 'अण्' 'अच्' इत्यादिसंज्ञासिद्धौ-

---

सहेता । अन्ते भवः अन्त्यः । तेन इता सहोच्चार्यमाणः आदिः अण् अच् इत्यादिरूपः संज्ञेत्यर्थः, संज्ञाप्रस्तावात् । तत्र 'यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिः यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्तः ।' इति आद्यन्तवत्सूत्रे भाष्यम् । तदिहाद्यन्त-शब्दाभ्यां मध्यगा आक्षिप्यन्ते । अतस्तेषां संज्ञेति लभ्यते । 'स्वं रूपं' इति पूर्व-सूत्रात्स्वमित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । तदेतदाह—**अन्त्येने-त्यादि । स्वस्य चेति** । अत्र च स्वशब्देन संज्ञाकोटिप्रविष्ट आदिरेव परा-मृश्यते, नत्वन्त्योऽपि, अन्त्येनेति तृतीयया 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति विहितया तस्य अप्राधान्यावगमात्, सर्वनाम्नां चोत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् । न च इक् उक् इच् यय् मय् इत्यादिप्रत्याहाराः कथं स्युः इकारादीनामादित्वाभावादिति वाच्यम् न हि सर्वापेक्षमिहादित्वम् । किंतु आद्यन्तशब्दाक्षिप्तसमुदायापेक्षम् । ततश्च अइउणिति इकारमारभ्य ऋऌक् इति ककारपर्यन्तं वर्णसमुदायं बुद्ध्या परिकल्प्य तदादित्वं इकारस्य संभावनीयम् । एवमिजादिष्वपि । तथा अन्त्यत्वमपि बुद्धिकल्पितसमुदायापेक्षमेव । न तु सूत्रापेक्षम् । ततश्च रप्रत्याहारः सुग्रहः । अन्यथा लण्सूत्रे अकारस्यान्त्यत्वाभावात् स न स्यात् । अत्र आद्यन्तशब्दयोर-न्यतराभावे मध्यगानामिति न लभ्येत । आदिरित्यभावे हि अन्त्येनेता सहो-च्चार्यमाणो वर्णः अन्त्यात्प्राग्भाविनां वर्णानां संज्ञेत्येव लभ्येत । ततश्च हल्प्रत्या-हारे अकारादीनामपि ग्रहणं स्यात्, अन्त्यलकारात्पूर्वभावित्वाविशेषात् । अन्त्येने-त्यभावे तु आदिरिता सहोच्चार्यमाण आदेः ऊर्ध्वभाविनां वर्णानां संज्ञेत्येव लभ्येत । ततश्च अच्प्रत्याहारे हकारादीनामपि ग्रहणापत्तिः, आदेरकारादूर्ध्वभावि-त्वाविशेषात् । उभयोपादाने तु मध्यगानामिति लभ्यते इत्यदोषः । परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः । पूर्वस्मिन् सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य इति भाष्ये आद्यन्तशब्दार्थनिर्वचनेन आद्यन्तयोर्मध्यगाविनाभूतत्वेन ताभ्यां मध्य-गानामाक्षेपात् । यद्यपि द्वयोरप्याद्यन्तशब्दौ संभवतः, उक्तनिर्वचनाविरोधात् । तथापि नेह द्वयोराद्यन्तशब्दौ भवतः । तथा सति हि अन्त्येनेता सह उच्चार्यमाण आदिः स्वस्य आदेः संज्ञेत्येव लभ्येत, उक्तरीत्या स्वशब्देन अन्त्यस्य परामर्शा-संभवात् । ततश्च उण् इत्युकारस्य संज्ञेति पर्यवस्येत् । तत्र एकस्य वर्णस्य वर्ण-द्वयात्मकसंज्ञाविधानं व्यर्थमापद्येत, गौरवात्, प्रत्याहाराणां व्यवहारलाघवार्थत्वात् । अतो मध्यमसत्त्व एवात्र आद्यन्तशब्दाविति ताभ्यां मध्यगानामिति लभ्यते । इतेति किम् । अम्प्रत्याहारः ञमङणेति मकारेण मा भूत् । नचैवमपि सुट्प्रत्या-हारः टा इति टकारेण किं न स्यात्, टान्तसमुदायापेक्षया तस्य अन्त्यत्वादिति वाच्यम् । प्रथमातिक्रमणे कारणाभावेन सुट्प्रत्याहारस्य औटष्टकारेणैव ग्राह्यत्वात् ।

३। उपदेशेऽजनुनासिक इत्। (१-३-२) उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः। 'लण्' (म. सू ६) सूत्रस्थावर्णेन

उक्तं च जैमिनिना—'प्रथमं वा नियम्येत कारणस्यानतिक्रमात्।' (पू. मी. ११।१।४३)। इति। विस्तरभयाद्विरम्यते। **इति हल्संज्ञायामिति**। हल्सूत्रे लकारस्य हलन्त्यमित्यावृत्तप्रथमसूत्रेण इत्संज्ञायां सत्याम् आदिरन्त्येनेति हल्संज्ञासिद्धौ चतुर्दशसूत्र्यामन्त्यणकारादिवर्णानां हल्त्वं सिद्धमित्यर्थः।

ततः किमित्यत आह—**हलन्त्यम्**। आवृत्तयोर्द्वितीयं सूत्रमेतत्। हल् अन्त्यमिति च्छेदः। हल्शब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति, अन्त्यमिति नपुंसकसामानाधिकरण्यात्। उपदेशेऽजनुनासिक इदिति पूर्वसूत्रादुपदेश इति इदिति चानुवर्तते। तदाह—**उपदेशेऽन्त्यमित्यादिना**। धातुप्रातिपदिकनिपातप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशागमानामन्त्यमिति भाष्यम्। अथ कोऽयमुपदेशो नाम ? तत्राह—**उपदेश आद्योच्चारणमिति**। उपशब्द आद्यर्थकः। दिशिरुच्चारणक्रियायाम्। भावे घञिति भावः। एतच्च 'आदेच उपदेशे' इत्यादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः॥

इति प्राचीनकारिका तु प्रौढमनोरमायां बहुधा दूषिता। उपदेशे किम्—'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्यये उकारस्योच्चारणार्थस्य निवृत्तौ मकारस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि इत्संज्ञा मा भूत्। तदेवं हलन्त्यमिति आवृत्तद्वितीयसूत्रेण चतुर्दशसूत्र्याम् अन्त्यणकारादिवर्णानाम् इत्संज्ञा सिद्धेति स्थितम्। ततः किमित्यत आह—**ततः अण् अच् इत्यादिसंज्ञासिद्धाविति**। ततः णकारादीनामित्संज्ञासिद्ध्यनन्तरं आदिरन्त्येनेत्यणादिसंज्ञा सिद्धेत्यर्थः। लण्सूत्रे अकारश्चेति प्रतिज्ञातम्। तस्य अकारस्य अनन्त्यत्वादहल्त्वाच्च हलन्त्यमिति इत्संज्ञायामप्राप्तायां तत्प्रापकं सूत्रमाह—**उपदेशे**। संज्ञाप्रस्तावात्संज्ञेति लभ्यते। तदाह—**उपदेशे अननासिक इत्यादिना**। सूत्रे अजिति कुत्वाभावः आर्षः। अजित्संज्ञः स्यादिति विवरणे कुत्वाभावः असन्देहार्थः। ननु मुखेन नासिकया चोच्चार्यमाणो वर्णः अनुनासिकः इत्यनुपदमेव वक्ष्यते। शास्त्रकृता च एते कतिपयवर्णास्तथोच्चारिताः। इतरे तु केवलं मुखेन उच्चारिता इति कथमिदानींतनैरवगन्तव्यमित्यत आह—**प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इति**। प्रतिज्ञायते अभ्युपगम्यत इति प्रतिज्ञा। नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयम्। स्त्रियामित्यधिकारे 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ्। अनुनासिकस्य भावः आनुनासिक्यम्। प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषां

सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा। प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम्। 'अनुनासिकः' इत्यादिनिर्देशात्। न ह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते। 'आदिरन्त्येन-' (सू २) इत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते। (४)। ऊकालोऽज्झ्र-

ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनिशिष्या इत्यर्थः। शिष्यपरंपरया शास्त्रकृतां तथाविधमुच्चारणं इदानींतनानां सुगममिति यावत्। तदेवं लण्सूत्रे अकारस्य अनुनासिकत्वादित्संज्ञा सिद्धा। ततः किमित्यत आह—**लण्सूत्रस्थेति**। लण्सूत्रे तिष्ठतीति लण्सूत्रस्थः स चासाववर्णश्च लण्सूत्रस्थावर्णः तेन सहोच्चार्यमाणो रेफः र इत्येवंरूपः रेफलकारयोः संज्ञेत्यर्थः। वस्तुतस्तु रप्रत्याहार एव नास्तीति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम्। ननु आदिरन्त्येनेति सूत्रे मध्यगानामादेश्च संज्ञेति स्थितम्। एवंच अजादिप्रत्याहारेषु संज्ञाकोटिप्रविष्टानामन्त्यानामितां ग्रहणाभावेऽपि णकारादीनामपि मध्यगत्वाविशेषात् ग्रहणं स्यात्। ततश्च रलयोः संज्ञेति पूर्वग्रन्थे रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वेन ग्राह्यत्वादित्यत आह—**प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति**। प्रत्याहारेषु अजादिसंज्ञासु मध्यवर्तिनामपि इतां न ग्रहणमित्यर्थः। कुत इत्यत आह-**अनुनासिक इत्यादिनिर्देशादिति**। आदिना 'तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य' इत्यादिसंग्रहः। कथमयं निर्देशः उक्तार्थे हेतुरित्यत आह—**न हीति**। अत्र अनुनासिकशब्दे ककारे परे इकारस्य अच्प्रयुक्तं कार्यम् 'इको यणचि'ति यणादेशः न दृश्यते हीति योजना। यदिहि अजादिप्रत्याहारेषु इतामपि ग्रहणं स्यात् तर्हि अच्प्रत्याहारे ऋलक् इति ककारस्यापि प्रविष्टत्वेन अच्त्वात्तस्मिन् परे इकारस्य 'इको यणचि' इति यणादेशे 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपे अनुनास्क इति स्यात्। इकारो न श्रूयेत। श्रूयते च। अतः प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति विज्ञायत इति भावः। यत्तु ऋलक् इति ककारस्य अच्प्रत्याहारप्रविष्टत्वेऽपि 'प्रत्ययस्थात्' इत्यादिना इत्वविधिसामर्थ्यादेव यण् लोपश्च न भवति। अन्यथा लाघवाल्लोपमेव विदध्यात्। अतः प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमित्यत्र अनुनासिक इत्यादिनिर्देशो न [illegible]मित्याहुः। [illegible], 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' इति लोपविधौ वर्णाधिक्यप्रसङ्गात्। प्रत्याहारशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वादाह—**आदिरन्त्येनेत्यादिना**। प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा इति व्युत्पत्तेरिति भावः। नच अणुदित्सूत्रसिद्धासु अ इ उ

१ पाणिनि संबन्धिनो वर्णा इति सूचितम्।

२ इदमुपलक्षणम्। नासाशब्दात्कप्रत्यये तस्य तद्धितत्वेन 'यचि भ'मितिभत्वे 'यस्येति च' इत्याकारलोपापत्तिः। 'केऽण' इति सूत्रं तु नैषादकर्षुक इत्यादौ चरितार्थम्। 'प्रत्ययस्था'दितीत्वविधिरपि सर्विकेत्यादौ चरितार्थ इति दिक्।

स्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ॥ उश्च ऊश्च ऊ ३श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ।

(५) उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २९ ॥ तात्वादिषु सभागेषुस्थानेपूर्ध्वभागे

इत्यादिसंज्ञास्वतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, योगरूढ्याश्रयणात् वैयाकरणप्रसिद्धिवशाच्च तथा रूढिरिति भावः । तत्र वर्णसमाम्नायसूत्रेषु पूर्वेण णकारेण एकः प्रत्याहारः–अण् । ककारेण त्रयः–अक् इक् उक् । ङकारेण एकः–एङ् । चकारेण चत्वारः–अच् इच् एच् ऐच् । टकारेण एकः–अट् । परेण णकारेण त्रयः–अण् इण् यण् । मकारेण चत्वारः–अम् यम् ञम् ङम् । ञकारेण एकः–यञ् । षकारेण द्वौ–झष् भष् । शकारेण षट्–अश् हश् वश् झश् जश् बश् । वकारेण एकः–छव् । यकारेण पञ्च–यय् मय् झय् खय् चय् । रेफेण पञ्च–यर् झर् खर् चर् शर् । लकारेण षट्–अल् हल् वल् रल् झल् शल् । अकारेण एको रप्रत्याहारः इति वार्णसमाम्नायिकाः प्रत्याहाराश्चतुश्चत्वारिंशत्, एतेषामेव शास्त्रे उपयोगात् । इङ् इत्यादिप्रत्याहारास्तु प्रयोजनाभावान्न भवन्ति, शास्त्रे तद्व्यवहाराभावात् । अत्रास्मदीया संग्रहकारिका—

'स्यादेको ङञणवटैः षेण द्वौ त्रय इह कणाभ्याम् ।
चत्वारश्च चमाभ्यां पञ्च यराभ्यां शलाभ्यां षट् ॥'

तदेवमणादिसंज्ञासु सिद्धासु अचो ह्रस्वादिसंज्ञां विधत्ते—**ऊकालो** । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा । तथा सत्येकवचनमार्षम् । उ ऊ ऊ३ इति त्रयाणां एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्राणां द्वन्द्वसमासे सति सवर्णदीर्घेण ऊ इति प्रश्लिष्टनिर्देशः । तेषां कालः ऊकालः । कालशब्दो मात्रापर्यायः कालसदृशे लाक्षणिकः । ऊकालः कालो यस्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वा चोत्तरपदलोपः' इति द्विपदो बहुव्रीहिः । ऊकालशब्दे पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य कालशब्दस्य लोप इत्यभिप्रेत्य फलितमाह–**वां काल इवेत्यादिना** । वः इति ऊशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । वामिति षष्ठीबहुवचनम् । वां काल इव कालो यस्येति फलितार्थकथनम् । उक्तरीत्या द्विपद एव बहुव्रीहिः । **क्रमादिति** । यथासंख्यसूत्रलभ्यमेतत् । इहैव तत्सूत्रमुपन्यसितुमुचितम् । नच उ ऊ ऊ३ इत्युवर्णानां कथं ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः, तेषां ऊकालसदृशकालत्वाभावात्, सादृश्यस्य भेदनिबन्धनत्वादिति वाच्यम् । ऊशब्दस्यात्र एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रकुक्कुटरुतानुकरणत्वात् । **स इति** । स ह्रस्वः दीर्घः प्लुतश्च अच् प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन उदात्तत्वेनानुदात्तत्वेन स्वरितत्वेन च धर्मविशेषेण त्रिधा त्रिभिः प्रकारैर्वर्तत इत्यर्थः । उदात्तसंज्ञामाह—**उच्चैरुदात्तः** । नादधर्मविशेषः उच्चैस्त्वं नेह विवक्षितम्, उपांशूच्चार्यमाणे अव्याप्तेः । किंतु उच्चैश्शब्दः अधिकरणशक्तिप्रधानः ऊर्ध्वभागे इत्यर्थे वर्तते । ऊर्ध्वावयवस्य चाव-

निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात्। आ ये। (६) नीचैरनुदात्तः। १। २। ३०॥ स्पष्टम्। अर्वाङ्। (७) समाहारः स्वरितः। १। २। ३१॥ उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाहियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्। (८) तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्। १। २। ३२॥ ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम्।

यव्यपेक्षायां तालुकण्ठादिवर्णाभिव्यक्तिस्थानानामित्यर्थाल्लभ्यते। ऊकालोऽजिति सूत्रादजित्यनुवर्तते तदेतदाह—ताल्वादिष्वित्यादिना। सभागेष्विति। ताल्वादीनां सावयवत्वकथनं ऊर्ध्वभागे इत्यस्योपपादनार्थम्, तेषाम् अखण्डत्वे ऊर्ध्वभागे इत्यनुपपत्तेः। उदात्तमुदाहरति—आ ये इति। 'आ ये मित्रावरुणा' इत्यृचि आकार एकारश्च उदात्त इत्यर्थः। अनुदात्तसंज्ञामाह—नीचैरनुदात्तः। स्पष्टमिति। उक्तरीत्या ताल्वादिषु अधोभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तसंज्ञः स्यादिति स्पष्टार्थकमित्यर्थः। अर्वाङ् इति। 'अर्वाङ् यज्ञस्संक्राम' इत्यृचि आद्यः अकारः अनुदात्त इत्यर्थः। अथ स्वरितसंज्ञामाह—समाहारः स्वरितः। पूर्वसूत्राभ्यां उदात्त इति अनुदात्त इति चानुवर्तते। ऊकालोऽजित्यस्मादजित्यनुवर्तते। ततश्च उदात्तः अनुदात्तश्च अच् समाह्रियमाणः स्वरित इत्यर्थः प्रतीयते। एवं सति वर्णद्वयस्य स्वरितसंज्ञा स्यात्। न त्वेकस्य। अतो नैवमर्थः। किंतु उदात्तानुदात्तपदे अनुवृत्ते धर्मप्रधाने षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्येते। यत्र समाहरणं स समाहारः। अधिकरणे घञ्। ततश्च उदात्तत्वानुदात्तत्वयोर्धर्मयोर्यस्मिन्नचि मेलनं सोऽच् स्वरितसंज्ञक इत्यर्थः। फलितमाह—उदात्तत्वानुदात्तत्वे इत्यादिना। ननु उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकस्मिन्नपि मेलने कस्मिन्भागे उदात्तत्वस्य समावेशः, कस्मिन्भागे अनुदात्तत्वस्य समावेश इत्यत आह—तस्यादितः। तस्य स्वरितस्य आदितः पूर्वभागे अर्धह्रस्वमुदात्तम् इत्यर्थः प्रतीयते। एवं सति दीर्घस्वरिते इयं व्यवस्था न स्यात्। अत आह—ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति। तन्त्रं प्रधानम्। 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इति कोशः। न विद्यते तन्त्रं वाच्यार्थलक्षणं प्रधानं यस्य तत् अतन्त्रं अविवक्षितार्थकमित्यर्थः। ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यमिति यावत्। दीर्घस्वरितेऽप्युत्तरभागस्य वेदे अनुदात्तत्वदर्शनादिति भावः। ततश्च फलितमाह—स्वरितस्यादावर्धमुदात्तं बोध्यमिति। ननु अनुदात्तत्वस्य निवेशव्यवस्था कुतो नोक्तेत्यत आह—उत्तरार्धं त्विति। ननु एवं सति अग्निमीळ इत्यत्र ईकारे स्वरिते कथमुत्तरार्धमनुदात्तं नेत्यत आह—तस्य चेति। चकारो वाक्यालंकारे। तस्य अनुदात्तभागस्य उदात्तस्वरितपरत्वे उदात्तस्वरितौ परो यस्मात् सः उदात्तस्वरितपरः तस्य भावः उदात्तस्वरितपरत्वम्। उदात्तपरकत्वे स्वरितपरकत्वे वा सति श्रवणं स्पष्टं भवतीत्यर्थः। अन्यत्रेति। उदात्तस्वरितपरकत्वाभावे अनुदात्तप्रचयपरकत्वे अनुदात्तभागस्य उदात्ततरत्वापरपर्याया उदात्तश्रुतिः ऋग्वेदप्रातिशाख्ये विहितेत्यर्थः। तत्र त्वेवमुक्तम्—

स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । 'क्व१ वोऽश्वाः', 'रथानां न ये३ऽराः' 'शतचक्रं यो३ ऽह्यः' इत्यादिष्वनुदात्तः । 'अग्निमीळे' इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा॥(९) मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः।१।१।८॥ मुखसहितनासिक-

---

'अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।
उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वाक्षरं परम् ॥' ऋ. प्र. (३ । ५)

इति स्वरिते पूर्वभागस्य उदात्तत्वे सति परः शेष उत्तरभागः अनुदात्तः प्रत्येतव्यः। सः परः शेषः उदात्तश्रुतिः क्वचिद्भवति । किं सर्वत्र एवं ? नेत्याह—न चेदित्यादिना । उदात्तं स्वरितं वा किञ्चिदक्षरं परं नोच्यते चेदिति योजना । तत्र अनुदात्तभागस्य स्पष्टं श्रवणमुदाहृत्य दर्शयति—क्वेत्यादिना--इत्यादिष्वनुदात्त इत्यन्तेन । तत्र क्व इति ह्रस्वस्वरितः । स तावत् वो इत्योकारात्मकोदात्तपरकः । येऽरा इत्येकारो दीर्घस्वरितः । स च रा इत्याकारात्मकोदात्तपरः । शतचक्रं यो इत्योकारः कम्पस्वरितः । स तु ह्य इत्यकारात्मकस्वरितपरकः । इत्येवमादिप्रदेशेषु अनुदात्तभागः स्पष्टं श्रूयत इत्यर्थः । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिरित्येतदुदाहृत्य दर्शयति—**अग्निमीळे इत्यादावुदात्तश्रुतिरिति** । पदकाले अग्निमित्यन्तोदात्तम् । ईळ इति अनुदात्तम् । तत्र 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति संहितायाम् ईकारः स्वरितः । 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इत्येकारः प्रचयः । ततश्च ईकारः स्वरितः उदात्तस्वरितपरको न भवतीति तदुत्तरभागस्य उदाहृतप्रातिशाख्यवचनेन उदात्ततरत्वात्मिका उदात्तश्रुतिरेव भवतीत्यर्थः । तदेवमुदात्तह्रस्वः अनुदात्तह्रस्वः स्वरितह्रस्व इति ह्रस्वस्त्रिविधः । एवं दीर्घोऽपि त्रिविधः । तथा प्लुतोऽपि। ततश्च एकैकः अच् नवविध इति स्थितम् । **स नवविधोऽपीति** । उक्तरीत्या नवविधोऽपि सः अच् अनुनासिकत्वेन अननुनासिकत्वेन च द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां वर्तत इत्यर्थः । तदेवमनुनासिकाः नव अचः, अननुनासिकाश्च नवेत्यष्टादशविधत्वमेकैकस्याच इति स्थितम् । अथानुनासिकसंज्ञामाह—**मुखनासिका** । मुखसहिता नासिका मुखनासिका । शाकपार्थिवादित्वात् सहितपदस्य लोपः । उच्यते उच्चार्यते इति वचनः कर्मणि ल्युट । मुखनासिकया वचन इति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः । तदेतदाह—**मुखसहितेत्यादिना** । मुखं च नासिका चेति द्वन्द्वस्तु न । तथा सति 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इति समाहारद्वन्द्वनियमात् 'स नपुंसकं' इति नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे मुखनासिकवचन इत्या-

योच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम्-अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । ऌवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् । (१०) **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्** । १ । १ । ९ ॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । ऌतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानी-

---

परेः । ननु अष्टादश भेदाः किं सर्वेषामचामविशिष्टाः ? नेत्याह—**तदित्थमिति** । इयता प्रबन्धेन यत् अचां भेदप्रपञ्चनं तत् इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यवस्थितं वेदितव्यमित्यर्थः । **अष्टादश भेदा इति** । अष्टादश प्रकारा इत्यर्थः । **दीर्घाभावादिति** । तथा च उदात्तऌकारदीर्घः अनुदात्तऌकारदीर्घः स्वरितऌकारदीर्घः । ते च अनुनासिकास्त्रयः अननुनासिकास्त्रयः इति षड्भेदानामभावे सति ह्रस्वप्रपञ्चः प्लुतप्रपञ्चश्च षड्विध इति ऌकारस्य द्वादशविधत्वमेवेति भावः । ऌकारस्य दीर्घाभावे होतृ ऌकार इत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते होतॄकार इति ॠकारस्यैव तुल्यास्यसूत्रे अकस्सवर्ण इति सूत्रे च भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् । **ह्रस्वाभावादिति** । यद्येचो ह्रस्वाः स्युस्तर्हि वर्णसमाम्नाये त एव लाघवात् अ इ उ इत्यादिवत् पठ्येरन् । नतु दीर्घाः, गौरवात् । अतः एचः ह्रस्वाः न सन्तीति विज्ञायते । एवं च ह्रस्वप्रपञ्चषड्भेदाभावात् द्वादशविधत्वमेवैचामिति भावः ।

अथ 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति अ इ उ इत्यादिसंज्ञां वक्ष्यन् सवर्णसंज्ञामाह—**तुल्यास्य** । आस्यं मुखम्, तत्साम्यस्य सर्ववर्णेष्वविशिष्टत्वादव्यावर्तकत्वादास्यशब्दोऽत्र न मुखमात्रपरः । किन्तु आस्ये मुखे भवमास्यं ताल्वादिस्थानम् । 'शरीरावयवाद्यत्' इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । 'यस्येति च' इति प्रकृत्यन्त्यस्य अकारस्य लोपः । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ यस्य वर्णजालस्य तत्तुल्यास्यप्रयत्नं परस्परं सवर्णसंज्ञकं स्यादिति भावः । तदाह—**ताल्वादि स्थानमित्यादिना** । **मिथ इति** । परस्परमित्यर्थः । कस्य किं स्थानमित्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थापकानि पाणिन्यादिशिक्षावचनान्यर्थतः संगृह्णाति—**अकुहेत्यादिना** । अ इत्यष्टादश भेदा गृह्यन्ते। कु इति कादिपञ्चकात्मकः कवर्गः । न चाणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेः कथमत्र अ इत्यष्टादशभेदानां ग्रहणमिति वाच्यम् । लौकिकप्रसिद्धिमाश्रित्यैव एतत्प्रवृत्तेः । एवमग्रेऽपि कथञ्चित्समाधानं बोध्यम् । अश्च कुश्च हश्च विसर्जनीयश्चेतिविग्रहः । विसर्जनीयशब्दोऽपि विसर्गपर्यायः । **इचुयशेति** । इ इत्यष्टादश भेदाः । चु इति चवर्गः । इश्च चुश्च यश्च शश्चेति विग्रहः । तालु काकुदम् । **ऋटुरषेति** । ऋ इत्यष्टादश भेदाः । टु इति टवर्गः । आ च टुश्च रश्च षश्चेति विग्रहः । ऋशब्दस्य आ इति प्रथमैकवचनान्तं धाता इतिवत् । **ऌतुलसेति** । ऌ इत्यस्य द्वादश भेदाः । तु इति तवर्गः । आ च तुश्च लश्च सश्चेति विग्रहः ।

यानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । इति स्थानानि । यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृत-

---

लृशब्दस्यापि आ इत्येव प्रथमैकवचनान्तम् । आ अलौ अलः । दन्तशब्देन दन्तमूलप्रदेशो विवक्षितः । अन्यथा अग्रदन्तस्य तदुच्चारणानुपपत्तेः । उपूपेति । उ इत्यष्टादश भेदाः । पु इति पवर्गः । उश्च पुश्च उपध्मानीयश्चेति विग्रहः । उपध्मानीयशब्दमनुपदमेव स्वयं व्याख्यास्यति । ञमङणनेति । ञश्च मश्च ङश्च णश्च नश्चेति विग्रहः । चकारेण स्वस्ववर्गीयस्थानसमुच्चयः । एदैतोरिति । एच्च ऐच्च एदैतौ । तपरकरणमसंदेहार्थम् । ननु 'तपरस्तत्कालस्य' इति तत्कालमात्रग्रहणार्थम् । तेन प्लुतयोरपि संग्रहः । कण्ठश्च तालु चेति प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः एकवत्त्वं नपुंसकत्वं च । ओदौतोरिति । ओच्च औच्च ओदौतौ । तपरकरणं पूर्ववदसंदेहार्थमेव । कण्ठश्च ओष्ठौ चेति प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वः एकवद्भावो नपुंसकत्वं च । वकारस्येति । दन्ताश्च ओष्ठौ चेति समाहारद्वन्द्वः । एकवत्त्वं नपुंसकत्वं च । जिह्वामूलीयस्येति । जिह्वामूलीयशब्दमग्रे व्याख्यास्यति । एवमनुस्वारशब्दमपि । इति स्थानानीति । इति एवंप्रकारेण वर्णाभिव्यक्तिस्थानानि प्रपञ्चितानीत्यर्थः ।

ननु किमिह तुल्यास्यसूत्रे यत्किंचित्स्थानसाम्यं विवक्षितम्, उत यावत्स्थानसाम्यम् । न तावदाद्यः, तथा सति इकारस्य एकारस्य च तालुस्थानकतया सावर्ण्यापत्तौ भवत्येवेत्यत्र इकारादेकारे परे सवर्णदीर्घापत्तेः । न च एकारस्य वर्णसमाम्नाये पाठसामर्थ्यादिकारेण न सावर्ण्यमिति वाच्यम्, एकारपाठस्य अक् इक् उक् इति प्रत्याहारेषु एकारग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वसम्भवात् । किंच वकारलकारयोर्दन्तस्थानसाम्येन सावर्ण्यापत्तौ 'तोर्लि' इत्यत्र लकारेण वकारस्यापि ग्रहणात् तद्वानित्यत्र दकारस्य परसवर्णापत्तिः । 'यवलपरे यवला वा' इत्यत्र लकारग्रहणं तु यथासंख्यार्थं भविष्यति । न द्वितीयः, तथा सति कङयोः कण्ठस्थानसाम्येऽपि ङकारस्य नासिकास्थानाधिक्येन सावर्ण्याभावापत्तौ 'चोः कुः', 'क्विन्प्रत्ययस्य' इत्यत्र ङकारस्य ग्रहणानापत्त्या प्राङ् इत्यादौ नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारानापत्तेः । तस्मात्स्थानसाम्यं दुर्निरूपमिति चेत्, अत्र ब्रूमः— यावत्स्थानसाम्यमेव सावर्ण्यप्रयोजकम् । एवं च इकारस्य एकारस्य च तालुस्थानसाम्येऽपि एकारस्य कण्ठस्थानाधिक्यान्न सावर्ण्यम् । वलयोश्च न सावर्ण्यम् । वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्यात् । एवं च 'तद्वानासाम्' 'यजुष्येकेषाम्' इत्यादिनिर्देशा उपपन्नाः । ङकारस्य नासिकास्थानाधिक्येऽपि ककारेण सावर्ण्यमस्त्येव, आस्यभवस्थानसाम्यस्यैव सावर्ण्यप्रयोजकत्वात् नासिकायाश्च आस्यानन्तर्गतत्वात् । उक्तं च भाष्ये—'किं पुनरास्यं लौकिकं ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात्' इति ।

भेदात् । तत्र 'स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च' शौनक शि. । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव। एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि—(११) अ अ ८।४। ६८ विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या

'काकलको नाम चुबुकस्याधस्तात् ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः' इति कैयटः । तस्मादास्यप्रयत्नवत्स्थानसाम्यं सावर्ण्यप्रयोजकमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।

ननु तुल्यास्यसूत्रे प्रयत्नशब्देन प्रशब्दबलादाभ्यन्तरयत्नो विवक्षित इति स्थितम् । तत्राभ्यन्तरत्वविशेषणं किमर्थम्, व्यावर्त्याभावादित्यत आह—**यत्नो द्विधेति** । यत्नानामाभ्यन्तरत्वं बाह्यत्वं च वर्णोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वभावित्वमिति पाणिन्यादिशिक्षासु स्पष्टम् । **आद्य इति** । आभ्यन्तरयत्न इत्यर्थः । कथं चातुर्विध्यमित्यत आह—**स्पृष्टेति** । कस्य कः प्रयत्न इत्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थापकशिक्षावचनानि पठति—**तत्रेति** । तेषु मध्य इत्यर्थः । **प्रयतनमिति** । प्रयत्न इत्यर्थः । स्पर्शादिशब्दानग्रे व्याख्यास्यति । ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतमित्यन्वयः । एतावदेव शिक्षावचनम् । नन्वेवं दण्ड आढकमित्यत्र अकारस्य आकारस्य च विवृतसंवृतप्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावात् सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह—**प्रयोग इति** । शास्त्रीयप्रक्रियाभिः परिनिष्ठितानां रामः कृष्णः इत्यादिशब्दानां प्रयोगे क्रियमाण एव ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतत्वमित्यर्थः । **प्रक्रियेति** । शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिसमये तु ह्रस्वस्याप्यवर्णस्य विवृतत्वमेवेत्यर्थः । शिक्षावचनसिद्धं स्वाभाविकं ह्रस्वावर्णस्य संवृतत्वं प्रच्याव्य शास्त्रमूलभूते वर्णसमाम्नाये तस्य विवृतत्वेनैवोपदिष्टतया कृत्स्नशास्त्रीयप्रक्रियासमये ह्रस्वस्याप्यवर्णस्य विवृतत्वेन दण्डाढकमित्यादौ सवर्णदीर्घादिकार्यं निर्बाधमिति अइउणिति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एवंच ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतमिति शिक्षावचनं परिशेषात् परिनिष्ठितदशायामेव पर्यवस्यतीति न तदानर्थक्यमिति भावः । अयं च शिक्षावचनसंकोचः सूत्रकारस्यापि संमत इत्याह—**एतच्चेति** ॥ तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते—**तथा हीति** । यथा एतत् ज्ञापितं भवति तथा स्पष्टमुपपाद्यत इत्यर्थः । अ अ । [illegible]स्येदमन्तिमं सूत्रं द्विपदम् । तत्र अ इति प्रथमं पदं विवृतपरं लुप्तषष्ठीकम् । द्वितीयं तु संवृतपरं लुप्तप्रथमाकम् । ततश्च शिक्षावचनसिद्धं स्वाभाविकं संवृतत्वं प्रच्याव्य वर्णसमाम्नाये विवृतत्वेनोपदिष्टस्य अवर्णस्य संवृतः अवर्णो भवतीत्यर्थः । तदाह—**विवृतमनूद्येति** । **विधीयत इति** । प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः । ननु प्रक्रियादशायामप्येतत्सूत्रं कुतो न प्रवर्तत इत्यत आह—**अस्य चेति** । अस्य अ अ इति सूत्रस्य, स्वप्राक्तनीं कृत्स्नां अष्टाध्यायीं प्रति असिद्धत्वात् अविद्यमानत्वात् प्रक्रियादशायां विवृतत्वमस्त्येवेत्यन्वयः । ननु प्रक्रियादशायां ह्रस्वावर्णस्य कथं स्वाभाविकात्संवृतत्वात् प्रच्यवः, कथं वा

विवृतत्वमस्त्येव। तथा च सूत्रम्। (१२) पूर्वत्रासिद्धम्। ८।२।१॥ अधिकारोऽयम्। तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा। त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात्। बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा। विवारः संवारः श्वासो नादो घोषो-

विवृतत्वम्, तस्य आकारादिधर्मत्वादित्यत आह—शास्त्रदृष्ट्येति। असिद्धत्वमिह न वास्तवात्यन्तासत्त्वं विवक्षितम्। किं तर्हि अविद्यमानत्वारोपात्मकमेव। एतावता न स्वाभाविकस्य संवृतत्वस्यापवर्णात् प्रत्ययः, नापि विवृतत्वं तस्य वास्तवम्, प्रक्रियार्थं विवृतत्वस्यारोपादिति भावः। ननु 'अ अ' इति सूत्रस्य कृत्स्नासष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वे किं प्रमाणमित्यत आह—तथा च सूत्रमिति। चो ह्यर्थे। तथा तेन प्रकारेण बोधकं सूत्रमस्ति हीत्यर्थः। तथाविधं सूत्रमाह—पूर्वत्रासिद्धम्। पाणिनिप्रणीता अष्टाध्यायी। तत्र अष्टमाध्याये द्वितीयपादस्येदमादिमं सूत्रम्। इतः प्राक्तनं कृत्स्नं सूत्रजालं सपादसप्ताध्यायीति व्यवह्रियते। उपरितनं तु कृत्स्नं सूत्रजालं त्रिपादीति व्यवह्रियत इति स्थितिः। तत्र यदीदं सूत्रं स्वतन्त्रविधिः स्यात्, तदा इतः पूर्वस्मिन् शास्त्रे प्रवर्तमाने उपरितनं शास्त्रमसिद्धं स्यादित्यर्थो लभ्येत। ततश्च सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धेति पर्यवस्येत्। एवं सति त्रिपाद्यामपि पूर्वं शास्त्रं प्रति परं शास्त्रमसिद्धमित्यर्थो न लभ्येत। तथा सति किमु उक्तं किम्वुक्तमित्यत्र 'मोऽनुस्वारः' इति शास्त्रं त्रैपादिकं प्रति 'मय उञो वो वा' इति वत्वशास्त्रं त्रैपादिकं नासिद्धं स्यादित्यत आह—अधिकारोऽयमिति। अधिक्रियते उपरितनसूत्रजालशेषत्वेन पठ्यत इत्यधिकारः। कर्मणि घञ्। 'घञबन्ताः पुंसि' इति पुंस्त्वम्। अयमिति तदपेक्षया पुंलिङ्गनिर्देशः। इदं सूत्रमुपरितनसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमेव। न तु स्वतन्त्रविधिरिति यावत्। 'मय उञो वो वा' इति सूत्रे पूर्वत्रासिद्धमित्यनुवर्तते। ततश्च मयः परस्य उञो वो वा स्यात्। इदं शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमिति तदेकवाक्यं संपद्यते। तत्र च अनुवृत्तपूर्वशब्देन इतः प्राक्तनं त्रिपादीस्थं सपादसप्ताध्यायीस्थं च कृत्स्नं सूत्रजालं विवक्षितमिति 'मोऽनुस्वारः' इति त्रैपादिकं शास्त्रं प्रति 'मय उञो वो वा' इति शास्त्रस्यासिद्धत्वं निर्बाधमित्याह—तेनेति। अधिकारत्वेनेत्यर्थः। परं शास्त्रमसिद्धमिति। असिद्धत्वं चात्र नात्यन्तासत्त्वम्। किंतु पूर्वशास्त्रदृष्ट्येत्यनुपदमेवोक्तम्। परं शास्त्रमित्यनेन प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थोक्तं कार्यासिद्धत्वमप्रामाणिकमिति ध्वनितम्। कार्यासिद्धत्वं पूर्वपक्षयित्वा शास्त्रासिद्धत्वस्यैवात्र सूत्रे 'असिद्ध-

१ सप्तानामध्यायानां समाहारः सप्ताध्यायी, पादेन सहिता सपादा, सा चासौ सप्ताध्यायी च। तथाचाष्टमाध्यायप्रथमपादयुता पूर्वसप्ताध्यायी सपादसप्ताध्यायीपदार्थः। अवशिष्टमष्टमाध्यायस्य पादत्रयं त्रयाणां पादानां समाहार इति व्युत्पत्त्या त्रिपादीशब्दार्थः।

ऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः ✕क✕पौ विसर्गः शर एव च ।
एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥
कण्ठम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये

वदन्नाभात्' इति सूत्रे च भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । शास्त्रासिद्धत्वकार्यासिद्धत्वयोः फलभेदस्तु शब्देन्दुशेखरे व्यक्तः । अस्माभिश्च स्वादिसन्धौ मनोरथ इत्यत्र मूलव्याख्यावसरे हलन्तशब्दाधिकारे च अदःशब्दप्रक्रियाव्याख्यावसरे प्रपञ्चयिष्यते । तदेवम् 'अ अ' इति संवृतविधेः स्वप्राक्तनीं कृत्स्नां अष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वात् प्रक्रियादशायामवर्णस्य ह्रस्वस्य विवृतत्वमेव । परिनिष्ठितदशायामेव संवृतत्वमिति स्थितम् । यद्यपि परिनिष्ठितदशायां संवृतविधिः क्वचिदप्यस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते, तथापि परिनिष्ठिते संवृतविधिबलात्संवृतत्वेन ज्ञाने सत्येव प्रयोगार्हतेति कल्प्यम् । विवृतसंवृतयोरुच्चारणभेदो वा कल्प्य इत्यलं बहुना ।

अथ बाह्यप्रयत्नान् प्रपञ्चयति—**बाह्यप्रयत्नस्त्विति** । प्रशब्दोऽत्र चिन्त्यः, प्रशब्दबलेन आभ्यन्तरयत्नस्यैव प्रयत्नशब्दवाच्यतायाः तुल्यास्यसूत्रे उक्तत्वात्, यत्नो द्विधेत्युपक्रमाच्च । अविवक्षितार्थो वा अत्र प्रशब्दः । उदात्तानुदात्तस्वरितशब्दाः धर्मपराः । कस्य को बाह्ययत्न इत्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थां श्लोकद्वयेन संगृह्णाति—**खयामिति** । यमशब्दो व्याख्यास्यते । श्वासः अनुप्रदानः येषां ते श्वासानुप्रदानाः श्वासाख्यबाह्ययत्नवन्तः । **विवृण्वते कण्ठमिति** । विवारः एषां यत्न इति भावः । संवृताः संवाराख्ययत्नवन्तः । नादभागिनः नादाख्ययत्नभाजः । **अयुग्मा वर्गयमगा इति** । कादिपञ्चकं चादिपञ्चकं टादिपञ्चकं तादिपञ्चकं पादिपञ्चकमिति पञ्च वर्गाः । वर्गगता यमगताश्च अयुग्माः प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णा इत्यर्थः । अल्पासवः अल्पप्राणाः । अथ श्लोकद्वयं व्याख्यास्यन् यमशब्दं तावत्सामान्यतो व्याचष्टे—**वर्गेष्वित्यादिना** । आद्यानां चतुर्णामिति निर्धारणे षष्ठी । एकैकस्मादित्यध्याहार्यम् । तेन 'अन्यारादितरर्ते' इति परशब्दयोगे पञ्चमीप्रसङ्गात् आद्यानां चतुर्णामिति षष्ठ्यनुपपन्नेति निरस्तम् । **यमो नामेति** । नामशब्द इतिपर्यायः । तदय-

---

१ सादृश्यं च स्थानकृतं यत्नकृतं च, तेन 'सूर्य आत्क्मा जगतस्तस्थुषश्च' श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्क्न्यौ' इत्यादौ ककाररूप एव यमः । तस्य च 'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन, इति शिक्षावाक्याद्न्तस्थानकत्वम् । पलिक्नीः चख्नतुरित्यादौ तु यमस्य कण्ठस्थानकत्वम् । चत्वारश्च यमाः स्मृता' इति तु क् ख् ग् घ् इति चतुर्विधरूपाभिप्रायेण, स्थानानि तु तेषां पञ्चैव ।

प्रसिद्धः। पलिक्क्नी, चख्ख्नतुः, अग्ग्निः, घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तथा तेषामेव यमाः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च। अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः। अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः। बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुप-

मर्थः—कादिचादिटादितादिपञ्चकात्मकेषु वर्गेषु एकैकस्य वर्गस्य आद्यानां चतुर्णां मध्ये एकैकस्मात् पञ्चमे वर्णे परे मध्ये पूर्ववर्णसदृशो वर्णो यम इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्ध इति। अथ यमानुदाहृत्य दर्शयति—पलिक्क्नीत्यादिना **तत्सदृशा एव यमा** इत्यन्तेन। एवं वर्गान्तरयमानामप्युदाहरणं याच्च्ञेत्यादि द्रष्टव्यम्। तदेवं यमशब्दं सामान्यतो व्याख्याय श्लोकद्वयं व्याचष्टे—**तत्रे**त्यादिना। तत्र खय इत्यस्य व्याख्या—**वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खय** इति। खयां यमा इत्यस्य विवरणम्—**तथा तेषामेव यमा** इति। ≍क≍पौ इत्यस्य विवरणम्—**जिह्वामूलीयोपध्मानीयावि**ति। विसर्गशब्दः प्रसिद्धत्वात् स एवोपात्तः। शर इत्यस्य विवरणम्—**शषसा** इति। एते श्वासानुप्रदानाः अघोषाश्च विवृण्वते कण्ठमित्येतद्व्याचष्टे—**एतेषां विवारः श्वासः अघोषश्चे**ति। अन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिन इत्येतद्व्याचष्टे—**अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्चे**ति। अयुग्मा वर्गयमगा इत्येतद्व्याचष्टे—**वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमावि**ति। पञ्चमानां यमाभावादिति भावः। यणश्चाल्पासवः स्मृता इत्येतद्व्याचष्टे—**यरलवाश्चाल्पप्राणा इ**ति। ननु श्लोकद्वये महाप्राण एतेषामिति नोक्तम्। अतो न्यूनतेत्याशङ्क्य तदपि परिशेषादुक्तप्रायमित्याह—**अन्ये महाप्राणा इ**ति। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थाः द्वितीयचतुर्थयमाः शषसाश्च अन्यशब्देन विवक्षिताः। यमानां यत्नविशेषकथनं वस्तुस्थितिकथनमात्रम् अत्र शास्त्रे तदुपयोगाभावात्। तदयमत्र मध्यसिद्धान्तकौमुद्यां वरदराजीयः संग्रहः—'खरो विवाराश्श्वासा अघोषाश्च। हशः संवारनादाः घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः यणश्चाल्पप्राणाः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थाः शलश्च महाप्राणाः' इति। नन्विह बाह्ययत्नप्रपञ्चनं व्यर्थम्, तुल्यास्यसूत्रे प्रयत्नशब्दस्य आभ्यन्तरयत्नमात्रपरत्वादित्याशङ्कते—**बाह्यप्रयत्नाश्चे**ति। यद्यपीति समुदायः शङ्काद्योतकः। परिहरति—**तथापी**ति। सवर्णसंज्ञाप्रस्तावे बाह्ययत्नानामुपयोगाभावेऽपि 'स्थानेऽन्तरतमः' इति वक्ष्यमाणान्तरतम्यविचारे तेषामुपयोगसत्त्वान्न वैयर्थ्यम्। इह तत्प्रपञ्चनं तुल्यास्यसूत्रे आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वात्प्रासङ्गिकमिति भावः। उदात्तादियत्नस्य तु अज्धर्मत्वस्य प्रसिद्धत्वादिह न तद्व्यवस्थोक्ता। अथ स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानामित्यादिसंदर्भे उपन्यस्तान् स्पर्शादिशब्दान् व्याचष्टे—**कादय इत्यादि**ना। कः आदिः येषां ते कादयः। मः अवसाने येषां ते मावसानाः। इदं च लोकप्रसि-

युक्ताः, तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम् । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ≍क ≍प इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ । इति स्थानयत्नविवेकः । 'ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्' (वा १५०) । अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते—(१३) नाज्झलौ । १।१।१० ॥ आकारसहितोऽच् आच्, स च हल्

द्धपाठापेक्षम् । इति स्थानयत्नविवेक इति । स्थानयत्नविवेचनं समाप्तमित्यर्थः । स्थानप्रयत्नेति प्रशब्दपाठस्तु चिन्त्यः, अविवक्षितार्थो वा प्रशब्दः ।

ऋलृवर्णयोर्मूर्धदन्तात्मकभिन्नस्थानकत्वात् सवर्णसंज्ञायामप्राप्तायाम् 'ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः' इति तद्विधायकं वार्तिकम् अर्थतः संगृह्य पठति—**ऋलृवर्णयोर्मिथः** । आ च आ च रलौ ऋशब्दस्य लृशब्दस्य च आ इति प्रथमैकवचनम् । ऋ लृ औ इति स्थितेः लृकारस्य 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः' इति गुणः, अकारः, 'उरण्परः' इति लपरत्वम्, ऋकारस्य यणादेशो रेफः । रलौ च तौ वर्णौ च ऋलृवर्णौ । तयोर्मिथः परस्परं सावर्ण्यं सवर्णत्वं वक्तव्यम् । तुल्यास्यसूत्रेण तदलाभादिति सूत्रकारः शिक्ष्यते । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तनात्मकं हि वार्तिकम्[1] । **अकारहकारयोरिति** । उभयोः कण्ठस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात्सावर्ण्यं प्राप्तम् । अकारस्य कवर्गेण तु न सावर्ण्यप्रसक्तिः । कण्ठस्थानसाम्ये सत्यपि विवृतस्पृष्टप्रयत्नभेदात् । विसर्जनीयस्य तु अकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसङ्ख्यातत्वेन विवृतत्वेऽपि तेन अकारस्य न सवर्णसंज्ञा प्रयोजनाभावात् । ततश्च अकारस्य हकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः । **इकारशकारयोरिति** । तालुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात् उभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम् । इकारस्य चवर्गेण यकारेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, इकारस्य विवृतत्वात्, चवर्गस्य स्पृष्टत्वात्, यकारस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च । अत इकारस्य शकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः । **ऋकारषकारयोरिति** । मूर्धस्थानविवृतयत्नसाम्यात् उभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम् । ऋकारस्य टवर्गेण रेफेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, ऋकारस्य विवृतत्वात्, टवर्गस्य स्पृष्टत्वात्, रेफस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च । अतः ऋकारषकारयोः सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः । **लृकारसकारयोरिति** । दन्तस्थानविवृतप्रयत्नासाम्यादुभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम् । लृकारस्य तवर्गेण लकारेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, लृकारस्य विवृतत्वात्, तवर्गस्य स्पृष्टत्वात् लकारस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च । अतः लृकारस्य सकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यते । एवं प्राप्ते प्रतिषेधति—**नाज्झलौ** । आ सहितः अच् आच् । शाक-

---

१ उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।
तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा विचक्षणाः ॥ पाराशरोपपुराणे ।

चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः। तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न। अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात्। तथा हि—(१४) अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। १।१।६९।। प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः, अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात्। अत्राण् परेण

पार्थिवादित्वात्सहितशब्दस्य लोपः। स च हल्च आज्झलौ। तुल्यास्यसूत्रात्सवर्णमित्यनुवर्तते। तच्च पुंलिङ्गद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। तदाह—**अकारसहितोऽजित्यादिना**। ननु किमर्थोऽयं प्रतिषेध इत्यत आह—तेनेत्यादि **यणादिकं नेत्यन्तम्**। तेन प्रतिषेधेन। आदिना सवर्णदीर्घसंग्रहः। दधीति इकारस्य हकारे षकारे सकारे च परे 'इको यणचि' इति यणादेशः, शीतलमित्यत्र शकारे परे सवर्णदीर्घश्च न भवतीत्यर्थः। नन्वस्तु अकारहकारयोः इकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसकारयोश्च सावर्ण्यम्। तथापि दधि षष्ठमित्यादौ यणादिकं न प्रसक्तम्, अच्परकत्वाभावादित्यत आह—**अन्यथेत्यादिना**। अन्यथा तेषां सावर्ण्याभ्युपगमे, दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यच्त्वं स्यादित्यन्वयः। ननु वर्णसमाम्नाये हकारादीनां अकारचकारमध्यगत्वाभावात् कथमच्त्वमित्यत आह—**ग्रहणकशास्त्रबलादिति**। गृह्णन्त्यकारादयः स्वसवर्णान् येन तत् ग्रहणम्। करणे ल्युट्, स्वार्थे कः। अणुदित्सूत्रादित्यर्थः। यद्यप्यच्छब्दवाच्यत्वं वार्णसमाम्नायिकानामेव वर्णानाम्, तथापि इको यणचीत्यादौ अच्छब्देन अकारादिषूपस्थितेषु तैः अणुदित्सूत्रबलेन स्वस्वसवर्णानामाकारादीनामुपस्थितिरस्ति। ततश्चात्राच्पदवाच्याकारादिवाच्यत्वादाकारादीनामिव हकारादीनामपि लक्षणया अच्छब्देन ग्रहणं स्यादित्यर्थः। न च इको यणचीत्यादौ शक्यार्थमादायैवोपपत्तेर्न लक्षणासंभवः। अणुदित्सूत्रं तु अस्य च्वावित्यादौ सावकाशमिति वाच्यम्। लृतादिभ्य इत्यादिनिर्देशबलेन प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षणावश्यंभावात्। तथा च अच्त्वं स्यादित्यस्य अच्पदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः।

किं तद्ग्रहणकशास्त्रमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादनं प्रतिजानीते—**तथा हीति**। **अणुदित्सवर्णस्य**। प्रत्ययशब्दस्य अणादिप्रत्ययपरत्वे 'त्यदादीनामः' 'इदम इश्' इत्यादीनां व्युदासो न स्यादित्यतो व्याचष्टे—**प्रतीयत इति**। उत् इत् यस्य सः उदित् कु चु टु तु पु इत्यादिः। चकारात्स्वं रूपमित्यतः स्वमित्यनुवर्तते।

---

१ चिन्त्यमिदम्। सहितशब्दविशिष्टस्य शाकपार्थिवादिगणे पाठकल्पेन तेनोत्तरपदलोपस्य नित्यविधानात् वृत्युक्तो मुखसहितनासिकयेति सहितशब्दघटितः समासोऽसंगतः स्यात्। तस्मात्तत्सूत्रभाष्योक्त्यनुरोधात् मुखद्वितीया मुखोपसंहिता वा नासिकेत्येवं विग्रहो बोध्यः। तथा च शाकपार्थिवादिगणे द्वितीयशब्दघटितस्योपसंहितशब्दघटितस्य च पाठकल्पनैव युक्ता। मुखसहितनासिकयेति तु फलितार्थोक्तिः। न तु तथा विग्रहाभिनिवेशः कर्तव्यः। एवं प्रकृतेऽपि योजनीयम्।

णकारेण। कु चु टु तु पु एते उदितः। तदेवम्। अ इत्यष्टादशानां संज्ञा। तथेकारोकारौ। ऋकारस्त्रिंशतः। एवं लृकारोऽपि। एचो द्वादशानाम्। एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्। 'ऐऔच्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। तेनैचश्चतुर्विं-

---

तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। तदाह—**अविधीयमान इत्यादिना**। अणिति पूर्वेण परेण वा प्रत्याहार इति संशये निर्धारयति—**अत्रेति**। अस्मिन्नेव सूत्रे अण् परेण णकारेण। इतरत्र तु 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यादौ पूर्वेणैवेत्यर्थः। अत्र च आचार्यपारंपर्योपदेशरूपं व्याख्यानमेव शरणम्। एवं चाणुदित्सूत्रेणानेन अकारादिभिश्चतुर्भिर्दीर्घप्लुतानामिव सवर्णभूतहकारादीनामपि ग्रहणादच्त्वात्तेषु परेषु इकारस्य यणादिकं स्यादिति नाज्झलाविति प्रतिषेध आवश्यक इति स्थितम्। अणुदित्सूत्रस्य फलमाह—**तदेवमिति**। तत् अणुदित्सूत्रं, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण फलतीत्यर्थः। **त्रिंशत इति**। ऋलृवर्णयोर्मिथः सवर्णतया ऋकारेण स्वाष्टादशभेदानां लृकारीयद्वादशभेदानां च ग्रहणादिति भावः। **एवं लृकारोऽपीति**। ऋकारस्यापि लृकारसवर्णत्वादिति भावः। ननु एकारेण ऐकारप्रपञ्चोऽपि गृह्येत ऐकारेण एकारप्रपञ्चश्च। तथा ओकारेण औकारप्रपञ्चो गृह्येत। औकारेण ओकारप्रपञ्चश्च। ततश्च एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरित्येवं वक्तव्यम्। ननु द्वादशानामित्यत आह—**एदैतोरिति**। कुतो न सावर्ण्यमित्यत आह—**ऐऔजिति**। यदि ह्येदैतोः ओदौतोश्च परस्परं सावर्ण्यं स्यात्, तर्हि एकारेण ऐकारप्रपञ्चस्य ओकारेण औकारप्रपञ्चस्य च अकारादिभिर्दीर्घप्लुतानामिव ग्रहणसम्भवात् 'ऐऔच्' इति सूत्रं नारभ्येत। आरभ्यते च। अतः एदैतोरोदौतोश्च न परस्परं सावर्ण्यमिति विज्ञायत इत्यर्थः। अच् इच् एच् इत्यादि प्रत्याहारास्तु चकारेणैव निर्वाह्याः। न च 'एचोऽयवायाव' इत्यत्र यथासंख्यार्थमैऔजिति सूत्रमस्त्विति वाच्यम्। तत्र 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रेणैव निर्वाहस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। वस्तुतस्तु, 'ऐऔच्' इति सूत्राभावे 'वृद्धिरादैच्' 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' 'प्लुतावैच इदुतौ' इत्यादौ एङ्ग्रहणापत्तौ एदोतोरपि ग्रहणे प्रसक्ते तन्निवृत्त्यर्थमैचप्रत्याहार आवश्यक इति तदर्थमैऔजित्यारम्भणीयमेव। अतः ऐऔजिति सूत्रारम्भस्य चरितार्थत्वात् एदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्याभावसाधकत्वकथनमनुपपन्नमेव। एदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्याभावस्तु वृद्धिरादैजित्यादौ क्वचिदैज्ग्रहणात् 'अदेङ्गुणः' इत्यादौ क्वचिदेङ्ग्रहणाच्च सुनिर्वाहः। अन्यथा सर्वत्र एङ्ग्रहणमेव ऐज्ग्रहणमेव वा कुर्यात्। तावतैव चतुर्णां ग्रहणसम्भवात्। अत ऐच् एङिति प्रत्याहारद्वयग्रहणसामर्थ्यादेदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्। 'प्लुतावैच इदुतौ' 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इति प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्याच्चेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। **तेनेति**।

---

१ संभवमात्राभिप्रायेणेयमुक्तिः, लृकारेण ऋकारग्रहणस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्।

शतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम्। 'नाज्झलौ' (सू १३) इति सावर्ण्यनिषेधो यद्यप्यक्षरसमाम्नायिकानामेव, तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः। तत्राप्याकारस्य प्रश्लिष्टत्वात्। तेन 'विश्वपाभिः' इत्यत्र 'हो ढः' (सू ३२४) इति ढत्वं न भवति।

एदैतोरोदौतोश्च मिथस्सावर्ण्याभावेनेत्यर्थः। नापादनीयमिति। नाशङ्कनीयमित्यर्थः। एवं च एकारेण सह वर्तत इति सैः हे सैरित्यत्र 'एङ् ह्रस्वात्' इति संबुद्धिलोपो न। ग्लावं ग्लाव इत्यत्र 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वं च न।

स्यादेतत्। हकारस्य आकारस्य च सवर्णसंज्ञा स्यात्, स्थानप्रयत्नसाम्यात्, अज्झलामेव सावर्ण्यनिषेधात् वार्णसमाम्नायिकानामेव वर्णानां अज्झलशब्दवाच्यत्वात् आकारप्रश्लेषे च प्रमाणाभावात्। न चाकारस्याच्त्वात् तेन आकारस्यापि अणुदित्सूत्रेण ग्रहणादाकारहकारयोर्न सावर्ण्यमिति वाच्यम्। ग्रहणकसूत्रं हि लब्धात्मकमेव सत् 'अस्य च्वौ' इत्यादौ प्रवृत्तिमर्हति। नाज्झलाविति प्रवृत्तिदशायां च ग्रहणकशास्त्रं न लब्धात्मकम्। तद्धि सवर्णपदघटितं सवर्णपदार्थावगमोत्तरमेव लब्धात्मकम्। सवर्णसंज्ञाविधायकं च तुल्यास्यसूत्रं सामान्यतः स्वार्थं बोधयदपि नाज्झलावित्यपवादविषयं परिहृत्य तदन्यत्रैव पर्यवसन्नं स्वकार्यक्षमम्। तदुक्तम्—'प्रकल्प्यापवादविषयं उत्सर्गोऽभिनिविशते' इति। उक्तं च भाष्ये—वर्णानामुपदेशस्तावत्। उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा। इत्संज्ञोत्तरकालः आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा। तदुत्तरकालमणुदित्सूत्रमित्येतेन समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति' इति। अन्यत्र 'अस्य च्वौ' इत्यादावित्यर्थः। अत्र भाष्ये प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेत्यनेन नाज्झलाविति निषेधसहितः सावर्ण्यविधिर्विवक्षितः, केवलसावर्ण्यविधेः प्रत्याहारानपेक्षत्वेन प्रत्याहारोत्तरकालिकत्वनियमासम्भवात्। तथा चाणुदित्सूत्रस्य नाज्झलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्रप्रवृत्तेः प्रागलब्धात्मकत्वात् तेन नाज्झलावित्यत्र अज्ग्रहणेन सवर्णानां ग्रहणाभावात् सावर्ण्यविधिनिषेधाभावात् आकारहकारयोः सावर्ण्यं स्यादिति शङ्कते—**नाज्झलाविति सावर्ण्येत्यादिना**। यद्यपीति सम्भावनायाम्। अक्षरसमाम्नायश्चतुर्दशसूत्री। तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः। 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ठञ्। न च नाज्झलाविति प्रवृत्तिदशायामणुदित्सूत्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तत्र अजित्यनेन लक्षणया दीर्घप्लुतानां ग्रहणमस्तु। प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षणाया अनुपदमेव प्रपञ्चितत्वादिति वाच्यम्। स्ववाच्यवाच्येषु हि प्रत्याहाराणां लक्षणा। न चात्राच्छब्दवाच्याकारादिवाच्यता दीर्घप्लुतानामस्ति। अणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेरिति भावः। परिहरति—**तथापीति**। वार्णसमाम्नायिकानामेव नाज्झलाविति निषेध इत्यभ्युपगमेऽपि हकारस्य आकारो न सवर्ण इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**तत्रापीति**। अपिशब्दो व्युत्क्रमः। तत्र नाज्झलाविति सूत्रे, आ सहितः अच् आच् इत्याकारस्यापि सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्टत्वादित्यर्थः।

अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा । (१५) तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥ तः परो यस्मात्स तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् तेन 'अत्' 'इत्' 'उत्' इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । 'ऋत्'

नन्वस्तु हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यम्, किं तत्प्रतिषेधार्थेन आकारप्रश्लेषणेत्यत आह—तेनेति । तेन हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यप्रतिषेधेन हकारेण आकारस्य ग्रहणाभावात् विश्वपाभिरित्यत्र 'हो ढः' इति हकारस्य विधीयमानं ढत्वं पकारादाकारस्य न भवति । आकारप्रश्लेषाभावे तु, तस्य हकारस्य च सावर्ण्यसत्वात् हकारेण आकारस्य च ग्रहणात् तस्य ढत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र ढत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोप एवापादनीय इति नवीनाः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति सूत्रे वेलास्विति लकारादाकारस्य निर्देशः नाज्झलावित्यत्र आकारप्रश्लेषे प्रमाणम् । अन्यथा तत्र ढत्वस्य संयोगान्तलोपस्य वा आपत्तौ आकारो न श्रूयेतेत्यलम् । ननु ग्रहणकसूत्रे अज्ग्रहणमेव क्रियताम् । अणुदित्सवर्णस्येति किमण्ग्रहणेन हयवरलानां सवर्णाभावेन तेषु ग्रहणकशास्त्रस्य व्यर्थत्वादित्यत आह—**अनुनासिकेति । तेनेति** । उक्तद्वैविध्येन सवर्णत्वात् अननुनासिकास्ते यवलाः प्रत्येकं द्वयोर्द्वयोः संज्ञाः । अनुनासिकास्तु यवलाः अननुनासिकानामपि न संज्ञाः, भेदका गुणा इत्याश्रयणात् वर्णसमाम्नाये अननुनासिकानामेव तेषां पाठाच्च । एवं च यवलसंग्रहार्थं ग्रहणकसूत्रे अज्ग्रहणमपहाय अण्ग्रहणमिति भावः ।

ग्रहणकसूत्रे अण् सवर्णानां ग्राहक इति स्थितम् । एवं सति अत् इत् उत् इत्यादितपराणामप्यणां स्वस्वसर्वसवर्णग्राहकत्वे प्राप्ते इदमारभ्यते—**तपरस्तत्कालस्य** । तपर इत्यावर्तते । प्रथमस्तावत्तपरशब्दः तः परः यस्मादिति बहुव्रीहिः । द्वितीयस्तु तात् पर इति पञ्चमीसमासः । ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवर्तते । तस्य तपरत्वेन उच्चार्यमाणवर्णस्य काल इव कालो यस्येति बहुव्रीहिः । ऊकालः उष्ट्रमुख इत्यादिवत् समासः । एवं च 'अत्' 'इत्' इत्याद्यात्मकः अण् तपरत्वेन उच्चार्यमाणः स्वीयकालसदृशकालस्य संज्ञा स्यादित्यर्थः । तत्र अत् इत् उत् ऋत् इत्येतेषां तपराणां ह्रस्वाकारादीनामणां तत्तत्कालाः तत्तद्ध्रस्वप्रपञ्चाः । एत्, ऐत्, ओत्, औत् इत्येतेषां तु तपराणामेकारादीनां तत्तत्कालाः तत्तद्दीर्घप्रपञ्चाः । तत्र ह्रस्वाकारादीनां तपराणां तत्तद्ध्रस्वप्रपञ्चवाचकत्वस्य एकारादीनां च दीर्घाणां तपराणां स्वस्वदीर्घप्रपञ्चवाचकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ।' इति न्यायेन सूत्रमिदं नियमार्थं सम्पद्यते । अण् तपरश्चेत् तत्कालस्यैव सवर्णस्य ग्राहकः । न त्वतत्कालस्येति । एवं च अतत्कालनिवृत्त्यात्मकपरिसंख्यार्थमिदं सूत्रम् । वैयाकरणास्तु परिसंख्याविधिमेव नियमविधिरिति व्यवहरन्ति । तदिदं सर्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे—**तः परो यस्मादित्यादिना** । नियमविधानस्य फलमाह—**तेनेत्यादिना** । तेन नियमविधानेन ।

इति द्वादशानाम्। (१६) वृद्धिरादैच्। १।१।१॥ आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात्।

आदिना लृत् इत्यादिसंग्रहः। अत्, इत्, उत्, लृत्, एत्, ऐत्, ओत्, औत्, इत्येते अष्टौ तपराः अणः स्वस्वसमानकालानां षण्णां षण्णामेव संज्ञाः, न त्वतत्कालानामित्यर्थः। ऋदिति द्वादशानामिति। ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानादिति भावः। नन्वेवं लृदित्यपि द्वादशानां ग्रहणं स्यात्। तथा च 'पुषादिद्युताद्य्लृदितः' इत्यादिविधयः ऋदित्स्वपि प्रवर्तेरन्निति चेन्न, ऋदित्यनेन लृप्रपञ्चस्य ग्रहणेऽपि क्वचित् लृदिद्ग्रहणबलेन लृ इत्यनेन ऋप्रपञ्चस्य ग्रहणाभावात्। अन्यथा ऋतो ङित्यादौ क्वचित् ऋद्ग्रहणस्य पुषादिद्युताद्य्लृदित इत्यादौ क्वचित् लृदिद्ग्रहणस्य च वैयर्थ्यापत्तेः प्रथमातिक्रमणे कारणाभावेन सर्वत्र ऋदिद्ग्रहणस्यैव कर्तुं शक्यत्वात्। इदमेवाभिप्रेत्य ग्रहणकसूत्रे ऋदिति द्वादशानामित्येवोक्तम्, नतु लृदपीति। अत्र च तः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः अत्, इत्, उत् इत्याद्युदाहरणम्। तात्पर इति पञ्चमीसमासस्य तु वृद्धिरादैजित्यैकार उदाहरणम्। आत् ईत्, ऊत् इत्यादि तु न तपरसूत्रस्योदाहरणम्। आकारादिषु हि तपरसूत्रमपूर्वविधानार्थम्, उत नियमार्थम्? नाद्यः, तपरसूत्रे ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवृत्तेः। तत्र अणित्यस्य उक्तरीत्या वर्णसमाम्नायपठितवर्णमात्रपरत्वात्। तपरसूत्रे अण्ग्रहणानुवृत्त्यभावेऽपि जातिपक्षे आकारादिभिः दीर्घैः स्वस्वसमानकालिकप्रपञ्चस्य वाच्यतया लोकत एव सिद्धत्वेन तेषु तपरसूत्रप्रवृत्तेर्व्यर्थत्वात्। न द्वितीयः। उक्तरीत्या ग्रहणकसूत्रस्य वार्णसमाम्नायिकवर्णमात्रविषयतया आकारादिषु तस्य प्रवृत्त्यसम्भवेन तपरसूत्रस्य तेष्वतत्कालव्यावृत्तिफलकतन्नियमनार्थत्वानुपपत्तेः, सिद्धे सत्यारम्भस्यैव नियमार्थत्वात्। एवं च आत्, ईत् इत्यादि तपरकरणमसन्देहार्थमेवेत्यास्तां तावत्। तदेवं वृत्तः प्रत्याहारप्रपञ्चः ग्रहणकशास्त्रप्रपञ्चश्च।

इदानीं संज्ञान्तराणि विधास्यन् वृद्धिसंज्ञां तावदाह—**वृद्धिरादैच्**। यद्यपि पाणिनीयाष्टाध्याय्यामिदमादिमं सूत्रम्, तथापि नेदमादावुपन्यस्तम्, अस्य सूत्रस्य तुप्रकरणेन प्रत्याहारगर्भितत्वेन ग्रहणकशास्त्रनियमार्थतपरसूत्रप्रत्याहारसूत्रप्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तिकतया प्रत्याहारशास्त्रग्रहणकशास्त्रप्रपञ्चनिरूपणात् प्रागुपन्यासानर्हत्वात्। नच सूत्रकृता अयमेव पाठक्रमः कुतो नाद्रियत इति वाच्यम्। स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वात्। आच्च ऐच्चेति समाहारद्वन्द्वः। 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति समासान्तस्तु न, अत एव निर्देशेन समासान्तविधेरनित्यत्वात्। 'चोः कुः' इति पदान्ते विहितं कुत्वमपि न, 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वात्। 'वृद्धिरादैजदेङ्' इति संहितापाठपक्षे चकारस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति पदान्ते विहितजश्त्वं तु भवत्येव, 'उभयसंज्ञान्यपि छन्दसि दृश्यन्ते' इति वचनात् 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति छान्दसविधीनां सूत्रेष्वपि प्रवृत्तेः। नचैवमपि पदत्वात् कुत्वं भत्वात् जश्त्वाभावश्च कुतो न स्यादिति वाच्यम्, छन्द-

(१७) अदेङ्गुणः १।१।२॥ अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात्। (१८) भूवादयो धातवः। १।३।१। क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः। (१९) प्राग्रीश्वरान्निपाताः।

सि दृष्टानुविधिः' इति वचनादित्यलम्। आच ऐचेतीतरेतरयोगद्वन्द्वो वा। तथा सति सौत्रमेकवचनम्। आचार्यपारंपर्योपदेशसिद्धसंज्ञाधिकारात् संज्ञेति लभ्यते। तदेतदाह—आदैच्चेत्यादिना। अदेङ्गुणः। संज्ञाप्रस्तावात् संज्ञेति लभ्यते अच्च एङ् चेति समाहारद्वन्द्वः। तदाह—अदेङ् चेत्यादिना।

भूवादयो धातवः। भूश्च वाश्च भूवौ। आदिश्च आदिश्च आदी। प्रथमः आदिशब्दः प्रभृतिवचनः, द्वितीयस्तु प्रकारवचनः। भूवौ आदी येषां ते भूवादयः। भूप्रभृतयो वासदृशाश्च ये, ते धातुसंज्ञका इत्यर्थः। वाधातुसादृश्यं च क्रियावाचकत्वेन। तदाह—क्रियावाचिन इत्यादिना। क्रियावाचिनः किम्। धातुपाठे या इत्यस्य पाठात् याः पश्यन्तीत्यत्र टाबन्तयच्छब्दस्य धातुत्वं मा भूत्। धातुत्वे हि 'आतो धातोः' इत्याल्लोपः स्यात्। वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टाबन्तयच्छब्दस्यात्र न ग्रहणप्रसक्तिः। क्रियावाचिन इति तु वाशब्दस्य विकल्पार्थस्य निपातस्य धातुत्वनिवृत्त्यर्थम्, धातुपाठे वा इत्यस्य पाठात्। 'वा गतिगन्धनयोः', 'या प्रापणे' इत्यर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात्। क्रियावाचिन इत्युक्तौ तु न दोषः। वार्थस्य विकल्पस्य, वा भविष्यति इति वा अभवदित्येवं भूतभविष्यत्कालसंबन्धाभावेन क्रियात्वाभावादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। भ्वादयः किम्। वर्जनक्रियावाचिनो हिरुक् इत्यस्य धातुत्वं मा भूत्।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः। प्रथमस्य चतुर्थपादे 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यनन्तरमिदं सूत्रम्। रीश्वरशब्दः 'अधिरीश्वरे' इति सूत्रैकदेशस्य अनुकरणम्। अनुकरणत्वात् नापशब्दः। अत एव प्रत्यक्षोपजीव्यत्वादिति चिन्तामणिवाक्यस्य प्रत्यक्षवितीति प्रतीकग्रहणं तद्व्याख्याने दृश्यते। इतः प्रभृति अधिरीश्वर इति एतत्पादीयोपरितनसूत्रे रीश्वरशब्दात् प्राक् निपातसंज्ञकाः प्रत्येतव्याः इत्यर्थः। निपात-

१ रीश्वरशब्दात्प्रागिति। चिन्त्यमिदम्। अत्र हि रीश्वरादिति अभिव्याप्येति ल्यब् लोपे तस्य योगे पञ्चमी, न तु प्रागिति दिक्शब्दयोगे। तथा च प्रागिति पदमपि विधेयकोटिप्रविष्टम्, तेन प्राङ्निपाता इति पदद्वयमधिक्रियते इत्यर्थलाभः। तथा च गत्यादिसंज्ञासूत्रेषु पूर्वं निपातसंज्ञकाः सन्तो गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः सिद्धः। तथा च गत्यादिसंज्ञानामुद्देश्यकोटौ निपातसंज्ञायाः प्रवेशान्निपातसंज्ञां विना गत्यादिसंज्ञाया अप्राप्तेर्गत्यादिसंज्ञाभिर्निपातसंज्ञायाः समावेशः सिद्धः, अन्यथाऽऽकडारीयत्वाद्गत्यादिसंज्ञा निपातसंज्ञाया बाधिकाः स्युः। तथा 'विभाषा कृञि' अत्र सूत्रेऽपि रीश्वरपदसम्बन्धात्तत्रापि निपातसंज्ञासम्बन्धोऽभिव्याप्येति ल्यब् लोपे पञ्चम्याश्रयणे एव सिध्येन्न दिक्शब्दपञ्चम्यामिति।

१।४।५६॥ इत्यधिकृत्य । (२०) चादयोऽसत्त्वे ।१।४।५७॥ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । (२१) प्रादयः ।१।४।५८॥ अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा । (२२) उपसर्गाः क्रियायोगे ।१।४।५९॥ (२३) गतिश्च ।१।४।६०॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप—एते प्रादयः । (२४)

पदमनुवर्तत इति यावत् । रेफविशिष्टग्रहणं किम् । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तृतीयाध्यायस्थस्यावधित्वं मा भूत् । यदि तु प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् अधिरीश्वर इत्यस्यैवावधित्वम्, तदा सरेफग्रहणं स्पष्टार्थम् । **चादयोऽसत्त्वे** । चः आदिः येषां ते चादयः गणपाठसिद्धाः । निपाता इत्यधिकृतम् । सत्त्वशब्देन द्रव्यमुच्यते 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । लिङ्गसङ्ख्याकारकान्वितं द्रव्यम् । चाद्यर्थाः समुच्चयादयः यदा चादिभिर्गम्यन्ते, तदा लिङ्गाद्यन्विता न भवन्ति यदा समुच्चयादिशब्दगम्याः, तदा लिङ्गाद्यन्विताः, शब्दस्वाभाव्यात् । न सत्त्वम् असत्त्वम् अद्रव्यं तत्र वाचकतया विद्यमानाश्चादयः निपातसंज्ञकाः स्युरित्यर्थः । तदाह—**अद्रव्यार्था इति** । असत्त्वे किम्—छागः पशुः । चादौ पठितस्यापि पशुशब्दस्य अत्र द्रव्यवाचित्वान्न निपातत्वम् । इह तु स्यादेव पुष्टं पशु मन्यते । इह पशु इति सम्यगर्थे । **प्रादयः**। असत्व इत्यनुवर्तते, निपाता इति च । तदाह—**अद्रव्येति । तथेति** । निपातसंज्ञका इत्यर्थः । **उपसर्गाः । गतिश्च** । सूत्रद्वयमिदं व्याख्यासौकर्यात् सहोपात्तम् । प्रादय इत्यनुवर्तते । गतिरिति बहुत्वे एकवचनमार्षम् । तदाह—**प्रादय इत्यादिना ॥ क्रियायोग इति** । क्रियया अन्वये सतीत्यर्थः । निपाता इत्यप्यत्रानुवर्तते, प्राग्रीश्वरात्तदधिकारात् । ततश्च प्रादयो निपातसंज्ञका एव सन्तो गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति । आकडारादिति च बाध्यते । गत्युपसर्गसंज्ञयोस्तु गतिश्चेति चकारादेव समावेशः सिध्यति । ततश्च प्रणेयमित्यादौ उपसर्गकार्यम् 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यादि सिध्यति । गतिकारकेत्यादि कार्यं च । निपातस्यानर्थकस्येत्यादि च । अथ प्रादीन् पठति—**प्र परेत्यादि** । परा इत्याकारान्तम् । अयधातौ 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुरोर्लत्वम्—निलयते दुलयते । निसो दुसश्च 'ससजुषो रुः' इति रुत्वस्यासिद्धत्वात् न लत्वम् । निरयते दुरयते । एतदर्थमेव निस्दुसोर्निर्दुरोश्च पृथक्पाठः ।

न वेति विभाषा। 'मेध्यः पशुरनड्वान्विभाषितः' इत्यादियाज्ञिकप्रयोगे विभाषाशब्दः केवलविकल्पे दृष्टः । इह तु शास्त्रे निषेधो विकल्पश्चेति द्वयं मिलितं विभाषाशब्दार्थ इति बोधयितुमिदमारभ्यते । इतिशब्दाभावे, स्वं रूपं शब्दस्येति नवाशब्दयोः स्वरूपपरत्वान्नवाशब्दयोर्विभाषासंज्ञेत्यर्थः स्यात् । ततश्च 'विभाषा श्वेः' इत्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्याताम् । इतिकरणे तु नायं दोषः । इतिर्हि प्रत्येकं

संबध्यते। ततश्च 'न' इति शब्देन योऽर्थो गम्यते निषेधः, 'वा' इति शब्देन योऽर्थो गम्यते विकल्पः, तदुभयस्य मिलितस्य विभाषा संज्ञा स्यादित्यर्थः फलति। एवं च नवाशब्दार्थयोरेव संज्ञित्वं लभ्यते, न तु नवाशब्दस्वरूपयोरिति नोक्तदोषः। तदाह—**निषेधविकल्पयोरित्यादि**। उभयत्र विभाषार्थमिदं सूत्रम्। तथाहि—प्राप्तविभाषा अप्राप्तविभाषा उभयत्र विभाषेति त्रिविधा विभाषा। प्राप्तविभाषा यथा—विभाषा जसीति। **वर्णाश्रमेतरे** वर्णाश्रमेतरा इत्यत्र द्वन्द्वे चेति नित्यतया सर्वनामसंज्ञानिषेधे प्राप्ते विभाषेयम्। अप्राप्तविभाषा यथा—तीयस्य ङित्सु विभाषेति। द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादौ तीयप्रत्ययस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् अप्राप्तायां सर्वनामसंज्ञायां विभाषेयम्। उभयत्र विभाषा यथा—विभाषा श्वेरिति श्वयतेर्लिटि यङि च संप्रसारणविभाषेयम्। तत्र लिटि शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतुः, शिश्वियतुः, इत्याद्युदाहरणम्। यङि तु शोशूयते इति। अत्र यङंशे अप्राप्तविभाषैवेयम्। लिटि तु द्विवचनबहुवचनेष्वपित्सु 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति नित्यतया सम्प्रसारणं प्राप्तम्। पित्सु त्वेकवचनेषु सम्प्रसारणं न प्राप्तमेव। 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वस्य अपित्स्वेव प्रवृत्तेः। एवं च प्राप्तेऽप्राप्ते च आरम्भात् 'विभाषा श्वेः' इत्युभयत्र विभाषेति स्थितिः। तत्र यदि 'नवेति विभाषा' इति सूत्रं नारभ्येत, तर्हि अनड्वान्विभाषितः इत्यादियाज्ञिकप्रयोग इव विभाषा श्वेरित्यत्रापि केवलविकल्पः प्रतीयेत। भावः अभावश्चेति द्वयं तावद्विकल्पः। ततश्च विभाषाश्रुतौ प्रवृत्तिस्तदभावश्चेति द्वयमपि विधेयमिति लभ्येत। तत्र यदि 'विभाषा श्वेः' इति विकल्पो विधिमुखः—लिटि श्वयतेः सम्प्रसारणं भवति न भवतीति, तर्हि पित्स्वेव विकल्पस्य प्रवृत्तिः स्यात्। तत्र हि सम्प्रसारणस्य वचिस्वपीति किति विहितस्य अप्राप्तत्वेन प्रथमं भवनांशो विधेयः, तस्य पाक्षिकत्वाय न भवतीत्यपि विधेयम्। कित्सु तु प्रवृत्तिर्न स्यात्। तेषु हि वचिस्वपियजादीनां कितीति प्राप्तत्वात् प्रथमं भवनांशो न विधेयः। न भवतीत्यंश एव विधेयः। एवं च उभयांशविधेयत्वालाभात्तत्र विकल्पविधिरयं न प्रवर्तेत, तत्र नित्यमेव सम्प्रसारणं स्यात्। यदि तु विकल्पो निषेधमुखः—लिटि श्वयतेः सम्प्रसारणं न भवति भवतीति, तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिः स्यात्। तत्र हि वचिस्वपीति प्राप्तत्वान्न भवतीति प्रथमं विधेयम्। अभवनस्य पाक्षिकत्वलाभाय भवतीत्यपि विधेयम्। पित्सु तु प्रवृत्तिर्न स्यात्। तत्र सम्प्रसारणस्य अप्राप्ततया न भवतीत्यंशस्य प्रथमं विध्यनर्हत्वात्। न च पित्सु विधिमुखः कित्सु निषेधमुखः इत्युभयथापि प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। सकृच्छ्रुतस्य विभाषाशब्दस्य क्वचिद्विधिमुखविकल्पबोधने क्वचिन्निषेधमुखविकल्पबोधने च असामर्थ्यात्। आवृत्त्या तद्बोधने तु स एव दोषः। नवेति विभाषेत्यारम्भे तु श्रुतक्रमानुरोधेन बोधात् नेत्यंशेन कित्सु पूर्वं निषेधः प्रवर्तते। ततः कित्सु कित्सु सर्वस्मिन् लिटि निःसम्प्रसारणतया ऐकरूप्यं प्रापिते सति, भवति न भवतीत्येकरूपेण विधि-

न वेति विभाषा।१।१।४४॥ निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात्। (२५) **स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा।१।१।६८॥** शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना। (२६) **येन विधिस्तदन्तस्य।१।१।७२॥** विशेषणं

मुख एव विकल्पः प्रवर्तते। तदवमुभयत्र विभाषार्थमिदं सूत्रम्।

प्राप्तविभाषायां तु नास्योपयोगः, तत्र भवनांशस्य प्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वात्। अप्राप्तविभाषायामपि न तस्योपयोगः, तत्र अभवनांशस्य सिद्धत्वेन विध्यनर्हत्वात्। नचैवमपि 'उणादयो बहुलम्' 'ह्रक्रोरन्यतरस्याम्' छन्दस्युभयथा' 'अनुपसर्गाद्वा' इत्यादिविधिषु विभाषाशब्दाभावात् केवलविकल्पविधौ वैरूप्यं दुर्वारमिति वाच्यम्, विभाषाशब्दस्यात्र सूत्रे विकल्पवाचकशब्दोपलक्षणत्वात्। एवं च लोके ये विकल्पपर्यायाः शब्दाः, ते सर्वे अस्मिन् शास्त्रे निषेधविकल्पयोः प्रत्यायका इति सूत्रार्थपर्यवसानं बोध्यम्। भाष्ये तु विभाषादिशब्दानां लोकवदेव केवलविकल्पपरत्वेऽपि लक्ष्यानुरोधेनैव क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन विकल्पस्य प्रवृत्त्युपपत्तेः एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यलं बहुना।

'अग्नेर्ढक्' 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' 'राज्ञो यत्' इत्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्या उपस्थितानां वह्निवातादीनामर्थानां ढगादिप्रत्ययैः पौर्वापर्यासम्भवात् प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासंभवाच्च तत्तदर्थकपर्यायशब्दानां ग्रहणापत्तौ तन्नियमार्थमिदं सूत्रमारभ्यते—**स्वं रूपम्**। अग्नेर्ढगित्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य यत् स्वरूपं श्रुतं तदेव अग्न्यादिशब्दैः प्रत्येतव्यम्, नतु तदन्यः तत्तत्पर्यायोऽपि। शब्दशास्त्रे संकेतिता वृद्धिगुणादिसंज्ञा शब्दसंज्ञा, तत्र नायं नियम इत्यर्थः। तदाह—**शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञीति**। बोध्यमित्यर्थः। न च वृद्धिः गुणः इत्यादिसंज्ञाविधिबलादेव तत्र तदर्थग्रहणं भविष्यतीति किमशब्दसंज्ञेत्यनेनेति वाच्यम्। 'उपसर्गे घोः किः' इत्यत्र 'घुशब्दे' इति घुधातुनिवृत्त्यर्थत्वात् 'दाधाघ्वदाप्' इति संज्ञाकरणस्य 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इत्यादौ आवश्यकतया संज्ञाकरणस्य सामर्थ्योपक्षयादित्यन्यत्र विस्तरः। इदं[1] सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्।

यत्पदं शब्दस्वरूपम् उपादाय यो विधिरारभ्यते स तस्य तदन्तस्य च भवतीत्येतद्वक्तुमाह—**येन विधिः**। विधीयत इति विधिः, 'उपसर्गे घोः किः' इति

---

१ वस्तुतस्तु 'अर्थवत्परिभाषा' एतत्सूत्रसाध्या, न तु 'उपस्थितार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भवे त्यागे मानाभाव' इति न्यायसाध्येति बोधनार्थमिदं सूत्रम्। तथाहि—अर्थवत्परिभाषाया उक्तन्यायमूलकत्वाङ्गीकारे गोतोणिदित्यत्र गोशब्देन गोपशुरूपार्थोपस्थितौ तदर्थबोधकगोशब्दस्य णित्परकत्वप्रयुक्तवृद्धिसिद्धावपि किरणवाणीन्द्रियाद्यर्थकगोशब्दस्य वृद्धिर्न स्यात्, विनिगमनाविरहादिदोषश्च स्यात्। सूत्रप्रतिपाद्यत्वे तु परिभाषायाः स्वनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वेन स्व आत्मीयभूतो यावा-

तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । उगिद्वर्ण-ग्रहणवर्जम् । (२७) विरामोऽवसानम् । १।४।११० ॥ वर्णानामभावोऽवसान-

---

दधातेः भावे किप्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया । शास्त्रकृत् विधाने कर्ता । धातोरित्यधिकृत्य एरजिति इकारेण करणेन धातोरच्प्रत्ययं विधत्ते पाणिनिः । करणं च व्यापारवत् । एरजित्यत्र विशेषणस्य इकारस्य पाणिनिकर्तृकविधानक्रियायां करणस्य इतरव्यावर्तनमेव व्यापारः । ततश्च विशेषणमेवात्र येनेति तृतीयान्तेनोच्यते । स्वं रूपमित्यतः स्वमित्यनुवर्तते षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते । एवं च विशेषणसमर्पकः शब्दः तदन्तस्य स्वस्य च प्रत्यायक इति फलति । तदाह— **विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य चेति** । विशेषणसमर्पकः शब्दस्तदन्तस्य शब्दस्य विशेषणसमर्पकशब्दस्य च बोधकः स्यादिति यावत् । ततश्च एरजित्यत्र इकारान्ताद्धातोरच्प्रत्ययः स्यात्, इकाररूपाद्धातोश्चेति फलति । यथा— चयः, अयः । केचित्तु करणं कर्तृपरतन्त्रमिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते, तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणपरत्वं यच्छब्दस्य लभ्यत इत्याहुः । तत्तु शब्देन्दुशेखरे दूषितम् । **समासेति** । वार्तिकमेतत् । समासविधौ प्रत्ययविधौ च तदन्तविधेः प्रतिषेधो वाच्य इत्यर्थः । तेन कृष्णं परमश्रित इत्यत्र 'द्वितीया श्रिते'ति समासो न भवति । सूत्रनडस्य गोत्रापत्यं सौत्रनाडिः । 'अत इञ्, अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः । अत्र नडादिभ्यः फक् इति न भवति । नन्वेवं सति पचन्तमतिक्रान्ता अतिपचन्तीत्यत्र उगितश्चेति उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् विहितो ङीप् न स्यात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । तथा दाक्षिरित्यत्र अत इञ् इति इञ् न स्यात् । अस्यापत्यं इरित्यत्रैव इञ् स्यादित्यत आह—**उगिदिति** इदमपि वार्तिकम् । द्वितीयायां चेति वर्जयतेर्णमुल् । उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा समासप्रत्ययविधावित्युक्तः प्रतिषेधो भवति । उगिद्वर्णग्रहणे तु येन विधिरिति तदन्तविधिरस्त्येव, ततश्च अतिपचन्तीत्यत्र उगिदन्तप्रातिपदिकान्तात् उगितश्चेति ङीप् । दाक्षिरित्यत्र अवर्णान्तादिञ् च सिध्यति ।

विरामोऽवसानम् । विरम्यते अस्मिन्निति विरामः सामीपिकेऽधिकरणे

नर्थस्तत्प्रतिपादकगोशब्दात्परस्य णित्वमित्यर्थे न कोऽपि दोषः । किंच स्वशब्देन शास्त्रकल्पितोऽप्यर्थो ग्राह्य इति सूत्रसत्वे सिद्धयति, तेन 'केऽण' इत्यस्यापि कप्रत्ययस्य शास्त्रकल्पितार्थमादायार्थवति के प्रवृत्त्या चञ्चरीकः प्रतीकमित्यादौ न ह्रस्वापत्तिरिति । कप्रत्ययस्य लौकिकार्थासम्भवेन न्यायसिद्धपरिभाषया नेदं सिध्येत् ।

१ वस्तुतस्तु 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति सपूर्वग्रहणज्ञापकसिद्धया 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीतिपरिभाषया 'समासप्रत्ययविधौ' इत्यस्यैकवाक्यत्वेन आनुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकरूपग्रहणवत्—प्रातिपादिककर-

संज्ञः स्यात्। (२८) परः सन्निकर्षः संहिता। १।४।१०९॥ वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्। (२९) सुप्तिङन्तं पदम्। १।४।१४॥ सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात्। (३०) हलोऽनन्तराः संयोगः।१।१।७॥

घञ्। विरमणं क्रियाया अभावः, स च शब्दशास्त्रप्रस्तावात् वर्णानामुच्चारणाभावात्मक इति लभ्यते। तथा च यस्मिन् वर्णे उच्चारिते सति अव्यवहितोत्तरकाले वर्णान्तराणामुच्चारणाभावः सः अन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञक इत्यर्थः फलति। तदभिप्रेत्य व्याचष्टे—**वर्णानामित्यादिना**। यस्मिन्नुच्चारिते सति वर्णान्तराणाम् उच्चारणाभावः सः अन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञक इत्यध्याहारेण विवरणं योज्यम्। यद्वा वर्णानामुच्चारणाभावः विरामः। भावे घञ्। स च किंचिद्वर्णोच्चारणोत्तरकालिक एव गृह्यते, व्याख्यानात्। अस्मिन् पक्षे किंचिद्वर्णोच्चारणोत्तरं वर्णान्तराणामुच्चारणाभावः अवसानमिति विवरणयोजना। तत्र प्रथमपक्षे खरवसानयोरित्यत्र खरि परतः रेफस्य विसर्गः, अवसाने तु रेफे स्थानिनीति योज्यम्। खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते। द्वितीयपक्षे तु अभावस्यापि बुद्धिकृतं परत्वं बोध्यम्। **परः संनिकर्षः**। परः अतिशयितः 'दूरानात्मोत्तमाः पराः' इत्यमरः। सन्निकर्षः सामीप्यं अर्धमात्राधिककालव्यवधानाभावः, अर्धमात्राकालव्यवधानस्य अवर्जनीयत्वात्। तदेतदभिप्रेत्याह—**अतिशयित इत्यादिना**। **सुप्तिङन्तं पदम्**। सुप् इति स्वौजसमौडिति सूत्रे सु इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। न तु सप्तमीबहुवचनस्यैवात्र ग्रहणम्, व्याख्यानात्। सुप्च तिङ् च सुप्तिङौ तौ अन्ते यस्य तत् सुप्तिङन्तं शब्दरूपमिति शब्दशास्त्रप्रस्तावाल्लभ्यते। अन्तशब्दश्च प्रत्येकं संबध्यते। तदाह—**सुबन्तमित्यादिना**। **हलोऽनन्तराः संयोगः**। अन्तरशब्दोऽत्र व्यवधाने वर्तते। 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः। व्यवधानं च विजातीयेनैव। अविद्यमानं अन्तरं व्यवधानं येषामिति विग्रहः। नञोऽस्त्यर्थानामिति विद्यमानपदस्य लोपः। तदाह—**अज्भिरित्यादिना**। तत्र हलौ च हलश्च हल इत्येकशेषः। तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा लभ्यते। ततश्च शिक्षेत्यत्र 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति। अत्र च समुदायस्यैव संयोगसंज्ञा, महासंज्ञाकरणात्, व्याख्यानाच्च। नतु प्रत्येकम्। तथा सति—

णकः प्रत्ययविधिविषयकस्तदन्तविधिर्नास्तीति 'समासप्रत्ययविधौ' इत्यस्यार्थसिध्या उगिद्ग्रहणे वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणे च समासेत्यादि निषेधाऽप्राप्त्या उगिद्वर्णेत्यादिप्रतिप्रसवो निर्दिष्टरीत्या सिद्धार्थानुवाद एव। तथा च 'उगितश्च, अत इञ्, यञि ञोश्च' इत्यादौ तदन्तविधिः स्वतः सिद्धः। एतदनुसाराच्च "उगिद्वर्णे' इत्यनुवादवार्तिके ग्रहणपदं ग्रहणवत्प्रादिकभिन्नपरं, तेन यञिञोश्चेति प्रत्ययग्रहणेऽपि उगिद्वर्णेति प्रतिप्रसवस्य प्रवृत्तिसिद्धिः।

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । (३१) ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ॥ (३२) संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ॥ संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् । (३३) दीर्घं च । १ । ४ । १२ ॥ दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ॥

॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथ परिभाषाप्रकरणम् । २ ।

(३४) इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र 'इकः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । (३५) अचश्च ।१।२।२८॥

सुद्धत्प्रासाद इत्यत्र पकारसन्निधौ तकारस्य संयोगत्वापत्तौ संयोगान्तलोपापत्तेः । यत्र तु बहवो हलः श्लिष्टाः तत्रापि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा नतु बहूनामेवेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । **ह्रस्वं लघु** । ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यादित्यर्थस्य स्पष्टत्वात् न व्याख्यातम् । अत एव निर्देशात् ह्रस्वशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽपि । **संयोगे गुरु** । ह्रस्वमित्यनुवर्तते । तदाह—**संयोगे पर इत्यादिना** । **दीर्घं च** । संयोग इति नानुवर्तते । दीर्घमपि गुरुसंज्ञकमित्यर्थः । **इति संज्ञाप्रकरणमिति** । सन्धिकार्योपयोगिप्रथमाध्यायस्थसंज्ञानिरूपणं समाप्तमित्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां संज्ञाप्रकरणं समाप्तम् ॥

इको गुणवृद्धी । इक इति षष्ठ्यन्तशब्दः स्वरूपपरः नपुंसकलिङ्गः प्रथमैकवचनान्तः । सोर्लुका लुप्तत्वात् अत्वसन्तस्येति दीर्घो न । इक्शब्द इत्यर्थः । उपतिष्ठत इति शेषः । 'वृद्धिरादैच' 'अदेङ्गुणः' इत्यतो वृद्धिरिति गुण इति चानुवर्तते । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । यत्र विधीयते तत्रेत्यप्यध्याहार्यम् । गुणो वृद्धिरित्युच्चार्य यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठत इति योजना तदाह—**गुणवृद्धिशब्दाभ्यामित्यादिना** । **उपतिष्ठत इति** । संगतं भवतीत्यर्थः । उपाद्देवपूजासंगतिकरणेत्यात्मनेपदम् । सोऽयं पदोपस्थितिपक्षो भाष्यादौ सिद्धान्तितः । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः', 'मिदेर्गुणः' इत्याद्युदाहरणम् । इक इत्यस्यान्वय प्रकारस्तु तत्र तत्र स्पष्टीभविष्यति । यत्र विधीयेते इत्युक्त्वा वृद्धिर्यस्याचामित्याद्यनुवादे इक इति नोपतिष्ठते । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । 'त्यदादीनामः' इत्यादावपि नेदमुपतिष्ठते, तत्र गुणवृद्धिशब्दयोरश्रवणात् । **अचश्च** । अच इत्यपि षष्ठ्यन्तशब्दः स्वरूपपरः पूर्वसूत्रे इक इतिवत् । ऊकालो-

---

१ आदिपदात् 'दिव औत्' इति । वृद्धिपदश्रवणे 'इक' इत्युपस्थितेरुदाहरणं सिचिवृद्धिरित्यादि । एवं दीर्घपदश्रुत्या 'अच' इत्यस्योपस्थितेरुदाहरणं

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्र 'अचः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । (३६) **आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ॥** टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । (३७) **मिदचोऽन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ॥** 'अचः' इति

ऽजित्यतः अच् ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्तते । इति यत्र विधीयत इत्यध्याहार्यम् । फलितमाह—**ह्रस्वेत्यादिना** । 'दिव उत्' इत्यादौ तु नेदं प्रवर्तते, ह्रस्वादिशब्दानां अश्रवणात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्याद्युदाहरणम् । श्रीपम् । नेह—सुपात् ब्राह्मणकुलम् । **आद्यन्तौ टकितौ** । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ टश्च क् च टकौ, टकारादकार उच्चारणार्थः । टकौ इतौ ययोस्तौ टकितौ । द्वन्द्वान्त इच्छब्दः प्रत्येकं संबध्यते । टित्कितौ आद्यन्तावयवौ स्तः । कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य तौ विहितौ तयोरित्यर्थाल्लभ्यते । तदाह—**टित्कितावित्यादिना** । क्रमादिति यथासंख्यसूत्रलभ्यम् । टित् आद्यवयवः कित् अन्तावयव इत्यर्थः । नचैवं सति मिलितयोरेकत्रान्वयाभावात् कथमिह द्वन्द्व इति वाच्यम्, प्रथमतः समुदायरूपेण परस्परं युगलयोरन्वयबोधमादाय द्वन्द्वप्रवृत्तौ सत्यां यथासंख्यसूत्रपर्यालोचनया पुनः प्रत्येकान्वयोपपत्तेः । 'एचोऽयवायावः' इत्यादावप्येषैव गतिः । लोके त्वेवंजातीयकप्रयोगः असाधुरेवेति भाष्यादिषु स्पष्टम् । अत्रैव यथासंख्यसूत्रोपन्यासो युक्तः । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' भविता । 'ङ्णोः कुक् टुक् शरि, प्राङ्क्षष्ठः इत्याद्युदाहरणम् । 'पुरस्तादपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्यानन्तरस्यैवायमपवादः । 'प्रत्ययः परश्च' इत्यनेन तु परत्वादिदं बाध्यते । तेन चरेष्टः गापोष्टक् इत्यादयः परा एव भवन्ति।

मिदचोऽन्त्यात्परः । मकारः इत् यस्य सः मित् अन्त्यादचः परो भवतीत्यर्थे 'शे मुचादीनाम्' इत्यादाविदं न प्रवर्तेत, तत्रान्त्यस्याचोऽभावात् अत आह—**अच इति षष्ठ्यन्तमिति** । यतश्च निर्धारणम्' इत्यनेनेति शेषः । अच इत्येकत्वमविवक्षितम् । तदाह—**अचां मध्य इत्यादिना** । **अन्तावयव इति** । एतच्च आद्यन्तावित्यतः अन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते, आद्यन्तशब्दैकदेशस्यान्तशब्दस्य तन्मात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेनानुवृत्तिसंभवात् । आदिग्रहणमनुवर्त्य परादित्वाभ्युपगमे तु वारीणीति बहुवचने 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति नान्ताङ्गस्य विहितो दीर्घो न सिध्येत् । अभक्तत्वे तु वहंलिहः इत्यत्र 'वहाभ्रे लिहः' इति खशि, 'अरुर्द्विषत्' इति मुमि तस्य 'मोऽनुस्वारः' इति मान्तस्य पदस्य विहितोऽनुस्वारो न स्यात् । वस्तुतस्तु यस्य समुदायस्य मिद्विहितः

'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति । प्लुतपदश्रुत्यां 'दूराद् हूतेचेत्यादि, तत्र 'टेः' इत्यस्याधिकारप्राप्तत्वेऽपि रेरचः प्लुत इत्यर्थेन आगच्छेन्द्रवर्म ३न् इत्यादौ टिसंज्ञकघटकनकारस्य न प्लुत इति ।

षष्ठ्यन्तम्। अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात्। (३८) षष्ठी स्थानेयोगा। १। १। ४९॥ अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थाने-

---

तस्याचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परः तस्य समुदायस्य अन्तावयव इति व्याख्येयम्। अत एव 'समुदायभक्तो मित्' इति भाष्यं संगच्छेत। समासाश्रयविधौ मूलकारश्च वक्ष्यति—'अङ्गस्य नुम्विधानात् तद्भक्तो हि नुम्' इति।

षष्ठी स्थानेयोगा। स्थानं प्रसङ्ग इति वक्ष्यति। तस्मिन् वाचकतया योगो यस्याः सा स्थानेयोगा, निपातनात् सप्तम्या अलुक्। स्थानेन योगो यस्या इति वा विग्रहः। निपातनादेत्वम्। इको यणचीत्यादौ षष्ठी स्थानरूपसम्बन्धार्थिकेत्यर्थः। लोके तावदेकशतं षष्ठ्यर्थाः आर्या यौना मौखाः स्रौवाश्च। शब्दस्य शब्देन त्रय एव संबन्धाः—आनन्तर्यं सामीप्यं प्रसङ्गश्चेति। तत्रान्यतमार्थनिर्धारणार्थमिदं सूत्रमिति भाष्यम्। ततश्च इको यणचीत्यादौ इक इति षष्ठ्या स्थानमुच्यते। तस्मिन् प्रकृत्यर्थः इक् निरूपकतयाऽन्वेति। अचि परतः इकः प्रसङ्गे यण् स्यादिति। विवरणवाक्ये त्वस्मिन् इक इति षष्ठी निरूपकतायामिति न पुनरुक्तिः शङ्क्या। यथा—देवदत्तस्यावयवः पाणिरिति। 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत्र तु गोह इति षष्ठी न स्थानार्थिका उपधापदसमभिव्याहारेण अवयवषष्ठीत्वनिर्धारणात् परिभाषाणां च अनियमे नियमनार्थमेव प्रवृत्तेः। तदेतदाह—**अनिर्धारितेत्यादिना**। अनिर्धारितः सम्बन्धविशेषः यस्या इति विग्रहः। तदेवमुदाहृतप्रकृतभाष्यरीत्या इको यणचीत्यादौ षष्ठी स्थानरूपसंबन्धविशेषार्थिकेति स्थितम्। मतुप्सूत्रभाष्ये तु अनन्तरादयो न षष्ठ्यर्था इति स्थितम्। एवं सति स्थाने इति सप्तम्यन्तपदेन योगो यस्या इति विग्रहे स्थाने इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम्। षष्ठीश्रुतौ स्थाने इति सप्तम्यन्तं पदमुपतिष्ठत इति फलति। स्थानेन स्थानपदार्थेन योगो यस्या इति तृतीयान्तविग्रहे तु अध्याहृतस्थानपदार्थनिरूपितसंबन्धार्थिकेत्यर्थः। 'अस्तेर्भूर्भवतीति सन्देहः स्थाने अनन्तरे समीपे इति' इत्यादिप्रकृतसूत्रभाष्यस्य तु अस्तेरनन्तरे इत्यध्याहृतानन्तरादिपदार्थनिरूपितसम्बन्धे षष्ठीत्येवार्थः। अनन्तरादीनां षष्ठ्यर्थत्वं तु नास्त्येवेति प्रौढमनोरमायां हलन्त्यमिति सूत्रे स्थितम्। तद्व्याख्याने च शब्दरत्ने शब्देन्दुशेखरे च बहुधा प्रपञ्चितम्। अनिर्धारितेति किम्। ऊदुपधाया इत्यत्र गोह इति षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वं मा भूत्। सति तु तत्रापि स्थानार्थकत्वे, गोहोऽन्त्यस्य उपधामात्रस्य च ऊत् स्यात्। ननु स्थानशब्द आधारवाची लोके प्रसिद्धः। यथा शिवस्थानं कैलासः, विष्णुस्थानं वैकुण्ठं इत्यादौ। एवं च इको यणचीत्यादौ षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्र निरूपकत्वेन अभेदेन वा अन्वये सति इकोऽधिकरणे यण् स्यात् इति इगधिकरणको यण्

योगा बोध्या। स्थानं च प्रसङ्गः। (३६) स्थानेऽन्तरतमः। १। १। ५०॥ प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। 'यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं

स्यादिति वा अर्थः स्यात्। तत इको निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह—**स्थानं च प्रसङ्ग इति**। क्वचिदाभिचारेष्टौ दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यत्र स्थानशब्दस्य प्रसङ्ग इति दर्शनादिति भावः। एवं च तत्र यथा शरैर्दर्भा निवर्त्यन्ते, तद्वदिको यणचीत्यादावपि यणादिभिरिगादयो निवर्त्यन्ते। तत्र च यः प्रसक्तो निवर्तते स स्थानीति व्यवह्रियते, यो निवर्तयति स आदेश इति।

स्थानेऽन्तरतमः। स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम्। अन्तरशब्दोऽत्र सदृशपर्यायः, अतिशयतोऽन्तरः अन्तरतमः तदाह—**प्रसङ्गे सतीत्यादिना**। एकस्य स्थानिन अनेकादेशप्रसङ्गे सति यः स्थानार्थगुणप्रमाणतः स्थानिना सदृशतमः स एवादेशो भवतीत्यर्थः। अत्र स्थानशब्देन ताल्वादिस्थानं विवक्षितम्। गुणशब्देन प्रयत्नः। प्रमाणशब्देन एकद्विमात्रादिपरिमाणम्। तत्र स्थानतो यथा—दध्यत्र। तालुस्थानकस्य इकारस्य तालुस्थानको यकारः। अर्थतो यथा—तृज्वत्क्रोष्टुरिति क्रोष्टुशब्दस्य उकारान्तस्य तृजन्त आदेशो भवन्, अर्थसाम्यात् क्रोष्टृशब्द एव तृजन्त आदेशो भवति। गुणतो यथा—वाग्घरिः। अत्र हकारः स्थानी घोषनादसंवारमहाप्राणप्रयत्नवान्। तस्य गकारसवर्णो भवन् चतुर्थो घकारो भवति, तस्य हकारेण स्थानिना घोषनादसंवारमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात्। ककारस्तु न भवति, तस्य श्वासाघोषविवाराल्पप्राणप्रयत्नकत्वात्। तथा खकारोऽपि द्वितीयो न भवति, तस्य महाप्राणप्रयत्नसाम्येऽपि श्वासाघोषविवारप्रयत्नभेदात्। तथा तृतीयोऽपि गकारो न भवति, तस्य घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्येऽपि अल्पप्राणप्रयत्नभेदात्। अत एव ङकारो न भवति। नन्वत्र हकारस्य खकारो द्वितीयः कुतो न स्यात्, तस्य स्थानिना हकारेण श्वासाघोषविवारप्रयत्नभेदे सत्यपि महाप्राणप्रयत्नसाम्यसत्त्वात्। तथा तृतीयो वा गकारः कुतो न स्यात्। तस्य स्थानिना हकारेण अल्पप्राणप्रयत्नभेदेऽपि घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्यसत्त्वात्। अत एव ङकारो वा कुतो न स्यादिति चेन्न, तमब्ग्रहणेन उक्तातिप्रसङ्गनिरासात्। अतिशयितो ह्यन्तरः, अन्तरतमः। अतिशयितं च प्रयत्नतः सादृश्यं हकारेण घकारस्यैव, उभयोरपि घोषनादसंवारमहाप्राणात्मकप्रयत्नचतुष्टयसाम्येन सादृश्यातिशयसत्वात्। खकारस्य महाप्राणप्रयत्नसाम्येऽपि घोषनादसंवारप्रयत्नविरहात्। गङयोः घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्येऽपि महाप्राणप्रयत्नविरहात्। प्रमाणतो यथा—'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इति ह्रस्वस्य उकारः दीर्घस्य ऊकारः।

नन्वेवमपि चेता स्तोतेत्यत्र इकारस्य उकारस्य च सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो भवन् प्रमाणत आन्तर्यवानकारः कुतो न स्यादित्यत आह—**यत्रेति**। तेन इकारस्य एकारः उकारस्य ओकारश्च गुणो भवति, स्थानसाम्यात्। न त्वकारः स्थानभेदात्। नच इकारेण एकारस्य उकारेण ओकारस्य च कथं स्थानसाम्यम्

बलीयः' (प १४)। (४०) तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १।१।६६ ॥
सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । (४१)

एकारस्य ओकारस्य च कण्ठस्थानाधिक्यादिति वाच्यम् । यावत्स्थानसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्यपरीक्षायां कथञ्चित् स्थानसाम्यस्यैव प्रयोजकत्वात् । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् स्थानेग्रहणमनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् । तृतीयान्तं च विपरिणम्यते । अनुवर्त्यमानश्चायं स्थानशब्दः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गपरोऽप्यत्र ताल्वाद्यन्यतमस्थानपरः, शब्दाधिकाराश्रयणात् । अन्तरतम इत्यपि तेन संबध्यते । ततश्च स्थानेनान्तरतम इति वाक्यान्तरं संपद्यते । सति संभवे ताल्वादिस्थानत एवान्तरतमो भवतीत्यर्थः । ततश्च यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीय इति भवति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे । इको यणचीत्यत्र अचि इकः यण् स्यादित्यवगतम् । तत्र अचो वर्णान्तराधिकरणत्वं न संभवतीति सतिसप्तम्याश्रयणीया । अचि सति इको यण् स्यादिति । तत्र व्यवहिते अव्यवहिते च इको यण् प्राप्तः । ततश्च समिधमित्यत्र धकारव्यवहिते अकारे सत्यपि मकारादिकारस्य यण् स्यात् । तथा अचि सति पूर्वस्य परस्य वा इको यण् प्राप्तः । ततश्च दध्युदकमित्यत्र इकारे अचि सति उकारस्य परस्यापि इको यण् स्यात् । तत्र अव्यवहित एव अचि भवति न व्यवहिते, पूर्वस्यैव भवति न परस्येत्येतदर्थमिदमारभ्यते । तस्मिन्निति न तच्छब्दः स्वरूपपरः । तथा सति 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इत्यादावेव प्रवर्तेत । न त्विको यणचीत्यादौ । किन्तु इको यणचीत्यादिसूत्रगतस्य अचीत्यादिसप्तम्यन्तपदस्य तस्मिन्नित्यनुकरणम् । इतीत्यनन्तरं गम्येऽर्थे इति शेषः । निरिति नैरन्तर्ये । दिशिरुच्चारणे । एवं च इको यणचि रायो हलीत्यादिसूत्रेषु अचि हलि इत्येवं सप्तम्यन्तपदगम्येऽर्थे अकारादौ दध्यत्र सुध्युपास्य इत्यादिप्रयोगदशायां निर्दिष्टे अव्यवहितोच्चारिते सति पूर्वस्य कार्यं भवति । न तु व्यवहितोच्चारिते नापि परस्येति फलितोऽर्थः । व्यवधानं च वर्णान्तरकृतमेव निषिध्यते । नतु कालकृतम् । इको यणचीत्यादौ कालकृतव्यवधानस्य संहिताधिकारादेव निरासलाभात्, तत्र कालकृतव्यवधानस्याप्यनेनैव सूत्रेण निरासे संहिताधिकारस्य वैयर्थ्यापातात् । एवं च ये संहिताधिकारबहिर्भूताः 'आनङृतो द्वन्द्वे' 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यादयः उत्तरपदे परतः आनङादिविधयः ते सर्वे अमा-

१ वस्तुतस्तु औपश्लेषिकाधिकरण एवात्र सप्तमी उपश्लेषः सामीप्यं, तच्च वर्णस्य वर्णान्तरेण बौद्धं संभवति, सामीप्यं चाव्यवहिते व्यवहिते च संभवतीति व्यवहिते कार्यनिवृत्त्यर्थमेतत्सूत्रारम्भः । सति सप्तम्यां त्वेतत्सूत्रं न प्रवर्तते अत एव 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति षष्ठी व्यवहितेऽपि प्रवर्तते, तत्र 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'तिलिङ्गेनोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायं बाधित्वा सत्सप्तम्या एवाश्रयणात् ।

तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥ पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् । (४२) **अलोऽन्त्यस्य** । १ । १ । ६२ ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याल आदेशः स्यात् । (४३) **ङिच्च** । १ । १ । ५३ ॥ अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । '—सर्वस्य' (सू ४५) इत्यस्यापवादः । (४४)

विष्णू इत्यग्नाविष्णू इत्याद्यवग्रहे कालव्यवधानेऽपि भवन्ति । एतत्सर्वमभिप्रेत्य पर्यवसन्नार्थमाह—**सप्तमीनिर्देशेनेत्यादिना** । इति सूत्राक्षरानुयायी पन्थाः । 'अतिशायने तमप्' इत्यत्र तु नेयं परिभाषा प्रवर्तते सप्तम्यन्तातिशायनपदार्थस्य शब्दरूपत्वाभावेनाव्यवहितोच्चारितत्वरूपनिर्दिष्टत्वासंभवात् । नचैवमपि कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रापि अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तौ कर्तृषष्ठी कर्मणिषष्ठी च कृष्णस्य कृतिः जगतः कर्ता कृष्ण इत्यत्रैव स्यात्, नतु कृति कृष्णस्य कर्ता जगत इत्यत्र इति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेवंजातीयकेषु अस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति श्नान्नलोप इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । वस्तुतस्तु भाष्यानुसारेण अत्र सूत्रे निर्दिष्टग्रहणं संहिताधिकारसूत्रं च विफलमेवेति इको यणचीत्यत्र वक्ष्यते । **तस्मादित्युत्तरस्य** । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इत्यादिसूत्रगतपञ्चम्यन्तस्यानुकरणं तस्मादिति । इतिशब्दानन्तरं गम्येऽर्थे इति शेषः । निर्दिष्टे इत्यनुवर्तते । निरिति नैरन्तर्ये । दिशिरुच्चारणे । द्व्यन्तरित्यादिसूत्रेषु पञ्चम्यन्तगम्ये अर्थे द्व्यन्तरादिशब्दे निर्दिष्टे अव्यवहितोच्चारिते सत्येव ततः परस्यैव ईत्वं भवति । न तु व्यवहितोच्चारिते द्व्यादिशब्दे । नापि ततः पूर्वस्य भवतीति नियमार्थमिदम् । तदाह—**पञ्चमीनिर्देशेनेत्यादिना** । उत्तरस्य किम् । तिङ्ङतिङ' इति निघात उत्तरस्यैव भवति—अग्निमीळे । नेह ईले अग्निम् । अव्यवहिते किम् । उत् प्रस्थानम् । उदस्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णो न भवति ।

अलोऽन्त्यस्य । अलिति प्रत्याहारो वर्णपर्यायः । अल् इति षष्ठ्यन्तम् । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यतः षष्ठी स्थाने इत्यनुवर्तते । तच्च षष्ठीति प्रथमान्तं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते । निर्दिष्टस्येति शेषः । स्थाने इत्यनन्तरं विधीयमान इति शेषः । स्थाने विधीयमान आदेश षष्ठीनिर्दिष्टस्य यः अन्त्यः अल् तस्य स्यादित्यर्थः । तदाह—**षष्ठीत्यादिना** । त्यदादीनामः—यः सः । आदेश इति किम् । आर्धधातुकस्येट् तृचः ऋकारात् पूर्वो मा भूत् । अल इति किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यत्र अन्त्यस्य कृत्स्नस्य पदस्य मा भूत् । **ङिच्च** । ङकारः इत् यस्य स ङित् । अलोन्त्यस्येत्यनुवर्तते । तदाह—**अयमपीति** । ङिदपीत्यर्थः । अवङ् तातङ् अनङ् इत्यादिरादेश उदाहरणम् । नन्वलोऽन्त्यस्येति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**सर्वस्येति** । 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इति वक्ष्यमाणस्य सर्वादेशत्वविधेरयं विधिरपवादः । अपोद्यते बाध्यते अनेनेति अपवादः । बाहुलकः करणे घञ् । येन

आदेः परस्य। १। १। ५४॥ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम्। 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इत्यस्यापवादः। (४५) अनेकाल्शित्सर्वस्य। १। १। ५५॥ स्पष्टम्। 'अलोन्त्य' सूत्रापवादः। अष्टाभ्य औश्' (सू ३७२) इत्यादौ 'आदेः

नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवाद इत्यपवादलक्षणम्। अप्राप्तेति भाव क्तः। येनेति कर्तरि तृतीया। द्वौ नञावावश्यकत्वं बोधयतः। यत्कर्तृकावश्यकप्राप्तौ सत्यां यो विधिरारभ्यते स आरभ्यमाणविधिः तस्य अवश्यप्राप्तस्य अपवादः बाधक इति तदर्थः। अयं च न्यायसिद्धः। अवङादयो हि ङित आदेशः सर्वे अनेकाल एव। तेषु चानेकाल्विशेषेषु विधीयमानेन ङितामन्त्यादेशत्वेन स्वविषये अवश्यं प्राप्तं अनेकाल्सामान्येन विहितं सर्वादेशत्वं बाध्यते, विशेषविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च विशेषशास्त्रं हि विशेषेषु झटिति प्रवर्तते, विशेषाणां स्वशब्देनोपात्तत्वात्। सामान्यशास्त्रं तु सामान्यमुखेन विशेषेषु प्रवर्तत इति तस्य तेषु मन्दप्रवृत्तिः। अतो विशेषशास्त्रं प्रबलम्। उक्तं च भट्टवार्तिके।

'अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति।
गतमात्रे च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम्॥' इति।

किं च यदि ङिच्चेति शास्त्रं अनेकाल्विशेषेषु ङित्सु न प्रवर्तेत, तर्हि तदनर्थकमेव स्यात्। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्य तु ङित्सु अप्रवृत्तावपि नानर्थक्यम्, तस्थस्थमिपां तान्तंतामः अस्तेर्भूरित्यादिष्वनेकाल्षु अङित्सु तस्य सावकाशत्वात्। अतो विशेषशास्त्रं प्रबलमिति। आदेः परस्य। परस्येति। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया परस्य नियमितं कार्यं यत्, तत् तस्यादेरेव भवति। नत्वलोऽन्त्यस्येति तदन्तस्येत्यर्थः। तदाह—**अलोन्त्यस्येत्यस्यापवाद इति**। तत्र अल इत्यप्यनुवर्तनीयम्। तेन द्वीपमित्यत्र ईत्वं पान्तसमुदायस्य न भवतीति।

अनेकाल्शित् सर्वस्य। न एकः अनेकः, अनेकः अल् यस्य सः अनेकाल्, शकारः, इत् यस्य सः शित्, अनेकाल्च शित् चेति[1] समाहारद्वन्द्वः। **स्पष्टमिति**। अनुवर्तनीयपदान्तराभावादिति भावः। अस्तेर्भूरित्याद्युदाहरणम्। ननु अस्धातोर्भूर्भवतात्युक्ते कृत्स्नस्यैवादेशः प्राप्त इति किमर्थमिदं सूत्रमारभ्यत इत्यत आह—**अलोऽन्त्यसूत्रापवाद इति**। अलोन्त्येति सूत्रैकदेशानुकरणम्। अनुकरणत्वादेव नापशब्दः, अधिरीश्वर इति सूत्रैकदेशस्य प्राग्रीश्वरान्निपाता इति ग्रहणलिङ्गात्। स्यादेतत्। अष्टन्शब्दाज्जसि शसि च अष्टन् आ विभक्ताविति आत्वे अष्टा अस् इति स्थिते अष्टाभ्य औशिति कृताकारात् अष्टनः परयोर्जश्शसोर्विधीयमान औशादेशः अलोऽन्त्यस्येति बाधित्वा आदेः परस्येत्यादेरकारस्य प्राप्तः। अनेका-

1 वस्तुतोऽत्र समाहारद्वन्द्वकरणं व्यर्थम्, अनेकाल्, शित्, इति भिन्नपदाङ्गीकारेणैवोद्देश्यविधेयभाव-सामञ्जस्यात्।

परस्य' (सू ४४) इत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते। (४६) स्वरितेनाधिकारः। १। ३ ११॥ स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्। 'परनित्या-

त्वाच्च सर्वादेशः प्राप्तः। एवम् ' अतो भिस ऐस् ' इत्यादावपि। तत्र कतरच्छास्त्रं बाध्यम्, कतरच्च प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिगमकमित्यत आह—**अष्टाभ्य औशि-त्यादाविति**। आदिना अतो भिस ऐसित्यादिसंग्रहः। अष्टाभ्य औशित्यादौ आदेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यत इत्यन्वयः। अस्तेर्भूरित्यादौ अनेकाल्शि-दित्यनेन यथा अलोऽन्त्यस्येति बाध्यते तथा अष्टाभ्य औशित्यादौ आदेः परस्ये-त्येतदपि बाध्यत इत्यर्थः। ननु अस्तेर्भूरित्यादौ अलोऽन्त्यस्येति प्राप्ते सत्येवानेका-ल्शिदित्यारम्भात् येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात्तेन तत्रालोऽन्त्यस्येत्यस्य बाधो युज्यते। आदेः परस्येत्यस्य तु अनेकाल्शित्सर्वस्येति नापवादः। अस्तेर्भूरित्यादा-वादेः परस्येत्यप्राप्तावपि तत्प्रवृत्तेरित्यत आह—**परत्वादिति**। विप्रतिषेधे परं कार्यमिति तुल्यबलविरोधे परप्राबल्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। आदेः परस्ये-त्यस्यावकाशः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदित्यादिः। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः अस्तेर्भूः, इदम इश् इत्यादिः। अतस्तुल्यबलत्वमुभयोः। **स्वरितेनाधिकारः**। अधिकारः व्यापृतिः। यथा लोके अधिकृतो ग्रामेऽसाविति व्यापृत इति गम्यते। शब्दस्य च उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तिरेव व्यापृतिः स्वरितेन स्वरविशेषेण अधिकारः उत्त-रत्रानुवृत्तिरूपव्यापारः प्रत्येतव्यः। यत् पदं शास्त्रकृता स्वरिताख्यस्वरविशेषविशि-ष्टमुच्चारितं तदुत्तरसूत्रेष्वनुवर्तनीयमिति यावत्। फलितमाह—**स्वरितत्वयुक्त-मित्यादिना**। आनुनासिक्यवत् स्वरितोच्चारणमपि प्रतिज्ञागम्यम्। अनुवृत्तावु-त्तरावधिस्तु व्याख्यानादेवावगन्तव्यः। यद्यपि निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि व्याख्यानादेव भविष्यतीति किं सूत्रेण। तथापि भाष्ये एतत्प्रयोजनं बहुधा प्रपञ्चितम्।

परनित्येति। परादीनां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरमुत्तरं शास्त्रं बलवत्तर-मित्यर्थः। उत्तरोत्तरमित्यत्र ' आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये ' इति द्वित्वम्। 'कर्मधारयवदु-त्तरेषु ' इति कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्। बलवच्छब्दात् ' द्विवचनविभज्यो-पपदे तरबीयसुनौ इति ईयसुन्। ' विन्मतोर्लुक् ' इति मतुपो लुक्। परापेक्षया नित्यान्तरङ्गापवादाः, नित्यापेक्षयापि अन्तरङ्गापवादौ, अन्तरङ्गापेक्षयापि अप-वादः, इत्येवं क्रमेण पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरबलवत्त्वमिति फलितोऽर्थः। परं विप्रतिषेधसूत्रात् बलवत्। परान्नित्यं यथा—तुदति। अत्र ' तुदादिभ्यः शः ' इति शप्रत्ययं बाधित्वा परत्वात् लघूपधगुणः प्राप्तः, स च शप्रत्यये प्रवृत्ते सति न प्रवृतिमर्हति। शप्रत्ययस्तु कृते अकृतेऽपि लघूपधगुणे प्रवृ-त्तिमर्हतीति स नित्यः। कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इति हि तल्लक्षणम्। अतो नित्यः शप्रत्ययः लघूपधगुणं बाधित्वा प्रथमं प्रवर्तते। ततः 'सार्वधातुकम-पित्' इति शस्य ङित्वात् 'क्ङिति च' इति निषेधान्न गुणः। अक्लृप्ताभावकस्य

न्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' (प ३९)। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (प ५१) 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' (प ५७)। निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

नित्यशास्त्रस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यानित्यशास्त्रस्यैव तत्कल्पनं युज्यत इति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । परादन्तरङ्गं यथा—उभये देवमनुष्याः । अत्र प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति नित्यैव सर्वनामसंज्ञा भवति, तस्याः विभक्तिनिरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् । अल्पापेक्षमन्तरङ्गमिति हि तल्लक्षणम् । तस्य बलवत्त्वे बीजमाह—**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे** । अन्तरङ्गशास्त्रे प्रसक्ते बहिरङ्गशास्त्रमविद्यमानं प्रत्येतव्यमित्यर्थः । इयं तु परिभाषा वाहऊठ्सूत्रे भाष्ये स्थिता । परादपवादो यथा—दध्ना । 'अस्थिदधि' इत्यनङ्, इह परमप्यनेकालिति सर्वादेशं बाधित्वा ङिच्चेत्यन्तादेशः, तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वात् । अपवादस्य बलवत्त्वे बीजं तु अनुपदमेवोक्तम् । नित्यादन्तरङ्गं यथा—ग्रामणिनि कुले । इह नित्यमपि इकोऽचीति नुमं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसक' इति ह्रस्वः। प्रथमतः कृते नुमि अनजन्तत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा—दैत्यारिः । श्रीशः । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आद्गुणे यणि च प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घः । **अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः** । न कृतः अकृतः व्यूहः प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं यैः ते अकृतव्यूहाः पाणिनिशिष्या इत्यक्षरार्थः । तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यमित्यतोऽध्याहृत्य व्याचष्टे-**निमित्तमित्यादिना** । सेदुष इत्याद्युदाहरणम् । तच्च शब्दाधिकारे सेदिवस्शब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । इयं परिभाषा निर्मूला निष्फला चेति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां परिभाषाप्रकरणं समाप्तम् ॥

---

१ वस्तुतस्तु विशिष्ट ऊहस्तर्कः, सच निमित्तकारणविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपः स न कृतो यैरित्यर्थः। तथा च 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति फलितम्, एवमपि प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादाह मूले निमित्तं विनाशोन्मुखमिति ।

अथाच्सन्धिप्रकरणम् । ३ ।

(४७) इको यणचि । ६ । १ । ७७ ॥ इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । 'सुधी उपास्यः' इति स्थिते । स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । ' सुध्य् उपास्यः ' इति जाते । (४८) अनाचि च । ८ । ४ । ४७ ॥ अचः

इको यणचि । इक इति षष्ठी । अतः षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया स्थान इति लभ्यते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । वर्णानां वर्णान्तराधिकरणत्वासम्भवात् । अचीति सतिसप्तमी । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषया वर्णान्तराव्यवहितोच्चारितेऽचि सति पूर्वस्येति लभ्यते । एवं च अचि परत इत्यर्थलभ्यम् । संहितायामित्यधिकृतम् । ततश्चार्धमात्राधिककालव्यवधानाभावो लभ्यते । एवं च फलितमाह--**इकः स्थान इत्यादिना** । इदं च सूत्राक्षरानुसारिप्राचीनमतानुसारेण । संहितायामिति सूत्रभाष्ये तु सामीपिकात्मकौपश्लेषिकाधिकरणे अचीति सप्तमीं तस्मिन्नित्यनेनाश्रित्य संहिताधिकारः प्रत्याख्यातः । इत्थं हि तत्र भाष्यम्--'अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदत उपश्लेषात् । इको यणचि अच्युपश्लिष्टस्येति । तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति ' इति । उप समीपे श्लेषः संबन्धः उपश्लेषः, तत्कृतमधिकरणमौपश्लेषिकं सामीपिकमिति यावत् । एवं च अच्समीपवर्तिनः इक इति फलति । सामीप्यं च कालतो वर्णतश्च व्यवधानाभावः । एवं च असंहितायामुक्तसामीप्याभावादेव यणभावसिद्धेः संहिताधिकारो न कर्तव्य इति भाष्यार्थः । एवं च तुल्यन्यायात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यत्राप्यौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी । ततश्च अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थे अकारादावुच्चारिते सामीप्यसम्बन्धेन विद्यमानस्य पूर्वस्य कार्यं स्यादित्यर्थः फलति । नत्वव्यवहितोच्चारिते इत्यव्यवहितत्वविशेषणमुच्चारिते देयम्, सामीपिकाधिकरणसप्तम्यैव तल्लाभात् । सामीप्यस्य च तत्र कालतो वर्णतश्च व्यवधानाभावात्मकत्वात् । एवं च तत्र नैरन्तर्यार्थं निर्ग्रहणं न कर्तव्यम् । इदं च स्नुक्रमोरिति सूत्रे, तत्र च दीयते इति सूत्रे च कैयटे स्पष्टम् । अधिकरणत्रैविध्यं तु कारकाधिकारे आधारोऽधिकरणमित्यत्र स्पष्टीकरिष्यते ।

सुधी इति । ध्यै चिन्तायामिति धातोः ध्यायतेः सम्प्रसारणं चेति क्विपि यकारस्य सम्प्रसारणे इकारे पूर्वरूपे हलश्चेति दीर्घे च धीशब्दः । सुष्ठु ध्यायन्तीति सुधियः । सु शोभना धीर्येषामिति वा सुधियः । सुधीभिरुपास्य इति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' भिसो लुक् । सुधी उपास्य इति स्थिते ईकारस्य यकार इत्यन्वयः । प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्येषु लक्षणा नाज्झलाविति सूत्रे प्रपञ्चिता । तत्स्फोरणाय ईकार उदा-

परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि। इति धकारस्य द्वित्वम्। (४९) स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ। १। १। ५६॥ आदेशः स्थानिवत्स्यात् न तु स्थान्यलाश्रय-

हृतः। ननु ईकारस्य वरलाः कुतो न स्युः, यणत्वाविशेषादित्यत आह—स्थानत आन्तर्यादिति। तालुस्थानकत्वसाम्यादीकारस्य स्थाने स्थानेऽन्तरतम इति यकार एव भवति; न तु वरलाः, भिन्नस्थानकत्वादित्यर्थः। अत एव यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इति सूत्रे भाष्यम्—किमिहोदाहरणम्। इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। नैतदस्ति। स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत् सिद्धम्' इति। स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रभाष्ये तु 'किमिहोदाहरणम्। इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। नैतदस्ति। संख्यातानुदेशेनाप्येतत् सिद्धम्' इत्युक्तम्। यथासंख्यसूत्रेणेत्यर्थः। नन्विह यणशब्देन निरनुनासिका यवला रेफश्चेति चत्वारो गृह्यन्ते, यणो भाव्यमानतया तेन सवर्णानां ग्रहणाभावात्। गुणानाम् अभेदकत्वेऽपि यवलाः षट् रेफश्चेति सप्त गृह्यन्ते। इक्शब्देन तु षट्षष्टिर्गृह्यत इति विषमसंख्याकत्वात् कथमिह यथासंख्यसूत्रप्रवृत्तिरिति चेन्न, इक्त्वयणत्वादिना अनुगतीकृतानां समत्वात्। ननु ऋलृवर्णाभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्ग इति न यथासंख्यसूत्रेण निर्वाह इति चेत्, शृणु—ऋत्वावच्छिन्नस्य रेफो भवति, लृत्वावच्छिन्नस्य लकारो भवतीति यथासंख्यसूत्राल्लभ्यते। ऋत्वजातिश्च न लृवर्णेषु। लृत्वजातिश्च न ऋवर्णेषु। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यविधिबलात्तु ऋत्वम् लकारे, लृत्वम् ऋकारे च आरोप्यते कार्यार्थम्। एवं च वास्तवम् ऋत्वं लृत्वं च आदायात्र यथासंख्यप्रवृत्तिर्निर्बाधेत्यास्तां तावत्।

सुध् य् इति स्थिते इति। धकारस्य द्वित्वमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः। केन सूत्रेणेत्यत आह—अनचि च। 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यतः 'यर' इति षष्ठ्यन्तं 'वे'ति चानुवर्तते। 'अचो रहाभ्यां द्वे' इत्यतः अच इति पञ्चम्यन्तं द्वे इति चानुवर्तते। न अच् अनच् तस्मिन् अनचीति न पर्युदासः। तथा सति 'नञिवयुक्तमन्यसदृशे तथाह्यर्थगतिः' इति न्यायेन अज्भिन्ने हलीत्यर्थः स्यात्। तथा सति लाघवाद्धलीत्येव वदेत्। रामात् इत्याद्यवसानेषु च द्वित्वं न स्यात्। अतः अचि न भवतीत्यसमर्थसमासमाश्रित्य प्रतिषेधपरं वाक्यान्तरम्। तदाह—अचः परस्येत्यादिना। इति धकारस्येति। अनेन सूत्रेण धकारस्य द्विरुच्चारणमित्यर्थः। धकारस्य उकारादचः परत्वादच्परकत्वाभावाच्चेति भावः। ननु सुध् य् इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वात् अच्परकत्वात् कथं धकारस्य द्वित्वमिति शङ्कां हृदि निधाय तस्य स्थानिवद्भावप्रापकं सूत्रमाह—स्थानिवदादेशः। गुरुस्थानापन्ने गुरुपुत्रादौ स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो लोकतः सिद्धः। कुशादिस्थानापन्नेषु शरादिषु च वैदिकन्यायसिद्धः। इह तु शास्त्रे स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात्

विधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्य 'अनचि' (सू ४८) इति

स्थानिधर्माः आदेशेषु न प्राप्नुयुरिति तत्प्राप्त्यर्थं स्थानिवदादेश इत्यारब्धम्। स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । यस्य स्थाने अन्यद्विधीयते तत् स्थानि। येन विधीयमानेन अन्यत् प्रसक्तं निवर्तते स आदेशः । स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् । 'तेन तुल्य' मिति वतिप्रत्ययः । आदेशः स्थानिना तुल्यो भवति, स्थानिधर्मको भवतीति यावत्। अलिति वर्णपर्यायः । विधीयत इति विधिः कार्यम् । अलाश्रयो विधिः अल्विधिः । न अल्विधिः अनल्विधिः । अलाश्रयभिन्ने कार्ये कर्तव्ये इति प्रतीयमानोऽर्थः । अलाश्रयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्न भवतीति फलितम् ।

अलाश्रयेति सामान्यवचनात् अला विधिः, अलः परस्य विधिः, अलो विधिः, अलि विधिश्चेति सर्वसंग्रहः । अला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन । अत्र विसर्जनीयस्य सः इति विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य विसर्गत्वमाश्रित्य अड्व्यवाय इति णत्वं प्राप्तं न भवति । अलः परस्य विधौ यथा—द्यौः । दिव औदिति वकारस्थानिकस्य औकारस्य स्थानिवद्भावेन हल्त्वात् ततः परस्य सोर्हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्लोपः प्राप्तो न भवति । अलो विधौ यथा—द्युकामः । दिव उदिति वकारस्थानिकस्य उकारस्य स्थानिवद्भावेन वकारत्वात् ' लोपो व्योर्वलि ' इति लोपः प्राप्तो न भवति । अलि विधौ यथा—क इष्टः । यजेः क्तः । अत्र यकारस्थानिकसंप्रसारणस्य इकारस्य स्थानिवद्भावेन हश्त्वात् 'हशि च' इत्युत्वं प्राप्तं[2] न भवति । अल् चेह स्थानिभूतः, स्थान्यवयवश्च गृह्यते । ततश्च आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल्, स्थान्यवयवश्च योऽल्, तदाश्रयविधौ न स्थानिवदिति फलति । तत्र स्थानीभूताल्विधौ व्यूढोरस्केनेत्युदाहृतमेव । यथा वा–धिवि प्रीणन इति धातोर्लटि प्रथमपुरुषस्य झेरन्तादेशे 'धिन्विकृण्व्योर च' इति विकरणस्य उकारस्य यणि वकारे सति तस्य स्थानिवद्भावेनार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च इडागमः प्राप्तो न भवति, वकारस्य स्थानिभूतो योऽल् उकारः तदादेशं वकारं आर्धधातुकत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमानस्य इटः स्थान्यलाश्रयत्वात्। स्थान्यवयवालाश्रयविधौ यथा—प्रतिदीव्य । इह क्त्वादेशस्य य इत्यस्य स्थानिवद्भावेन वलाद्यार्धधातुकत्वात् इडागमः प्राप्तो न भवति । इडागमस्य वलादित्वविषये स्थान्वयवभूतालाश्रयत्वात् । तदेतदाह—**आदेशः स्थानिवत्स्यान्नतु स्थान्यलाश्रयविधाविति** । स्थान्यलाश्रयेत्यत्र स्थानीति किम् । रामाय । इह 'सुपि च' इति दीर्घस्य यञादिसुबाश्रयस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वं भवत्येव, दीर्घस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वे-

१ स्थान्यवयवाल्वृत्तिः अल्मात्रवृत्तिर्यो धर्मस्तद्घटितधर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये न स्थानिवदिति ' अनल्विधौ ' इत्यस्य निष्कृष्टोऽर्थः । २ यद्यपि उत्वे कृते आद्गुणेऽवादेशे च जाते 'लोपः शाकल्यस्ये'ति वकारलोपेन क इष्ट इति रूपं सिध्यति, तथापि वलोपाभावपक्षे कविष्ट इत्यापद्येत, कयिष्ट इति त्विष्टमिति बोध्यम्।

द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः, 'अनल्विधौ' इति तन्निषेधात्। (५०) **अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। १। १। ५७॥** अल्विध्यर्थमिदम्। परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये। इति यणः स्थानिव-

ऽपि स्थान्यलाश्रयत्वाभावात्। न च नीञ्धातोरर्बुलि अकादेशे वृद्धौ नै अक इति स्थिते ऐकारस्य स्थानिवद्भावेन ईकारधर्मकत्वादायादेशो न स्यात् ईकारस्य आयादेशाभावादिति वाच्यम्, इह हि स्थानिप्रयुक्तं यत् कार्यं शास्त्रीयं तदेवातिदिश्यते। ईकारस्य च आयादेशभावो न शास्त्रविहित इति न तस्य ईकारस्थानिके ऐकारे अतिदेश इत्यास्तां तावत्। **अनेनेति**। उदाहृतेन स्थानिवत्सूत्रेण इह सुध् य् इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेन अच्कार्यकारित्वमाश्रित्य अचि न द्वित्वमित्यर्थकेन अनचीत्यनेन धकारस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्कनीय इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**अनल्विधाविति तन्निषेधादिति**। स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। यकारादेशस्थानीभूतो योऽल् ईकारः तद्गतमच्त्वं यकारे आश्रित्य प्रवर्तमानस्य यकारद्वित्वनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः।

ननु सुध् य् इत्यत्र मास्तु स्थानिवदिति सूत्रेण स्थानिवद्भावः। तदुत्तरसूत्रेण तु स्थानिवत्त्वं स्यादेवेति शङ्कामुद्भावयिष्यन् तथाविधमुत्तरसूत्रमाह—**अचः परस्मिन्**। स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**अल्विध्यर्थमिति**। अलाश्रयविधावपि स्थानिवद्भावार्थमित्यर्थः। तेन वव्रश्चेति सिध्यति। ओव्रश्चू च्छेदने। लिटि तिपि णलि द्वित्वम्। लिट्यभ्यासस्येति अभ्यासे रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः। पूर्वरूपम्। उरदत्वम्। रपरत्वम्। हलादिशेषः। तत्राभ्यासे वकारस्य पुनः सम्प्रसारणं न, ऋकारस्थानिकस्य उरदत्त्वस्य स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणतया 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात्। पूर्वसूत्रेण त्वत्र स्थानिवद्भावो न सम्भवति—सम्प्रसारणनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः। पूर्वसूत्रादिह स्थानिवदादेश इत्यनुवर्तते। अच इत्येतदादेश इत्यनेनान्वेति अच आदेश इति। परस्मिन्निति सति सप्तमी। ततश्च परनिमित्तक इति लभ्यते। तच्चादेशविशेषणम्। तदाह—**परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यादिति**। विधीयत इति विधिः कार्यम्। पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः। पूर्वत्वं च यद्यपि सावधिकम्। त्रयं चात्र संनिहितम्—स्थानी आदेशः परनिमित्तं चेति। तत्र स्थानी तावन्नावधिर्भवितुमर्हति, तस्यादेशेनापहारात्। नाप्यादेशः, नापि परनिमित्तम्, वैयाकरण इत्यत्र इकारस्थानिकयणादेशात् तत्परनिमित्तादाकाराच्च पूर्वस्य न य्वाभ्यामित्यैकारस्य आयादेशे कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वापत्तेः। तथापि स्थान्यपेक्षयैवात्र पूर्वत्वं विवक्षितम्, स्थानिन आदेशेनापहृतत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या तत्पूर्वत्वस्य सम्भवात्। तदेतदाह—**स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्य इति**। अत्र स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशेऽपि भवति, यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवमशास्त्रीयस्यापि कार्याभावस्य अतिदेशो भवति। तत्रा॑

द्भावे प्राप्ते। (५१) न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु १।१।५८॥ पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽ-

---

वत्रश्चेत्युदाहृतमेव, तत्र न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति निषेधकार्यस्य शास्त्रीयत्वात्। द्वितीये तु गणयतीत्युदाहरणम्। गणसंख्यान इति चुरादौ अदन्तधातुः। तस्माण्णिच्। अतो लोपः। तिप् शप् णेर्गुणः अयादेशः गणयतीति रूपम्। अत्र णिचि परतः उपधाभूतस्य गकारादकारस्य 'अत उपधायाः' इति न भवति प्रकृतसूत्रेणाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्। अकारे स्थानिनि सति गकारादकारस्य उपधात्वभङ्गादुपधावृद्धिर्न प्रवृत्तिमर्हति। वृद्ध्यभावस्याशास्त्रीयत्वेऽपि अल्लोपे अतिदेशात्। न चात्र गकारादकारस्य स्थान्यकारान्न पूर्वत्वम्। णकारेण व्यवधानादिति वाच्यम्, पूर्वत्वम् ह्यत्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणम् उत्तरसूत्रे स्वरे निषेधाल्लिङ्गात्। तच्च तत्रैव स्पष्टीभविष्यतीत्यलम्।

इति यण इति। अनेन सूत्रेण सुध् य् इत्यत्र धकारस्य द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिद्भावे प्राप्ते तत्प्रतिषेधसूत्रमारभ्यत इत्यर्थः। **न पदान्तद्विर्वचन**। स्थानिवदादेश इति अचः परस्मिन्निति चानुवर्तते। परनिमित्तकोऽजादेशो न स्थानिवदित्यन्वयः। पदान्तश्च द्विर्वचनं च वरे च यलोपश्च स्वरश्च सवर्णश्च अनुस्वारश्च दीर्घश्च जश्च चर्चेति द्वन्द्वः। तेषां विधयः विधानानि। कर्मणि षष्ठ्या समासः। ततश्च पदान्तादिषु विधेयेषु इति लभ्यते। वर इत्यनेन वरे योऽजादेशः स विवक्षितः। आर्षो द्वन्द्वः। सप्तम्या अलुक्च। विधिशब्दः प्रत्येकमन्वेति—पदान्तविधौ द्विर्वचनविधावित्यादि। पदस्यान्तः चरमावयवः। पदान्तस्य विधाने पदान्तकर्मके विधाने पदस्य चरमावयवे कार्ये द्विर्वचनादौ च कार्ये इति यावत्। तदाह—**पदस्य चरमेत्यादिना**। पदान्तस्य स्थाने विधाविति तु न व्याख्यातम्, तथा सति एषो यन् हसतीत्यसिद्धेः। तथाहि। एषः यन् इति छेदः। इण्धातोर्लटः शतरि शपि लुकि इकारस्य इणो यणिति यण्। अत्र एतत्तदोरिति सुलोपो न भवति, तस्य हलि परतो विधानात् इह च तस्मिन् कर्तव्ये इकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वात्। नच न पदान्तेति निषेधः शङ्क्यः, यो विधीयमानः पदस्य चरमावयवः संपद्यते तत्रैव तन्निषेधात् इह च विधेयस्य सुलोपस्य पदानवयवत्वात्। पदान्तस्य स्थाने विधाविति व्याख्याने तु इह यकारस्य स्थानिवद्भावो न सिध्येत् लोपस्य पदान्तसकारस्य स्थाने विधानात्। अत्र हशि चेत्युत्वे तु कर्तव्ये यकारो न स्थानिवद्भवति, उकारस्य विधीयमानस्य पदचरमावयवत्वात्। एवं च पदान्तविधावित्यस्य एषो यन् इत्येतदुत्वविषये उदाहरणम्। सुलोपविषये तु प्रत्युदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम्। भाष्यप्रदीपोद्द्योते स्पष्टतरमेतत्।

पदान्तविधौ कानि सन्तीत्याद्युदाहरणमनुपदमेव मूले स्पष्टीभविष्यति। द्विर्वचने सुध् य् इत्युदाहरणम्। नचेह द्वित्वे कर्तव्ये यकारस्य स्थानिवद्भावविरहेऽपि तन्नि-

जादेशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः । (५२) झलां जश् झशि ८।

षेधे स्थानिवद्भावः स्यादेवेति वाच्यम्, अनचि चेति द्वित्वस्यानैमित्तिकतया तद्विषये यकारस्थानिवद्भावस्यानपेक्षिततत्वेन तत्र तन्निषेधस्य वैयर्थ्यापत्त्या द्विर्वचनशब्देनात्र अचि नेति द्वित्वनिषेधस्यैव विवक्षिततत्वादिति भावः । वरे यथा—यायावरः । 'यश्च यङ' इति याधातोर्यङन्ताद्वरच् । सन्यङोरिति द्वित्वम् । यायाय वरः इति स्थिते अतो लोप इति यङोऽकारस्य लोपः । लोपो व्योरिति यकारलोपः । अत्र अजाद्यार्धधातुकमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' इत्यकारलोपे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यलोपे यथा—यातिः । याधातोर्यङि द्वित्वं क्तिच् यायाय ति इति स्थिते, अतो लोपः, लोपो व्योरिति यलोपः, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः, लोपो व्योरिति यलोपः, यातिरिति रूपम् । अत्र अल्लोपो यलोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । न च वाय्वोरित्यत्रापि लोपो व्योरिति यलोपे कर्तव्ये उकारादेशस्य वकारस्य स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, स्वरदीर्घयलोपेषु लोप एवाजादेशो न स्थानिवदिति वार्तिके परिगणनात् इह च वकारस्य लोपरूपत्वाभावात् । स्वरविधौ यथा—चिकीर्षकः । चिकीर्ष इति सन्नन्तात् । ण्वुल् । अकादेशः । सनोऽकारस्य अतो लोपः । अत्र ईकारस्य लितीत्युदात्तत्वे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यद्यपि ईकारः अल्लोपस्थानीभूतादकारान्नाव्यवहितपूर्व इति स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरिह नास्ति । तथाप्यस्मादेव ज्ञापकात् पूर्वत्वं व्यवहिताव्यवहितसाधारणम् । तत्प्रयोजनं तु पूर्वसूत्र एवोक्तम् ।

सवर्णविधौ यथा—शिण्ड्ढि । शिष् इति धातोः रौधादिकाल्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । सिप् श्नम् । शिनष् सि । हित्वम् । धित्वम् । ष्टुत्वम् । षस्य जश्त्वं डकारः । शिनड्ढि । श्नसोरल्लोपः । नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः । अनुस्वारस्य ययीति तस्य परसवर्णः णकारः शिण्ड्ढि इति रूपम् । अत्र परसवर्णे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । वस्तुतस्तु सवर्णविधौ नेदमुदाहरणम् । श्नमकारस्य लोपोऽत्र अजादेशः । तत्स्थानीभूतः श्नमकारः एव । तस्मिन् सति नकारस्यानुस्वारप्रसक्तिरेव नास्ति । तथा चानुस्वारस्य स्थानीभूतादचः पूर्वत्वेन कदाप्यदृष्टत्वात्तस्य परसवर्णे कर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न प्रसक्तमिति किं तत्प्रतिषेधेन । यत्तु तत्वबोधिन्याम् अनुस्वारस्य स्थानिभूतो नकारः श्नमकारात् पूर्वत्वेन दृष्ट इति तत्स्थानिकानुस्वारस्यापि तत्पूर्वत्वेन दृष्टत्वं स्थानिद्वारापि पूर्वत्वाभ्युपगमादित्युक्तम् । एवं सति तितउमाचष्टे तितापयतीत्यत्र पुगागमो न स्यात् । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । इष्ठवद्भावादुकारस्य टेरिति लोपः । अचो ञ्णितीति तकारादकारस्य वृद्धिः आकारः पुगागमः । तितापीत्यस्मात् लट् तिप् शप् गुणः अयादेशः तितापयतीति रूपम् । अत्र अचो ञ्णितीति वृद्धया लब्धस्य आकारस्य पुगागमे कर्तव्ये उकारलोपस्य स्थानिवद्भावे सति उकारेण व्यवधानेन णिपरकत्वाभावात् पुगागमो न स्यात् । आकारस्य लोपस्थानिभूतादुकारात् पूर्वत्वस्य स्वतः अभावेऽपि स्थानिद्वारा

४।५३॥ स्पष्टम्। इति धकारस्य दकारः। (५३) अदर्शनं लोपः।१।१।६०॥

सत्त्वादिति सिद्धान्तरत्नाकरे दूषितम्। प्रौढमनोरमाव्याख्याने तु शब्दरत्ने पादमाचष्टे पादयति ततः क्विप् पात् हसतीत्यादौ 'झयो हः' इति पूर्वसवर्णे कर्तव्ये पूर्वस्मात्परस्य विधिरिति पञ्चमीसमासप्राप्तस्थानिवद्भावनिषेधार्थमिह सूत्रे सवर्णग्रहणमिति प्रपञ्चितम्।

अनुस्वारविधौ यथा–शिंषन्ति। शिषूधातोर्लटि झिः। झोऽन्तः। श्नसोरल्लोपः। नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः। शिंषन्ति। इह तु न परसवर्णः। षकारस्य यय्त्वाभावात्। अत्र अनुस्वारे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। अत्र दीर्घविधौ यथा–प्रतिदीव्ना। हलि चेति दकारादिकारस्य दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। जश्विधौ यथा— सग्धिश्च मे। अद भक्षणे क्तिन्। बहुलं छन्दसीति घस्लृ आदेशः। 'घसिभसो-र्हलि च' इत्युपधालोपः। झलो झलीति सलोपः। झषस्तथोरिति तकारस्य धत्वम्। 'झलाञ्जश् झशि' इति जश्त्वेन घकारस्य गकारः। समाना ग्धिः अदनं सग्धिः। समानस्य छन्दसीति सभावः। अत्र जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत्। चर्विधौ यथा–जक्षतुः। घसेर्लिटि अतुस्। द्वित्वम्। 'हलादिश्शेषः' 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वम्। कुहोश्चुः' इति जकारः। 'गमहन' इत्युपधालोपः। 'खरि च' इति चर्त्वम्। ककारः। 'शासिवसि' इति षः। अत्र चर्त्वे कार्ये उपधालोपो न स्थानिवत्। भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुसारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। किंच 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उदस्थास्तम्भ्वोः पूर्वस्य' 'झयो होऽन्यतरस्याम्' 'शश्छोटि' इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं 'झलाञ्जश् झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रीपाठ इति 'हलो यमां यमि' इति सूत्रस्थभाष्यसंमतः सूत्रक्रमः। एवं च शिण्ड्ढीत्यत्र न परसवर्णप्रसक्तिः। परसवर्णे कर्तव्ये षकारस्थानिकस्य जश्त्वस्यासिद्धत्वेन यय्परकत्वाभावादिति सर्वथापि सवर्णविधौ शिण्ड्ढीति नोदाहरणमित्यास्तां तावत्।

इति स्थानीति। अनेन सूत्रेण सुध् य् इत्यत्र द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये यकारस्य स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यर्थः। एवं चाच्परकत्वाभावेन अनचि चेति निषेधाभावात् धकारस्य द्वित्वं निर्बाधमिति भावः। तथाच सुध् ध् य् इति स्थितम्। **झलाञ्जश् झशि। स्पष्टमिति**। झलां स्थाने जश् स्यात् झशि परत इति स्पष्टार्थकम्। तत्र न किञ्चिद्व्याख्यातव्यमस्ति, पदान्तस्यानुवृत्त्यभावादित्यर्थः। इति ध-

१ वस्तुतस्तु पञ्चमीसमासस्य निष्फलत्वात्पूर्वस्य विधिरिति षष्ठीसमासस्यैव मुख्यत्वात्तत्पक्षे हरितशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपि निष्पन्नतान्तहरिच्छब्दस्य अशब्देन समासे ततो णिचि क्विपि निष्पन्नदान्तहरिद् शब्दात् लुनाति शब्दे परे तोर्लीति परसवर्णे कर्तव्ये प्राप्तस्थानिवद्भावनिरासाय सवर्णग्रहणसत्वात्।

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । (५४) **संयोगान्तस्य लोपः । ८।२।२३ ॥** संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' (वा ४८०६) । 'यणो मयो द्वे वाच्ये' (वा ५०१८) । 'मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी' इति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्व-

---

कारस्येति । प्रथमधकारस्येत्यर्थः । **दकार इति** । स्थानत आन्तर्यादिति भावः । सुद् ध् य् इत्यत्र यकारस्य संयोगान्तलोपं शङ्कितुं लोपसंज्ञासूत्रमाह—**अदर्शनं लोपः** । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकश्रवणमिह दर्शनं विवक्षितम् । दर्शनस्याभावः अदर्शनम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । स्थानेऽन्तरतमः इत्यतः स्थान इत्यनुवर्तते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । शास्त्रतः शब्दस्य कस्यचिच्छ्रवणप्रसङ्गे सति यदश्रवणम्, तत् लोपसंज्ञं भवतीत्यर्थः । तदाह—**प्रसक्तस्येति** । तत्र श्रवणाभावात्मके लोपे विहिते श्रवणार्थमुच्चारणमपि नास्तीत्यर्थाल्लभ्यते । प्रसक्तस्य किम् ? दधि इत्यादौ क्विपः अश्रवणात्मकलोपस्य प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् मा भूत् । **संयोगान्तस्य लोपः** । पदस्येत्यधिकृतम् । संयोगः अन्तो यस्येति विग्रहः । संयोगान्तस्य पदस्य लोप इत्यन्वयः । नच कृत्स्नपदस्य लोपः । किन्तु अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया तदन्तस्यैव । तदाह--**संयोगान्तमित्यादिना** । अत्र अन्तग्रहणं स्पष्टार्थमेव । संयोगस्य पदविशेषणतया येन विधिरित्येव तदन्तलाभात् । यत्तु संयोगावन्तौ यस्येति विग्रहलाभार्थमन्तग्रहणम् । अन्यथा सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र षकारात् पूर्वतकारस्य लोपः स्यादिति । तन्न, संयोगसंज्ञाया व्यासज्यवृत्तित्वात् प्रत्येकवृत्तित्वमभ्युपगम्य अन्तग्रहणप्रयोजनवर्णनस्य व्यर्थत्वादिति शब्दरत्ने विस्तरः ।

इति यलोप इति । सुध् य् इति यकारस्य अनेन सूत्रेण लोपे प्राप्ते तत्प्रतिषेधः आरभ्यते।**यणः प्रतिषेधो वाच्यः**। यणः संयोगान्तलोपप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । अनेन वार्तिकेन यकारस्य संयोगान्तलोपो न भवतीति शेषः । इदं वार्तिकम् आकरे प्रत्याख्यातम् । अथात्र यकारस्य अचः परत्वाभावादचपरकत्वाच्च अनचि चेति द्वित्वाप्राप्तौ द्वित्वविधिमाह—**यणो मयो द्वे वाच्ये** । अनेन वार्तिकेन यकारस्य द्वित्वमित्यन्वयः । ननु यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी तर्हि यणः परस्य मयो द्वित्वमिति लभ्यते । प्रकृते च यकारो न यणः परः, नापि मय् । अतः कथमनेन वार्तिकेन तस्य द्वित्वमित्यत आह—**मय इतीति** । पक्षे इत्यनेन उभयथा व्याख्यानमिष्टमिति सूचितम् । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत्रापि वार्तिके यरोऽनुनासिक इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तते । ततश्च फलितमाह—**तदिहेति** ।

---

१ 'न वा झलो लोपात्' बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति । झलो झलीत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य झल एव लोपविधानादित्याद्यसमाधानाशयः ।

विकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः । (५५) **नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य** । ८।४।४८ ॥ पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । 'आक्रोशे' किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव ।

तदित्यव्ययम् । इयता संदर्भेण यत् प्रपञ्चितं तेन इह सुध् य् इत्यत्र यकारधकारयोः द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि सम्पद्यन्ते इत्यर्थः । **एकधमेकयमिति** । एकः धकारः यस्य तत् एकधम्, एवं एकयमित्यपि । धकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वाभावे एकधकारमेकयकारं च प्रथमं रूपमित्यर्थः । **द्विधं द्वियमिति** । द्वौ धकारौ यस्य द्विधम् । एवं द्वियमित्यपि । धकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वे द्वियकारं द्विधकारं च द्वितीयं रूपमित्यर्थः । **द्विधमेकयमिति** । धकारस्य द्वित्वे यकारस्य द्वित्वाभावे द्विधमेकयं च तृतीयं रूपमित्यर्थः । **एकधं द्वियमिति** । धकारस्य द्वित्वाभावे यकारस्य द्वित्वे एकधं द्वियं च चतुर्थं रूपमित्यर्थः । **सुद्ध्युपास्य इति** । इह ' न भूसुधियोः ' इति निषेधस्तु न भवति तस्य अजादौ सुपि विधानात् । इकोऽसवर्णे इत्यपि न । ' न समासे ' इति तन्निषेधात् ।

मद्ध्वरिरिति । मधुर्नाम असुरविशेषः । तस्यारिश्शत्रुः मद्ध्वरिः । हरिरित्यर्थः । अत्र धकारादुकारस्य स्थानत आन्तर्यात् यथासंख्यपरिभाषया वा वकारः। न चात्र वकारस्य दन्तस्थानाधिक्यात् न स्थानसाम्यमिति वाच्यम् । यावत्स्थानसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्ये यत्किञ्चित्स्थानसाम्यस्यापि प्रयोजकत्वात् । अन्यथा चेता स्तोतेत्यादौ इकारादेः एकाराद्यनापत्तेः । **धात्त्रंश इति** । अत्र तकारस्यैव द्वित्वम् । न तु रेफस्येत्यनुपदमेव वक्ष्यते अचोरहाभ्यामित्यत्र। **लाकृतिरिति** । लृवर्णस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्येति विग्रहः । अत्र आकारे परे लृवर्णस्य दन्तस्थानसाम्यात् लकारः । न च दन्तस्थानसाम्यात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च तस्य वकार एवास्तु । आन्तरतम्ये यत्किंचित्स्थानसाम्यस्य प्रयोजकतायाः मद्ध्वरिरित्यत्रोक्तत्वादिति वाच्यम्, अत्र हि चत्वारो यणो यवरला विधेयाः। तत्र वकारविधिरुकारे ओष्टस्थानसाम्यात् निस्सपत्नः सावकाशः,तत्र लकारस्य दन्तरूपस्थान भेदादप्राप्तेः । लाकृतिरित्यत्र लृवर्णे तु वकारो लकारश्चेत्युभयमपि प्राप्तम् । अत्र शब्दपरविप्रतिषेधमाश्रित्य लकारविधिः परत्वात् अपवादत्वाच्च वकारविधिं बाधते। यदि हि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादत्रापि वकार एव स्यात् तर्हि लकारविधिर्निरवकाश एव स्यात् । अतोऽत्र लृवर्णस्य लकार एवेत्यास्तां तावत् ।

नादिन्याक्रोशे । द्वे इत्यनुवर्तते । यर इति च । आक्रोशो निन्दा । आदिनीति ङ्यन्तं लुप्तसप्तमीकम् । आदिनीशब्दे परे पुत्रशब्दस्यावयवो यः यर् तकारः तस्य न द्वित्वम् । आक्रोशे गम्ये इत्यर्थः । तदाह—**पुत्रशब्दस्येत्यादिना** । पुत्रशब्दस्यावयवस्येत्यर्थः । **पुत्रादिनी त्वमसि पापे इति** । पुत्रानत्तुं शील-

पुत्त्रादिनी सर्पिणी । 'तत्परे च' (वा ५०२१)। पुत्रपुत्त्रादिनी त्वमसि पापे । 'वा हतजग्धयोः' (वा ५०२२)। पुत्त्रहती–पुत्रहती । पुत्त्रजग्धी–पुत्रजग्धी । **(५६) त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य** ।८।४।५०॥ त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्न्द्रः–इन्द्रः । राष्ष्ट्रम्–राष्ट्रम् । **(५७) सर्वत्र शाकल्यस्य** ।८।४।५१॥ द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा । **(५८) दीर्घादाचार्याणाम्** ।८।४।५२॥

भस्याः पुत्रादिनी । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । हे पापे ! त्वं पुत्रादिनीत्यन्वयः । पुत्रघातिनीत्यर्थः । ईदृशाक्रोशस्य प्रायेण स्त्रीष्वेव सम्भवात् सूत्रे आदिनीति ङ्यन्तमेव विवक्षितमिति हरदत्तः । माधवोऽप्येवम् । अत्र उकारात् परस्य तकारस्य अनचि चेति प्राप्तं द्वित्वं निषिध्यते । रेफस्य तु न क्वापि द्वित्वप्रसक्तिरित्यनुपदमेव वक्ष्यते । **आक्रोशे किमिति** । आक्रोश इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । 'किं पृच्छायां जुगुप्सने' इत्यव्ययवर्गे अमरः । एवमुत्तरत्राप्येवञ्जातीयकेषु द्रष्टव्यम् । **तत्त्वकथन इति** । यस्याः पुत्राः स्वयमेव म्रियन्ते तां प्रति पुत्रादिनीति वस्तुस्थितिकथने तु न द्वित्वनिषेधः, तत्र निन्दायाः अप्रतीतेरित्यर्थः । **तत्परे च** । वार्तिकमेतत् । सः आदिनीशब्दः परो यस्मात् सः तत्परः आदिनीशब्दपरके पुत्रशब्दे च परे पुत्रशब्दावयवस्य यरो न द्वित्वमित्यर्थः । **पुत्रपुत्रादिनी त्वमिति** । पुत्रस्य पुत्रानत्तीति विग्रहः । अत्र पूर्वस्य पुत्रशब्दस्य आदिनीशब्दः परो न भवति, द्वितीयपुत्रशब्देन व्यवधानात् । अतः पूर्वसूत्रेण अप्राप्ते द्वित्वनिषेधे इदमारब्धम् । **वा हतजग्धयोः** । हतशब्दे जग्धशब्दे च परे पुत्रशब्दावयवस्य यरो द्वित्वं वा स्यादित्यर्थः । **पुत्त्रहतीति** । तकारद्वित्वे रूपम् । पुत्रो हतो ययेति विग्रहः । 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इति ङीष् इति केचित् । वस्तुतस्तु जातिपूर्वादित्यस्य तत्रानुवृत्तेः गौरादित्वात् ङीषिति युक्तम् । पुत्रघातसाहसस्य स्त्रीष्वेव सम्भवात् स्त्रीलिङ्गमेवोदाहृतम् । **पुत्रहतीति** । द्वित्वाभावे रूपम् । एवं पुत्त्रजग्धी पुत्रजग्धीति । अनचि चेति द्वित्वविकल्पे सिद्धे पुत्रशब्दस्य क्रान्ते चेत् हतजग्धयोरेव आक्रोश एवेति नियमार्थमिदं वार्तिकमित्याहुः । **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य** । त्रिचतुरादिषु हल्षु संयुक्तेषु आद्यस्य अचः परस्य यरः द्वित्वं शाकटायनमते । मतान्तरे[2] तु नेत्यर्थः । इन्द्र इति नकारस्य द्वित्वविकल्पः । राष्ट्रमित्यत्र षकारस्य द्वित्वविकल्पः । **सर्वत्र शाकल्यस्य** । नेत्यनुवर्तते । यत्र यत्र द्वित्वं विहितं तत्र तत्र शाकल्यस्य ऋषेर्मते द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । **दीर्घादाचार्याणाम्** । नेत्यनुवर्तते । दीर्घात् परस्य यरो द्वित्वं केषाञ्चिदाचार्याणां मते न

---

१ अयुक्तमेतत् । वस्तुतस्तु सर्पिणी प्रसूतिकाले प्रसर्पन्ती अपत्यानि बहूनि सूते, तेनैव पथा प्रत्यागच्छन्ती च क्षुत्क्षामा तान्येव अपत्यानि अत्तीति प्रसिद्धिमूलकमिदं मूले प्रत्युदाहरणम् । २ वस्तुतः शाकटायनमते द्वित्वं नेत्यर्थः ।

द्वित्वं न। दात्रम्। पात्रम्। (५६) **अचो रहाभ्यां द्वे** ।८।४।४६॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। हर्य्यनुभवः। नह्यय्यस्ति। (६०) **हलो यमां यमि लोपः**। ८।४।६४॥ हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि। इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम्। लोपारम्भफलं तु ' आदित्यो

भवति। मतान्तरे तु भवति। अनचि चेत्यत्र वाग्रहणमनुवर्तते इति नाज्झलाविति सूत्रे कैयटः। एवं च अनचि चेत्येव द्वित्वविकल्पसिद्धौ त्रिप्रभृतिष्वित्यादिसूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम्। एतत्सूत्रत्रयविरोधादनचि चेत्यत्र वाग्रहणं नानुवर्त्यमिति युक्तं प्रतिभाति॥

अचोरहाभ्यां द्वे। यरोऽनुनासिक इत्यतो यर इति षष्ठ्यन्तं वेति चानुवर्तते। अच इति दिग्योगे पञ्चमी। पराभ्यामिति शेषः। रहाभ्यामित्यपि पञ्चमी। परस्येति शेषः। तदाह—**अचः पराभ्यामित्यादिना**। **हर्य्यनुभव इति**। हरेरनुभव इति विग्रहः। हरि अनुभव इति स्थिते रेफादिकारस्य यण्। तस्य द्वित्वम्। अथ हकारात् परस्योदाहरति—**न ह्यय्यस्तीति**। नहि अस्तीति स्थिते हकारादिकारस्य यण् तस्य द्वित्वम्। इहोभयत्र यकारस्य अचः परत्वाभावादच्परकत्वाच्च द्वित्वमप्राप्तं विधीयते। अत्र अनचि चेति रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति। द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति रेफत्वेन हकारत्वेन च साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन तयोः यर्शब्दबोधितकार्यभाक्त्वबाधात्, श्रुतानुमितयोः श्रुतं बलीय इति न्यायात्। हर् य् य् अनुभवः। नह् य् य् अस्ति इति स्थिते। उभयत्रापि प्रथमयकारस्य लोपविधिमाह—**हलो यमां यमि लोपः**। झयो होऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्तरस्यामित्यनुवर्तते। तच्च विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वार्थे वर्तते। यमामिति बहुत्वं प्रयोगबहुत्वापेक्षम्। एकैकस्मिन् प्रयोगे बहूनां यमामसम्भवात्। हलः इति दिग्योगे पञ्चमी। परस्येति शेषः। तदाह—**हलः परस्य यम इत्यादिना**। अनेन सूत्रेण उदाहरणद्वयेऽपि प्रथमयकारस्य लोपे सति एकयकाररूपं संपद्यते। लोपाभावपक्षे तु द्वियकाररूपं संपद्यते। ननु हलो यमामिति सूत्रमेतदर्थं नारम्भणीयम्। अचो रहाभ्यामिति यकारद्वित्वस्य वैकल्पिकतया द्वित्वे सति द्वियकाररूपस्य, द्वित्वाभावे एकयकाररूपस्य च सिद्धेरित्याशङ्क्य नास्य सूत्रस्यात्र प्रयोजनमित्याह—**इति लोपेति**। तर्हि किमस्य सूत्रस्य फलमित्यत आह—**लोपारम्भेति**। ' दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इत्यादित्यशब्दात् शेषार्थण्यान्तात् देवतार्थे ण्यः। अ दित्य य इति स्थिते। 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपे तकाराद्यकारस्य अनेन सूत्रेण लोपः। तस्मिन् सत्येव आदित्यमित्येकयकारं रूपं सिध्यति, नान्यथा। अतः सूत्रारम्भो न विफल इति भावः। अत्र ' आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ' इति लोपस्तु न, जाताद्यर्थकत्वेन आपत्यत्वाभावात्। अत्र त्वेतत् सूत्रं न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति भावः। नन्वेवमपि महात्मनो भाव इत्यर्थे ' गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ' इति

देवता अस्येत्यादित्यं हविः' इत्यादौ। 'यमां यमि' इति यथासंख्यविज्ञानान्नेह। माहात्म्यम्। (६१) एचोऽयवायावः।६।१।७८॥ एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि। (६२) तस्य लोपः।१।३।९॥ तस्येतो लोपः स्यात्। इति यवयोर्लोपो न। उच्चारणसामर्थ्यात्। एवं च इत्संज्ञापीह न भवति। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः। यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे। सप्तम्यन्ते अल्ग्रहणे विशेषणीभूते यो विधिरारभ्यते स तदादौ ज्ञेयः। येन विधिरित्यस्यापवादः। (६३) वान्तो यि प्रत्यये।६।१।७९॥ यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गोर्विकारो गव्यम्। 'गोपयसोर्यत्' (सू १५३८)। नावा तार्यं

व्यञ्जि टिलोपे आदिवृद्धौ माहात्म्यमित्यत्रापि तकारान्मकारस्य लोपः स्यात्, तस्य यम्त्वात् यकाररूपयम्परकत्वाच्चेत्यत आह—**यमामिति। यथासंख्यविज्ञानादि-ति**। विज्ञायते अनेनेति विज्ञानं सूत्रम्। 'विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः। यथासंख्य-सूत्रादित्यर्थः। तथा च मकारस्य मकारे परत एव लोपलाभात् यकारे परे न लोप इत्यर्थः।

एचोऽयवायावः। अय् च अव् च आय् च आव् चेति विग्रहः। इको यणचीत्यतो-ऽचीत्यनुवर्तते। यथासंख्यपरिभाषया एकारस्य अय्, ओकारस्य अव्, ऐकारस्य आय्, औकारस्य आव्, इति लभ्यते। तदाह—**एचः क्रमादिति**। यथासंख्यसूत्रभा-ष्यरीत्या तु अन्तरतमपरिभाषयैवात्र व्यवस्था ज्ञेया। इह इचोऽचि यणयवायाव इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। एतेष्वादेशेषु यकारवकारयोर्हलन्त्यमिति इत्संज्ञायां लोप-माशङ्कितुमाह—**तस्य लोपः**। इत्संज्ञाप्रकरणान्ते इदं सूत्रम्। तत्र तच्छब्दः सन्निहितम् इतं परामृशति। तदाह—**तस्येत इति**। इत्यनेन सूत्रेण यवयोर्लोपो न शङ्कनीय इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**उच्चारणेति**। यद्यत्र यवयोर्लोपः स्यात्, तर्हि तयोः सूत्रे अनुच्चारणमेव स्यात्, 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायादिति भावः। तर्हि किमनयोरित्संज्ञयेत्यत आह—**एवंचेति**। उक्तप्र-कारेण लोपाभावे सति इत्संज्ञापि इह यकारे वकारे च न भवति, फलाभावादि-त्यर्थः। क्रमेणोदाहरति—**हरय इत्यादिना**। हरे ए, विष्णो ए, नै अकः, पौ अक इति स्थितेषु एकारादीनां क्रमादयादयः।

वान्तो यि प्रत्यये। यि इति सप्तम्यन्तम्। तेन यकारादाविति लभ्यते, यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्तिकात्। तत्र यस्मिन्निति सप्तम्यन्तं विव-क्षितम्। अलिति वर्णपर्यायः। सप्तम्यन्ते वर्णग्रहणे यो विधिः सः तद्वर्णादौ ज्ञेय इति तदर्थः। येन विधिरित्यस्यायमपवादः। वकारः अन्ते यस्य सः वान्तः। पूर्वसूत्रोपात्तः अवादेशः आवादेशश्च विवक्षितः। तौ च कयोर्भवत इत्याकाङ्क्षायां ओदौतोरित्यर्थाल्लभ्यते, पूर्वसूत्रे तयोरेव तदुभयस्थानित्वेन क्लृप्तत्वात्। तदाह—**यकारादावित्यादिना। गव्यमिति**। गो य इति स्थिते ओकारस्य अच्परक-त्वाभावात् एचोऽयवायाव इत्यप्राप्ते अवादेशोऽत्र विधीयते। अस्ति चात्र य इत्य-

नाव्यम्। 'नौवयोधर्म' (सू १६४३) इत्यादिना यत्। 'गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' (सू ३५४३) 'अध्वपरिमाणे च' (वा ३५४४) गव्यूतिः। 'ऊतियूति-' (सू३२७४) इत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। 'वान्तः' इत्यत्र वकारात् 'गोर्यूतौ' इत्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे 'लोपो व्योः' (सू० ८७३) इति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः। वकारो न लुप्यत

स्य प्रत्ययत्वमित्याह—**गोपयसोर्यदिति**। अनेन सूत्रेण गोशब्दात् विकारार्थे यत्प्रत्यय इति शेषः। **नाव्यमिति**। नौ य इति स्थिते औकारस्य अच्परकत्वाऽभावात् एचोऽयवायाव इति अप्राप्ते वचनमिदम्। अस्ति चात्र य इत्यस्य प्रत्ययत्वमित्याह—**नौ वय इति**। गव्यं नाव्यमित्यत्र लोपः शाकल्यस्येति हलि सर्वेषामिति च वकारस्य लोपो न भवति, तयोः पदान्तविषयत्वात् इह च भत्वेन पदत्वबाधात्। **गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्**। छन्दसि वेदे यूतिशब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य स्थाने अव् इति वान्तादेशो भवतीति उपसंख्यानम् अधिकवचनं कर्तव्यमिति सूत्रकारः शिक्ष्यते। 'आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्' इत्युदाहरणम्। गव्यूतिः। गोप्रचारभूमिः। गावो यूयन्ते मिश्रयन्तेऽस्यामित्यधिकरणे युधातोः क्तिनिति वेदभाष्ये भट्टभास्करः। अत्र यूतिशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावात्तस्मिन् परतः 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम्। **अध्वपरिमाणे च**। मार्गपरिमाणविशेषे गम्येऽपि यूतिशब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य अव् इति वान्तादेशस्य उपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः। लोकेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम्। यद्यपि पूर्ववार्तिकं वैदिकप्रक्रियायामेव उपन्यसनीयम्, तथाप्यत्र अनुवृत्तिबोधसौकर्यार्थमिह तदुपन्यासः। **गव्यूतिरिति**। यावति गोशब्दः यूयते मिश्रयते श्रूयते तावानध्वा गव्यूतिः, क्रोशयुगम्। 'गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्' इत्यमरः। युधातोरधिकरणे क्तिन्। कथमिह युधातोर्दीर्घ इत्यत आह—**ऊतियूतीति**। निपातनादेव दीर्घ इति भावः। सिद्धप्रक्रियस्य निर्देशो निपातनम्।

ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भत्वेन पदत्वबाधात् 'लोपः शाकल्यस्य' इति 'हलि सर्वेषाम्' इति च वलोपाभावेऽपि गव्यूतिरित्यत्र लोपः स्यात्। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् यूतिशब्दस्य यजादिस्वादिप्रत्ययत्वाभावेन तस्मिन् परतो भत्वाभावाच्चेत्यत आह—**वान्त इत्यत्रेत्यादि**। वान्तो यि प्रत्यय इत्यत्र वकारात् गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे वकारः प्रश्लिष्यत इत्यन्वयः। तर्हि व् वान्त इति, व् छन्दसीति च वकारः कुतो न श्रूयत इत्यत आह—**लोपो व्योरिति लोपेनेति**। अन्तर्हित इति शेषः। ननु प्रश्लेषे सति किमायातमित्यत आह—**तेनेति**। वान्तो यीति सूत्रे वकारात् प्राक् व् इति प्रश्लिष्यमाणं वान्तस्य विशेषणम्। विशेषणत्वाच्च तदन्तविधौ सति वकारान्त इति लभ्यते। तत्र वान्तस्य पुनर्वान्तत्ववचनसामर्थ्यात् श्रूयमाणवकारवान् वान्त आदेशः स्यादिति लभ्यते। गोर्यूता-

इति यावत् । (६४) **धातोस्तन्निमित्तस्यैव** ।६।१।८०॥ यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव । लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । 'तन्निमि-

---

वित्यत्र च इदमेव वान्तग्रहणमनुवर्तत इति तत्रापि श्रूयमाणवकारवान् वान्तादेश इति लभ्यते । गोर्यूताविस्यत्र छकारात् प्राक् व् इति प्रश्लिष्यमाणमपि पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य वान्त इत्यस्य विशेषणमिति तदन्तविधिना वान्तत्वलाभे वान्तस्य पुनर्वान्तत्ववचनसामर्थ्यात् श्रूयमाणवकारवान् इति लभ्यत इत्यर्थः । नन्वेतावता गव्यूतिरित्यत्र अवादेशे वकारस्य श्रूयमाणत्वलाभेऽपि लोपशङ्का न परिहृतेत्यत आह—**वकारो न लुप्यत इति यावदिति** । वकारस्य श्रूयमाणत्ववचनं वकारो न लुप्यत इत्यर्थे पर्यवसन्नमित्यर्थः, अश्रवणस्यैव लोपशब्दार्थत्वादिति भावः । यद्यपि वान्तो यीति सूत्रे वकारप्रश्लेषस्य तदुदाहरणे गव्यं नाव्यमित्यत्र प्रयोजनं नास्ति, तत्र भत्वेन पदत्वस्य बाधेन उक्तलोपस्याप्राप्तेः । लव्यमित्यादौ स्वत एव पदत्वाभावाल्लोपस्याप्राप्तिः । गामिच्छति गव्यतीत्यत्र क्यजन्तेऽपि वकारस्य न लोपप्रसक्तिः, 'नः क्ये' इति नियमेन तत्र पदत्वाभावात् । तथापि गोर्यूताविति वार्तिके तदनुवृत्तौ गव्यूतिरित्यत्र प्रयोजनमस्त्येव । एवं च वार्तिक एव तत्प्रश्लेष उचितः । एतस्मादेवास्वरसात् छकाराद्वेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु वकारप्रश्लेषोऽनुपपन्नः, तथा सति सूत्रे वार्तिके च प्रश्लिष्टस्य तस्य श्रवणप्रसङ्गात् । न च लोपो व्योरिति लोपात्तदश्रवणमिति वाच्यम्, वकारलोपस्य उदाहरणाभावाद्वकारग्रहणं न कर्तव्यमिति लोपो व्योरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । अतोऽत्र प्रश्लिष्टवकारस्य छान्दस एव लोपो वर्णनीयः । प्रक्रियाप्रकाशे तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनात् गव्यूतिरित्यत्र न वकारलोप इत्युक्तम् । अन्ये तु इको गुणवृद्धी इति सूत्रे अतो ल्रान्तस्येत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इति भाष्यप्रामाण्यात् क्वचिदस्ति वकारलोप इत्याहुः ।

ननु ओयते औयत इत्यत्रापि ओकारस्य औकारस्य च वान्तो यीति वान्तादेशः स्यादित्याशङ्क्य वान्तो यीति सूत्रं नियमयति—**धातोस्तन्निमित्तस्यैव** । एच इति, वान्तो यि प्रत्यय, इति चानुवर्तते । सः यादिप्रत्ययः निमित्तं यस्य सः तन्निमित्तः । यादिप्रत्यये परे धातोरेचो भवन् वान्तादेशः यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैव एचो भवति, नान्यस्येत्यर्थः । तदाह—**यादौ प्रत्यय इत्यादिना** । **लव्यमिति** । लूञ् छेदने । अचो यत् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यूकारस्य गुणः ओकारः । तस्य धात्ववयवत्वात् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः । **अवश्यलाव्यमिति** । 'ओरावश्यके' इति लूञो ण्यत् । अचो ञ्णितीत्यूकारस्य वृद्धिः औकारः । अवश्यमित्यव्ययम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मलोपः । अत्र औकारस्य धात्ववयवत्वात् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः । ननु लव्यमवश्यलाव्यमित्यत्र वान्तो यीत्येव वान्तादेशः सिद्धः । अतस्तन्निमित्तस्यैवेति नियमार्थमिदं सूत्रमिति स्थितिः । तन्नियमविधेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति—**तन्नि-**

त्तस्यैव। लव्यम्। अवश्यलाव्यम्। 'तन्निमित्तस्यैव' इति किम्। ओयते। औयत। (६५) **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे** ।६।१।८१॥ यान्तादेशनिपातनार्थमिदम्। क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्। जेतुं शक्यं जय्यम्। 'शक्यार्थे' किम्। क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः। (६६) **क्रय्यस्तदर्थे** ।६।१।८२॥ तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तद-

---

मित्तस्यैवेति किमिति। नियमस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः। **ओयते इति**। वेञ् तन्तुसन्ताने। कर्मणि लट्। भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम्। यक्। वचिस्वपियजादीनामिति वकारस्य संप्रसारणम् उकारः। पूर्वरूपम्। अकृत्सार्वधातुकयोरित्युकारस्य दीर्घः। आङा सह उकारस्य आद्गुण इति गुणः ओकारः। तस्य परादिवद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् न वान्तादेशः। नन्वत्र न धातुलोपसूत्रस्थभाष्यरीत्या आद्गुण इति गुणस्य ओकारस्य पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया वान्तादेशे कर्तव्ये असिद्धत्वादोकाराभावान्न वान्तादेशप्रसक्तिरित्यस्वरसादाह—**औयतेति**। वेञः केवलात् कर्मणि तङ्। आत्मनेपदादि पूर्ववत्। आडजादीनामित्याट्। आटश्चेति वृद्धिः औकारः। तस्य परादिवद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावान्न वान्तादेशः। नात्र वृद्धेर्बहिरङ्गत्वम्, पदद्वयापेक्षत्वाभावात्। 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायेन नियमविधिसिद्धेः, तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारस्तु विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः। एवकाराभावे हि यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य चेदेचो वान्तादेशः तर्हि धातोरेवैच इत्यपि नियमः प्रतीयते। तथा च बाभ्रव्य इत्यत्र वान्तादेशो न स्यात्। बभ्रोरपत्यं बाभ्रव्यः मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोरिति यञ्। ओर्गुण इत्युकारस्य गुणः ओकारः। तस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धात्ववयवत्वाभावात् वान्तादेशो न स्यात्। अतः इष्टनियमावधारणार्थं तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः।

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे। शक्यार्थे क्षय्यजय्यशब्दौ वाचकतया वर्तेते इत्यर्थः। ननु किमपि कार्यं विधेयमत्र न दृश्यते इत्यत आह—**यान्तेति**। प्रातिस्विकविधिं विना सिद्धप्रक्रियस्य शब्दस्वरूपस्य निर्देशो निपातनम्। ततश्च शक्यार्थके यादौ प्रत्यये परे क्षि क्षये। जि जये इति धातोरेचः अय् इति यान्तादेशः स्यादिति विधानमत्र फलति। शक्यार्थे क्षिज्योर्यान्त इति प्रातिस्विकविधौ गौरवादेवं निपातनमिति भावः। **क्षय्यमिति**। कृत्या इत्यधिकारे क्षिधातोरचो यदिति यत्प्रत्ययः। स च 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थः। शक्यार्थे लिङ् स्यात् चात् कृत्या इति तदर्थः। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति इकारस्य गुणः एकारः। तस्याचरकत्वाभावादप्राप्तः अयादेशः अत्र निपात्यते। जय्यमित्यपि पूर्ववत्। **शक्यार्थे किमिति**। शक्यार्थे इत्यस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। **क्षेतुमित्यादि**। क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापम्। जेतुं योग्यं जेयं मन इत्यन्वयः। अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत्। स च न शक्यार्थक इति नात्र यान्तादेश इत्यर्थः। **क्रय्यस्तदर्थे**। इदमपि यान्तादेशनिपातनार्थम्। तदर्थशब्दं व्याचष्टे—**तस्मा इति**। क्रय्यशब्दे यः क्रीञ्धातुः यत्प्रत्ययप्रकृतिभूतः तस्य योऽर्थः अभिधेयः द्रव्यविनिमयरूपः क्रयः सः प्रकृत्यर्थः तच्छब्देन विवक्षितः। तस्मै इदं तदर्थं क्रयार्थं वस्तु।

र्थम्। क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम्। क्रेयमन्यत्। क्रयणार्हमित्यर्थः। (६७) लोपः शाकल्यस्य। ८।३।१९॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे। 'पूर्वत्रासिद्धम्', (सू० १२) इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न सन्धिः। हर एहि-हरयेहि। विष्ण इह-विष्णविह। श्रिया उद्यतः-श्रियायुद्यतः। गुरा उत्कः-गुरावुत्कः। 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यत्रास्तेर-

---

तथाच क्रयार्थे वस्तुनि गम्ये क्रीञ्धातोर्यादौ प्रत्यये परे इति फलति। यान्तः क्रीञस्तदर्थ इति विधौ गौरवान्निपातनमाश्रितम्। क्रयार्थत्वं चात्र फलोपधायकं विवक्षितमित्याह—**क्रेतार इत्यादि क्रय्यमित्यन्तम्**। योग्यतामात्रग्रहणे तु तदर्थे इत्यव्यावर्तकं स्यादिति भावः। क्रीञः कर्मणि 'अचो यत्' इति यत्। सार्वधातुकेति गुणः एकारः। अत्र एकारस्य अच्परकत्वाभावादनेन अयादेशविधिः। **क्रेयमन्यदिति**। गृहादौ भोजनाद्यर्थं संगृहीतं धान्यादीत्यर्थः। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति यत्, अत्र अयादेशो न भवति,फलोपधानस्य क्रयार्थत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः।

हरे एहि, विष्णो इह, श्रियै उद्यतः, गुरौ उत्कः इत्यत्र एचां क्रमेण अयवायावादेशेषु कृतेषु यकारवकारयोर्वैकल्पिकं लोपं विधत्ते—**लोपः शाकल्यस्य**। 'भो भगो' इत्यतः अपूर्वस्येति अशीति चानुवर्तते। व्योर्लघुप्रयत्नेत्यतः व्योरित्यनुवर्तते। वकारयकारयोरित्यर्थः। अपूर्वस्येति च व्योरित्यस्य विशेषणम्। अवर्णः पूर्वः यस्मात् सः अपूर्वः।अपूर्वस्य वस्य यस्य चेति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम्। पदस्येत्यधिकृतम् अवर्णपूर्वकाभ्यां यकारवकाराभ्यां विशेष्यते। विशेषणत्वाच्च व्योरिति तदन्तता लभ्यते। ततश्च अवर्णपूर्वो यः वकारो यकारश्च तदन्तपदस्य लोपः स्यात् अशि परत इत्यर्थः। अलोऽन्त्यपरिभाषया तादृशपदान्तस्येति लभ्यते। शाकल्यग्रहणान्मतान्तरे न भवतीति गम्यते। ततश्च फलितमाह—**अवर्णपूर्वयोरित्यादिना**। व्योरित्यनुवृत्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राथम्यात् यवयोरित्युक्तम्। नच शाकल्यवंश्यानामेव पुरुषाणामेतल्लोपानुसरणं नान्येषामिति पुरुषभेदेन व्यवस्थार्थमेव शाकल्यग्रहणं कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'न वेति विभाषा' इति सूत्रभाष्ये आचार्यदेशशीलने च तद्विषयतेति प्रस्तुत्य 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' 'प्राचामवृद्धात्' इत्यादौ गालवाद्याचार्यग्रहणं प्राचामुदीचामित्यादिदेशविशेषग्रहणं च अविशेषेण विकल्पार्थमेव, नतु तत्तद्वंश्यतत्तद्देशभेदेन प्रयोगव्यवस्थार्थमिति सिद्धान्तितत्वात्। ननु हरे एहीत्यत्र अयादेशे यकारस्य लोपे सति 'ओमाङोश्च' इति पररूपं स्यात्।विष्णो इह,श्रियै उद्यतः,गुरौ उत्कः इत्यत्र अवायावादेशेषु वकारयकारलोपे आद्गुण इति गुणः स्यादित्यत आह—**पूर्वत्रेति**। वकारयकारयोर्लोपस्यासिद्धत्वेन ताभ्यां व्यवहिततया अच्परकत्वाभावादाशङ्कितः अच्सन्धिर्न भवतीत्यर्थः।

तदेवमिक्सन्धिरेच्सन्धिश्च निरूपितः। तदुभयत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते-

ल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणावादेशौ प्राप्तौ ‘ न पदान्त ’ (सू ५१) इति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्नस्तः। (६८) **एकः पूर्वपरयोः** ।६।१।८४॥ इत्यधिकृत्य । (६९) **आद्गुणः** ।६।१।८७॥ अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् । (७०) **उरण्रपरः**।१।१।५१॥

कानीत्यादिना ।यद्यपि तथापीत्यध्याहार्यम् । कानि सन्ति, कौ स्त इत्यत्र यद्यपि यणावादेशौ प्राप्तौ । तथापि न भवत इत्यन्वयः । नन्वत्र इकारौकारयोः सकारपरकत्वादच्परकत्वाभावात् कथं यणावोः प्राप्तिरित्यत आह—**अस्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनेति**। अस्धातोरादादिकाल्लटि प्रथमपुरुषबहुवचने सन्तीति रूपम्। प्रथमपुरुषद्विवचने तु स्तः इति रूपम् । उभयत्रापि ‘श्नसोरल्लोपः’ इति धात्वादेरकारस्य लोप इति स्थितिः । तत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाच्त्वादिकारौकारयोरच्परकत्वाद्यणावादेशौ प्राप्नुत इत्यर्थः । न च स्थानिवदादेशोऽनल्विधाविति स्थानिवद्भावोऽत्र न सम्भवति। अल्लोपस्य स्थानिभूतो यः अकारः तं परं निमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमानयोर्यणावादेशविध्योः स्थान्यलाश्रयत्वादिति वाच्यम्, ‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ इति स्थानिवद्भावोपपत्तेः । अल्लोपस्य विङति परे विधीयमानस्य परनिमित्तकाजादेशतया तत्स्थानीभूतादकारात् पूर्वत्वेन दृष्टयोरिकारौकारयोर्यणावादेशविधौ अचः परस्मिन्निति प्रवृत्तेरिति भावः । तर्हि कुतोऽत्र यणावादेशौ न भवत इत्यत आह—**न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधादिति** । पदान्तभूतेकारौकारयोः स्थाने भवतोर्यणावादेशयोः पदचरमावयवतया तयोः कर्तव्ययोः परनिमित्तकस्याजादेशस्याल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ।

अथ एकादेशसन्धिं निरूपयितुमाह—**एकः पूर्वपरयोः। इत्यधिकृत्येति** । पदद्वयात्मकमिदं सूत्रम् उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं पठित्वा कतिपयसन्धयः विधास्यन्त इत्यर्थः । **आद्गुणः** । आदिति पञ्चमी नतु तपरकरणम् । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—**अवर्णादचीत्यादिना** । **उपेन्द्र इति** । उप इन्द्र इति स्थिते पकारादकारस्य तस्मादिकारस्य च पूर्वपरयोः कण्ठतालुस्थानकयोः तथाविध एको गुणः एकारः, आन्तरतम्यात् । अथ प्रत्याहारेषु स्ववाच्यवाच्येषूक्तां लक्षणां स्मारयितुं दीर्घविषयोदाहरणमाह—**रमेश इति** । रमा ईश इति स्थिते आकारस्य ईकारस्य च स्थाने पूर्ववदेको गुणः एकारः । **गङ्गोदकमिति** । गङ्गा उदकमिति स्थिते आकारस्य उकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकयोः स्तथाविध एको गुणः ओकारः । कृष्णर्द्धिरित्यत्र कृष्ण ऋद्धिरिति स्थिते आद्गुण इति प्राप्तम् । अत्र अकारः ऋकारश्चेति द्वौ स्थानिनौ । तयोः अकार एकार ओकारश्चेति त्रयोऽपि गुणाः

---

१ वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । पदसंस्कारपक्षे तु कानीति इकारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्स्थानिवत्त्वस्य प्राप्ति रेव नास्ति । एवं कौ स्त इत्यत्रापि ।

'ऋ इति त्रिंशतः संज्ञा' इत्युक्तम्, तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते। तत्रान्तरतम्यात् 'कृष्णर्द्धिः' इत्यत्र अर्। 'तवल्कारः' इत्यत्र अल्। अचो रहाभ्याम्- (सू ५९) इति पक्षे द्वित्वम्। (७१) झरो झरि सवर्णे। ८।४।६५॥ हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि। द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम्। असति लोपे,

---

प्रसक्ताः, अकारेण स्थानिना त्रयाणामपि कण्ठस्थानसाम्याविशेषात्। ऋकारेण स्थानिना तु न कस्यापि स्थानसाम्यम्, तस्य मूर्धस्थानकत्वात् एतेषां च तदभावात्। एवं तव लृकार इति स्थिते त्रयो गुणाः प्रसक्ताः, अकारेण तेषां कण्ठस्थानसाम्याविशेषात्। लृकारेण तु स्थानिना न कस्यापि स्थानसाम्यम्, तत्र कतमो गुणो भवतीत्याकाङ्क्षायामिदमारभ्यते—**उरण्रपरः। इत्युक्तमिति**। अणुदित्सूत्र इति शेषः। उः इति ऋ इत्यस्य षष्ठ्येकवचनम्। 'षष्ठी स्थाने' इति परिभाषया स्थाने इति लभ्यते। अनुवादे तत्परिभाषानुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं ततोऽनुवर्तते। तदाह—**तत्स्थाने योऽणिति**। स्थानेऽन्तरतम इत्यतोऽपि स्थानेग्रहणमनुवर्तते। स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम्। प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थो विवक्षितः। तदाह—**रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति**। अत्र र इति प्रत्याहारो विवक्षितः। ततश्च रेफशिरस्को लकारशिरस्कश्च प्रवर्तत इति लभ्यते। तयोर्व्यवस्थां दर्शयति—**तत्रेति**। रेफलकारशिरस्कयोर्मध्ये कृष्णर्द्धिरित्यत्र अर्, तवल्कार इत्यत्र अलित्यन्वयः। कुत इत्थं व्यवस्थेत्यत आह—**आन्तरतम्यादिति**। त्रिषु गुणेषु प्रसज्यमानेषु अकारस्य अणो रेफलकारशिरस्कतया तस्य अर् अल् इत्येवमात्मकस्य अकारांशे स्थानीभूतेन अकारेण, रेफांशे ऋकारेण, लकारांशे लृकारेण च स्थानसाम्यादकारऋकारयोः स्थाने अरेव भवति। अकारलृकारयोः स्थाने अलेव भवति। एकारौकारौ तु गुणौ न भवत एव, तयोः ऋकारेण लृकारेण च स्थानसाम्याभावादित्यर्थः। नच एकार ओकारश्च कथं रपरौ न स्याताम् इति वाच्यम्, पूर्वेणैव णकारेण ह्यत्राण् गृह्यते प्रशास्तृणामित्यादिनिर्देशादित्यलम्। **पक्षे द्वित्वमिति**। ऋधधातोः क्तिनि झषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वे ऋद्धिरिति द्विधकारं रूपं स्वाभाविकम्। तत्र अरादेशे रेफात् परस्य धकारस्य अचो रहाभ्यामिति कदाचिद्द्वित्वमित्यर्थः। **झरो झरि सवर्णे**। झयो होऽन्यतरस्यामित्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। हलो यमामित्यतः हल इति, लोप इति चानुवर्तते। तदाह—**हलः परस्येत्यादिना**। तदिह रूपत्रयं संपन्नमित्याह—**द्वित्वाभाव इत्यादिना**। रेफात् परस्य ऋध् इति धात्वन्तस्य धकारस्य अचो रहाभ्यामिति द्वित्वाभावे सति झरो झरीति लोपे च सति एकधकारं रूपमित्यर्थः। **असतीति**। द्वित्वाभावे इत्यनुकृष्यते। तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वाभावे लोपे च असति द्विधकारं रूपम्। तथा तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वे लोपे च सति द्विधकारमेव रूपमित्यर्थः। **सतीति**। तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वे सति लोपे च असति

द्वित्वलोपयोर्वा, द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् । कृष्णर्धिः-कृष्णर्द्धिः-कृष्णर्द्ध्द्धिः । 'यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी' इति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । लस्य तु 'अनचि च' (सू ४८) इति । तेन 'तवल्कारः' इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।
तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

(७२) वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् । (७३) एत्येधत्यूठ्सु । ६ । १ । ८९ ॥ अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।

त्रिधकारं रूपमित्यर्थः । यद्यपि द्विधपक्षे प्रथमधकारस्य त्रिधपक्षे मध्यमधकारस्य च 'झलाञ्जश् झशि' इति जश्त्वेन दकारो भवति । तथापि प्रक्रियाभिप्रायेण भूतपूर्वगत्या वा द्विधत्वं त्रिधत्वं चेति न दोषः । अथ तवल्कार इत्यत्राह-यण इति । यणः परस्य मयो द्वित्वमिति व्याख्याने ककारस्य द्वित्वं, लकारस्य तु अनचि चेति द्वित्वमित्यर्थः । **तेनेति** । लकारककारयोर्द्वित्वविकल्पेनेत्यर्थः । **द्वित्वं लस्यैवेति** । लकारस्य द्वित्वे ककारस्य द्वित्वाभावे च सति द्विलकारमेकककारं च प्रथमं रूपमित्यर्थः । **कस्यैवेति** । ककारस्य द्वित्वे लकारस्य द्वित्वाभावे द्विककारमेकलकारं च द्वितीयं रूपमित्यर्थः । **नोभयोरिति** । लकारककारयोरुभयोरपि द्वित्वाभावे एकलकारमेकककारं तृतीयं रूपमित्यर्थः । **उभयोरपीति** । लकारकारयोरुभयोरपि द्वित्वे द्विलकारं द्विककारं चतुर्थं रूपमित्यर्थः । **तवल्कारादिष्विति** । आदिना ममल्कारादिसंग्रहः ।

वृद्धिरेचि । आद्गुण इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—**आदेचीत्यादिना** । **गुणापवाद इति** । आद्गुण इति प्राप्तावेतदारम्भादिति भावः । **कृष्णैकत्वमिति** । कृष्णस्य एकत्वमिति षष्ठीसमासः । 'पूरणगुण' इति निषेधस्त्वनित्य इति तत्रैव मूले वक्ष्यते । कृष्णेति सम्बुद्ध्यन्तं पृथक्पदमित्यन्ये । अत्र अकारस्य एकारस्य च कण्ठतालुस्थानकस्य स्थाने तथाविध ऐकार एकादेशः । गङ्गा ओघ इति स्थिते आकारस्य ओकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकस्य स्थाने तथाविध औकारः, एवं देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यमित्यत्रापि । वस्तुतस्तु संख्यादिशब्दा न गुणवचना इति तत्रैव वक्ष्यामः । **एत्येधत्यूठ्सु** । एतिश्च एधतिश्च ऊठ्चेति विग्रहः । एतीति एधतीति च 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिपा निर्देशः । इण् गताविति, एध वृद्धाविति च धातू विवक्षितौ । एचीत्यनुवर्तते । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिग्रहणम् । एजादाविति लभ्यते तच्च एत्येधत्योरेव विशेषणम् । न तु ऊठः, असंभवात् । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । आद्गुण इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तदाह—**अवर्णादित्यादिना** । **उपैतीति** । इण्धातोर्लट् । तिप् शप् लुक् 'सार्वधातुक' इति इकारस्य गुणः एकारः ।

परूपगुणापवादः। उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः। 'एजाद्योः' किम्। उपेतः। मा भवान्प्रेदिधत्। पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिः 'एङि पररूपम्' (सू ७८) इत्यस्यैव बा-

उप एतीति स्थिते अनेन वृद्धिः। उपधैत इति। एधधातोर्लट् आत्मनेपदं तादेशः शप्। 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्येत्वम्। उप एधते इति स्थिते अनेन वृद्धिः। प्रष्ठौह इति। प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट्। 'वहश्च' इति ण्विः। 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः। अत उपधाया इति वृद्धिः। ततः शसि वसोः सम्प्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ 'वाह ऊठ्' इति संप्रसारणसंज्ञकस्य ऊठः सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम्। प्रष्ठ ऊह् इति स्थिते अनेन वृद्धिः औकारः। नन्वत्र एत्येधतिग्रहणं व्यर्थम्, उपैति उपैधत इत्यत्र वृद्धिरेचीत्यनेनैव वृद्धिसंभवात्। ऊठ्ग्रहणमपि व्यर्थम्, वृद्धिरेचीत्येव सिद्धेः। वाह ऊठ्सूत्रे, 'ऊठ्ग्रहणानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात्। गुणस्तु प्रत्ययलक्षणत्वात्। एज्ग्रहणाद्वृद्धिः' इति वार्तिककृता तथैवोक्तत्वात्। ऊठ्ग्रहणं न कर्तव्यम्। वाहः इत्येव सूत्रमस्तु। भस्य वाहः संप्रसारणं स्यादिति संप्रसारणमेव विधीयताम्। ततश्च वकारस्य उकारे संप्रसारणे पूर्वरूपे सति उह् इति स्थिते प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ण्विप्रत्यये परे उकारस्य लघूपधगुणे ओकारे कृते प्रष्ठ ओह इति स्थिते वृद्धिरेचीति वृद्धिरिति वार्तिकार्थः। तस्मादेत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—पररूपगुणापवाद इति। इत्येधत्योरेङि पररूपमित्यस्य, ऊठि आद्गुण इत्यस्यायमपवाद इत्यर्थः। यदि हि वाहः सम्प्रसारणमेव विधीयेत न तु ऊठ्, तर्हि वस्य संप्रसारणेन उत्वे कृते पूर्वरूपे सति तस्य लघूपधगुणो न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये बहिर्भूतशस्प्रत्ययापेक्षभसंज्ञापेक्षसंप्रसारणाश्रितपूर्वरूपस्य बहिरङ्गतया अत्र असिद्धत्वात्। तथाच गुणाभावे प्रष्ठ उ आह इति स्थिते पूर्वरूपे प्रष्ठ उह् इति स्थिते आद्गुण इति गुणे ओकारे प्रष्ठोह इति स्यात्। संप्रसारणसंज्ञकस्य ऊठो विधौ तु प्रष्ठ ऊ आह् इति स्थिते पूर्वरूपे लघूपधगुणस्याप्रसक्ततया ओकारस्याभावादूकारस्यैव सत्त्वात् वृद्धिरेचीत्यस्याप्रसक्तेराद्गुण इति प्राप्ते एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धौ प्रष्ठौह इति सिध्यतीत्यूठ्ग्रहणमावश्यकमिति वाहऊठ्सूत्रे समुदाहृतवार्तिकं भाष्ये दूषितमित्यास्तां तावत्।

उपेत इति। इण्धातोर्लट् तस् शप् लुक्। सार्वधातुकमपिदिति तसो ङित्त्वात् तस्मिन् परत इकारस्य न गुणः। अत्र इण्धातोरेजादित्वाभावात्तस्मिन् परतो न वृद्धिः। मा भवान्प्रेदिधदिति। एधधातोर्णिच्। लुङ् तिप्। 'नित्यं ङितः' इति इकारलोपः। 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य' इति चङ्। 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः'। 'चङि' इत्यजादेर्द्वितीयस्य धिशब्दस्य द्वित्वम्। अभ्यासे चर्चेति जश्त्वम्। न माङ्योग इत्याडभावः। भवच्छब्दयोगात् प्रथमपुरुषः। तच्च तिङन्ताधिकारे स्पष्टीभविष्यति। प्र इदिधदिति स्थिते एत्येधतीति न वृद्धिः। एधधातोरेजादित्वाभावात्। तत्र एजादित्वविशेषणाभावे तु इहापि वृद्धिः स्यात्। न च णौ चङ्यस्यैक-

धिका। न तु 'ओमाङोश्च' (सू ८०) इत्यस्य। तेन 'अवैहि' इति वृद्धिरसाधुरेव। 'अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्' (वा ३६०४)। अक्षौहिणी सेना। 'स्वादीरेरिणोः'

रस्य ह्रस्वेन इकारे सति नायमेधधातुरिति वाच्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अत्र माङं विहाय प्रेदिधदिति न प्रत्युदाहृतम्। तथा सति आङजादीनामित्याडागमे आटश्चेति वृद्धौ ऐदिधदिति स्यात्। तत्र एधतेरजादित्वाद्वृद्धिरिष्टैव। भवच्छन्दस्तु चिन्त्यप्रयोजनः। ननु आ इहि आद्गुणः एहि अव एहीति स्थिते एकादेशस्य गुणस्य एकारस्य अन्तादिवच्चेति परादिवद्भावेन, आद्यन्तवदेकस्मिन्निति व्यपदेशिवद्भावेन च, इण्धातोरेजादित्वात्तस्मिन् परे एङि पररूपमिति पररूपं बाधित्वा एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धौ अवैहीति स्यात्। अवेहीति इष्टं न स्यात्। न च ओमाङोश्चेति पररूपेण तन्निर्वाहः शङ्क्यः। एत्येधतीति वृद्धिर्हि यथा एङि पररूपमित्यस्यापवादः तथा ओमाङित्यस्याप्यपवादः। येन नाप्राप्तिन्यायसाम्यात् इत्यत आह—

पुरस्तादिति। पुरस्तादपवादा अन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः। पूर्वपठिता अपवादा अव्यवहितानेवोत्तरान् विधीन् बाधन्ते न तु व्यवहितानित्यर्थः। प्रकृते च एत्येधत्यूठ्सु इत्युत्तरं कानिचित् सूत्राणि पठित्वा एङि पररूपमिति पठित्वा पुनः कतिपयसूत्राणि पठित्वा ओमाङोश्चेति पठितम्। ततश्च उक्तन्यायेन एत्येधतीति वृद्ध्या एङि पररूपमित्येव बाध्यते। न त्वोमाङोश्चेति पररूपमपीति भावः। वस्तुतस्तु एत्येधतीति वृद्धिः ओमाङोश्चेत्यस्यापवाद एव न भवति। उपैति इत्यादौ अप्राप्तेऽपि तस्मिन् एत्येधतीति वृद्धेरारम्भात्[1]। अतः पुरस्तादपवादा इति न्यायस्य नायं विषयः। ततश्च अव एहीत्यत्र एत्येधतीति बाधित्वा परत्वादोमाङोश्चेति पररूपं न्याय्यमित्येव वक्तुमुचितम्। अत एव भाष्ये—नाप्राप्ते एङि पररूपे एत्येधतीति वृद्धिरारभ्यमाणा भवति तस्यापवादः। आङि पररूपे तु प्राप्ते चाप्राप्ते च आरभ्यमाणा वृद्धिर्न तदपवादः इति स्पष्टमेवोक्तम्। यत्तु भाष्ये पक्षान्तरमुक्तम्—अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्त इत्येवमेत्येधतीति वृद्धिरेङि पररूपमेव बाधते। न त्वोमाङोश्चेति पररूपमपि-इति। तत्तु एत्येधतीति वृद्धेरेङि पररूपमो माङोश्चेति सूत्रद्वयापवादत्वाभ्युपगमवादमात्रमाश्रित्य बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य वेत्यलं बहुना।

अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्। आदिति, अचीति, वृद्धिरिति चानुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरिति च। ऊह वितर्के। ऊहनमूहः सोऽस्या अस्तीत्यूहिनी। अक्षश-

---

१ उपैतीत्यादौ आङ् रहिते वृद्धेश्चारितार्थ्येन 'एत्येधती' त्यस्याऽनवकाशत्वं नास्तीति टीकाशयः। नाप्राप्त सामान्यचिन्तायां तु 'एङि पररूपम्' ओमाङोश्चेति नाप्राप्ते पररूपे इदमारभ्यते इति पुरस्तादपवादन्यायसंभव इति तु मूलाशयः। भाष्योक्तपक्षान्तराशयश्च।

(वा ३६०६)। स्वैरः। स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी। स्वैरिणी। 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' (वा ३६०५)। प्रौहः। प्रौढः। 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्' (प १५) 'व्रश्च—'(सू २९४) इति सूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणाज्ज्ञापकात्। तेनोढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः। प्रोढवान्। प्रौढिः। 'इष इच्छायां तुदादिः' 'इष गतौ दिवादिः' 'इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः' तेषां घञि ण्यति च एष' 'एष्यः' इति रूपे। तत्र पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। प्रैष.। प्रैष्यः। यस्तु 'इष

ब्दादूहिनीशब्दे परे पूर्वपरयोरचोः वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। अक्षौहिणीति म त्वर्थीय इनिः। नान्तत्वान्ङीप्। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी। 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वम्। अक्ष ऊहिनीति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः। **स्वादीरेरिणोः**। स्वशब्दादीरशब्दे ईरिन्शब्दे च परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। **स्वैर इति**। ईर गतौ। भावे घञ्। स्वेन च्छन्देन ईर इति विग्रहः। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। स्व ईर इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः। **स्वेनेरितुमिति**। स्वेन छन्देन ईरितुं संचरितुं शीलमस्येत्यर्थे सुप्यजाताविति णिनिः। स्वच्छन्दचारीत्यर्थः। उपपदसमासः। स्व ईरिन् इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। **प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु**। प्र इत्युपसर्गात् ऊह, ऊढ, ऊढि, एष, एष्य, एतेषु परेषु पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। **प्रौह इति**। ऊह वितर्के। भावे घञ्। गतिसमासः। प्र ऊह इति स्थिते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः। **प्रौढ इति**। वह प्रापणे क्तः। वचिस्वपीति सम्प्रसारणम्। पूर्वरूपम्। हो ढ इति ढत्वम्। झषस्तथोरिति धत्वम्। ष्टुत्वम्। ढो ढे लोपः। ढ्रलोप इति दीर्घः। प्र ऊढ इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। ननु प्रोढवानित्यत्रापि वहधातोः क्तवतुप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु प्र ऊढवदिति स्थिते प्रादूहोढेति वृद्धिः स्यात्। तत्रापि ऊढशब्दस्य परत्वेन श्रवणादेत्यत आह—**अर्थवदिति**। अर्थवतः शब्दस्य ग्रहणसम्भवे अनर्थकस्य शब्दस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः। इयं परिभाषा स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणात् सिद्धेति तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **तेनेति**। अर्थवत एव ग्रहणनियमेनेत्यर्थः। **क्तान्तमेवेति**। क्तप्रत्ययस्तावदर्थवान्, भावकर्मणोस्तद्विधानात्। क्तवतुप्रत्ययस्तु कर्तरि विहितः। अतस्तदेकदेशस्य क्तस्यानर्थकत्वात् प्रादूहोढेत्यत्र ऊढग्रहणेन ग्रहणं न भवति। अतस्तस्मिन् परे वृद्धिर्न भवति, किन्तु गुण एवेत्यर्थः। **प्रौढिरिति**। वहधातोः क्तिन् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। प्र ऊढि इति स्थिते गुणं बाधित्वा अनेन वृद्धिः। **इष इच्छायामित्यादि**। गणत्रयेऽपि ह्रस्वोपधा एव एते धातवः। तेषामिति निर्धारणे षष्ठी। तेषां मध्ये अन्यतमात् घञि ण्यति च सति लघूपधगुणे कृते एष एष्य इति च रूपे सिद्धे। प्र एष प्र एष्य इति स्थिते एङि पररूपं बाधित्वा अनेन वृद्धिः। एतेन वृद्धिरेचीत्यनेन एषैष्यग्रहणयोर्गतार्थत्वं निरस्तम्। नन्वेवं सति प्रेष इति

उन्छे' यश्च 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः, ईष्यः। तन्नादृगुणे प्रेषः प्रेष्यः। 'ऋते च तृतीयासमासे' (वा ३६०७) सुखेन ऋतः सुखार्तः। 'तृतीया' इति किम्। परमर्तः। 'प्रवत्सतरकम्बलवसनदशार्णानामृणे' (वा ३६०८-९)। प्रार्णम्। वत्सतरार्णमित्यादि। 'ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम्'। दशार्णो देशः। नदी च दशार्णा। ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च। (७४) उपसर्गादृति धातौ। ६। १। ९१॥ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरे-

---

प्रेष्य इति च कथं प्रयोग इत्यत आह—यस्त्विति। तयोर्दीर्घोपधत्वेन लघूपधगुणाभावे ईष ईष्य इति च सिध्यति। तयोस्तु एतद्वार्तिके ग्रहणाभावात् तयोः परतो वृद्ध्यभावे आद्गुण इति गुणे प्रेषः प्रेष्य इत्यपि रूपद्वयमस्तीत्यर्थः। एषशब्दसाहचर्यात् एष्यशब्दोऽपि कृदन्त एव गृह्यते। तेन तिङन्ते ल्यबन्ते च न वृद्धिः—अग्नये प्रेष्य दूतम्, प्रेष्य मतः।

ऋते च तृतीयासमासे। तृतीयासमासे अकारात् ऋतशब्दे परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिः स्यादित्यर्थः। सुखेन ऋत इति विग्रहप्रदर्शनम्। ऋ गतौ। गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः। प्रकृत्यादित्वात् तृतीया। सुप्सुपेति समासः। सुख ऋत इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः आकारः। रपरत्वे सुखार्त इति रूपम्। समासग्रहणस्य उदाहृतविग्रहवाक्यमेव प्रत्युदाहरणं दर्शितप्रायमिति तृतीयेत्यंशस्य प्रयोजनं पृच्छति—**तृतीयेति किमिति**। **परमर्त इति**। परमश्चासौ ऋतश्चेति कर्मधारयः। आद्गुणः। **प्रवत्सतर**। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। प्र, वत्सतर, कम्बल, वसन, दश, ऋण, एतेषां ऋणशब्दे परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। **प्रार्णमिति**। प्रगतमृणमिति विग्रहे, प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति गतिसमासः। प्र ऋणम् इति स्थिते गुणं बाधित्वा अनेन वार्तिकेन वृद्धिः आकारः। रपरत्वम्। वत्सतरः शिशुवत्सः, तस्य ऋणमिति विग्रहः। वत्सतरमधिकृत्य वा तद्ग्रहणार्थं वा यदृणं गृह्यते तत् वत्सतरार्णम्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। आदिशब्देन कम्बलार्णं वसनार्णं दशार्णम् ऋणार्णमिति च गृह्यते। सर्वत्र षष्ठीसमासः। ऋणशब्दस्य ऋणशब्दे परे कथमन्वय इत्यत आह। **ऋणस्येति**। देशनदीविशेषयोः कथं दशार्णशब्दप्रवृत्तिरित्यत आह—**ऋणशब्द इति**। तथा च दश ऋणानि दुर्गभूमयः यस्मिन् देशे स दशार्णः देशविशेषः। दशविधानि ऋणानि जलानि यस्यां नद्यां सा दशार्णेति विग्रहः। **उपसर्गादृति**। आद्गुण इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। तच्च उपसर्गविशेषणम्, अतस्तदन्तविधिः—अकारान्तादिति लभ्यते।

---

१ दशार्णा नदी (जिला सागर) प्रान्ते वर्तते मेघदूतादौ वर्णिता। एवं दशार्णदेशोऽपि तामन्तर्भाव्य वर्तते। साम्प्रतिको मध्यप्रान्त (सेन्ट्रल प्रविन्स) पद वाच्यो देशः प्रायशः सर्वो दशार्णपदवाच्यो बोध्यः।

कादेशः स्यात्। उपार्च्छति। प्रार्च्छति। (७५) अन्तादिवच्च ।६।१।८५॥ यो-ऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात्, इति रेफस्य पदान्तत्वे। (७६)

ऋतीति धातोर्विशेषणम्। यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिः। ऋकारादाविति लभ्यते। वृद्धिरेचीत्यतो वृद्धिरिति चानुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम्। तदाह—अव-र्णान्तादित्यादिना। एकादेश इति। पूर्वपरयोरचोरिति शेषः। अन्यथा उप-सर्गस्य धातोश्च सर्वादेशः स्यात्। उपार्च्छति—प्रार्च्छतीति। उप ऋच्छति प्र ऋच्छति इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः रपरत्वम्।

अथ तस्य रेफस्य पदान्ते विहितं विसर्गमाशङ्कितुं तस्य पदान्तत्वसाधनायाह—अन्तादिवच्च। एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रमनुवर्तते। यथासंख्यपरिभाषया अ-न्तादिवदित्यस्य क्रमेणान्वयः। ततश्च पूर्वपरयोर्भवन् एकः आदेशः पूर्वस्यान्तव-त्परस्यादिवदिति लभ्यते। यद्यपि एकादेशस्य द्वौ वर्णौ स्थानिनौ—पूर्वः परश्च, तयोश्च वर्णयोः प्रत्येकमेकत्वादखण्डत्वात्तदपेक्षया एकादेशस्य अन्तादिवत्त्वकथ-नमसंगतम्। तथापि पूर्वपरवर्णयोर्भवन्नेकादेशः प्रथमस्थानिघटितसमुदायस्य पूर्व-स्य यः अन्तः प्रथमस्थानी तत्कार्यकारी भवति। द्वितीयस्थानिघटितसमुदायस्य उत्तरस्य य आदिः द्वितीयस्थानी तत्कार्यकारी भवतीत्यर्थो विवक्षितः। तत्र पूर्वा-न्तवत्त्वे यथा—क्षीरपेण। क्षीरप इन इति स्थिते आद्गुण इत्येकादेश एकारः। तत्र पूर्वान्तवत्त्वेन पे इत्युत्तरपदस्य एकाच्त्वादेकाजुत्तरपदे ण इति णत्वं भवति। अत्र एकादेशे स्थानिवत्सूत्रं तु न प्रवर्तते, एकदेशस्थानीभूतं पकारादकारमालम्ब्य पे इत्यस्य एकाजुत्तरपदत्वाश्रयेण प्रवर्तमानस्य णत्वस्य स्थान्यलाश्रयत्वात्। यद्यपि एकाजुत्तरपदत्वमेव प्राधान्येन णत्वविधिराश्रयति। पकारादकारं स्थान्यलं तु तद्वि-शेषणीभूतात्वेनाश्रयति। तथाप्यनल्विधाविति निषेधोऽत्र भवत्येव, यथाकथञ्चित् स्थान्यलाश्रयणस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्। अन्यथा प्रतिदीव्येत्यत्र क्त्वादेशं ल्यपं स्थानिगतवलाद्यार्धधातुकत्वेनाश्रित्य इडागमे कर्तव्ये अनल्विधाविति निषेधानुपपत्तेः, तत्र वलः प्राधान्येनाश्रयणाभावात्। एतेन स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थमिदं सूत्रमिति निर-स्तम्। परादिवत्त्वे यथा—खट्वा। अत्र खट्वाशब्दादजाद्यतष्टाप्। सवर्णदीर्घ आकारः। तस्य परादिवत्त्वेन टाप्त्वात्ततः परस्य सोर्हल्ङ्यादिलोपः। इदमपि स्थानिवद्भावेन अ-निर्वाह्यम्। हल्ङ्यादिलोपस्यात्र स्थान्यलाश्रयताया मूलकृतैव वक्ष्यमाणत्वात्। न चैवं सति यजेर्लङि उत्तमपुरुषैकवचने इटि शपि आद्गुणे अडागमे अयजे इन्द्रमित्यत्र गु-णस्य एकादेशस्य परादिवत्त्वेन इकारत्वात्तत्र इकारे परे सवर्णदीर्घः स्यादिति वाच्यम्, इह हि अलसमुदायधर्मा एव प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयः अतिदिश्यन्ते, न तु वर्णमात्रधर्मा अत्वह्रस्वत्वादयः। उक्तं च भाष्ये—न वा अताद्रूप्यातिदेशादिति। अ-न्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादयजे इन्द्रमित्येवंजातीयकेषु सवर्णदीर्घादिकं न भवतीत्यर्थः इत्यलमतिविस्तरेण। इति रेफस्येति। उपार्च्छतीत्यत्र आर् इत्ये-

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।८।३।१५॥ खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । 'उभयथर्क्षु' (सू ३६३०), 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (सू ३१६७) इत्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे 'धातौ' इति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन 'ऋत्यकः' (सू ९२) इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ।

(७७) **वा सुप्यापिशलेः** ।६।१।९२॥ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ

कादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन रेफस्य पदान्तत्वे सति विसर्गे प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः । कथं विसर्गप्राप्तिरित्यत आह—**खरवसानयोः** । रो रीत्यतः र इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तच्च पदस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम् । येन विधिरिति रेफान्तस्येति लभ्यते । खरि अवसाने च परतः रेफान्तस्य पदस्य विसर्जनीयः स्यादित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति । अभावरूपस्य चावसानस्य बुद्धिकृतं परत्वम् । फलितमाह—**खरि अवसाने चेति** । **पदान्त इति** । विद्यमानस्येति शेषः । यदि तु अन्त्यवर्णस्य अवसानसंज्ञा तदा अवसान इत्यत्र योजना विरामोऽवसानमित्यत्रोक्ता । **इति विसर्ग इति** । उपार्च्छतीत्यादौ अनेन विसर्गे प्राप्ते तत्परिहार उच्यत इत्यर्थः । **अन्तवदिति** । अन्तवत्त्वेन पदान्तत्वं प्राप्तस्य रेफस्य विसर्गो न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**उभयथर्क्ष्विति** । अन्यथा तत्रापि विसर्गनिर्देशः स्यादिति भावः ।

नन्वत्र धाताविति व्यर्थम्, उपसर्गग्रहणादेव धातावित्यस्य सिद्धेः, क्रियायोगे सत्येव उपसर्गसंज्ञाविधानात् । नच उपगत ऋकारः उपर्कारः इत्यत्र क्रियायोगस्य सत्वादुपसर्गत्वाच्च वृद्धिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिह धातुग्रहणमिति वाच्यम्, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति परिभाषया गम्यमानगमनक्रियां प्रत्येव उपसर्गत्वात् प्रकृते च ऋकारादिनिमित्तकोपसर्गत्वस्यैव विवक्षितत्वादित्याशङ्क्याह—**उपसर्गेणैवेत्यादिना** । उपसर्गग्रहणेनैव धातोः आक्षेपे अन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तितो लाभे सति पुनः धाताविति वचनं पुनर्विधानार्थमित्यन्वयः । कथं पुनर्विधानलाभ इत्यत आह-**योगविभागेनेति** । योगशब्दः सूत्रशब्दपर्यायः । उपसर्गादृतीति धाताविति च, सूत्रं विभज्यते । तत्र उपसर्गादृतीति पूर्वसूत्रे धातावित्यर्थलभ्यमादाय उक्तार्थलाभः । धातावित्युत्तरसूत्रेऽपि उपसर्गादृतीति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तथाच पूर्वसूत्रसमानार्थकमेतत्सूत्रं संपद्यत इति पुनर्विधानलाभ इत्यर्थः । किमर्थमिदं पुनर्विधानमित्यत आह—**तेनेति** । पुनर्विधानेनेत्यर्थः । **न भवतीति** । परोऽपि प्रकृतिभावः पुनर्विधानसामर्थ्यात् बाध्यत इत्यर्थः । **वा सुपि** । उपसर्गादृति धाताविति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । आद्गुण इत्यतः वृद्धिरेचीत्यतश्च आदिति वृद्धिरिति चानुवर्तते । आदित्यनेन उपसर्गादिति विशेष्यत इति तदन्तविधिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुप्शब्देन सुबन्तप्रकृतिको धातुर्विवक्षितः । एकः पूर्वपरयोरिति चाधिकृतम् । तदाह-**अवर्णान्तादित्यादिना** । **सुब्धाताविति** । सुबन्तप्रकृतिक-

परे वृद्धिरेकादेशो वा स्यात्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्। प्रार्षभीयति। प्रर्षभीयति। सावर्ण्यात् लृवर्णस्य ग्रहणम्। उपाल्कारीयति-उपल्कारीयति। तपरत्वाद्दीर्घे न। उप ॠकारीयति-उपर्कारीयति। (७८) एङि पररूपम्।६।१।६४॥ अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। उपोषति। इह 'वा सुपि' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेनैङादौ सुब्धातौ वा। उपेडकीयति-

धातौ परत इत्यर्थः, सुबन्तस्य धातोरसंभवात्। **एकादेश इति**। पूर्वपरयोरचो-रिति शेषः। यद्यपि ऋच्छ गतावित्यादीनां क्विपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति। तथापि तुल्यास्यसूत्रभाष्ये उपार्कारीयतीत्यादेरेतदुदाहरणत्वेन भाष्ये उक्तत्वात् सुब-न्तप्रकृतिक इत्येव व्याख्यानमुचितम्। ननु वाग्रहणादेव सिद्धे आपिशलिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**आपिशलिग्रहणमिति**। आपिशलेराचार्यस्याप्ययमर्थः संमत इत्यादिर्लाभार्थमित्यर्थः। **प्रार्षभीयतीति**। ऋषभमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम्। 'सुपो धातुप्रातिपदिक-योः' इति सुपो लुक् 'क्यचि च' इति ईत्वम्। लट्, तिप्, शप्, पररूपम्। प्र ऋषभीयति इति स्थिते अनेन वृद्धिः आकारः रपत्वम्। **प्रर्षभीयतीति**। वृद्ध्यभावपक्षे आद्गुणः रपरत्वम्। **सावर्ण्यादिति**। ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्या-द्धतीत्यनेन लृतोऽपि ग्रहणमित्यर्थः। **उपाल्कारीयतीति**। लृकारमात्मान इ-च्छतीत्यर्थे क्यजादि पूर्ववत्। लपरत्वं विशेषः। **उपल्कारीयतीति**। वृद्ध्यभा-वपक्षे गुणः लपरत्वम्। **तपरत्वादिति**। ऋतीति तपरकरणेन तत्कालस्यैव ग्रह-णात् दीर्घॠकारे परे वृद्धिविकल्पोऽयं न भवति, किं तु गुण एवेत्यर्थः। **ॠकारीय-तीति**। ॠकारमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यजादि पूर्ववत्। वृद्ध्यभावादत्र गुण एव।

एङि पररूपम्। उपसर्गादिति धाताविति चानुवर्तते। आदित्यनुवृत्तमुपस-र्गादित्यस्य विशेषणमिति तदन्तविधिः। यस्मिन् विधिरिति परिभाषया तदादिग्र-हणम्। एकः पूर्वपरयोरिति चाधिकृतम्। तदाह—**अवर्णान्तादित्यादिना**। **एकादेश इति**। पूर्वपरयोरिति शेषः। **प्रेजत इति**। एजृ दीप्तौ। प्र एजते इति स्थिते वृद्धिरेचीति वृद्धिं बाधित्वा अनेन पररूपम् एकारः। एजृ कम्पने इति तु परस्मैपदी। **उपोषतीति**। उष दाहे, लट् तिप् शप् लघूपधगुणः उप ओषतीति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा अनेन ओकारः। ननु एडको मेषः, तमात्मन इच्छति एड-कीयति, उप एडकीयतीति स्थिते अनेन नित्यमेव पररूपं स्यात्। इष्यते तु वृद्धि-रपि उपैडकीयति उपेडकीयतीति। तत्राह—**इहेति**। एङि पररूपमित्यत्र वा सुपी-त्यनुवर्तते। तच्च नैकवाक्यतया संबध्यते। तथा सति, अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ सुब्धातौ परे पररूपमेकादेशो वा स्यादित्येवार्थः स्यात्। एवं सति प्रेजते उपोष-तीत्यत्र नित्यं पररूपं न स्यात्। अतो वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। एङि पररूपमिति

उपैडकीयति । प्रोघीयति-प्रौघीयति । 'एवे चानियोगे' (वा ३६३१) नियोगोऽवधारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावेवशब्दः । 'अनियोगे' किम् । तवैव ।

(७९) अचोऽन्त्यादि टि ।१।१।६४॥ अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् । 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' (वा ३६३२) । तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । 'सीमन्तः केशवेशे' (वा ३६३३) सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । 'सारङ्गः पशुपक्षिणोः' (ग १३६) । साराङ्गोऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः । 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' (वा ३६३४) ।

प्रथमं वाक्यम् । अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यादिति तदर्थः । वा सुपीति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र एङि पररूपमित्यनुवर्तते । धातौ उपसर्गादित्यादि च । ततश्च उक्तपररूपविषये सुब्धातौ परे पररूपं वा स्यादिति लभ्यते । तदाह—**तेनेति** । उक्तरीत्या वाक्यभेदाश्रयणेन एङादौ सुब्धातौ पररूपं पाक्षिकं भवति, तदितरधातौ तु नित्यमित्यर्थः । **एवे चानियोगे** । नियोगशब्दं व्याचष्टे—**नियोगोऽवधारणमिति** । अवधारणम् अन्ययोगव्यवच्छेदः । तदन्यस्मिन्नर्थे यः एवशब्दः तस्मिन्नकारात् परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यादित्यर्थः । **क्वेव भोक्ष्यस इति** । अत्रेति न निश्चिनुम इत्यर्थः । क्व एव इति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा अनेन वार्तिकेन पररूपमेकारः । **अनवक्लृप्ताविति** । अनवधारणइत्यर्थः । **तवैवेति** । नान्यस्येत्यर्थः । अत्र एवशब्दस्य अवधारणार्थत्वात् न तस्मिन् परे पररूपम् ।

अथ कश्चित् टेः पररूपं विधातुं टिसंज्ञामाह—**अचोऽन्त्यादि टि** । अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अन्ते भवः अन्त्यः, अन्त्यः आदिः यस्य तत् अन्त्यादीति विग्रहः । फलितमाह—**अचां मध्य इत्यादिना** । **शकन्ध्वादिष्विति** । शकन्ध्वादिषु विषये तत्सिद्ध्यर्थं पूर्वपरयोः पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः । ततश्च शकादिशब्दानां टेरचि परे टेश्च परस्याचश्च स्थाने पररूपमेकादेश इत्यर्थाल्लभ्यते । आदित्यनुवृत्तौ शकन्ध्वादिगणे सीमन्त इत्यादिकतिपयरूपाणामसिद्धेः । तदाह—**तच्चटेरिति** । शकन्ध्वादिगणं पठति—**शकन्धुरित्यादिना** । शकानां देशविशेषाणाम् अन्धुः कूप इति विग्रहः । शक अन्धु इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते अनेन पररूपम् । अत्र शकशब्दे द्वावचौ । तत्र अन्त्यः अच् ककारादकारः, तदादिः अकार एव, 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति वचनात् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । **कर्कन्धुरिति** । कर्काणां राज्ञां अन्धुरिति विग्रहः । कर्क अन्धुः इति स्थिते पररूपम् । **कुलटेति** । अट गतौ । पचाद्यच् । टाप् । कुलानां अटेति विग्रहः । भिक्षार्थं व्यभिचारार्थं वा या गृहानटति सा कुलटा । कुलान्यटतीति विग्रहे तु कर्मण्यणि टिड्ढाणञिति ङीप् स्यात् । कुल अटेति स्थिते पररूपम् । **सीमन्तः केशवेश इति** । गणान्तर्गतवार्तिकमेतत् । केशानां वेशः सन्निवेशविशेषः । तस्मिन् गम्ये सीमन्शब्दस्य टेरन् इत्यस्य अन्तशब्दस्थावर्णस्य च स्थाने पररूपमित्यर्थः । आ-

स्थूलोतुः स्थूलौतुः। बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः। 'समासे' किम्। तवौष्ठः। (८०) ओमाङोश्च। ६।१।९५॥ ओमि आङि च आत्परे पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवायों नमः। शिव एहि—शिवेहि। (८१) अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ।

दित्यनुवृत्तौ तु इदं न सिध्येत्। **सीमान्तोऽन्य इति**। ग्रामान्तप्रदेशः इत्यर्थः। **मनीषेति**। मनस ईषेति विग्रहः। अत्र अस् इति टेः ईकारस्य च स्थाने पररूपमीकारः। इष गतौ। 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः। टाप्। 'बुद्धिर्मनीषा' इत्यमरः। **हलीषेति**। 'ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्' इत्यमरः। हलस्य ईषेति विग्रहः। करिकलभ इतिवत् पुनरुक्तिः समाधेया। अत्र गुणे प्राप्ते पररूपम्। एवं लाङ्गलीषेत्यत्रापि। **पतञ्जलिरिति**। पतन् अञ्जलिर्यस्मिन्नमस्कार्यत्वादिति विग्रहः। अत्र अत् इति टेः अकारस्य च स्थाने पररूपमकारः। केचित्तु, गोनर्दाख्यदेशे कस्यचिद्दृषेः सन्ध्योपासनसमये अञ्जलेर्निर्गत इत्यैतिह्यात् अञ्जलेः पतन्निति विग्रहं गृणन्ति। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। **सारङ्गः पशुपक्षिणोरिति**। इदमपि गणान्तर्गतं वार्तिकम्। भाष्ये तु न दृश्यते। सारशब्द उत्कृष्टे। 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबेऽम्बरे त्रिषु इत्यमरः। साराणि अङ्गानि यस्येति विग्रहः। सार अङ्ग इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते अनेन पररूपम्। 'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इत्यमरः। **आकृतिगणोऽयमिति**। आकृत्या एवंजातीयकतया निर्णेतव्योऽयं गण इत्यर्थः। लोकप्रयोगानुसारेण एवंजातीयकाः शब्दाः अस्मिन् गणे निवेशनीया इति यावत्। तत्फलमाह—**मार्तण्ड इति**। मृतं अण्डं यस्य सः मृतण्डः कश्चिदृषिः। मृत अण्ड इति स्थिते सवर्णदीर्घं बाधित्वा अनेन पररूपम्। ततः अपत्ये अणि मार्तण्डः। 'परामार्ताण्डमास्यत्' इति सवर्णदीर्घस्तु च्छान्दसः। **ओत्वोष्ठयोः**। अवर्णात् ओतुशब्दे ओष्ठशब्दे च परे पूर्वपरयोरचोः पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः। **स्थूलोतुरिति**। 'ओतुर्विडालो मार्जारः' इत्यमरः। स्थूल ओतुः इति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा पाक्षिकं पररूपम्। **बिम्बोष्ठ इति**। बिम्बफलवत् रक्तवर्णौ ओष्ठौ यस्येति विग्रहः।

ओमाङोश्च। ओं च आङ्चेति विग्रहः। आदिति पररूपमिति चानुवर्तते, एकः पूर्वपरयोरिति च तदाह—**ओमीत्यादिना**। **शिवायोंनम इति**। अत्र वृद्धिं बाधित्वा पररूपम्। **शिवेहीति**। आ इहीति स्थिते गुणे एहीति रूपम्। ततः शिव एहि इति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा पररूपमेकारः। नच शिव आ इहीति स्थिते सवर्णदीर्घे कृते पश्चाद्गुणे शिवेहीति रूपसिद्धेराङ्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति न्यायेन प्रथमं आद्गुण इति गुणे कृते शिव एहीति स्थिते वृद्धौ प्राप्तायां तन्निवृत्त्यर्थत्वात्। भाष्ये तु, आ ऋश्यात्, गुणः, अर्श्यात्, अद्य अर्श्यात् अद्यर्श्यादित्यत्र सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थम् आङ्ग्रहणमिति स्थितम्। **अव्यक्तानुकरणस्य**। पररूपमित्यनुवर्तते। अव्यक्तः अस्फुटवर्ण-

६।१।९८ ॥ ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। पटत् इति पटिति। 'एकाचो न' (वा ३६३७)। श्रदिति। (८२) **नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा** ।६।१।९९ ॥ आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात्। अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात्। 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' (वा ४६६७)। इति बहुलग्रहणात् द्वित्वम्। (८३) **तस्य परमाम्रेडितम्** । ८।१।२ ॥ द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं

विभागः वृत्तपतनादिजनितध्वनिः। तस्यानुकरणं तत्प्रतिपादकस्ततसदृशः अपरिस्फुटवर्णविभागः शब्दः तस्यावयवः यः अत्शब्दः तस्मात् इतिशब्दे परे अत्शब्दस्य इकारस्य च स्थाने पररूपं स्यादित्यर्थः। अत्र इतिशब्दे यः प्रथम इकारः तस्मिन्परे इति व्याख्येयम्। अन्यथा इतिशब्दस्य कृत्स्नस्यादेशप्रसङ्गात्। तदाह—**ध्वनेरित्यादिना**। अत्र अलोऽन्त्यस्येति न भवति, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः इति निषेधात्। पटत् इतीति प्रक्रियावाक्यप्रदर्शनम्। न तु पररूपाभावपक्षे रूपमिति भ्रमितव्यम्, अत्र पररूपस्य नित्यत्वात्। असंहितायां निर्देशो वा। **पटितीति**। उदाहरणमेतत्। वृत्तः पतित इत्याद्यध्याहार्यम्। अत्र अनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमर्थतः संगृह्णाति—**एकाचो नेति**। एकः अच् यस्य सः एकाच् तथाभूतस्यानुकरणस्य उक्तं पररूपं नेत्यर्थः। **श्रदितीति**। अत्र एकाच्त्वात् न पररूपम्।

ननु पटत्पटत् इति इत्यत्र पटत्पटेति रूपमिष्यते। तत्राव्यक्तानुकरणस्येति पररूपे पटत्पटिति इत्येव स्यात्। तत्राह—**नाम्रेडितस्य**। अव्यक्तानुकरणस्यात इताविति पररूपमिति एकः पूर्वपरयोरिति चानुवर्तते। आम्रेडितस्य अव्यक्तानुकरणस्य अवयवः यः अत्शब्दः तस्य इतिशब्दे परे पररूपं न स्यात्। अन्त्यस्य तु वा। तुरवधारणे। अत्शब्दान्त्यस्य तकारस्यैव इकारस्य च पररूपं वा स्यात्। नत्वकारस्यापीत्यर्थः। तदाह—**आम्रेडितस्य प्रागुक्तमित्यादिना**। ननु पटत् पटत् इत्यत्र कथं द्वित्वमित्यत आह—**डाचीति**। 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति द्वित्वमित्यन्वयः। ननु अव्यक्तानुकरणात् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्[1]' इति डाचः कथमिह संभवः, इतिशब्दे परतस्तत्पर्युदासः स्यादित्यत आह—**बहुलग्रहणादिति**। वेत्यनुक्त्वा बहुलग्रहणमधिकविधानार्थम्, बहूनर्थान् लाति गृह्णातीति तद्व्युत्पत्तेरिति भावः। अभियुक्ताश्चाहुः—"क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव। शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतत् बहुलग्रहे तु" इति। ननु किमाम्रेडितं नाम ? तत्राह—**तस्य परमाम्रेडितम्**। सर्वस्य द्वे इत्यनन्तरमिदं सूत्रं पठ्यते। ततश्च तस्येत्यनेन द्विरुक्तस्येति लभ्यते। अवयववाचिपरशब्दयोगे अत एव ज्ञापकात् षष्ठी। तदाह—**द्विरुक्तस्येत्यादिना**। **पटत्पटेतीति**। पटत् पटत्

---

१ अनुकरणानां सर्वेषां शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकं साधुत्वमस्तीति प्रत्याहाराह्निके 'ऋलृक्' सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

स्यात्। पटत्पटेति। (८४) झलां जशोऽन्ते। ८।२।३९॥ पदान्ते झलां जशः स्युः। पटत्पटदिति। (८५) अकः सवर्णे दीर्घः। ६।१।१०१॥ अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। 'अचि' किम्। कुमारी शेते। 'नाज्झलौ' (सू १३) इति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः। ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः। 'अकः' किम्। हरये।

इति इति स्थिते तकारस्य इकारस्य च पररूपम् इकारः। ततश्च आद्गुणः। अथ पररूपाभावपक्षे पटत्पटत् इतीत्यत्र तकारस्य दकारं विधत्ते–झलां जशोऽन्ते। पदस्येत्यधिकृतम्। तदाह–पदान्त इति। पटत्पटदितीति। स्थानसाम्यात् तकारस्य दकारो जशिति भावः। अत्र अतशब्दस्य पररूपनिषेधाभावे तकारमात्रस्य पररूपैकादेशविकल्पविधौ तस्य पररूपाभावपक्षे अत्शब्दस्य पूर्वसूत्रेण पररूपापत्तौ पटत्पटितीति स्यादिति ध्येयम्।

अकः सवर्णे। अक इति पञ्चमी। इको यणचीत्यतः अचीत्यनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम्। तदाह–अकः सवर्णेऽचीत्यादिना। दैत्यारिरिति। दैत्य अरि इति स्थिते द्वयोरकारयोरेको दीर्घः आकारः, स्थानसाम्यात्। श्री ईश इति स्थिते ईकारयोरेकः ईकारः। विष्णु उदय इति स्थिते उकारयोरूकारः। अत्राचीत्यनुवृत्तेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति–अचि किमिति। कुमारी शेत इति। अचीत्यननुवृत्तौ ईकारस्य शकारस्य च तालुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्येन सवर्णतया तयोर्दीर्घः ईकार एकादेशः स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थमचीत्यनुवर्तनीयमिति भावः। ननु ईकारशकारयोः स्थानप्रयत्नसाम्येऽपि न सावर्ण्यम्, नाज्झलाविति निषेधात्। अतः कुमारी शेत इत्यत्र अकस्सवर्ण इत्यस्याप्रसक्तेः अचीत्यनुवृत्तिर्व्यर्थैवेत्यत आह–नाज्झलावितीति। नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधो वार्णसमाम्नायिकानामेव, नतु दीर्घप्लुतानामपि, आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेन वार्णसमाम्नायिकानामेव अच्शब्दवाच्यत्वावगमात्। अत ईकारशकारयोः सावर्ण्यसत्त्वात् कुमारी शेत इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यचीत्यनुवृत्तिरावश्यकीत्यर्थः। ननु वार्णसमाम्नायिकानामेव अच्शब्दवाच्यत्वेऽपि अच्शब्दोपस्थितैः अकारादिभिः ह्रस्वदीर्घप्लुतानामपि ग्रहणं भवति, अणुदित्सूत्रबलात्। अत ईकारशकारयोर्न सावर्ण्यप्रसक्तिरित्यजनुवृत्तिर्व्यर्थैवेत्यत आह–ग्रहणकेति। अणुदित्सवर्णस्येति ग्रहणकसूत्रं हि लब्धात्मकमेव सत् 'अस्य च्वौ' इत्यादौ प्रवृत्तिमर्हति। नाज्झलाविति प्रवृत्तिदशायां च ग्रहणकशास्त्रमिदं न लब्धात्मकम्। तद्धि सवर्णपदघटितत्वात् सवर्णपदार्थावगमोत्तरमेव लब्धात्मकम्। सवर्णसंज्ञाविधायकं च तुल्यास्यसूत्रं सामान्यतः स्वार्थं बोधयदपि नाज्झलाविति अपवादविषयं परिहृत्य तदन्यत्रैव पर्यवसानं लब्ध्वा स्वकार्यक्षमतामश्नुते। उक्तं च–'प्रकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते' इति। एवं च अणुदित्सूत्रस्य नाज्झलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्रप्रवृत्तेः प्रागलब्धात्मकतया नाज्झलावित्यत्र अज्ग्रहणेन दीर्घप्लुतानां

'अकोऽकि दीर्घः' इत्येव सुवचम्। 'ऋति सवर्णे ऋ वा' (वा ३६४०)। होतृकार-होतॄकारः। 'लृति सवर्णे लृ वा' (वा ३६४१)। होतॢकारः। पक्षे ॠकारः सावर्ण्यात्। होतॄकारः। 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम्। आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा। अभितोऽज्भक्तेरपरा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत्। इहोभयत्रापि 'ऋत्यकः' (सू ९२) इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते। (८६) एङः पदान्तादति। ६।१।१०९॥ पदा-

---

ग्रहणाभावेन ईकारशकारयोः सावर्ण्यनिषेधाभावेन सावर्ण्यसत्त्वात् कुमारी शेत इत्यत्र अकः सवर्णे इति प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमचीत्यनुवृत्तिराश्रयणीयेत्यर्थः। तदेतत् नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधो यद्यपीति ग्रन्थव्याख्यावसरे प्रपञ्चितम्। **अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचमिति**। एवंच सवर्णग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम्। दध्युकार इत्यत्र तु यथासंख्याश्रयणान्नातिप्रसङ्गः।ततश्च अचीत्यनुवृत्तिरपि नाश्रयणीयेति भावः।

ऋति ऋ वा इति वार्तिकम् अकः सवर्णे इत्यतोऽनुवृत्तसवर्णपदेन योजयित्वा पठति—**ऋति सवर्णे ऋ वा**। अक इत्यनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरिति च। अकः सवर्णे ऋति परे पूर्वपरयोः ऋ इत्येकादेशः स्यादित्यर्थः। **होतृकार इति**। होतृ ऋकार इति स्थिते अनेन द्वयोः ऋकारयोः स्थाने ॠकारविलक्षणो नृसिंहवत् द्व्यन्तरात्मा ऋकारः रेफद्वयवान् कश्चिद्वर्णो भवति। एतदभावपक्षे रूपं दर्शयति—**होतॄकार इति**। अकः सवर्णे इति दीर्घः। **लृति सवर्णे लृ वा**। अकः सवर्णे लृति परे पूर्वपरयोः लृ इत्येकादेशो वा स्यादित्यर्थः। **होतॢकार इति**। होतृ लृकार इति स्थिते ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने नृसिंहवत् द्व्यन्तरात्मा लृकारः द्विलकारवान् कश्चिद्वर्णो भवति। **पक्ष इति**। उक्तद्व्यन्तरात्मकवर्णाभावपक्षे ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने अकः सवर्णे इति दीर्घो भवन् ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्याद्दृकार एव भवति, लृकारस्य दीर्घाभावादिति भावः। अत एव होतृ लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घपक्षे होतॄकार इत्येवोदाहृतं भाष्ये। अथ ऋति ऋ वा, लृति लृ वेत्यत्र विधेयवर्णस्वरूपं विविनक्ति—**ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रमिति**। तदेवोपपादयति—**आद्यस्य मध्य इति। एका मात्रेति**। व्यञ्जनानामर्धमात्रतया एकैकस्य रेफस्य अर्धमात्रत्वादिति भावः। **अभितोऽज्भक्तेरिति**। अभित इत्यनन्तरं रेफाविति शेषः। अज्भक्तेरिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम्। रेफद्वयस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्च विद्यमानयोः ह्रस्वऋकारांशयोरन्या मात्रेत्यर्थः। **द्वितीयस्य इति**। विधेयस्येति शेषः। **शेषं प्राग्वदिति**। लकारयोरेका मात्रा, तावभितो विद्यमानयोः लृकारांशयोरन्या मात्रेत्यर्थः। एतच्च तुल्यास्यसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वः ऋकारः लृकारश्चात्र विधीयत इति प्राचीनग्रन्थः परास्तः। **पाक्षिक इति**। वैकल्पिक इत्यर्थः। **प्रकृतिभाव इति**। निर्विकारस्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः। सन्ध्यभाव इति यावत्।

न्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽव। विष्णोऽव। (८७) **सर्वत्र विभाषा गोः**। ६।१।१२२॥ लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते। गो अग्रम्—गोऽग्रम्। 'एङन्तस्य' किम्। चित्रग्वग्रम्। 'पदान्ते' किम्। गोः। (८८) **अवङ् स्फोटायनस्य**। ६।१।१२३॥ 'अति' इति निवृत्तम्। अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रम्। 'पदान्ते' किम्। गवि। व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः। (८९) **इन्द्रे च**। ६।१।१२४॥ गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः।

एङः पदान्तादति। अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम्। तदाह—**पदान्तादित्यादिना**। हरे अव इति स्थिते अयादेशं बाधित्वा पूर्वरूपमेकारः। विष्णो अवेत्यत्र अवादेशं बाधित्वा पूर्वरूपमोकारः। **सर्वत्र विभाषा**। पदान्तादित्यनुवर्तते। प्रकृत्यान्तःपादमित्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते। प्रकृत्या स्वभावेन निर्विकारस्वरूपेण अवतिष्ठत इत्यर्थः। यजुष्युर इत्यतो यजुषीति निवृत्तम्। तत्सूचनाय सर्वत्रेत्युपात्तम्। तेन लोके वेदे चेति लभ्यते। तदाह—**लोक इत्यादि। प्रकृतिभाव इति**। स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः। एवंच पूर्वरूपमवादेशश्च न। गो अग्रमिति प्रकृतिभावे रूपम्। पूर्वरूपे गोऽग्रमिति। अत्र एङ इत्यप्यनुवर्तते। ततश्च एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन चित्रग्वग्रमित्यत्र नातिप्रसङ्गः। हे चित्रगोऽग्रमित्यत्रापि न प्रकृतिभावः, प्रतिपदोक्तस्यैव एङो ग्रहणात्, प्रकृते च ह्रस्वस्य गुण इत्योकारस्य लाक्षणिकत्वात्। **गोरिति**। गो अस् इति स्थिते गो इत्योकारस्य पदान्तत्वाभावान्न प्रकृतिभावः। नचैवमपदान्तत्वादेङः पदान्तादिति पूर्वरूपमपि दुर्लभमिति वाच्यम्, अत एव ङसिङसोश्चेति तत्र पूर्वरूपारम्भात्। **अवङ् स्फोटायनस्य। अतीति निवृत्तमिति**। एङः पदान्तादित्यत इति शेषः, व्याख्यानादिति भावः। पदान्तादिति, गोरिति, अचीति चानुवर्तते। स्फोटायनस्य ऋषेः मते अवङ्। अन्यस्य तु न। ततश्च विकल्पः सिद्धः। तदाह—**अचि पर इत्यादिना**। ङिच्चेत्यन्तादेशः। **गवाग्रमिति**। गो अग्रमिति स्थिते गकारादोकारस्यावङ्। गव अग्र इति स्थिते सवर्णदीर्घः। न च अग्रशब्दे अकारमचं परत्वेनाश्रित्य प्रवृत्तः अवङ् कथं तद्विघातकं सवर्णदीर्घं प्रवर्तयति संनिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम्, संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वस्य रामायेत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्। **गवीति**। गो इ इति स्थिते ओकारस्य पदान्तत्वविरहान्नावङ्। नापि पूर्वसूत्राभ्यां प्रकृतिभावपररूपे। किन्तु अवादेशः। अतीत्यनुवृत्तौ तु गवेश इत्यादि न सिध्येत्। **व्यवस्थितेति**। क्वचित् भवतीत्यंश एव प्रवर्तते, क्वचित्तु न भवतीत्यंश एव, क्वचिदुभयमित्येवं लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थया प्रवृत्ता विभाषा व्यवस्थितविभाषा सर्वत्र विभाषा गोरित्यत्राश्रीयते। ततश्च गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवङ् इत्यर्थः। इदं च।

"देवत्रातो, गलो, ग्राह, इतियोगे च सद्विधिः।

अथ प्रकृतिभावः ॥४॥

(९०) **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।** ६।१।१२५ ॥ प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते, तेऽचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण३ अत्र गौश्चरति । हरी एतौ । 'नित्यम्' इति किम् । 'हरी एतौ' इत्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् । 'इकोऽसवर्णे'—(सू ९१) इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् । (९१) **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ।** ६।१।१२७ ॥ पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त-

---

मिथस्ते[1] न विभाष्यन्ते गवाक्षः, संशितव्रतः ॥"

इति शाच्छोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **गवाक्ष इति** । गवां किरणानां[2]मक्षीवेति विग्रहः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् । पुस्त्वं लोकात् । 'वातायनं गवाक्षः स्यात्' इत्यमरः । **इन्द्रे च** । गोः, अवङ्, अचीत्यनुवर्तते । तदाह—**गोरिति** । विकल्पनिवृत्त्यर्थः पुनरारम्भः । **गवेन्द्र इति** । गो इन्द्र इति स्थिते अवङ् आद्गुणः ।

अथ प्रकृतिभाव इति । निरूप्यत इति शेषः । **प्लुतप्रगृह्याः । वक्ष्यन्त इति** । दूराद्धूते चेत्यादिना ईदूदेदित्यादिना चेत्यर्थः । **प्रकृत्येति** । प्रकृत्यान्तःपादमित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रकृत्या स्वभावेनावस्थिताः स्युरित्यर्थः । संधयो न भवन्तीति यावत् । **एहि कृष्ण३ अत्रेति** । दूराद्धूते चेति णकारादकारः प्लुतः । तस्य अकारे न सवर्णदीर्घः । **हरी एताविति** । ईदूदेदिति रेफादीकारः प्रगृह्यः तस्य यणादेशो न भवति । ननु सर्वत्र विभाषेति पूर्वसूत्रे विभाषेत्यस्य अस्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेरिह नित्यग्रहणं किमर्थमिति पृच्छति—**नित्यमिति किमिति** । उत्तरमाह—**हरी एताविति** । नित्यग्रहणे सत्येव हरी एतावित्यादौ प्लुतप्रगृह्या अचीत्ययमेव केवलः प्रकृतिभावः स्यादित्यर्थः । यथाशब्दो योग्यतायाम् । अयमेव प्रकृतिभावः प्राप्तुं योग्यः । स च नित्यग्रहणे सति प्राप्नुयादित्यर्थः । एवमग्रेऽप्येवंजातीयकेषु । एवशब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति—**इक इति** । 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति वक्ष्यमाणः ह्रस्वसमुच्चितः प्रकृतिभावः माभूत् न भवेत् । माङि लुङ् सर्वलकारापवादः । अकृते सति नित्यग्रहणे परत्वात् शाकलह्रस्वसहितप्रकृतिभावः प्रसज्येत । नित्यग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादेव परमपि शाकलं ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावं प्लुतप्रगृह्या इति केवलः प्रकृतिभावो बाधत इत्यर्थः ।

---

१ देवत्रात इति त्रातशब्दे 'नुदविदे'ति निष्ठानत्वस्याऽभावपक्ष एव, एवं गलः, जलचरो ग्राहः, इति शब्दयोगे करिष्यन्निनतीत्यादौ, गवाक्षः,संशिव्रत इत्यत्र च क्रमेण ' अचि विभाषे 'ति लत्वस्य, विभाषाग्रहः ' इति णप्रत्ययस्य, लृटः सद्वा इति शतुः, अवङ् स्फोटेत्यवङः, शाच्छोरन्यतरस्यामिति इत्वस्य च भावपक्ष एवेति ' मिथस्ते ' इत्यादेरर्थः । २ धेनूनामिति तूचितोऽर्थः ।

व्यः ' इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र-चक्र्यत्र । 'पदान्ताः' इति किम् । गौर्यौ । 'न समासे' (वा ३६८४) । वाप्यश्वः । ' सिति च ' (वा ३६८४ । पार्श्वम् ॥

(६२) ऋत्यकः । ६।१।१२८। ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्मऋषिः-ब्रह्मर्षिः ।'पदा-

---

इकोऽसवर्णे । इक इति षष्ठी । एङः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । अचीति चानुवर्तते । ततश्च पदान्तस्येकः असवर्णेऽचि परे ह्रस्वः स्यादित्येकं वाक्यम् । चकारात् प्रकृत्यान्तःपादम् इत्यतः प्रकृत्येत्यनुकृष्यते । ह्रस्व इति तत्रापि संबध्यते । ततश्च उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या स्वभावेन अवतिष्ठत इति वाक्यान्तरं संपद्यते । फलितमाह--**पदान्ता इक इत्यादिना** । यदि चकारो न क्रियेत, तर्हि पदान्तस्य इकः असवर्णेऽचि ह्रस्वः स्यादित्येव लभ्येत । तस्य ह्रस्वस्य प्रकृतिभावो न लभ्येत । ततश्च चक्री अत्रेति स्थिते ईकारस्य ह्रस्वे सति तस्य यणादेशे चक्रयत्रेत्येव स्यात् । चक्रि अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावविशिष्टं रूपं न स्यात् । इष्यते तदपि । अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकार आवश्यक इति सूत्रकारस्य हृदयम् ।

भाष्यकारमतमाह--**अत्र ह्रस्वेति** । अत्र चकारो न कर्तव्यः, प्रकृत्येत्यनुकर्षस्य व्यर्थत्वात् । नच विहितस्य ह्रस्वस्य यणिनवृत्त्यर्थः स इति वाच्यम्, ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव यणो निवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा यणमेव विदध्यात् । अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितमित्यर्थः । चक्रि अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावपक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु यणि चक्रयत्रेति रूपम् । नचात्र ककारस्य 'स्कोः संयोगाद्योरि'ति लोपः शङ्क्यः, अचः परस्मिन्निति यणः स्थानिवत्त्वेन अच्त्वेन पदान्तसंयोगाभावात् । नच पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तन्निषेधः शङ्क्यः, तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात् । **न समासे** । वार्तिकमेतत् । समासे उक्तशाकलविधिर्न भवतीत्यर्थः । **वाप्यश्व इति** । वाप्यामश्व इति विग्रहः। शौण्डादेराकृतिगणत्वात् सुप्सुपेति वा समासः । **सिति च** । सकारः इत् यस्य सः सित्, तस्मिन् परे उक्तः शाकलविधिर्न भवतीत्यर्थः । **पार्श्वमिति** । पर्शु पार्श्वास्थि । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' इति णस् । आदिवृद्धिः । यणादेशः । अत्र पार्शु अ इति स्थिते उक्तः शाकलो विधिर्न भवति । ओर्गुणस्तु न, भस्यैव तद्विधानात् । 'सिति चे'ति पदत्वेन भत्वबाधात् । अचो ञ्णितीति वृद्धिरपि न भवति । आदिवृद्ध्या तद्बाधात् । तथाच मूलकारो वक्ष्यति । 'आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते' इति । अत्र 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । तदिह द्विधा विभज्य व्याख्यातम् । नचैवं सति वाप्यश्व इत्यत्र कथं शाकलप्रतिषेधः,तत्र समासस्य वैकल्पिकत्वादिति वाच्यम्,भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात्

ऋत्यकः । अकः इति षष्ठी । शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्यनुवर्तते । असवर्णे इति

न्ताः' इत्येव। आर्च्छत्। समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः। सप्तऋषीणाम्-सप्तर्षीणाम्॥ (९३) **वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः**। ८।२।८२॥ इत्यधिकृत्य॥ (९४) **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे**। ८।२।८३॥ अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः

निवृत्तम्। एङः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते। तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। ततः पदान्तस्य अकः ऋति ह्रस्वो वा स्यादित्येकं वाक्यं सम्पद्यते। चकारात् प्रकृत्येत्यनुकृष्यते। उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या अवतिष्ठत इति द्वितीयं वाक्यं संपद्यते तदाह—**ऋति परे अकः प्राग्वदिति**। **ब्रह्मऋषिरिति**। ब्रह्मा ऋषिरिति स्थिते आकारस्य ह्रस्वः प्रकृतिभावश्च। ततश्च आद्गुण इति रपरः अकारो न भवति। अत्र आकारस्य इक्त्वाभावादिकोऽसवर्णे इत्यप्राप्ते इदं वचनम्। **ब्रह्मर्षिरिति**। उक्तह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावाभावपक्षे आद्गुण इति अकारः। रपरत्वम्। 'ऋत्यस्य' इत्येव तु न सूत्रितम्। होतृ ऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्रहणस्यावश्यकत्वात्। **पदान्ता इत्येवेति**। पदान्तग्रहणमत्राप्यनुवर्तनीयमेवेत्यर्थः। **आर्च्छदिति**। ऋ गतौ। लङ् तिप् शप्। पाघ्राध्मेति ऋच्छादेशः। इतश्चेति इकारलोपः, आडजादीनामित्याडागमः, आटश्चेति वृद्धिः, आ ऋच्छदिति स्थिते आकारस्य अकः पदान्तत्वाभावान्नोक्तः प्रकृतिभावः। न समास इति पूर्वसूत्रस्थं निषेधवार्तिकमिह न संबध्यत इत्याह—**समासेऽपीति**। **सप्तऋषीणामिति**। 'दिक्संख्ये संज्ञाया'मिति समासः। सप्तऋषीणामिति प्रकृतिभावपक्षे रूपम्। तदभावपक्षे तु आद्गुण इति गुणे रपरत्वे सप्तर्षीणामिति भवति।

अथ प्लुतप्रगृह्या इति सूत्राकाङ्क्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तप्लुतप्रकरणमारभते—**वाक्यस्य टेः**। पदस्येत्यधिकृतम्। वाक्यस्य टेः पदावयवस्य प्लुतो भवति, स च उदात्तो भवतीत्यर्थः। अत्र पदस्येत्यनुवृत्तिर्नश्छव्यप्रशानित्याद्युत्तरार्था, इहानुवृत्तिविच्छेदे उत्तरत्रानुवृत्तेरसंभवात्। वाक्यस्येत्यभावे पदस्य टेरित्युक्ते यावन्ति वाक्ये पदानि तावतां टेः प्लुतः प्रसज्येत। वाक्यस्येत्युक्ते तु वाक्यस्य टिरन्त्यस्यैव पदस्य संभवतीति न दोषः। टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्या अचश्चेति परिभाषया अच इत्युपस्थितौ तस्य वाक्यविशेषणत्वात् तदन्तविधौ अजन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थे सति अलोऽन्त्यपरिभाषया वाक्यान्तस्याचः प्लुत इति पर्यवसानात् ग्रामं गच्छाग्निचि३त् इत्यादिहलन्तवाक्येषु प्लुतो न स्यात्। टिग्रहणं तु तत्सामर्थ्यादेव टिना अचो विशेषणात् टेरवयवस्याचः प्लुत इत्यर्थो लभ्यत इति न दोष इति भाष्ये स्पष्टम्। **इत्यधिकृत्येति**। प्लुतविधय आरभ्यन्त इति शेषः। **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे**। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यधिकृतम्। अशूद्र इति च्छेदः। न शूद्रः अशूद्रः द्विजातिः तद्विषयः प्रत्यभिवादः विधिवत् अभिवादयमानं प्रति विधिवदाशीर्वचनम्। भावे घञ्। अस्मिन् प्रत्यभिवादे विषये यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। स चोदात्त इत्यर्थः।

स्यात्। स चोदात्तः। अभिवादये देवदत्तोऽहम्। आयुष्मान् भव देवदत्त३। 'स्त्रियां न' (वा ४८६४)। अभिवादये गार्ग्यहम्। आयुष्मती भव गार्गि। नाम गोत्रं

अभिवादविधिमाह आपस्तम्बः—'दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीत, उरःसमं राजन्यः, मध्यसमं वैश्यः, नीचैः शूद्रः।' 'प्राञ्जलिः' इति। 'तिष्ठन् भ्रातरभिवादमभिवादयीतासावहं भोः' इति च। असाविति स्वनामनिर्देशोऽभिमतः। देवदत्तोऽहं भोः इति ब्रुवन् अभिवादं आशीर्वचनं अभिवादयीत वक्तव्यत्वेन विज्ञापयेत्। ततश्च यथावर्णं दक्षिणं बाहुं प्रसार्य अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः इति ब्रूयादित्यर्थः। अयमभिवादनप्रकारः।

प्रत्यभिवादनप्रकारस्तु मनुना दर्शितः—

'आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवादने।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः॥' इति।

अत्र नाम्नोऽन्ते इति वचनात् आयुष्मान् भव सौम्येत्यनन्तरमभिवादयमानस्य नाम संबुद्ध्यन्तं प्रयोक्तव्यमिति स्मृत्यन्तरसिद्धमनुगृहीतं भवति। अस्य नाम्नः अन्ते अकारश्च वाच्यः प्रयोज्यः। तस्मादकारात् पूर्वाक्षरः पूर्वः अच् प्लुतः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। एवंच आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त३ अ इति प्रत्यभिवादवाक्यं संपन्नमिति स्थितिः। अभिवादये देवदत्तोऽहमिति अभिवादवाक्यप्रदर्शनम्। भोः इत्यस्याप्युपलक्षणम्। आयुष्मान् भव देवदत्त३ इति प्रत्यभिवादवाक्यप्रदर्शनम्। अभिवादये इत्यस्य अभिवादमाशीर्वचनं वक्तव्यत्वेन विज्ञापयामीत्यर्थः। भवेत्यनन्तरं सौम्यशब्दस्य देवदत्त इत्यनन्तरमकारस्याप्युपलक्षणम्। अत्र देवदत्तशब्दे तकारादकारस्य प्लुतः। आयुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात् संबोधनविभक्त्यभावः। अत्र प्रत्यभिवादवाक्ये शर्मान्तं ब्राह्मणस्येत्यादि न भवति, एचोऽप्रगृह्यस्येति सूत्रे शर्मादिशब्दं विना केवलस्य नाम्नो भाष्ये उदाहरणात् उक्तमन्वादिस्मृतिविरोधाच्च। अशूद्र इति किम्? 'कुशल्यसि तुषजक' इति भाष्यम्। एवंच शूद्रविषये आयुष्मान् भवेति न प्रयोक्तव्यमिति गम्यते। 'अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वक्तव्यम्' इति वार्तिकम्। शूद्रविषय एव प्लुतप्रतिषेधो न भवति, किंतु शूद्रवत् स्त्रीविषये असूयकविषयेऽपि प्लुतप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्र शूद्रविषये उदाहृतम्। स्त्रीविषये वार्तिकं विभज्यार्थतः संगृह्णाति—**स्त्रियां नेति**। स्त्रीविषयकप्रत्यभिवादवाक्ये उक्तो विधिर्न भवतीत्यर्थः। अभिवादये गार्ग्यहमिति अभिवादनवाक्यप्रदर्शनम्। आयुष्मती भव गार्गीति प्रत्यभिवादवाक्यम्, अत्र न प्लुतः। असूयके तु उदाहरणं भाष्ये स्फुटम्। यद्यपि गार्गीति नाम न भवति किं तु गोत्रमेव,

---

१ स्थाली अहं भोः। भियस्व वृषल स्थालिन्, इत्यसूयकोदाहरणं भाष्ये। स्थालोऽस्यास्तीति योगप्रयुक्ता संज्ञेयं, भियस्वेति कर्मकर्तरि प्रयोगः, पृथग्भवेत्यर्थः।वस्तु-

वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते। नेह । आयुष्मानेधि। 'भोराजन्याविशां वेति वाच्यम्' (वा ४८६५) आयुष्मानेधि भो३ः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न्। आयुष्मानेधीन्द्रपालित३ ॥ (९५) दूराद्धूते च । ८।२।८४॥ दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून्पिब देवदत्त३ ॥ (९६) हैहेप्रयोगे हैहयोः ।८।२।८५॥ एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः

तथापि भाष्ये गार्गीशब्दोदाहरणादेव अभिवादप्रत्यभिवादवाक्ययोर्नाम्नो गोत्रस्य च विकल्पः। तदाह—**नाम गोत्रं वेति**। अत्र नामशब्देन द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति विहितं नामैव गृह्यते । अत एव आयुष्मान् भव दण्डिन्नित्यादौ प्लुतो नेति भाष्ये स्पष्टम्। नाम गोत्रं वेति परिगणनस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति**। **आयुष्मानेधीति**। अस्तेस्सिप् हिः, ध्वसोरित्येत्वं, हेर्धिः। श्नसोरल्लोपः। अत्र धकारादिकारस्य न प्लुतः, अनामत्वादगोत्रत्वाच्च। **भोराजन्यविशाम्**। भोस्शब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नोश्च टेः प्लुतो वा स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। भोस्शब्दस्य अप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात् प्राप्ते विभाषेयम्। तत्र भोस्शब्दे यथा—'आयुष्मानेधि भोः। आयुष्मानेधि देवदत्त भोः' इति भाष्यम्। अत एव प्रत्यभिवादवाक्यान्ते नाम्नोऽनन्तरं भोश्शब्दस्य भवशब्देन एधिशब्दस्य च प्रयोगविकल्पो गम्यते। राजन्ये यथा—आयुष्मानेधि इन्द्रवर्म३न्, इन्द्रवर्मन्। वैश्ये यथा—आयुष्मनेधि इन्द्रपालित३, इन्द्रपालित इति भाष्यम्। अत एव भाष्यात् प्रत्यभिवादवाक्ये शर्मान्तं ब्राह्मणस्य वर्मान्तं क्षत्रियस्य पालितान्तं वैश्यस्येति विधयोऽपि प्रवर्तन्त इति गम्यते। उक्तभाष्यमन्वादिस्मृतिविरोधाद्विकल्पः। अत्र भाष्ये अपर आहेत्युक्त्वा प्रत्यभिवादे सर्वस्यैव नाम्नो भोश्शब्द आदेशो वक्तव्य इति पठित्वा आयुष्मानेधि भोः इत्येतावदेव सर्वत्र प्रत्यभिवादवाक्यमित्युक्तम्।

दूराद्धूते च। यत्र प्रदेशे स्थितस्य प्रयत्नोच्चारितं शब्दं बोध्यमानो न शृणोति। किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तद्दूरम्, हूतमाह्वानं भावे क्तः। तच्च सम्बोधनमिह विवक्षितम्। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यधिकृतम्। तदाह—**दूरात्सम्बोधन इत्यादिना**। यदि तु आह्वानमेवात्र विवक्षितं स्यात् तर्हि एहि देवदत्तेत्यादौ आह्वानवाचकपदे सत्येव स्यात्। सम्बोधनपरत्वे तु तदन्यत्रापि भवतीत्यभिप्रेत्योदाहरति—**सक्तूनीति**। **हैहेप्रयोगे**। है हे इत्यव्यये सम्बोधनद्योतके। तयोः प्रयोगे हैहयोः प्लुतः स्यादित्यर्थः। पूर्वसूत्रेण गुरोरनृत इत्यनेन च सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य नियमार्थमिति व्याचष्टे—**हैहयोरेवेति**। हैहयोरेवेति नियमार्थमिति भावः। पाहि है३ राम, पाहि हे३ रामेत्यत्र हैहयोरेव प्लुतः, न तु गुरोर-

---

तः शूद्रे प्रत्यभिवादासम्भवान्मूले तन्नोक्तम्। पूतिसम्भाषणमात्रं प्रत्यभिवाद इति मत्वा तु वार्तिकेऽसूयकग्रहणं कृतम्।

स्यात्। है३ राम। राम हे३॥ (९७) गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्। ८।२।८६॥ दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त। देवद३त्त। देवदत्त३। 'गुरोः' किम्। वकारात्परस्याकारस्य मा भूत्। 'अनृतः' किम्। कृ३ष्ण३। एकैकग्रहणं पर्यायार्थम्। इह 'प्राचाम्' इति योगो विभज्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते॥ (९८) अप्लुतवदुपस्थिते। ६।१।१२९॥ उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दः, तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति (प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति) सुश्लोक३ इति–सुश्लोकेति। 'वत्' किम्। अप्लुत इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्येत। तथाच प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लु-

---

नृत इत्यनन्त्यस्यापीत्येतत् हैहयोरित्यनेन लभ्यत इति यावत्। प्रयागग्रहणाभावे वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् राम है३ राम हे३ इत्यत्रैव स्यात्। अतः प्रयागग्रहणम्। ततश्च अनन्त्ययोरपि तयोः प्लुतो भवति। **गुरोरनृतोऽनन्त्यस्य**। दूराद्धूते चेत्यनुवर्तते। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यधिकृतम्। दूरात् सम्बोधने यद्वाक्यं तत्र सम्बोध्यमानवाचकं यत् पदं तदवयवस्य ऋकारभिन्नस्य अनन्त्यस्य गुरोः प्लुतः स्यात्। अन्त्यस्य तु गुरोरगुरोश्च स्यादित्यर्थः, टेः अपिना समुच्चयात्। तदाह—**दूरादित्यादिना**। दे३वदत्तेत्यादिषु सर्वत्र एहीति शब्दः प्रागध्याहर्तव्यः। अन्यथा एकतिङ् वाक्यमिति वाक्यत्वानुपपत्तेः। **पर्यायार्थमिति**। अन्यथा सर्वेषां गुरूणां युगपत् प्लुतः स्यादिति भावः। इह **प्राचामिति**। गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्येत्येकं, प्राचामित्यन्यत्। तत्र प्लुत इत्येव अनुवर्तते। प्राचां मते प्लुतः स्यात्, नान्यमते इति फलति। ततः किमित्यत आह—**तेनेति**। एवं च 'सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्य' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः। प्लुतशास्त्रत्यागात्मकं साहसमनिच्छतेत्यर्थः। प्लुतशास्त्रेषु श्रद्धाजाड्यं विहायेति यावत्

अप्लुतवत्। किमिदमुपस्थितं नाम? अनार्षमितिकरणमिति भाष्यम्। अवैदिक इतिशब्द इत्यर्थः। प्लुत इत्यध्याहार्यम्। अवैदिके इतिशब्दे परे प्लुतः अप्लुतवत् स्यादिति फलति। तदाह—**उपस्थितोऽनार्ष इत्यादिना**। अप्लुतवद्भावस्य प्रयोजनमाह—**प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीति**। अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीति पाठान्तरम्। **सुश्लोक३ इतीति**। तैत्तिरीये सुश्लोक३ इति प्लुतान्तो मन्त्रः पठितः। पदकाले अवग्रहे तस्मात् परतः इतिशब्दं पदकाराः पठन्ति। तत्र सुश्लोक३ इति इति स्थिते अप्लुतवद्भावेन प्रकृतिभावाभावे सति आद्गुणे सुश्लोकेतीति भवति। अत्र इतिशब्दः पदकारप्रक्षिप्तत्वादवैदिकः। तदेव सुश्लोकेति इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम्। पदकारास्तु सुश्लोक३ इति सुश्लोक३ इति इत्येव अवगृह्णन्ति। तदपि संहिताया अविवक्षितत्वान्निर्वाह्यम्। संहितायामेव यणादिसन्धिविधानात्। **वतिकमिति**। अप्लुतवदित्यत्र वद्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। उत्तरमाह—**अप्लुत इत्युक्त इत्यादिना**। वद्ग्रहणं

तस्य श्रवणं न स्यात। अग्नी३ इति॥ (९९) **ई३ चाक्रवर्मणस्य** । ६।१।१३०॥ ई३कारः प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनु हि३ इति–चिनु हीति। चिनु हि३ इदम्–चिनु हीदम्। उभयत्र विभाषेयम्॥ (१००) **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्** । १।१।११॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते इमौ। 'मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इत्यत्र त्विवार्थे व-

विहाय अप्लुत उपस्थित इत्युक्ते प्लुतस्य स्थाने अप्लुत एव विधीयेत। अतः प्लुत एव निवर्तेत। ततश्च अग्नी ३ इत्यत्र सम्बोधनप्रथमाद्विवचनान्तस्यानुकरणे प्रगृह्य ईकारः त्रिमात्रो न श्रूयेत। वत्करणे तु प्लुतकार्यस्य प्रकृतिभावस्यैव निवृत्तिर्ग-म्यते न तु प्लुतस्यापीति नोक्तदोष इत्यर्थः। **ई३चाक्रवर्मणस्य** । ई३ इति प्लु-तस्य लुप्तप्रथमाविभक्तिको निर्देशः। उपस्थित इत्यस्वरितत्वान्निवृत्तम्। अप्लुत-वदित्यनुवर्तते। इको यणचीत्यतः अचीत्यनुवर्तते। चाक्रवर्मणमुनेर्मते ईकारः अचि परे अप्लुतवद्भवति, नत्वन्यमत इत्यर्थः। तदाह—**प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वे-ति। चिनु हि३ इदमिति** । किं मया कर्तव्यमिति पृष्टस्येदं प्रतिवचनम्। चिनु इति लोडन्तम्। उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक्। हि इति त्वव्ययम्। 'विभाषा पृष्ट-प्रतिवचने हेः' इति प्लुतः। चिनु इत्यतः प्राक् देवदत्तेत्यध्याहार्यम्। इदमिति तु वाक्यान्तरस्थम्, नतु चिनु इत्येतेन एकवाक्यतामापन्नम्। अन्यथा वाक्यस्य टे-रित्यधिकारात् हिशब्दे इकारस्य प्लुतो न स्यात्। **उभयत्रेति** । इतिशब्दे परतो नित्यतया प्राप्ते, तदन्यत्र अप्राप्ते चारम्भादुभयत्र विभाषेयमित्यर्थः। विभाषाश-ब्दस्तु अव्ययमिति न भ्रमितव्यम्, नवेति विभाषायामिति भाष्यप्रयोगात्। विभा-ष्यते विकल्प्यत इति विभाषा। गुरोश्च हलः इत्यप्रत्ययः। टाप्।

ईदूदेद्द्विवचनम् । ईच्च ऊच्च एच्चेति समाहारद्वन्द्वः। ईदूदेदिति द्विवचन-विशेषणत्वात्तदन्तविधिः। द्विवचनमित्यनेन तु प्रत्ययत्वेऽपि न तदन्तं गृह्यते, सं-ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति तन्निषेधात्। तदाह—**ईदूदेदन्तमित्या-दिना। हरी एताविति** । अत्र ईकारस्य परादिवत्त्वाश्रयणात् द्विवचनत्वम्। प्रगृह्यत्वे सति प्लुतप्रगृह्या इति प्रकृतिभावान्न यण्। विष्णू इमावित्यत्राप्येवम्। गङ्गे अमू इत्यत्र तु अयादेशो न भवति। ईदूदेदन्तमिति तदन्तविधेः प्रयोजनं दर्शयितुमाह—**पचेते इमाविति** । तदन्तविध्यभावे ईदूदेदात्मकं द्विवचनं प्रगृह्यमिति लभ्येत। एवं सति पचेते इत्यत्र इते इति द्विवचनस्य एद्रूपत्वाभावात् प्रगृह्यत्वं न स्यादिति भावः। ईदूदेदन्तं यद्द्विवचनान्तमिति व्याख्याने तु कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्रातिप्र-सङ्गः स्यात्। ईदूदेदन्तं द्विवचनमिति व्याख्याने तु नातिप्रसङ्गः। ओसो द्विवच-नस्य ईदूदेदन्तत्वाभावात्। ननु 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इति भारतश्लोके मणी इवेति ईकारस्य प्रगृह्यत्वे सति प्रकृतिभावे सवर्णदीर्घो न स्यादि-त्यत आह—**मणीवोष्ट्रस्येत्यादिना** । 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्य-

शब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । (१०१) अदसो मात् । १।१।१२ ॥ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । 'मात्' किम् । अमुकेयम् । ' इति मेदिनी । ' व वा यथा तथैवैवं साम्य ' इत्यमरः ।

अदसो मात् । अदस इत्यवयवषष्ठी । अदश्शब्दावयवान्मकारादित्यर्थः । ईदूदिति प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । मादिति दिग्योगे पञ्चमी । परशब्दोऽध्याहार्यः । तदाह---अस्मात् पराविति । अदश्शब्दावयवमकारात् परावित्यर्थः । एदिति नानुवर्तते, अदश्शब्दे मकारात् परस्य एकारस्यासंभवात् । द्विवचनमित्यपि नानुवर्तते, अदश्शब्दे मकारात् परस्य ईकारस्य अमी इति बहुवचनत्वात् ऊकारस्य च मकारात्परस्य तत्र द्विवचनान्तेष्वेव सत्त्वेन व्यावर्त्याभावात् । अमी ईशा इति । अदश्शब्दाज्जसि त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं जसश्शी आद्गुणः । अदे इति स्थिते एकारस्य एत ईदिति ईत्वं दस्य च मत्वम् । अमी इति रूपम् । अत्र ईकारस्य द्विवचनत्वाभावात् पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्तेत्यनेन सा विधीयते । रामकृष्णावमू इति । पुंलिङ्गाददश्शब्दात् प्रथमाद्विवचने औङि, त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं वृद्धिरेचि, अदौ इति स्थिते, अदसोऽसेरित्यौकारस्य ऊत्वम्, दस्य मत्वम् । अमू इति रूपम् । यद्यप्ययमूकारो द्विवचनं भवति, तथापि पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे कर्तव्ये उत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् दकारादौकारस्यैव शास्त्रदृष्ट्या सत्त्वात् पूर्वसूत्रेण तस्य प्रगृह्यत्वं न प्राप्तमित्यनेन विधीयते । अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु उत्वमत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात् । पूर्वसूत्रस्य तु तत्र न सामर्थ्यम् । हरी एतौ, विष्णू इमावित्यादौ चरितार्थत्वात् । स्त्रियौ फले वा अमू आसाते इति स्त्रीलिङ्गो नपुंसकलिङ्गश्च अदश्शब्दो नात्रोदाहरणम् । तथाहि स्त्रीलिङ्गाददश्शब्दात् औङि, त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, टापि, औङ आप इति शीभावे, आद्गुणे, अदे इति स्थिते उत्वमत्वयोरमू इति रूपम् । तथा नपुंसकलिंगात्तस्मादौङि, त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, नपुंसकाच्चेति शीभावे, आद्गुणे, उत्वमत्वयोरमू इत्येव रूपम् । अत्र पूर्वसूत्रेणैव प्रगृह्यत्वं सिद्धम् । उत्वमत्वयोरसिद्धत्वेऽप्येकारस्य द्विवचनस्य सत्त्वात् । अतः पुंलिङ्ग एव अदश्शब्दः अत्रोदाहरणमिति प्रदर्शयितुं रामकृष्णावित्युक्तम् । मात्किमिति । अदस इत्येव सूत्रमस्तु।माद्ग्रहणस्य ।किं पूयोजनमिति पृश्नः। अमुकेऽत्रेति। अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः'इत्यकचि अदकश्शब्दाज्जसि, त्यदाद्यत्वं,पररूपत्वम् , जसश्शी, आद्गुणः,उत्वमत्वे, अमुके इति रूपम्। अत्र एकारस्य प्रगृह्यत्वनिवृत्त्यर्थं माद्ग्रहणम् । कृते च तस्मिन् एकारस्य मात्परत्वाभावान्न प्रगृह्यत्वमिति भावः । नन्वेवमपि माद्ग्रहणं व्यर्थम्, एद्ग्रहणमननुवर्त्य ईदूतोरेवात्र पृगृह्यत्वविधानाभ्युपगमेन अमुके इत्यत्र पृगृह्यत्वपृसक्तेरेवाभादित्यत आह--असतीति । अदसो मादित्यत्र ईदूदेतां एकसमासपदोपात्तानां मध्ये ईदूतोर्द्वयोरनुवृत्तौ एतोऽप्यनुवृत्तिप्रसक्तौ माद्ग्रहणादेतोऽनुवृत्तिः प्रतिबद्धा । माद्ग्रहणाभावे तु बाधकाभावादेतो-

ऽत्र। असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ॥ (१०२) शे ।१।१।१३॥ अयं प्रगृह्यः स्यात्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। (१०३) १निपात एकाजनाङ् ।१।१।१४॥ एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात्। अ अवद्ये। इ विस्मये। उ वितर्के। इ इन्द्रः। उ उमेशः। 'अनाङ्' इत्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव। आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तत्। ङित्तु न प्रगृह्यः। ईषदुष्णं ओष्णम्। 'वाक्यस्मरणयोरङित्।

ऽप्यनुवृत्तिः स्यात्। ततश्च अमुक इत्यत्रापि एकारस्य प्रगृह्यत्वप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थं माद्ग्रहणम्। कृते तु तस्मिन् एतोऽनुवृत्तिप्रतिबन्धादमुके इत्यत्र न प्रगृह्यत्वम्। तथाच एकारानुवृत्तिफलकं माद्ग्रहणमिति भावः। शे। एकपदं सूत्रम्। प्रगृह्यमित्यनुवर्तते। छन्दसीत्यनुवृत्तौ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' इति विहितः शे इत्येकारान्त आदेशः प्रगृह्यः स्यादित्यर्थः। तदाह—अयमिति। शे आदेश इत्यर्थः। **अस्मे इति**। अस्मभ्यमित्यर्थः। भ्यसः शे आदेशः, लशक्वतद्धित इति, शकार इत्, शेषे लोपः, अस्मे इति रूपम्। अद्विवचनत्वादप्राप्तौ वचनम्। यद्यपि छान्दसमिदं वैदिकप्रक्रियायामेव निबन्ध्यम्, तथापि अस्मे इति त्वे इति इत्याद्यवग्रहे लोकार्थत्वस्यापि सत्त्वादिह तन्निबन्धनम्, पदपाठस्याधुनिकत्वात्।

निपात एकाच्। प्रगृह्यमित्यनुवर्तते। पुंलिङ्गतया च विपरिणम्यते। एकश्चासावच्चेति कर्मधारयः। तदाह—**एकोऽजित्यादिना। इ विस्मये इति**। इ इति चादित्वान्निपातः। स च आश्चर्ये वर्तत इत्यर्थः। इ इन्द्रः। उ उमेशः। इ इति उ इति निपातः संबोधने। उभयोरपि एकाच्त्वान्निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वान्न संधिः। अनाङित्यत्र ङकारानुबन्धस्य प्रयोजनमाह—**अनाङित्युक्तेरिति। आ एवमिति**। पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः। पूर्वमित्थं नामंस्थाः, इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः। **आ एवमिति**। स्मरणद्योतकोऽयमाकारः। इहोभयत्रापि आकारस्य ङित्त्वाभावान्न पर्युदासः। **ङित्त्विति**। ङित्तु आकारः प्रगृह्यो न भवति अनाङिति पर्युदासादित्यर्थः। **ओष्णमिति**। आ उष्णमित्यत्र आकारस्य ङित्वात् प्रगृह्यत्वाभावे सति आद्गुणः। ननु प्रयोगदशायां ङकारस्याश्रवणाविशेषात ङिदङिद्विवेकः कथमित्यत आह—**वाक्येति**। प्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वे स्मरणे च अङित्। **अन्यत्र**। ईषदाद्यर्थे गम्ये ङिदिति विवेकः—भेदोऽवगन्तव्य इत्यर्थः। तथाच भाष्यम्—

'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्' इति ॥

१ अत्र वाक्यस्मरणयोरन्यत्राऽङित्वं नास्तीत्येव विधेयं, तेन ईषदाद्यर्थे ङित्वमर्थसिद्धम्। तथा चेषदर्थे इत्यादि ङित्वार्थं न परिगणनं किन्तूदाहरणमात्रम्। तेन

अन्यत्र ङित्' इति विवेकः॥ (१०४) ओत् ।१।१।१५॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः॥ (१०५) सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे। १। १। १६॥ सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिक इतौ परे। विष्णो इति—विष्ण इति विष्णविति। अनार्षे इति किम्। ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्॥ (१०६) उञः। १।१। १७॥ उञ इतौ वा प्रागुक्तम्। उ इति—विति॥ (१०७) ऊँ। १।१।१८॥ उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात्। ऊँ इति-विति॥(१०८)

एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिस्तु नाश्रितः। तथा सति प्रेदमित्यादावतिप्रसङ्गात्। ओत्। निपात इत्यनुवर्तते। ओदिति तस्य विशेषणम्। अतस्तदन्तविधिः। प्रगृह्यमित्यनुवर्तते। पुंलिङ्गतया च विपरिणम्यते। तदाह—**ओदन्त इत्यादिना**। **अहो ईशा इति**। अनेकाच्त्वात् पूर्वसूत्रेण अप्राप्तौ वचनम्। **संबुद्धौ शाकल्यस्य**। सम्बुद्धाविति निमित्तसप्तमी ओदित्यनुवृत्तेन अन्वेति। प्रगृह्यमित्यनुवर्तते, पुंलिङ्गतया च विपरिणम्यते। ऋषिर्वेदः, तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनात्। ऋषौ भवः आर्षः, न आर्षः अनार्षः, अवैदिके इतिशब्दे परत इत्यर्थः। शाकल्यग्रहणाद्विकल्पः। तदाह—**संबुद्धिनिमित्तक इत्यादिना**। **विष्णो इतीति**। अत्र ओकारः ह्रस्वस्य गुण इति संबुद्धिनिमित्तकः। अत्र ओदन्तत्वेऽपि निपातत्वाभावादप्राप्ते विभाषेयम्। विष्णविति प्रगृह्यत्वाभावे रूपम्।

उञः। एकपदं सूत्रम्। शाकल्यस्य इतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते। उ इति ञित् उकारः निपातः। तस्य इतिशब्दे परे शाकल्यमते प्रगृह्यसंज्ञा स्यादित्यर्थः। तदाह—**उञ इतौ वा प्रागुक्तमिति**। पूर्वोक्तं प्रगृह्यत्वमित्यर्थः। **उ इति विति**। निपात एकाजिति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम्। प्रगृह्यत्वपक्षे प्रकृतिभावे प्रथमं रूपम्। तदभावपक्षे यणादेशे द्वितीयं रूपम्। **ऊँ**। इदमप्येकपदं सूत्रम्। ऊँ इति दीर्घस्य अनुनासिकस्य ऊकारस्य लुप्तप्रथमाविभक्तिकस्य निर्देशः। उञ इत्यनुवर्तते इतौ शाकल्यस्य प्रगृह्यमिति च। तदाह—**उञ इतावित्यादिना**। **ऊँ इतीति**। उक्तविधे ऊँकारादेशे रूपम्। प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः। एतदादेशाभावपक्षे पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे सति उ इतीति रूपम्। प्रगृह्यत्वस्याप्यभावे सति यणादेशे वितीति रूपमिति त्रीणि रूपाणि फलितानि। तदेवम् उञ ऊँ इत्येकमेव सूत्रं विभज्य व्याख्यातम्। एकसूत्रत्वे तु उञः इतौ परे ऊँ इत्ययं दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्चादेशः शाकल्यमते स्यात्। तदभावपक्षे तु निपात एकाजिति नित्यं प्रगृह्यत्वमित्येतावल्लभ्येत। ततश्च ऊँ इति उ इतीति रूपद्वयमेव स्यात्, वितीति रूपं न ल-

---

'अत्र आँ अपः' इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याङो ङित्वादाङोऽनुनासिकश्छन्दसीत्यादिविधिः प्रवर्तते।

मय उञो वो वा ।८।३।३३॥ मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम्-किम्वुक्तम् । वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ॥ (१०६) **ईदूतौ च सप्तम्यर्थे** ।१।१।१६॥ सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति । 'सुपां सुलुक्—' (सू ३५६१) इति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥ (११०) **अणोऽप्रगृह्य-**

भ्येत । अतो विभज्य व्याख्यातम् । **मय उञो वो वा** । मय इति पञ्चमी उञ इति षष्ठी 'ङमो ह्रस्वादचि' इत्यतः अचीत्यनुवर्तते । तदाह—**मयः परस्ये-त्यादिना** । **किम्वुक्तमिति** । किमु उक्तमिति स्थिते मकारादुकारस्य उञो 'निपात एकाच्' इति नित्यं प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावात् यणभावे प्राप्ते वत्ववचन-मिदम् । ननु तर्हि इको यणचीत्यनन्तरमेव मय उञो वेति पठितव्यम् । वग्रहणा-भावेन लाघवात् । त्रिपाद्यां पाठे वग्रहणस्यापि कर्तव्यत्वेन गौरवादित्यत आह—**वत्वस्येति** । यदि षष्ठस्य प्रथमे पादे इको यणचीत्यत्रैव मय उञो यणादेशवि-कल्पो विधीयेत, तर्हि किम्वुक्तमित्यत्र मोऽनुस्वार इति मकारस्य वकारे परे अनु-स्वारः स्यात् । त्रिपाद्यां वत्वविधौ तु तस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः । त्रिपाद्यामनुस्वार-विध्यपेक्षया वत्वविधेः परत्वादिति भावः ।

ईदूतौ च । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । शब्द-स्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिः । ईदूतौ च सप्तम्याविवत्येव सिद्धे अर्थग्रहणादत्र सप्तम्या लुकि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन प्रकृतेरेव सप्त-म्यर्थे पर्यवसानं तथाविधत्वमीदूदन्तयोर्गम्यते । तथाच सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नावीदूद-न्तौ शब्दौ प्रगृह्यौ स्त इत्यक्षरार्थः । फलितमाह—**सप्तम्यर्थ इत्यादिना** । **सोमो गौरी अधिश्रित इति** । गौर्यामित्यर्थः । 'सुपां सुलुगि'ति सप्तम्या लुक् । प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न यण् । वातप्रमीत्यादिसप्तम्यन्तं तु नात्रोदाहरणम्, तत्र सप्तम्या लुप्तत्वाभावेन प्रकृतेः सप्तम्यर्थे अप्रवृत्तेः । **मामकी तनू इति** । माम-क्यां तन्वामित्यर्थः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । प्रगृह्येभ्यः परत इतिशब्द-प्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात् पदपाठे मामकी इति तनू इतीत्यत्र प्रगृह्यत्वफलं बोध्यम् । ननु 'ईदूतौ च सप्तम्याः' इत्येव सूत्र्यताम् । षष्ठ्या च अर्थद्वारा संबन्धो विवक्ष्यताम् । ततश्च सप्तम्यर्थे विद्यमानमीदूदन्तमित्यर्थस्य अर्थग्रहणं विनैव ला-भादर्थग्रहणं किमर्थमिति पृच्छति—**अर्थग्रहणं किमिति** । कस्मै प्रयोजनाये-त्यर्थः । किमित्यव्ययम् । **वृत्ताविति** । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् लुप्तसप्तम्यर्थमात्रे पर्य-

---

१ समासादिवृत्तौ वैयाकरणैर्विशिष्टशक्त्यङ्गीकारेण वापीपदं वाप्यधिकरण-काश्वरूपार्थबोधकम् । एवमश्वपदमपि तस्मिन्नेवार्थे वर्तते, विशिष्टशक्तिश्च प्रत्येकं पदयोरपर्याप्त्या वर्तते, समुदाय एव तु पर्याप्त्या वर्तते इति नार्थस्य पौनरुक्त्यं पदद्वयेन।

स्यानुनासिकः ।८।४।५७॥ अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात्। दधिँ-दधि। 'अप्रगृह्यस्य' किम्। अग्नी॥

॥ इति अच्सन्धिप्रकरणम् ॥

अथ हल्सन्धिप्रकरणम्। ५।

(१११) स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४०॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे

वसानमित्यर्थो विवक्षितः। ततश्च समासवृत्तौ लुप्तसप्तमीके ईदूदन्तपूर्वपदे सप्तम्यर्थमतिलङ्घ्य उत्तरपदार्थे प्रवृत्ते सति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति। **मा भूदिति**। माङ्लिुङ्। सर्वलकारापवादः। **वाप्यामश्वो वाप्यश्व इति**। वाप्याम् अश्व इति विग्रहे सुप्सुपेति समासे वाप्यश्व इति रूपमित्यर्थः। अत्र वाप्यामिति सप्तम्या अधिकरणत्वमवगतम्। तच्चाधिकरणकारकं क्रियापेक्षम्। तत्र वाप्यामश्वो वर्तत इति क्रियाध्याहारे वर्तमानक्रियायां वाप्या अधिकरणत्वेन अश्वस्य कर्तृत्वेनान्वयात्तयोः परस्परमन्वयाभावादसामर्थ्यात् समासो नोपपद्यते। वाप्यां विद्यमानोऽश्व इति विद्यमानपदस्याध्याहारेऽपि अश्वपदेनासामर्थ्यात् समासो न संभवति। अतः वाप्यामित्यस्य वाप्यां विद्यमाने अश्वे लक्षणया प्रवृत्तिं पुरस्कृत्य समासो वक्तव्यः। एवं च समासे लुप्तसप्तमीकस्य वापीशब्दस्य सप्तम्यर्थमतिलङ्घ्य तत्संसृष्टे आधेयभूते अश्वेऽपि प्रवृत्तेः सप्तम्यर्थमात्रविश्रान्त्यभावान्न प्रगृह्यत्वमिति भावः। **अणोऽप्रगृह्यस्य**। वा अवसान इत्यनुवर्तते। तदाह—**अप्रगृह्येत्यादिना**। अत्र अण् पूर्वेणैव णकारेण, व्याख्यानात्। ततश्च कर्तृ इत्यत्र नानुनासिकः। **इत्यचसंधीति**। अल्पाच्तरमिति, सिद्धमनच्त्वादिति, कथमनच्त्वमिति च सूत्रवार्तिकभाष्यप्रयोगादेवंजातीयस्थलेषु असंदेहार्थं संध्यभावोऽभ्यनुज्ञातः। अतोऽत्र कुत्वश्चुत्वयोरभावेऽपि न दोषः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायाम् अच्सन्धिप्रकरणं समाप्तम्।

स्तोः श्चुना श्चुः। स् च तुश्चेति समाहारद्वन्द्वः। पुंस्त्वमार्षम्। इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा। तथा सत्येकवचनमार्षम्। एवं श्चुना श्चुरित्यत्रापि। श्चुनेति सहार्थे तृतीया। योगे इत्यध्याहार्यम्। ततश्च सहशब्दयोगाभावेऽपि तदर्थस्य गम्यत्वात्तृतीया युज्यते, अस्मादेव निर्देशात्। तदाह-**सकारतवर्गयोरित्यादिना**। अत्र स्थान्यादेशानां यथासंख्यं भवति। ततश्च सकारस्य शकारः, तवर्गस्य चवर्गः। तत्रापि त थ द ध नानां क्रमेण च छ ज झ ञाः इति फलितम्। त थ द ध नेत्यादिक्रमस्याप्यनादिलोकसिद्धत्वात्। श्चुना योगे इत्यत्र न यथासंख्यमित्युत्तरसूत्रे व-

शकारचवर्गौ स्तः। हरिश्शेते। रामश्चिनोति। सच्चित्। शार्ङ्गिञ्जय॥ (११२) **शात्** ।८।४।४४॥ शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात्। विश्नः प्रश्नः॥ (११३) **ष्टुना ष्टुः** ।८।४।४१॥ स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्। रामष्षष्ठः। रामष्टीकते। पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे॥ (११४) **न पदान्ताट्टोरनाम्**। ८। ४। ४२॥

क्ष्यते। ततश्च सकारस्य तवर्गस्य शकारेण चवर्गेण च यथासंभवं योगे श्चुत्वं भवति। **रामश्शेते इति**। रामस् शेत इति स्थिते, शकारेण योगात् सकारस्य शकारः। 'श्चुना योग इत्यत्र न यथासङ्ख्य'मित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य चकारयोगेऽप्युदाहरति—**रामश्चिनोतीति**। रामस् चिनोतीति स्थिते, चवर्गयोगात् सकारस्य शकारः। श्चुना योगे इत्यत्रापि यथासंख्याश्रयणे तु इह सकारस्य शकारयोगाभावात् शकारो न स्यादिति भावः। **सच्चिदिति**। सत् चित् इति स्थिते, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् जश्त्वेन तकारस्य दत्वे, तस्य श्चुत्वेन जकारे, खरि चेति चर्त्वेन तस्य चकारे च रूपम्। शार्ङ्गिन् जयेति स्थिते, चवर्गयोगात् नकारस्य श्चुत्वं ञकारः। **शात्**। न पदान्तादिति पूर्वसूत्रात् नेत्यनुवर्तते। स्तोःश्चुना श्चुरित्यतः तोरिति, चुरिति चानुवर्तते। ननु सकारः शकारश्च। शादिति दिग्योगे पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यम्। तदाह—**शात्परस्येत्यादिना**। **विश्न इति**। विच्छ गतौ। 'यज याच यत विच्छ प्रच्छ रक्षो नङ्' इति नङ्। छ्वोश्शूठ्' इति छस्य शः। ङित्वान्न गुणः। अत्र शकारयोगात् तवर्गीयनकारस्य श्चुत्वेन ञकारे प्राप्ते निषेधः। पूर्वसूत्रे श्चुना योगे इत्यत्रापि यथासङ्ख्याश्रयणे तु इह तवर्गीयस्य नस्य चुना योगाभावेन चुत्वस्याप्रसक्ततया तन्निषेधो व्यर्थः स्यात्। एवंच अस्मादेव निषेधात् पूर्वसूत्रे श्चुना योगे इत्यत्र न यथासंख्याश्रयणमिति विज्ञायते। **प्रश्न इति**। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। पूर्ववत् नङादि। अत्र 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं न। 'प्रश्ने चासन्नकाले' इत्यादिनिर्देशात्। अत्र वर्गपञ्चमानां नासिकास्थानाधिक्येऽपि तत्तद्वर्गीयैरस्ति सावर्ण्यमिति तुल्यास्यसूत्रे अवोचाम। **ष्टुना ष्टुः**। स्तोरित्यनुवर्तते। तदाह—**स्तोरिति**। अत्रापि स्थान्यादेशानां यथासंख्यम्। ननु ष्टुयोगे इत्यत्र। **रामष्षष्ठ इति**। रामस् षष्ठ इति स्थिते षकारयोगात्। सस्य ष्टुत्वेन षः। अत्रापि ष्टुना योग इत्यत्र न यथासंख्यमित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य टवर्गयोगेऽपि उदाहरति—**रामष्टीकत इति**। टीकृ गतौ। **तट्टीकेति**। तस्य टीकेति विग्रहः। तद् टीका इति स्थिते ड्रुत्वेन दस्य डत्वे चर्त्वम्। **चक्रिण्ढौकस इति**। ढौकृ गतौ। चक्रिन् ढौकसे इति स्थिते टवर्गयोगात् नस्य ट्टुत्वेन णत्वम्।

न पदान्तात्। अनामिति तोरित्यस्य विशेषणम्। ननु भिन्नविभक्तिकमेतत्कथं तद्विशेषणमित्यत आह–**अनामिति लुप्तषष्ठीकमिति**। नामवयवभिन्नस्येत्यर्थः। स्तोः ष्टुरित्यनुवर्तते। तदाह—**पदान्तादित्यादिना**। **ईट्ट इति**। 'ईड स्तुतौ' आत्मनेपदी। ईड् ते इति स्थिते, खरि चेति डस्य चर्त्वम्, ततः परस्य तका-

'अनाम्' इति लुप्तषष्ठीकं पदम्। पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात्। षट् सन्तः। षट् ते। 'पदान्तात्' किम्। ईट्टे। 'टोः' किम्। सर्पिष्टमम्। 'अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्' (वा ५०१६)। षण्णाम्। षण्णवतिः। षण्णगर्यः। (११५) तोः षि। ८।४।४३॥ तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्। सन्षष्ठः। झलां जशोऽन्ते (सू ८४)। वागीशः। चिद्रूपम्॥ (११६) यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा।८।४।४५॥ यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः—एतद्मुरारिः। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं

रस्य टुत्वम्। तस्य टवर्गात् परत्वेऽपि पदान्तात् परत्वाभावात् न टुत्वनिषेधः। सर्पिष्टममिति। सर्पिष् तमम् इति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य वा पदत्वात्, षकारस्य पदान्तत्वात्ततः परस्य तकारस्य टुत्वनिषेधो न भवति, पदान्ताट्टवर्गात्परत्वाभावात्। नच षकारस्य 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन डकारे सति तकारस्य टोः परत्वात् टुत्वनिषेधः स्यादेवेति वाच्यम्। 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वस्यासिद्धत्वेन जश्त्वाभावात्। इह आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं तु न भवति। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात्। अनाम्नवति। ष्टुत्वप्रतिषेधे नाम एव पर्युदासो न भवति, किन्तु नवतिनगरीशब्दावयवनकारस्यापि पर्युदासो वक्तव्य इत्यर्थः। षण्णामिति। षष् नामिति स्थिते 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदान्तत्वात् षस्य जश्त्वेन डकारे 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति तस्य णकारः। अत्र टवर्गयोगात् नकारस्य टुत्वम्। न पदान्तादिति निषेधस्तु न, अनामिति पर्युदासात्। षण्णवतिरिति। षडधिका नवतिरिति विग्रहः। अत्रापि नकारस्य टुत्वनिषेधः, नवतिशब्दस्यापि पर्युदासात्। षण्णगर्य इति। पृथक्पदे। न तु कर्मधारयः, 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात्। अत्रापि न पदान्तादिति नगरीशब्दे नकारस्य टुत्वनिषेधो न भवति, नगरीशब्दस्यापि पर्युदासात्। तोःषि। ष्टुरिति नेति चानुवर्तते। तदाह—तवर्गस्येति। सन्षष्ठ इति। अत्र नकारस्य षकारयोगात् टुत्वं प्राप्तं निषिध्यते। अस्मादेव ज्ञापकात् ष्टुना ष्टुरित्यत्र ष्टुना योगे इत्यत्र यथासंख्यं नेति विज्ञायते। 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यचसन्धिनिरूपणे प्रसङ्गादुपन्यस्तम्। हल्सन्धिप्रस्तावे पुनस्तदुपन्यासः।

यरोऽनुनासिके। न पदान्ताट्टोरित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते। तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। तदाह—यरः पदान्तस्येति। एतन्मुरारिरिति कर्मधारयः। एतद् मुरारिरिति स्थिते दस्य अनुनासिको नकारः दन्तस्थानसाम्यात् स्पृष्टप्रयत्नसाम्याच्च। ननु चतुर्मुख इत्यत्रापि रेफस्य अनुनासिको णकारः स्यात्, रेफणकारयोः स्पृष्टेषत्स्पृष्टप्रयत्नभेदेऽपि मूर्धस्थानान्तर्यादित्यत आह—स्थानेति। एतन्मुरारिरित्यादौ स्थानतः प्रयत्नतश्चान्तरतमे स्पर्शे चरितार्थः लब्धप्रयोजनोऽयमनुनासिकविधिः स्थानमात्रेण आन्तर्यमादाय रेफे न प्रवृत्तिमर्हतीत्यर्थः। 'यूनि

रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः । 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा ५०१७) । तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि 'मदोदग्राः ककुद्मन्तः' इति ? यवादि (ग २५०) गणे दकारनिपातनात् । (११७) **तोर्लि** ।८।४।६० ॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नकारस्यानुनासिको लकारः । (११८) **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य** । ८।४।६१॥ उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । 'आदेः

लब्धे तु युवतिर्जरठे रमते कथम्' इति न्यायादिति भावः । **प्रत्यये भाषायां नित्यम्** । वार्तिकमेतत् । भाषा लौकिकप्रयोगः । तत्र प्रत्यये विद्यमाने अनुनासिके परतः प्रागुक्तोऽनुनासिको नित्यं भवतीत्यर्थः । **तन्मात्रमिति** । तत् प्रमाणं यस्य तत्तन्मात्रं 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' इति मात्रच्प्रत्ययः[1] । **चिन्मयमिति** 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इत्यत्र नित्यमिति योगविभागात्ताद्रूप्ये मयट् । **कथं तर्हीति** । यदि प्रत्यये परे नित्यमनुनासिकः स्यात् तदा मदोदग्राः ककुद्मन्त इति कालिदासप्रयोगः कथमित्याक्षेपः । मतुपः प्रत्ययत्वेन तस्मिन् परे दकारस्य अनुनासिकनकारावश्यम्भावादिति भावः । परिहरति—**यवादीति** । यवादिगणे ककुद्मच्छब्दे दकारस्य निर्देशान्न तस्यानुनासिकः । यदि तत्र दकारस्य नकार एव इष्टः स्यात् तर्हि नकारमेव लाघवान्निर्दिशेदिति भावः । **तोर्लि** । अनुस्वारस्य ययीत्यतः परसवर्ण इत्यनुवर्तते । तदाह—**तवर्गस्येत्यादिना** । **तल्लय इति** । तस्य लय इति विग्रहः । तद् लय इति स्थिते दस्य परसवर्णः परनिमित्तभूतलकारसवर्णो भवति । स च लकार एव, अन्यस्य तत्सावर्ण्याभावात् । **अत्र नकारस्येति** । विद्वान् लिखतीत्यत्र विद्वान् लिखतीति स्थिते नकारस्य स्थानिनः अनुनासिकस्य परसवर्णो लकारो भवन् आन्तर्यादनुनासिक एव लकारो भवतीत्यर्थः ।

उदः स्थास्तम्भोः । 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यत्र समासनिर्दिष्टमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य सम्बध्यते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । उद इति पञ्चमी । अतस्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया उदः परयोरिति लभ्यते । तदाह—**उदः परयोरिति** । **पूर्वेति** । पूर्वनिमित्तस्य उदो दकारस्य यः सवर्णः स आदेशः स्यादित्यर्थः । पूर्वसवर्णश्चायमलोऽन्त्यपरिभाषया स्थास्तम्भोरन्तादेशो न भवतीत्याह—**आदेः परस्येति** । अनया परिभाषया स्थास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव भवतीत्यर्थः । **उत्थानमिति** । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । भावे ल्युट् । **उत्तम्भनमिति** । 'ष्टभि प्रतिष्टम्भे' भावे ल्युट् । स्तम्भु रोधन इति श्नुविधौ निर्दिष्टः सौत्रो वा धातुः । स्थास्तम्भोरिति पवर्गीयोपधनिर्देशस्य उभयसाधारणत्वात् । ननु

---

१ अवधारणार्थकस्य मात्र इति प्रातिपदिकस्य योगे तदेवेति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासेन सिद्धे तन्मात्रशब्दे तु 'यरोऽनुनासिक इति विकल्प एव प्रत्ययपरत्वाभावादिति बोध्यम् ।

परस्य' (सू ४४) । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य 'झरो झरि–' (सू ७१) इति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणम् । नतु 'खरि च' सू १२१) इति चर्त्वम् । चर्त्वं प्रति थका-

---

उद् स्थानमित्यत्र सकारस्य पूर्वसवर्णविधौ पूर्वनिमित्तं दकारः, तत्सवर्णाश्च त थ द ध नाः पञ्चैव । दन्तस्थानसाम्यात् स्पृष्टप्रयत्नसाम्याच्च । नतु लृकारः सकारश्च । तयोः स्थानसाम्येऽपि विवृतप्रयत्नत्वात् । नापि लकारः ईषत्स्पृष्टत्वात् । एतदतिरिक्ताश्च सर्वे वर्णाः भिन्नस्थानकत्वान्न दकारसवर्णाः । ततश्च पूर्वनिमित्तभूतदकारसवर्णाः त थ द ध नाः पञ्चापि सकारस्य प्राप्ताः । स्थानीभूतसकारेण दन्तस्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात् । आभ्यन्तरप्रयत्नत आन्तर्यस्य च पञ्चस्वप्यभावात् । स्थानीभूतसकारस्य विवृतप्रयत्नत्वात् एतेषां च पञ्चानां स्पृष्टप्रयत्नत्वात् । अतोऽत्र बाह्यप्रयत्नत एवान्तर्यमादाय पञ्चस्वन्यतमव्यवस्थामाह—**अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकार इति** । अघोषस्येत्यनेन श्वासवतो विवारवतश्चेत्युक्तप्रायम्, समनियतत्वात् । स्थानीभूतस्तावत् सकारः अघोषश्वासविवारमहाप्राणात्मकयत्नचतुष्टयवान् । तस्य त थ द ध नेषु प्रथमतृतीयपञ्चमा न भवन्ति । तेषामल्पप्राणत्वात् । नापि चतुर्थो भवति, तस्य घोषनादसंवारयत्नकत्वात् । द्वितीयस्तु थकारः अघोषश्वासविवारमहाप्राणात्मकयत्नचतुष्टयवान् । अतः स एव थकारः पूर्वनिमित्तभूतदकारसवर्णः सकारस्य भवतीत्यर्थः । एवं च उद् स्थानमिति स्थिते दकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन तकारे सकारस्य पूर्वसवर्णे थकारे उत्थ्थानमित्येकतकारं द्विथकारं च रूपं सिद्धम् । एवं उत्थ्तम्भनमित्यत्रापि योज्यम् । तत्र द्वितकारमेकथकारं चेति विशेषः । **तस्येति** । सकारादेशस्य थकारस्येत्यर्थः । एवं च प्रथमथकारस्य लोपपक्षे एकतकारमेकथकारं च रूपमिति भावः । ननु प्रथमथकारस्य लोपाभावपक्षे एकतकारं द्विथकारं च रूपमित्यनुपपन्नम् । प्रथमथकारस्य खरि चेति चर्त्वे सति द्वितकारमेकथकारमित्यापत्तेरित्यत आह—**लोपाभावेति, असिद्धत्वादिति** । खरि चेति सूत्रापेक्षया उदस्स्थादिसूत्रस्य परत्वादिति भावः। उत्त्तम्भनमिति त्रितकारपाठस्तु प्रामादिकः। उक्तप्रक्रियाया उभयत्रापि साधारण्यात् । केचित्तु 'न मुने' इत्यत्र नेति योगविभागमभ्युपगम्य पूर्वसवर्णस्य थकारस्य चर्त्वं प्रत्यसिद्धत्वाभावाच्चर्त्वे उत्त्तम्भनमिति त्रितकाररूपं कथञ्चित् साधयामासुः । तत्तु मूलकृतो न संमतम्, मूले उभयसाधारण्येनैव प्रक्रियानिरूपणात् । वस्तुतस्तु 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरं अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः, वा पदान्तस्य, तोर्लि, उदस्स्थास्तम्भोः पूर्वस्य, झयो होऽन्यतरस्याम्, शश्छोऽटीति षट्सूत्रीपाठोत्तरं झलाञ्जश् झशि, अभ्यासे चर्च, खरि च, वाऽवसाने, अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः, इति पञ्चसूत्रीपाठ इति हल्सो यमामिति सूत्रस्थभाष्यसंमतः सूत्रक्रमः । एवं च खरि चेति चर्त्वे कर्तव्ये उदस्स्थास्तम्भो-

रत्वासिद्धत्वात्। (११९) **झयो होऽन्यतरस्याम्** ।८।४।६२॥ झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्। घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः। वाग्घरिः-वाग्हरिः। (१२०) **शश्छोऽटि** ।८।४।६३॥ पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि। दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते। (१२१) **खरि च** ।८।४।५५॥ खरि झलां चरः स्युः। इति जकारस्य चकारः। तच्छिवः-

---

रिति पूर्वसवर्णस्य थकारस्य असिद्धत्वाभावाच्चर्त्वे उत्तथानमिति द्वितकारमेकथकारं च रूपम्, उत्ततम्भनमिति तु त्रितकारमेव रूपमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

झयो हः। झय इति पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यम्। ह इति षष्ठी। उदःस्थास्तम्भोरित्यतः पूर्वस्येति अनुस्वारस्य ययीत्यतः सवर्ण इति चानुवर्तते तदाह—**झयः परस्येत्यादिना**। वाग्घरिरित्युदाहरणम्। वाचशब्दश्चकारान्तः, कुत्वं जश्त्वम्। वाग् हरिरिति स्थिते हकारस्य पूर्वसवर्णविधौ गकारः पूर्वोनिमित्तम्, तत्सवर्णाः क ख ग घ ङाः पञ्च। तेषां हकारेण स्थानिना स्थानत आन्तर्यमविशिष्टम्। आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं तु पञ्चानामपि हकारेण स्थानिना न विद्यते, स्पृष्टविवृतप्रयत्नभेदात्। अतः बाह्ययत्नतः आन्तर्यमादाय पञ्चस्वन्यतमव्यवस्थामाह—**घोषवत इत्यादिना**। स्थानीभूतो हकारः घोषनादसंवारमहाप्राणाख्ययत्नचतुष्टयवान्। तस्य क ख ग घ ङेषु प्रथमतृतीयपञ्चमा न भवन्ति, तेषामल्पप्राणत्वात्। द्वितीयः खकारो न भवति, तस्याघोषश्वासविवारयत्नकत्वात्। चतुर्थस्तु घकारः घोषनादसंवारमहाप्राणवान्। अतः स एव घकारो हकारस्य भवतीत्यर्थः। ततश्च वाग्घरिरिति भवति। पूर्वसवर्णाभावे तु वाग् हरिरिति। **शश्छोऽटि**। झय इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। श इति षष्ठ्येकवचनम्। तदाह—**झयः परस्य शस्येति**। तद् शिव इति स्थिते दकारस्य श्चुत्वेन जकारे कृत जकारस्य चकार इत्यन्वयः। केनेत्यत आह—**खरि च**। झलाञ्जशझशीत्यतो झलामिति, अभ्यासे चर्चेत्यतश्चरिति चानुवर्तते। तदाह—**खरि पर इत्यादिना**। **इति जकारस्य चकार इति**। स्थानत आन्तर्यादिति भावः। ततः छत्वम्। नतु प्रागित्यपि बोध्यम्। छत्वस्य श्चुत्वचर्त्वे प्रत्यसिद्धत्वात्। हलो यमामिति सूत्रस्थभाष्यसंमतसूत्रक्रमे तु श्चुत्वेन जकारे कृते शस्य छत्वे ततो जकारस्य चर्त्वम्। नतु छत्वात् प्राक् चर्त्वम्, चर्त्वं प्रति छत्वस्यासिद्धत्वात्। **तच्छिव इति**। स चासौ शिवश्चेति, तस्य शिव इति वा विग्रहः। चोः कुरिति कुत्वं तु न, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् **छत्वममीति वाच्यम्**। शश्छोऽटीति सूत्रे अटीति विहाय अमीति वक्तव्यमित्यर्थः। शश्छोऽमीति सूत्रं पठनीयमिति यावत्। **तच्छ्लोकेनेति**। स चासौ श्लोकश्च, तस्य श्लोक इति वा विग्रहः। लकारस्य अड्बहिर्भूतत्वात् तत्परकस्य शकारस्य

---

१ अत्रापि रूपद्वये पक्षे 'झरो झरी'ति मध्यस्थतकारलोपो भविष्यत्येव।

तच् शिवः। 'छत्वममीति वाच्यम्' (वा ५०२५)। तच्छ्लोकेन-तच्श्लोकेन। अमि किम्। वाक् श्च्योतति। (१२२) **मोऽनुस्वारः**। ८।३।२३॥ मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि। 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२)। हरिं वन्दे। 'पदस्य' इति किम्। गम्यते। (१२३) **नश्चापदान्तस्य झलि**। ८।३।२४॥ नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः यशांसि। आक्रंस्यते। 'झलि' किम्। मन्यते। (१२४) **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः**। ८।४।५८॥ स्पष्टम्। अङ्कितः। अञ्चितः। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः।

सूत्रपाठतः छत्वे अप्राप्ते वार्तिकमिदम्। **वाक्श्च्योततीति**। अत्र तु कुत्वं भवत्येव। चकारस्य स्वाभाविकतया श्चुत्वनिष्पन्नत्वाभावेन असिद्धत्वाभावात्। अत्र चकारस्य अम्बहिर्भूतत्वात् तत्परकशकारस्यात्र न छत्वम्।

मोऽनुस्वारः। पदस्येत्यधिकृतम्। म इति षष्ठ्यन्तं पदस्य विशेषणं तदन्तविधिः। हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते। तदाह—**मान्तस्येत्यादिना**। **अलोऽन्त्यस्येति**। उपतिष्ठत इति शेषः। ततश्च मान्तस्य पदस्य यः अन्त्यः अल् तस्येत्यर्थः। पदान्तस्य मस्येति फलितम्। **हरिं वन्द इति**। हरिम् वन्द इति स्थिते मस्यानुस्वारः। **गम्यत इति**। गम्लृ गतौ। कर्मणि लट्। 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे यक्। अत्र मस्य पदान्तत्वाभावान्नानुस्वारः। **नश्चापदान्तस्य झलि**। चकारान्मस्येत्यनुकृष्यते, अनुस्वार इति च। तदाह—**नस्येत्यादिना**। **यशांसीति**। यशश्शब्दात् जस्, जश्शसोश्शिः। 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्। सान्तमहत इति दीर्घः। यशान् सि इति स्थिते नकारस्य अनुस्वारः। **आक्रंस्यत इति**। क्रमु पादविक्षेपे। आङ्पूर्वात् कर्तरि लट्। 'आङ उद्गमने' इति तङ्, स्यतासी लृलुटोरिति स्यः। स्नुक्रमोरिति नियमान्नेट्। आक्रम् स्य त इति स्थिते मस्य अपदान्तत्वात् पूर्वेणाप्राप्ते वचनम्। **मन्यत इति**। कर्मणि लट् तङ् यक्। अत्र मस्य झल्परकत्वाभावान्नानेनानुस्वारः। अपदान्तत्वाच्च न पूर्वेण। **अनुस्वारस्य ययि। स्पष्टमिति**। अनुवर्त्यपदान्तराभावादिति भावः। **अङ्कित इति**। अन्क पदे लक्षणे चेति चुरादौ नोपधः। नश्चापदान्तस्येति कृतानुस्वारस्य निर्देश इति केचित्। ण्यन्तात् क्तः, इट्। निष्ठायां सेटीति णिलोपः। अनुस्वारस्यानेन परसवर्णः। परनिमित्तमत्र ककारः, तत्सवर्णः कवर्गः। सः अनुस्वारस्य भवन् नासिकास्थानसाम्यात् ङकार एव भवति। **अञ्चित इति**। अन्चु गतिपूजनयोः। नोपधः। तस्मात् क्तः। अञ्चेः पूजायामिति इट्। नाञ्चेः पूजायामिति निषेधात् अनिदितामिति नलोपो न। अत्र नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारस्य परसवर्णो ञकारः। **कुण्ठित इति**। कुठि प्रतिघाते इदित्त्वान्नुम्। क्तः इट्। अत्र नश्चेत्यनुस्वारस्य परसवर्णो णकारः। **शान्त इति**। शम उपशमे। क्तः। वा दान्तशान्तेत्यादिनिपातनान्नेट्। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। नश्चेति

'कुर्वन्ति' इत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् । **(१२५) वा पदान्तस्य । ८।४।५९ ॥** पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि–त्वं करोषि । सय्यँन्ता–संयन्ता । सव्वँत्सरः–संवत्सरः । यँल्लोकम्–यं लोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः । **(१२६) मो राजि समः क्वौ । ८।३।२५॥** क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् । **(१२७) हे मपरे वा । ८।३।२६॥** मपरे हकारे परे मस्य

मस्यानुस्वारः । तस्य परसवर्णः नकारः । **गुम्फित इति** । गुन्फ ग्रन्थे द्वितीयान्तः, नोपधः । क्तः इट् । 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यकित्त्वपक्षे नलोपो न । अत्र नश्चेत्यनुस्वारस्य परसवर्णः मकारः । ननु कृञ्धातोर्लट्, झिः, झोऽन्तः, तनादिकृञ्भ्य उः, गुणः, रपरत्वम् । 'अत उत् सार्वधातुके' प्रत्ययोकारस्य यण् । न भकुर्छुरामिति निषेधात् र्वोरुपधाया इति दीर्घो न । कुर्वन्तीति रूपम् । अत्र नकारस्य नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारं बाधित्वा परत्वात् रषाभ्यामिति णत्वं स्यात । नच त्रिपाद्यां नश्चापदान्तस्येत्यपेक्षया रषाभ्यामित्यस्य परत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात् अनुस्वारे सति परसवर्णे च नकारस्यैव श्रवणमिति वाच्यम् । एवमपि परसवर्णविधिना प्राप्तस्य नकारस्य रषाभ्यामिति णत्वप्राप्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह–**कुर्वन्तीत्यादि** । रषाभ्यामित्यपेक्षया परसवर्णस्य परतया णत्वे कर्तव्ये अनुस्वारस्थानिकपरसवर्णस्य नकारस्यासिद्धत्वान्न णत्वमिति भावः ।

वा पदान्तस्य । अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इत्यनुवर्तते । तदाह–**पदान्तस्येत्यादिना त्वङ्करोषीति** । त्वम् करोषीति स्थिते मोऽनुस्वारे परसवर्णो ङकारः । तदभावपक्षे अनुस्वार एव श्रूयते । **अत्रेति** । सम् यन्तेति स्थिते मोऽनुस्वारः । तस्य परनिमित्तभूतयकारसवर्णः अनुनासिक एव यकारो भवति, आन्तर्यात् । तथाच सय्यँन्तेति रूपम् । एवं सं वत्सर इति स्थिते अनुस्वारस्य परसवर्णः अनुनासिको वकारः । सव्वँत्सर इति रूपम् । यं लोकमिति स्थिते, अनुस्वारस्य परसवर्णोऽनुनासिको लकारः । यँल्लोकमिति रूपम् । परसवर्णाभावपक्षे तु अनुस्वार एवेत्यर्थः । **मो राजि** । म इति प्रथमान्तम् । मोऽनुस्वार इत्यतः म इति स्थानषष्ठ्यन्तमनुवर्तते । सम इत्यवयवषष्ठी । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्विग्रहणेन क्विप्प्रत्ययान्तलाभः । तदाह—**क्विबन्त इत्यादिना । म एवेति** । न त्वनुस्वार इत्यर्थः । मस्य मविधानमनुस्वारनिवृत्त्यर्थमिति भावः । **सम्राडिति** । राजृ दीप्तौ । सम्पूर्वात् सत्सूद्विषद्रुहेत्यादिना क्विप् । व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वेन डत्वम् । चर्त्वम् ।

---

१ 'न राजि समः क्वौ' इत्युक्त्याऽनुस्वारनिषेधे सिद्धे 'म' इत्युक्तिः प्रशाम् ह्मलयतीत्यादौ 'मो नोधातो' रिति नत्वबाधनार्था । निषेधस्त्वनन्तरस्येति न्यायेनानुस्वारस्यैव स्यादिति 'एतदोऽन्' 'अमो मश्' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ।

म एव स्याद्वा। 'ह्मल, ह्मल, चलने'। किम् ह्मलयति-किं ह्मलयति। 'यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्' (वा ४६०२)। (१२८) **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्।** १।३।१०॥ समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्। किय्ँ ह्यः-किं ह्यः। किव्ँ ह्वलयति-किं ह्वलयति। किल्ँ ह्लादयति-किं ह्लादयति। (१२९) **नपरे नः।** ८।३।२७॥ नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा। किन् ह्नुते-किं ह्नुते। (१३०) **ङ्णोः कुक्टुक्शरि।** ८।३।२८॥ ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि। कुक्टु-

---

अत्र मोऽनुस्वारो न भवति। **हे मपरे वा।** मोऽनुस्वार इत्यतः म इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। मो राजीत्यतः म इति प्रथमान्तमनुवर्तते। मः परो यस्मादिति विग्रहः। तदाह--**मपरे इत्यादिना।** ह्मलयतीति ण्यन्ताल्लट्। 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' इति मित्त्वाण्णौ मितां ह्रस्वः। **यवलपरे।** यवलाः पराः यस्मादिति विग्रहः। यवलपरके हकारे परे मस्य म एव वा स्यादित्यर्थः। **यथासंख्यम्।** साम्यमिह संख्यातो विवक्षितम्। अनुदेशः विधानम्। समानामिति यदि कर्मणि षष्ठी तर्हि स्थान्यादिभिः समसंख्यानां यत्र विधानम्, यथा एचोऽयवायाव इत्यादौ, तत्रैव यथासंख्यप्रवृत्तिः स्यात्। 'समूलाकृतजीवेषु हन् कृञ् ग्रहः' इत्यत्र न स्यात्, तत्र विधेयस्य णमुल एकत्वात्। अतः समानामिति संबन्धसामान्ये षष्ठी। एवंच समूलाद्युपपदानां हनादिधातूनां च समसंख्यानामुपादानेन एकस्य प्रत्ययस्य विधिरपि समसंख्याकसम्बन्धी विधिरेवेति तत्रापि यथासंख्यप्रवृत्तिर्निर्बाधा। तदाह—**समसम्बन्धी विधिरिति। यथासंख्यमिति।** संख्याशब्देनात्र प्रथमत्वद्वितीयत्वादिरूपाः संख्याघटितधर्माः विवक्षिताः, तान् अनतिक्रम्य यथासंख्यम्। ततश्च एचोऽयवायाव इत्यादिषु प्रथमस्य स्थानिनः प्रथमः आदेशः, द्वितीयस्य द्वितीय इत्येवंक्रमेण स्थान्यादेशतन्निमित्तादीनां समसंख्याकानां क्रमेण अन्वयः प्रतिपत्तव्य इति फलितम्। प्रकृते च यपरके हकारे परे मकारस्य यकारः, वपरके वः, लपरके लः, इति सिध्यति। **किय्ँ ह्य इति।** मस्य यत्वे रूपम्। ह्य इत्यव्ययम्, पूर्वेद्युरित्यर्थः। यत्वाभावे मोऽनुस्वारः। **किव्ँ ह्वलयतीति।** मस्य वत्वम्। ह्वल चलने, णिच्। **किल्ँ ह्लादयतीति।** मस्य लत्वम्। ह्लादी सुखे च, णिच्। **नपरे नः।** हे इति वेति म इति चानुवर्तते। नः परो यस्मादिति विग्रहः। तदाह—**नपरे हकार इत्यादिना। किन् ह्नुत इति।** ह्नुङ् अपनयने। मस्य नत्वे रूपम्। तदभावे मोऽनुस्वारः।

ङ्णोः कुक्टुक्शरि। 'हे मपरे वा' इत्यतः वेत्यनुवर्तते। कुक् च टुक् चेति समाहारद्वन्द्वः। **आगमाविति।** एतच्च आद्यन्तौ टकिताविति लभ्यम्। यथासंख्यपरिभाषया ङकारस्य कुक्, णकारस्य टुक्। उभयत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः। प्राङ् षष्ठः, सुगण् षष्ठः, इति स्थिते, यथाक्रमं कुकि टुकि च तयोः पूर्वावयवत्वेन पदान्तत्वात् जश्त्वमाशङ्क्याह—**कुक्टुकोरिति।** चयो

कोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न । 'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्' (वा ५०२३)। पौष्करसादिराचार्यः । प्राङ्ख्षष्ठः-प्राङ्क्षष्ठः-प्राङ् षष्ठः । सुगण्ठ्षष्ठः-सुगण्ट्षष्ठः-सुगण्षष्ठः । (१३१) डः सि धुट् । ८।३।२९ ॥ डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । षट्त्सन्तः-षट्सन्तः । (१३२) नश्च । ८।३।३० ॥ नकारान्तात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । सन्त्सः-सन्सः । (१३३) शि तुक् । ८।३।३१ ॥ पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात् । 'शश्छोऽटि' (सू १२०) इति छत्ववि-

---

द्वितीयाः । पौष्करसादिशब्दस्य चयो द्वितीया इत्यर्थभ्रमं वारयति—पौष्करसादिराचार्य इति । तथाच विकल्पः फलतीति भावः । प्राङ्क् षष्ठ इति कुकि रूपम् । चयो द्वितीया इति पक्षे प्राङ्ख् षष्ठ इति रूपम् । नचात्र खकारस्य खरि चेति चर्त्वम्, खकारारम्भविधिसामर्थ्यात् । चयो द्वितीया इति, नादिन्याक्रोश इति सूत्रभाष्यपठितमिदम् । प्राङ् षष्ठ इति कुगभावे रूपम् । एवं टुक्यपि सुगण्ट्षष्ठ इत्यादि । डः सि धुट् । ड इति पञ्चमी । ततश्च तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति सप्तमी षष्ठी सम्पद्यते-डात्परस्य सस्येति । हे मपरे वेत्यतो वेत्यनुवर्तते । तदाह—डात्परस्येत्यादिना । तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति नेह भवति, उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादिति न्यायात् । धुट् चतुर्थधकारनिर्देशः । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । थुट् इति द्वितीयविधौ तत्सामर्थ्याच्चर्त्वं न स्यात् । अन्यथा तकारमेव विदध्यात् । चतुर्थविधिस्तु न तत्सामर्थ्यम्, प्रथमविधौ तस्य चयो द्वितीया इत्यापत्तौ तन्निवृत्त्या चरितार्थत्वात् । षट् सन्त इति । षष् इति षकारस्य जश्त्वेन डः, षड् सन्त इति स्थिते चर्त्वस्यासिद्धत्वात् डात् परत्वात् सस्य धुट् आद्यवयवः । तस्य चर्त्वेन तकारः । चयो द्वितीया इति तु न । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । ततो लक्ष्यभेदात् डस्य चर्त्वेन टः । नश्च । सि धुट् इति, वेति चानुवर्तते । न इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति षष्ठी सम्पद्यते । तदाह—नकारान्तात् परस्येति । सन्त्स इति । धुटि धस्य चर्त्वम् ।

शि तुक् । पूर्वसूत्रात् न इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तमिह षष्ठ्यन्तमाश्रीयते, शब्दाधिकाराश्रयणात् । पदस्येत्यधिकृतम् अवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । हे मपरे वेत्यतो वेत्यनुवृत्तम् । तदाह—पदान्तस्य नस्येत्यादिना । नान्तस्य पदस्येत्युचितम् । उकारः उच्चारणार्थः । सन् शम्भुरिति स्थिते नकारस्यान्तावयवस्तुक् । ननु तुग्ग्रहणं व्यर्थम् । डः सि धुडित्यतः धुडेवानुवर्त्यं नकारात् परस्य शस्य विधीयताम् । खरि चेति चर्त्वे सन्त्शम्भुरित्यस्य सिद्धेरित्यत आह—शश्छोऽटीति छत्वविकल्प इति । शकारस्येति शेषः । धुटो विधौ तु तस्य परादित्वात्पदान्तत्वा-

---

१ पुष्करे तन्नामके तीर्थे सीदतीति पुष्करसत्, तस्यापत्यं पौष्करसादिः, बाह्वादित्वादिञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।

कल्पः । पक्षे 'झरो झरि-' (सू ७१) इति चलोपः । सञ्छम्भुः-सञ्च्छम्भुः-सञ्चशम्भुः-सञ्शम्भुः ॥

अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् ।
रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

(१३४) ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२॥ ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्न-

भावात् छत्वं न स्यात्, छत्वविधेः पदाधिकारस्थत्वेन पदान्तात् झयः परस्यैव शस्य तत्प्रवृत्तेर्भाष्ये सिद्धान्तिततत्वात्, अन्यथा विरूपो विरफ्शिन्नित्यादावपि शस्य छत्वापत्तेः । पक्ष इति । कदाचित् झरो झरीति तुकस्तकारस्य श्चुत्वमापन्नस्य लोप इत्यर्थः । सञ् छम्भुरिति । तकारस्य चुत्वमापन्नस्य लोपे सति नकारस्य श्चुत्वेन ञकारे रूपम् । सञ्च् छम्भुरिति । चुत्वमापन्नस्य तकारस्य लोपाभावे नकारस्य च श्चुत्वे ञकारे रूपम् । तुको जश्त्वं तु न, जश्त्वे तस्यासिद्धत्वात् अत एव श्चुत्वोत्तरमपि जश्त्वं न । सञ्च् शम्भुरिति । शस्य छत्वाभावे तकारनकारयोश्चुत्वे च रूपम् । सञ्शम्भुरिति । तुकः अभावे नकारस्य चुत्वे रूपम् । तदिदं रूपचतुष्टयमुक्तक्रमं श्लोकेन संगृह्णाति—अछाविति । तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् अछौ अचछा अचशा अशाविति रूपाणां चतुष्टयमित्यन्वयः । ङमो ह्रस्वात् । ङम् प्रत्याहारः । ङम इति पञ्चम्यन्तम् । तद्विशेषणत्वात् पदस्येत्यधिकृतं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । ङम इति च ह्रस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनुभूय पदविशेषणत्वं भजत् तदन्तपरम् । ङम इति पञ्चमीबलात् अचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह—ह्रस्वात्पर इत्यादिना । ङमुडागम इति । टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । संज्ञायां कृतं टित्त्वमानर्थक्यात्तदङ्गन्यायात् संज्ञिभिः सम्बध्यते । ततश्च ङुट् णुट् नुट् इति त्रय आगमाः फलिताः । टित्वादच आद्यवयवाः यथासंख्यं प्रवर्तन्ते । हे स्परे वेति वाग्रहणानुवृत्तिशङ्काव्युदासार्थं नित्यग्रहणम् । प्रत्यङ्ङात्मेति । प्रत्यङ् आत्मा इति स्थिते आकारात् प्राक् ङुट् । सुगण्णीश इति । गण संख्याने, चुरादिः । णयन्ताद्विचि णिलोपः । ननु क्विप् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घप्रसङ्गात् । ङमुटि कर्तव्ये णिलोपस्तु न स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तेः । सुगण् ईश इति स्थिते ईकारात् प्राक् णुट् । सन्नच्युत इति । सन् अच्युत इति स्थिते अकारात् प्राक् नुट् । नच परमदण्डिनावित्यत्र परमदण्डिन् औ इति स्थिते प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति वाच्यम्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्।वस्तुतस्तु[1] इदं यत्रोत्तर-

१ वस्तुतस्तु तत्र कार्यित्वनिवेशो विफल एवेति भट्टोजीदीक्षितमतसमर्थनप्रकारोऽस्मद्गुरुचरणैः शब्देन्दुशेखरटिप्पणे प्रपञ्चितस्ततोऽवगन्तव्यः ।

च्युतः। (१३५) **समः सुटि** । ८।३।५॥ समो रुः स्यात्सुटि । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२)। (१३६) **अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा** । ८।३।२॥ अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् । (१३७) **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः** ।८।३।४॥ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (सू ७६)। (१३८) **विसर्जनीयस्य सः** । ८।३।३५॥ खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे 'वा शरि' (सू १५१) इति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते, 'संपुंकानां सो वक्तव्यः' (वा ४८६२) सँस्स्कर्ता–संस्स्कर्ता । 'समो वा लोपमेके'

पदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवर्तते। अन्यथा पदव्यवायेऽपीति निषेधो माषकुम्भवापेनेत्यत्र न स्यात्। अतः परमदण्डिनौ इत्यत्र ङमुड्वारणाय उभि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्य ङमुडिति व्याख्येयमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

समः सुटि । सम इति षष्ठ्यन्तम्। 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ' इत्यतः रुग्रहणमनुवर्तते। तदाह—**समो रुः स्यात् सुटीति** । रु इत्युकार इत्। **अलोऽन्त्यस्येति** । उपतिष्ठत इति शेषः। सम्पूर्वात् करोतेस्तृचि 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' इति सुडागमे सम् स्कर्तेति स्थिते मस्य रुत्वम्। सर् स्कर्तेति स्थिते। **अत्रानुनासिकः** । 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ' इति रुत्वविध्यनन्तरमिदं पठितम्। अतः अत्रेत्यनेन रुप्रकरणे इत्यर्थो गम्यते। पूर्वत्वं च रु इत्यपेक्षया ज्ञेयम्, प्रकृतत्वात्। तदाह—**अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यादिति** । उत्तरसूत्रे अनुनासिकाभावपक्षानुवादादेव विकल्पे सिद्धे वाग्रहणं स्पष्टार्थम्। परस्य नित्यं रुत्वम्, पूर्वस्य तु अनुनासिकविकल्प इति वैषम्यस्य सिद्धस्यैव द्योतनार्थस्तुशब्दोऽपि स्पष्टार्थ एव। इदमेवाभिप्रेत्य मूले विवरणवाक्ये वाग्रहणं त्यक्तमिति प्रौढमनोरमायां मूलकृतैव उक्तम्। अनेन सूत्रेण सर् इत्यत्र सकारादकारः अनुनासिकः। संर्स्कर्ता। **अनुनासिकात्** । अनुनासिकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। विहायेति गम्यम्। पूर्वस्येत्यनुवर्तते। पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते। पूर्वत्वं च रुत्वकृतरेफापेक्षया। परत्वं च रोर्यः पूर्ववर्णस्तदपेक्षया। तदाह—**अनुनासिकं विहायेति** । अनुनासिकाभावपक्षे इत्यर्थः। आगमत्वं परशब्दलभ्यम्। ततश्च सकारादकारस्य अनुनासिकाभावपक्षे अकारात् परः अनुस्वारागमः। संर्स्कर्ता। अथ रेफस्य विसर्गविधिं स्मारयति—**खरवसानयोरिति** । **विसर्जनीयस्य सः** । खरवसानयोरित्यतो मण्डूकप्लुत्या खरीत्यनुवर्तते एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्' केचित्तु विसर्गश्रवणात् खरीत्यार्थिकम्' अवसानस्य तु न संबन्धः, व्याख्यानादित्याहुः' तदाह—**खरीति**। विसर्जनीयस्य स इति सिद्धे संपुंकानामिति पुनर्विधानं व्यर्थमित्यत आह—**एतदपवादेनेति** । पुनर्विधानं वा शरीति पाक्षिकविसर्गबाधनार्थमिति भावः। **संपुंकानामिति** । सम् पुम् कान् एतेषां विसर्गस्य सकारो वक्तव्य इत्यर्थः। अनेन वार्तिकेनात्र विसर्गस्य नित्यमेव सत्वमिति शेषः।

इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्र 'अनचि च' (सू ४८) । इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवतां त्रयाणां 'शरः खयः' (वा ५०१९) इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश ।

सँस्स्कर्तेति । अनुनासिकपक्षे रूपम् । **संस्स्कर्तेति** । अनुस्वारपक्षे रूपम् । उभयत्रापि द्विसकारत्वमेव । **समो वेति** । समो मस्य सुटि लोपं एके आचार्या इच्छन्तीत्यर्थः । एकशब्दोऽन्यपर्यायः । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । लोपपक्षेऽपि अनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्याह—**लोपस्यापीति** । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यत्र रोः पूर्वस्येत्युपलक्षणं रुप्रकरणविधेयस्य लोपस्यापि, अन्यथा रुप्रकरण इत्यर्थकस्य अत्रेत्यस्य वैयर्थ्यात् । एवमनुनासिकात् परोऽनुस्वार इत्यत्र रोः पूर्वस्मादित्यपि । ततश्च समो मलोपस्यापि रुप्रकरणस्थतया लोपात्पूर्ववर्तिनः अकारस्य कदाचिदनुनासिकः । तदभावपक्षे अकारात् परः अनुस्वारागमः इत्येवमनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्यर्थः । **द्विसकारं तु उक्तमेवेति** । रुत्वपक्षे इति शेषः । ननु लोपपक्षे एव अनचि चेति सुट्सकारस्य द्वित्वेन द्विसकाररूपद्वयस्य सिद्धत्वात् । समः सुटीति रुत्वविधानं व्यर्थमित्यत आह—**तत्रेति** । तत्र द्विसकाररूपयोर्मध्ये रुत्वे सति तत्स्थानिकसकारस्य अनचि चेति द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयमित्यर्थः । एतदर्थमेव रुत्वविधानमिति भावः । स्कोरिति लोपस्तु न, रुत्वस्यासिद्धत्वात् । नच लोपपक्ष एव सुट्सकारस्य अनचि चेति द्वित्वे प्रथमसकारस्य तेनैव सूत्रेण पुनर्द्वित्वे त्रिसकारमपि रूपद्वयं सिद्धमिति समो रुत्वविधिर्व्यर्थ एवेति वाच्यम् । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायात् । ननु वर्णसमाम्नाये अनुस्वारस्य पाठाभावात् अनच्त्वात् ततः परस्य सकारस्य कथमनुस्वारपक्षे द्वित्वमित्यत आह—**अनुस्वारविसर्गेति** । एतच्च हयवरट्सूत्रे भाष्ये स्थितम् । **अकारोपरीति** । इकाराद्युपरि पाठे पयःसु इत्यादौ इणः परस्य विहितमादेशप्रत्यययोरिति षत्वं स्यादिति भावः । कश्चित्तु इणः ष इति षत्वं स्यादिति वदन् बभ्राम, तत्र विसर्गस्यैव षत्वविधेः । एवं च अनुनासिकपक्षे एकसकारं द्विसकारं त्रिसकारमिति त्रीणि रूपाणि । एवमनुस्वारपक्षेऽपि त्रीणि रूपाणीति स्थितम् । **अनुनासिकवतामिति** । अनुनासिकपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां कद्वित्वे त्रीणि, तदभावे त्रीणीति षडित्यर्थः । ननु ककारस्य अचः परत्वाभावात् कथमनचि चेति द्वित्वमित्यत आह—**शरः खय इतीति** । शरः परस्य खयो द्वे वा स्त इति वार्तिकार्थः । एवं च अनुनासिकपक्षे द्विककाराणि त्रीणि रूपाणि एकककाराणि त्रीणीति षड्रूपाणि स्थितानि । अनुस्वारपक्षे तु द्वादश रूपाणीत्याह—**अनुस्वारवतामिति** । अनुस्वारस्यापीत्यपिना ककारसंग्रहः । अनुस्वारपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां रूपाणामनुस्वारस्य शर्षु पाठस्योप-

एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे चैकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत्। अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरं शतम्। (१३९) पुमः खय्यम्परे। ८।३।६॥ अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षे 'अप्रत्ययस्य' (सू १५५) इति षत्वपर्युदासात् ᳲकᳲपयोः प्राप्तौ, अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ,

---

संख्यातत्वेन शर्वात् द्वित्वविकल्पे सति ह्यनुस्वाराणि त्रीणि (३) एकानुस्वाराणि त्रीणि (३) इति षट् (६) अथ षण्णामप्येषां शरः खय इति ककारस्य द्वित्वविकल्पे सति द्विककाराणि षट् (६) एकककाराणि षट् (६) इत्यनुस्वारपक्षे द्वादश (१२) इत्यर्थः। एवं च अनुनासिकपक्षे षट् (६) अनुस्वारपक्षे द्वादश (१२) इत्यष्टादश रूपाणि। **एषामिति**। उक्तानां अष्टादशानां रूपाणां तकारस्य अचो रहाभ्यामिति द्वित्वविकल्पे सति प्रथमस्य तकारस्य यणो मय इति पुनर्द्वित्वे एकैकस्य एकतं द्वितं त्रितमिति संकलनया—एकतान्यष्टादश (१८) द्वितान्यष्टादश (१८) त्रितान्यष्टादश (१८) इति संकलनया चतुरधिकपञ्चाशद्रूपाणि (५४) संपन्नानीत्यर्थः। **अणोऽनुनासिकत्व इति**। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति तकारादाकारस्य अनुनासिकत्वविकल्पे सति आनुनासिक्ये चतुष्पञ्चाशत् (५४) तदभावे चतुष्पञ्चाशत् (५४) इति संकलनया अष्टाधिकं शतं (१०८) रूपाणि संपन्नानीत्यर्थः।

पुमः। रुग्रहणमनुवर्तते। अम् परो यस्मादिति विग्रहः। तदाह—**अम्परे खयीति**। पुमान् कोकिल इति कर्मधारये सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुकि संयोगान्तस्य लोप इति सकारलोपे पुम् कोकिल इति स्थिते मस्य रुत्वम्, अनुनासिकानुस्वारविकल्पः, विसर्गः, संपुंकानामिति सः। ननु विसर्जनीयस्य स इत्येव सिद्धे संपुंकानामित्यत्र पुंग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **व्युत्पत्तीत्यादि**। ᳲकᳲपयोः प्राप्तौ संपुंकानामिति स इत्यन्वयः। विसर्जनीयस्य स इति सत्वापवादं कुप्वोᳲकᳲपौ चेति विधिं बाधितुं पुंग्रहणमित्यर्थः। ननु 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वविधिः कुप्वोरित्यस्यापवादः। अतस्तं षत्वविधिं बाधितुं पुंग्रहणमित्येव वक्तुमुचितमित्यत आह—**अप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासादिति**। पूञो डुम्सुन्नित्यौणादिकप्रत्ययस्थमकारस्थानिकत्वात् विसर्गस्येति भावः। ननु उणादयः अव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति आयनेयीति सूत्रस्थभाष्यरीत्या औणादिकप्रत्ययान्तेषु प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावात् कथमिहाप्रत्ययस्येति पर्युदास इत्यत आह—**व्युत्पत्तिपक्ष इति**। औणादिकशब्देषु प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनमस्ति नास्तीति पक्षद्वयमादेशप्रत्यययोरिति सूत्रभाष्ये स्थितम्। तत्र व्युत्पत्तिपक्षे पुंस्शब्दस्य डुम्सुन्प्रत्ययान्ततया तत्र मकारस्थानिकविसर्गस्य अप्रत्ययस्येति पर्युदासेन इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वस्य तत्र न प्रसक्तिः। अतः तत्र कुप्वोरिति विधिं बाधितुं संपुंकानामिति पुंग्रहणमित्यर्थः। **अव्युत्पत्तीति**। औणादिकशब्देषु प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावपक्षे अप्रत्ययस्येति पर्युदासस्यात्राप्रसक्तेरिदुदुपधस्येति

'संपुंकानाम्–' (वा ४८९२) इति सः । पुँस्कोकिलः–पुंस्कोकिलः । पुँस्पुत्रः–पुंस्पुत्रः । 'अम्परे' किम् । पुंच्चरिस्। 'खयि' किम् । पुंदासः । 'ख्याञादेशे न' (वा १५९१) । पुंख्यानम् । (१५०) नश्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७॥ अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् , न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्चुत्वम् । शार्ङ्गिँश्छिन्धि–शार्ङ्गिंश्छिन्धि । चक्रिँस्त्रायस्व–चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् । हन्ति। 'अम्परे' किम् । सन्त्सरुः । त्सरुः खड्गमुष्टिः । ' अप्रशान् ' किम् । प्रशान्तनोति । (१५१) नॄन्पे ।८।३।१०॥ 'नॄन्' इत्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । (१५२) कुप्वो

प्रसक्तं षत्वं बाधितुं संपुंकानामिति पुंग्रहणमित्यर्थः । पुँस्कोकिल इत्यनुनासिकपक्षे रूपम् । पुंस्कोकिल इत्यनुस्वारपक्षे रूपम् । ननु चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' अस्मात् ल्युट्, अनादेशः, चक्षिङः ख्याञ्, पुंसः ख्यानं पुंख्यानमित्यत्रापि पुमो मस्य रुत्वं स्यादित्यत आह—ख्याञादेशे नेति । भाष्ये ' चक्षिङः ख्याञ् ' इति पठित्वा पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धकाण्डे रषाभ्यामिति णत्वविध्यनन्तरं 'ख्याञः शस्य यो वा ' इति पठितमिति वक्ष्यते । एवंच यत्वस्यासिद्धतया खकारस्य अम्परकत्वाभावात् ' पुमः खयि ' इति रुत्वं नेत्यर्थः । पुंख्यानमिति । ' मोऽनुस्वारः ' ' वा पदान्तस्य ' इति परसवर्णविकल्पः । नच 'वर्जने प्रतिषेधः, असनयोश्चे'ति अनादेशे परे प्रतिषेधात् कथमत्र ख्याञादेश इति वाच्यम्। ख्याञादेशप्रयोजनपरवार्तिके पुंख्यानमित्यादिप्रयोगात्तदुपपत्तेः ।

नश्छव्यप्रशान् । न इति षष्ठ्यन्तं पदस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । अम्परे इत्यनुवर्तते, रु इति च । तदाह—अम्पर इत्यादिना । अप्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह—न त्विति । विसर्ग इति । शार्ङ्गिन् छिन्धि, चक्रिन् त्रायस्व, इति स्थिते नकारस्यानेन रुत्वं अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । ततो विसर्गः, सत्वं, सस्य श्चुत्वेन शकार इत्यर्थः । शार्ङ्गिँश्छिन्धीति । अनुनासिकपक्षे रूपम् । शार्ङ्गिंश्छिन्धीति । अनुस्वारपक्षे रूपम् । एवं चक्रिँस्त्रायस्वेत्यनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु चक्रिंस्त्रायस्वेति । त्रैङ् पालने । ङित्वादात्मनेपदी । त्राहीति प्राचीनग्रन्थस्तु प्रामादिकः । त्रायत इति त्राः, त्रा इवाचरति त्राति इत्याचारक्विबन्तात् लोट् परस्मैपदमिति वा कथञ्चित् समाधेयम् । प्रशानिति । प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । मो नो धातोरिति मस्य नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । नॄन्पे । नॄन् इति द्वितीयान्तशब्दस्वरूपपरं षष्ठ्यन्तम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नलोपाभावोऽपि सौत्र एव । मतुवसो रु इत्यतः रु इत्यनुवर्तते । उभयथर्क्ष्वित्यतः उभयथेत्यनुवर्तते । कदाचित् भवति कदाचिन्न भवतीत्येवमुभयथा रुः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । विकल्प इति यावत् । तदाह—नॄनित्यस्येत्यादिना । अलोऽन्त्यस्य । नॄन् पाहीति स्थिते नस्य रुत्वम् । अनुनासिकानुस्वा-

ᳲकᳲपौ च ।८।३।३७॥ कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयो-पध्मानीयौ स्तः। चाद्विसर्गः। येन नाप्राप्तन्यायेन 'विसर्जनीयस्य सः' (सू १३८) इत्यस्यापवादोऽयम्। न तु 'शर्परे विसर्जनीयः' (सू १५०) इत्यस्य। तेन 'वासः क्षौमम्' इत्यादौ विसर्ग एव। नॄँᳲपाहि – नॄंᳲपाहि – नॄँः पाहि – नॄंः पाहि – नॄन्पाहि। (१४३) कानाम्रेडिते। ८।३।१२॥ कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे।

रविकल्पः। खरवसानयोरिति रेफस्य नित्यं विसर्गे प्राप्ते। कुप्वोःᳲकᳲपौ च। कुप्वोः इति छेदः। ओसस्सस्य रुत्वे तस्य खर्परत्वात् विसर्गः, जिह्वामूलीयस्य शर्षुप्र-संख्यातत्वेन खत्वात्। तस्य च विसर्गस्य खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य इति लोपः। अतः सूत्रे कुप्वोरिति न विसर्गः श्रूयते। विसर्जनीयस्य स इत्यतो विस-र्जनीयस्येत्यनुवर्तते। तदाह—कवर्गे इत्यादिना। क्रमादिति यथासंख्यसूत्रल-भ्यम्। चाद्विसर्ग इति। 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यतो विसर्जनीय इत्यनु-कृष्यत इत्यर्थः। चकारः पक्षे विसर्गसमुच्चयार्थ इति यावत्। अन्यथा जिह्वामूली-योपध्मानीयाभ्यां विसर्गस्य बाध एव स्यादिति भावः। एवं च प्रकृते पकारे परे विसर्गस्य सत्वं बाधित्वा कदाचिदुपध्मानीयः कदाचिद्विसर्गः। तयोः उच्चारणे भेदः। इहादेशयोः कपावुच्चारणार्थौ, नतु विधेयकोटिप्रविष्टौ। ननु कुप्वोरिति जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गविधिना यथा विसर्जनीयस्य सत्वं बाध्यते, तथा शर्परे विसर्जनीय इति केवलविसर्गविधिरपि बाध्येत। तथाच वासः क्षौममित्य-त्रापि कुप्वोरिति कदाचित् जिह्वामूलीयः कदाचिद्विसर्गश्च स्याताम्। इष्यते तु केवलविसर्ग इत्यत आह—येन नाप्राप्तेति। 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवादः' इति न्यायः। प्राप्तेति भावे क्तः। येनेति कर्तरि तृतीया। कर्तृ-कर्मणोरिति षष्ठी तु न भवति, न लोकेति निषेधात्। द्वौ नञावावश्यकत्वं द्योत-यतः। यस्य विधेरवश्यं प्राप्तौ सत्यामित्यर्थः। अनेन न्यायेन कुप्वोरिति विधिः विसर्जनीयस्य स इत्यस्यैवापवादः। सत्वे प्राप्त एव तदारम्भात्। शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य तु कुप्वोरिति नापवादः। कः करोतीत्यादौ शर्परे खरीत्यप्राप्तेऽपि कुप्वो-रित्यस्यारम्भादित्यर्थः। तेनेति। वासः क्षौममित्यादौ कुप्वोरिति विधिना शर्परे इत्यस्य बाधाभावेन शर्परे खरीति केवलविसर्ग एव भवतीत्यर्थः। नॄँᳲपाहि, नॄंᳲ-पाहि, इत्युपध्मानीयपक्षे आनुनासिक्ये अनुस्वारे च सति रूपद्वयम्। नॄँः पाहि, नॄंः पाहि, इति विसर्गपक्षे अनुनासिकानुस्वाराभ्यां रूपद्वयम्। नॄन् पाहीति रुत्वा-भावे रूपम्। तथाच पञ्च रूपाणि। सूत्रे पे इत्यकारः उच्चारणार्थः। तथाच नॄन्पु-नातीत्यादावपि पञ्च रूपाणि भवन्ति। कानाम्रेडिते। कामिति द्वितीयान्तशब्द-स्वरूपपरं षष्ठ्यन्तम्। षष्ठ्याः सौत्रो लुक्। नलोपाभावोऽपि सौत्र एव। अलो-ऽन्त्यपरिभाषया कान्शब्दान्तस्येति लभ्यते। रु इत्यनुवर्तते। तदाह—कान्नका-रस्येत्यादिना। संपुंकानामिति। कान् इत्यस्य वीप्सायां द्विर्वचने कान् कान्

'संपुंकानाम्' (वा ४८९२) इति सः । यद्वा, (१४४) कस्कादिषु च ।८।३।४८॥ ≍क≍पयोरपवादः । इण्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यात् । अन्यस्य तु सः । काँस्कान्-कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् । (१४५) संहितायाम् । ६।१।७२॥ इत्यधिकृत्य । (१४६) छे च । ६।१।७३॥ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन

इति स्थिते प्रथमनकारस्य रुत्वे अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । रेफस्य विसर्गः । तस्य विसर्जनीयस्य स इति सत्वं बाधित्वा कुप्वोरिति प्राप्तौ संपुंकानामिति सत्वमित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु संपुंकानामिति वार्तिके कान् इति निष्फलमित्याह—**यद्वेति** । **कस्कादिषु च** । इण इत्यनुवर्तते । इण इति पञ्चम्यन्तम् । विसर्जनीयस्य स इत्यतो विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते । कस्कादिष्विति विषयसप्तमी । कस्कादिगणे इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यादित्यर्थः । सोऽपदादावित्यतः स इति प्रथमान्तमनुवर्तते । कस्कादिषु अनिणः परस्य विसर्गस्य सत्वं स्यादित्यर्थः । तदेवं वाक्यद्वयं संपद्यते । कस्कादिषु तथाविधानामेव कृतषत्वसत्वानां निर्देशादयं विषयविभागः । **≍क≍पयोरपवाद इति** । ≍क≍पयोरित्युपलक्षणं कुप्वोरिति विहितविसर्गस्यापि । **अन्यस्य तु स इति** । प्रकृते विसर्गस्य इणः परत्वाभावात् न षत्वम् । किन्तु सत्वमित्यर्थः । काँस्कानिति अनुनासिकपक्षे रूपम् । कांस्कानिति अनुस्वारपक्षे रूपम् । अथ कस्कादिगणं पठति—**कस्क इत्यादिना** । वीप्सायां द्वित्वे पूर्वखण्डे अकारात् परस्य विसर्गस्य सत्वम् । कः कोऽत्र भोः इति प्रयोगे तु संहिताविरहात् सत्वाभावः, कस्कादिषु चेत्यस्य 'तयोर्य्वावचि संहितायाम्' इति संहिताधिकारस्थत्वादित्याहुः । **कौतस्कुत इति** । वीप्सायां द्विर्वचने कुतः कुत आगत इत्यर्थे तत आगत इत्यण् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । अत एव निपातना'दव्ययात्त्यबि'ति न । **सर्पिष्कुण्डिकेति** । अत्र इणः परत्वात् षत्वम् । एवं धनुष्कपालं, चतुष्कपालमित्यत्रापि । ननु कस्कादिगणे कांस्कानित्यस्य पाठाभावात् कथं सत्वमित्यत आह—**आकृतिगणोऽयमिति** । एवं च कस्कादित्वादेव कांस्कानित्यत्र सत्वसिद्धेः संपुंकानामित्यत्र कान्ग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ।

संहितायाम् । **इत्यधिकृत्येति** । छे चेत्यादि विधीयत इति शेषः । यद्यप्येतदिको यणचीत्यत्रैव वक्तव्यम् तथापि सूत्रक्रमानुरोधादिहोक्तम् । **छे च** । ह्रस्वस्य पितीत्यतः ह्रस्वस्येति तुगिति चानुवर्तते । संहितायामित्यधिकृतम् । तदाह—

---

१ अर्धमात्राधिककालव्यवाये उपश्लेष एव नास्तीति औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तपदार्थनिमित्तक विधीनां छे चेत्यादीनां तत्र प्राप्त्यभावात्संहिताधिकारो व्यर्थ इति भाष्यम् ।

दः। ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः। श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कुत्वं न। स्वच्छाया। शिवच्छाया। (१४७) **आङ्माङोश्च**। ६।१।७४॥ एतयोश्छे परे तुक्स्यात्। 'पदान्ताद्वा' (सू १४९) इति विकल्पापवादः। आच्छादयति। माच्छिदत्। (१४८) **दीर्घात्**। ६। १। ७॥ दीर्घाच्छे परे तुक्स्यात्। दीर्घस्यायं तुक्, न तु छस्य। '-सेनासुराच्छाया-' (सू ८२८) इति ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते। (१४९) **पदान्ताद्वा**। ६।१।७६॥ दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात्। लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया॥

॥ इति हल्सन्धिप्रकरणम्॥

ह्रस्वस्येति। तुकः ककार इत्। उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वात् ह्रस्वस्यान्तावयवः। स्वस्य छायेति षष्ठीसमासे सुब्लुकि वकारादकारस्य तुकि स्वत् छायेति स्थिते वस्तुगत्या प्रक्रियाक्रमं दर्शयति—**चुत्वस्येत्यादिना श्चुत्वेन जः इत्यन्तेन**। ननु स्वच् छायेति स्थिते तुको ह्रस्वावयवस्य पदान्तत्वात् तत्स्थानिकचकारस्य चोः कुरिति कुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**चुत्वस्येति**। **आङ्माङोश्च**। छे तुगित्यनुवर्तते। तदाह—**एतयोरिति**। आङ्माङोरित्यर्थः। ननु दीर्घादित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पदान्ताद्वेति विकल्पापवाद इति**। **आच्छादयति। माच्छिददिति**। तुकि पूर्ववत् प्रक्रिया। **दीर्घात्**। छे तुगित्यनुवर्तते। तदाह—**दीर्घाद् छे परे तुक् स्यादित्यादिना**। 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति छकारस्य तुक् अन्तावयवः स्यात्। ततश्च छिदिधातोर्यङि, द्वित्वे, हलादिशेषे अभ्यासचर्त्वे गुणो यङ्लुकोरिति अभ्यासगुणे, तङि, चेछिद्यते इति स्थिते, छकारस्यान्त्यावयवे तुकि, तस्य श्चुत्वेन चकारे सति तत्पूर्वस्य छकारस्य खरि चेति चर्त्वेन चकारे सति, चेच्चिद्यत इति एकारात् द्विचकारमेव रूपं स्यात्, छकारो न श्रूयेतेत्यत आह—**दीर्घस्यायं तुगिति**। ततश्च छकारात् प्राक् दीर्घस्योपरि तुकि जश्त्वचुत्वचर्त्वेषु चेच्छिद्यत इति भवति। छकारस्य खर्परकत्वाभावाच्चर्त्वं न भवतीति चकारात् छकारश्रवणं निर्बाधम्। ननु दीर्घस्यायं तुगिति कुत इत्यत आह—**सेनेति**। उत्तरसूत्रे पदान्तदीर्घात् छे तुग्विकल्पविधानादिदं सूत्रमपादान्तविषयमभिप्रेत्य उदाहरति—**चेच्छिद्यत इति**। **पदान्ताद्वा**। तुक्, छे, दीर्घात्, इत्यनुवर्तते। तदाह—**दीर्घात् पदान्तादित्यादिना**। अयमपि तुक् दीर्घस्यैव नतु छस्य। उक्तज्ञापकात्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां हल्संधिप्रकरणं समाप्तम्॥

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् । ६ ।

'विसर्जनीयस्य सः' (सू १३८)। विष्णुस्त्राता। (१५०) **शर्परे विसर्जनीयः** । ८।३।३५॥ शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः, न त्वन्यत्। कः त्सरुः। 'घनाघनः क्षोभणः'। इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न। (१५१) **वा शरि** । ८।३।३६॥ शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात्। हरिः शेते-हरिश्शेते। 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' (वा ४८०६)। राम स्थाता-रामः स्थाता। हरि स्फुरति—हरिः स्फुरति। पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम्। 'कुप्वोꣳकꣳपौ च'। (सू १४२)। कꣳकरोति-कः करोति। कꣳखनति-कः खनति। कꣳपचति-कः पचति। कꣳफलति-कः फलति। (१५२) **सोऽपदादौ**।८।३।३८॥

विसर्जनीयस्य सः। हल्संधिनिरूपणे प्रसङ्गादिदं व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधात् पुनरुपन्यस्तं विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनार्थम्। **विष्णुस्त्रातेति**। विष्णुशब्दात् सुप्रत्यये तस्य रुत्वे विसर्गे सति विष्णुः त्रातेति स्थिते सत्वम्। **शर्परे विसर्जनीयः**। विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते। खरवसानयोरित्यतः खर्ग्रहणं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते। शर् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः। खर् विशेष्यम्। तदाह—**शर्परे खरीति**। विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह—**न त्वन्यदिति**। विसर्गस्य विसर्गविधानं तदितरपरिसंख्यानार्थमिति भावः। किं तदन्यदित्यत आह—**इह यथायथमिति**। 'यथास्वे यथायथम्' इति निपातितम्। यथासम्भवमित्यर्थः। कः त्सरुरित्यत्र सत्वम्, घनाघनः क्षोभण इत्यत्र कुप्वोरिति जिह्वामूलीयश्च न भवतीत्यर्थः। तथा च सत्वस्य कुप्वोरित्यस्य चायमपवाद इत्युक्तं भवति। **वा शरि**। विसर्जनीयस्येति, विसर्जनीय इति चानुवर्तते। विसर्गस्य विसर्गविधानं च तस्य सत्वपरिसंख्यानार्थम्। वाग्रहणाच्च सत्वपरिसंख्यानं पाक्षिकम्। तदाह—**शरि परे इत्यादिना**। **हरिः शेत इति**। विसर्गस्य विसर्जनीयपक्षे सत्वपरिसंख्याने रूपम्। **हरिश्शेत इति**। विसर्गस्य विसर्गविध्यभावपक्षे सत्वे सति तस्य श्चुत्वेन शकारे रूपम्। **खर्परे शरि**। खर् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः। शर् विशेष्यम्। खर्परके शरि परे विसर्गस्य लोपविकल्पो वक्तव्य इत्यर्थः। लोपाभावपक्षे वा शरीति भवति। **रामः स्थातेति**। रामः स्थातेति स्थिते विसर्गलोपे अविसर्गमेकसकारं रूपम्। एवं हरि स्फुरतीत्यत्रापि। **पक्षे इति**। विसर्गस्य लोपाभावपक्षे वा शरीति विसर्गे सति सविसर्गमेकसकारं रूपम्। तदुभयाभावे तु सत्वे सति द्विसकारं रूपमिति रूपद्वयम्। ततश्च लोपपक्षसिद्धाविसर्गैकसकाररूपसंकलनया त्रीणि रूपाणीत्यर्थः। **कुप्वोꣳकꣳपौ च**। हल्संधिनिरूपणे व्याख्यातमप्येतत् प्रकरणानुरोधात् पुनरुपन्यस्तम्। कꣳकरोतीति जिह्वामूलीयपक्षे। कः करोतीति विसर्गपक्षे। एवमग्रेऽपि। **सोऽपदादौ**। कुप्वोरित्यनुवर्तते। अपदादाविति तद्विशेषणम्। द्वित्वे एकवचन-

विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः । 'पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्' (वा ५०३३) । पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति । अनव्ययस्येति वाच्यम्' (वा४६०१) । प्रातःकल्पम् । 'काम्ये रोरेवेति वाच्यम्' (वा ४६०२) नेह । गीःकाम्यति । (१५३) इणः षः । ८।३।३९॥ इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । (१५४) **नमस्पुरसोर्गत्योः** ।८।३।४०॥ गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात्कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः करोति । पुरोऽव्ययम्' (सू ७६८) इति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वा-

---

मार्थं प्रत्येकाभिप्रायं वा एकवचनम् । विसर्जनीयस्येत्यप्यनुवर्तते । तदाह—**विसर्जनीयस्येत्यादिना** । कुप्वोरित्यस्यायमपवादः । **पाशकल्पक** । एतद्वार्तिकं ग्रन्थकृता न धृतम् । **पयस्पाशमिति** । याप्ये पाशप् । कुत्सितं पय इत्यर्थः । **यशस्कल्पमिति** । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । ईषदसमाप्तं यश इत्यर्थः । **यशस्कमिति** । अज्ञाते कुत्सित इत्यादिना कः । **यशस्काम्यतीति** । यश आत्मन इच्छतीत्यर्थे सुप आत्मन इत्यनुवृत्तौ काम्यच्चेति काम्यच् । सनाद्यन्ता इति धातुत्वाल्लडादयः । **अनव्ययस्य** । सोऽपदादाविति विधिः अव्ययविसर्गस्य न भवतीत्यर्थः । **प्रातःकल्पमिति** । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । ईषदसमाप्तः प्रातःकाल इत्यर्थः । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातश्शब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वं न विरुध्यते, दोषाभूतमहः, दिवाभूता रात्रिरितिवत् । **काम्ये रोः** । काम्यप्रत्यये परतः रुस्थानिकस्यैव विसर्गस्य सोऽपदादाविति विधिर्भवतीत्यर्थः । **गीःकाम्यतीति** । गिरमात्मन इच्छतीत्यर्थे काम्यजादि पूर्ववत् । गॄधातोः क्विपि 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे रेफस्य विसर्गः । तस्य च रुस्थानिकत्वाभावान्न सत्वम् । किंतु कुप्वोरित्येव भवतीत्यर्थः । **इणः षः** । इण इति पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते । तदाह—**इणः परस्येति** । **पूर्वविषये इति** । अत्र कुप्वोरिति अपदादाविति अनव्ययस्येति काम्ये रोरेवेति च संबध्यते इति भावः । तेन उच्चैःकल्पं, दोःपाशं, गीःकाम्यतीत्यादौ न षत्वमिति भावः । सर्पिष्पाशमित्यादौ पूर्ववत् पाशबादि । **नमस्पुरसोः** । इत उत्तरमपदादाविति न संबध्यते । विसर्जनीयस्य स इति कुप्वोरिति चानुवर्तते । तदाह—**गतिसंज्ञयोरित्यादिना** । कुप्वोरित्यस्यायमपवादः । **नमस्करोतीति** । नमस् इति सकारस्य रुत्वे विसर्गे तस्य कुप्वोरिति विधिं बाधित्वा अनेन सत्वम् । ननु प्रादिषु पाठाभावात् कथं नमश्शब्दस्य गतित्वमित्यत आह—**साक्षादिति** । **विभाषेति** । साक्षात्प्रभृतीनि चेत्यत्र विभाषा कृञीत्यतो विभाषेत्यनुवृत्तेरिति भावः । **तदभाव इति** । गतित्वाभावपक्षे कुप्वोरिति जिह्वामूलीये सति नमᳲकरोतीति रूपमित्यर्थः । **पुरः प्रवेष्टव्या इति** । 'पॄ पालनपूरणयोः' भ्राजभासेत्यादिना क्विप्, उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं, रपरत्वं, ततो जसि अन-

नेह । पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः । (१५५) इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ।८।३।४१॥ इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । 'अप्रत्ययस्य' किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनि-

---

व्ययत्वेन गतित्वाभावान्न सत्वम् । अनव्ययत्वसूचनार्थमेव पूः पुरौ इत्युक्तम् ।

इदुदुपधस्य । विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते । इदुदुपधस्येति तद्विशेषणम् । इदुतौ उपधे यस्येति बहुव्रीहिः।कुप्वोरिति चानुवर्तते । तदाह—**इकारोकारेति । अप्रत्ययस्येति** । प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थे तु कविभिः कृतमित्यत्रापि षत्वं स्यात् । तत्र भिसः प्रत्ययत्वेऽपि विसर्गमात्रस्य प्रत्ययत्वाभावात् । अत्र इदुद्भ्यामप्रत्ययस्येत्येतावतैव इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्गस्येत्यर्थस्य सिद्धत्वादुपधा-ग्रहणं न कर्तव्यमिति हयवरट्सूत्रे भाष्ये स्थितम्—"उपधाग्रहणं न करिष्यते । इदुद्भ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः" इति । **निष्प्रत्यूहमिति** । प्रत्यूहो विघ्नः तस्याभावः निष्प्रत्यूहम् । अर्थाभावे अव्ययीभावः । **आविष्कृतमिति** । प्रकाशे प्रादुराविः स्यादित्यमरः । **दुष्कृतमिति** । दुस् दुरिति प्रादौ पठितम् । तत्र प्रथमस्य सान्तस्य षत्वं निर्विवादम् । रेफान्तस्य तु इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति हयवरट्सूत्रस्थभाष्यसम्मतपक्षान्तरे षत्वं न भवति, तत्र विसर्जनीयस्य सकारस्थानिकत्वाभावात् । **अग्निः करोतीति** । विसर्गस्य व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययावयवत्वादिति भावः ।

ननु मातृशब्दात् पञ्चम्येकवचनं ङसिः । ऋत उदिति ऋकारस्य अकारस्य च उकारः एकादेशः । रपरत्वम् । मातुर् स् इति स्थिते रात्सस्येति सलोपः । मातुः कृपेत्यत्रापि षत्वं स्यात् । उर् इत्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन अप्रत्ययतया तदवयवरेफ-स्थानिकविसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वाभावात् । नच उ इत्यस्यैव एकादेशतया पूर्वान्तत्वेऽपि रेफस्य प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । उरण्रपर इत्यत्र आद्यन्तौ टकिता-वित्यतः अन्तग्रहणानुवृत्तिमङ्गीकृत्य रेफस्य एकादेशान्ततया भाष्ये सिद्धान्तित-त्वात् । अत एव च 'रदाभ्या'मिति सूत्रे 'थलि च सेटि' इति सूत्रे च 'गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तते' इति भाष्यम्, 'उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति, पूर्वभक्तश्च रेफः' इति कैयटश्च संगच्छते । नच उर् इत्यस्य परादित्वे प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । मातृ अस् इत्यस्यां दशायां हि सकारसन्निधौ अकारस्य प्रत्ययत्वाभावेन तत्स्थाने भवन् उर् इत्यादेशः प्रत्यय-त्वं न भजते । प्रत्ययत्वस्य समुदायनिवेशित्वात् । यस्तु कृते उरादेशे अवशिष्टः सकारः प्रत्ययसंज्ञकः, स तु लुप्त एव । अस्तु वा परादित्वेन उर् इत्यस्य प्रत्यय-त्वम् । तथापि तस्य पूर्वान्तत्वात् अप्रत्ययत्वात् तद्विसर्गस्य षत्वमप्रत्यूहम् । नच अ-न्तवत्त्वे कर्तव्ये षत्वस्यासिद्धत्वात् न तत्रान्तवत्त्वप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे-न स्थानिवदित्युक्त्या तदितरातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानात् । अत एव

मित्तकस्य न षत्वम्। कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात्' (वा ४६१५)। तेनेह न। मातुः कृपा। 'मुहुसः प्रतिषेधः (वा ४६११)। मुहुः कामा। (१६६) **तिरसोऽन्यतरस्याम्**।८।३।४२॥ तिरसो विसर्गस्य सो वा स्यात्कुप्वोः। तिरस्कर्ता–तिरःकर्ता। (१६७) **द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे**।८।३।४३॥ कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुप्वोः। द्विष्करोति–द्विः करोति। इत्यादि। 'कृत्वोऽर्थे' किम्। चतुष्कपालः। (१५८) **इसुसोः सामर्थ्ये**।८।३।४४॥

अमी च्चीरपेणेत्यत्र ईत्वणत्वे सिध्यतः। तत्र एकारे अदश्शब्दसम्बन्धित्वस्य पे इत्यत्र एकाजुत्तरपदत्वस्य च अन्तवत्त्वाधीनत्वात्। तस्मात् उर् इत्यस्य पूर्वान्तत्वे मातुः कृपेत्यत्र षत्वं दुर्वारमित्यत आह—**एकादेशेति**। एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्य एकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः। **भ्रातुष्पुत्रेति**। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्यापि विसर्गस्य षत्वप्रवृत्तौ भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठो व्यर्थः स्यात्। कस्कादिषु चेति षत्वार्थो हि तत्र पाठः।षत्वस्य च अनेनैव सिद्धौ।किं तेनेति भावः।

मुहुसः। षत्वस्येति शेषः। अत्र 'पुम्मुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति भाष्ये पठितम्। तत्र पुंग्रहणमनुवादमात्रम्। 'संपुंकानां सो वक्तव्य' इत्यनेन गतार्थत्वात्। **तिरसो**। सोऽपदादावित्यतः स इत्यनुवर्तते, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति च। इण इति निवृत्तम्, असंभवात्। तत्सन्नियोगात् ष इति च निवृत्तम्। तदाह—**तिरसो विसर्गस्येत्यादिना**। **तिरस्कर्तेति**। कुप्वोरिति प्राप्ते सत्वम्। तदभावे जिह्वामूलीयविसर्गौ। **द्विस्त्रिश्चतुरिति**। इतिकरणानन्तरं शब्दानामिति शेषः। विसर्जनीयस्येति कुप्वोरिति अन्यतरस्यामिति इणष्ष इति चानुवर्तते। 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति कृत्वसुचोऽर्थः कृत्वोऽर्थः। तत्र वर्तमानानां द्विः त्रिः चतुः इति शब्दानां विसर्गस्येत्यन्वयः। तदाह—**कृत्वोऽर्थ इत्यादिना**। **द्विष्करोतीति**। 'द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुच्' इति कृत्वोऽर्थे सुच्। आदिना त्रिष्करोति चतुष्करोतीति गृह्यते। सर्वत्र विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यप्राप्ते विभाषेयम्। षत्वाभावे कुप्वोरिति जिह्वामूलीयविसर्गौ। कृत्वोऽर्थे यो विसर्ग इति तु न व्याख्यातम्, तथा सति चतुष्करोतीत्यत्र अव्याप्तेः, चतुश्शब्दे चः संयोगान्तलोपेन विसर्गस्य तत्र प्रातिपदिकावयवत्वात्। **चतुष्कपाल इति**। चतुर्षु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणि विवक्षिते तद्धितार्थोत्तरपदेति समासः। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक्। अत्र चतुरशब्दस्य कृत्वोऽर्थे अवृत्तेर्न तद्विसर्गस्य षत्वविकल्पः, किंतु इदुदुपधस्येति नित्यमेव षत्वम्। ननु तत्र प्रत्ययावयवभिन्नस्येति व्याख्याने 'चतेरुरन्' इत्यौणादिकप्रत्ययावयवत्वात् विसर्गस्य कथमिह इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वम्। अतस्तत्र प्रत्ययभिन्नस्येत्येव व्याख्यानमुचितम्। एवंचात्र चतुर्शब्दविसर्गस्य प्रत्ययत्वाभावादिदुदुपधस्येति नित्यषत्वं निर्बाधं भविष्यतीति चेत्, नैष दोषः। कवि-

इसुसोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति – सर्पिः करोति । धनुष्करोति – धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । 'सामर्थ्ये' किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् । (१५६) नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ८।३।४५ ॥ इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात्कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । 'अनुत्तरपदस्थस्य' इति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽप्र-

---

भिः कृतमित्यादौ षत्ववारणाय प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । चतुरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव। अतः प्रत्ययावयवभिन्नस्येति पर्युदासस्तत्र न भवति, 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' इत्यादिनिर्देशबलेन चतुरशब्दे अव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकार्यत्वात्। द्विनामा त्रिनामा च कश्चित् । द्विः करोति त्रिः करोति । अत्रापि न षत्वम् , कृत्वोऽर्थे अवृत्तेः ।

इसुसोः । इणष इत्यतः ष इति, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति, अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । तदाह—**इसुसोर्विसर्गस्येति । सर्पिष्करोतीति** । व्युत्पत्तिपक्षे अत्र विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यप्राप्तौ विभाषावचनम् । षत्वाभावपक्षे कुप्वोरिति जिह्वामूलीयविसर्गौ । धनुष्करोतीत्यत्राप्येवम् । ननु एकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं वृत्तावेव, नतु वाक्ये, इति समर्थसूत्रे भाष्ये कैयटादिषु च स्पष्टम् । एवंच सर्पिष्करोतीति धनुष्करोतीति वाक्ये कथमयं षत्वविकल्प इत्यत आह—**सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति** । विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षा, पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवशात् यः परस्परान्वयः सा व्यपेक्षा । इदं तु सामर्थ्यं वाक्येषु विद्यते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इत्यादौ । एवंच सर्पिष्करोतीत्यादौ एतादृशं व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति भवत्युदाहरणम् । व्यपेक्षालक्षणमेवात्र सामर्थ्यमाश्रित्य सर्पिष्करोतीति भाष्ये उदाहृतत्वादिति भावः । नच पेचुः काष्ठैः, सख्युः कामः, कविभिः कृतमित्यादौ षत्वं शङ्क्यम्, अत्र प्रातिपदिकावयवयोरेव इसुसोर्ग्रहणात्, नित्यं समास इत्युत्तरसूत्रोदाहरणे तयोरेव संभवेनार्थाधिकाराश्रयणात् साहचर्याच्च। **तिष्ठत्विति**। तिष्ठतु सर्पिरित्येकं वाक्यम्। पिब त्वमुदकमित्यन्यत् । तत्र सर्पिरित्यस्य पिब इत्यत्रान्वयाभावान्न सामर्थ्यम् । अतो नायमत्र षत्वविकल्पः । नापि इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वम्, प्रत्ययावयवत्वात् । अत एव प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्यानं नाश्रितम्। तथा सति तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकमित्यत्र विसर्गस्य प्रत्ययैकदेशस्य प्रत्ययभिन्नतया इदुदुपधस्येति षत्वापत्तेः । **नित्यं समासे** । इसुसोरित्यनुवर्तते, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति च । तदाह—**इसुसोरित्यादिना । सर्पिष्कुण्डिकेति** । सर्पिषः कुण्डिकेति विग्रहः । समासे व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यस्यापि सत्त्वात् 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति षत्वविकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् । **परमसर्पिःकुण्डिकेति** । अत्र विसर्गस्य उत्तरपदस्थ-

मासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थो, व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च। (१६०) **अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य** । ८। ३। ४६ ॥ अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु । न तूत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कुम्भः। अयस्पात्रम्। अयस्सहिता कुशा अयस्कुशा। अयस्कर्णी। 'अतः' किम्। गीःकारः। 'अनव्ययस्य' किम्। स्वःकामः। 'समासे' किम्। यशः करोति। 'अनुत्तरपदस्थस्य' किम्। परमयशःकारः। (१६१) **अधश्शिरसी पदे** । ८।३।४७॥ एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे। अधस्पदम्। शिरस्पदम्। समास इत्येव। अधः पदम्। शिरः पदम्। अनुत्तरपदस्थस्येत्येव। परमशिरःपदम्। कस्कादिषु च। भास्करः॥

॥ इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

त्वान्न षत्वम्। इदुदुपधस्येति षत्वं तु न, विसर्गस्यात्र प्रत्ययावयवत्वात्। प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्याने तु अत्रापि इदुदुपधस्येति षत्वं स्यात्, अत्र विसर्गस्य प्रत्ययैकदेशतया प्रत्ययभिन्नत्वात्। नन्वनेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह—**कस्कादिष्विति**। **व्यपेक्षाविरहेऽपीति**। तिष्ठतु सर्पिः, कुण्डिकां पश्येत्यादावित्यर्थः। अत्र चासमासत्वान्नित्यं समास इति न भवति। सामर्थ्याभावाच्च इसुसोः सामर्थ्ये इति च न भवति। प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यपि न भवति। अतस्तत्र षत्वप्राप्त्यर्थं कस्कादिषु पाठ इति भावः। **व्यपेक्षायामिति**। इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः। तत्र इसुसोस्सामर्थ्ये इति विकल्पप्राप्तौ नित्यषत्वार्थः कस्कादौ पाठ इति भावः। **अतः कृकमि**। अत इति पञ्चमी। 'विसर्जनीयस्य' इति 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति चानुवर्तते। तदाह—**अकारादित्यादिना**। **अयस्कार इति**। कुप्वोरिति बाधित्वा सत्वम्। एवमग्रेऽपि। **अयस्सहितेति**। अयसो विकार इति तु नोक्तम्, जानपदेत्यादिना ङीष्प्रसङ्गात्। **अयस्कर्णीति**। अय इव कर्णौ यस्या इति विग्रहः। 'नासिकोदरे'ति ङीष्। **अधश्शिरसी**। अधश्शिरसी इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। विसर्जनीयस्येति, स इति चानुवर्तते। तदाह—**एतयोरिति**। कुप्वोरित्यस्यापवादः। **अधस्पदमिति**। पदस्याधः इति विग्रहः। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। **शिरस्पदमिति**। शिरसः पदमिति विग्रहः। सौत्रक्रममनुरुध्य पुनराह—**कस्कादिषु चेति**। **भास्कर इति**। अत इति तपरकरणादतः कृकमीत्यस्य न प्राप्तिरिति सत्वप्राप्त्यर्थं कस्कादौ भास्करशब्दस्य पाठ इति भावः।

इति विसर्गसन्धिः।

अथ स्वादिसन्धिप्रकरणम् । ७ ।

'स्वौजसमौ—' (सू १८३) इति सुप्रत्यये 'शिवस् अर्च्यः' इति स्थिते। (१६२) **ससजुषो रुः । ८।२।६६ ॥** पदान्तस्य सस्य 'सजुष्' शब्दस्य च रुः स्यात्। जश्त्वापवादः । (१६३) **अतो रोरप्लुतादप्लुते । ६।१।११३ ॥** अप्लुतादतः परस्य रोः उः स्यादप्लुतेऽति । 'भोभगोअघो—' (सू १६७) इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति। रुत्वमनूद्योत्वविधेः सामर्थ्यात्।

ससजुषो रुः । ससजुषोः रुः इति छेदः । 'रो रि' इति रेफलोपः । सश्च सजूश्च ससजुषौ तयोरिति विग्रहः । रुविधौ उकार इत् । तत्फलं त्वनुपदमेव वक्ष्यते । स इति सकारो विवक्षितः । अकार उच्चारणार्थः । पदस्येत्यधिकृतं सकारेण सजुष्शब्देन च विशेष्यते । अतस्तदन्तविधिः । सकारान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत् पदं तस्य रुः स्यादिति । स च अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति । ततश्च फलितमाह—**पदान्तस्य सस्येति । सजुष्शब्दस्य चेति** । सजुष्शब्दान्तं यत् पदं तदन्तस्य षकारस्येत्यर्थः । ततश्च सजुषौ सजुषः इत्यत्र षकारस्य न रुत्वम्, पदान्तत्वाभावात् । सजुष्शब्दान्तं यत्पदमिति तदन्तविधिना परमसजूरित्यत्र नाव्याप्तिः। नच सजूरित्यत्राव्याप्तिः शंक्या, व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति च परिभाषाद्वयं प्रत्ययग्रहणे यस्मादितिविषयम्, न तु येन[1] विधिरितिविषयमिति 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ननु शिवस् इति सकारस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन दकारः स्यात्, जश्त्वं प्रति रुत्वस्य परत्वेऽपि असिद्धत्वादित्यत आह—**जश्त्वापवाद इति** । तथा च रुत्वस्य निरवकाशत्वान्नासिद्धत्वमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति, 'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति च । शिवरु अर्च्य इति स्थिते । **अतो रोः** । 'ऋत उ'दित्यतः उदित्यनुवर्तते । अत इति पञ्चमी । एङः पदान्तादतीत्यतः अतीत्यनुवर्तते । तदाह—**अप्लुतादित्यादिना** । नन्वत्र उत्वं बाधित्वा 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' इति यत्वं परत्वात् स्यात । नच यत्वस्यासिद्धत्वात् उत्वं निर्बाधमिति वाच्यम्, कृतेऽपि उत्वे तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वस्य दुर्निवारत्वात् अत आह—**यत्वस्यापवाद इति** । यद्यपि भो भगो अघो इत्यंशे उत्वं नापवादः, तथाप्यपूर्वस्येत्यंशे उत्वमपवादः, प्राप्त एव अपूर्वकस्य रोर्यत्वे अतो रो-

---

१ चिन्त्यमिदम् । वस्तुतस्तु येन विधिरिति सहकारेण तदन्तविधिना यत्र तदन्तात्प्रत्ययो विधातुमिष्यते तत्रेमौ निषेधौ । यथा परमगर्गशब्दात् 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति न, परमनडशब्दात् फक् न, किंत्विञेव । न च प्रकृते प्रत्यय विधिरिति न दोषः।

(१६४) प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। ६।१।१०२॥ अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। (१६५) नादिचि। ६।१।१०४॥ अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। 'आद्गुणः' (सू ६९) 'एङः पदान्तादति' (सू ८६) शिवोऽर्च्यः। 'अतः' इति तपरः किम्। देवा अत्र। 'अति' इति तपरः किम्। श्व आगन्ता। 'अप्लुतात्' किम्। एहि सुस्रोत३ अत्र स्नाहि। प्लुतस्या-

रित्यस्यारम्भादिति भावः। ननु उत्वं प्रति रोरसिद्धत्वात् कथमुत्वं तस्येत्यत आह-**उत्वं प्रतीति**।

शिव उ अर्च्य इति स्थिते। **प्रथमयोः**। अकः सवर्णे इत्यतः अक इति, इको यणचीत्यतः अचीति चानुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम्। प्रथमयोरित्य-वयवषष्ठी। प्रथमाद्वितीये सुब्विभक्ती विवक्षिते। तदाह—**अकः प्रथमेत्यादि-ना। इति प्राप्त इति**। शिव उ इत्यत्र अकारस्य उकारस्य च स्थाने पूर्वसवर्णे आकारे प्राप्त इत्यर्थः। **नादिचि**। न आदिति छेदः। आदिति पञ्चमी। पूर्वस-वर्ण इत्यनुवर्तते। तदाह—**अवर्णादिति**। अनेन शिव उ इत्यत्र पूर्वसवर्णदी-र्घनिषेधः। **आद्गुण इति**। शिव उ इति स्थिते आद्गुण इति गुणं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तस्मिन्निषिद्धे सति बाधके निवृत्ते गुणः पुनरुन्मिषति। 'देवद-त्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति न्यायस्तु नात्र प्रवर्तते। देव-दत्ते हते सति तद्धन्तुर्हनने देवदत्तस्य न पुनरुन्मेष इति हि तदर्थः। देवदत्तं हन्तु-मुद्युक्तस्य हनने तु देवदत्तस्य उन्मेषोऽस्त्येव। प्रकृते च पूर्वसवर्णदीर्घेण गुणो न हतः। किंतु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं पूर्वसवर्णदीर्घस्य स्थितम्। प्रसक्ते च तस्मिन्निषिद्धे गुणोन्मेषो निर्बाध एवेति स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। 'अप-वादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायश्च एतन्मूलक एव। 'तौ सत्' 'मियोद्वयौ नदे' इत्यादिनिर्देशाश्चात्रानुकूला इत्यलम्। **एङः पदान्तादतीति**। शिवो अर्च्य इति स्थिते ओकारस्य अकारस्य च स्थाने पूर्वरूपम् ओकारः। **देवा अत्रेति**। देवास् अत्रेति स्थिते, सस्य रुः। तस्य दीर्घादाकारात् परत्वादतः परत्वाभावादुत्वं न। किंतु भो-भगो इति यत्वे लोपश्शाकल्यस्येति लोपः। **श्व आगन्तेति**। श्वस् आगन्तेति स्थिते, सस्य रुः, तस्य ह्रस्वाकारपरकत्वाभावादुत्वं न। किंतु यत्वं लोपश्च। **एहीति**। सुस्रोतश्शब्दः कस्यचित् संज्ञा। सम्बुद्धेर्हल्ङ्यादिलोपः, दूराद्धूते चेति टेः प्लुतः सस्य रुः। सुस्रोत३र् अत्रेति स्थिते प्लुतात् परस्य रोः उत्वनिवृत्तये अप्लुतादिति पदमित्यर्थः। नन्वत्र रोः अतः परत्वाभावादेव उत्वनिवृत्तिसिद्धेरप्लुतादिति व्यर्थ-मेवेत्यत आह—**प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयमिति**। उत्वे कर्तव्ये प्लुत-स्यासिद्धत्वादतः परोऽयं रुः। अतस्तस्य उत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्लुतादित्यावश्यक-मित्यर्थः। नन्वप्लुतादित्युक्तेऽपि रोरुत्वमत्र दुर्वारम्, उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धतया अप्लुतात् परत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह—**अप्लुतादिति विशेषणे तु त-**

सिद्धत्वादतः परोऽयम्। 'अप्लुतात्' इति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम्। दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात्। 'अप्लुते' इति किम्। तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त। 'गुरोरनृत—' (सू ९७) इति प्लुतः। (१६६) हशि च।६।१।११४॥ अप्लुतादतः परस्य रोः उः स्याद्धशि। शिवो वन्द्यः। 'रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह। प्रातरत्र। भ्रातर्गच्छ। 'देवास्' इह इति स्थिते। रुत्वम्। (१६) भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि।८।३।१७॥ एतत्पूर्वकस्य रोर्यादेशः

त्सामर्थ्यादसिद्धत्वमिति। यदि उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वम्, तर्हि अप्लुतादिति विशेषणं व्यर्थमेव स्यात्, दत्तेऽपि विशेषणे प्लुतस्यासिद्धतया अप्लुतात् परत्वस्यापि सत्त्वेन उत्वप्राप्तिदोषतादवस्थ्यात्। अतः अप्लुतादिति विशेषणसामर्थ्यात् प्लुतस्य नासिद्धत्वमिति विज्ञायते इत्यर्थः। नन्वेवमपि अप्लुतादिति व्यर्थम्। प्लुतात् परस्य रोः अत इति तपरकरणादेव उत्वनिवृत्तिसिद्धेः। नच उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परत्वस्यापि सत्त्वादुत्वं स्यादिति वाच्यम्, तपरकरणसामर्थ्यादेव प्लुतस्यासिद्धत्वाभावविज्ञानेन अतः परत्वाभावेनैव उत्वनिवृत्तेः सम्भवादित्यत आह—**तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यमिति**। प्लुतस्यासिद्धत्वाभावसाधने इति शेषः। कुत इत्यत आह—**दीर्घनिवृत्त्येति**। देवा अत्रेत्यादौ दीर्घव्यावृत्त्या लब्धप्रयोजनकत्वादित्यर्थः। येन विना यदनुपपन्नं तत्तस्य गमकम्। यथा दिवा अभुञ्जानस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विना अनुपपद्यमानं रात्रिभोजनस्य गमकम्। प्रकृते तु प्लुतस्यासिद्धत्वेऽपि अत इति तपरकरणं देवा अत्रेत्यादौ दीर्घव्यावृत्तिरूपं प्रयोजनं लब्ध्वा उपपद्यमानं कथं प्लुतस्यासिद्धत्वाभावं गमयितुं शक्नुयादिति भावः। **तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्तेति**। अत्र पयस् इति स्थिते, सस्य रुः, तस्य प्लुतपरकत्वादुत्वं न। ननु दूराद्धूते चेति वाक्यस्य टेः प्लुतविधानात् कथमिह अग्निदत्तशब्दे आद्यवर्णस्य प्लुत इत्यत आह—**गुरोरिति**।

हशि च। अतो रोरप्लुतादिति पदत्रयमनुवर्तते। ऋत उदित्यतः उदिति च तदाह—**अप्लुतादित्यादिना**। **शिवो वन्द्य इति**। शिवस् वन्द्य इति स्थिते, सस्य रुः। तस्य अत्परकत्वाभावात् पूर्वसूत्रेण उत्वं न प्राप्तमिति वचनमिदम्। ननु प्रातरत्र भ्रातर्गच्छेत्यत्र रेफस्य अतो रोरिति हशि चेति च उत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**रोरित्युकारेति**। उकारः अनुबन्धः इत् यस्य सः उकारानुबन्धः, तस्यैव उत्वविधौ ग्रहणात् प्रातरत्र भ्रातर्गच्छेत्यत्र रेफस्य उत्वं न भवति। प्रातर् इति हि रेफान्तमव्ययम्। न तत्र रेफः उकारानुबन्धवान्। भ्रातृशब्दात् सम्बुद्धिः सुः, 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः' इति ऋकारस्य गुणः अकारो रपरः, हल्ङ्यादिना सुलोपः। अत्रापि न रेफः उकारानुबन्धवान्। अत उभयत्रापि रेफस्य उत्वं न भवतीत्यर्थः। अथ देवा इहेति रूपं दर्शयितुमाह—**देवास् इह इति स्थिते रुत्वमिति**। **भोभगो**। रोस्सुपीत्यतो रोरित्यनुवर्तते। भो भगो अघो

स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः। 'लोपश्शाकल्यस्य' (सू ६७) देवा इह-देवायिह। 'अशि' किम्। देवास्सन्ति। यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। न ह्ययमल्विधिः। रोरिति समुदायरूपाश्रयणात्। भोस्, भगोस्, अघोस् इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते।

(१६८) व्योर्लघुप्रयत्नतरः[1] शाकटायनस्य।८।३।१८॥ पदान्तयोर्वकारयका-

---

अ इत्येषां द्वन्द्वः। एते पूर्वे यस्मादिति बहुव्रीहिः। पूर्वशब्दश्च प्रत्येकं संबध्यते—भोपूर्वकस्य भगोपूर्वकस्य अघोपूर्वकस्य अकारपूर्वकस्य च रोरिति। तदाह—**एतत्पूर्वकस्येति**। अत्र सूत्रे भगो अघो इत्यत्र अघो अपूर्वस्येत्यत्र च एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमाशङ्क्याह—**असन्धिरिति**। सन्ध्यभावः सूत्रप्रयुक्त इत्यर्थः। 'कृतलब्ध' इत्यण्। देवाय् इह इति स्थिते यलोपं स्मारयति—**लोपश्शाकल्यस्येति**। देवा इहेति यलोपपक्षे रूपम्। तदभावे देवायिहेति। **देवास्सन्तीति**। देवास् सन्तीति स्थिते सस्य रुः। तस्य अश्परकत्वाभावाद्यत्वं न। किन्तु विसर्गः। विसर्जनीयस्य सः। नन्विह अश्ग्रहणं व्यर्थम्। नच देवार् सन्तीति स्थिते रेफस्य यत्वव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्, यत्वस्यासिद्धतया विसर्गे सति सत्वे देवास्सन्तीति सिद्धेरिति शङ्कते—**यद्यपीति**। परिहरति। **तथापीति**। अस्तु यत्वस्यासिद्धत्वात् रेफस्य विसर्गः।तथापि तस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं दुर्वारम्।अतः अश्ग्रहणमावश्यकमिति भावः। ननु यत्वविधौ विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कथं रुत्वम्। अनल्विधाविति निषेधात्। विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य यत्वविधेः स्थान्यलाश्रयत्वादित्यत आह—**न ह्ययमल्विधिरिति**। कुत इत्यत आह—**रोरिति समुदायरूपाश्रयणादिति**। यद्यपि यत्वविधिः विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रयति, तथापि नाल्विधिः। ह्रस्वत्वादिरूपवर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलाश्रयत्वस्य तत्र विवक्षितत्वात्। प्रकृते च यत्वविधिः रुत्वेनैव रेफमाश्रयति नतु रेफत्वेन, तथा सति प्रातरत्रेत्यादावतिव्याप्तेः। रुत्वं च रेफोकारसमुदायधर्मः। न तु रेफमात्रवृत्ति। अतो यत्वविधिः विसर्गस्थानिभूतं न रेफं वर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रयतीति नाल्विधिः। अतः यत्वे कर्तव्ये विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। अतः अशीति परनिमित्तमाश्रितमिति भावः। **निपाता इति**। चादेराकृतिगणत्वादिति भावः। **रोर्यत्वे कृत इति**। भोभगोअघो इत्यनेनेति शेषः। भोय् अच्युत इति स्थिते लोपश्शाकल्यस्येति न भवति, यकारस्य अपूर्वकत्वाभावात्।

व्योर्लघु। व् च य् च व्यौ तयोरिति विग्रहः। पदस्येत्यधिकृतम्। तच्च वकारयकाराभ्यां विशेष्यते। तदन्तविधिः। वान्तस्य यान्तस्य च पदस्येति लभ्यते।

---

१ लघुतरप्रयत्न इत्यर्थः। 'अवयवार्थातिशये तरब् वक्तव्यः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ, इति वार्तिकेन लघुत्वरूपस्यावयवार्थस्यातिशये लघुप्रयत्न इति समुदायात्तरप् बोध्यः।

रयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः। (१६९) ओतो गार्ग्यस्य ।८।३।२०॥ ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम्। भो अच्युत। लघुप्रयत्नपक्षे, भोयच्युत। 'पदान्तस्य' किम्। तोयम्। (१७०) उञि च पदे ।८।३।२१॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञि परे। स उ एकाग्निः। 'पदे' किम्। तन्त्रयुतम्। वेञः सम्प्रसारणे रूपम्। यदि तु

अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति। तथाच पदान्तयोर्यवयोरिति फलितम्। लघुः प्रयत्नो यस्योच्चारणे सः लघुप्रयत्नः। अतिशयितः लघुप्रयत्नः लघुप्रयत्नतरः। अन्यपदार्थस्य च वर्तिपदार्थप्रकर्षापेक्षः प्रकर्षः। लघुतरप्रयत्नक इत्यर्थः। प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम्। आन्तर्यात् यस्य यः, वस्य वः। अशीत्यनुवर्तते। शाकटायनमुनिग्रहणाद्विकल्पः। तदाह—**पदान्तयोरित्यादिना**। उच्चारणप्रयत्ने लघुतरत्वं विशदयति—**यस्येति**। ततश्च भोय् अच्युतेत्यत्र यकारस्य पाक्षिको लघुप्रयत्नो यकारः। वकारोदाहरणं तु 'असावादित्य इति वृत्तिः' इति शब्देन्दुशेखरे। **ओतो गार्ग्यस्य**। ओत इति पञ्चमी। व्योरित्यतो यग्रहणमनुवर्तते नतु वकारोऽपि, ओतः परस्य तस्यासंभवात्। पदस्येत्यधिकृतं यकारेण विशेष्यते। तदन्तविधिः। ओकारात् परो यः यकारस्तदन्तस्य पदस्येति लभ्यते। अलोऽन्त्यपरिभाषया पदान्तस्य यकारस्येति फलितम्। भोभगो इत्यतः अशीत्यनुवर्तते। लोपश्शाकल्यस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। स च पूर्वविहितलघुप्रयत्नस्य न भवति, विधानसामर्थ्यात्। तदाह—**ओकारादित्यादिना**। ननु लोपस्य कथं नित्यत्वम्। गार्ग्यग्रहणादित्यत आह—**गार्ग्यग्रहणं पूजार्थमिति**। व्याख्यानादिति भावः। **भो अच्युतेति**। अलघुप्रयत्नपक्षे यकारस्य नित्यं लोपः। लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युतेति। अत्र लघुप्रयत्नस्य विधिसामर्थ्यान्न लोपः। **तोयमिति**। अत्र यकारस्य पदान्तत्वाभावादोतो गार्ग्यस्येति न भवति। अनेन अत्र भोभगो इति नानुवर्तते इति सूचितम्। **उञि च पदे**। अपूर्वस्येति, पदस्येति, व्योरिति, लोप इति चानुवर्तते। तदाह—**अवर्णेति**। **स उ एकाग्निरिति**। उ इति निपातः। सस् उ इति स्थिते, सस्य रुः, भोभगो इत्यपूर्वत्वात् यत्वम्। लोपश्शाकल्यस्येति विकल्पनिवृत्त्यर्थमिदम्। वकारोदाहरणं तु 'असा उ एकाग्नि'रिति वृत्तिः। **पदे किमिति**। उञः पदत्वाव्यभिचारात् पदे इति तद्विशेषणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। **तन्त्रयुतमिति**। तन्त्रे उतमिति विग्रहः। अयादेशः। अत्र यकारस्य लोपनिवृत्त्यर्थं पदग्रहणमिति भावः। नन्वत्र उञ्परकत्वाभावादेव लोपनिवृत्तिसम्भवात् पदग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—**वेञ इति**। 'वेञ् तन्तुसन्ताने' इत्यतः क्तप्रत्यये, 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति वकारस्य संप्रसारणे उकारे, पूर्वरूपे, उतमिति रूपम्। अत्र उञ्परकत्वेऽपि तस्य उञः पदत्वाभावात्तस्मिन् परे यस्य लोपो न भवतीत्यर्थः। ननु

प्रतिपदोक्तो निपात उञिति ग्रहीष्यते, तद्धुत्तरार्थं पदग्रहणम् । (१७१) हलि सर्वेषाम् । (८।३।२२) भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन। भो देवाः। भो लक्ष्मीः । भो विद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते। अघो याहि। देवा नम्याः। देवा यान्ति। 'हलि' किम् । देवायिह— देवा इह। (१७२) रोऽसुपि। ८।२।६९॥ अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः। अहरहः। अहर्गणः। 'असुपि' किम्। अहोभ्याम् । अत्र 'अहन्'

स उ एकाग्निरित्यत्र उञ् प्रतिपदोक्तः, चादौ पठितत्वात्। उतमित्यत्र तु उञ् लाक्षणिकः, संप्रसारणादिविधिनिष्पन्नत्वात्। ततश्च 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषया चादिपठितस्यैव उञोऽत्र ग्रहणं भविष्यति । ननु उतमित्यत्र उञोऽपि । अतः पदग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—यद्यपीति। उत्तरार्थमिति। ङमो ह्रस्वादचीत्यर्थमित्यर्थः। एतच्चात्रैव भाष्ये स्पष्टम्।

हलि सर्वेषाम्। भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यनुवर्तते। व्योर्लघुप्रयत्नतरेत्यतः यकारग्रहणमनुवर्तते। तदाह—**भोभगो इत्यादिना । लघ्वलघूच्चारणस्येति।** ओकारात् परस्य यस्य लघुप्रयत्नतरस्यैवानेन लोपः । अलघुप्रयत्नतरस्य त्वोकारात् परस्य यस्य ओतो गार्ग्यस्येत्येव सिद्धम्। अपूर्वकस्य तु यस्य लघ्वलघूच्चारणस्येति विवेकः। **यकारस्येति।** वकारस्त्वत्र नानुवर्तते। भोभगोअघोअपूर्वस्य वकारस्याभावादिति वृत्तिः। 'अव्यपर' इति निर्देशादिति तदाशयः। वृक्षं वातीति वृक्षवाः, तमाचष्टे वृक्षव्, णयन्तात् क्विप्, इष्ठवद्भावाट्टिलोपः णेरनिटीति णिलोपः, वृक्षव् करोतीत्यत्र अपूर्वकस्य वस्य सम्भवेऽपि नात्र लोपप्रसक्तिः, अशीत्यनुवर्त्य अशात्मके हलीति भाष्ये व्याख्यातत्वात्। वृक्षव् हसतीति तु अस्मादेव भाष्यादसाधुरित्याहुः। **सर्वेषां मतेनेति।** सर्वाचार्यसंमतत्वादयं लोपो नित्य इति फलितम्। अत्र यदि 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य' इति वार्तिकेन 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ' इत्यत्र पठितेन एषामन्तस्य संबुद्धौ रुत्वं वा स्यात्, अव इत्यंशस्य ओकारश्चेत्यर्थकेन निष्पन्नाः भोरादिशब्दा एव गृह्येरन् तर्हि पुंलिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि तदन्यत्र द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च भो हरिहरौ, भो देवाः, भो लक्ष्मीः, भो विद्वद्वृन्द इत्यादौ लोपो न सिध्येत्। अतः भोस् इत्यादिनिपातानामप्यत्र ग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**भो देवा इत्यादि । देवा नम्या इति।** नचात्र यकारस्य लोपो व्योरित्येव लोपः सिद्ध इति वाच्यम्, लोपो व्योरिति लोपं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात्। **रोऽसुपि।** रः असुपीति छेदः। 'अहन्' इति सूत्रमनुवर्तते। तच्च लुप्तषष्ठीकं पदम्। तदाह—**अह्न इत्यादि । नतु सुपीति।** पर्युदासाश्रयणे तु नञिवयुक्तन्यायेन सुब्भिन्ने प्रत्यये परे इत्यर्थः स्यात्। ततश्च अहर्वानित्यादावेव स्यात्। न त्वहर्भातीत्यादावपि । अतः प्रसज्यप्रतिषेध आश्रितः। ननु अहन् इत्यस्य रुः स्यात् पदान्ते इत्यर्थकेन अहन्निति सूत्रेणैव

(सू ४४३) इति रुत्वम्। 'रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्' (वा ४८४७)। अहोरूपम्। गतमहो रात्रिरेषा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहोरात्रः। अहोरथन्तरम्। 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' (वा ४८५१)। विसर्गापवादः। अहर्पतिः। गीर्पतिः। धूर्पतिः। पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ। (१७३) रो रि। ८।३।१४॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्। (१७४) ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। ६।३।१११॥ ढरेफौ

सिद्धत्वात् किमर्थमिदमित्यत आह—रोरपवाद इति। अहरहरिति। नित्यवीप्सयारिति द्विर्वचनम्। अहन् अहन् इति स्थिते रत्वम्। 'न लुमता' इति निषेधात् सुप्परकत्वाभावः। अहन्निति रुत्वे तु 'अतो रोरप्लुता'दित्युत्वं स्यात्। अहर्गण इति। अह्नां गण इति विग्रहः। अहन्निति रुत्वे तु हशि चेत्युत्वं स्यात्। अहोभ्यामिति। अहन् भ्यां इति स्थिते नकारस्य सुप्परकत्वान्न रेफः। अत्रेति। अहन्निति रुत्वे हशि चेत्युत्वे आद्गुणः। रूपरात्रि। अहन्शब्दस्येति शेषः। रोऽसुपीति रत्वस्यापवादः। अहोरूपमिति। अहो रूपमिति विग्रहः। अहन् रूपमिति स्थिते नकारस्य रुत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः। रत्वे तु हशि चेत्युत्वं न स्यात्। गतमहो रात्रिरेषेति। अहन् रात्रिरिति स्थिते, रुत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः। रत्वे तु उत्वं न स्यात्। ननु अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे, अहस्सर्वैकदेशेत्यादिना समासान्ते अचि, यस्येति चेति लोपे, अहन् रात्र इति स्थिते, नकारस्य रुत्वे उत्वे, आद्गुणे, 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वे, अहोरात्र इति रूपम्। अत्र नकारस्य रात्रिशब्दपरकत्वाभावात् कथं रुत्वम्। ततश्च रोऽसुपीति रत्वे उत्वं न स्यादित्यत आह—एकदेशेति। अहोरथन्तरमिति। अहश्च रथन्तरं चेति द्वन्द्वः। रथन्तरं सामविशेषः। अहरादीनाम्। ननु अहरादीनामिति रेफविशिष्टस्य उपादानात् रेफस्य रेफविधानं व्यर्थमित्यत आह—विसर्गापवाद इति। अहर्पतिरिति। अह्नां पतिरिति विग्रहः। गीर्पतिरिति। गिरां पतिरिति विग्रहः। धूर्पतिरिति। धुरां पतिरिति विग्रहः। उभयत्रापि 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घः। पक्ष इति। रत्वाभावपक्षे विसर्गस्य कुप्वोरिति उपध्मानीयविसर्गौ। इदुदुपधस्येति तु तपरकरणान्न।

रो रि। रः इति षष्ठी। 'ढो ढे लोप' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते तदाह—रेफस्येति। पुनर् रमते इति स्थिते प्रथमरेफस्य लोपः। ढ्रलोपे। ढ्‌च रेफश्च ढ्रौ, तौ लोपयतीति ढ्रलोपः। ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे अण्, उपपदसमासः। ढलोपनिमित्तं रेफलोपनिमित्तं च विवक्षितम्। तच्च ढकाररेफात्मकमेव। ढो ढे लोपः, रो रीति तयोरेव ढ्रलोपनिमित्तत्वात्। तथाच ढलोपनिमित्ते ढकारे, रेफलोपनिमित्ते रेफे च परतः पूर्वस्याणो दीर्घ इति फलति। तदाह—ढरेफावित्यादिना। ढलोपे रेफलोपे च पूर्वस्याणो दीर्घ इति तु न व्याख्यातम्। तथा सति चयनीय-

लोपयतीति तथा, तस्मिन्वर्णेऽर्थाड्ढकारे रेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। पुना रमते। हरी रम्यः। शम्भू राजते। 'अणः' किम्। तृढः। वृढः। 'तृहू हिंसायाम्। 'वृहू उद्यमने'। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्। अजर्घाः।

मित्यनीयर्प्रत्ययान्ते तस्य लाप इति रफलोपे यकारादकारस्य, चकार चचारेत्यादौ अभ्यासे अकारस्य च हलादिशेषेण रेफलोपे दीर्घापत्तेः। पुना रमत इति। पुनर् रमत इति स्थिते रो रीति रेफलोपः। तन्निमित्ते रेफे परे नकारादकारस्य दीर्घः। हरी रम्य इति। हरिस् रम्य इति स्थिते रुत्वे रेफलोपे अनेन दीर्घः। शम्भू राजत इति। शम्भुस् राजत इति स्थिते रुत्वे रेफलोपे अनेन दीर्घः। त्रयाणामुदाहरणात् पूर्वेणैव णकारेणात्राण् गृह्यत इति सूचितम्। तृढः वृढ इति। अत्र ऋकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमण्ग्रहणम्। ऋकारश्चात्र अण्ग्रहणेन न गृह्यते। पूर्वेणैव णकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्। अन्यथा दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितौ किमण्ग्रहणेनेति भावः। ननु तृढो वृढ इत्यत्र ढ्रलोपस्यैवाभावात् दीर्घाप्रसक्तेरण्ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्र ढलोपं दर्शयितुमाह—तृहू हिंसायाम्। वृहू उद्यमन इति। आभ्यां क्तप्रत्यये 'हो ढः' इति ढत्वे 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धत्वे, तस्य ष्टुत्वेन ढकारे, ढो ढे लोप इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे, तृढः वृढ इति रूपे। अत्र ढलोपनिमित्ते ढकारे परे ऋकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमण्ग्रहणमिति भावः। ननु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्येव सिद्धौ पूर्वस्येति किमर्थमित्यत आह—पूर्वग्रहणमिति। ढ्रलोप इति सूत्रस्य 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढ्रलोपनिमित्तभूतढरेफयोः परतः पूर्वपदस्याणो दीर्घ इत्यर्थः स्यात्। ततश्च 'लिह आस्वादने' 'गुहू संवरणे' आभ्यां क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु इकारस्य उकारस्य च दीर्घो न स्यात्। तत्र ढलोपनिमित्तस्य ढस्य उत्तरपदस्थत्वाभावात् इकारस्य उकारस्य च पूर्वपदस्थत्वाभावाच्च। इष्यते च लीढो गूढ इति। अतः पूर्वग्रहणम्। कृते तु पूर्वग्रहणे तत्सामर्थ्यादनुत्तरपदस्थयोरपि ढरेफयोः परतः अपूर्वपदस्थस्यापि पूर्वस्याणो दीर्घः सिध्यतीत्यर्थः।

तथा उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तौ अजर्घाः इत्यत्रापि दीर्घो न स्यात्। गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। यङ्लुक्, द्वित्वम्, हलादिः शेषः, अभ्यासस्य रुक्, कुहोश्चुः, जश्त्वम्, लङ् सिप्, शप्, लुक्, लघूपधगुणः, रपरत्वम्, इतश्चेति इकारलोपः, हल्ङ्यादिना सुलोपः, जर्, गर् ध् इति स्थिते, 'एकाचो बश' इति गकारस्य भष्भावः घकारः, जश्त्वं दकारः, दश्चेति रुः, अडागमः, अजर्घर् र् इति स्थिते रो रीति रेफलोपः, ढ्रलोप इति दीर्घः, विसर्गः, अजर्घाः इति रूपम्। अत्रापि रेफलोपनिमित्तरेफस्य उत्तरपदस्थत्वाभावात् तस्मिन् परतः अकारस्य दीर्घो न स्यात्। अत उत्तरपदानुवृत्तिनिवृत्तये पूर्वग्रहणम्। यद्यपि ढ्रलोपे इत्यत्र ढलोपनिमित्तढकारविषये उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तिः असंभवादेव न सम्भवति, तथापि अजर्घा इत्यत्र रेफलोपनिमित्तरेफविषये उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये पूर्व-

लीढः । 'मनस् रथः' इत्यत्र रुत्वे कृते 'हशि च' (सू १६६) इत्युत्वे 'रो रि' (सू १७३) इति रेफलोपे च प्राप्ते । (१७५) विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १।४।२॥ तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति रेफलोपे प्राप्ते । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति 'रो रि' (सू १७३) इत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः । (१७६)

ग्रहणम् । तदनुवृत्तौ हि निरक्रम्, दूाक्रमित्यादावेव स्यात् । अजर्घा इत्यत्र न स्यात् । पुना रमत इत्यादौ असमासेऽपि न स्यात् । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयव एव रूढत्वादित्यलम् । ननु मनोरथ इत्यत्र मनस् रथ इति स्थिते, सस्य रुत्वे, तस्य रेफस्य हशि चेत्युत्वम् रो रीति लोपश्चेत्युभयं प्रसक्तम् । तत्र कतरत् बाध्यमित्यत्र निर्धारयति—**मनस् रथः इत्यत्रेत्यादिना** । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते, हशि चेत्युत्वे, रो रीति रेफलोपे च प्राप्ते, उत्वमेवेत्यन्वयः । ननु परत्वात् रेफलोप एव स्यादिति शङ्कितुमाह—**विप्रतिषेधे** । विप्रतिपूर्वात् सेधतेर्घञि उपसर्गवशात् परस्परविरोधे विप्रतिषेधशब्दः । विरोधश्च तुल्यबलयोरेव लोकसिद्धः । नहि मशकसिंहयोर्विरोध इत्यस्ति । तदाह—**तुल्यबलेति** । द्वयोः शास्त्रयोः क्वचिल्लब्धावकाशयोरेकत्र लक्ष्ये युगपत्सम्भवस्तुल्यबलविरोधः । कार्यस्य परत्वं परशास्त्रविहितत्वम् । **इति रेफलोपे प्राप्त इति** । हशि चेत्यस्यावकाशः शिवो वन्द्य इति । रेफलोपस्यावकाशः पुना रमत इति । तत्र हि रोरित्युकारानुबन्धग्रहणात् हशि चेत्यप्रसक्तम् । ततश्च तयोस्तुल्यबलयोः उत्वरेफलोपयोः मनोरथ इत्यत्र युगपत् सम्भवादन्यतरस्मिन् बाधनीये सति परत्वादुत्वं बाधित्वा रेफलोपे प्राप्ते इत्यर्थः।

तामिमां रेफलोपशङ्कां परिहरति—**पूर्वत्रेति** । अत्र रेफलोपस्यासिद्धत्वादित्यनुक्त्वा रो रीत्यस्यासिद्धत्वादिति ब्रुवन् पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवाभ्युपैति । ननु कार्यासिद्धत्वम् । तथा सति हि अतिदेशस्यारोपरूपत्वात् असिद्धत्वारोपान्निरधिष्ठानारोपासम्भवेन सूत्रोदाहरणसम्पत्त्यै परत्वाल्लब्धये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राऽभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनमिति न्यायेन स्थानीभूतरोरभावात् हशि चेत्यस्य प्राप्तिर्न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वे तु यथत् त्रैपादिकं शास्त्रं प्रवृत्त्युन्मुखं तत्तच्छास्त्र एवासिद्धत्वारोपात् पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परशास्त्रस्य उच्छेदबुद्धौ सत्यां 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते । तदुक्तम्—'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति । ततश्च स्थानिनो निवृत्त्यभावात् पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिर्निर्बाधा । एतच्च पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र, अचः परस्मिन्नित्यत्र, षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । न च तौ सदित्यादिनिर्देशात देवदत्तहन्तृन्यायो न सार्वत्रिक इति वाच्यम् । हते सति देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि देवदत्तस्य न पुनरुन्मेषः । हन्तृहन्तरि हतत्वारोपे तु सुतरां नोन्मेषः । देवदत्तं हन्तुमुद्युक्तस्य हनने तु देवदत्तस्य जीवनमस्त्येवेति न्यायशरीरम् । ताविल्यादौ च वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तमात्रम् । न तु हननस्थानीया

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६।१।१३२॥ अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः 'अकोः' किम् । एषको रुद्रः । 'अनञ्समासे' किम् । असश्शिवः । 'हलि' किम् । एषोऽत्र ।

लक्ष्ये प्रवृत्तिः । अतस्ताविल्यादौ नास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति तौ सदित्यादिनिर्देशः कथमेतस्य न्यायस्यानित्यतां बोधयितुमीष्टे । स्पष्टं चैतत् स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे । प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासम्भवात् हननसजातीया लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिरावश्यकी । ततश्च प्रवृत्तस्य रेफलोपस्यासिद्धत्वेऽपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेन रोरुन्मेषाभावादुत्वं न भवतीति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । न च उत्वकार्यासिद्धत्वपक्षेऽपि मनोरथसिद्धिरस्त्येव, दर्शनाभावरूपरेफलोपस्याभावरूपासिद्धत्वे सति रोरुन्मेषावश्यकत्वात् अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति वाच्यम्, एवमपि कार्यासिद्धत्वे अमू अमी इत्याद्यसिद्धेः । यथा चैतत्तथा अदस्शब्दनिरूपणावसरे प्रपञ्चयिष्यते ।

एतत्तदोः । एतत्तदोरित्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' इत्येकशेषस्य त्यदाद्यत्वस्य चाभाव आर्षः । सु इति लुप्तषष्ठीकम् पदम् एतत्तदोरित्यनेनान्वेति—एतत्तदोः सकारस्येति । अत एव सोर्लोपः सुलोप इति न षष्ठीसमासः, असामर्थ्यात् । अविद्यमानः ककारः ययोस्तौ अकौ तयोः अकोरिति बहुव्रीहिः । तदाह—**अककारयोरित्यादिना** । अनञ्समासे इति न पर्युदासः । तथा सति नञिवयुक्तन्यायात नञ्समाससदृशे समास एव स्यात्, नतु एष विष्णुरित्यादिवाक्येषु इत्यभिप्रेत्याह—**न तु नञ्समास इति । एष विष्णुः, स शम्भुरिति।** एषस् विष्णुः, सस् शम्भुरिति स्थिते सकारस्य लोपः । **एषको रुद्र इति** । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः' इति अकच् । अत्र एतच्छब्दस्य सककारत्वान्न सुलोपः। तच्छब्दे अकचि सको रुद्र इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । न च अकचि सति शब्दान्तरत्वात् प्राप्तिरेव नेति वाच्यम् 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति परिभाषया साकच्कस्य अशब्दान्तरत्वात् । परिभाषायां तु इदमेव[1] ज्ञापकम् । **असश्शिव इति** । न सः अस इति विग्रहः । विसर्जनीयस्य स इति सत्वे श्चुत्वेन शकारः । नञ्समासत्वान्न सुलोपः । अनेषश्शिव इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । **एषोऽत्रेति** । एषस् अत्रेति स्थिते, सस्य रुत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः, हल्परकत्वाभावान्न लोपः । अत्र एतत्तदोरवयवस्य सोरिति न व्याख्यातम्, असम्भवात्, सोः परत्वेन विहितस्य प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् । एतत्तद्भ्यां परस्य सोरित्यपि न भवति, एतत्तदोरिति षष्ठीविरोधात् । एतत्तद्भ्यां विहितस्येति व्याख्याने तु परमैष ददाति, परमस ददातीत्यत्र अव्याप्तिः । तत्र सोः समासाद्विहितत्वेन एतत्तद्भ्यां विहितत्वा-

---

१ चिन्त्यमिदम् । वस्तुतस्त्वत्र एतत्तच्छब्दयोरनुकरणत्वेन शब्दपरत्वात्सर्वार्थबोधकत्वव्याप्यसर्वनामत्वाभावात्सर्वाद्यन्तर्गणकार्याणामप्राप्तेः ।

(१७७) सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ।६।१।१३४॥ 'सस्' इत्येतस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत 'सेमामविड्ढि प्रभृतिम्' 'स ईं शिषे'। 'इह ऋक्पाद एव गृह्यते' इति वामनः । 'अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपि' इत्यपरे । 'सैष दाशरथी रामः' । 'लोपे चेत्' इति किम् । 'स इत्येति' । 'स एवमुक्त्वा' । 'सत्येव' इत्यवधारणं तु 'स्यश्छन्दसि बहुलम्' (सू ३५२६) इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । 'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्' ॥

॥ इति स्वादिसन्धिप्रकरणम् ॥

अथाजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । ८ ।

(१७८) अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १।२।४५॥ धातुं प्रत्ययं प्रत्य-

---

भावात् । अनङ्समास इति प्रतिषेधवैयर्थ्याच्च । अतः एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायिनः सोरिति व्याख्येयम् । **सोऽचि लोपे** । स इति प्रथमैकवचनान्तस्वरूपपरम् । ततः षष्ठ्या लुक् । सस्शब्दस्येति लभ्यते। सुलोप इत्यनुवर्तते । तदाह—**सस् इत्यादिना**

इति स्वादिसन्धिः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां सन्धित्रयं समाप्तम् ॥

अथ स्वौजसमौडित्यादिना स्वादिप्रत्ययान्वक्ष्यति। तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । किं तत् प्रातिपदिकमिति जिज्ञासायामाह—**अर्थवदधातुः** । अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थवत् । नपुंसकलिङ्गानुसारात् शब्दस्वरूपमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । अधातुरिति, अप्रत्यय इति च तद्विशेषणम्। न धातुरधातुरिति नञ्तत्पुरुषः । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति पुंस्त्वम् । अप्रत्यय इत्यावर्तते । प्रत्ययभिन्नं प्रत्ययान्तभिन्नं च विवक्षितम् । पूर्ववत्पुंस्त्वम् । संज्ञाविधाविति निषेधस्तु प्रत्ययस्य यत्र संज्ञा तद्विषय इति भावः । तदाह—**धातुं प्रत्ययमित्यादिना**। अव्युत्पन्ना डित्थादिशब्दा [1]इहोदाहरणानि । अर्थवदिति किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं प्रातिपदि-

---

१ परमश्चासौ गार्ग्यश्चेति परमगार्ग्यः तस्यापत्यं परमगार्ग्यायणः, अत्र समुदायस्यापत्यार्थेन संबन्धेऽपि गार्ग्य इत्येकदेशादेव यञिञोश्चेति फगुत्पत्तिः, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया गार्ग्य इत्यस्यैव यञन्तत्वात् । एतादृशस्थले गार्ग्य इत्येतन्मात्रस्यापत्यार्थेन संबन्धाभावेऽपि भाष्यकारप्रयोगप्रामाण्यादेव ततस्तद्धितोपपत्तिःसाधुत्वं च सिध्यति, एवं शिवो भगवान् भक्तिरस्येति विग्रहे शिवभगवच्छब्दस्य तद्धितार्थेन संबन्धेऽपि भगवदित्येकदेशादेव 'भक्तिः' इत्यण्। तेन शिवभागवतो देवी

यान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्। (१७९) कृत्तद्धित-समासाश्च। १।२।४६॥ कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः। पूर्व-

---

कसंज्ञा मा भूत्। सत्यां हि प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रतिवर्णं सुबुत्पत्तिः स्यात्, संख्या-कारकाभावेऽपि प्रथमैकवचनस्य सोर्दुर्वारत्वात् प्रथमाविभक्तेः कारकानपेक्षत्वात् तदेकवचनस्य संख्यानवगमेऽपि प्रवृत्तिर्भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च। नच हल्ङ्यादिना सुलोपात् प्रतिवर्णं सोरुत्पत्तावपि न क्षतिरिति वाच्यम्, एवमपि नलोपस्य दुर्वार-त्वात् अकारात् सोः रुत्वविसर्गापत्तेश्चेत्यलम्। अधातुरिति किम्। हनधातोर्लङि, तिप्, शप्, लुक्, इतश्चेतीकारलोपः, अडागमः, हल्ङ्यादिलोपः, अहन्निति रूपम्। अत्र धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबपवादे तिङि उत्पन्ने लुप्ते तस्मिन् प्रातिपदिक-संज्ञायाः प्रागुत्पन्नाया अनपगमात् नलोपः स्यात्। नच प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्र-त्ययान्तपर्युदासादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम्। एवमपि प्राक्प्रवृत्तप्रातिपदि-कत्वस्यानपगमात्। नचैवमपि कार्यकालपक्षे नलोपार्थं प्रातिपदिकसंज्ञायां क्रिय-माणायां प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्। तर्हि हे राजन्नित्यत्रापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावे सति नलोप-स्याप्रसक्तौ 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति तन्निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नच राजन्शब्दस्यौ-णादिककनिन्प्रत्ययान्तस्य कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वान्नलोपप्रसक्तौ 'न ङिसंबु-द्ध्योः' इति निषेधोऽर्थवानिति वाच्यम्। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे कृत्तद्धितेत्य-स्याप्रवृत्तेः। एवं चास्मादेव निषेधात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्याप्रत्ययान्त इति पर्यु-दासो न प्रवर्तत इति विज्ञायते। एवं च अहन्नित्यत्राप्यप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदि-कत्वप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमधातुग्रहणम्। अप्रत्यय इति किम्। हरिषु करोषि इत्यत्र सुप्सिपोरर्थवत्त्वात् अप्रत्ययान्तत्वाच्च प्रातिपदिकत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्रत्यय इति प्रत्ययपर्युदासः। नचात्र सुप्सिपोर्व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययान्तपर्यु-दासेनैव प्रातिपदिकत्वनिवृत्तिसंभवात् किं प्रत्ययपर्युदासेनेति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय-स्यैव प्रत्ययान्ततया केवलप्रत्यययोः सुप्सिपोः पर्युदासालाभात्। अप्रत्ययान्त इति किम्। हरिषु करोषि। अत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदाययोः प्रत्ययभिन्नत्वादर्थवत्त्वाच्च प्रातिपदिकत्वं मा भूत्।

कृत्तद्धित। कृच्च तद्धितश्च समासश्चेति विग्रहः। पूर्वसूत्रात् प्रातिपदिक-मित्यनुवर्तते, बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्तद्धितेति तदन्तग्रहणम्। तदाह—**कृत्तद्धितान्तावित्यादिना**॥ कृत्तद्धितान्तयोः प्रत्य-

---

भागवत इत्यादीनां सिद्धिः। इमानि च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्धितान्तत्वाभावा-दर्थवत्सूत्रोदाहरणानि बोध्यानि।

सूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम्। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव। तेन वाक्यस्य न। (१८०) प्रत्ययः।३।१।१॥ आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम्। (१८१) परश्च ३।१।२॥ अयमपि तथा। (१८२) ङ्याप्प्रातिपदिकात्।४।१।१॥ ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्या पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः। 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' (प ७२) इत्येव सिद्धे ङ्या-

---

यान्तत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ कृत्तद्धितग्रहणम्। केवलयोः कृत्तद्धितयोः संज्ञायां प्रयोजनाभावात् संज्ञाविधाविति निषेधोऽत्र न भवति। अस्मादेव पूर्वसूत्रे संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तलाभात् प्रत्ययान्तपर्युदासः। केचित्तु अर्थवदित्यनुवर्त्य तत्सामर्थ्यात् तदन्तविधिमाहुः। कृदन्ते यथा—कर्ता भर्ता इत्यादि। तद्धिते यथा—औपगव इत्यादि। समासे यथा—राजपुरुष इत्यादि।

ननु समासग्रहणं व्यर्थम्, समासे राजपुरुष इत्यादिशब्दानां पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धत्वात्। न च उत्तरपदोत्तरलुप्तप्रत्ययं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासः शङ्क्यः, उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि समुदायस्याप्रत्ययान्तत्वात्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासो न प्रवर्तत इति 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधेन ज्ञाप्यत इति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितत्वादित्यत आह—पूर्वसूत्रेणेत्यादिना। नियमशरीरं दर्शयति—यत्रेति। पूर्वो भागः पदमित्युपलक्षणम्। उत्तरभागस्तु प्रत्ययो नेत्यपि द्रष्टव्यम्[1]। अन्यथा जन्मवानित्यादौ प्रातिपदिकत्वं न स्यात्, स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पूर्वभागस्य पदत्वात्। नचात्र कृत्तद्धिते तद्धितग्रहणसामर्थ्यादेव प्रातिपदिकत्वं संभवतीति वाच्यम्, दाक्षिरित्यादौ तद्धितग्रहणस्य चरितार्थत्वात्। तत्र हि प्रकृतिभागो न पदम्, भत्वेन तद्बाधात्। पूर्वो भागः पदमित्यनुक्तौ बहुपटव इत्यत्र पादिपदिकसंज्ञा न स्यात्। ईषदसमाप्ताविस्यनुवृत्तौ 'विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु' इति सूत्रेण पटव इति प्रथमाबहुवचनान्तात् पूर्वतः बहुच्प्रत्यये कृते अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वात् तदवयवजसो लुकि 'चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्' इति टकारादुकारस्य उदात्तत्वे चित्स्वरे कृते पुनर्जसि बहुपटव इति रूपम्। अत्र टकारादकार उदात्त इति स्थितिः। जसन्तात् पूर्वतो बहुच्प्रत्यये बहुपटव इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तु ततो जसन्तरं नोत्पद्येत। नचेष्टापत्तिः, तथा सति बहुच्प्रकृतिभूतजसन्ते जसःप्रातिपदिकावयवत्वाभावेन'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः'इति लुगभावाद्बहुपटव इति जसन्तस्यैव बहुच्प्रकृतितया चितस्सप्रकृतेर्विधीयमानश्चित्स्वरः जस

---

१ पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययरूप उत्तरभागो नेत्यपि बोध्यम्। तेन राजा इयान् इत्यादौ उत्तरभागस्य प्रत्ययरूपत्वेऽपि तस्य इदं शब्दप्रकृतिकत्वेन राजरूपपूर्वभागप्रकृतिकत्वाभावान्नियमशरीराक्रान्तत्वं सिद्धम्।

ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यान्ङ्याभ्यां[1] प्राङ्माभूदित्येवमर्थम् । (१८३) **स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्** ।४।१।२॥ ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः सुङस्योरुकारे-

---

कत्वे तु प्रातिपदिकावयवत्वात् जसो लुकि पटुशब्दस्यैव बहुच्प्रकृतितया टकारादुत्तरस्य चित्स्वरे सति पुनर्जसि बहुपटव इति रूपमुक्तं निर्बाधमिति भावः। नियमस्य फलमाह—**तेनेति** । उक्तनियमेनेत्यर्थः । अन्यथा 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन' इत्यादिवाक्यस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुब्लुक् स्यात् । न च वाक्यस्य प्रत्ययान्तत्वादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणादिति भावः । कृत्तद्धितसमासाश्चेति चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या' इति वार्तिकं गतार्थम् ।

प्रत्ययः ॥ तृतीयाध्यायस्यादिमं सूत्रमिदम् । इत ऊर्ध्वमा पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः । हनश्च वधः, ई च खनः, लडादीनां कुक्च, इत्यादीनामादेशागमानां तु न प्रत्ययसंज्ञा, महासंज्ञाकरणात् ॥ **परश्च** । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयसूत्रमेतत् । **अयमपि तथेति** ॥ अयमपि योगः आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकार इत्यर्थः । अवधिनियमे तु व्याख्यानमेव शरणम् ॥ **ङ्याप्प्रातिपदिकात्** ॥ चतुर्थाध्यायस्यादिमं सूत्रमिदम् । ङी च, आप् च, प्रातिपदिकं चेति समाहारद्वन्द्वः । ङी इति, ङीप्ङीष्ङीनां सामान्येन ग्रहणम् । आबिति टाप्डाप्चापां ग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । तदाह—**ङ्यन्तादित्यादिना** ॥ आ पञ्चमेत्यवधिनियमे तु व्याख्यानमेव शरणम् । ननु प्रातिपदिकादित्येव सूत्र्यताम् । ङ्याब्ग्रहणं मास्तु । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया ऊङ्प्रत्ययान्तात् श्वश्रूशब्दादिव दण्डिनी अजा खट्वा इत्यादिभ्योऽपि ङ्याबन्तेभ्यः सुबादिप्रत्ययसंभवादित्यत आह—**प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति** ॥ स्त्रीलिङ्गबोधकङीबादिप्रत्ययविशिष्टस्येत्यर्थः ॥ **यथा स्यादिति** । यथेति योग्यतायाम् । ङ्याबन्तादेव तद्धितः प्राप्तुं योग्यः । स च ङ्याब्ग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः । व्यवच्छेद्यं दर्शयति—**ङ्याभ्यां प्राङ्माभूदिति**। ततश्च लोहिनिका आर्यका च सिध्यति। तथाहि—लोहितशब्दस्तावत् 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। ततश्च ओकारः उदात्तः। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति परिशिष्टौ इकाराकारावनुदात्तौ । तथाच 'वर्णादनुदात्तात्तोपधातो नः' इति मणौ विद्यमानाल्लोहितशब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां

---

[1] ङ्याब् ग्रहणं 'यूनस्तिः' 'ऊङुतः' इति त्यूङोरप्युपलक्षणं, तेन युवतितरा ब्रह्मबन्धुतरेत्यादेःसिद्धिः । आद्ये 'जातेश्चे'ति निषेधान्न पुंवत्वं, वयोवाचिनां जातित्वाङ्गीकारात् ।

कारौ जशट्ङपाश्चेतः । (१८४) विभक्तिश्च । १।४।१०४॥ सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ

ङीप्, तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च प्राप्तः । 'लोहितान्मणौ' इति स्वार्थिकः कनपि प्राप्तः । तत्र स्वार्थिकत्वादन्तरङ्गः परश्च कन् नत्वसंनियोगशिष्टं ङीपं बाधित्वा प्रवर्तेत । ततश्च ङीपो न प्रसक्तिः । कोपधत्वेन तोपधत्वाभावात् । ततश्च लोहितकशब्दात् 'अजाद्यतः' इति टापि प्रत्ययस्थादित्यादिना इत्वे लोहितिकेत्येव स्यात्, न तु लोहिनिकेति । इष्यते तु रूपद्वयमपि । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र ङीब्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् अन्तरङ्गं परमपि कनं बाधित्वा नत्वसंनियोगशिष्टे ङीपि कृते, लोहिनीशब्दात् कनि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, लोहिनिकेति रूपम् । वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकतया नत्वसंनियोगशिष्टङीबभावे तु लोहिताशब्दात् कनि, ह्रस्वे, पुनः कान्तात् टापि, प्रत्ययस्थादितीत्वे लोहितिकेत्यपि सिध्यति । तथा आर्यशब्दात् स्वार्थिके कनि, समुदायोत्तरटापैव स्त्रीत्वबोधनसंभवादेकाज्द्विर्वचनन्यायेन कनन्तादेव टापि, कनः पूर्वं टाबभावात्, आत्स्थानिकस्य अतोऽभावात् उदीचामातस्स्थाने इति इत्वविकल्पस्याप्रवृत्तौ, प्रत्ययस्थादिति नित्यमित्वे आर्यिकेत्येव स्यात्, आर्यकेति न स्यात् । इष्यते तूभयमपि । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र आब्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् स्वार्थिकं कनं बाधित्वा टापि, ततः कनि, केऽण इति ह्रस्वे, पुनः कनन्ताट्टापि, उदीचामातस्स्थाने इतीत्वविकल्पे रूपद्वयं सिध्यति ।

वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिः । सुपः प्रागेव च ङ्यापौ प्रवर्तेते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वात् । तथाहि । स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादि । तज्ज्ञानं पूर्वं भवति, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । ततस्तदाश्रयज्ञानम्, धर्मित्वेन प्रधानत्वात् लिङ्गादिभिराकाङ्क्षितत्वाच्च । ततः स्वमात्रापेक्षत्वात् लिङ्गस्य ज्ञानम् । ततो विजातीयक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसंख्याज्ञानम् । ततः कारकरूपविभक्त्यर्थापेक्षा भवति । तन्निवृत्तौ कुत्सादिज्ञानमिति कुत्सित इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । शब्दरत्ने च परिष्कृतमेतत् ।

स्वौजसमौट्[1] । सु-औ-जस्, अम्-औट्-शस्, टा-भ्यां-भिस्, ङे-भ्यां-भ्यस्, ङसि-भ्यां-भ्यस्, ङस्-ओस्-आम्, ङि-ओस्-सुप्, इत्येकविंशतिः स्वादयः । समाहारद्वन्द्वः, इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा, तथा सति सौत्रमेकवचनम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतं, प्रत्ययः, परश्चेति च यथायथं च विपरिणम्यते । तदाह—ङ्य-

१ अत्र स्वौजसमौट्छष्टाभ्यां, भिस्ङेभ्यां, भ्यस्ङसिभ्यां, भ्यस्ङसोसाम्, ङ्योस्सुप्' इति पञ्चानामवान्तरद्वन्द्वानां पुनर्द्वन्द्वः । तेन त्रयाणां भ्यां प्रत्ययानां द्वयोर्भ्यसोः द्वयोरोसोश्चैकशेषः सारूप्यात्प्राप्तो निवार्यते ।

स्तः। तत्र 'सु' 'औ' 'जस्' इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञाः। ताभिरिहापि व्यवहारः। (१८५) सुपः। १।४।१०३॥ सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः। (१८६) **द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने**। १।४।२२॥ द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः। (१८७) **बहुषु बहुवचनम्**। १।४।२१॥ बहुत्वे एतत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ। रामः। (१८८) सरूपा-

---

न्तादित्यादिना। **सुङस्योरिति**। सु-ङसि इत्यनयोरुकारेकारौ, जस्-शस्-इत्यनयोर्जकारशकारौ, औट्-टा-इत्यनयोष्टकारः, ङे—ङसि-ङस्-ङि-इत्येतेषां ङकारः, सुप् इत्यस्य पकारः, इत्येते इत्संज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्', 'चुटू', 'लशक्वतद्धिते', 'हलन्त्यम्' इति सूत्रैरिति शेषः। इत्संज्ञायां च लोपः। तदुच्चारणफलं तु तत्र तत्र वक्ष्यते। अथ 'न विभक्तौ तुस्माः' इत्याद्युपयोगिनीं विभक्तिसंज्ञामाह—**विभक्तिश्च**। सुप इति पूर्वसूत्रात् सुब्ग्रहणम्, तिङस्त्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं चानुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात्। तदाह—**सुप्तिङाविति**। चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभिः समावेशार्थः। तेन एकसंज्ञाधिकारस्थत्वेऽपि न पर्यायत्वम्। अन्यथा रामेभ्यः भवामः इत्यादौ विभक्तिसंज्ञाविरहेण न विभक्ताविति निषेधो न स्यात्। ननु प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा, कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीया,चतुर्थी सम्प्रदाने, अपादाने पञ्चमी, षष्ठी शेषे, सप्तम्यधिकरणे च इत्यादौ कथं प्रथमादिव्यवहारः, सूत्रकृता पाणिनिना प्रथमादिसंज्ञानामनुक्तत्वादित्यत आह—**तत्रेति**। तेषु स्वादिप्रत्ययेषु मध्य इत्यर्थः। **इत्यादीनामिति**। आदिना अम्-औट्-शस्-इत्यादीनां ग्रहणम्। **प्राचामिति**। पाणिनेः पूर्वेषां स्फोटायनाद्याचार्याणां शास्त्रे प्रथमाद्याः सप्तम्यन्ताः संज्ञाः स्थिता इत्यन्वयः। किं तत इत्यत आह—**ताभिरिति**। ताभिः प्रथमादिसंज्ञाभिः इहापि पाणिनीयशास्त्रेऽपि व्यवहारः संभवतीत्यर्थः। **सुपः**। सुप् प्रत्याहारः षष्ठ्येकवचनम्। 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इति सूत्रं तानीतिवर्जमनुवर्तते। एकश इति एकैकमित्यर्थः। 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस्। शसैव वीप्साया अभिधानात् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वं न। तच्च संख्यैकवचनाच्चेति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चयिष्यते। तिङस्त्रीणि त्रीणीत्यतः त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते। तदाह—**सुपस्त्रीणीत्यादिना**। **द्व्येकयोः**। द्व्येकयोरिति भावप्रधानो निर्देशः। अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**द्वित्वैकत्वयोरिति**। **बहुषु**। पूर्वसूत्रवैरूप्याय इहापि बहुशब्दो बहुत्वपर इत्याह—**बहुत्व इति**। नचात्र सूत्रे बहुशब्दस्य बहुत्वपरत्वेऽपि बहुत्वस्य एकत्वात् बहुष्विति बहुवचनं कथमिति शङ्क्यम्, बहुत्वसंख्याधारद्रव्यगतबहुत्वस्य बहुत्वगुणे आरोपेण तदुपपत्तेः। बहुत्वं च त्रित्वचतुष्ट्वादिपरार्धसंख्याव्यापकीभूतधर्मविशेषः, नतु त्रित्वाद्यन्यतममित्येकादशस्य प्रथमे 'बहुवचनेन सर्वप्रा-

णामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४ ॥ एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि

त्रैविकल्पः स्यात् ' इति कपिञ्जलाधिकरणे तद्भाष्यवार्तिकयोः स्थितम् । प्रपञ्चितं चास्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ । एवंच बहुरोदन इति वैपुल्यवाचिनो बहुशब्दात् न बहुवचनम् । व्यकयोरित्यादिप्रायपाठबलेन संख्यानियतस्यैव तथाविधबहुत्वस्यात्र विवक्षितत्वम् । एकस्यामेव स्त्र्यादिव्यक्तौ दारा इत्यादिप्रयोगे त्ववयवबहुत्वस्यावयविन्यारोपाद्बहुवचनं कोशवृद्धव्यवहारबलादित्यलम् । रुत्वविसर्गाविति । रामशब्दात् प्रथमाविभक्तौ एकवचने सुप्रत्यये सति, उकारस्य इत्वेन लोपे, ससजुषोरिति रुत्वे, खरवसानयोरिति विसर्ग इत्यर्थः । सु इत्युकारस्तु अर्वणस्त्रसावित्यादौ विशेषणार्थः । असीत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । ततश्च वाजमर्वत्सु इत्यत्र अर्वणस्तृविधिर्न प्रवर्तेत । नचात्र रोरसुप्त्वात् तदन्तस्य पदत्वाभावात् रेफस्य पदान्तत्वाभावात् कथमिह विसर्ग इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावेन रोः सुप्त्वात् । न च स्थानिवद्भावे कर्तव्ये त्रैपादिकस्य रोरसिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ' इति अप्रत्ययग्रहणेन स्थानिवत्त्वातिदेशे रोरसिद्धत्वाभावज्ञापनात् । तत्र ह्यप्रत्ययग्रहणम् अग्निःकरोति, कविभिःकृतमित्यादौ विसर्गपर्युदासार्थम् । स्थानिवत्त्वे कर्तव्ये रोरसिद्धत्वे तु तत्र विसर्गस्यैवाभावात् तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यलम् । राम इति ।

' रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ।'
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते । इति श्रुतिः ।

' करणाधिकरणयोश्च ' इत्यधिकारे ' हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वम् । अव्युत्पन्नः संज्ञाशब्दो वा । तथा सति अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वम् ।

अथ प्रातिपदिकार्थगतद्वित्वादिविवक्षायां प्रातिपदिकस्य द्वित्र्यादिप्रयोगप्राप्ताविदमारभ्यते—सरूपाणाम् । एकविभक्ताविति सरूपाणामित्यत्रान्वेति । समानं रूपं येषां तानि सरूपाणि । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः । निर्धारणषष्ठी । वृद्धो यूनेत्युत्तरसूत्रादेवेत्यपकृष्यते । शिष्यत इति शेषः । कर्मणि घञ् । एकश्चासौ शेषश्चेति पूर्वकालैकेति समासः । एकस्यां विभक्तौ परतः सरूपाणामेव दृष्टानां मध्ये एकः शिष्यत इति फलति । तदाह—एकविभक्तावित्यादिना । एवेति किम् । मातृशब्दस्तावज्जननीवाची, परिच्छेत्तृवाची च । तत्र मातृभ्यामिति भ्यामादौ क्वचित्सारूप्ये सत्यपि, औजसादिषु मातरौ माताराविति वैरूप्यदर्शनान्नैकशेषः । यद्यपि कतिपयविभक्तौ उक्तयोर्मातृशब्दयोः सारूप्येणैव दर्शनमस्ति । तथापि एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थो विवक्षितः । एतद्द्योतनायैव एकविभक्तावित्यत्र एकग्रहणम् एवकारापकर्षसिद्धार्थकथनपरम् एकग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति केचित् । एकशेष इत्येकपदोपादानं तु द्विबहूनामपि शेषो मा भूदित्येतदर्थम् । शेषपदानुपादाने तु सरूपाणां स्थाने एक आदेशः स्यात् । ततश्च अश्वश्च अश्वश्चेति द्व्युदात्तवतः स्थाने द्व्युदात्तवानादेशः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं

तेषामेक एव शिष्यते। 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (सू १६४)। 'नादिचि' (सू १६२) 'वृद्धिरेचि' (सू ७२)। रामौ। (१८९) चुटू। १।३।७॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः। इति जस्येत्संज्ञायाम्। (१९०) न विभक्तौ तुस्माः। १।३।४॥ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः। इति सकारस्य नेत्त्वम्। (१९१) अतो गुणे। ६।१।९७॥ अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। पर-

---

शेषग्रहणम्। एकविभक्ताविति सारूप्ये उपलक्षणम्। न तु एकविभक्तौ परतः एकशेषो भवतीति व्याख्यानमुचितम्, जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोरेकशेषापत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं प्रौढमनोरमायाम्। अत्र 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इति पूर्वसूत्रात् द्वन्द्व इत्यनुवृत्त्य द्वन्द्वे प्रसक्त इति व्याख्येयम्। ततश्च देवदेवः राजराज इत्यादौ नैकशेषः। द्वन्द्वापवाद एकशेष इति फलितम्। यद्यप्यनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते। तथापि द्वन्द्वापवाद एवायम्। असति ह्येकशेषे सुबुत्पत्तेः, पक्षे द्वन्द्वश्च स्यात्। सति तु अनेकसुबन्तविरहात् द्वन्द्वस्याप्राप्तिः फलिता। घटश्च घटश्च घटश्च तेषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वविषये तु नास्य प्रवृत्तिः। अनभिधानात्। द्वन्द्वे कृते एकशेष इति तु न व्याख्येयम्। पन्थान इत्यादौ ऋक्पूरित्यादिसमासान्तापत्तेः। करावित्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' इत्याद्यापत्तेः। पूर्वसूत्रादिह द्वन्द्वग्रहणानुवृत्तौ 'इदितो नुम् धातोः' इत्यत्र इदित इति निर्देशो लिङ्गम्। इत् इकारः इत्संज्ञको यस्य सः इदित्, अत्र इच्छब्दयोरेकविभक्तौ सारूप्येऽपि द्वन्द्वविषयत्वाभावान्नैकशेषः। अन्यथा तत्राप्येकशेषः स्यादित्यलम्।

राम औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**प्रथमयोरित्यादिना**। वृद्धिं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते आह—**नादिचीति**। तस्मिन् प्रतिषिद्धे सति वृद्धेः प्रवृत्तौ रामौ इति रूपमित्यर्थः। देवदत्तहन्तृहतन्यायस्तु नात्र प्रवर्तत इति स्वादिसंधौ मनोरथ इत्यत्र प्रपञ्चितम्। राम जस् इति स्थिते। **चुटू**॥ 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यतः इदित्यनुवर्तते। तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत आदिग्रहणमनुवर्त्य द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। षःप्रत्ययस्येत्यनुवर्तते। तदाह—**प्रत्ययाद्यावित्यादिना। इति जस्येति**। इत्संज्ञायां 'तस्य लोप'। इति लोपः। जकारस्तु जसश्शीत्यादौ शसो निवृत्त्यर्थः। अथ जसः सकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञायां लोपमाशङ्क्याह—**न विभक्तौ**। तु स् म एतेषां द्वन्द्वः। इत इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते। तदाह—**विभक्तिस्था इत्यादिना**। अथ राम अस् इति स्थिते अकस्सवर्णे दीर्घ इति सवर्णदीर्घस्यापवादं पररूपमाशङ्कितुमाह—**अतो गुणे**। एङि पररूपमित्यतः पररूपमित्यनुवर्तते। उस्यपदान्तादित्यतः अपदान्तादित्यनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम्। अत इति पञ्चमी। तदाह—**अपदान्तादित्यादिना। इति प्राप्त इति**। नच परत्वादकस्सवर्णे दीर्घ इति कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'अकस्सवर्णे दीर्घ' इति प्राप्त एवारभ्यमाणपररूपस्य

त्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। 'अतो गुणे' इति हि 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' (प ६०) इति न्यायेन 'अकः सवर्णे दीर्घः' (सू ८५) इत्यस्यैवापवादः। न तु 'प्रथमयोः-' (सू १६४) इत्यस्यापि। रामाः। (१६२) **एकवचनं संबुद्धिः।** २।३।४६॥ संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात्। (१६३) **एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः।** ६।१।६६॥ एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत्। सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह। हे कतरत् कुलेति। हे राम। हे रामौ। हे

तदपवादत्वात्, परादपवादस्य बलीयस्त्वादिति भावः। **परत्वादिति।** 'अतो गुणे' इत्यपेक्षया 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्य परत्वादित्यर्थः। ननु पररूपमिदं अपवादत्वात् सवर्णदीर्घमिव पूर्वसवर्णदीर्घमपि कुतो न बाधत इत्यत **आह—अतो गुण इतीत्यादि।** अनन्तरान् अव्यवहितानित्यर्थः। **उत्तरानिति।** व्यवहितानित्यर्थः। अतो गुण इत्युत्तरं अव्यक्तानुकरणस्येत्यादि पठित्वा, अकस्सवर्णे दीर्घः, प्रथमयोः पूर्वसवर्णः, इति पठितम्। ततश्च पररूपमिदं सवर्णदीर्घमेव बाधते, नतु तद्व्यवहितं पूर्वसवर्णदीर्घमपीति भावः। वस्तुतस्तु पुरस्तादपवादन्यायस्य नायं विषयः। नहि पररूपमिदं पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः। भवन्तीत्यादौ अप्राप्तेऽपि पूर्वसवर्णदीर्घे एतस्य पररूपस्यारम्भादित्यलम्।

रुत्वविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह—**रामा इति॥** हे राम स् इति स्थिते, 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः' इति विधास्यन् संबुद्धिसंज्ञामाह—**एकवचनम्।** प्रातिपदिकार्थलिङ्गेत्यतः प्रथमेत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। संबोधने चेत्यतः संबोधन इत्यनुवर्तते। तदाह—**संबोधन इत्यादिना॥** सुः संबुद्धिरित्येव सुवचम्। प्रथमाग्रहणानुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनस्य सुपो न ग्रहणम्। नचात्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं शङ्क्यम्। 'ह्रस्वस्य गुणः' इति संबुद्धौ परतोऽङ्गस्य गुणविधिबलात्, संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधाच्च। एतेन तदन्तसंज्ञानिवृत्त्यर्थमेकवचनग्रहणमित्यपास्तम्। **एङ्ह्रस्वात्।** एङ्ह्रस्वादित्यङ्गविशेषणम्। तदन्तविधिः। सुतिस्यपृक्तं हलित्यतो हलिति प्रथमान्तमनुवर्तते। तच्चाङ्गादित्यत्रान्वेति—अङ्गात् परं हलिति। लोपो व्योरित्यतो लोप इत्यनुवर्तते। तच्च हलित्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वेति। लुप्यत इति लोपः। कर्मणि घञ्। संबुद्धेरित्यवयवषष्ठी हलित्यत्रान्वेति। ततश्च एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात परं यत् हल् संबुद्ध्यवयवभूतं तल्लुप्यते इति फलति। तदाह—**एङन्तादित्यादिना।** ननु एङ्ह्रस्वादित्यस्याङ्गाधिकारस्थत्वाभावात् कथमङ्गस्य विशेष्यत्वलाभः। तस्य वा किं प्रयोजनम्। एङो ह्रस्वाच्च परं संबुद्ध्यवयवभूतं हल्लुप्यत इत्येवास्तु। तत्राह—**सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येत्यादि।** संबुद्धेः प्रत्ययत्वात् तत्प्रकृतेरङ्गत्वमर्थाल्लब्धम्। तस्य च एङा ह्रस्वेन च विशेषितत्वात् तदन्तविधौ एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परं हल्लुप्यत इत्यर्थलाभात् इह लोपो नेत्यर्थः। इहेत्यस्य विशेष्यमाह—**हे कतरत् कुलेतीति।** कतरशब्दस्य

रामाः। 'एङ्' ग्रहणं किम्। हे हरे। हे विष्णो। अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धि-गुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति। (१६४) अमि पूर्वः। ६।१।१०७॥ अकोऽम्यचि

नपुंसकत्वस्फोरणार्थं कुलशब्दः कतरशब्दान्नपुंसकलिङ्गात् संबुद्धिः सुः। 'अद्ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' इति तस्य अद्ड् आदेशः। डकार इत्। डित्त्वसामर्थ्या-दभत्वेऽपि टेरिति रेफादकारस्य लोपः 'वाऽवसाने' इति चर्त्वम्। कतरत् इति। यदि एङ्-ह्रस्वादित्यत्राङ्गस्य विशेष्यत्वं न स्यात्, तदा कतरदित्यत्र तकारस्य हलो ह्रस्वादका-रात् परत्वात् संबुद्धयवयवत्वाच्च लोपः प्रसज्येत। अङ्गस्य विशेष्यत्वे तु न दोषः। अत्र हि टिलोपानन्तरं कतर् इति रेफान्तमङ्गम्। तत्तु न ह्रस्वान्तम्। यत्तु ह्रस्वान्तं तन्नाङ्गम्। रेफादकारस्य सुस्थानिकाद्ड्डादेशावयवत्वेन प्रत्ययावयवतया प्रकृतिभागानन्तर्भावा-त्। नन्विह हल्ग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था। एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परस्य संबुद्धेर्लोपः स्यादित्येव व्याख्यायताम्। अस्तु वा हलनुवृत्तिः। तथापि एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गा-त् परा या संबुद्धिः तदवयवो हल्लुप्यते इति कुतो न व्याख्यायत इति चेत्, एवं सति हे ज्ञानेति न सिध्येत्। तदिदमजन्तनपुंसकलिङ्गाधिकारे ज्ञानशब्दप्रक्रियाव-सरे मूल एव स्पष्टीभविष्यति। हे हरे हे विष्णो इति। हरिशब्दाद्विष्णुशब्दाच्च संबुद्धिः सुः। ह्रस्वस्य गुण इति गुणः। हे हरे स्, हे विष्णो स्, इति स्थिते, ह्रस्वात् परत्वाभावात् सुलोपो न स्यात्। अत एङ्ग्रहणमित्यर्थः। ननु गुणात्पूर्वं हे हरि स्, हे विष्णु स्, इत्यस्यामेव दशायां ह्रस्वात्परत्वादेव सुलोपसंभवात् एङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अत्रेति। संबुद्धिलोपापेक्षया अयं गुणः परः, नि-त्यश्च अकृतेऽपि संबुद्धिलोपे तत्प्रवृत्तेः, कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य तत्प्रवृत्तेः, अतः संबुद्धिलोपात्प्रागेव ह्रस्वस्य गुणे कृते सति ह्रस्वात्परत्वाभावात् सोर्लोपो न स्यात्। अतः एङ्ग्रहणमित्यर्थः॥

अथ द्वितीया विभक्तिः। राम अम् इति स्थिते, न विभक्तौ तुस्मा इति मकारस्य नेत्त्वम्। अकः सवर्णे इति दीर्घं बाधित्वा अतो गुण इति पररूपं प्राप्तम् तद्बाधित्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते। **अमिपूर्वः**। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतः अक इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम्। इको यण-चीत्यतः अचीत्यनुवर्तते। तदाह—**अकोऽम्याचि**। अमि विद्यमानो योऽच् त-स्मिन् परे इत्यर्थः। राममिति मकारादकारस्य अमवयवाकारस्य च पूर्वरूपमकार

---

१ वस्तुतस्त्वत्र 'हल्ङ्याबि'ति सूत्राद्धल्ग्रहणानुवृत्तौ हे कुल इत्यादावव्या-प्तिः, तत्र अमिपूर्व इति पूर्वरूपे ममात्रस्य सम्बुद्धित्वाभावात् सम्बुद्धयवयवहलो लोप इति व्याख्यानेनैव तत्रादोषात्, एवं सति कतरदित्यत्रातिव्याप्तिः, तां वारयि-तुमङ्गस्याक्षेप इति। एवं चातिव्याप्त्यव्याप्तिस्थलप्रदर्शनाय कतरत्कुलेति द्वयोपा-दानम् बोध्यम्।

परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ । (१९५) लशक्वतद्धिते ।१।३।८॥ तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा । (१९६) तस्माच्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३॥ कृतपूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि । (१९७) अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८।४।२ ॥ अट् कवर्गं पवर्गं आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य

एको भवति । अचीत्यनुवृत्तौ अकः अमि परे पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशः स्यादिति लभ्यते । तथा सति अमो मकारसहितस्य पूर्वरूपं स्यात् । तन्मा भूदित्यजनुवृत्तिः । रामाविति । राम औट् इति स्थिते हलन्त्यमिति टकारस्य इत्संज्ञायां लोपः । औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । राम शस् इति स्थिते, न विभक्तौ तुस्मा इति सकारस्य नेत्त्वम् । तत्र शकारस्य अनन्त्यत्वाद्धलन्त्यमित्यप्राप्तावाह—**लशक्वतद्धिते** । ल, श, कु इति समाहारद्वन्द्वः । उपदेशेऽजनुनासिक इत्, आदिर्ञिटुडवः, षः प्रत्ययस्य इत्यतः इदिति, आदिरिति, प्रत्ययस्येति चानुवर्तते । अतद्धित इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तद्धितभिन्नस्य प्रत्ययस्य आदिभूतं लकारशकारकवर्गम् इत्संज्ञं भवतीत्यर्थः । तदाह—**तद्धितवर्जेत्यादिना** । अतद्धित इति किम् । 'कर्णललाटात्कनलङ्कारे' । कर्णिका । अत्र ककारस्य तद्धितावयवत्वान्नेत्त्वम् । सति तस्मिन् 'किति च' इत्यादिवृद्धिः स्यात् । एतेन प्रयोजनाभावादेव लशादितद्धितेषु नेत्त्वमित्यतद्धितग्रहणं व्यर्थमिति निरस्तम् । **इति शस इति** । शकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपः । शकारोच्चारणं तु जसः शी, तस्माच्छसो नः, इत्यादौ विषयविभागार्थम् । राम अस् इति स्थिते, अकः सवर्णे दीर्घ इति बाधित्वा, अतो गुण इति प्राप्ते, प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे, रामास् इति स्थिते ।

तस्माच्छसो । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण' इति पूर्वसूत्रकृतः संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः तस्मादित्यनेन परामृश्यते । दिक्शब्दयोगे पञ्चम्येषा । परस्येत्यध्याहार्यम् । शस इत्यवयवषष्ठी । स चावयवः परत्वेन विशेष्यते । स चावयवः अर्थात् सकार एव, अन्यस्यासंभवात् । तदाह—**कृतपूर्वेत्यादिना** । कृतपूर्वेति किम् । दीर्घात् परस्य शसवयवस्येत्युक्तौ, एतान् गाः पश्येत्यत्र गोशब्दात् शसः सस्यापि नत्वप्रसङ्गः । अतः कृतपूर्वसवर्णदीर्घादिति । गा इत्यत्र च औतोम्शसोरित्याकार एकादेशः, न तु पूर्वसवर्णदीर्घ इति ततः परस्य न नत्वम् । शसः किम् । रामाः । प्रकृते च नत्वे रामान् इति रूपम् । अत्र नकारस्य णत्वप्राप्तिमाशङ्कितुमाह—**अट्कुप्वाङ्** । रषाभ्यां नो णः समानपदे इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र न इति षष्ठ्यन्तम् । तेन च सूत्रेण रषाभ्यामव्यवहितपरस्य णत्वं विहितम् । रामेणेत्यादौ अडादिव्यवधानेऽपि प्राप्त्यर्थमिदमारब्धम् । अट् प्रत्याहारः, कुः कवर्गः, पुः पवर्गः । अट् च, कुश्च, पुश्च, आङ् च नुम्च तैर्व्यवधानम्, तस्मिन् सत्यपि रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र अडादिभिः समस्तैर्व्यवधानं रामेणेत्यादिलक्ष्ये

नस्य णः स्यात्समानपदे। 'पदव्यवायेऽपि' (सू १०५७) इति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम्। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। तच्चाकर्तुं शक्यम्। अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात्। इति णत्वे प्राप्ते। (१९८) पदान्तस्य। ८।४।३७॥ पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात्। रामान्। (१९९) यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्। १।४।१३॥ यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात्। 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदा-

---

काप्यसंभावितम्। एकैकव्यवायेऽपीति व्याख्याने तु रामेणेत्यादावव्याप्तिः। यथासंभवं मिलितैर्व्यवायेऽपीति व्याख्याने तु, नराणामित्यादावेकमात्रव्यवधाने णत्वं न स्यात्। अतः अडादिभिर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवायेऽपीति व्याख्येयम्। एवंच क्षुभ्नादिषु चेति णत्वनिषेधसूत्रे क्षुभ्नशब्दपाठोऽर्थवान्। सरूपाणामित्यादिनिर्देशाश्च उपपन्ना भवन्ति। तदाह—अट्कवर्गेत्यादिना। विवरणावसरे अट् कवर्ग इत्याद्यविभक्तिकनिर्देशाश्च न दूष्यन्ते, भाष्ये तथा बहुलमुपलम्भात्॥ समानपद इति। एकपद इत्यर्थः। अखण्डमेव पदमिह विवक्षितम्। तेन रामनामेत्यादौ नातिप्रसङ्गः। मातृभोगीण इत्यादौ णत्वोपपत्तिस्तु तद्धिताधिकारे वक्ष्यते। आङा व्यवाये पर्याणद्धमित्युदाहरणम्। इह आङ्ग्रहणाभावे तु उपसर्गादसमासेऽपीत्यत्र तदनुवृत्त्या णत्वं न स्यात्। नन्वड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वं भविष्यति। किमाङ्ग्रहणेनेत्यत आह—पदव्यवायेऽपीति। ननु 'इवि प्रीणने' ल्युट्, अनादेशः, इदित्वान्नुम्। प्रेन्वनम्। अत्र कुमति चेति नुमा व्यवधानेऽपि णत्वं स्यात्। किंच 'बृहि वृद्धौ' ल्युट्, इदित्वान्नुम्, नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः। बृंहणम्। 'तृंहू हिंसायाम्' ल्युट्। स्वाभाविकोऽयमनुस्वारः, तृंहणम्। इहोभयत्रापि णत्वं न स्यात्। अनुस्वारस्य अडाद्यनन्तर्भावात्। अत आह—नुम्ग्रहणमिति। नुम्ग्रहणेन अनुस्वारो लक्ष्यते। प्रयोगानुसारादित्यर्थः। एवं च नुम्ग्रहणं प्रत्याख्येयमित्याह—तच्चेति। ननु नुम्ग्रहणाभावे तल्लक्षितानुस्वारस्य कथं लाभ इत्यत आह—अयोगवाहानामिति। न विद्यते योगो येषां वर्णसमाम्नाये ते अयोगाः, अनुपदिष्टाः उपदिष्टैरगृहीताश्चेत्यर्थः। वाहयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीति वाहाः, अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः अनुस्वारविसर्गादयः। अट्सु उपदेशस्य पाठस्य हल्सन्धिनिरूपणावसरे उक्तत्वादित्यर्थः। स्पष्टं चैतत् हयवरट्सूत्रभाष्यवार्तिकयोः। उक्तं चात्रैव सूत्रे भाष्ये—'नार्थो नुम्ग्रहणेन। अनुस्वारे कृते अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वं सिद्धम्' इति। इति णत्व इति। शसवयवस्य नकारस्य णकारे प्राप्ते इत्यर्थः। पदान्तस्य। रषाभ्यां नो ण इत्यनुवर्तते। न माभूपू इत्यतो नेति च तदाह—पदान्तस्य नस्येत्यादिना।

अथ तृतीयाविभक्तिः। तत्र टा इति टकारस्य चुटू इतीत्संज्ञायां लोपः। टकारोच्चारणं तु टाङसिङसां द्वितीयाटौस्स्वित्यादौ विशेषणार्थम्। राम आ

दिग्रहणम्। 'विधिः' इति किम्। स्त्री इयती। 'प्रत्यये' किम्। प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत्। (२०७) अङ्गस्य। ६।४।१॥ इत्यधिकृत्य। (२०१)

इति स्थिते अङ्गकार्यं विधास्यन्नङ्गसंज्ञामाह--**यस्मात्प्रत्ययविधिः**। यस्मादिति प्रकृतिभूतादित्यर्थः। **यः प्रत्यय इति**। यच्छब्दान्तराध्याहारस्तु प्रत्यासत्तिलभ्यः। स च यस्माद्यस्य प्रत्ययस्य विधिः तस्मिन्प्रत्यये तदादिरङ्गसंज्ञःस्यदित्यर्थ इति यावत्। तत् प्रकृतिरूपं आदिर्यस्य तत् तदादि। नपुंसकत्वशाच्छब्दरूपमित्यध्याहार्यम्। तदाह--**तदादि शब्दस्वरूपमिति**। प्रकृते च रामशब्दस्य प्रकृतिमात्रस्य तदादित्वं व्यपदेशिवद्भावात् बोध्यम्। ननु यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदङ्गमित्येवास्तु। किमादिग्रहणेनेत्यत आह--**भवामीति**। भूधातोर्लट् मिप् कर्तरि शबिति विकरणसंज्ञः शप्। गुणावादेशौ अतो दीर्घो यञीति इत्यङ्गस्य दीर्घः। भवामीति रूपम्। तथा भूधातोर्लृट् मिप्। 'स्यतासी लृलुटोः' इति विकरणसंज्ञः स्यः। इट्। गुणावादेशौ। षत्वम्। अतो दीर्घो यञीति भविष्य इत्यङ्गस्य दीर्घः। भविष्यामीति रूपम्। अत्र आदिग्रहणाभावे मिप्प्रत्यये परतः भू इति प्रकृतिमात्रस्य अङ्गसंज्ञा स्यात् भूशब्दादेव मिप्प्रत्ययविधेः, नतु भव इत्यस्य भविष्य इत्यस्य च विकरणविशिष्टस्य, ततो मिप्प्रत्ययविधेरभावात्। ततश्च अतो दीर्घो यञीति मिप्प्रत्यये परतो दीर्घो न स्यात्। अतः आदिग्रहणमित्यर्थः।

विधिरिति किमिति—यस्माद्यः प्रत्ययः परत्वेन श्रूयते तदादि शब्दरूपं तस्मिन् प्रत्यये अङ्गसंज्ञमित्येतावतैव सिद्धे विधिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः। **स्त्री इयतीति**। इदं परिमाणमस्या इत्यर्थे इदंशब्दात् 'किमिदम्भ्यां वो घः' इति वतुप्, वस्य घश्च। तस्य इयादेशः। 'इदंकिमोः' इति इदम ईश्। शित्त्वात् सर्वादेशः। ई इयत् इति स्थिते 'यस्येति च' इतीकारलोपः। इयत् इति प्रत्ययमात्रमवशिष्यते। उगितश्चेति ङीपि इयतीति रूपम्। अत्र विधिग्रहणाभावे स्त्री इयतीत्यत्र रेफादीकारस्य 'स्त्रियाः' इत्यङ्गकार्यमियङ् स्यात्। स्त्रीशब्दात्परत्वेन इयदिति प्रत्ययस्य श्रूयमाणत्वात्। नच यस्येति लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादजादिप्रत्ययपरकत्वाभावान्नात्र इयङः प्राप्तिरिति वाच्यम्, अन्यूनानतिरिक्तसमानाश्रये कार्ये कर्तव्य एव आभीयासिद्धत्वस्य प्रवृत्तेः। अस्ति च यस्येति चेति शास्त्रापेक्षया स्त्रिया इति सूत्रे अधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षा। कृते तु विधिग्रहणे इयङत्र न भवति, वतुप इदम एवात्र विहितत्वेन तस्मिन् परे स्त्रीशब्दस्याङ्गत्वाभावात्। नच यस्येति लोपस्य इयङि कर्तव्ये अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः शङ्क्यः, पदान्तविधौ तन्निषेधात्। स्त्रीशब्दस्य सुनिरूपिताङ्गत्वेऽपि नेयङ्, प्रत्यासत्त्या अजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वे तत्प्रवृत्तेः। **प्रत्यये किमिति**। यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमित्येतावदेवास्त्वित्यर्थः। **प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूदिति**। तदादि शब्दरूपं कियदि-

टाङसिङसामिनात्स्याः ।७।१।१२॥ अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण । (२०२) **सुपि च** । ७।३।१०२ ॥ यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् । (२०३) **अतो भिस ऐस्** । ७।१।९॥ अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः। (२०४) **ङेर्यः** ।७।१।१३॥ अतोऽङ्गात्परस्य 'ङे' इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्था-

---

त्यपेक्षायामविशेषात् प्रत्ययविशिष्टं वा ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात् । नच यस्मात्प्रत्ययेति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात् प्रत्ययावध्येवाङ्गत्वं भविष्यतीति वाच्यम्, यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादीत्यर्थसमर्पणेन तस्य प्रत्ययग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । ततश्च प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गत्वे वव्रश्चेत्यत्र प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गत्वेन उरदित्यादेशस्य परनिमित्तत्वालाभादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाप्रवृत्तया न संप्रसारणे इति संप्रसारणनिषेधो न स्यात् । अधिकस्याङ्गत्वे च देवदत्त ओदनमपाक्षीदित्यादौ देवदत्तादिशब्दोत्तरं सुपं निमित्तीकृत्य लुङ्पर्यन्तमङ्गत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन देवदत्तादिशब्दात्पूर्वमडापत्तिः, अङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लुङादिनिरूपिताङ्गत्वेत्यर्थस्य दुर्लभत्वात् । प्रत्यये इत्युक्तौ तु न कोऽपि दोष इत्यलम् ।

टाङसिङसाम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतम् । अतो भिस इत्यस्मात् अत इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह— **अकारान्तादङ्गादिति** । परेषामिति शेषः । क्रमादिति यथासंख्यसूत्रलब्धम् । **टादीनामिति** । टा–ङसि–ङसामित्यर्थः । **इनादय इति** । इन–आत्–स्य एते इत्यर्थः । राम–इन इति स्थिते आद्गुणः । **णत्वमिति** । अट्कुप्वाङिति नकारस्य णकार इत्यर्थः । राम–भ्याम् इति स्थिते न विभक्ताविति मस्य नेत्वम् । **सुपि च** । अतो दीर्घो यञीत्यनुवर्तते । यञीत्यनेन सुपीति विशेष्यते । यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिरित्याह—**यञादाविति** । **अतोऽङ्गस्येति** । अदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः। राम–भिस् इति स्थिते, न विभक्ताविति सस्य नेत्वम् । **अतो भिस ऐस्** । अत इति पञ्चमी । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अत इति तस्य विशेषणम्। विशेषणत्वात्तदन्तविधिःतदाह–**अकारान्तादिति** । रुत्वविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह– **रामैरिति** । यद्यपि एसि विहितेऽपि वृद्धौ रामैरित्यादि सिद्धम् । नच अतो गुण इति पररूपं शङ्क्यम्, एकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तदसंभवात् अन्यथा इसमेव विदध्यात् । तथापि एदैतोर्द्विमात्रत्वाविशेषात् प्रक्रियालाघवाच्च ऐसो विधिः । अलोऽन्त्यस्येत्यन्तादेशमाशङ्क्याह—**अनेकाल्त्वादिति** ।

अथ चतुर्थीविभक्तिः । तत्र ङे इति ङकारस्य लशक्वतद्धिते इति संज्ञायां लोपः । तदुच्चारणं तु घेर्ङितीत्याद्यर्थम् । राम–ए इति स्थिते । **ङेर्यः** । ङेरित्येकारान्तात् षष्ठ्येकवचनम्, नतु ङि इति सप्तम्येकवचनात्, व्याख्यानात् । अतो भिस इत्यतः अत इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतं विशे-

निवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् 'सुपि च' (सू २०२) इति दीर्घः । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (प ८६) इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । 'कष्टाय क्रमणे' (सू २६७०) इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ।

(२०५) बहुवचने झल्येत्। ७।३।१०३॥ झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । 'बहुवचने' किम् । रामः । रामस्य। 'झलि' किम् ।

ष्येत । तदाह—अतोऽङ्गादिति । अदन्तादङ्गादित्यर्थः । सुपि चेति दीर्घं मत्वा आह—रामायेति । ननु यादेशस्य सुप्त्वाभावात्तस्मिन् परतः कथं सुपि चेति दीर्घ इत्यत आह—इहेति । नन्वत्र दीर्घो यञादित्वेन सुप्त्वेन च यादेशं परनिमित्तीकृत्य प्रवर्तते । स च यञंशे अल्आश्रयः । तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य कथमिह स्थानिवद्भावः ? अनल्विधाविति तन्निषेधादिति चेत्, सत्यम्—इह दीर्घस्य यञादिसुबाश्रयतया आदेशगतयकाररूपाल्आश्रयत्वेऽपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावे सुप्त्वं भवत्येव, दीर्घस्य आदेशगतयकाररूपाल्आश्रयत्वेऽपि स्थान्यलाश्रयत्वाभावात् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति तु परमप्यत्र नोपन्यस्तम्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति पर्युदासबलेन तस्य असुप्येव प्रवृत्तेरित्याहुः । स्यादेतत् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्यस्ति परिभाषा । संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य सः संनिपातलक्षणः । विधिः कार्यम् । तद्विघातस्य तं संनिपातं विहन्तीति तद्विघातः । 'कर्मण्यण्' इति कर्मण्युपपदे कर्तर्यण् । 'हनस्तोऽचिण्णलो'रिति तकारः । 'हो हन्ते'रिति कुत्वम् । संनिपातविघातकस्य न निमित्तमित्यर्थः । उपजीवकमुपजीव्यस्य विघातकं न भवतीति यावत् । प्रकृते च अदन्तसंबन्धमाश्रित्य प्रवृत्तो यादेशः अदन्तसम्बन्धविघातकस्य दीर्घस्य कथं निमित्तं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—संनिपात लक्षण इत्यादिना।तृतीयाद्विवचनवत् दीर्घं सिद्धवत्कृत्याह—रामाभ्यामिति । भ्यसि न विभक्ताविति सस्य नेत्वम् । सुपि चेति दीर्घे प्राप्ते । बहुवचने झल्येत् । अतो दीर्घो यञीत्यतः सुपि चेत्यतश्च अत इति सुपीति चानुवर्तते । झलीत्यनेन सुपीति विशेष्यते । यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिः तदाह—झलादाविति । अतोऽङ्गस्येति । अदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः । एत्वे सति रुत्वविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह—रामेभ्य इति । राम इति । अयोगवाहानामकारोपरि शर्षु चोपसंख्यातत्वेन विसर्गस्य झल्त्वात् स्थानिवद्भावेन सुप्त्वाच्च तस्मिन् परत एत्वं प्राप्तम्, रुत्वविसर्गयोरसिद्धत्वेऽपि राम स् इति दशायां झलादिसुप्परत्वात् । अतो बहुवचनग्रहणमित्यर्थः । रामस्येति । बहुवचनग्रहणस्य प्रयोजनान्तरम् । षष्ठ्येकवचनस्य ङसः स्यादेशे तस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वात् स्वतो झलादित्वाच्च तस्मिन् परत एत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं बहुवचनग्रहणमित्यर्थः । संनिपातपरिभाषा तु सर्वेषामिति निर्देशादेत्वविधौ न प्रवर्तत इत्याहुः । झलि किमिति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतो हलीत्यनुवर्त्य हलादौ बहुवचने सुपि

रामाणाम्। 'सुपि' किम्। पचध्वम्। जश्त्वम्। (२०६) वाऽवसाने।८।४।५६॥ अवसाने झलां चरो वा स्युः। रामात्-रामाद्। द्वित्वे[1] रूपचतुष्टयम्। रामाभ्याम्। रामेभ्यः। रामस्य। सस्य द्वित्वपक्षे 'खरि च' (सू १२१) इति चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्स एव। न तु तकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अत एव 'सः सि-'

एत्वमित्येव व्याख्यातुं शक्यते। तावतैव रामा इत्याद्यजादिबहुवचने एत्वनिरासादिति प्रश्नः। **रामाणामिति**। हलादौ बहुवचने सुपि एत्वमित्युक्तौ रामाणामित्यत्राप्येत्वं स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थं झल्ग्रहणमित्यर्थः। यद्यप्यत्र संनिपातपरिभाषया ह्रस्वान्ताङ्गसंनिपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमेत्वं प्रति निमित्तत्वासंभवादेव एत्वं न भविष्यति। तथापि झल्ग्रहणमेत्वे संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थम्। तेन 'हलि सर्वेषाम्' इति निर्देशात् सर्वशब्दे एत्वसिद्धावपि विश्वेषामित्यादावप्येत्वं भवति। **पचध्वमिति**। ध्वमो झलादिबहुवचनत्वेऽपि सुप्त्वाभावान्न तस्मिन् परत एत्वमित्यर्थः। नच 'बहुवचने झल्येत्' इत्येवास्तु। किंत्वादन्तावयवे आद्गुणे च रामेभ्य इत्यादिसिद्धेरिति वाच्यम्, एवं सति ओसि चेत्युत्तरसूत्रेऽपि इगागमविधौ ज्ञानयोरित्यत्र इकोऽचि विभक्ताविति नुमापत्तेः।

अथ पञ्चमीविभक्तिः। तत्र उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति ङसेः इकार इत्। तस्य लोपः। ङकारस्तु लशक्वतद्धिते इति इत्। तस्य लोपः। तदुभयोच्चारणं तु 'ङसिङसोः' 'घेर्ङिति' इत्याद्यर्थम्। 'टाङसिङसाम्' इति आत् सवर्णदीर्घः। **जश्त्वमिति**। 'झलां जशोऽन्ते' इति नित्यतया जश्त्वं प्राप्तम्। तदपवादश्चर्त्वविकल्प आरभ्यत इत्यर्थः। **वाऽवसाने**। 'झलां जश्झशि' इत्यतो झलामिति 'अभ्यासे चर्च' इत्यतश्चरिति चानुवर्तते। तदाह—**अवसान इत्यादिना**। **द्वित्वे रूपेति**। तकारदकारयोरनचि चेति द्वित्वे तदभावे च रूपचतुष्टयमित्यर्थः। तत्र चर्त्वपक्षे द्वितकारमेकतकारं च रूपम्। जश्त्वपक्षे द्विदकारं एकदकारं च। **रामाभ्याम्। रामेभ्यः इति**। चतुर्थीवत् प्रक्रिया सुगमेति भावः।

अथ षष्ठीविभक्तिः। ङसो ङकारस्य लशक्वतद्धिते इति इत्त्वं, लोपः। ङकारोच्चारणं तु ङिति ह्रस्वश्चेत्याद्यर्थम्। टाङसिङसामिति स्यादेशं सिद्धवत्कृत्याह—**रामस्येति**। नन्विह सकारस्यानचि चेति द्वित्वे पूर्वसकारस्य खरि चेति चर्त्वेन दन्तस्थानतोऽन्तरतमे तकारे सति रामत्स्येति स्यादित्यत आह—**सस्य द्वित्वेति**। **स एवेति**। सकार एवेत्यर्थः। एवकारव्यावर्त्यमाह—**नतु तकार इति**। ननु दन्तस्थानतः श्वासाघोषविवारात्मकबाह्यप्रयत्नतश्चान्तर्यं तकारेऽप्यविशिष्टमित्यत आह—**अल्पप्राणतयेति**। सकारः स्थानी महाप्राणः। तकारस्तु अल्पप्राणः। अतो बाह्यप्रयत्नभेदात् तकारो न भवति। इदमुपलक्षणं। आभ्यन्तरप्रयत्नभेदा-

---

१ अनचि' इति प्रसज्य प्रतिषेधो न तु पर्युदास इति सिद्धान्तात्।

(सू २३४२) इति तादेश आरभ्यते। (२०७) ओसि च। ७।३।१०४॥ ओसि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात्। रामयोः। (२०८) ह्रस्वनद्यापो नुट्। ७।१।५४॥ ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात्। (२०९) नामि।६।४।३॥ नामि परेऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाणाम्। 'सुपि च' (सू २०२) इति

दपि सकारस्य तकारो न भवतीति द्रष्टव्यम्। अत एवेति। 'वस निवासे' इत्यादिधातोर्वत्स्यतीत्यादौ सकारस्य सकारे परे तकारो विधीयते। यदि तु तत्र खरि चेति सकारस्य तकारः स्यात्तर्हि तद्विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः। 'राम ओस्' इति स्थिते वृद्धौ प्राप्तायाम्। ओसि च। अतो दीर्घो यञीत्यतोऽत इत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। बहुवचने झल्येदित्यत एदित्यनुवर्तते। तदाह—ओसि पर इति अतोऽङ्गस्येति। अदन्ताङ्गस्येत्यर्थः। 'राम ओस्' इति स्थिते अयादेशं रुत्वविसर्गौ च सिद्धवत्कृत्याह—रामयोरिति। 'राम आम्' इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते। ह्रस्वनद्या। ह्रस्वश्च नदी च आप्चेति समाहारद्वन्द्वाद्दिग्योगे पञ्चमी। 'परस्य' इत्यध्याहार्यम्। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते। अतस्तदन्तविधिः। 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः 'आमि' इत्यनुवर्तते। तच्च उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति न्यायात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति षष्ठ्यन्तं सम्पद्यते। तदाह—ह्रस्वान्तादित्यादिना। आम् अत्र षष्ठीबहुवचनमेव नतु ङेरामित्यादिविहितम् इति भाष्ये स्पष्टम्। नुटि टकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। टित्वादाद्यवयवः। 'राम-नाम्' इति स्थिते।

नामि। 'ढ्रलोप' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। दीर्घश्रुत्या च 'अच' इत्युपस्थितम्। तेन चाङ्गं विशेष्यते। अतस्तदन्तविधिः। तदाह—अजन्तस्येति। 'नुटि' इति न सूत्रितम्। 'भृञ × किन्नुट् च' इत्यौणादिकगन्प्रत्ययान्ते भृङ्गशब्दे ऋकारस्य दीर्घापत्तेः। अङ्गनां पामनामित्यादौ तु न दीर्घः, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अर्थवत एव नामो ग्रहणात् पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने अमि कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि समुदायस्यानर्थकत्वात्। ननु नामीति सनकारग्रहणं मास्तु 'आमि' इत्येव सूत्र्यताम्। नच राम आम् इत्यस्यां दशायां दीर्घे सति ह्रस्वान्तत्वाभावात् 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट् न स्यादिति वाच्यम्। 'ह्रस्वान्तान्नुट्' इति वचनसामर्थ्यात् कृतेऽपि दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयणेन नुडुपपत्तेरिति चेन्न, सनकारनिर्देशस्य नोपधाया इत्युत्तरार्थत्वात्। यदि हि आमीत्येवोच्येत तर्हि 'नोपधायाः' इत्युत्तरसूत्रेऽपि आमीत्येवानुवर्तेत। ततश्च नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादामीत्येव लभ्येत। एवं सति चर्मणां वर्मणामित्यादावपि दीर्घः स्यात्। अतो नामीति सनकारनिर्देश इति भाष्ये स्पष्टमित्यलम्। 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वं सिद्धवत्कृत्याह—रामाणामिति। नन्वत्र परत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घ एवोपन्यसनीयः, न तु 'नामि' इति दीर्घः, फलविशेषाभावेऽपि न्यायानुरो-

दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते, संनिपातपरिभाषाविरोधात्। 'नामि' इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते। रामे। रामयोः। सुप्येत्वे कृते। (२१०) अपदान्तस्य मूर्धन्यः।८।३।५५॥ आ पादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम्। (२११) इण्कोः।८।३।५७॥ इत्यधिकृत्य। (२१२) आदेशप्रत्यययोः।८।३।५९॥ 'सहेः

धेनैव शास्त्रप्रवृत्तेः 'इको झल्' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् इति शङ्कते—**सुपि चेति दीर्घः यद्यपि पर इति**। परिहरति—**तथापीति**। **सन्निपातेति**। ह्रस्वान्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः ह्रस्वविघातकं 'सुपि च' इति दीर्घं प्रति निमित्तत्वासम्भवादिति भावः। नन्विह 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तावपि सन्निपातपरिभाषाविरोधस्तुल्य इत्यत आह—**नामीत्यनेन त्विति**। यद्यत्र नामीति दीर्घो न स्यात्तर्हि तदारम्भो व्यर्थः स्यात्। ततश्च निरवकाशत्वाद्रामाणामित्यादौ नामिति दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा प्रवर्तते। सुपि चेति दीर्घस्तु रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वाद्रामाणामित्यादौ नामि परे सन्निपातपरिभाषां न बाधितुमर्हति। तस्माद्रामाणामित्यादौ नामि परे दीर्घप्रवृत्तौ सन्निपातपरिभाषां बाधितुं नामीति दीर्घारम्भः। ननु नामीति दीर्घो निरवकाशत्वात्सन्निपातपरिभाषां बाधत इत्ययुक्तम्, यत्र ह्रस्वान्तसन्निपातमनुपजीव्यैव नुटः प्रवृत्तिस्तत्र सन्निपातपरिभाषानुपमर्देनैव नामीति दीर्घप्रवृत्तेः सावकाशत्वात्; यथा—कतीनामित्यत्र। तत्र हि 'षट्चतुर्भ्यः' इति नुट्। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्याऽऽमो नुट् स्यादिति हि तदर्थ इति चेत्, एवं हि सति कतेर्नामित्येव सूत्र्येत। अजन्तस्याङ्गस्य नामि दीर्घ इत्येवंपरं नामीति सामान्यसूत्रं नारभ्येत। उक्तं हि भाष्ये—'न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति' इति। एकस्य शब्दस्य साधनाय सामान्यसूत्रं नारम्भणीयमित्यर्थः। अन्यथा मुद्गादणित्यनुपपत्तेरिति कैयटः। न चैवं सति कतिशब्दस्याधिकस्य प्रवेशे गौरवमिति वाच्यम्, 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घनिषेधाकरणेन लाघवात्। एवं च कतेर्नामीत्यनुक्त्वा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्याद्रामाणामित्यादावपि नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा निविशत इति युक्तम्। एवं च आरम्भसामर्थ्यादिति मूलमपि कतेर्नामीत्यनुक्त्वा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्यलं विस्तरेण।

अथ सप्तमीविभक्तिः। ङकार इत्। राम-इ इति स्थिते आद्गुण इति मत्वाह—**राम इति**। **रामयोरिति**। षष्ठीद्विवचनवत्। **सुप्येत्वे कृत इति**। पकारस्येत्त्वे, लोपे, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वे कृत इत्यर्थः। रामे-सु' इति स्थिते। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं विधास्यन्नाह—**अपदान्तस्य**। **मूर्धन्यः** मूर्धस्थानकः। अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे मध्यत इदं सूत्रं पठितम्। इत आरभ्यैतत्पादसमाप्तिपर्यन्तमिदमधिक्रियत इत्यर्थः। **इण्कोः**। **इत्यधिकृत्येति**। उत्तरत्र विधिष्वनुवर्तत इति भावः। इण् च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वः। पुंस्त्वमार्षम्। इतरेतरयोगद्वन्द्वे

साडः सः’ (सू ३३५) इति सूत्रात् ‘सः’ इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गा-
भ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । वि-
वृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । ‘आदेशप्रत्य-
ययोः’ किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । ‘अपदान्तस्य’ किम् । हरिस्तत्र । एवं
कृष्णमुकुन्दादयः । (२१३) सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७॥ सर्वादीनि

स्वेकवचनमार्षम् । इणिति परणकारेण प्रत्याहारः । कुः कवर्गः । अथ षत्ववि-
धायकं सूत्रमाह—आदेश । षष्ठ्यन्तमिति । ‘सहेः साडः सः’ इति सूत्रे स्
इत्यस्मात् षष्ठ्येकवचने सति सः इति निर्दिष्टमिति भावः । तच्चेह द्विवचनान्ततया
विपरिणम्य आदेशप्रत्यययोरित्यत्र संबध्यते । ततश्च इण्कवर्गाभ्यां परयोरपदा-
न्तयोरादेशात्मकप्रत्ययावयवात्मकयोः सकारयोर्मूर्धन्यः स्यादित्यर्थः । फलितमाह—
इण्कवर्गाभ्यामित्यादिना । प्रौढमनोरमायां तु आदेशप्रत्यययोरित्येकापि षष्ठी
प्रत्ययविषये अवयवार्थिका आदेशविषये चाभेदार्थिका।तथाच आदेशस्य प्रत्ययावयवस्य
च सकारस्येति लभ्यत इति प्रत्ययशब्दस्य लक्षणां विनोक्तम्।सहविवक्षाभावेऽपि सौत्रो
द्वन्द्व इति च स्वीकृतम्। यदि तु आदेशविषयेऽपि अवयवषष्ठी स्यात्–आदेशावयवस्य
सस्य ष इति, तर्हि तिस्रः तिसृणामित्यादौ दोषः । नच त्रिचतुरोः स्त्रियामित्यत्रा-
देशे सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न तत्र षत्वमिति वाच्यम्, तिस्र इत्यत्र ‘ न रपरसृपि-
सृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्’ इति षत्वनिषेधेन चरितार्थत्वात् । बिसंबिसमित्यादौ
सकारस्य आदेशावयवतया षत्वापत्तेश्च, नित्यवीप्सयोरित्याष्टमिकद्विर्वचनस्यादेश-
रूपताया वक्ष्यमाणत्वात् । प्रत्ययो यः सकारस्तस्येति व्याख्याने तु जिगीषुरित्या-
दावेव स्यात् । रामेषु इत्यादौ न स्यात् । अतः आदेशः प्रत्ययावयवश्य यः सका
रस्तस्येति व्याख्यातम् । प्रत्ययावयवलक्षणायां च हलि सर्वेषामिति निर्देशो लिङ्गम्।
विवृताघोषस्येति। मूर्धन्यत्वम् ऋटुरषेष्वविशिष्टम्। विवृतत्वरूपाभ्यन्तरप्रयत्नवतः
अघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्च सकारस्य तदुभयात्मकः षकार एव भवतीत्यर्थः । टका-
रनिवारणायाद्यं विशेषणम् । ऋकारवारणाय द्वितीयम् । रामेष्विति । ननु सु
इत्यस्य व्यपदेशिवद्भावेन सुबन्तत्वेन पदत्वात् सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः स्यादिति
चेन्न, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणादित्यलम् । सुपिसाविति ।
पिस गतौ, क्विप्, धातुसकारोऽयम्, नत्वादेशः, नापि प्रत्ययावयव इति भावः ।
अथ सर्वादिशब्देषु सर्वनामकार्यं विधास्यन् सर्वनामसंज्ञामाह—सर्वादीनि। सर्वः
आदिः प्रथमावयवः येषां तानि सर्वादीनि । सर्वशब्दः स्वरूपपरः । नपुंसकवशात्
शब्दरूपाणीति विशेष्यमध्याहार्यम् । तदाह—सर्वादीनि शब्देत्यादिना ।
ननु बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वात् सर्वशब्दस्य च समासवर्तिपदार्थत्वादन्यपदार्थ-
त्वाभावाद्विश्वादिशब्दानामेव सर्वादिशब्देन बहुव्रीहिणावगमात् सर्वनामसंज्ञा स्यात्,
न तु सर्वशब्दस्यापीति चेत्, उच्यते—सर्वः आदिर्यस्य समुदायस्येति विग्रहः ।

शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। तदन्तस्यापीयं संज्ञा। 'द्वन्द्वे च' (सू २२४) इति ज्ञापकात्। तेन 'परमसर्वत्र' इति त्रल् 'परमभवकान्' इत्यत्राकच्च सिध्यति।

सर्वशब्दघटितः समुदायः समासार्थः। समुदाये च प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा क्वचिदपि अप्रयुज्यमाने तस्मिन् वैयर्थ्यादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेनावयवेष्ववतरन्ती अविशेषात् सर्वशब्देऽपि भवति। एवंचात्र सर्वशब्दस्य स्वरूपेण वर्तिपदार्थता, समुदायरूपेण त्वन्यपदार्थप्रवेशः। न च समुदायस्यान्यपदार्थत्वे सर्वादीनीति बहुवचनानुपपत्तिः शङ्क्या, सर्वशब्दघटितस्य विवक्षितावयवसंख्यस्य समूहस्यान्यपदार्थत्वात्। उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति कैयटोक्तेरप्ययमेवार्थः। अतो न बहुवचनस्यानुपपत्तिः। तदेवं व्याख्याने हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशः प्रमाणम्। सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावे तु सर्वेषामित्यादौ सर्वनामकार्याणि सुडादीनि न स्युः। तथाच सर्वादीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि वर्तिपदार्थरूपाणि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया विज्ञानं यत्र सः तद्गुणसंविज्ञान इति व्युत्पत्तिः। यत्र संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेनान्यपदार्थे वर्तिपदार्थान्वयः तत्र प्रायेण तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। यथा—द्विवासा देवदत्तो भुङ्क्ते, लम्बकर्णं भोजयेत्यादौ। तत्र हि वाससोः कर्णयोश्च भुजिक्रियान्वयाभावेऽपि संनिहितत्वमात्रेण तद्गुणसंविज्ञानत्वम्। प्रकृते च समुदाये अन्यपदार्थे सर्वशब्दस्य समवायान्तर्गतारोपितावयवावयविभावसंबन्धसत्त्वात्तद्गुणसंविज्ञानत्वम्। स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेनान्यपदार्थे वर्तिपदार्थान्वये त्वतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। यथा—चित्रगुमानयेत्यादावित्यलम्। ननु सर्व विश्व इत्येवं सर्वादिशब्दानां केवलानामेव सर्वादिगणे पाठात् परमसर्वादिशब्दानां कथं सर्वनामतेत्यत आह—**तदन्तस्यापीति। द्वन्द्वे चेतीति**। द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वादिशब्दान्तद्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ। यदि केवलानामेव सर्वादिगणपठितानां सर्वनामता, न तु तदन्तानामपि, तर्हि तत्प्रतिषेधो व्यर्थः स्यात्। अतस्तदन्तस्यापीयं संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः। ननु परमसर्वादिशब्देषु गणपठितानां केवलानामेव सर्वादिशब्दानामस्तु सर्वनामता, मास्तु तदन्तानामपि। 'सर्वनाम्नः स्मै' इत्यादिसर्वनामकार्याणामङ्गाधिकारस्थत्वेन पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य चेति परिभाषया परमसर्वस्मै इत्यादिषु सिद्धेरित्यत आह—**तेनेति**। तदन्तस्यापि संज्ञाबलेनेत्यर्थः। **सिध्यतीति**। सप्तम्यास्त्रलिति सप्तम्यन्तात् सर्वनाम्नो विधीयमानस्त्रल् 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्

---

१ चिन्त्यमेतत्, वस्तुतोऽत्र वर्तिपदार्थस्य वाससः कर्णस्य च भोजनक्रियायामन्वयाभावात्, तस्मादुभे इमे अतद्गुणसंविज्ञानोदाहरणे, द्विवाससमानय लम्बकर्णमानयेति तु तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिर्बोध्यः।

(२१४) जसः शी (७।१।१७) अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। न च 'अर्वणस्तृ-' (सू ३६४) इत्यादाविव 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' (प ६) इति वाच्यम्। सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात्। सर्वे। (२१५) सर्वनाम्नः स्मै। ७।१।१४॥ अतस्सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात्। सर्वस्मै। (२१६) ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ।

प्राक्टेः' इत्यज्ञाताद्यर्थेषु विधीयमानोऽकच सिध्यतीत्यर्थः। चकारात् पञ्चम्यास्तसिलिति तसिल् च। नचावयवगतसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, कुत्सित इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्य इतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्त्यवगमेन सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तार्थगतकुत्सादिविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकजित्यर्थपर्यवसानात्तदन्तसंज्ञाभावे तदसिद्धेरिति भावः।

सर्वशब्दात् जसि पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते। जसः शी। अतो भिस इत्यस्मादत इत्यनुवर्तते। सर्वनाम्नः स्मै इत्यतः सर्वनाम्न इत्यनुवर्तते। तदाह—अदन्तादित्यादिना। शी इति दीर्घोच्चारणं नपुंसकाच्चेत्युत्तरार्थम्। तेन वारिणी इति सिध्यति। अनेकाल्त्वादिति। नतु शित्त्वप्रयुक्तं सर्वादेशत्वमत्रेति भावः। ननु 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' इत्यस्ति परिभाषा। अनुबन्धः इत्, तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वं सर्वादेशनिमित्तं न भवतीत्यर्थः। ततश्च शी इत्यत्र शकारस्य लशक्वतद्धित इति इत्संज्ञकत्वात् कथं तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम्। अत एव 'अर्वणस्त्रसावनञः' इत्यत्र ऋकारमितमादाय तृ इत्यादेशस्य नानेकाल्त्वम्। अन्यथा तस्यापि सर्वादेशत्वापत्तेः। अतः शित्त्वप्रयुक्तमेवात्र सर्वादेशत्वमाश्रयितुं युक्तमित्याशङ्क्य निराकरोति—नचेत्यादिना। अर्वणस्तृ इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति नेत्यन्वयः। शी इति शकारस्य 'लशक्वतद्धिते' इति इत्संज्ञा वक्तव्या। तेन च सूत्रेण प्रत्ययादिभूतानां लशकवर्गाणामित्संज्ञा विहिता। प्रकृते च शी इत्यस्य प्रत्ययाधिकारस्थत्वाभावान्न स्वतः प्रत्ययत्वम्, किंतु जसादेशत्वेन स्थानिवद्भावात् प्रत्ययत्वं वक्तव्यम्। स्थानिवद्भावश्च आदेशभावमापन्नस्य शी इत्यस्य भवति। एवंचादेशत्वसिद्धेः प्रागादेशविधिदशायां शी इति शकारस्य इत्संज्ञाया असिद्धेरनेकाल्त्वमप्रतिहतम्। अत एव शित्त्वात् सर्वादेश इत्यपि निरस्तम्। तृ इत्यत्र तु आदेशभावात् प्रागेव ऋकारस्य इत्संज्ञकत्वान्न तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वमिति वैषम्यमित्यभिप्रेत्य परिहरति—सर्वादेशत्वात्प्रागिति शीभावे सति सर्व ई इति स्थिते आद्गुणं सिद्धवत्कृत्याह—सर्वे इति। सर्वशब्दात् चतुर्थ्येकवचने 'ङेर्यः' इति प्राप्ते। सर्वनाम्नः स्मै। अतो भिस इत्यस्मादत इत्यनुवर्तते। ङेर्य इत्यतो ङेरिति च। तदाह—अतः सर्वेत्यादिना। सर्वशब्दात् पञ्चम्येकवचने टाङसिङसामिति प्राप्ते। ङसिङ्योः। ङसिश्च ङिश्चेति द्वन्द्वः। अतो भिस इत्यस्मादत इति, सर्वनाम्नः स्मै इत्यतः सर्व-

७।१।१५॥ अतस्सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । (२१७) आमि सर्वनाम्नः सुट् ।७।१।५२॥ अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्य-

---

नाम्न इति चानुवर्तते । तदाह—**अतः सर्वेति** । **एतयोरिति** । ङसिङ्योरित्यर्थः । **एताविति** । स्मात्स्मिनावित्यर्थः । स्मादादेशस्य स्थानिवद्भावेन विभक्तित्वान्न विभक्ताविति तकारस्य नेत्त्वमिति मत्वाह—**सर्वस्मादिति** । सर्व आम् इति स्थिते 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुटि प्राप्ते ।

आमि सर्वनाम्नः । 'आज्जसेरसुक्' इत्यतोऽनुवृत्तेन आदिति पञ्चम्यन्तेन अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते, तदन्तविधिः, परस्येत्यध्याहार्यम् । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति न्यायेन 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया आमीति सप्तमी आम इति षष्ठ्यन्तमापद्यते । सर्वनाम्न इति तु विहितविशेषणम् । ततश्च अवर्णान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यादित्यर्थः सम्पद्यते । तदाह—**अवर्णान्तादित्यादिना** । अवर्णान्तादित्यनन्तरं अङ्गादिति शेषः । अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्याम इति व्याख्याने तु येषां तेषामित्यादौ सुडागमो न स्यात् । तत्र आमो दकारान्ताद्विहितत्वात् । सर्वनाम्नः परस्येति तु न व्याख्यातम् । तथा सति वर्णाश्रमेतराणामित्यसिद्धेरित्यग्रे सूत्र एव स्पष्टीभविष्यति । **एत्वषत्वे इति** । बहुवचने झल्येदित्येत्वम् । संनिपातपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते इति बहुवचने झल्येदित्यत्रोक्तम् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं सुटोऽपि 'यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति प्रत्ययावयवत्वादिति भावः । **सर्वेषामिति** । नन्वामीति सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति न प्रवर्तते । ततश्च आमि परे प्रकृतेरेव सुडागमो युक्त इति चेन्न, सप्तमीनिर्देशस्य 'त्रेस्त्रयः' इत्युत्तरार्थमावश्यकत्वादिति भावः । सप्तम्येकवचनस्य ङसिङ्योरिति स्मिन्नादेशं सिद्धवत्कृत्याह—**सर्वस्मिन्निति** । **शेषमिति** । शिष्यत इति शेषं कर्मणि घञ् । 'घञबन्ताः पुंसि' इति तु प्रायिकमिति भावः । **एवमिति** । सर्वशब्दवदित्यर्थः । न च सर्वशब्दस्य बहुत्वव्यापकसर्वत्वात्मकधर्मविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् बहुवचनमेव न्याय्यमिति वाच्यम्, सर्वशब्दो हि बह्ववयवारब्धसमुदाये वर्तते । तत्र यदा अनुद्भूतावयवः समुदायो विवक्षितः तदा भवत्येकवचनम् । यथा—सर्वो लोक इति । अनुद्भूतत्वम् अविवक्षितसंख्याकत्वम् । यदा तु अनुद्भूतावयवकौ समुदायौ तदा द्विवचनम् । यथा सर्वौ व्यूहाविति । यदा तु उद्भूतावयवसमुदायः तदा बहुवचनम् । यथा सर्वे जना इति ।

अथ के ते सर्वादयः शब्दाः ? कति च ते ? इत्यत्राह—**सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशदिति** । पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः, पञ्चाधिका त्रिंशदिति शाकपार्थिवादित्वात्

तर इतर त्व त्व नेम सम सिम। 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' (ग सू १)। 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' (ग सू २)। 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः' (ग सू ३)। त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति। तत्र उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः। अत एव नित्यं द्विवचनान्तः। तस्येह पाठ तु 'उभकौ' इत्यकजर्थः। न च कप्रत्यये नेष्टसिद्धिः। द्विवचनपरत्वाभावेन 'उभयतः' 'उभयत्र' इत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्। तदुक्तम्। 'उभयोऽन्यत्र' (वा १३२)। अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे।

तत्पुरुषो वा। संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानमिति डच्तु समासान्तो न भवति। अन्यत्राधिकलोपादित्युक्तेः। पूर्वपरावरेति। गणान्तर्गतं सूत्रम्। व्यवस्थायामसंज्ञायां च पूर्वादीनि सप्त सर्वादिगणप्रविष्टानि वेदितव्यानीत्यर्थः। सर्वनामसंज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्येव सिध्यति। 'स्वमज्ञाती'ति, 'अन्तरं बहि'रिति च गणसूत्रद्वयमेवमेव योज्यम्। व्यवस्थादिशब्दाः अग्रे सूत्र एव व्याख्यास्यन्ते। इतिशब्दः सर्वादिगणसमाप्तिद्योतनार्थः। तत्र विश्वशब्दोऽपि सर्वशब्दवदेव। उभशब्दे तु विशेषमाह—**तत्रेति**। सर्वादिषु मध्य इत्यर्थः। **अत एवेति**। द्वित्वविशिष्टवाचकत्वादेवेत्यर्थः। **नित्यमिति**। सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः। द्विवचनान्त एव नत्वेकवचनबहुवचने इति यावत्। तेन टाबादि न निवार्यते। नन्वेवं सति 'जसः शी', 'सर्वनाम्नः स्मै' 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इत्युक्तानां सर्वनामकार्याणां द्विवचने अभावादुभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**तस्येहेति**। तस्य उभशब्दस्य इह सर्वादिगणे पाठस्तु उभकाविसत्र 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः', इत्यकच्प्रत्ययार्थ इत्यर्थः। ननु मास्तु उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठः। मास्तु च सर्वनामता। मास्तु च तत्प्रयुक्तः अकच्। उभशब्दात् स्वार्थिके कप्रत्यये सत्यपि उभकाविति रूपसिद्धेः। न च काकचोः स्वरभेदः शङ्क्यः। 'तद्धितस्य' इति प्रत्ययस्वरेण वा, 'चितः सप्रकृतेः' इति चित्स्वरेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावात्। उक्तं च भाष्ये, 'काकचोः को विशेषः?' इति। तत्राह—**नचेति**। कप्रत्ययेन उभकाविति रूपसिद्धिर्नचेत्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**द्विवचनेति**। द्विवचनपरत्वाभावे उभशब्दादयच् विहितः। अकचि तु सति 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन उभशब्देन उभकशब्दोऽपि गृह्यते। तस्य च उभक औ इत्यस्यां दशायां द्विवचनपरत्वादयच्प्रत्ययो न भवति। कप्रत्यये तु सति तस्य उभशब्दात् परतो विहितत्वेन तन्मध्यपतितन्यायाप्रवृत्त्या उभकशब्दस्य उभशब्देन ग्रहणाभावात् उभशब्दस्य कप्रत्ययव्यवधानेन द्विवचनपरकत्वाभावात् अयचि उभयकौ इति स्यात्। यथा उभयतः उभयत्रेत्यत्र द्विवचनपरकत्वाभावादयच्प्रत्ययोऽस्ति तद्वदित्यर्थः। द्विवचने सति अयच्प्रत्ययो नेत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—**तदुक्तमिति**। वार्तिककृतेति शेषः। द्विवचने सति अयच्प्र-

उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः। अस्तीति हरदत्तः। तस्माज्जस्यजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया 'प्रथमचरम' (सू २२६) इति विक-

---

ल्पयो नेति यदभिहितं तत् 'उभयोऽन्यत्र' इति वदता वार्तिककृता उक्तमित्यर्थः। अन्यत्रेत्येतद्व्याचष्टे—**अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे इति**। उदाहृत वार्तिके अन्यत्रेत्यनेन द्विवचनादन्यस्मिन् परे इत्यर्थो विवक्षितः, 'अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात्' इति पूर्ववार्तिके द्विवचनस्यैव प्रस्तुतत्वादिति भावः। टाब्ग्रहणं तु तत्राविवक्षितमिति कैयटादिषु स्पष्टम्। ततश्च सर्वनामतानिमित्तकाकजर्थः उभशब्दस्य सर्वादिषु पाठ इति स्थितम्। अत्र यद्वक्तव्यं तत्तद्धितप्रक्रियायाम् 'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्यत्र वक्ष्यते।

अथोभयशब्दे विशेषमाह—**उभयशब्दस्येति**। उभौ अवयवौ यस्यावयविनः स उभयः मणिः। 'उभादुदात्तः' इत्ययच्। अवयववृत्तेः संख्यावाचिनः उभशब्दादवयविन्यर्थे अयचप्रत्ययः स्यादिति तदर्थः। द्व्यवयवारब्धो मणिरित्यर्थः। मणेरवयविन एकत्वादुभयः इत्येकवचनं। उभयश्च उभयश्च उभयश्चेत्येवं द्व्यवयवारब्धत्र्यादिमणिविवक्षायां तु बहुवचनं उभये मणय इति। उभयश्च उभयश्चेति द्व्यवयवारब्धद्विमणिविवक्षायामुभयौ मणी इति द्विवचनं तु न भवति, उभयोऽन्यत्रेत्युदाहृतवार्तिके उभयशब्दस्य द्विवचनान्तादन्यत्रैव प्रयोगविध्यवगमात्। न च तत्र वार्तिके स्वार्थिकायजन्तस्यैवोभयशब्दस्य ग्रहणं स्वार्थिकायजन्तोभयशब्दोपक्रमेणैव तद्वार्तिकप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, एतद्वार्तिकव्याख्यावसरे उभयो मणिः, उभये देवमनुष्याः, इति भाष्ये उदाहृतत्वेन तयप्समानार्थकायजन्तस्यापि तत्र ग्रहणावगमात्। एतदेवाभिप्रेत्य 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वमुभयशब्दस्य द्विवचनाभावेनासर्वविभक्तित्वेऽपि न भवति, तसिलादयः प्राक्पाशपः, शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः, अम्, आम्, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती, नानाञौ, इति परिगणितत्वादिति कैयटेनोक्तम्। तदाह—**कैयट इति**। एवंच उभयः उभये,। उभयम्, उभयान्। उभयेन, उभयैः। उभयस्मै, उभयेभ्यः। उभयस्मात्, उभयेभ्यः। उभयस्य, उभयेषाम्। उभयस्मिन्, उभयेषु। इत्येव रूपाणि। नतूभयावित्यादिद्विवचनान्तप्रयोग इति सिद्धं भवति। हरदत्त इत्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजं तु उभयोऽन्यत्रेति प्रागुक्तवार्तिकभाष्यविरोध एवेत्यन्यत्र विस्तरः। उभयशब्दात् जसि सर्वादीनीति नित्यां सर्वनामसंज्ञां बाधित्वा परत्वात् 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च' इति सर्वनामसंज्ञाविकल्पप्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति—**तस्मादित्यादिना**। तस्मात् उभयशब्दात् जसि सति प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते नित्यैव संज्ञा भवतीत्यर्थः। सर्वादीनीत्यनेनेति शेषः। ननु प्रथमचरमादिष्वनन्तर्भावात् कथमुभयशब्दस्य प्रथमचरमेति विकल्पप्राप्तिरित्यत आह—**तयप्प्रत्ययान्ततयेति**। ननु तयपः अश्रवणात् कथमुभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्तत्वमित्यत आह—**अयजादे-**

ल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः' (प २४) यद्यपि 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' (प २८) 'सुप्तिङन्तम्' (सू २६) इति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरा-

---

शस्य स्थानिवद्भावेनेति । उभादुदात्त इति सूत्रे 'संख्याया अवयवे तयप्' इति उभशब्दाद्विहितस्य तयपोऽयजादेशः, तयब्ग्रहणमननुवर्त्य अयच् स्वतन्त्रः प्रत्ययो वा, इति पक्षद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथमपक्षाभिप्रायेणात्र सर्वनामसंज्ञाविकल्पशङ्का बोध्या । ननु प्रथमचरमेति विकल्पस्य परत्वात् कथमिह सर्वादीनीति नित्यैव संज्ञेत्यत आह—अन्तरङ्गत्वादिति । तदेवोपपादयति—विभक्तिनिरपेक्षत्वेनेति । प्रथमचरमेति जसि विकल्पविधिः जसपेक्षत्वेन विभक्त्यपेक्षत्वात् बहिरङ्गः । सर्वादीनीति नित्यसंज्ञाविधिस्तु तदनपेक्षत्वात् अन्तरङ्गः, अल्पापेक्षमन्तरङ्गमिति न्यायात् । अतोऽत्र परमपि प्रथमचरमेति विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति नित्यैव संज्ञा भवति, परादन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वादिति भावः । तथा च शीभावो नित्य इत्याह—उभये इति ।

ननु डतरडतमशब्दयोः क्वापि प्रयोगादर्शनात् किमर्थस्तयोः पाठ इत्यत आह डतरडतमौ प्रत्ययाविति । 'कियत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' । 'एकाच्च प्राचाम्' इति तद्धिताधिकारविहितौ डतरडतमौ प्रत्ययौ, 'प्रत्ययः' इत्यधिकृत्य तद्विधेः । अतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया डतरग्रहणेन कतरादिशब्दानाम् डतमग्रहणेन कतमादिशब्दानां च ग्रहणमिति भावः । शङ्कते-यद्यपीति । सुप्तिङन्तमिति । यदि संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा प्रवर्तेत, तर्हि सुप्तिङ् पदमित्येव सूत्र्येत, प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव सुप्तिङन्तमित्यर्थलाभात् । अतः संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तत इति विज्ञायते । एवंच प्रकृते सर्वनामसंज्ञाविधौ डतरडतमग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् कथं तदन्तग्रहणमित्याक्षेपः । परिहरति—तथापीति । अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणाभावेऽपि इह सर्वनामसंज्ञाविधौ डतरडतमग्रहणे तदन्तग्रहणमस्त्येवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह-केवलयोरिति । 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्ययः' इति न्यायेन केवलप्रत्यययोर्डतरडतमयोः प्रयोगानर्हत्वेन तयोः सर्वनामसंज्ञायां फलाभावादित्यर्थः । तस्मात् डतरडतमग्रहणेनात्र कतरकतमादिशब्दानां ग्रहणमिति स्थितम् ।

ननु डतरग्रहणेनैव सिद्धे सर्वादिगणे अन्यतरशब्दपाठो व्यर्थः । अन्यतमशब्दस्यापि डतमप्रत्ययान्तत्वात् सर्वनामत्वापत्तिश्चेत्यत आह—अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नाविति । डित्थादिशब्दवत् प्रकृतिप्रत्ययविभागविहीनावित्यर्थः । कियत्तदेकेभ्य एव डतरडतमविधानादिति भावः । नन्वेवं सत्यन्यतरान्य-

न्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठभावान्न संज्ञा। 'त्व' 'त्व' इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ, एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके। 'एकस्तान्तः' इत्यपरे। नेमः इत्यर्धे। समः सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते, 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' (सू० १९८) इति ज्ञापकात्। 'अन्तरं बहिर्योगोप' (ग सू ३) इति गणसूत्रे 'अपुरीति

शब्दाभ्यां द्विबहुनिर्धारणावगमः कथमित्यत आह-स्वभावादिति। एवं चान्यतमशब्दस्य न सर्वनामत्वमित्याह-तत्रेति। एतयोर्मध्ये इत्यर्थः। अन्यतरशब्दस्य तु डतरप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि सर्वादिगणे पाठादेव सर्वनामत्वमित्युक्तप्राय[illegible]त्वेत्येकप्रातिपदिकभ्रमं वारयन् अप्रसिद्धार्थत्वाद्व्याचष्टे-त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायाविति। अन्यशब्दसमानार्थकावित्यर्थः। द्वयोरपि[illegible]अर्थं परिहरति-एक इति। इत्येके इति। इति कतिपये[illegible]इत्यर्थः। 'एतं त्वं मन्ये' इत्युदात्तत्वस्य 'उत त्वः पश्यन्' इत्यादावनुदात्तत्वस्य च ऋग्वेदे दर्शनादिति भावः। एकस्तान्त इति। संहितापाठे त्वत् इति छेदमाश्रित्य [illegible]कारान्तः, द्वितीयः अदन्त इत्यपरे मन्यन्त इत्यर्थः। अन्यथा एकश्रुत्या [illegible]निर्मुक्तं वा सकृदेव पठेत्, तावतैव द्वयोरपि लाभात् 'त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि' इति फिट्सूत्राच्च। स्वरी[illegible]त्वद्भवति, सूत उ त्वत् इति ऋग्व्याख्यावसरे वेदभाष्ये 'त्वदिति सर्वादिपठितः अनुदात्तोऽयं अन्यपर्यायः' इत्युक्तत्वाच्च। 'त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्' इति जयदेवप्रयोगाच्च। तत्र हि त्वच्छब्दोऽन्यपर्यायः। त्वतः अधर इति विग्रहः। अन्यस्या अधर इत्यर्थः। ननु तवाधर इति विवक्षितम्, 'पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्' इति पूर्ववाक्येनान्वयानुपपत्तेः। नेम इत्यर्धे इति। वर्तते इति शेषः। 'प्र नेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्तः' इत्यृचि तथा दर्शनादिति भावः। सम इति। सर्वशब्दसमानार्थक एव समशब्दः सर्वादिगणे पठित इत्यर्थः। तुल्यपर्यायस्त्विति। तुल्यशब्दसमानार्थक इत्यर्थः। ज्ञापकादिति। अन्यथा तत्र समेषामिति निर्दिशेदिति भावः।

ननु अष्टाध्यायीपठिते 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः' इति जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्पविधायके सूत्रे 'अपुरीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकपाठो भाष्ये दृश्यते। एवं चान्तराः पुर्यः इत्यत्र जसि सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽपि, अन्तरायां पुरीत्यत्र तन्निषेधाभावात् अन्तरस्यामिति स्यादित्यत आह-गणसूत्र इति। यद्यपीदं वार्तिकं जसि

---

१ स्त्रीत्वविशिष्टनगरार्थप्रतिपादकशब्दस्य विशेष्यत्वेऽन्तरशब्दस्य विशेषणभूतस्य सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थः, तेन पुरी, पूः, नगरी, एषां विशेष्यत्वेऽन्तरायां पुर्यामित्यादिरूपेण सर्वनामसंज्ञाकार्याभावः। पुरं, नगरं, पत्तनमित्यादीनां विशेष्यत्वे तु अन्तरस्मिन्नगरे इत्यादिरूपेण सर्वनामकार्यं स्यादेवेतिभावः।

वक्तव्यम्' (वा २४०) अन्तरायां पुरि। (२१८) **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्** ।१।१।३४॥ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात्। पूर्वे-पूर्वाः। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था। व्यवस्थायां किम्। दक्षिणा गाथकाः। कुशला इत्यर्थः। असंज्ञायां किम्। उत्तराः कुरवः। (२१९) **स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्।**

विधायकस्य शेषः, जसश्शी इत्यत्र अत इत्यनुवृत्त्या टाबन्तात्तत्प्राप्तिविरहात्। ततश्च पुर्यां विशेष्यभूतायां अन्तरशब्दः सर्वादिगणे पाठं न लभते इत्येतद्वार्तिकार्थः पर्यवस्यति। एवं च जसोऽन्यत्रापि अन्तरशब्दस्य पुर्यां विशेष्यभूतायां सर्वनामत्वं नेति लभ्यते। अतः अन्तरायां पुरीत्यादौ सर्वनामकार्यं स्याडादि न भवतीत्यभिप्रेत्योदाहरति—**अन्तरायां पुरीति**। यद्यप्यन्तरशब्द एव सर्वादिगणे पठितः, नतु टाबन्तः। तथापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामत्वप्राप्तिर्बोध्या। सिमशब्दस्तु 'सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः' इति कोशे प्रसिद्धः। अथ सर्वादिगणान्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीपठितां पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्रीं पुनरुक्तिशङ्कां व्युदस्यन् व्याचष्टे—**पूर्वपर**। सर्वनामानीति विभाषा जसीति चानुवर्तते। तदाह—**एतेषामिति**। पूर्वादिसप्तानामित्यर्थः। **गण इति**। सर्वादिगण इत्यर्थः। **या प्राप्तेति**। सर्वादीनीत्यनेन नित्या संज्ञा या प्राप्तेत्यर्थः। अनेन पूर्वपरेति सूत्रं गणपठितं जसोऽन्यत्र नित्यतया सर्वनामसंज्ञार्थम्। अष्टाध्यायीपठितं तु जसि तद्विकल्पार्थमिति न पौनरुक्त्यमिति सूचितम्।

स्वाभिधेयेति। अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः कर्मणि घञ्। स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयं वाच्यं तेन अपेक्ष्यस्याऽपेक्ष्यमाणस्य अवधेर्नियमः व्यवस्थाशब्देन विवक्षित इत्यर्थः। ततश्च नियमेनावधिसापेक्षार्थे वर्तमानानां पूर्वादिशब्दानां जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्प इति फलति। **व्यवस्थायां किमिति**। पूर्वादिशब्दानां नियमेनावधिसापेक्ष एवार्थे विद्यमानत्वादिति प्रश्नः। **दक्षिणा गाथका इति**। अत्र दक्षिणशब्दो नावध्यपेक्ष इति भावः। दक्षिणपार्श्ववर्तिनो गाथका इत्यत्र कस्मादित्यवध्यपेक्षा अस्त्येवेत्यत आह—**कुशला इत्यर्थे इति**। यद्यपि प्रावीण्यमपि कस्मादित्यवध्यपेक्षमेव, तथापि उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यादि प्रत्युदाहरणं बोध्यमित्याहुः। **असंज्ञायां किमिति**। 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणतया संज्ञायां सर्वनामत्वस्याप्रसक्तेरिति प्रश्नः। **उत्तराः कुरव इति**। कुरुशब्दो देशविशेषे नित्यं बहुवचनान्तः। सुमेरुमवधीकृत्य तत्रोत्तरशब्दो वर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था। किं तु संज्ञाशब्दत्वान्नास्य सर्वनामता। पूर्वादिशब्दानां तु दिक्षु अनादिस्संकेत इति न ते संज्ञाशब्दाः। कुरुषु तूत्तरशब्दस्याधुनिकस्सङ्केत इति भवत्ययं संज्ञाशब्द इति मन्यते। केचित्त्वसंज्ञायामित्यभावे संज्ञायामेव पूर्वादिशब्दानामप्रसक्तविभाषा स्यादित्याहुः। **स्वमज्ञाति**। अत्रापि सर्व-

१।१।३५ ॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। स्वे-स्वाः। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः, ज्ञातयोऽर्था वा। (२२०) **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः** ।१।१।३६॥ बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। अन्तरे-अन्तरा वा गृहाः। बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे-अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः। (२२१) **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा**। ७। १। १६ ॥ एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्-पूर्वात्। पूर्वस्मिन्-पूर्वे। एवं परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः। (२२२) **न बहुव्रीहौ**। १। १। २९ ॥ बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। त्वकं पिता यस्य स त्व-

---

नामानीति विभाषा जसीति चानुवर्तते। ज्ञातिश्च धनं च ज्ञातिधने तयोराख्या ज्ञातिधनाख्या न ज्ञातिधनाख्या अज्ञातिधनाख्या तस्यां अज्ञातिधनाख्यायाम्। स्वमिति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकत्वम्। तदाह—**ज्ञातिधनान्येति**। **स्वे स्वाः इति**। सर्वनामत्वे शीभावः, तदभावे तदभाव इति भावः। आत्मा आत्मीयं ज्ञातिः धनं चेति स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः। 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः। अत्र स्वो ज्ञातावात्मनीत्येकं वाक्यम्। ज्ञातावात्मनि च स्वशब्दः पुंलिङ्ग इत्यर्थः। स्वं त्रिष्वात्मीये इति द्वितीयं वाक्यम्। आत्मीये स्वशब्दो विशेष्यनिघ्न इत्यर्थः। स्वोऽस्त्रियां धन इति तृतीयं वाक्यम्। धने स्वशब्दः पुंनपुंसक इत्यर्थः। 'स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ, त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' इति मेदनी कोशः। तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मनि आत्मीये च सर्वनामत्वं जसि विकल्प्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**आत्मीया इत्यर्थः**। **आत्मान इति वेति**। ज्ञातिधनपर्युदासस्य प्रयोजनमाह—**ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति**। ज्ञातिवाचिनः धनवाचिनश्च सर्वनामत्वपर्युदासात् जसि स्वाः इत्येव रूपमित्यर्थः। नच ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वपुरस्कारे सर्वनामत्वं न स्यादिति वाच्यम्, आख्याग्रहणबलेन ज्ञातित्वधनत्वपुरस्कार एव पर्युदासप्रवृत्तेः। **अन्तरम्**। अत्रापि सर्वनामानीति विभाषा जसीति चानुवर्तते। बहिः अनावृतप्रदेशः, तेन योगः सम्बन्धः यस्य स बहिर्योगः बहिर्विद्यमानोऽर्थ इति यावत्। उपसंवीयते परिधीयत इति उपसंव्यानम् अन्तरीयं वस्त्रम्। तदाह—**बाह्य इत्यादिना**। **पूर्वादिभ्यो**। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनावित्यनुवर्तते इत्याह—**एभ्य इति**। पूर्वपरेत्यादिसूत्रीनिर्दिष्टाः पूर्वादय इह विवक्षिताः। त्यदादयो हलन्ताधिकारे व्याख्यास्यन्ते। **एकशब्दः संख्यायामिति**। अर्थान्तरे तु द्विवचने बहुवचने अपि स्तः।

'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा।
साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते।' इति कोशः।

स्यादेतत्। त्वत्कपितृकः मत्कपितृक इति बहुव्रीहिः। त्वकं पिता यस्य, अहकं

त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य सः मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिकविग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच्प्रवर्तेत । स च समासेऽपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तम् अतिभवकान्, इतिवत् । भाष्य-

---

पिता यस्येति लौकिकविग्रहवाक्यम् । लौकिकत्वं प्रयोगार्हत्वम् । युष्मदस्मदोरज्ञाताद्यर्थे 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यकचि युष्मकद् स्, अस्मकद् स् इति स्थिते, 'ङे प्रथमयोः' इत्यमि 'त्वाहौ सौ' इति त्वादेशे अहादेशे च सति 'शेषे लोपः' इति लोपे, अतो गुणे, अमि पूर्वे च त्वकम् अहकम् इति रूपम् । युष्मद् स्, पितृ स्, अस्मद् स्, पितृ स्, इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । प्रयोगानर्हत्वम् अलौकिकत्वम् इति स्थितिः । तत्र त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति बहुव्रीहिदशायां कप्रत्ययो न संभवति । युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वेनाकच्प्रसङ्गात् । तत्रेदमारभ्यते—**न बहुव्रीहौ** । सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनुवर्तते । बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि न स्युरित्यर्थः प्रतीयते । एवं सति सूत्रमिदं व्यर्थम्, प्रियसर्वायेत्यादीनां बहुव्रीहिवर्तिनां सर्वादीनां स्वार्थोपसंक्रान्तार्थान्तरप्रधानकतया उपसर्जनत्वादेव सर्वनामत्वनिषेधसिद्धेः, 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो व्याचष्टे—**बहुव्रीहौ चिकीर्षित इति** । बहुव्रीहाविति विषयसप्तम्याश्रयणात् अयमर्थो लभ्यते । तथाच बहुव्रीहौ प्रसक्ते सति ततः प्रागेव विग्रहवाक्येऽयं निषेधोऽर्थवान् । एकार्थीभावात्मकसामर्थ्यस्य समासदशायामेव सत्त्वेन विग्रहवाक्ये तदभावेन तदानीमुक्तोपसर्जनत्वस्याभावादिति भावः । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयन्, लक्ष्यभूतं बहुव्रीहिं दर्शयति—**त्वकं पितेत्यादिना** । सर्वनामत्वाभावात् कप्रत्यये 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमादेशे त्वत्कः मत्कः इति च रूपम् । ननु बहुव्रीहिप्रवृत्तेः प्राक् अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वनिषेधात् त्वकं पितेति कथं लौकिकविग्रहवाक्यप्रदर्शनमित्यत आह—**इहेति** । न बहुव्रीहावित्यस्मिन् सूत्र इत्यर्थः । **प्रक्रियावाक्य इति** । युष्मद् स् पितृ स्, अस्मद् स् पितृ स्, इत्यलौकिकविग्रहवाक्य एवेत्यर्थः । लौकिकविग्रहवाक्ये तु नायं निषेधः, बहुव्रीहितस्य स्वार्थे परिनिष्ठितत्वेन स्वतन्त्रप्रयोगार्हतया बहुव्रीहेस्तत्र चिकीर्षितत्वाभावात् अलौकिकविग्रहात्मके प्रक्रियावाक्य एव तस्य चिकीर्षितत्वात् । यथा चैतत्तथा समासनिरूपणे वक्ष्यते । ननु अलौकिकविग्रहवाक्ये मास्तु सर्वनामतानिषेधः को दोषः । तत्राह—**अन्यथेति** । न बहुव्रीहावित्यलौकिकविग्रहवाक्ये निषेधाभावे सतीत्यर्थः । **तत्रापीति** । अलौकिकविग्रहवाक्येऽपीत्यर्थः । नन्वलौकिकविग्रहवाक्ये भवत्वकच् । सत्यप्यकचि तस्य प्रयोगानर्हत्वेन बाधकाभावादित्यत आह—**स चेति** । अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रुतस्य लौकिकविग्रहवाक्ये समासे च श्रवणनियमादिति भावः । उभयत्रापि तन्नियमे दृष्टान्तद्वयमाह—**अतिक्रान्तो भवकन्त-**

कारस्तु त्वकत्पितृकः, मकत्पितृकः इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्[1]। 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' (वा २२५)

कम् अतिभवकानितिवदिति।

भवच्छब्दस्य सर्वादिगणे पाठात् सर्वनामत्वादलौकिकविग्रहदशायामकच्। ततश्च भवकत् अम् अति इत्यलौकिकविग्रहवाक्यं संपद्यते। तत्र "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासे सति "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सुब्लुकि अतिभवकच्छब्दात् प्रथमैकवचने अतिभवकानिति रूपम्। समासाभावपक्षे तु भवकन्तमतिक्रान्त इति लौकिकविग्रहवाक्यं भवति। तत्र समासदशायां भवच्छब्दार्थस्य स्वोपसंक्रान्तार्थान्तरप्रधानतया उपसर्जनत्वेऽपि अलौकिकविग्रहदशायां भवच्छब्दस्यानुपसर्जनत्वात् सर्वनामत्वे सति प्रवृत्तः अकच् अतिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रहवाक्ये अतिभवकानिति समासे चानुवर्तते, लौकिकविग्रहदशायां भवच्छब्दस्य उक्तरीत्या अनुपसर्जनत्वात्। समासे तस्योपसर्जनत्वेऽपि योनिभूतालौकिकविग्रहदशायां प्रवृत्तस्याकचो निवर्तकाभावात्। नच भवत् अम् इत्यलौकिकविग्रहदशायां सतोऽप्यनुपसर्जनत्वस्य समासदशायां विनाशं प्राप्स्यमानतया विनाशोन्मुखत्वात् अकृतव्यूहपरिभाषया अलौकिकविग्रहवाक्येऽपि सर्वनामत्वाभावात् अकज्दुर्लभः। ततश्च अतिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रहवाक्ये अतिभवकानिति समासे च कथमकच्प्रसक्त इति दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम्। एवंजातीयकालौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वप्रवृत्तौ अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वेनाऽप्रवृत्तेः। तदनित्यत्वे च न बहुव्रीहाविति सूत्रमेव ज्ञापकम्। तथा हि—यद्यकृतव्यूहपरिभाषा सार्वत्रिकी स्यात्, तर्हि बहुव्रीहिविषयेऽपि युष्मद् सु पितृ सु इत्याद्यलौकिकविग्रहवाक्ये अनुपसर्जनत्वस्य बहुव्रीहिकालिकविनाशोन्मुखतया सर्वनामत्वस्याप्रसक्तत्वात् 'न बहुव्रीहा'विति नारभ्येत। अकृतव्यूहपरिभाषायास्तत्र प्रवृत्तेः भविष्यद्बहुव्रीहिकालिकविनाशोन्मुखमनुपसर्जनत्वं पुरस्कृत्य तदलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वस्याप्रसक्तत्वात् न तन्निषेधाय न बहुव्रीहावित्यर्थवत्। नच उदाहृतबहुव्रीहिविषयालौकिकविग्रहवाक्ये अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्यैव सर्वनामत्वाभाव आश्रीयताम्। किं न बहुव्रीहाविति सूत्रेणेति वाच्यम्। एवं सत्यतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानित्यादि न सिध्येत्। अकृतव्यूहपरिभाषया तदलौकिकविग्रहवाक्येऽपि

---

१ उत्तरोत्तरमुन्यभिप्रेतेऽर्थे पूर्वं पूर्वमुन्युक्तार्थानां तात्पर्यं बोध्यम्, 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति' रिति न्यायात्, तेन पाणिनिप्रोक्तार्थेऽप्रामाण्यं लेशतोऽपि नास्ति, नापि पाणिन्यपेक्षया भाष्यवार्तिककृतोरधिकप्रामाण्यं किं तु सममेव। एवं सति 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रप्रणयनं पूर्वाचार्यानुरोधात्पाणिनिना कृतमिति बोध्यम्॥ अत्र मुनिशब्देन पाणिनिकात्यायनपतञ्जलय एव ग्राह्याः।

महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मा अतिसर्वाय देहि। अतिकतरं कुलम्। अतितत्। (२२३) तृतीयासमासे। १।१।३०॥ इह सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीया-

---

सर्वनामत्वाभावेनाकचः प्रवृत्त्यभावे तस्यातिक्रान्तो भवकन्तमित्यादिलौकिकविग्रहवाक्ये अतिभवकमिति समासेऽपि च श्रवणं न स्यात्। एवंच बहुव्रीहिविषये अलौकिकविग्रहवाक्ये अकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्तिं सिद्धवत्कृत्य सर्वनामत्वनिषेधात्तदितरसमासविषयेऽप्यलौकिकविग्रहवाक्ये अकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सर्वनामत्वं विज्ञायते। एतदर्थमेव न बहुव्रीहाविति सूत्रमित्यन्यत्र विस्तरः। **प्रत्याचख्याविति**। निराकृतवानित्यर्थः। सूत्रभाष्ययोरुभयोरपि स्मृतित्वाविशेषाद्विकल्पमाशङ्क्याह—**यथोत्तरमिति**। सूत्रकाराद्वार्तिककारस्य उभाभ्यामपि भाष्यकृत इत्येवं मुनीनामुत्तरोत्तरस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं पूर्वपूर्वस्याप्रामाण्यमिति वैयाकरणप्रलय इति भावः। न चाकृतव्यूहपरिभाषाया उक्तरीत्या अनित्यत्वज्ञापनार्थमेतत्सूत्रमिति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया निर्मूलत्वस्य निष्फलत्वस्य च हलन्ताधिकारे सेदिवस्शब्दनिरूपणे 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्र च वक्ष्यमाणत्वात्।

संज्ञोपसर्जनीभूता इति। आधुनिकसंकेतः संज्ञा। अन्यविशेषणत्वेन स्वार्थोपस्थापकमुपसर्जनम्। **न सर्वादय इति**। सर्वादिगणे पठिता न भवन्तीत्यर्थः। **महासंज्ञेति**। टिघुभादिवदेकाक्षरसंज्ञामकृत्वा सर्वेषां नामानीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेन प्राधान्येनोपस्थितस्वीयसर्वार्थवाचकत्वस्य सर्वनामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्यवगततया तथाविधानामेव सर्वादिगणे पाठानुमानादित्यर्थः। प्राधान्येनोपस्थितेत्यनेन उपसर्जनव्यावृत्तिः। प्राधान्येनोपस्थितसर्वार्थवाचकत्वमित्युक्ते पूर्वादिशब्देष्वव्याप्तिः, अतः स्वीयेति। सर्वार्थेत्यनेन संज्ञाशब्दव्यावृत्तिः, संज्ञाशब्दानामेकैकव्यक्तिविषयकत्वात्। **संज्ञाकार्यमिति**। सर्वनामसंज्ञाकार्यं शीस्मायादिकमित्यर्थः। **अन्तर्गणेति**। सर्वादिगणे अन्तर्गतो गणः अन्तर्गणः तदीयं कार्यम् 'अद्ड्डतरादिभ्यः' 'त्यदादीनामः' इत्यादिकमित्यर्थः। **सर्वाय देहीति**। संज्ञाशब्दत्वात् स्मायादेशो न। **अतिकतरमिति**। कतरमतिक्रान्तं कुलम् अतिकतरमित्यत्र कतरशब्दस्य उपसर्जनत्वान्नाद्डादेशः। **अतितदिति**। तमतिक्रान्तो ब्राह्मणः अतितदित्यत्र त्यदाद्यत्वं, तदोः सस्सौ इति च न भवति। **तृतीयासमासे**। सर्वादीनीत्यतः सर्वनामग्रहणम्, न बहुव्रीहावित्यतो नेति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—**इहेति**। **मासपूर्वायेति**। मासेन पूर्व इति विग्रहः। हेतौ तृतीया। पूर्वसदृशेति तृतीयातत्पुरुषसमासः। मासात् पूर्वभावीत्यर्थः। 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यतः समासग्रहणे अनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासीयलौकिकविग्रहवाक्यरूपगौणसमासस्यापि

समासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय ॥ (२२४) द्वन्द्वे च। १। १। ३१॥ द्वन्द्वे उक्तसंज्ञा न। वर्णाश्रमेतराणाम्। समुदायस्यैवायं निषेधः, न त्ववयवानाम्। नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात्॥ (२२५) विभाषा जसि। १। १। ३२॥ जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र

पारग्रहार्थम्। ततश्च फलितमाह—**तृतीयासमासार्थेति**।

द्वन्द्वे च। सर्वादीनीत्यतः सर्वनामग्रहणं, न बहुव्रीहावित्यतो नेति चानुवर्तते। तदाह—**द्वन्द्वे उक्तसंज्ञा नेति**। सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थः। **वर्णाश्रमेतराणामिति**। 'वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः' इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः। वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे चेति द्वन्द्वः। अत्र सर्वनामत्वाभावादामि सर्वनाम्न इति न सुट्। **समुदायस्यैवेति**। द्वन्द्वे विद्यमानानि यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामानि न स्युरिति नार्थः। विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात्। किन्तु द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा न भवतीति प्रधानभूतया निषेध्यभवनक्रिययैव द्वन्द्वस्याधारतान्वयः। द्वन्द्वाधारा सर्वनामसंज्ञा न भवतीत्यक्षरार्थः। द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा नेति फलितम्। वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव द्वन्द्वता। नतु तदवयवानाम्। एवंच वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव सर्वनामत्वनिषेधः नतु तदवयवानामिति वस्तुस्थितिकथनम्। ननु द्वन्द्वावयवानां सर्वनामत्वनिषेधाभावे वर्णाश्रमेतरशब्दे इतरशब्दस्य सर्वनामतया ततः परस्यामः सुटि वर्णाश्रमेतरेषामिति स्यात्। नच अवर्णान्तात् सर्वनाम्नोऽङ्गात् परस्यामः सुड्विधानादिह चामि परे इतरशब्दस्य सर्वनामत्वेऽप्यङ्गत्वाभावान्न ततः परस्यामः सुट्प्रसक्तिरिति वाच्यम्। सुड्विधिर्ह्ययमङ्गाधिकारस्थः। ततश्च 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति परिभाषया सर्वनामान्ताददन्ताद्दङ्गात् परस्यामः सुड्विधीयते। ततश्च वर्णाश्रमेतरशब्दस्य समुदायस्य द्वन्द्वतया सर्वनामत्वनिषेधेऽपि तदवयवस्य इतरशब्दस्य सर्वनामतया तदन्ताङ्गात् परत्वादामः सुट् स्यात्। न चैवं सति द्वन्द्वस्य तन्निषेधो व्यर्थः स्यादित्याशङ्क्यम्, पदाङ्गाधिकारादन्यत्र तसिलत्रलादिविधौ तन्निषेधस्यार्थवत्त्वादित्याशङ्क्य परिहरति—**न चैवमित्यादिना**। एवमित्यनन्तरं सतीति शेषः। एवं समुदायस्यैव निषेधे सति तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गो नेत्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**सर्वनाम्नो विहितस्येति**। अवर्णान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यानादित्यर्थः। प्रकृते च वर्णाश्रमेतरशब्दात् समुदायादाम् विहितः, न च स समुदायः सर्वनामसंज्ञकः, द्वन्द्वस्य तन्निषेधात्। इतरशब्दस्तु सर्वनामसंज्ञकः न ततो विहितः आम्। आमः समुदायादेव विधानात्। अतो न सुडिति भावः। अवर्णान्तादङ्गात् सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्याने तु येषां तेषामित्यत्राव्याप्तिः। अतः अवर्णान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडित्येव व्याख्येयम्। **विभाषा जसि**। सर्वनामग्रहणमनुवर्तते, द्वन्द्व इति च। जसि इत्यविभक्तिको निर्देशः। जसः इः

कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे-वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तम्, अतो नाकच्, किं तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥ (२२६) प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । १ । १ । ३३ ॥ एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे-प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयप् प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् । 'विभाषा-

---

जसि' । आर्षः सप्तम्या लुक् । इशब्द इवर्णपरः सन् शी इतीकारमाचष्ट । ततश्च जसादेशे शीभावे कर्तव्ये इति फलितम् । तदाह—**जसाधारमिति** । जस् आधारो यस्येति बहुव्रीहिः । जस्स्थानकमित्यर्थः । ननु जसि परतो द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा वा स्यादित्येव कुतो न व्याख्यायत इत्यत आह—**शीभावं प्रत्येवेत्यादि**ना । यदि तु अकच् स्यात्, तर्हि तस्याव्यवधायकत्वाच्छीभावः प्रसज्येत । कप्रत्यये तु सति तेन व्यवधानान्नोक्तदोष इत्याह—**वर्णाश्रमेतरका इति** । नचाकचि कर्तव्ये विकल्पाभावेऽपि सर्वादीनीति नित्या सर्वनामसंज्ञा कुतोऽत्र न स्यादिति वाच्यम्, 'द्वन्द्वे च' इति तस्याः नित्यनिषेधात् । नच द्वन्द्वे चेति निषेधस्य उक्तरीत्या अवयवेषु प्रवृत्त्यभावाद्वर्णाश्रमेतरशब्दे समुदाये इतरशब्दस्यावयवस्य सर्वनामत्वानपायादकज्दुर्वार इति वाच्यम्, द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभावात् । समुदाये तद्विवक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेन अवयवगतकुत्सादेरपि बोधेनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक् तदनुत्पत्तेः । अन्यथा अवयवेभ्यः प्रत्येकं कप्रत्ययापत्तेः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—'वर्णाश्रमेतरशब्दे अकच् न भवति' इति । एवंच यदा इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा कुत्सिता वर्णाश्रमेतरा इति कुत्सायोगः क्रियते तदा कप्रत्यये सति वर्णाश्रमेतरका इत्येव रूपम् । यदा तु कुत्सितः इतरः इतरक इति अकचं कृत्वा वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते, तदा शीभावविकल्पः स्यादेव ।

प्रथमचरमतया । विभाषा जसीत्यनुवर्तते, सर्वनामानीति च । तदाह—**एत इति** । प्रथमादय इत्यर्थः । **उक्तसंज्ञा इति** । सर्वनामसंज्ञका इत्यर्थः । तत्र नेमशब्दस्य जसि सर्वनामसंज्ञा गणे पाठान्नित्या प्राप्ता । तद्विकल्पोऽत्र विधीयते । नेमशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां तु गणे पाठाभावादप्राप्तैव सर्वनामसंज्ञा जसि विकल्पेन विधीयते । अतः नेमशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां जसोऽन्यत्र न सर्वनामकार्यमित्याह—**शेषं रामवदिति** । तयशब्दो न प्रातिपदिकमित्याह—**तयप्प्रत्यय इति** । 'संख्याया अवयवे तयप्' इति विहित इति शेषः । **तत इति** । तस्मात् प्रत्ययत्वाद्धेतोः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ताः तयबन्ता ग्राह्या इत्यर्थः । **द्वितये द्वितया इति** । द्वाववयवावस्येत्यर्थे तयप् । यद्यप्यवयवसमुदायः अवयवी तयबर्थः तस्य च एकत्वादेकवचनमेव युक्तम् । तथापि यदा उद्भूतावयव-

प्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्' (वा २४२)। द्वितीयस्मै द्वितीयाय इत्यादि। एवं तृतीयः। अर्थवद्ग्रहणान्नेह। पटुजातीयाय। निर्जरः॥ (२२७) **जराया जरसन्यतरस्याम्।७।२।१०१॥** जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ। 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' (प. ३०)। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प १३)। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जर-

---

भेदः समुदायस्तयबर्थः, उद्भूतत्वं च विवक्षितसंख्याकत्वं तदा अवयवबहुत्वाभिप्रायं अवयविनः अवयवाभेदाभिप्रायं वा बहुवचनमिति न दोषः। अत्र च तयब्ग्रहणमेव प्रमाणम्। अन्यथा तयबन्ताज्जस एवाभावात् किं तेन। चरमे चरमाः, अल्पे अल्पाः, अर्धे, अर्धाः, कतिपये कतिपयाः, इत्यपि प्रथमशब्दवदुदाहार्यम्। अर्धशब्दस्त्वेकदेशवाची पुंल्लिङ्गः। समांशवाची तु नपुंसकलिङ्गः। 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इति कोशात्। **शेषं सर्ववदिति**। नेमशब्दस्य सर्वादिगणे पाठादिति भावः। **विभाषाप्रकरण इति**। विभाषा जसीत्यधिकारे तीयान्तस्य ङे-ङसि-ङस्-ङि-इत्येतेषु ङित्सु परेषु सर्वनामसंज्ञावचनं कर्तव्यमित्यर्थः। **द्वितीयस्मै द्वितीयायेति**। द्वयोः पूरणो द्वितीयः। द्वेस्तीय इति पूरणे तीयप्रत्ययः। **इत्यादीति**। द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये इत्यादिशब्दार्थः। **एवं तृतीय इति**। ङित्सूदाहार्य इति शेषः। 'त्रेः संप्रसारणं च' इति पूरणे तीयप्रत्ययः। रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः। 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्। ननु 'प्रकारवचने जातीयर्' इति पटुशब्दात् जातीयरि पटुजातीयशब्दः। तस्यापि तीयान्तत्वात् ङित्सु सर्वनामत्वविकल्पः स्यादित्यत आह—**अर्थवदिति**। 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषया अर्थवानेव तीयोऽत्र गृह्यते। जातीयरि तु समुदायस्यैवार्थवत्त्वं न तु तदेकदेशस्येति भावः।

निष्क्रान्तो जराया निर्जरः। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः। 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वम्। निर्गता जरा यस्मादिति बहुव्रीहिर्वा। अस्य निर्जरशब्दस्य विशेषं दर्शयितुमाह—**जरायाः**। 'इटन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवृत्तम्' अचि र ऋतः' इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन विशेष्यते। 'यस्मिन् विधिः' इति तदादिविधिः। तदाह—**जराशब्दस्येत्यादिना**। ननु जराशब्दस्य विधीयमानो जरसादेशः कथं निर्जरशब्दस्य भवेदित्यत आह—**पदेति**। पदाधिकारे अङ्गाधिकारे च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च भवतीत्यर्थः। जरसादेशश्चायमङ्गाधिकारस्थत्वात् जराशब्दस्य तदन्तस्य च भवति। जरसावित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वं बोध्यम्। यद्यपि जराया इत्यस्य अङ्गविशेषणत्वादेव तदन्तविधिः सिद्धः, तथापि येन विधिरित्यस्य प्रपञ्चभूतेयं परिभाषेत्यदोषः। अत एव 'पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिः' इति प्रौढमनोरमायामुक्तम्। ननु जराशब्दान्तस्य विधीयमानो जरसादेशः निर्जरशब्दस्य कृत्स्नस्य स्यात्, अनेकाल्त्वा-

शब्दस्य जरस्। निर्जरसौ। निर्जरसः। इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस्। निर्जरसा। निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ च रामवत्। वृत्तिकृता तु 'पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसात् इति रूपे, न तु निर्जरसा निर्जरसः इति केचित' इत्युक्तम्। तथा भिसि

दित्याक्षिप्य समाधत्ते—अनेकाल्त्वादिति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति। प्रत्यक्षनिर्दिश्यमानस्यैवेत्यर्थः। अनया परिभाषया जराशब्दस्यैव जरस्। जराशब्द एव ह्यत्र स्थानी प्रत्यक्षनिर्दिष्टः। जराशब्दान्तस्य तु निर्देशस्तदन्तविधिलभ्यत्वात् आनुमानिक इति भावः। इयंच परिभाषा 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति सूत्रसिद्धार्थकथनपरेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। ननु निर्जरशब्दस्य जराशब्दान्तत्वाभावात् कथमिह जरसादेश इत्यत आह—एकदेशेति। छिन्नेऽपि पुच्छे श्वा श्वैव, न चाश्वो नच गर्दभ इति न्यायादिति भावः। निर्जरसौ। निर्जरस इति। प्रथमाद्वितीययोः द्विवचने बहुवचने च रूपम्। अमि निर्जरसमित्युदाहार्यम्। ननु तृतीयैकवचने पञ्चम्येकवचने च, निर्जर आ, निर्जर अस् इति स्थिते इनातोः कृतयोः जरसादेशे निर्जरसिन निर्जरसादिति प्राप्तम्। तथा चतुर्थ्येकवचने षष्ठ्येकवचने च, निर्जर ए, निर्जर अस्, इति स्थिते, यादेशे, स्यादेशे च सति अजादिविभक्त्यभावात् जरसादेशाभावे, निर्जराय निर्जरस्येति प्राप्तम्। तत्राह—इनादीनिति। इन-य-आत्-स्य इत्यादेशान् नुटं च परत्वात् बाधित्वा जरसादेशः। ततश्च अदन्तत्वाभावात् इनादयो न भवन्तीत्यर्थः। निर्जरसेति। तृतीयैकवचनम्। निर्जरसे इति। चतुर्थ्येकवचनम्। निर्जरसः इति। पञ्चम्येकवचने षष्ठ्येकवचने च रूपम्। निर्जरसोः निर्जरसां निर्जरसीत्यप्युदाहार्यम्। पक्ष इति। जरसादेशाभावपक्ष इत्यर्थ॥ हलादौ चेति। भिस ऐसादेशे निर्जरैरित्येव रूपम्। न तु जरसादेशे निर्जरसैरिति। अदन्तमङ्गमाश्रित्य प्रवृत्तस्य ऐसः संनिपातपरिभाषया तद्विघातकजरसादेशनिमित्तत्वायोगात्।

अथ वृत्तिकृदुत्प्रेक्षितं मतान्तरं दूषयितुम् अनुवदति—वृत्तिकृता त्वित्यादिना। पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि केचिदित्यन्तो वृत्तिग्रन्थः। वृत्तिकृता तु इनातोः कृतयोः जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं, नतु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तमित्यन्वयः। ननु इनादेशमादादेशं च परत्वात् बाधित्वा जरसि कृते, अदन्तत्वाभावात् कथमिनातौ स्यातामित्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति। विप्रतिषेधे पूर्वस्य प्रवृत्तिर्यत्र बोध्यते तत् पूर्वविप्रतिषेधम्, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रं तेनेत्यर्थः। तत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वमाश्रित्य विप्रतिषेधे क्वचित् पूर्वस्य कार्यस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमेनेति यावत्। ननु इनातोः कृतयोः कथं जरसादेशः, संनिपातपरिभाषाविरोधादित्यत आह—संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्येति। तथेति। भिस ऐसादेशे जरसादेशाभावपक्षे निर्जरैरिति रूपम्। संनिपातपरि-

'निर्जरसैः इति रूपान्तरमुक्तम्। तदनुसारिभिश्च षष्ठयेकवचने 'निर्जरस्य' इत्येव रूपमिति स्वीकृतम्। एतच्च भाष्यविरुद्धम्। (२२८) **पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु।६।१।६३॥** पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा। यत्तु 'आसनशब्दस्यासन्नादेशः' इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम्। पादः। पादौ। पादाः। पादम्। पादौ। पदः-पादान्

भाषाया अनित्यत्वात् जरसि कृते तु निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तमित्यर्थः। **तदनुसारीति**। निर्जरसिनेत्यादि रूपं यैरुक्तं तदनुसारिभिरित्यर्थः निर्जरस्येत्येवेति। पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते अजादिविभक्त्यभावान्न जरस्। इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे आश्रिते सति एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशविषयेऽपि पूर्वविप्रतिषेधः आश्रयितुमुचितः। अतः निर्जरस्येत्येकमेव रूपं, नतु निर्जरस इत्यपीति भावः। **एतच्चेति**। वृत्तिकृदुत्प्रेक्षितं केषांचिन्मतं तदनुसारिमतं चेत्यर्थः। **भाष्यविरुद्धमिति**। 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इत्यत्र नादेश एव विधेयः। इकारोच्चारणं माऽस्तु। तथा अदादेश एव विधेयः, नतु दीर्घ आदिति। रामेणेत्यत्र एकारस्तु योगविभागात् भवति। तथाहि 'बहुवचने झल्येत्' 'ओसि च' 'आङि चापः' 'संबुद्धौ च' इति सूत्रक्रमः। तत्र आङीति योगविभागः क्रियते। अतः एकारः स्यात् आङि। रामेण। आपः संबुद्धौ चेत्यन्यो योगः। आप एकारः स्यात् सबुद्धौ आङि ओसि च। हे रमे रमया रमयोः। ङसेरदादेशे अकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न पररूपमित्यादि टाङसिङसामिति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपसत्त्वे एतद्भाष्यासंगतिः स्पष्टैव। अत्र इकारस्य आकारस्य च श्रवणाय इनादेशे इकारोच्चारणावश्यकत्वात्। किंच गोनर्दीयस्त्वाह—अतिजरैरित्येव भवितव्यं संनिपातपरिभाषया इति 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। निर्जरसैरिति रूपाभ्युपगमे एतदसंगतिः स्पष्टैव। अतः पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि मतान्तरमशुद्धमित्यर्थः।

अथ पादशब्दस्य शसादौ विशेषं दर्शयितुमाह—**पद्दन्नो**। पद्-दत्-नस्-मास्-हृद्-निश्-असन्-यूषन्-दोषन्—यकन्—शकन्—उदन्-आसन् इत्येषां समाहारद्वन्द्वः। शस् द्वितीयाबहुवचनं प्रभृतिः आदिः येषामिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। शसादिषु परेषु पदादय आदेशा वा स्युरित्यर्थः। पदाद्यादेशैश्च स्वानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्ते। तदाह—**पाददन्तेत्यादिना**। यथासंख्यपरिभाषया पादादीनां क्रमेण पदादय आदेशाः प्रत्येतव्याः। **तत् प्रामादिकमिति**। भ्रममूलकमित्यर्थः। 'हव्या जुह्वान आसनि' इति मन्त्रे 'आसन्यं प्राणमूचु'

पदा-पादेनेत्यादि । (२२९) सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥ सुडिति प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य । (२३०) स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥ कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । (२३१) यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥ यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । (२३२) आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ । इत ऊर्ध्वं 'कडाराः कर्मधारये' (सू ७५१) इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या परा अनवकाशा

इत्यादौ च आस्यार्थकत्वस्यैव दर्शनादिति भावः । दन्तशब्दस्य सुटि रामवत् । शसि पद्द्निति दत् आदेशः । दत् अस् इति स्थिते तकारस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति पदान्ते विधीयमानजश्त्वमाशङ्कितुं पदसंज्ञाविधायकं सूत्रं वक्ष्यति–स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति । तत्र किं सर्वनामस्थानमित्यत आह—**सुडनपुंसकस्य** । 'शि सर्वनामस्थानम्' इत्यतः सर्वनामस्थानमित्यनुवर्तते । अक्लीबं नपुंसकभिन्नप्रातिपदिकं, तस्य सुट् सर्वनामस्थानसंज्ञः स्यादित्यर्थः । तत्र सुट्शब्दमप्रसिद्धार्थत्वाद्व्याचष्टे—**सुडिति प्रत्याहार इति** । सु इत्यारभ्य औटष्टकारेणेति शेषः । नतु टाटकारेण, प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् । तदेतदाह—**स्वादिपञ्चवचनानीति** । **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** । असर्वनामस्थान इति बहुत्वेऽप्येकवचनमार्षम् । **कप्प्रत्ययावधिष्विति** । पञ्चमाध्यायान्ते विधीयमानकप्प्रत्ययोत्तरावधिकेष्वित्यर्थः । तत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । एवं च दत् अस् इत्यत्र दत्शब्दस्य सुबन्तत्वाभावेन पदत्वाभावेऽपि अनेन सूत्रेण पदत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति तकारस्य जश्त्वं स्यादित्याक्षेपः सूचितः । भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधात् न जश्त्वमिति समाधातुं भसंज्ञासूत्रमाह—**यचि भम्** । य् च अच् चेति समाहारद्वन्द्वः । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इत्यनुवृत्तं यचीत्यनेन विशेष्यते । यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिः । तदाह—**यकारादिष्वित्यादिना** । एवं च दत् अस् इत्यत्र दत् इत्यस्य भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधान्न जश्त्वमिति भावः । ननु पदभसंज्ञयोरिह समावेशः कुतो न स्यात् । न च विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परैव भसंज्ञा भवतीति वाच्यम्, विरोधो हि विप्रतिषेधः । नह्यत्र द्वयोरपि संज्ञयोः समावेशे विरोधोऽस्ति तव्यत्तव्यानीयरादौ कृत्कृत्यप्रत्ययादिसंज्ञासमावेशदर्शनादित्यत आह—**आ कडारा** । आङ्मर्यादायामित्याह—**कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागिति** । आङिह नाभिविधौ । कडारशब्दस्यापि प्रवेशे प्रयोजनाभावात् । प्राक्कडारादिति कडारशब्दस्तु नोत्तरावधिः । कडाराः कर्मधारये इति कडारशब्दस्य उत्तरावधित्वे अधिकलाभात् । प्राक्कडारादित्युत्तरं तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकाराच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थो हि चकारः । तत्रैकसंज्ञाया नियमाप्रवृत्तौ किं तेन । नन्वस्त्विह एकैव संज्ञा ।

च। तेन शसादावचि भसंज्ञैव। न पदत्वम्। अतो जश्त्वं न। दतः। दता। जश्त्वम्। दद्भ्यामित्यादि। मासः। मासा। भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः। माभ्याम्। माभिरित्यादि। (२३३) भस्य। ६। ४। १२९॥ इत्यधिकृत्य। (२३४) अल्लोपोऽनः। ६। ४। १३४॥ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादि-

तथापि विनिगमनाविरहात् भसंज्ञैवेति कुतो लाभः। तत्राह—या परा अनवकाशा चेति। विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्रस्य सामान्याद्विशेषबलीयस्त्वस्य चाप्रवृत्तावपि परत्वनिरवकाशत्वयोः अन्यत्र बलवत्त्वेन इहत्रादिहापि ताभ्यां व्यवस्था युज्यत इति भावः। द्वयोः सावकाशयोः परा संज्ञा बलवती। अन्यतरस्याः निरवकाशत्वे तु सैवेति बोध्यम्। तत्र परा यथा—धनुषा शरैर्विध्यतीत्यत्र शराणां विश्लेषं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकतमत्वादपादानत्वे करणत्वे च प्राप्ते परा करणसंज्ञैव भवति। अनवकाशा यथा—अतततक्षदिति। अत्र तकारादकारस्य 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञैव अनवकाशत्वात् भवति, नतु लघुसंज्ञा। तस्याः असंयोगे परे चरितार्थत्वात्। अतः सन्वल्लघुनीति तत्र न प्रवर्तते। तेनेति। अनवकाशत्वेनेत्यर्थः। अत इति। पदत्वाभावात् जश्त्वं नेत्यर्थः। जश्त्वमिति। दत् भ्यामिति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदान्तत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वमित्यर्थः। इत्यादीति। दद्भिः दते इत्यादिरादिशब्दार्थः। 'खरि च' इति चर्त्वे दत्सु। पक्षे रामवत्। मास इति। मासशब्दस्य शसि पद्दन इति मास् इत्यादेशे रूपम्। मासेति तृतीयैकवचनम्। रुत्व इति। मास् भ्याम् इति स्थिते स्वादिष्विति पदत्वात् 'ससजुषोः' इति रुः। 'भोभगो' इति तस्य यकारे 'हलि सर्वेषाम्' इति तस्य लोपे माभ्यां माभिरिति रूपमित्यर्थः। इत्यादीति। माभ्यः इत्यादिरादिशब्दार्थः। मास् सु इति स्थिते रुत्वे 'खरवसानयोः' इति विसर्गे 'वा शरि' इति सत्वविकल्पः मास्सु-माःसु।

भस्य इति। इत्यधिकृतं स्पष्टमेव। यूषशब्दो मण्डवाची। 'मुद्गामलकयूषस्तु भेदीदीपनपाचकः' इत्यादि वैद्यशास्त्रे प्रसिद्धम्। तस्य शसि 'पद्दन:' इति यूषन्नादेशे यूषन् अस् इति स्थिते। अल्लोपोऽनः। अत् इति लुप्तषष्ठीकं भिन्नं पदम्। अन इत्यवयवषष्ठ्यन्तम् अतो विशेषणम्—अनोऽवयवो योऽकारः तस्य लोप इति। अङ्गस्येत्यधिकृतम् इहावयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते। तच्चान इत्यत्रान्वेति—अङ्गावयवः यः अन् तदवयवस्य अकारस्य लोप इति। भस्येत्यधिकृतम्। अन इत्यनेनान्वेति। ततश्चानः असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरत्वं लभ्यते। तदाह—अङ्गावयव इत्यादिना। अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्याने तु तक्षणेत्यत्र तकारादकारस्यापि लोपप्रसङ्गः। भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप इति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यत्रातिव्याप्तिः। अन इत्यावर्त्य अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप इति व्याख्याने तु अनस्तक्ष्णेत्यत्रातिव्याप्तिरेव। त-

स्वादिपरः योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात्। (२३५) रषाभ्यां नो णः समानपदे। ८।४।१॥ एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्। यूष्णः। यूष्णा। 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः' इति पक्षे तु 'अड्व्यवाये' इत्येवात्र णत्वम्। 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४३३) इति त्विह नास्ति।

स्पष्टत्वात्तुक्लैव व्याख्येत्यन्यत्र विस्तरः। यूषन् अस् इत्यत्र षकारादकारस्य लोपे यूष् न् अस् इति स्थिते। रषाभ्याम्। रषाभ्यामिति दिग्योगे पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यम्। समानशब्द एकपर्यायः। यथा—समानग्रामा वयमिति। आधारसप्तमीबलात् विद्यमानाभ्यामिति लभ्यते। नः इति षष्ठी। तदाह—**एकपदस्थाभ्यामिति**। एकत्वं चेहाखण्डत्वं विवक्षितम्, पदे इत्येतावतैव सिद्धे समानग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा रामनामेत्यादौ 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वापत्तिः। एतस्यैव समानपदशब्दस्य तत्राप्यनुवृत्तेः। मातृभोगीणः इत्यत्र णत्वं तु तद्धिताधिकारे वक्ष्यते। **यूष्णः इति**। शसि रूपम्। **यूष्णेति**। तृतीयैकवचनम्। नचाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् नकारस्य षात् परत्वं नेति शङ्क्यम्, 'रषाभ्याम्' इति षात्परस्य हि नस्य णत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावो नापेक्षितः। किंतु णत्वाभावे तदपेक्षा। णत्वाभावश्चाशास्त्रीयत्वान्नातिदिश्यः। स्थानिनि सति यत्कार्यं भवति तदेव हि स्थानिवत्सूत्रेणातिदिश्यते। स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवं कार्याभावस्त्वशास्त्रीयत्वान्नातिदिश्यत इति स्थानिवत्सूत्रे अवोचाम।

यद्यपि 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र अशास्त्रीयः कार्याभावोऽप्यतिदिश्यत इत्यभ्यधायि। तथापि नेह तस्यापि सूत्रस्य प्रवृत्तिरस्ति। स्थानीभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेः। इह चाल्लोपस्थानीभूतादकारात् परस्यैव णत्वविधानादिति भावः। ननु 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे स्थानीभूतादचः पूर्वस्मात् परस्य विधावजादेशः स्थानिवदिति पक्षोऽपि भाष्ये स्थितः। एवंचात्र लोपादेशस्थानीभूतादकारात् पूर्वो यः षकारः तस्मात्परस्य नकारस्य णत्वविधौ लोपस्य स्थानिवद्भावे सति अकारेण व्यवधानात् षात्परत्वाभावात् कथं णत्वमित्यत आह—**पूर्वस्मादिति**। पक्षे त्वित्यादिना अस्य पक्षस्यानित्यत्वं सूचितम्। अत एव प्रविगणय्येति भाष्ये प्रयुक्तं संगच्छते। चुरादौ 'गण संख्याने' इत्यदन्तो धातुः। णिच्। अतो लोपः। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न। ण्यन्तात् क्त्वो ल्यपि णिलोपं बाधित्वा 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः। पूर्वस्मात् परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्य नित्यत्वे इह 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशो न स्यात्। लोपस्थानीभूतादतः पूर्वस्मात् परस्य णेरयादेशविधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति अता व्यवहितत्वेन णेर्लघुपूर्वात् णकारात् परत्वाभावात्। तस्मात् 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र पूर्वस्मात् परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वं विज्ञायते। एवं च गोशब्दात् संबुद्धौ ओतो णित्त्वे वृद्धौ हे गौरिति सिध्यति।

'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' (वा ४४०) इति निषेधात्। (२३६) **न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य। ८।२।७।** नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात्। नलोपस्यासिद्धत्वा-

---

अन्यथा औकारस्य स्थानीभूतादोकारात् पूर्वो यो गकारः तस्मात् परस्याः संबुद्धेर्लोपविधौ स्थानिवद्भावे ओकारादेङः परत्वात् संबुद्धिलोपः स्यादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। **अड्व्यवाये इत्येवेति**। 'अट्कुप्वाङ्' इति सूत्रेणैवेत्यर्थः। षादव्यवहितपरस्य नस्य णत्वविधावुदाहरणं तु पुष्णातीत्यादि बोध्यम्। वस्तुतस्तु 'तत्रापि ष्टुत्वेनैव सिद्धे षग्रहणम् उत्तरार्थम्' इति स्पष्टमाकरे।

नन्वल्लोपस्य णत्वे कर्तव्ये कथं स्थानिवद्भावः। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधात्। णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यत आह—**पूर्वत्रेति**। संयोगादिलोपे लत्वे णत्वे च कर्तव्ये, तस्य पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्य, दोषः बाधः, अप्रवृत्तिरिति यावत्। संयोगादिलोपे यथा। चक्रयत्र। इह 'अचः परस्मिन्' इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् 'स्कोस्संयोगाद्योः' इति ककारलोपो न। लत्वे यथा। निगाल्यते। अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अचि विभाषा' इति लत्वम्। णत्वे यथा माषवपनी। वपतेर्ल्युट्, अनादेशः, उगित्त्वात् ङीप्, 'यस्येति च' इति नकारात् अकारस्य लोपः। इह अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति णत्वं न। यूषन् भ्यामिति स्थिते। **न लोपः**। न इति स्थानषष्ठ्यन्तं पृथक्पदम्। आर्षः षष्ठ्याः लुक्। नकारस्य लोपः स्यादित्यर्थः। अन्तस्येति नकारस्य विशेषणम्। अत एव च नस्य विशेषणसापेक्षत्वात् लोपशब्देन समासो न भवति, असामर्थ्यात्। कस्यान्त इत्यपेक्षायां पदस्येत्यधिकृतम् अवयवषष्ठ्यन्तमन्वेति। पदस्य योऽयमन्तावयवः तस्य नकारस्य लोप इति। कीदृशं पदमित्यपेक्षायां प्रातिपदिके लुप्तषष्ठ्यन्तमन्वेति। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत् पदं तस्य लोपः स्यादिति। अत एव प्रातिपदिकान्तस्येति न समस्तमेकं पदम्। तस्य पदशब्देनान्वितेनान्तशब्देनासामर्थ्यात्। तदाह—**नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे इति। तदन्तस्येति**। तस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारः तस्येत्यर्थः। प्रातिपदिकग्रहणं किम्। अहन्। तिङन्तस्य न भवति। पदग्रहणं किम्। राजानौ। ननु नलोपे सति यूषभ्यामित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घः स्यात्। यूषभिरित्यत्र 'अतो भिस ऐस्' इति ऐसादेशः स्यात्। यूषभ्य इत्यत्र 'बहुवचने झल्येत्' इति एत्वं स्यादित्यत आह-**नलोपस्यासिद्धत्वादिति। इत्यादीति**। यूष्णे-यूष्णः-यूष्णोः-यूष्णाम् इति आदिशब्दार्थः। यूषन् ङि इति स्थिते

---

१ 'अचः परस्मिन् पूर्वविधाविति' सूत्रे पूर्वत्वं परत्वं च व्यवहिताव्यवहितसाधारणं गृह्यत इत्युक्तमेव।

दीर्घ ऐत्त्वमेत्वं च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्यः इत्यादि । (२३७) विभाषा ङिश्योः । ६ । ४ । १३६ ॥ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः । यूष्णि-यूषणि । पक्षे रामवत् । 'पद्दन्नो—' (सू २२८) इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च औङः श्यामपि दोषन्नादेशः । अत एव भाष्ये 'ककुद्दोषणी' इत्युदाहृतः । तेन पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यादि च संगच्छते । 'आसन्यं प्राणमूचुः' इति च । आस्ये भवः आसन्यः । दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं[1] दोर्निशाचर' इति संगच्छते । 'भुजबाहू प्रवेष्टो[2] दोः' इति साहचर्या-

---

अल्लोपोऽनः इति नित्ये अल्लोपे प्राप्ते । **विभाषा ङिश्योः** । अल्लोपोऽन इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येति भस्येति चाधिकृतम् । भस्येत्यनेन च असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरत्वं पूर्ववदनो लभ्यते । तदाह—**अङ्गावयव इति** । **ङिश्योरिति** । ङिश्च शी चेति विग्रहः । 'नपुंसकाच्च' इति विहित एवात्र शी गृह्यते । ननु जश्शसोरिशः, तस्मिन् परे भत्वासम्भवात् । **पक्षे इति** । यूषन्नादेशाभावपक्षे इत्यर्थः ।

अथ कश्चित् शसादिभ्योऽन्यत्रापि पदाद्यादेशं साधयितुमाह—**पद्दन्निति सूत्रे इति** । **प्रकारेति** । प्रकारः सादृश्यम् । तच्च प्रत्ययत्वेन बोध्यम् । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वे प्रमाणं दर्शयति—**अत एवेति** । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थकत्वादेवेत्यर्थः । 'ककुद्दोषणी याचते महादेवः' इत्येवं भाष्ये औङादेशभूतशीभावे परतः उदाहृतो दोषन्नादेशः अत एव सङ्गच्छते इत्यन्वयः । **तेनेति** । प्रकारार्थकप्रभृतिग्रहणेनेत्यर्थः । पदङ्घ्रिरित्यत्र पदिति प्रथमैकवचनम्, स्वान्तं हृदित्यत्र हृदिति च संगच्छत इत्यर्थः । आदिना निशादिसंग्रहः । **आसन्यं प्राणमिति** । आसन्यं प्राणमूचुरिति च अत एव संगच्छते इत्यन्वयः । आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति भ्रमं वारयति—**आस्ये भवः इति** । प्राणशब्दसमभिव्याहारादियमेव व्युत्पत्तिरिति भावः । 'शरीरावयवाच्च' इत्यास्यशब्दात् भवार्थे यत्प्रत्यये आसन्नादेशः । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वाभावे तु इह आसन्नादेशो न स्यात्, यत्प्रत्ययस्य शसादिषु सुप्सु अनन्तर्भावादिति भावः । ननु दोषणी इति भाष्ये नपुंसकप्रयोगोऽनुपपन्नः । 'दोषं तस्य तथाविधस्य' इत्यादौ पुंस्त्वस्यैव प्रयोगदर्शनादित्यत आह-**दोष्शब्दस्येति** । **अत एवेति** । ककुद्दोषणी इति भाष्यादेव ज्ञेयमित्यर्थः । **तेन दक्षिणमिति** । 'तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः' इति रघुवंशे[1] । दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः । दोष्शब्दस्य द्वितीयैकवचनं दोः इति । पुंस्त्वे दोषमिति स्यादिति भावः । ननु भाष्यानुसारात् दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमेव स्यादित्यत आह-**भुजेति** ।

---

१ रघुवंशे सर्ग १५ श्लो० २३ । २ पदङ्घ्रिः, स्वान्तं हृत्, प्रवेष्टोदोः इत्यमरकोशे ।

त्पुंस्त्वमपि। 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः' इति। द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः। (२३८) **संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ**। ६। ३। ११०॥ संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ। द्व्यह्नि-द्व्यहनि-द्व्यह्ने। विगतमहर्व्यह्नः। व्यह्नि-व्यहनि-व्यह्ने। अह्नः सायः सायाह्नः। सायाह्नि-सायाहनि-सायाह्ने॥ इत्यदन्ताः॥

विश्वपाः। (२३९) **दीर्घाज्जसि च**। ६। १। १०५॥ दीर्घाज्जसि इचि

'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इति कोशात् पुंस्त्वमपीत्यर्थः। नन्वयं कोशः दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वेऽप्युपपन्नः इत्यत आह—**साहचर्यादिति**। पुंलिङ्गभुजादिशब्दसाहचर्यादित्यर्थः। 'साहचर्याच्च कुत्रचित्' इति कोशे परिभाषितत्वादिति भावः। दोष्शब्दस्य पुंस्त्वसाधने फलं दर्शयति—**दोषं तस्येति**। 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणम्' इति श्रीहर्षः[1]। दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीं अतिशयं च गृह्णन्नित्यन्वयः। अत्र दोषमिति दोषशब्दस्य पुंलिङ्गद्वितीयैकवचनम्। अत्र सुप्रभृतिष्विति वाच्ये शस्प्रभृतिष्विति वचनात् सुपि क्वचिदेव पदाद्यादेशा इति गम्यते। **द्वयोरह्नोरिति**। तद्धितार्थेति समासः। कालाट्ठञ्' इति ठञ्। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्। 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः। रामशब्दवद्रूपाणि। ङौ विशेषमाह—**संख्याविसाय**। संख्या च विश्च सायश्च संख्याविसायाः ते पूर्वे यस्मादिति विग्रहः इत्यभिप्रेत्य आह—**संख्येत्यादिना**। संख्यापूर्वमुदाहरति—**द्व्यह्नि द्व्यहनीति**। अल्लोपे तदभावे च रूपम्। **द्व्यह्ने इति**। अहन्नादेशाभावे रूपम्। एवं विपूर्वमुदाहरति—**विगतमिति**। 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इति समासः। पूर्ववदह्नादेशः। सायपूर्वमुदाहरति—**अह्नः सायः इत्यादिना**। अत एव ज्ञापकादेकदेशिसमासः॥ इत्यदन्तप्रकरणम्॥

अथ आकारान्ता निरूप्यन्ते। विश्वपाः इति। आबन्तत्वाभावात् न सुलोपः। एतदर्थमेव हल्ङ्यादिसूत्रे सत्यपि दीर्घग्रहणे आब्ग्रहणमिति भावः। विश्वं पाति रक्षतीत्यर्थे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति प्राप्ते वाऽसरूपन्यायेन 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति चकाराद्विच्। यद्यपि तत्र 'विजुपे छन्दसि' इत्यतः छन्दसीत्यनुवर्तते। तथापि वेदे अनेन विच्। लोके तु 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति विच्। अन्ये तु 'क्विप्च' इति सूत्रेण क्विपमाहुः। 'घुमास्था' इतीत्वं तु न, 'वकारे ईत्वप्रतिषेधः' इति वार्तिकात्, क्वनिपि पावान इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात्। 'क्विपस्त्वादन्तेभ्यो भाष्यानुक्तक्विब्भ्योऽनभिधानमेव' इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। अत एव भाष्ये पावानः इत्यत्र वनिपा रूपसिद्धिमाश्रित्य 'ईत्वमवकारादाविति वक्त-

---

१ नैषधचरिते सर्ग १२ श्लो० १४ चरण १।

च परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः विश्वपौ । सवर्णदीर्घः विश्वपाः । यद्यपीह औङि 'नादिचि' (सू १६५) इत्येव सिद्धम् । जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षति-र्नास्ति । तथापि 'गौर्यौ' 'गौर्यः' इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । (२४०) आतो धातोः । ६ । ४ । १४० ॥ आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामि-त्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । 'धातोः' किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः हाहा । ङे

न्यम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । ततश्च विश्वपाः इत्यत्र विजेव । विश्वपा औ इति स्थिते 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति प्राप्ते । दीर्घाज्जसि च । 'प्रथमयोः' इत्यतः पूर्वसवर्णः इति 'नादिचि' इत्यतः नेति इचीति च अनुवर्तते । तदाह—दीर्घादि-त्यादिना । नन्विदं सूत्रं व्यर्थम्, 'नादिचि' इत्येव सिद्धेरिति शङ्कते—यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धमिति । ननु जसि विश्वपा अस् इति स्थिते पूर्वसव-र्णदीर्घनिषेधार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् । तत्र 'नादिचि' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यत आह—जसि त्विति । मास्तु पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । पूर्वसवर्णदीर्घे सत्यपि जसि विश्वपाः इति सिध्यति । तन्निषेधे सत्यपि 'अकस्सवर्णे दीर्घः' इति कृतेऽपि विश्वपाः इत्येव रूपं सिध्यति । अतः किं तन्निषेधेनेत्यर्थः । परिहरति—तथापीति । इत्यादीति । आदिना लक्ष्म्य इत्यादिसंग्रहः । तत्र 'नादिचि' इत्यस्याप्रसक्त्या तन्निषेध आवश्यक इति भावः । ननु 'दीर्घाज्जसि च' इति सूत्रं यदि गौर्यौ इत्याद्यर्थमेव, तर्हि ईदन्ता-धिकारे गौरीशब्दनिरूपणावसर एव तदुपन्यासो युक्त इत्यत आह—इहापि न्याय्यत्वादिति । विश्वपावित्यत्र नादिचि' इत्यस्य 'दीर्घाज्जसि च' इत्यस्य च प्राप्तौ परत्वेन 'दीर्घाज्जसि च' इत्यस्यैव उपन्यासौचित्यादित्यर्थः । 'अमि पूर्वः' विश्वपाम् । औटि विश्वपौ ।

शसि विश्वपा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते । आतो धातोः । अङ्ग-स्येति भस्येति चाधिकृतम् । धातोरित्यात इति षष्ठ्यन्ते न विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—आकारान्तो य इति । अलोऽन्त्यस्येति । अन्त्यस्याकारस्य लोप इति शेषः । विश्वपाभ्यामिति । अभत्वादाल्लोपो नेति भावः । इत्यादीति । विश्वपाभिः । विश्वपे । विश्वपः । विश्वपोः । विश्वपाम् । विश्वपि । विश्वपोः । विश्वपासु । एवं शङ्खध्मादय इति । शङ्खेन शङ्खं वा धमतीति शङ्खध्माः । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' पूर्ववत् विच् क्विब्वा । आदिना सोमपादिसंग्रहः । सोमं पिबतीति सोमपाः । कीलालं पिबतीति कीलालपाः । वारिपर्यायेषु 'पयः कीलालममृतम्' इत्यमरः मधु पिबतीति मधुपाः इत्यादि । धातोः किमिति । 'आतो नापः' इत्येव सूत्र्यताम् । तावतैव रमा इत्याद्याबन्तेषु लोपव्यावृत्तेरिति प्रश्नः । हाहानिति । पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम् । हाहा इति गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । 'हाहा

वृद्धिः हाहै। ङसिङसोर्दीर्घः हाहाः। ओसि वृद्धिः हाहौः। ङौ आद्गुणः हाहे। शेषं विश्वपावत्। ('आतः' इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित्। क्त्वः। श्नः॥ इत्यादन्ताः॥)

हरिः। 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (सू १६४)। हरी। (२४१) जसि च। ७। ३। १०६॥ ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे। हरयः। (२४२) ह्रस्वस्य गुणः। ७। ३। १०८॥ ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ। 'एङ्ह्रस्वात्-' (सू १९३)

हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसः' इत्यमरः। सुटि विश्वपावत्। शसि हाहा अस् इत्यत्रापि 'आतोऽनापः इत्याल्लोपः स्यात्। अतो धातुग्रहणमित्यर्थः। **टा सवर्णदीर्घ इति**। टा इत्यविभक्तिकनिर्देशः प्रक्रियादशायां न दुष्यति। तृतीयैकवचने सवर्णदीर्घ इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि योज्यम्। **ङे वृद्धिरिति**। हाहा ए इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः। **ङसिङसोरिति**। हाहा अस् इत्यत्र सवर्णदीर्घ इत्यर्थः। **ओसि वृद्धिरिति**। हाहा ओस् इत्यत्र 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः। **ङौ आद्गुणः इति**। हाहा इ इत्यत्र आद्गुण इति गुणः एकार इत्यर्थः। क्त्वा, श्ना इति प्रत्ययौ आकारान्तौ विश्वपावत्। नन्वधातुत्वात् कथमिह आल्लोप इत्यत आह—**आत इति योगेति**। 'आतो धातोः' इत्यत्र आत इति विभज्यते। आकारान्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः। तेन क्त्वः श्नः इति शसि रूपं सिध्यति। धातोरिति योगान्तरम्। आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः। आबन्तव्यावृत्त्यर्थं हाहादिव्यावृत्त्यर्थं चेदम्। आत इति योगविभागस्तु क्त्वः श्नः इत्यादौ क्वचिदाल्लोपार्थः। ननु मालेवाचरति मालाः। आचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप्। सुबुत्पत्तिः। अत्र कृतेऽपि धातुग्रहणे शसादावाल्लोपो दुर्वारः, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् आदन्तत्वाच्च। नच 'अनाप इति वक्तव्यम्' इति 'वार्तिकादाबन्तेषु नाल्लोप इति शङ्क्यम्, उक्तरीत्या योगविभागमभ्युपगम्य अनाप इति वार्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति चेन्मैवम्, एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्यादेव आबन्तेभ्यः आचारक्विबभावबोधनादिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। इत्यादन्तप्रकरणम्॥

अथ इकारान्ता निरूप्यन्ते। हरिरिति। हरिशब्दात् सुः रुत्वविसर्गौ। नच विसर्जनीयस्य अकारादुपरि उपसंख्यानेनाच्त्वात् तस्मिन् परतः रेफादिकारस्य यणादेशः शङ्क्यः, यणादेशे कर्तव्ये विसर्जनीयस्यासिद्धत्वात्। **प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति**। हरि औ इति स्थिते अनेन पूर्वसवर्णदीर्घे सति हरी इति रूपमित्यर्थः। जसि हरि अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते। **जसि च**। 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतं ह्रस्वेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**ह्रस्वान्तस्येत्यादिना। हरय इति**। अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य गुणः। इकारस्य तालुस्थानसाम्यादेकारः। अयादेशः। रुत्वविसर्गाविति भावः।

इति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् । (२४३) शेषो घ्यसखि । १ । ४ । ७ ॥ अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । 'शेषः' किम् । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'ह्रस्वौ' किम् । वातप्रम्ये । 'यू' किम् । मात्रे[1] । (२४४) आङो नाऽस्त्रियाम् ।७।३।१२०॥

हे हरि स् इति स्थिते । ह्रस्वस्य गुणः । 'संबुद्धौ च' इत्यतः संबुद्धावित्यनुवर्तते । तदाह—ह्रस्वस्येत्यादिना । अनेन रेफादिकारस्य गुणः एकारः । संबुद्धिलोप इति । एङः परत्वादिति भावः । नत्वत्र ह्रस्वात् परत्वमस्ति, परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात् परत्वाभावात् । हरिमिति । अमि पूर्वरूपे रूपम् । हरीनिति । पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम् ।

तृतीयैकवचने हरि आ इति स्थिते घिकार्यं वदयन् घिसंज्ञामाह—शेषो । 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यतो यू इत्यनुवर्तते । इश्च उश्च यू इवर्णश्च उवर्णश्च । 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यतो ह्रस्व इत्यनुवर्तते । तच्च यूभ्यां प्रत्येकमन्वेति । उक्तात् नदीसंज्ञकात् अन्यः शेषः । स च यूभ्यां प्रत्येकमन्वेति । शब्दस्वरूपमित्यध्याहार्यं यूभ्यां विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—अनदीसंज्ञावित्यादिना । शेषः किमिति । अनदीसंज्ञकत्वविशेषणं किमर्थमिति प्रश्नः । मत्यै इति । शेषग्रहणाभावे 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीत्वपक्षेऽपि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'आण्नद्याः' इत्याडागमे वृद्धौ 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशे मतयै इति स्यादिति भावः । शेषग्रहणाभावेऽपि मत्यै इत्यत्र घिसंज्ञा न भवति 'आकडारादेका संज्ञा' इत्यनवकाशया नदीसंज्ञया बाधादित्यत आह—एकसंज्ञेति । वातप्रम्ये इति । ह्रस्वग्रहणाभावे वातप्रमी ए इति स्थिते ईकारान्तस्यापि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशे च वातप्रमये इति स्यात् । अतो ह्रस्वग्रहणमिति भावः । मात्रे इति । यू इत्यभावे मातृ ए इति स्थिते ऋकारान्तस्यापि घिसंज्ञायां 'घेर्ङिति' इति गुणे अकारे रपरत्वे मातरे इति स्यात् । अतः इदुताविति भावः । वस्तुतस्तु इदुताविति व्यर्थमेव । मात्रे इत्यत्र ऋकारान्तस्य घित्वेऽपि 'घेर्ङिति' इति गुणो न भवति 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इत्यत्र ङिग्रहणात् ज्ञापकात् । तद्धि मातरि इत्यादौ सप्तम्येकवचने गुणार्थम् । ऋकारान्तस्यापि घित्वे तु घेर्ङिति इत्येव गुणसिद्धौ किं तेन । आङो

---

[1] यद्यपि 'यू' ग्रहणाभावेऽकारान्तस्य रामादिशब्दस्यापि घिसंज्ञापत्तौ रामे इत्यादौ सप्तम्येकवचने 'अच्च घेः' इत्यौत्वापत्तिरिति प्रथमोपस्थितत्वात्तदेव प्रत्युदाहार्यम् । तथापि 'द्वन्द्वे घि' इति सूत्रेणैव तथासत्यदन्तानां द्वन्द्वे पूर्वनिपाते सिद्धे पुनः 'अजाद्यदन्त' मिति सूत्रसामर्थ्येनादन्तानां घिसंज्ञाभावज्ञापन संभवात्तन्न प्रत्युदाहृतमिति दिक् ।

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम्। आङिति टासंज्ञा प्राचाम्। हरिणा। 'अस्त्रियाम्' किम्। मत्या। (२४५) घेर्ङिति। ७।३।१११॥ घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात्। हरये। 'घे' किम्। सख्ये। 'ङिति' किम्। हरिभ्याम्। 'सुपि' किम्। पट्वी। 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते। (२४६) ङसिङसोश्च। ६।१।११०॥ एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेः। हरेः। हर्योः। हरीणाम्।

नाऽस्त्रियाम्। घेः परस्येति। 'अच्च घेः' इत्यतो घिग्रहणानुवृत्तेरिति भावः। हरिणेति। नादेशे 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम्। ननु आङो विहितो नाभावः कथं टा इत्यस्य स्यादित्यत आह। आङितीति। प्राचामाचार्याणां शास्त्रे संज्ञितेत्यर्थः। मत्येति। 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्नन्तमतिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वान्नाभावो नेति भावः। हरिभ्याम्। हरिभिः। हरि ए इति स्थिते। घेर्ङिति। 'सुपि च' इत्यतः सुपीति 'ह्रस्वस्य' इत्यतो गुण इति चानुवर्तते। तदाह—घिसंज्ञकस्येत्यादिना। यणोऽपवादः। हरये इति। गुणे अयादेशः। सुपि किं पट्वीति। 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष्। तस्य ङित्त्वेऽपि सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो न गुण इत्यर्थः। नच 'घेर्ङे' इत्येव सूत्र्यताम्, इद्ग्रहणं न कर्तव्यम्। 'यस्मिन् विधिः' इति परिभाषया ङकारादौ सुपीत्यर्थलाभादिति वाच्यम्। एवं सति 'आण्नद्याः' इत्यत्रापि ङीत्येवानुवृत्तौ ङकारादेरामः आड् विधीयते। ततश्च मत्यामित्यत्र आण्न स्यात्। आमो ङादित्वाभावात्। नच स्थानिवद्भावेन ङादित्वं शङ्क्यम्, अल्विधित्वात् स्थानिनो ङेर्ङकारस्यादित्वेनाश्रयणात्। इद्ग्रहणे तु स्थानिवद्भावः संभवति। अनुबन्धकार्ये कर्तव्ये अनल्विधाविति निषेधाभावात् आमादेशदशायां ङेर्ङकारस्य इत्संज्ञालोपाभ्यामपहृतत्वेन आम्स्थान्यल्त्वाभावात् अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्। एकान्तत्वपक्षेऽपि अल्ग्रहणेन अनुबन्धस्य ग्रहणं न भवति, 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इत्यत्र शिद्ग्रहणात् ज्ञापकात्। अन्यथा इदम् इशित्यादिशितां शकारेणानुबन्धेन सहानेकाल्त्वादेव सिद्धे किं तेन। अतएव तिबाद्यादेशेषु पित्त्वादि सिध्यति। अत एव 'सेर्ह्यपिच्च' इत्यत्र अपिदित्यर्थवत्। अन्यथा पित्कार्यस्याल्विधित्वात्तत्र स्थानिवद्भावस्यैवाप्रसक्त्या हेः पित्त्वस्यैवाप्रसक्तौ किं तन्निषेधेन। तदिदं स्थानिवत्सूत्रे शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

गुणे कृते इति। ङसिङसोरिति शेषः। हरे अस् इति स्थिते अपदान्तत्वात् 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपे अप्राप्ते अयादेशे प्राप्ते। ङसिङसोश्च। 'एङः पदान्तात्' इत्यतः एङ इति, अतीति चानुवर्तते। 'अमि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। तदाह—एङो ङसिङसोरित्यादिना। हरेः इति। पूर्वरूपे रुत्वविसर्गौ। पञ्चम्येकवचनस्य षष्ठ्येकवचनस्य च रूपमेतत्। यद्यपि ङसिङसौ द्वौ, एङौ च द्वौ। तथापि न यथासंख्यमिष्यते। 'यथासंख्यमनुदेशस्समानां, स्वरितेन' इति सूत्रच्छेदमभ्युपगम्य यत्र

(२४७) अच्च घेः ।७।३।११९॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद्घेरन्तादेशश्चाकारः । वृद्धिः, हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः । (२४८) अनङ् सौ । ७।१।९३॥ सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । 'ङिच्च' (सू ४३) इत्यन्तादेशः । (२४९) अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ।१।१।६५॥ अन्त्यादलः पूर्वो वर्णः उपधासंज्ञः स्यात् । (२५०) सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ।६।४।८॥ नान्तस्योपधायाः दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने । (२५१) अपृक्त एकालप्रत्ययः । १ । २ । ४१ ॥ एकालप्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् । (२५२) हल्ङ्याब्भ्यो

स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्रैव यथासंख्यविज्ञानादिति यथासंख्यसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'अच्च घेः' 'उपसर्गे घोः किः' इत्यादिनिर्देशाच्च । **हर्योरिति** । षष्ठीद्विवचने यणादेशे रूपम् । **हरीणामिति** । 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट् । 'नामि' इति दीर्घः । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । हरि इ इति स्थिते 'घेर्ङिति' इति गुणे प्राप्ते । **अच्च घेः** । 'ङेराम्' इत्यतो ङेरित्यनुवर्तते । 'इदुद्भ्याम्' इति 'औत्' इति च सूत्रमनुवर्तते । तदाह—**इदुद्भ्यामित्यादिना** । **अन्तादेशः इति** । अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमेतत् । **वृद्धिरिति** । हर औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ, हरौ इति रूपमित्यर्थः । **हरिष्विति** । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । अथ सखिशब्दात् सुः । सखि स् इति स्थिते । **अनङ् सौ** । 'सख्युरसंबुद्धौ' इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—**सख्युरङ्गस्येत्यादिना** । सौ इति प्रथमैकवचनम्, नतु सप्तमीबहुवचनम्, असंबुद्धाविति पर्युदासात् । अनङि ङकार इत् नकारादकार उच्चारणार्थः । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमाशङ्क्य आह—**अलोङिच्चेति** । सखन् स् इति स्थिते उपधाकार्यं वक्ष्यन् उपधासंज्ञामाह—**अलोऽन्त्यात्** । अल इति पञ्चमी । अन्त्यादिति सामानाधिकरण्यात् । अल्प्रत्याहारः वर्णपर्यायः । पूर्वोऽप्यलेव गृह्यते, साजात्यादित्याह—**अन्त्यादलः इत्यादिना** । अलः किम् । शिष्ट इत्यत्र शास्धातौ आस् इति संघातात् पूर्वशकारस्य उपधात्वं न भवति । अन्यथा 'शास इदङ्हलोः' इति शकारस्य इकारप्रसङ्गः । वर्णग्रहणं किम् । शास्धातौ शा इति समुदायस्य उपाधात्वं न भवति । अन्यथा शा इति समुदायस्य इकारः स्यात् । न चालोन्त्यपरिभाषया आकारस्यैव इकारो भवतीति वाच्यम्, 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः' इति तन्निषेधात् । **सर्वनामस्थाने** । 'नोपधायाः' इति सूत्रमनुवर्तते । न इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तेनाङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्यन्तं विशेष्यते । तदन्तविधिः 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—**नान्तस्येत्यादिना** । सखान् स् इति स्थिते अपृक्तकार्यं वक्ष्यन् अपृक्तसंज्ञामाह—**अपृक्तः** । एकालिति कर्मधारयः । अत्रैकशब्दोऽसहायवाची । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । स् इत्यस्यापृक्तसंज्ञायाम् ।

हल्ङ्याब्भ्यो । हल् च ङीच आप् च इति द्वन्द्वः । दिग्योगे पञ्चमी । पर-

दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ।६।१।६८॥ हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । 'हल्ङ्याब्भ्यः' किम् ग्रामणीः । ['दीर्घात्' किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । 'सुतिसि' इति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । 'अपृक्तम्' इति किम् । बिभर्ति । 'हल्' किम् । बिभेद । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपादिर्न स्यात् । संयोगान्त-

मित्यध्याहार्यम् । समासैकदेशयोरपि ङ्यापोरेव दीर्घादिति विशेषणम्, न तु हलः असंभवात् । एवं च दीर्घादिति द्वित्वे एकवचनमार्षम् । हल्ङ्याब्भ्य इत्यस्य सुतिस्याक्षिप्तप्रकृतिविशेषणतया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तदन्तविधिः । ततश्च हलन्ताच्च दीर्घङ्याबन्ताच्च परमिति लब्धम् । सुतिसि इति समाहारद्वन्द्वः । अपृक्तमिति हलिति च सामानाधिकरण्येनान्वेति । उकारे इकारे च लुप्ते परिशिष्टः सकारस्तकारश्च सुतिसि इत्यनेन विवक्षितः । ततश्च हलित्यनेनन सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । 'लोपो: व्योः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तच्च इह कर्मसाधनमाश्रीयते । लुप्यत इति लोपः कर्मणि घञ् । तदाह—**हलन्तात्परमित्यादिना । हल्ङ्याब्भ्यः किमिति** । राम इत्यादावदीर्घान्तत्वान्न दोष इति प्रश्नः । **ग्रामणीरिति** । ग्रामं नयतीति विग्रहः । 'णीञ् प्रापणे' 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति णत्वम् । हल्ङ्याबन्तत्वाभावान्न सुलोपः । **दीर्घात् किमिति** । ङ्यापोर्दीर्घत्वाव्यभिचारात् किमर्थं दीर्घत्वविशेषणमिति प्रश्नः । **निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः इति** । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, खट्वामतिक्रान्तं इति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वम् । अत्र ङ्यापोर्ह्रस्वत्वान्न सुलोपः । **सुतिसि इति किम् अभैत्सीदिति** । भिदेर्लुङि सिच् । अत्र तकारात् सकारस्य लोपो न, सुतिस्यन्यतमत्वाभावादित्यर्थः । ननु सिचस्सिरेवायमित्यत आह—**तिपेति** । तिपा सहचरितस्य विभक्तिरूपस्यैव ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नेत्यर्थः । **अपृक्तमिति किं बिभर्तीति** । अत्र ति इति समुदायस्य न हल्त्वम् । तकारस्तु यद्यपि तेरवयवः हल् । तथापि तस्य नापृक्तत्वम् । वस्तुतस्तु उकारे इकारे च लुप्ते परिशिष्टः सकारस्तकारश्च सुतिसि इत्यनेन गृह्यते, हल्शब्दसामानाधिकरण्यादित्युक्तम् । नात्र इकारलोपोऽस्ति । अतो हल्ग्रहणेनैव बिभर्तीत्यत्र लोपाभावसिद्धेः अपृक्तग्रहणस्य नेदं प्रत्युदाहरणम् । द्वितीयहल्ग्रहणस्य प्रयोजनं पृच्छति—**हल् किमिति । बिभेदेति** । भिदेर्लिट् तिप् णल् । णलः अकारस्य हल्त्वाभावान्न लोपः । **प्रथम हल् किमिति** । राजन् स् इति स्थिते उपधादीर्घे संयोगान्तलोपेनैव अन्यथासिद्धत्वादित्यत आह—**नलोपादिर्न स्या-**

१ अत्रादिशब्देनोत्वं गृह्यतेऽभिनोऽत्रेति । तथा चैवंरीत्या भाष्योक्तः सर्वो-

लोपस्यासिद्धत्वात्।] सखा। हे सखे। (२५३) **सख्युरसंबुद्धौ** ।७।१।९२॥ सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात्। (२५४) **अचो ञ्णिति**। ७।२।११५॥ ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्। सखायौ। सखायः। सखायम्। सखायौ। घिसंज्ञाभावान्न तत्कार्यम्। सख्या। सख्ये। (२५५) ख्य-

---

दिति। संयोगान्तलोपे सति नलोपो न स्यादिति भावः। अभिनोऽत्रेत्यत उत्व-मादिशब्दार्थः। भिदेर्लङि सिप्। 'इतश्च' इति इकारलोपः। 'सिपि धातो रुर्वा' इति रुत्वम्। सलोपः। अत्र 'अतो रोरप्लुतात्' इत्युत्वं न स्यात्। कुत इत्यत आह—**संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति**। हल्ङ्यादिलोपस्तु नासिद्धः, षष्ठप्रथमपादस्थत्वादिति भावः। अत्र क्वचित् पुस्तकेषु 'दीर्घात् किमित्यारभ्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्' इत्यन्तः संदर्भो न दृश्यते। युक्तं चैतत् मूलकृतैव प्रौढमनोरमायामस्य संदर्भस्य प्रदर्शितत्वादिति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम्।

सखेति। सुलोपे सति 'न लोपः' इति नकारलोपः। नचेह 'सु' माश्रित्य अनङि कृते तन्नकारमाश्रित्य सोर्लोपो न संभवति संनिपातपरिभाषाविरोधादिति। 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यादिनिर्देशेन अनङो नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरित्याहुः। **हे सखे इति**। 'अनङ् सौ' इत्यत्र असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेरनङभावे ह्रस्वस्य गुणे 'एङ्ह्रस्वात्' इति सुलोपे रूपम्। सखि औ इति स्थिते णित्कार्यं वृद्धिं वक्ष्यन् णिद्वद्भावं दर्शयति—**सख्युरसम्बुद्धौ**। सख्युरिति दिग्योगे पञ्चमी। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणाम्यते। परमित्यध्याहार्यम्। इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। असम्बुद्धावित्यभेदेनान्वेति। 'गोतो णित्' इत्यतो णिदिति प्रथमान्तमनुवृत्तम्। तत्सामानाधिकरण्याद् असम्बुद्धाविति सर्वनामस्थाने इति च सप्तमी प्रथमा कल्प्यते। तदाह—**सख्युरङ्गादित्यादिना**। **णिद्वदिति**। णित्कार्यकृत् स्यादित्यर्थः। णित्त्वञ्च तत्कार्यातिदेशार्थ इति भावः। **अचो ञ्णिति**। ञ् च ण् च ञ्णौ तौ इतौ यस्य तत् ञ्णित् 'मृजेः' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतमचा विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**अजन्तस्येत्यादिना**। स्थानसाम्यादिकारस्य वृद्धिरैकारः। तस्य आयादेशः इत्यभिप्रेत्य आह—**सखायाविति**। एवं सखायः, सखायं सखायौ। सखीन् इति शसि हरिवद्रूपम्, असर्वनामस्थानत्वाण्णित्त्वाभावान्न वृद्धिः। **घिसंज्ञाभावादिति**। 'शेषो घ्यसखि' इत्यत्र असखीति पर्युदासादिति भावः। न

ऽपि 'संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति। रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते। इति श्लोकसंगृहीतः पूर्वोत्तरपक्षप्रकारसंग्रहः सूचितः। प्रौढमनोरमादावयं प्रपञ्चितः। अबिभर्भवानित्यत्र 'रात्सस्येति नियमात्संयोगान्तलोपो न स्यादिति 'रात्तु तेनैव लोपः स्या' दित्यंशस्यार्थः।

त्यात्परस्य । ६।१।११२॥ खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात् । सख्युः । (२५६) **औत् । ७।३।११८ ॥** इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः ।

तत्कार्यमिति । घिप्रयुक्तकार्यं नेत्यर्थः । **सख्येति** । सखि आ इति स्थित घित्वाभावात् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभावाभावे यणि रूपम् । **सख्ये इति** । सखि ए इति स्थिते घित्वाभावात् 'घेर्ङिति' इति गुणाभावे यणि रूपम् ।

ङसिङसोः सखि अस् इति स्थिते घित्वाभावात् 'घेर्ङिति' इति गुणाभावे यणि सख्यस् इति स्थिते । **ख्यत्यात् परस्य** । खिखी इत्यनयोः तिती इत्यनयोश्च कृतयणादेशयोः ख्यत्य इति निर्देशः । यकारादकार उच्चारणार्थः । 'एङः पदान्तात्' इत्यतः अतीत्यनुवर्तते । तच्च परस्येति सामानाधिकरण्यात् षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । 'ङसिङसोश्च' इत्यतः ङसिङसोरित्यनुवर्तते । अवयवषष्ठ्येषा । ततश्च ङसिङसोरवयवस्य अत इति लभ्यते । 'ऋत् उत्' इत्यतः उदित्यनुवर्तते । 'एङः पूर्वपरयोः' इति तु निवृत्तम् । परग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा ख्यत्यादिति पञ्चमीनिर्देशादेव सिद्धे किं तेन । तदाह—**खितिशब्दाभ्यामित्यादिना** । **सख्युरिति** । सख्यस् इति स्थिते यकारादकारस्य उकारे रुत्वविसर्गौ । ङौ सखि इ इति स्थिते घित्वाभावात् 'अच्च घेः' इत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घे प्राप्ते । **औत्** । 'इदुद्भ्याम्' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ङेराम्' इत्यतो ङेरिति च तदाह—**इदुद्भ्यामित्यादिना** । ननु घिसंज्ञकेषु हरिकव्यादिषु 'अच्च घेः' इति प्रवर्तते । नदीसंज्ञकेषु तु 'इदुद्भ्याम्' इति पूर्वसूत्रं प्रवर्तते । अतः सूत्रद्वयविषयादन्यौ सखिपतिशब्दौ एवास्य सूत्रस्य विषय इति व्यक्तम् । एवं च उकारानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह—**उकारेति** । उकारानुवृत्तिः 'अच्च घेः' इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थेत्यर्थः । **सख्यौ इति** । ङेरौत्त्वे यणि रूपमिति भावः

सुसखेति । प्रादिसमासः । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् तु न भवति, 'न पूजनात्' इति निषेधात् । अनङ् सौ, उपधादीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः, 'न लोपः' इति नकारलोपः इति भावः । **सुसखायौ सुसखायः इति** । णिद्वद्भावः वृद्धिः आयादेश इति भावः । नन्वनङ्णिद्वत्वे सखिशब्दस्य विधीयमाने कथं सुसखिशब्दे स्यातामित्यत आह—**अनङ् इत्यादि** । अङ्गाधिकारस्थतया 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया सखिशब्दान्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति सुसखिशब्दे असखि इति पर्युदासात् घित्वाभावे नात्वादि न स्यादित्यत आह—**समुदायस्येति** । नच सुसखिशब्दस्य सखिशब्दरूपत्वाभावेऽपि सखिशब्दान्तत्वादसखीति पर्युदासोऽपि दुर्निवार इति वाच्यम् । 'शेषो घ्यसखि' इत्यस्य पदाङ्गाधिकारस्थत्वादिति भावः । **सुसखिनेति** । घित्वान्नात्वे रूपम् । **सुसखये इति** । 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशः । **ङसीति** । ङसिङसोः घेर्ङिति इति गुणे कृते 'ख्य-

समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् 'असखि' (सू २४३) इति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् 'ख्यत्यात्—' (सू २५५) इत्युत्वं न । सुसखेः । सुसखावित्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा । 'परमः सखा यस्य' इति विग्रहे परमसखा परमसखायौ इत्यादि गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् । हरिवत् । इहानङ्णित्वे न भवतः । 'गोस्त्रियोः—' (सू ६५६)

ख्यात्' इत्युत्वं नेत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—**कृतयणादेशत्वाभावादिति** । 'ख्यत्यात्' इत्यत्र कृतयणादेशनिर्देशेन यत्र यणादेशप्रवृत्तिस्तत्रैवोत्वप्रवृत्तेरिति भावः **सुसखेरिति** । ङसिङसोरेतद्रूपम् । **सुसखाविति** । 'अच घेः' इत्यौत्वम् । एवमिति । सुसखिशब्दवदित्यर्थः । **अतिसखीति** । प्रादिसमासः 'न पूजनात्' इति न टच् ।

वस्तुतस्तु उदाहृते सुसखिशब्दे अतिसखिशब्दे च घिसंज्ञा न भवत्येव । 'शेषो घ्यसखि' इत्यत्र हि असखीति शेषविशेषणम् । तदन्तविधिः । सखिशब्दान्तभिन्नः शेषो घिसंज्ञक इति लभ्यते । अत एव 'यस्येति च' इति सूत्रे इकारे परतः इकारलोपे किमुदाहरणम् । सखीत्यत्र 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति ङीषि इकारलोपः । न च सवर्णदीर्घेण निर्वाहः शङ्क्यः । सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः । प्रादिसमासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । अतिसखेरागच्छति इत्यत्र इकारलोपाभावात् सवर्णदीर्घे तस्य एकादेशस्य पूर्वान्ततया सखिग्रहणेन ग्रहणात् असखीति पर्युदासे घिसंज्ञाप्रतिषेधापत्तेः । इकारलोपे तु सति ङीषो ह्रस्वत्वे कृते नायं सखिशब्दः । ङीषस्तदवयवत्वाभावात् इति भाष्यं सङ्गच्छते इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **परमसखेति** । बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावान्न टच् । ननु बहुव्रीहौ सखिशब्दस्य गौणत्वात् कथमनङ्णित्त्वे, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायात् इत्यत आह—**गौणत्वेऽपीति** । मिदचोऽन्त्यात् इति सूत्रे 'तृज्वत् क्रोष्टुः' 'स्त्रियां च' इति भाष्यकैयटयोः तथा दृष्टत्वादिति भावः । **अतिसखेरिति** । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया इति समासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् तु न भवति । तस्मिन् कर्तव्ये ह्रस्वस्य बह्वपेक्षतया बहिरङ्गतया असिद्धत्वेन ईकारान्तत्वात् । नन्वेवमपि 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया सखीशब्दान्तादपि टच् स्यादित्याशङ्क्य आह—**लिङ्गविशिष्टेति** । 'शङ्कुलाखण्डाङ्कुश' इति वार्तिके घटघटीग्रहणात्तस्याः अनित्यत्वमिति भावः । ननु हरिवदिति कथम्, अनङ्णिद्वद्भावयोः प्रवृत्तौ रूपभेदादित्यत आह—**इहेति** । कुतो न भवत इत्यत आह—**गोस्त्रियोरिति** । **लाक्षणिकत्वादिति** । लक्षणं शास्त्रं तत्र भवः इत्यर्थे 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति वा अध्यात्मादित्वाद्वा ठञ् । अतिसखिशब्दस्वरूपस्य सामान्यतश्शास्त्रादुन्नेयत्वादिति

इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्। 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्' (प ११४) (२५७) **पतिः समास एव। १। ४। ८॥** पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात्। पत्या। पत्ये। पत्युः। पत्युः। पतीनाम्। पत्यौ। शेषं हरिवत्। समासे तु भूपतये। कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। (२५८) **बहुगणवतुडति संख्या। १। १। २३॥** एते संख्यासंज्ञाः स्युः। (२५९)

यावत्। सखिशब्दस्तु नैवम्। समानं ख्यायते जनैरित्यर्थे इणिति ङिच्चेति यलोप इति चानुवर्तमाने 'समाने ख्यः स चोदात्तः' इति ख्याधातोरिणश्च विशिष्योपादानेन व्युत्पादितत्वेन तस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति भावः। ननु लाक्षणिकस्यापि ग्रहणं कुतो नेत्यत आह। **लक्षणेति**। लक्षणशब्देन लाक्षणिकं विवक्षितम्। विशिष्य प्रत्यक्षोपदिष्टं प्रतिपदोक्तमित्युच्यते। तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषितत्वादित्यर्थः। प्रतिपदोक्तं झटित्युपस्थितिकम्। लाक्षणिकं तु लक्षणानुसंधानाद्विलम्बितोपस्थितिकम्। प्रतिपदोक्तमादाय शास्त्रस्य चरितार्थत्वान्न लाक्षणिके प्रवृत्तिरिति न्यायसिद्धा चेयं परिभाषा।

अथ पतिशब्दे विशेषं दर्शयति--**पतिः समास एव**। 'शेषो घ्यसखि' इत्यतो घीत्यनुवर्तते। तदाह। **पतिशब्द इत्यादिना**। पत्या। पत्ये **इति**। घित्वाभावान्नात्वगुणाभावे यणि रूपम्। **पत्युरिति**। 'ख्यत्यात्' इत्युत्त्वम्। **पत्याविति**। घित्वाभावात् 'अच्च घेः' इत्यभावे 'औत्' इति ङेरौत्त्वे यणि रूपम्। आरम्भसामर्थ्यादेव नियमार्थत्वे सिद्धे एवकारस्तु पतिरेव समासे घिरिति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः। तेन सुहरिणेत्यादि सिध्यति। **समासे तु भूपतये इति**। भूपतिनेत्याद्युपलक्षणम्। 'सीतायाः पतये नमः' इत्यादि त्वार्षम्। अथ कतिशब्दे विशेषं दर्शयति-**कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः इति**। 'किमः संख्यापरिमाणे' इत्यनेन किंशब्दात् बहुत्वसंख्यावच्छिन्नसंख्येयविषयप्रश्न एव डतिः, इति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः। अथ षट्संज्ञाकार्यं वक्ष्यन् षट्संज्ञोपयोगिनीं संख्यासंज्ञामाह--**बहुगण**। बहुश्च, गणश्च, वतुश्च, डतिश्च इति समाहारद्वन्द्वः। एतत् संख्यासंज्ञं स्यादित्यर्थः। फलितमाह--**एते इति**। बह्वादय इत्यर्थः। बहुगणशब्दाविह त्रित्वादिपरार्धान्तसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचिनौ गृह्येते। न तु वैपुल्यसंघवाचिनौ, संख्यायतेऽनयेति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। वतुडती प्रत्ययौ। संज्ञाविधावपि इह तदन्तग्रहणम् केवलयोः प्रयोगानर्हत्वात्। वतुरिह 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति तद्धितप्रत्ययो गृह्यते। न तु 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिरपि, उकारानुबन्धात्। डतिरपि 'किमः संख्यापरिमाणे डति च' इति विहितः तद्धित एव गृह्यते, वतुना साहचर्यात्। न तु भातेर्डवतुरिति विहितः कृदपि। ननु 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इत्यादिसंख्याप्रदेशेषु बह्वादीनामेव चतुर्णां ग्रहणं स्यात्। न तु लोकप्रसिद्धसंख्यावाचकानामपि,

डति च। १।१।२५॥ डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्। (२६०) प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः। १।१।६१॥ लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात्। (२६१) षड्भ्यो लुक्। ७।१।२२॥ षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात्। (२६२) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्। १।१।६२॥ प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्। इति 'जसि च' (सू २४१) इति गुणे प्राप्ते। (२६३) न लुमताङ्गस्य। १।१।६३॥ लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः। लुमताशब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न

'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायात्। ततश्च पञ्चकृत्वः इत्यादि न स्यादिति चेन्न—'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इत्यत्र तिशदन्तपर्युदासबलेन संख्याप्रदेशेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिज्ञापनात्। नहि विंशतित्रिंशदादिशब्दानां कृत्रिमा संख्यासंज्ञाऽस्ति। नचैवं सति बहुगणग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, तयोर्नियतविषयपरिच्छेदकत्वाभावेन लोकसिद्धसंख्यात्वाभावात्। अत एव भाष्ये 'एतत्सूत्रमतिदेशार्थं यदयमसंख्यां संख्येत्याह' इत्युक्तं सङ्गच्छते इत्यास्तां तावत्। **डति च।** डतीत्यविभक्तिको निर्देशः। प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम्। पूर्वसूत्रात् संख्येत्यनुवर्तते। 'ष्णान्ता षट्' इत्यतः षडिति च, तदाह—**डत्यन्तेति**। संख्येति किम्। पतिः।

अथ षट्संज्ञाकार्यं लुकं वक्ष्यन्नाह—**प्रत्ययस्य लुक्**। 'अदर्शनं लोपः' इत्यतोऽदर्शनमित्यनुवर्तते। प्रत्ययस्यादर्शनं लुक्श्लुलुप्संज्ञकं स्यादित्यर्थः प्रतीयते। एवं सति एकस्यैव प्रत्ययादर्शनस्य तिस्रोऽपि संज्ञाः स्युः। ततश्च हन्तीत्यत्र शब्लुकि 'श्लौ' इति द्वित्वं स्यात्। जुहोतीत्यत्र श्लौ सति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात्। अतो नैवमर्थः। किं तु लुक्श्लुलुप इत्यावर्तते। ततश्च लुक् श्लु लुप् इत्युच्चार्य विहितं प्रत्ययादर्शनं यथासंख्यपरिभाषया क्रमात् लुगादिसंज्ञं स्यादिति लभ्यते। अतो नोक्तसंकर इत्यभिप्रेत्य आह—**लुक्श्लुलुप्शब्दैरित्यादिना**। फले लुक्, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदे लुप् इत्यादिविधिप्रदेशेषु अस्य सूत्रस्य शाटकं वय इतिवद्भाविसंज्ञाविज्ञानात् नान्योन्याश्रयः। तदेवं कतिशब्दस्य षट्संज्ञायाम्। **षड्भ्यो लुक्**। जश्शसोरित्यनुवर्तते। तदाह—**षड्भ्यः परयोरित्यादिना**। जसि लुप्तेऽपि 'जसि च' इति गुणमाशङ्कितुमाह—**प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्**। प्रत्ययः निमित्तं यस्य तत् प्रत्ययलक्षणम्। प्रत्ययस्य लोपे सति प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं स्यादित्यर्थः। फलितमाह—**प्रत्यये लुप्तेऽपीत्यादिना**। स्थानिवद्भावादेव सिद्धे अल्विध्यर्थमिदं सूत्रम्। यत्र प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवतीति नियमार्थं चेति भाष्यादिषु स्पष्टम्। **इति जसि चेतीति**। अनेन सूत्रेण लुप्तं प्रत्ययमाश्रित्य 'जसि च' इति गुणे प्राप्ते इत्यर्थः। **न लुमताङ्गस्य**। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यनुवर्तते। लु इत्येकदेशोऽस्यास्तीति लुमान्। लुक्शब्दः श्लुशब्दः लुप्शब्दश्च। तेन शब्देन प्रत्ययलोपे

स्यात्। कति। कति। कतिभिः। कतिभ्यः। कतिभ्यः। कतीनाम्। कतिषु। अस्मद्युष्मद्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः। त्रिभ्यः। (२६४) त्रेस्त्रयः। ७।१।५३॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि। त्रयाणाम्। परमत्रयाणाम्। (गौणत्वे तु नेति केचित्। प्रियत्रीणाम्। वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम्) त्रिषु। द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः। (२६५) त्यदा-

---

विहिते सति प्रत्ययनिमित्तकमङ्गकार्यं न स्यादित्यर्थः। तदाह--लुक्श्लु इत्यादिना। अङ्गस्य इत्यनुक्तौ पञ्च सप्त इत्यादौ 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञा न स्यात्, जश्शसोर्लुका लुप्तत्वात्। ततश्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपो न स्यात्। अतोऽङ्गस्येत्युक्तम्। एवंच जसि लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'जसि च' इति गुणो न भवति इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**कतीति**। प्रसङ्गादाह-**अस्मदिति**। **त्रिष्विति**। पुंस्त्रीनपुंसकेष्वित्यर्थः। **सरूपा इति**। समानानि रूपाणि येषामिति विग्रहः। लिङ्गविशेषबोधकटाबाद्यभावादिति भावः। नचैवं सति 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति 'साम आकम्' इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति वाच्यम्, पदान्तरसंनिधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां न प्रतीयते इति हि तदर्थः। अत एव 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति पञ्चन्नादिषट्संज्ञकेभ्यः टाब्ङीब्निषेधः संगच्छते। अन्यथा स्त्रीत्वाभावादेव तदभावे सिद्धे किं तेन। अत एव च 'ङे प्रथमयोः' इति सूत्रे भाष्ये युष्मानित्यत्र तस्माच्छसो नः पुंसि इत्युपन्यासः संगच्छते। अत एव च 'नेतराच्छन्दसि' इति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्युष्मदस्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च संगच्छत इति दिक्।

त्रिशब्दे विशेषमाह। **त्रिशब्दः इति**। त्रि आम इति स्थिते नुटि दीर्घे णत्वे त्रीणामिति प्राप्ते। **त्रेस्त्रयः**। 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः आमीत्यनुवर्तते। तदाह—**त्रिशब्दस्येत्यादिना**। अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः। नुट् दीर्घश्च। तदाह—**त्रयाणामिति**। 'त्रेरयङ्' इति तु नोक्तम्, इयङ् अनङ् इत्यादिवत् ङकारात्पूर्वस्य अकारस्य उच्चारणार्थत्वशङ्काप्रसङ्गात्। अङ्गाधिकारस्थत्वात् 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया त्रेरिति तदन्तग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**परमत्रयाणामिति**। परमाश्च ते त्रयश्चेति विग्रहः। प्रियाः त्रयो यस्य इति प्रियत्रिशब्दो बहुव्रीहिः। तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वादेकद्विबहुवचनानि सन्ति। अतो हरिवत्तस्य रूपाणि। तत्र त्रयादेशमाशङ्क्य आह—**गौणत्वे त्विति**। त्रिशब्दस्य उपसर्जनत्वे 'त्रेस्त्रयः' इति न भवतीति केचिदाहुरित्यर्थः। 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायात् इति भावः। **वस्तुतस्त्विति**। प्रियत्रयाणामित्येव रूपं वस्तुत्वेन ज्ञेयमित्यर्थः। प्रामाणिकमिति यावत्। गौणमुख्यन्यायस्त्वत्र न प्रवर्तते, तस्य पदकार्य एव प्रवृत्तेः। अत एव उपसर्जनानां सर्वनामत्वप्रतिषेध आरब्धो वार्तिककृता। अत एव च प्रियतिसेत्यादौ तिस्रादयः भाष्ये उदाहृताः संगच्छन्त इत्यन्यत्र विस्तरः।

दीनामः । ७।२।१०२॥ एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । 'द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः' (वा ४४६८) द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । 'द्विपर्यन्तानाम्' इति किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वौ । द्वयः । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः । 'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः'(वा २५६०) । बाह्वादीञो-

---

अथ द्विशब्दे विशेषमाह—**द्विशब्द इति** । तस्य द्वित्वनियतत्वादिति भावः । द्वि औ इति स्थिते । **त्यदादीनामः** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते । **एषामिति** । त्यदादीनामित्यर्थः । त्यद् आदिर्येषामिति विग्रहः । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यः । विभक्तौ किम् तत् फलम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि अत्वं न । **द्विपर्यन्तानामिति** । सर्वादिगणे ये त्यदादयः पठिताः तेषामिह द्विपर्यन्तानामेव ग्रहणे भाष्यकारस्य इच्छेत्यर्थः । द्विशब्दस्य द्विवचनेषु परतोऽत्वे कृते रामशब्दवद्रूपाणीत्याह—**द्वावित्यादि** । **द्विपर्यन्तानामिति किमिति** । युष्मदस्मदोरात्वयत्वयलोपैर्बाधात् किमः कादेशविधानाच्च तेषां त्यदादिष्वन्तर्भावेऽपि न दोष इति प्रश्नः । **भवान् भवन्ताविति** । भवत् स् इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे 'अत्वसन्तस्य च' इति दीर्घे भवानिति रूपम् । द्विपर्यन्तानामित्यभावे तु भवत् स् इति स्थिते तकारस्य अत्वे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'उगिदचाम्' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे सुलोपे नलोपे भवा इति स्यात् । तथा भवत् औ इति स्थिते पूर्ववत्तकारस्य अत्वे नुमि दीर्घे च भवानाविति स्यादिति भावः । अथ यदुक्तं 'संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादिगणकार्यमन्तर्गणकार्यं च न भवति' इति तत् स्मारयति—**संज्ञायामित्यादिना** । **द्विर्नामेति** । नामेत्यव्ययं प्रसिद्धौ । द्विरिति प्रसिद्धः कश्चित् इत्यर्थः । अत्र च संज्ञाभूतस्य द्विशब्दस्य एकद्विबहुवचनानि सन्ति, एकद्वित्र्यादिष्वपि द्विसंज्ञकत्वसंभवादित्यभिप्रेत्य आह—**द्विः द्वौ द्वयः इति** । **अतिद्विरिति** । 'अत्यादयः' इति समासः । **परमद्वाविति** । कर्मधारयोऽयम् । संज्ञोपसर्जनत्वाभावादिह अत्वं भवत्येव । आङ्गत्वेन पदाङ्गाधिकारपरिभाषया तदन्तग्रहणादिति भावः ।

उडूनि नक्षत्राणीव लोमानि यस्य सः उडुलोमा । तस्यापत्यमौडुलोमिः 'बाह्वादिभ्यश्च' इति इञ् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आदिवृद्धिः । अस्य एकवचनद्विवचनयोः सर्वत्र हरिवद्रूपम् । तदाह—**औडुलोमिः औडुलोमी इति** । **बहुवचने तु उडुलोमाः इति** । ननु तथा रूपं कथम्, बाह्वादिगणस्थत्वेन इञः प्रसङ्गादित्यत आह—**लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः** । लोमन्शब्दात् बहुष्वपत्येषु विवक्षितेषु अकारः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । **बाह्वादीञ इति** । बा-

ऽपवादः। औडुलोमिम्। औडुलोमी। उडुलोमान्। इति इदन्ताः॥ 'वातप्रमीः' (उ ४४१) इत्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः। स च कित्। वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः[1]। 'दीर्घाज्जसि च' (सू २३९)। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः। हे वातप्रमीः। 'अमि पूर्वः' (सू १९४)। वातप्रमीम्। वातप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्ये। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्यः। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्यः। वातप्रम्योः। वातप्रम्याम्। दीर्घत्वान्न नुट्। ङौ तु सवर्णदीर्घः। वातप्रमी। वातप्रम्योः। वातप्रमीषु। एवं ययीपप्यादयः। यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः। पाति लोकमिति पपीः सूर्यः। 'यापोः किद्द्वे च' (उ ४३९) इति ईप्रत्ययः।

द्वादिगणाद्विहितस्य इञाऽपवाद इत्यर्थः। उडुलोमन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। ञित्त्वाभावात् कित्वाभावाच्च नादिवृद्धिः। उडुलोमशब्द अकारान्तः। तस्य सर्वत्र बहुवचनेषु रामवद्रूपमिति भावः। इति इदन्तप्रकरणम्।

अथेदानीमीकारान्ता निरूप्यन्ते। तत्र वातप्रमीशब्दो द्विधा। 'माङ् माने' इति धातोरीप्रत्ययान्तः क्विबन्तश्च। तत्र प्रथमं व्युत्पादयति—**वातप्रमीरित्यादिना**। किदित्यनन्तरं निपात्यते इति शेषः। **वातामिति**। वातमित्युपपदे कर्तरि माङ्धातोरीप्रत्यये क्त्विवात् 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे 'उपपदमतिङ्' इति समासे तस्मात् सुबुत्पत्तौ वातप्रमीरिति प्रथमैकवचनम्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। एतदर्थमेव हल्ङ्यादिसूत्रे सत्यपि दीर्घग्रहणे ङीब्ग्रहणमिति भावः **दीर्घादिति**। वातप्रमी औ इति स्थिते 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे 'इको यणचि' इति यणि वातप्रम्याविति रूपमित्यर्थः। **हे वातप्रमीरिति**। दीर्घान्तत्वात् 'ह्रस्वस्य गुणः' इति न। **अमीति**। वातप्रमी अम् इति स्थिते 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे वातप्रमीमिति रूपमित्यर्थः। 'एरनेकाचः' इति यणतु न, ईप्रत्ययान्तस्य धातुत्वाभावात्। **वातप्रमीनिति**। पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम्। **वातप्रम्येति**। अघित्वात् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभावस्याभावे यण्। **वातप्रम्ये इति**। अघित्वात् ङेङसिङस्सु 'घेर्ङिति' इति गुणो न। **वातप्रम्यामिति**। आमि यणादेशे रूपम्। दीर्घत्वान्न नुट्, 'ह्रस्वनद्यापः' इति ह्रस्वग्रहणादिति भावः। **ङौ त्विति**। वातप्रमी इ इति स्थिते परत्वाद्यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घे वातप्रमी इति रूपम्। अघित्वादिदुदन्तत्वाभावाच्च 'अच्च घेः' इति, 'औत्' इति च न भवति। वस्तुतस्तु 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे 'सप्तम्यन्तमीदूदन्तं लोके नास्ति। अतः 'सोमो गौरी अधिश्रितः' 'मामकी तनू' इति वेद एव तदुदाहरणम्' इति भाष्यविरोधाद्वात-

---

१ वातप्रमीः निःश्रृङ्गो, मृगाकृतिः पशुरिति 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे कौस्तुभे।

क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य स्वमि शसि ङौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति वक्ष्यमाणो यण् । प्रधीवत् बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य सः बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वात् 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति सुलोपः । (२६६) यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥ ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ

प्रमी इति सप्तम्यन्तस्य लोके प्रयोगो नेत्यनुमीयत इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । यापोरिति । 'यापोः किद्द्वे च' इति औणादिकसूत्रम् । याधातोः, पाधातोश्च ईप्रत्ययः स्यात्, स कित् । प्रकृतिभूतयोस्तयोर्द्वित्वं चेत्यर्थः । कित्त्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । अभ्यासह्रस्वः । क्विबन्तवातेति । माङ् माने' इत्यस्मात् कर्तरि क्विपि 'घुमास्था' इति ईत्वे वातप्रमीशब्द इति केचित् । तन्न, 'ईत्वमवकारादौ' इति वार्तिकविरोधात् । मीञ् हिंसायाम् इति मीधातोः क्विपि तु वातप्रमीशब्दो निर्बाधः । वक्ष्यमाणो यणिति । अमि पूर्वरूपं, शसि पूर्वसवर्णदीर्घं, ङौ सवर्णदीर्घं च बाधित्वा परत्वात् 'एरनेकाचः' इति यण्, ईकारान्तधातुत्वादिति भावः । प्रधीवदिति । प्रकृष्टं ध्यायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इति क्विपि यकारस्य संप्रसारणमिकारः । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । अस्य च ईकारान्तधातुत्वात् अमि ङसि ङौ च 'एरनेकाचः' इति यणादेशः ।

बह्व्य इति । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष् । श्रेयस्य इति । अतिप्रशस्ताः इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्योपपदे' इति ईयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रः । 'उगितश्च' इति ङीप् । बहुश्रेयसीति । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वम् । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वस्तु न 'ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्' इति तन्निषेधात् । बहुश्रेयसी स् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—दीर्घङ्यन्तत्वादिति । ननु श्रेयसीशब्द एव ङ्यन्तः । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । नच 'स्त्रीप्रत्यये न तदादिनियमः' इति निषेधान्नेह तदादिनियम इति वाच्यम्, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये हि न तदादिनियमः इति प्रतिषेधः । इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येवेति चेत्, अस्तु श्रेयसीशब्दस्यैव ङ्यन्तत्वम्, नतु बहुश्रेयसीशब्दस्य । तथापि हल्ङ्यादिलोपोऽत्र निर्बाधः । सोः ङ्यन्तात् श्रेयसीशब्दात्परत्वस्य अनपायात् । नहि हल्ङ्याब्भ्य इति विहितविशेषणम्, प्रमाणाभावात् । या सा का इत्यादावव्याप्तेश्च तत्र सोष्टाबन्ताद्विहितत्वाभावात् यत्तत्किमिति हलन्तेभ्यस्सुबुत्पत्तौ त्यदाद्यत्वे सत्येव टापः प्रवृत्तेः । नच तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः शङ्क्यः, यः सः कः इत्यादावतिव्याप्तेः कर्ता सखा इत्यादावव्याप्तेश्चेत्यास्तां तावत् । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणि बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः । हे बहुश्रेयसी स् इति स्थिते नदीकार्यं वक्ष्यन् नदीसंज्ञामाह—यू स्त्र्याख्यौ नदी । ईश्च ऊश्च यू । पूर्वसवर्णदीर्घः । 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधाभावश्छान्दसः । व्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणम् । स्त्रि-

नदीसंज्ञौ स्तः। 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' (वा १०३६)। पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि इदानीं नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। (२६७) अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः।७।३।१०७॥ अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ। हे बहुश्रेयसि। शसि बहुश्रेयसीन्। (२६८) आण्नद्याः। ७। ३। ११२॥ नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात्। (२६९) आटश्च। ६। १। ९०॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः। बहुश्रेयस्याः। नद्यन्तात्परत्वान्नुट्। बहुश्रेयसीनाम्।

यमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ। शब्दावित्यर्थाल्लभ्यते। यू इति तद्विशेषणम्। तदन्तविधिः स्त्रियामित्येव सिद्धे आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गलाभार्थम्। द्वित्वे नदीत्येकवचनं छान्दसम्। तदाह—**ईदूदन्तावित्यादिना**। यू किम् मात्रे। 'आण्नद्याः' इति न भवति। स्त्रीलिङ्गाविति किम्। वातप्रम्ये। नित्येति किम्। ग्रामण्ये। ननु प्रकृते बहुश्रेयसीशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् कथं नदीसंज्ञेत्यत आह—**प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति**। वार्तिकमेतत्। प्रथमस्य समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं प्रवृत्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य यू स्त्र्याख्यौ' इत्यत्र ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। नन्वेवं सति समासादिवृत्त्यभावे गौर्यादिशब्दानां नदीत्वं न स्यादित्याशङ्क्य अपिशब्दमध्याहृत्य व्याचष्टे—**पूर्वमित्यादिना**। समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं स्त्रीलिङ्गस्य सतः वृत्तिदशायामुपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमिति वार्तिकार्थ इति भावः। **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः**। **अम्बार्थानामिति**। अम्बापर्यायाणामित्यर्थः। **नद्यन्तानामिति**। अङ्गाधिकारस्थत्वात्तदन्तविधिः। तुल्यन्यायत्वादम्बार्थानामित्यत्रापि तदन्तविधिर्बोध्यः। **सम्बुद्धाविति**। 'सम्बुद्धौ च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। अम्बागौर्यादिशब्देषु ह्रस्वत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् ज्ञेयम्। **हे बहुश्रेयसि इति**। ह्रस्वे सति 'एङ्ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः। ह्रस्वे गुणस्तु न। प्रक्रियालाघवाय 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इत्यनुक्त्वा 'अम्बार्थनद्योर्गुणः' इति वाच्ये ह्रस्वविधिसामर्थ्यादिति स्पष्टं भाष्ये। बहुश्रेयस्यौ। बहुश्रेयस्यः। 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यण्। अमि पूर्वः बहुश्रेयसीम्। बहुश्रेयस्यौ। **बहुश्रेयसीन् इति**। पूर्वसवर्णदीर्घे सति 'तस्माच्छसः' इति नत्वमिति भावः। बहुश्रेयस्या। अघित्वान्नाभावो न, किन्तु यणादेशः। बहुश्रेयसीभ्याम्। बहुश्रेयसीभिः। बहुश्रेयसी ए इति स्थिते घित्वाभावान्न तत्कार्यम्।

यणि बहुश्रेयस्ये इति प्राप्ते। **आण्नद्याः**। अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते। नद्या इति पञ्चम्यन्तेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। घेर्ङितीति इत्यतः ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह—**नद्यन्तादित्यादिना**। टित्त्वादाद्यवयवः। बहुश्रेयसी आ ए इति स्थिते। **आटश्च**। 'इको यणचि' इत्यतः अचीति 'वृद्धिरेचि' इत्यतः वृद्धिरिति चानुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इति चाधिकृतम्। तदाह—**आटोऽचीत्यादिना**। **बहुश्रेयस्यै इति**। बहुश्रेयसी आ ए

(२७०) ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ॥ नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेः आम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि

इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ यणादेशे च रूपमिति भावः । यद्यपि 'वृद्धिरेचि' इत्येव सिद्धम् तथापि ऐत्तत इत्याद्यर्थम् 'आटश्च' इति सूत्रम् इहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । **बहुश्रेयस्याः इति** । ङसिङसोर्बहुश्रेयसी आ अस् इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ आकारे यणि रूपमिति भावः । अत्रापि सवर्णदीर्घेण सिद्धम् । न्याय्यत्वात् 'आटश्च' इति वृद्धिः । **नद्यन्तात्परत्वादिति** । श्रेयसीशब्दस्य ईकारान्तनित्यस्त्रीलिङ्गतया नदीत्वेन बहुश्रेयसीशब्दस्य नद्यन्तत्वादिति भावः । बहुश्रेयसी इ इति स्थिते 'अच्च घेः' इति 'इदुद्भ्याम्' इति च न भवति अघित्वात् । सवर्णदीर्घे प्राप्ते । **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः** । आङ्गत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तदन्तविधिं अभिप्रेत्य आह—**नद्यन्तादित्यादिना** । ङेरिति सप्तम्येकवचनं, व्याख्यानात् । नन्वामि कृते ह्रस्वनद्यापः' इति नुटि 'यदागमाः' इति न्यायेन नामोऽप्याम्ग्रहणेन ग्रहणात् आण्नद्याः इति आडागमः स्यादित्याशङ्क्य आह—**इह परत्वादिति** । न च कृतेऽप्याडागमे नुट् किं न स्यादिति वाच्यम्, विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादिति भावः । **शेषमीप्रत्ययान्तेति** । वातप्रमीशब्दस्यापि इवर्णान्तधातुत्वाभावेन अमि शसि ङौ च 'एरनेकाचः' इति यणः प्राप्त्यभावादिति भावः । 'लक्षेर्मुट् च' इति लक्षधातोरीप्रत्यये तस्य मुटि च लक्ष्मीशब्दः । लक्ष्मीमतिक्रान्त इति विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वान्नोपसर्जनह्रस्वः । **अङ्यन्तत्वादिति** । औणादिकप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । **शेषं बहुश्रेयसीवदिति** । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदीत्वादिति भावः ।

अथ धातुत्वमापन्ने कुमारीशब्दे पुंलिङ्गे श्रेयसीशब्दाद्वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह—**कुमारीमिच्छन्नित्यादिना** । **क्यजन्तादिति** । कुमारीमात्मनः इच्छतीत्यर्थे 'सुपः आत्मनः क्यच्' इति क्यच् । कचावितौ । 'सनाद्यन्ता' इति क्यजन्तस्य धातुत्वात् तदवयवसुपः अमः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् । ततः 'क्विप् च' इति कर्तरि क्विप् । कपावितौ। इकार उच्चारणार्थः। अतो लोपः, 'लोपो व्योः' इति यलोपः । 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः । कुमारी इति रूपम् । **आचारक्विबन्तादिति** । कुमारीवाचरतीत्यर्थे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' इति क्विप् । कपावितौ । 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विप् । तस्य च पूर्ववत् कृत्स्नलोपः । कुमारीति रूपम् । नच क्विबर्थं प्रति कुमारीशब्दस्य उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः शङ्क्यः, 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्यैव ग्रहणात्

क्विप् । 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति सुलोपः । (२७१) **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** ।६।४।७७॥ श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः 'भ्रू' इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । 'ङिच्च' (सू ४३) इत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् । ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते । (२७२) **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** ।६।४।८२॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च कुमारीम् कुमारीः । कुमार्यै ।

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् । **हल्ङ्याबिति सुलोपः इति** । नच क्यजन्ते कथं सोर्लोपः पूर्वस्माद्विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यम्, 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति निषेधादिति भावः । कुमारी औ इति स्थिते 'इको यणचि' इति यणपवादमियङमाशङ्कितुमाह—**अचि श्नु** । इश्च उश्च यू तयोः य्वोः इवर्णोवर्णयोरित्यर्थः । श्नुश्च धातुश्च भ्रूश्चेति द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया श्नुप्रत्ययान्तं विवक्षितम् । य्वोरिति धातोरेव विशेषणम् । तदन्तविधिः । श्नुभ्रुवोस्तु नित्यमुवर्णान्तत्वान्न तद्विशेषणम् । इवर्णान्तत्वं तु असंभवान्न तद्विशेषणम् । संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति न्यायात् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । ततश्च प्रत्यये परत इति लभ्यते । अचीति तद्विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—**श्नुप्रत्ययान्तस्येत्यादिना** । य्वोः किम् । चक्रतुः । अचीति किम् । आप्नुयात् । इयङ् उवङ् इत्यनयोरनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमाशङ्क्य आह—**ङिच्चेत्यन्तादेशः इति** । नच 'श्नुधातुभ्रुवा मिवर्णोवर्णयोः' इत्येवं व्याख्यायतां ङित्वं च न क्रियतामिति वाच्यम्, एवं सति क्षिपति इत्यादावतिव्याप्तेः । नच अजादिप्रत्यये परत इत्यनेन तन्निरासः शङ्क्यः, अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययपरकत्वस्याङ्गविशेषणताया एवोचितत्वादित्यलम् । **आन्तरतम्यादिति** । तालुस्थानकस्य इवर्णस्य तादृश एव इयङ् । ओष्ठस्थानकस्य उवर्णस्य तादृश एवोवङित्यर्थः । **इतीयङि प्राप्ते इति** । कुमारी औ इत्यादाविति शेषः ।

एरनेकाचः । 'इणो यण्' इत्यतः यणित्यनुवर्तते । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे श्नुधातुभ्रुवाम् इति द्वन्द्वनिर्देशेऽपि धातोरिति पृथक्कृत्य षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । नतु श्नुभ्रुवावपि । तत्र इवर्णाभावात् । धातोरित्यनुवृत्तं चावर्तते । एकमवयवषष्ठ्यन्तम् । अन्यत् स्थानषष्ठ्यन्तम् एरिति च धातोरिति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । इवर्णान्तधातोरित्यर्थः । अवयवषष्ठ्यन्त धातोरित्येतत् असंयोपूर्वस्येत्यत्र संयोगांशे अन्वेति । धात्ववयवसंयोगः पूर्वो यस्मात् स धात्ववयवसंयोगपूर्वः तद्भिन्नः असंयोगपूर्वः तस्येति इवर्णविशेषणम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं स्थानषष्ठ्यन्तधातुना विशेष्यते । तदन्तविधिः । अनेकः अच्

कुमार्याः । कुमार्योः । कुमारीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्न्यम् । ङेराम् उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः ।

यस्य तस्य अनेकाचः इति अङ्गान्वयि । 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । तच्चाङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—धात्ववयवेत्यादिना । हरिं हरीन् इत्यादौ यणिनवृत्त्यर्थं धातोरित्यङ्गविशेषणम् । अन्यथा प्रध्यमित्यादाविव पूर्वरूपादीन् बाधित्वा यण् स्यात् । धात्ववयवेति संयोगविशेषणस्य तु प्रयोजनम् उन्नीशब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्फुटीभविष्यति । अनेकाचोऽसंयोगादित्येव सुवचम् । य्वोरित्यनुवर्तते । धात्ववयवसंयोगात् परौ न भवतः यौ इवर्णोवर्णौ तदन्तस्येत्यर्थलाभः । 'ओः सुपि' इति तु नियमार्थः । उवर्णस्य सुप्येव यणिति । ततश्च लुलुवतुरित्यादौ त्वतिप्रसङ्गाभाव इत्यलम् । इति यणिति । कुमार्यौ, कुमार्यः इत्यत्र 'एरनेकाचः' इति इयङपवादो यणित्यर्थः । नन्वन्तर्वर्तिसुपा अमा क्यजन्तस्य कुमारीशब्दस्य पदत्वात् 'इकोऽसवर्णे' इति प्रकृतिभावः स्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेऽपि तमाश्रित्यैव स दुर्वार इति चेन्नैवम्—'नः क्ये' इति क्यचि नान्तस्यैव पदत्वनियमात् । अमि शसि चेति । अमि पूर्वरूपं शसि पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा इयङि प्राप्ते तदपवादे 'एरनेकाचः' इति यणि अमि कुमार्यम्, शसि कुमार्यः इति रूपम् । 'तस्माच्छसः' इति नत्वं तु न, कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परत्वाभावात् । तथाच बहुश्रेयसीशब्दापेक्षया अम्शसोरेव रूपे विशेष इति भावः ।

प्रधीरिति । प्रध्यायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इति क्विप् । यकारस्य संप्रसारणमिकारः । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अजादौ सर्वत्र 'एरनेकाचः' इति यणेव । अस्त्रीत्वान्नदीकार्यं न । हे प्रधीः-प्रध्यौ-प्रध्यः । प्रध्यं-प्रध्यः । प्रध्या । प्रध्ये । प्रध्योः । प्रध्यि । प्रकृष्टा धीर्यस्य सः इति विग्रहे तु धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदीत्वान्नदीकार्यम् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । प्रधीः । शेषमुदाहृतक्विबन्तकुमारीशब्दवत् । हे प्रधि-प्रध्यौ-प्रध्यः । प्रध्यम्-प्रध्यौ-प्रध्यः । प्रध्या । प्रध्यै । प्रध्याः । प्रधीनाम् । प्रध्याम् ।

उन्नीरिति । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना उत्पूर्वान्नीधातोः क्विप् । सुबुत्पत्तिः । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अजादौ तु प्रत्यये परे 'एरनेकाचः' इति यण् । नन्वत्र इवर्णस्य संयोगपूर्वकत्वात् कथमत्र यणित्यत आह—**धातुनेति** । धात्ववयवसंयोगपूर्वस्यैव यण् पर्युदस्यते । नचात्र संयोगो धात्ववयव इति भावः । **हे उन्नीरिति** । अस्त्रीत्वादनदीत्वात् 'अम्बार्थ' इत्यादिना नदीकार्यं नेति भावः ।

'अनेकाचः' किम्। नीः। नियौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्, नियम् नियः। ङेराम् नियाम्। 'असंयोगपूर्वस्य' किम्। सुश्रियौ। यवक्रियौ। 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' (वा ५०३४)। शुद्धधियौ। परमधियौ। कथं तर्हि 'दुर्धियः' 'वृश्चिकभियः' इत्यादि। उच्यते। 'दुःस्थिता धीर्येषाम्' इति विग्रहे 'दुर्' इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव

उन्न्यमिति। पूर्वरूपापवादो यणिति भावः। शसादौ उन्न्यः। उन्न्या। उन्न्ये। उन्न्यः। उन्न्योः। **ङेरामिति**। नदीत्वाभावेऽपि 'ङेराम्' इति सूत्रे नीशब्दस्य पृथग्ग्रहणादाम् आङ्गत्वेन नीशब्दान्तादपि भवतीति भावः। **एवं ग्रामणीरिति**। ग्रामं नयति नियच्छतीति ग्रामणीः। 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति णत्वम्। **अनेकाचः किमिति**। 'एरनेकाचः' इत्यत्रेति शेषः। **नीरिति**। नीधातोः केवलात् पूर्ववत् क्विप्। अनेकाच्त्वाभावान्न यण्। किंतु 'अचि श्नुधातु' इति इयङ्। एतावदेव उन्नीशब्दादस्य वैलक्षण्यमिति भावः। **सुश्रियाविति**। 'श्रिञ् सेवायाम्।' क्विब्वचि इत्यादिना क्विप् प्रकृतेर्दीर्घश्च। सु श्रयतीति शोभना श्रीरस्येति वा सुश्रीः। तत अजादिप्रत्यये यण् न भवति। इवर्णस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वादिति भावः। **यवक्रियाविति**। यवान् क्रीणातीति यवक्रीः। क्रीञ्धातोः क्विपि रूपम्। अत्रापि धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वान्न यणिति भावः। 'एरनेकाचः' इति सूत्रे गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते' इति वार्तिकं पठितम्। तत्तात्पर्यतः संगृह्णाति—**गतिकारकेतरेति**। यथाश्रुते तु उदाहृतक्विबन्तकुमारीशब्दे यण् न स्यात्। **शुद्धधियाविति**। शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः। अत्र शुद्धशब्दस्य गतिकारकेतरत्वात् तत्पूर्वकस्य न यणिति भावः। शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विग्रहे तु स्यादेव यण्—शुद्धध्यौ इत्यादि।

कथं तर्हीति। यदि गतिकारकेतरपूर्वस्यैव यण् पर्युदस्यते गतिकारकपूर्वस्य तु अवश्यं यण्, तदा दुर्धिय वृश्चिकभियः इत्यादि कथमित्यन्वयः। आदिना दुर्धियौ वृश्चिकभियौ इत्यादिसंग्रहः। दुस्स्थिता धीर्येषामिति विग्रहः। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य लोपश्च। वृश्चिकात् भीरिति विग्रहः। अत्र दुरो गतित्वात् वृश्चिकस्यापादानत्वाच्च गतिकारकपूर्वत्वात् पर्युदासाभावे सति इयङपवादोऽत्र यण् दुर्वार इत्याक्षेपः। **उच्यते इति**। परिहार इति शेषः। **गतित्वमेव नास्तीति**। 'उपसर्गाः क्रियायोगे, गतिश्च' इति प्रादीनां क्रियान्वये गत्युपसर्गसंज्ञे विहिते। धीशब्दश्च बुद्धिगुणवाची, न तु क्रियावाची। अतो न तं प्रति दुरो गतित्वमिति गतिपूर्वकत्वाभावात् नात्र यण्। किंतु इयङेवेत्यर्थः। ननु लुप्तस्य स्थिताशब्दस्य क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् तं प्रति दुरो गतित्वमस्त्येवेत्यत आह—**यत्क्रियेति**। यया क्रियया युक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव तद्वाचकशब्दं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञका इत्यर्थः। न चैवमप्यत्र स्थि-

गत्युपसर्गसंज्ञाः। वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम्। वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा। (२७३) न भूसुधियोः।६।४।८५॥ एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि। सुधियौ। सुधियः इत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति। ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। अल्लोपस्य स्थानिवत्वात्वाद्यपि प्राप्ते 'क्वौ लुप्तं न

ताशब्दं लुप्तं प्रति प्रवृत्तं दुरो गतित्वमादाय दुर्धीशब्दस्य गतिपूर्वकत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः, तत्क्रियावाचकं प्रत्येव गत्युपसर्गत्वम्। तथाविधक्रियावाचकस्यैव च गत्युपसर्गकार्यमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। 'यत्क्रियायुक्ताः' इति च प्रत्यासत्तिन्यायलभ्यम्। **वृश्चिकेति**। वृश्चिकशब्दस्यापादानत्वं नेह विवक्षितमित्यन्वयः। कुत इत्यत आह। **बुद्धिकृतमिति**। आरोपितमित्यर्थः। अपादानत्वं हि विश्लेषावधित्वम्। नह्यत्र वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णविश्लेषे वृक्षस्येव भयविश्लेषे वृश्चिकस्य अवधित्वमस्ति, वृक्षे पर्णवत् भयस्य वृश्चिके संश्लेषाभावात् विश्लेषस्य संश्लेषपूर्वकत्वात्। उक्तं च भाष्ये—'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति। प्रकृते च वृश्चिके अपादानत्वारोपस्य वक्त्रधीनत्वात् इह च तदनारोपात् संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठीमाश्रित्य वृश्चिकस्य भीरिति षष्ठीसमासे वृश्चिकभीशब्दस्य व्युत्पत्तिराश्रीयते। ततश्च कारकेतरपूर्वकत्वात् नात्र यणिति भावः। नच वृश्चिकाद्भीरित्यादौ बुद्धिकृतमेवापादानत्वमादाय पञ्चम्युपपत्तेः 'भीत्रार्थानाम्' इति व्यर्थमिति वाच्यम् तस्य सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन इष्टापत्तेरित्यलम्। परिहारान्तरमाह—**वृश्चिकसंबन्धिनीति**। **उत्तरपदेति**। वृश्चिकसंबन्धिनीति पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य संबन्धिनीशब्दस्य लोपः। शाकपार्थिवादित्वादित्यर्थः।

सुष्ठु ध्यायतीति सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे सुधीशब्दः। अत्र अजादौ परे एरनेकाचः इति प्राप्ते। **न भूसुधियोः**। 'इणो यण्' इत्यतः यणिति 'ओः सुपि' इत्यतः सुपीति 'इको यणचि' इत्यतः अचीति चानुवर्तते। तदाह—**एतयोरित्यादिना**। एतयोरिति सूत्रोक्तभूसुधियोः परामर्शः। **अचीति**। अजादावित्यर्थः। यणि प्रतिषिद्धे इयङमभिप्रेत्य आह—**सुधियाविति**। आदिना अजादिसर्वसंग्रहः। प्रधीवद्रूपाणि। इयङेव विशेषः। अचीति वस्तुस्थितिः। अनजादौ यणः प्रसक्त्यभावात्। सुपीति किम्। सुधीभिरुपास्य सुध्युपास्यः। वस्तुतस्तु सुपीति नानुवर्तनीयम्। 'एरनेकाचः' इति यणो ह्यत्र न प्रसक्तिः, तस्य अजादिप्रत्यये विधानात् उपास्यशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावात्। 'इको यणचि' इति तु भवत्येव 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन एरनेकाचः, ओः सुपि, इति च विहितयण एव प्रतिषेधात्। सुधिया उपास्यः सुध्युपास्यः इत्यत्र तु अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'एरनेकाचः' इति यणो 'न भूसुधियोः' इति प्रतिषेधेऽपि उपास्यः इत्यचमाश्रित्य 'इको यणचि' इति यण् भवत्येव, 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन तस्यात्र प्रतिषेधाभावादित्यलम्। **सखीयतीति**। 'सुप आत्मनः' इति सखिशब्दात् क्यचि कृते 'अकृत्सा-

स्थानिवत्' (वा ४३१)। एकदेशविकृतस्यानन्यतयानङ्णित्वे। सखा। सखायौ। सखायः। हे सखीः। अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात् 'सख्युरसंबुद्धौ' (सू २५३) इति प्रवर्तते। सखायम्। सखायौ। शसि यण् सख्यः। सह खेन वर्तत इति सखः। तमिच्छतीति सखीः। सुखमिच्छतीति सुखीः। सुतमिच्छतीति सुतीः। सख्यौ। सुख्यौ। सुत्यौ। 'ख्यत्यात्—' (सू २५५) इति दीर्घस्यापि प्रहणादुकारः। सख्युः। सुख्युः। सुत्युः। लूनमिच्छतीति लूनीः।

र्वधातुकयोः' इति दीर्घे सखीयतीति रूपम्। **ततः क्विबिति**। तस्मात् सखीयशब्दात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुसंज्ञकात् 'क्विप् च' इति सूत्रेण क्विबित्यर्थः। **अल्लोपयलोपाविति**। 'अतो लोपः' इति यकारादकारस्य लोपः, 'लोपो व्योः' इति यलोपः इत्यर्थः। यलोपे कर्तव्ये अल्लोपस्तु न स्थानिवत्, 'न पदान्त' इति यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात्। **स्थानिवत्त्वादिति**। 'अचः परस्मिन्' इत्यनेनेति शेषः। **यणि प्राप्ते इति**। खकारादीकारस्य 'इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः। न चान्तर्वर्तिसुपा पदान्तत्वात् 'न पदान्त' इति निषेधः शङ्क्यः, 'नः क्ये' इति क्यचि नान्तस्यैव पदत्वात्। **क्वौ लुप्तमिति**। न पदान्तसूत्रे क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् इति वार्तिके क्विलुगित्यंशस्यायमनुवादः। तत्र लुगिति लोपो विवक्षित इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। लुप्तमिति भावे क्तः। क्विप्प्रत्ययपरको लोपः न स्थानिवदित्यर्थः। ततश्च खकारादीकारस्याच्परकत्वाभावात् न यणिति भावः। यद्यपि 'न पदान्त' इति सूत्रे क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निराकृत्य, क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्येव स्वीकृतम्, तथापि गोमत्यतेः क्विपि गोमानिति भाष्यात् क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्यपि क्वचिदस्तीति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। ततश्च सखायमिच्छतीत्यर्थे सखी इति ईदन्तं रूपं स्थितम्। ततः सुबुत्पत्तिः।

अनङ्णित्वे इति। 'अनङ् सौ' 'सख्युरसम्बुद्धौ' इत्युभाभ्यामिति शेषः। इदन्तसखिशब्दस्य विधीयमाने अनङ्णित्वे कथं सखीशब्दस्य ईदन्तस्य भवेतामित्यत आह—**एकदेशेति**। **हे सखीरिति**। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। स्त्रीत्वाभावान्नदीत्वाभावात् नदीकार्यं न भवति। **यणि प्राप्ते इति**। 'एरनेकाचः' इत्यनेनेति शेषः। **शसि यणिति**। पूर्वसवर्णदीर्घापवादो यण्। कृतपूर्वसवर्णदीर्घत्वाभावान्नत्वं नेति भावः। सख्या। सख्ये। सख्युः। सख्योः। सख्यौ। **सह खेनेति**। खमाकाशं खकारो वा। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः। 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः। **तमिच्छतीति**। सखमात्मनः इच्छति इत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यच्। 'क्यचि च' इतीत्वं, सनाद्यन्ताः इति धातुत्वात् क्विपि अल्लोपयलोपयोः सखीशब्दः। एवं सुखीशब्दः, सुतीशब्दश्च। **सखीरिति**। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। **सख्यावित्यादि**। अजादौ एरनेकाचः इति यणिति भावः। सख्यम्। सख्यः। सख्या। सख्ये। **दीर्घस्यापीति**। एतदर्थमेव तत्र कृतयणो

क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् 'ख्यत्यात्—' (सू २५५) इत्युत्त्वम् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । शुष्कीयतेः क्विप् । शुष्कीः । पक्वीः । इयङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । ङसिङसोः शुष्कियः इत्यादि । इति ईदन्ताः ॥ शंभुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः । (२७४) तृज्वत्क्रोष्टुः । ७ । १ । ९५ ॥ क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते,

---

निर्देश इति भावः । सख्याम् । सखिय । सुखीसुतीशब्दयोरप्येवम् । **लूनीरिति** । 'लूञ् छेदने' क्तः । 'ल्वादिभ्यः' इति नत्वम् । क्यचि ईत्वम् । अव्यन्तत्वान्न सुलोपः । 'क्षै क्षये' क्तः । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम् । 'क्षायो मः' इति मत्वम् । क्यजादि पूर्ववत् । **प्रस्तीमीरिति** । 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः' क्तः । 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः । 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणम् । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । क्यजादि पूर्ववत् । सखी सुतीत्यादिवद्रूपाणि । **ङसिङसोर्यणिति** । 'एरनेकाचः' इत्यनेनेति शेषः । असिद्धत्वादित्यनन्तरं स्यात् परत्वादिति शेषः । **शुष्कीयतेरिति** । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिपा निर्देशोऽयम् । शुषधातोः क्तः शुष्कः । 'शुषः कः' इति कत्वम् । शुष्कमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यजन्तात् शुष्कीयधातोः क्विपि शुष्कीरिति रूपमित्यर्थः । अव्यन्तत्वान्न सुलोपः । सखी सुतीत्यादिशब्दवत् शुष्कीशब्दः । शुष्कियावित्यादि । संयोगपूर्वत्वान्न यण् । किं तु इयङिति विशेष इति इति भावः । **ङसिङसोः शुष्कियः इति** । न च कत्वस्यासिद्धत्वात् ख्यत्यात् परत्वादुत्त्वं शङ्क्यम्, इयङादेशे सति कृतयणादेशत्वाभावात् इति भावः । इति ईदन्तप्रकरणम् ॥

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । शम्भुर्हरिवदिति । तत्र पूर्वसवर्णदीर्घः ऊकारः, गुणस्तु ओकारः, अव् इत्यादयो विशेषास्त्वान्तरतम्यात् संगता इति भावः । 'क्रुश आह्वाने, रोदने च' इति धातोः 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्प्रत्यये 'व्रश्च' इति शस्य षकारे ष्टुत्वेन टकारे च क्रोष्टुशब्दः । क्रुशधातोः कर्तरि तृचि तु क्रोष्टृशब्दः । द्वावपि सृगालवाचिनौ । तयोरविशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते विशेषं दर्शयितुमाह--**तृज्वत्क्रोष्टुः** । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तृच् इति तृजन्तं गृह्यते । 'तेन तुल्यम्' इति तृतीयान्ताद्वतिः । 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इति 'सख्युरसंबुद्धौ' इत्यतोऽसंबुद्धाविति चानुवर्तते । तदाह--**क्रोष्टुस्तृजन्तेनेत्यादिना** । 'कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः । व्यपदेशश्च सप्तैतानतिदेशान् प्रचक्षते ।' इति अतिदेशाः सप्त । तत्र प्राधान्यादिह तृजन्तरूपमेव अतिदिश्यते । तच्च न कर्तृ भर्तृ इत्यादि तृजन्तरूपम् । किंतु क्रोष्टृ इत्येव तृजन्तरूपं अतिदिश्यते । क्रुशधातोरुपस्थितत्वात् अर्थत आन्तर्याच्च इत्य-

असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। (२७५) ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः। ७।३।११०॥ ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् इति प्राप्ते। (२७६) ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च।७।१।९४॥ ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे। (२७७) अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्। ६।४।११॥ अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्। उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां संज्ञाशब्दानां चेद्भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न। उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव। 'समर्थ-' (सू ६४७)

भिप्रेत्य फलितमाह—**क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने इति**। निमित्तादीनामुदाहरणानि तु तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः। क्रोष्टृ स् इति स्थिते। **ऋतो ङि**। 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋत इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**ङौ सर्वेत्यादिना**। **ऋदुशनस्**। 'सख्युरसंबुद्धौ' इत्यतः असंबुद्धाविति 'अनङ् सौ' इत्यतः अनङिति चानुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋदादिभिर्विशेष्यते तदाह—**ऋदन्तानामित्यादिना**। उशनसादिष्वपि तदन्तविधिर्बोध्यः। अनङि ङकार इत्, नकारादकार उच्चारणार्थः। 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः। क्रोष्टन् स् इति स्थिते। **अप्तृन्**। 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इत्यनुवर्तते। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति चकारवर्जमनुवर्तते। तदाह-**अबादीनामिति**। अत्र अष्टाध्यायां तावत् 'तृन्' इति सूत्रेण 'ण्वुल्तृचौ' इति सूत्रेण च कर्तरि तृन्तृचौ विहितौ। तथा उणादिषु 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' 'बहुलमन्यत्रापि' इति सूत्राभ्यां तृन्तृचौ विधाय 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति सूत्रेण नप्त्रादयो निपातिताः। ततश्च संज्ञाशब्दाः तृन्तृजन्ताः औणादिका इति स्थितिः। तत्र तृजन्तादेव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-**नप्त्रादिग्रहणमिति**

नियमशरीरमाह—**उणादीति**। **तेनेति**। औणादिकेषु नप्त्रादिसप्तानामेव तृन्तृजन्तानां दीर्घ इति नियमेन तदितरेषां पितृभ्रात्रादीनां न दीर्घ इति भावः। नच प्रशास्तृशब्द औणादिको न भवतीति भ्रमितव्यम्, तस्यापि संज्ञाशब्दस्य शंसिक्षदादिगणप्रविष्टत्वेन औणादिकत्वात्। अत्र मूले व्युत्पत्तिपक्षे इत्युक्त्या अव्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिसप्तानां तृन्तृजन्तत्वाभावादप्राप्तौ नप्त्रादिग्रहणमर्थवत्। तदितरपितृमात्रादिशब्दानां तु औणादिकानामव्युत्पन्नतया तृन्तृजन्तत्वाभावादेव

---

१ उशना शुक्राचार्यः, पुरुदंसा मार्जारः, अनेहा कालः।

२ नप्ता पौत्रो दौहित्रो वा, नेष्टाऽध्वर्युगणीय ऋत्विक्। पोता ब्रह्मगणीय ऋत्विक्। होता ऋग्वेदीय ऋत्विक्। प्रशास्ताऽपि ऋत्विग्।

सूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगात्)। क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ क्रोष्टून्। (२७८) विभाषा तृतीयादिष्वचि। ७।१।९७॥ अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्ट्रे। (२७९) ऋत उत्। ६।१।१११॥ ऋदन्तान्ङसिङसोरिति परे उकार एकादेशः स्यात्। रपरत्वम्। (२८०) रात्सस्य।

न दीर्घ इति सूचितम्। नन्वेवं सति उद्गातृशब्दस्यापि संज्ञाशब्दस्य शंसित्वदादित्वेन औणादिकत्वात् तस्य च नप्त्रादिसप्तस्वनन्तर्भावात् कथं दीर्घ इत्यत आह—उद्गातृशब्दस्येति। 'ण्वुलतृचौ' इति सूत्रस्थभाष्ये तु अप्तृ इत्येवास्तु, तृन्तृचोर्ग्रहणं मास्त्विति प्रपञ्चितम्। तृजिति भाष्ये तु तृन्विधौ 'ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्य' इति वक्तव्यम्। होता। पोता। अनुपसर्गस्य किम्। प्रशास्ता। प्रतिहर्ता। औणादिकतृजन्त एवायम्। नयतेस्तृन् वक्तव्यः षुक्च। नेष्टा। त्विषेर्देवतायां तृन् वक्तव्यः। अकारश्चोपधायाः अनिट्त्वं च। त्वष्टा 'क्षदेश्च युक्ते तृन् वक्तव्यः'। क्षत्ता। इत्येवं होतृपोतृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृशब्दाः तृन्नन्ता व्युत्पादिताः। तन्मते तु तेषां पञ्चानामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। नप्तृप्रशास्तृग्रहणमेव उक्तनियमार्थमित्यन्यत्र विस्तरः।

क्रोष्टेति। क्रोष्टन् स् इति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यतया तृजन्तत्वाद्दीर्घः। हल्ङ्यादिना सुलोपः। नलोपः। यद्यपि 'सर्वनामस्थाने च' इत्येवात्र दीर्घः सिध्यति तथापि परत्वादप्तृन्नित्येव दीर्घो न्याय्यः। क्रोष्टाराविति। क्रोष्टु औ इति स्थिते तृज्वद्भावे 'ऋतो ङि' इति गुणे अकारे रपरत्वे एकदेशविकृतस्यानन्यतया तृजन्तत्वाद्दीर्घे रूपम्। एवं क्रोष्टारः। क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ। हे क्रोष्टो। असंबुद्धावित्यनुवृत्तेर्न तृज्वद्भावः। शसि शंभुवद्रूपम्। क्रोष्टूनिति। सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेः न तृज्वद्भावः। क्रोष्टु आ इति स्थिते। विभाषा तृतीयादिष्वचि। तृज्वत्क्रोष्टुरित्यनुवर्तते। अचीति तृतीयादिविभक्तिविशेषणम्। तदादिविधिः। तदाह। अजादिष्विति। क्रोष्ट्रेति। तृज्वद्भावे क्रोष्टृ आ इति स्थिते ऋकारस्य यण् रेफः। एवं क्रोष्ट्रे इति। तृज्वद्भावाभावपक्षे क्रोष्टुना क्रोष्टवे शंभुवत्। ङसिङसोस्तृज्वत्त्वे क्रोष्टृ अस् इति स्थिते। ऋत उत्। एङः पदान्तादति ङसिङसोश्च इत्यतः अतीति ङसिङसोरिति चानुवर्तते। ङसिङसोरित्यवयवषष्ठी अतीत्यत्रान्वेति। अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋत इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—ऋदन्तादित्यादिना। रपरत्वमिति। ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने प्राप्नुवतः उकारस्य ऋकारस्थानिकत्वानपायादिति भावः। उदिति तपरकरणं द्विमात्रनिवृत्त्यर्थम्। नच 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव तन्निवृत्तिः सिध्यतीति वाच्यम्। तस्यानित्यत्वादिह द्विमात्रप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थत्वात्। तदनित्यत्वं तु अनेनैव तपरकरणेन ज्ञाप्यते। ततश्च यवलपरे यवला वा इति मकारस्य अनुनासिका एव भवन्तीति 'छ्वोः' इति सूत्रे कैयटः। यत्तु तपरत्वं 'ढ्रलोपे' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति, तन्न। 'उरण्परः' इति सूत्रे 'ऊ, रपरः' इति भाष्यप्रयोगविरोधात्। "सुपत्रवा-

८।२।२४ ॥ रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । इति रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । आमि परत्वात् तृज्वद्भावे प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७४) । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शंभुवत् । इत्युदन्ताः ॥ हूहूः हूह्वौ हूह्वः । हूहूम् हूह्वौ हूहून् इत्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः । अतिचम्वाः । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः । (२८१) ओः सुपि । ६।४।८३ ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्या-

---

हिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः । नैर्ऋतोरस्य भाव्यन्ते सवितू रश्मयो यथा ॥" इति रामायणप्रयोगविरोधाच्चेत्यलम् । क्रोष्टुर् स् इति स्थिते—रात्सस्य । संयोगान्तस्य लोप इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—सस्यैवेति । तेन ऊर्क् इत्यादौ न संयोगान्तलोपः । रेफस्य विसर्ग इति । खरवसानयोः इति विसर्ग इत्यर्थः । परत्वादिति । परत्वान्नुटं बाधित्वा तृज्वत्त्वे कृते ततो नुटि नामि इति दीर्घे णत्वे कृते क्रोष्टृणामिति स्यादित्यर्थः । न च नुट् नित्य इति वाच्यम् , तृज्वत्त्वे कृते संनिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वात् । नुमचिरेति । अचिरित्यनुकरणम् । अचि र इति विहितो रेफो विवक्षितः । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति त्वनित्यम् । ततश्च अचिरित्यस्य समासप्रवेशेऽपि न लुक् । क्रोष्टूनामिति । तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुटि कृते नामि इति दीर्घे रूपम् । क्रोष्टरीति । तृज्वत्त्वे क्रोष्टृ इ इति स्थिते 'ऋतो ङि' इति गुणे रपरत्वे रूपम् । क्रोष्ट्रोरिति । तृज्वत्त्वे ऋकारस्य यण् रेफः । पक्षे इति । तृतीयादिष्वजादिषु तृज्वत्त्वाभावपक्षे इत्यर्थः । ननु तृज्वत्क्रोष्टुः, स्त्रियां च, विभाषा तृतीयादिष्वचि इति त्रिसूत्री व्यर्था । सृगालवचिनोः क्रोष्टृक्रोष्टुशब्दयोः स्वतन्त्रयोः सत्त्वादिति चेत्, शृणु—सर्वनामस्थाने स्त्रियां च ऋदन्तस्यैव क्रोष्टृशब्दस्य प्रयोगः । तृतीयादिष्वजादिषु तु उभयस्य, शसि हलादिषु च उदन्तस्यैवेति नियमार्था त्रिसूत्रीति । इति उदन्ताः ।

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते । हूहूरिति । गन्धर्वविशेषवाचि अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । हूह्वौ हूह्वः इत्यादि । दीर्घाज्जसि च इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । इको यणचि इति यणि रूपम् । हे हूहूः । हूहूम् हूह्वौ हूहून् । हूह्वा । हूह्वे । हूह्वः । हूह्वोः । हूह्वाम् । हूह्वि । अतिचमूशब्दे त्विति । चमूमतिक्रान्तः अतिचमूः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासः । ङीप्रत्ययान्तत्वाभावात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति । नदीकार्यमिति । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वचनादिति भावः । खलपूरिति । खलं[1] पुनातीति क्विप् । खलपू औ खलपू अस् इति स्थिते

---

१ कृष्युत्पन्नं सस्यादिकं ग्रामाद्बहिः यत्र संस्थाप्य शोष्यते वितुषीक्रियते च स प्रदेशः खलशब्देनेहोच्यते । तस्य पवनं गोमयादिनोपलेपनादिकमिह बोध्यम् ।

दुनादौ सुपि। 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' (वा ५०३४)। खलप्वौ। खलप्वः इत्यादि। एवं सुल्वादयः। 'अनेकाचः' किम्। लूः लुवौ लुवः। 'धात्ववयव—' इति किम्। उल्लूः उल्लवौ उल्लवः। 'असंयोगपूर्वस्य' किम्। कटप्रूः कटप्रवौ कटप्रवः। 'गति—' इत्यादि किम्। परमलुवौ। 'सुपि' किम्। लुलुवतुः। स्वभूः। 'न भूसुधियोः' (सू २७३)। स्वभुवौ स्वभुवः। एवं स्वयम्भूः। (२८२) वर्षाभ्वश्च। ६।४।८४॥ अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि। वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः। दृभतीति दृम्भूः। 'अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः' (उ ९३)

'अचि श्नुधातु' इति उवङि प्राप्ते। ओः सुपि। 'एरनेकाचः' इति सूत्रं एरितिवर्जमनुवर्तते। 'अचि श्नुधातु' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तम्। तेन सुपीति विशेष्यते। तदादिविधिः। 'इणो यण्' इत्यतः यणित्यनुवर्तते। तदाह—**धात्ववयवेत्यादिना**। **गतिकारकेति**। इदमपि वार्तिकम् अत्रानुवर्तते इति भावः। **खलप्वौ खलप्व इति**। कारकपूर्वकत्वादिह यणिति भावः। हे खलपूः। खलप्वम् खलप्वौ खलप्वः। खलप्वा। खलप्वे। खलप्वः। खलप्वः खलप्वोः। खलप्वि। इह अजादौ 'एरनेकाचः' इति यणः असंभवात् उवङि प्राप्ते अनेन सूत्रेण यणिति भावः। उवङोऽपवादो यणिति फलितम्। इयङुवङ्भ्यां 'एरनेकाचः' इति 'ओः सुपि' इति यण् च सर्वत्र पूर्वरूपसवर्णदीर्घापवादाः। **एवं सुल्वादय इति**। सुष्ठु लुनातीति सुलूः। गतिपूर्वकत्वादिहापि यण्। आदिना केदारलूरित्यादिसंग्रहः। **कटप्रूरिति**। 'प्रू गतौ' 'क्विब्वचि' इत्यादिना क्विप् उकारस्य दीर्घश्च। **परमलुवाविति**। परमश्चासौ लूश्चेति विग्रहः। गतिकारकेतरपूर्वकत्वान्न यण्। **लुलुवतुरिति**। अतुसि लुलू इत्यस्य अनेकाच्त्वेऽपि सुप्परकत्वाभावान्न यणिति भावः। **स्वभूरिति**। स्वस्मात् भवतीति क्विप्। कारकपूर्वकत्वाद्यणि प्राप्ते आह—**न भूसुधियोरिति**। वर्षासु भवति वर्षाभूः। वर्षर्तावुत्पन्न इत्यर्थः। वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तः। 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारे सूत्रकृतोक्तेः। 'वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः। 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते। **वर्षाभ्वश्च**। ओः सुपि इत्यनुवर्तते। अचि श्नुधातु इत्यतः अचीति च 'इणो यण्' इत्यतः यणिति चानुवर्तते। तदाह—**अस्येति**। वर्षाभूशब्दस्येत्यर्थः। **दृभतीति**। 'दृभी ग्रन्थे'। तुदादिः। शविकरणस्य 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वान्न गुणः। **निपातित इति**। कूप्रत्ययो नुम् चेह निपात्यते इत्यर्थः। 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसवर्णो मकारः। अत्र च ऊकारो

१ कटः तृणविशेषजन्यमास्तरणं, तं प्रवते तनोति इति कटप्रूः।

इत्युणादिसूत्रेण निपातितः। दृम्भ्वौ दृम्भ्वः। दृम्भूम् दृम्भ्वौ दृम्भून्। शेषं हूहू-वत्। 'दन् इति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप्। दन्भूः। 'दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः' (वा ४११८)। दन्भ्वम्, दन्भ्वः इत्यादि खलपूवत्। करभूः। करभ्वम्। करभ्वः। दीर्घपाठे तु कर एव कारः। स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्। कारभ्वम्। कारभ्वः। पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि। पुनर्भ्वौ इत्यादि। दृग्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत्॥इत्यूदन्ताः॥ धाता। हे धातः। धातारौ। धातारः। 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' (वा ४९६९)

न धात्ववयवः। अतः उवङ्, 'ओः सुपि' इति यण् च न। किंतु 'इको यणचि' इत्येव यण्। स च 'अमि पूर्वः' इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—दृम्भूमिति। शसि दीर्घाज्जसि च इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेण 'इको यणचि' इति यण् बाध्यत इत्यभिप्रेत्याह—दृम्भूनिति। दृम्भ्वा। दृम्भ्वे। दृम्भ्वः। दृम्भ्वः दृम्भ्वोः दृम्भ्वाम्। इह तु 'दन्कर' इति यण् न भवति। भूशब्दस्यार्थवत एव तत्र ग्रहणात्। इह च भूशब्दस्य अनर्थकत्वात्। दन्निति नान्तमव्ययं हिंसायां वर्तते। तस्मिन्नुपपदे भूधातोः क्विबित्यर्थः। दन् हिंसां भवते प्राप्नोतीति विग्रहः। दन्भूरिति। तरुविशेषः। सर्पविशेष इत्यन्ये। स्वाभाविक एवात्र नकारः। तस्य पदान्तत्वात् 'नश्चापदान्तस्य' इति नानुस्वारः। अत एव न परसवर्णः। 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते—दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः। दन्भ्वमिति। यणा पूर्वरूपं बाध्यत इति भावः। दन्भ्व इति। शसि यणा पूर्वसवर्णदीर्घो बाध्यत इति भावः। करात् करे वा भवतीति करभूः। दन्भूवदित्य-भिप्रेत्याह—करभ्वम् करभ्व इति। 'दन्कर' इत्युदाहृतवार्तिके दीर्घमध्यका-रशब्दपाठ इति मतान्तरम्। तत्राह—दीर्घेति। स्वार्थिक इति। स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः, तत्र भवः स्वार्थिकः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। प्रज्ञाद्यणिति। 'प्रज्ञादिभ्योऽण्' इति प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे अणिवधानादिति भावः। दीर्घपाठे कर-पूर्वस्य उवङेव। ह्रस्वपाठे करपूर्वस्य यणेवेति विवेकः। पुनर्भवतीति पुनर्भूः। ननु 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा' इति कोशात् पुनर्भूशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गाधिकार एव तन्निरूपणं युक्तमित्यत आह—पुनर्भूर्यौगिकः पुंसीति। पुनः भवतीति क्रियानिमित्तस्य पुनर्भूशब्दस्य पुंलिङ्गत्वमप्यस्तीत्यर्थः। दृग्भू इति। दृशो भव-तीति दृग्भूः। कारायां भवतीति काराभूः। कारा बन्धनालयः। स्वयंभूवदिति। तत्र 'न भूसुधियोः' इति यणः प्रतिषेधात्। प्रतिप्रसवाभावाच्चेति भावः॥इत्यूदन्ताः॥

---

१ अत्र दृभी ग्रन्थे इति तुदादिगणीयाद्धातोरौणादिके ऊप्रत्यये मुमागमे च निष्पन्ने दृम्भू शब्दे भूधातोरभावादुवङादिकं न।

२ दृशि नेत्रे भवतीति दृग्भूः रोगविशेषः। कारायां बन्धनागारे भवतीति काराभूः बन्धनालयाधिकृतादिः पुरुषः।

धातृणामित्यादि। एवं नप्त्रादयः। उद्गातारौ। पिता। व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः। पितरौ पितरः। पितरम् पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादयः। ना नरौ नरः। हे नः। (२८३) नृ च। ६।४।६॥ 'नृ'

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते। धातेति। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः'। तत्र तृन् तृजन्ता स्यात्। क्रोष्टुशब्दवदनङ्दीर्घसुलोपनलोपाः। हे धातरिति। 'ऋदुशनस्' इत्यत्रासंबुद्धावित्यनुवृत्तेर्नानङ्। 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वं, हल्ङ्यादिलोपः, विसर्गः। 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु न। असंबुद्धावित्यनुवृत्तेः। धाताराविति। ङिसर्वनामस्थानयोः 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः रपरत्वम्, 'अप्तृन्' इति दीर्घश्च। धातारः। धातरम् धातारौ। शसि पूर्वसवर्णदीर्घः ऋकारः, नत्वम्। धातॄन्। टा यण्। धात्रा। ङे यण्। धात्रे। ङसिङसोः ऋत उत्, रपरत्वम्, सलोपः, विसर्गः धातुः। धातुः। धात्रोः धात्रोः। आमि 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट्। 'नामि' इति दीर्घः। नकारस्य रेफषकाराभ्यां परत्वाभावादप्राप्ते णत्वे। ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्। ऋवर्णात् परस्येत्यर्थः। इदं तु वार्तिकं णत्वविधायकसूत्राणां सर्वेषां शेषभूतम्। ङौ 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वम्। धातरि। धातृषु। नच धातृशब्दस्य हिरण्यगर्भसंज्ञाशब्दात् औणादिकशंसिक्षदादितृन्तृजन्तत्वादिह कथम् 'अप्तृन्' इति दीर्घः, औणादिकतृन्तृजन्तेषु नप्त्रादिसप्तानामेव दीर्घ इति नियमादिति वाच्यम्। धाञ्धातोः शंसिक्षदादित्वकल्पनायां प्रमाणाभावेन धातृशब्दस्य औणादिकत्वाभावादिति भावः। एवं नप्त्रादय इति। नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृशब्दाः धातृशब्दवदित्यर्थः। उद्गातृशब्दस्य औणादिकतृन्तृजन्तस्य नप्त्रादिष्वनन्तर्भावेऽपि समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगादेव दीर्घ इत्युक्तं प्राक्। तदेतत् स्मारयति—उद्गाताराविति।

पितेति। धातृवदनङादि। सर्वनामस्थाने तु 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वम्। 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु नेत्याह—व्युत्पत्तीति। पातीति पिता। तृच्प्रत्ययः, इट् आकारलोपश्चेति व्युत्पत्तिर्बोध्या। अव्युत्पत्तिपक्षे तु अप्तृन्तृजादिष्वनन्तर्भावात् दीर्घशङ्कैव नास्तीति भावः। पितरौ पितरः। पितरम् पितरौ पितॄन् इत्यादि धातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादय इति। उणादिषु 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति सूत्रे पितृजामातृभ्रातृशब्दाः व्युत्पादिताः। तत्र पितृशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता। भ्राजेस्तृनि तृचि वा जलोपः। भ्राता। जायां मातीति जामाता। तृन्प्रत्ययः। तृज्वा यालोपश्च। अनयोरप्यौणादिकयोर्नप्त्रादिष्वनन्तर्भावात् न दीर्घ इत्यर्थः। आदिना मन्तृ हन्तृ इत्यनयोः ग्रहणम्, तयोरुणादिषु 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः' इति प्रकरणे बहुलमन्यत्रापि इत्यत्र उदाहृतत्वात्। नेति। नृशब्दो मनुष्यवाची। तस्मात् सुः। 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्। 'अप्तृन्' इति सूत्रे अनन्तर्भावात् 'सर्वनामस्थाने च' इति नान्तत्व-

इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात्। नृणाम्-नृणाम्। ॥ इत्यृदन्ताः ॥ 'कॄ' 'तॄ' अनयोरनुकरणे 'प्रकृतिवदनुकरणम्' (प ३७) इति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वे कीः किरौ किरः। तीः तिरौ तिरः इत्यादि गीर्वत्। इत्वाभावपक्षे तु 'ऋदुशनस्—' (सू २७४) इति 'ऋतो ङि—' (सू २७५) इति च तपरकरणादनङ्गुणौ न। कॄः क्रौ क्रः। कॄम् क्रौ कॄन्। क्रा। क्रे इत्यादि। ॥ इत्यॄदन्ताः ॥ 'गम्लृ'

प्रयुक्तो दीर्घः। हल्ङ्यादिलोपः। नलोपः। ना इति रूपम्। नरौ नरः इति। 'ऋतो ङि' इति गुणो रपरः। अप्तृन्नाद्यनन्तर्भावात् नान्तत्वाभावाच्च न दीर्घः। हे नः इति। 'ऋतो ङि' इति गुणो रपरः। हल्ङ्यादिलोपो विसर्गश्च। नरम् नरौ। शसि पूर्वसवर्णदीर्घो ऋकारः, नत्वम्, नॄन्। टादावचि यणि रेफः। न्रा। न्रे। ङसिङसोः ऋत् उत्, रपरः सलोपः, विसर्गश्च। नुः। नुः न्रोः आमि नुट्, 'नामि' इति नित्यं दीर्घे प्राप्ते। नृ च। नृ इति लुप्तषष्ठीकम्। 'नामि' इति सूत्रमनुवर्तते। 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। 'छन्दस्युभयथा' इत्यतः उभयथेत्यनुवर्तते। तदाह—नृ इत्येतस्येत्यादिना। नृणाम् नृणाम् इति। 'ऋवर्णान्नस्य' इति णत्वम्। ङौ 'ऋतो ङि' इति गुणः रपरत्वम्। नरि न्रोः नृषु। इत्यृदन्ताः।

अथ ॠदन्ता निरूप्यन्ते—कॄ इत्यादिना। कॄ तॄ इत्यनयोरनुकरणे इत्वे रपरत्वे इत्यन्वयः। 'कॄ विक्षेपे' 'तॄ प्लवनतरणयोः'। कॄ तॄ इत्याभ्यां शब्दाभ्यां अनुकरणे क्रियमाणे अनुकरणभूताभ्यां ताभ्यां धातुपाठपठितौ कॄ तॄ इत्येतौ विवक्षितौ। अत एवानुकरणस्य अनुकार्यमर्थः। अनुकार्यं च अनुकरणात् भिन्नमिति 'मतौ छः' इति सूत्रभाष्ये स्थितम्। आनुपूर्वीव्यत्ययेऽपि वाचकसादृश्यात् अर्थोपस्थापकत्वमिति अत्र कैयटे, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्र भाष्ये च स्पष्टमेतत्। ततश्च अनुकार्याभ्यां कॄ तॄ इत्याभ्यां अनुकरणभूतयोः कॄ तॄ इत्यनयोरर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः। ननु अनुकरणभूतयोरनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रियावाचकत्वाभावेन धातुत्वाभावात् 'ॠत इद्धातोः' इति कथमित्वम्। न च 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति वचनात् अनुकरणभूतयोः धातुत्वमिति वाच्यम्, एवं सति अधातुरिति धातुपर्युदासात् प्रातिपदिकत्वानुपपत्तेरित्यत आह—**प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादिति।** 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इत्यत्र त्यदाद्यत्वनिर्देशात् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषाकरणात् 'ओः यङि', 'क्षियो दीर्घात्' इत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिनिर्देशाच्च प्रकृतिवदनुकरणमिति पाक्षिकम्। ततश्चात्रातिदेशभावमादाय धातुत्वात् 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वम्। अतिदेशाभावमादाय धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिश्च न विरुध्यत इति भावः। **कीरिति।** कॄधातुरित्यर्थः। ॠकारस्य इत्वे रपरत्वे 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः। सोर्हल्ङ्यादिलोपः, विसर्गश्च। **किराविति।** अपदान्तत्वात् 'र्वोः' इति

'शक्लृ' अनयोरनुकरणे अनङ्। गमा। शका। गुणविषये तु लपरत्वम्। गमलौ गमलः। गमलम् गमलौ गमॄन्। गम्ला। गम्ले। ङसिङसोस्तु 'ऋत उत्' (सू २७९) इत्युत्वे लपरत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४)। गमुल्। शकुल् इत्यादि। इति लृदन्ताः॥ इना सह वर्तते इति से:। सयौ सयः। स्मृतेः। स्मृतयौ स्मृतयः।॥ इत्येदन्ताः॥ (२८४) गोतो णित्।७।१।९०॥ गोशब्दात्परं सर्व-

---

न दीर्घः। तीरिति। तॄधातुरित्यर्थः। गीर्वदिति। गीर्शब्दवद्रूपाणीत्यर्थः। किरम् किरौ किरः। किरा कीर्भ्याम् कीर्भिः। किरे। किरः। किरोः। कीर्षु। भ्यामादौ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् दीर्घः। इत्वाभावेति। प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात् अनुकरणस्य धातुत्वाभावात् 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वाभावे सतीत्यर्थः। अनङ्गुणौ नेति। 'ऋत् उत्' इत्युत्वमपि तपरकरणान्नेति द्रष्टव्यम्। अत एव 'ग्रो यङि' इत्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते। कृरिति। कृधातुरित्यर्थः। क्रौः। क्रः इत्यादौ यण्। इत्यादीति। क्रः। क्रः क्रोः क्राम्। क्रि। इत्यृदन्ताः॥

अथ लृदन्ता निरूप्यन्ते। गम्लृ शक्लृ इति। 'गम्लृ गतौ' 'शक्लृ शक्तौ' अजन्तौ धातू। अनङिति। ऋदुशनस् इत्यनेनेति शेषः। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः। गुणविषये त्विति। ङौ सर्वनामस्थाने च ऋतो ङि इति गुणः अकारः, लपर इत्यर्थः। 'उरण्रपरः' इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणादिति भावः। गमॄनिति। लृवर्णस्य दीर्घाभावात् ऋवर्ण एव। पूर्वसवर्णदीर्घे नत्वमिति भावः। ङसिङसोस्त्विति। गम्लृ अस् इति स्थिते ऋत उत्, लपरः। गमुल् स् इति स्थिते 'संयोगान्तस्य लोपः' गमुल् इति रूपम्॥ इत्यादीति। गम्लृभ्याम्। गम्लृभिः। गम्लृभ्यः। गम्लृभ्यः। आमि तु गमॄणाम्। गमलि गम्लोः गम्लृषु। वस्तुतस्तु 'उरण्रपरः' इत्यत्र अजिति वक्तव्ये अण्ग्रहणसामर्थ्यात् अण् पूर्वेणैवेत्युक्तं भाष्ये। यदि लृकारस्य यण् लकारः स्यात् तर्हि लपरत्वार्थं परेणाण्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् तदसंगतिः स्पष्टैव। तस्मादेवंजातीयकानां प्रयोगो न भाष्यसंमत इत्याहुः। इति लृदन्ताः।

अथ एदन्ता निरूप्यन्ते। इनेति। अः विष्णुः तस्यापत्यम् इः। अत इञ्। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। इना सहेत्यर्थे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः। 'वोपसर्जनस्य' इति सत्त्वम्। 'आद्गुणः' से इति रूपम्। ततः सुः, रुत्वविसर्गौ। सेः। एवं स्मृतेः। स्मृतः इः कामो येनेति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः। नच एकादेशस्य पूर्वान्तत्वात् से इत्यस्य अव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् शङ्क्यः, अव्ययमिति महासंज्ञया लिङ्गाद्यनन्वितार्थकस्यैव अव्ययत्वात्। अजादौ अयादेशं मत्वाह—सयौ सय इति। 'एङ्ह्रस्वात्' इति संबुद्धिलोपः, हे से। नन्वेवं सति हे हरे इत्यत्र संबुद्धिलोपो न स्यात्। संबुद्धिं परनिमित्तमाश्रित्य

नामस्थानं णिद्वत्स्यात् । गौः । गावौ । गावः । (२८५) औतोऽम्शसोः ।६।१।९३॥ 'आ ओतः' इति च्छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुबेव अम् गृह्यते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् । गाम् गावौ गाः ।

प्रवृत्तस्य गुणस्य संबुद्धिविघातकं सुलोपं प्रति संनिपातपरिभाषया निमित्तत्वायोगात्। नचैवं सत्येङ्ग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, हे से इत्यत्र चरितार्थत्वादिति चेत्, शृणु— हे हरे इत्यत्र संबुद्धिरूपस्य स्वोपजीव्यगुणविघातत्वमेव नास्ति। सत्यपि तल्लोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य संबुद्धिसत्वात्, तेन च गुणस्य निर्बाधत्वात् । केचित्तु गुणात् संबुद्धेः इत्यनुक्त्वा 'एङ्ह्रस्वात्' इत्युक्तेः संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्तत इत्याहुः । नच जसि सयः इति कथम् । अन्तर्वर्तिविभक्त्या से इत्यस्य पदत्वेनायादेशं बाधित्वा 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपापत्तेरिति वाच्यम् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधात् । उत्तरपदस्य तद्घटितस्य वा पदत्वे कर्तव्ये अन्तर्वर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं नास्तीति हि तदर्थः । सेनासेवकादिशब्दगतस्य से इत्यस्य अनुकरणं वा अस्तु । तत्र जसि अयादेशस्य निर्बाधत्वात् । इत्येदन्ताः ॥

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते । गो स् इति स्थिते । गोतो णित् । गोत इति तपरकरणम् । 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह—**गोशब्दादित्यादिना । णिद्वत्स्यादिति** । णिति परे यत् कार्यं तत्कार्यकारीत्यर्थः । **गौरिति** । णिद्वत्त्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः औकारः । रुत्वविसर्गाविति भावः । **गावौ गावः इति** । णिद्वत्त्वे वृद्धिः आवादेशश्चेति भावः । हे गौः । वृद्धौ एङः परत्वाभावात् न संबुद्धिलोपः । अमि गो अम् इति स्थिते णिद्वत्त्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् । **औतोऽम्शसोः । छेद इति** । आ ओत इति च्छेदः, व्याख्यानादिति भावः । ओत इति तपरकरणम् । ओकारादित्यर्थः । अम् च शस् च अम्शसौ, तयोरिति विग्रहः । अवयवषष्ठ्यन्तमेतत् । 'इको यणचि' इत्यतः अचीत्यनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् । तदाह— **ओकारादित्यादिना** । शस् इह सुबेव गृह्यते । ननु बह्वल्पार्थादिति तद्धितः शस अचीत्यनुवृत्तेः तद्धितस्य च शसः अजादित्वासंभवात् 'लशक्वतद्धिते' इत्यत्र तद्धितपर्युदासात् । ननु 'चिञ् चयने' लङ्, अडागमः, उत्तमपुरुषो मिप् । तस्थस्थमिपां इति तस्य अमादेशः । श्नुर्विकरणः । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः ओकारः । अचिनो अम् इति स्थिते अवादेशे अचिनवमिति रूपम् । तत्र अचिनो अम् इति स्थिते अवादेशं बाधित्वा 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वे 'अचिनाम्' इति स्यादित्यत आह—**शसेति । गामिति** । परापि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिरिह न

---

१ स्वं संबुद्धिरूपमुपजीव्यं यस्य, स चासौ गुणश्च, तेनोपघात्य इति समासोऽत्र विवक्षितः ।

गवा । गवे । गोः इत्यादि । ओतो णिदिति वाच्यम् । विहितविशेषणं च । तेन सुद्यौः सुद्यावौ सुद्यावः । सुद्यामित्यादि । 'ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानम्' इति व्याख्यानान्नेह । हे भानो । हे भानवः । उः शम्भुः स्मृतो येन सः स्मृतौः स्मृतावौ स्मृतावः । स्मृताम् स्मृतावौ स्मृताः इत्यादि । इत्योदन्ताः ॥ (२८६) रायो

भवति आत्वस्य निरवकाशतया तदपवादत्वादिति भाष्यम् । नहि वृद्धिविषयादन्यत्र आत्वस्य प्रवृत्तिरस्तीति तदाशयः । नच द्योशब्दादमि आत्वं सावकाशं 'गोतो णित्' इति णित्त्वस्य तत्राभावे वृद्धेरप्रसक्तेरिति वाच्यम् । अस्मादेव भाष्यात् 'ओतो णित्' इति णित्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तस्यापि वृद्धिविषयत्वादिति भावः । गाः इति । असर्वनामस्थानत्वान्न णिद्वत्त्वम् । नापि वृद्धिः । 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वमिति भावः । टादावचि अवादेशं मत्वाह—गवा गवे इति । गोरिति । 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपमिति भावः । इत्यादीति । गवोः गवाम् । गवि इत्यादिशब्दार्थः । द्योशब्दः ओकारान्तः स्त्रीलिंगः । 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्' इत्यमरः । सु शोभना द्यौः यस्येति बहुव्रीहौ पुंलिङ्गः । सुद्यो स् इत्यादि सर्वनामस्थाने गोतो णित् इत्यप्राप्ते । ओतो णिदिति वाच्यम् । गोत इति गकारमपनीय 'ओतो णित्' इति वाच्यमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमनुपदमेवोक्तम् । नत्विदं वार्तिकम् । तत्र ओत इति तपरकरणम् । ओकारात् सर्वनामस्थानं णिदिति लभ्यते । विहितेति । ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानमित्येवमोत इत्येतद्विहितविशेषणमाश्रयणीयमित्यर्थः । तेनेति । गोतः इति गकारमपनीय ओत इति वचनेनेत्यर्थः । सुद्यामित्यादीति । गोशब्दवद्रूपाणीति भावः । हे भानो इति । ओकारात् परं सर्वनामस्थानं णिदिति व्याख्याने तु भानुशब्दात् सम्बुद्धौ 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे ओकारे सति सोः ओकारात् परत्वात् णिद्वत्त्वे वृद्धौ औकारे एङः परत्वाभावात् सुलोपाभावे रुत्वविसर्गयोः हे भानौः इति स्यात् । अतो विहितविशेषणमित्यर्थः । ननु 'एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इत्यत्र एङ्ग्रहणसामर्थ्यादेव हे भानोः इत्यत्र णित्वं तत्प्रयुक्तवृद्धिश्च न भवति। अन्यथा 'एदुह्रस्वात्' इत्येव ब्रूयात् । अतो विहितविशेषणमनर्थकमित्यस्वारस्यादाह—हे भानव इति । तत्र 'जसि च' इति गुणे भानो अस् इति स्थिते ओतः परत्वाणिद्वत्त्वे वृद्धौ आवादेशे भानावः इति स्यात् । अतो विहितविशेषणमिति भावः । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया हे भानो हे भानवः इत्यत्र णिद्वत्त्वाभावोपपत्तेः विहितविशेषणत्वाश्रयणं व्यर्थमेव । उः शम्भुरिति । उः इत्यस्य विवरणं शम्भुरिति । उः स्मृतो येनेति विग्रहे बहुव्रीहिः । 'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । आद्गुणः । स्मृतो इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तौ गोशब्दवद्रूपाणि । वस्तुतस्तु 'गोतो णित्' इति सूत्रशेषतया 'द्योश्च वृद्धिर्वक्तव्या' इत्येव वार्तिकं भाष्ये दृश्यते । 'औतोऽम्शसोः' इत्यत्र ओतो णिदिति तु न दृश्यते । अतोऽन्यदोकारान्तं प्रातिपदिकं नास्तीत्याहुः॥ इत्योदन्ताः॥

हलि। ७। २। ८५ ॥ रैशब्दस्य आकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ। राः। अच्यायादेशः। रायौ रायः। रायम् रायौ रायः। राया राभ्यामित्यादि। इत्यैदन्ताः॥ ग्लौः, ग्लावौ ग्लावः। ग्लावम्। ग्लावौ ग्लावः इत्यादि। 'औतोऽम्शसोः' (सू २८५) इतीह न प्रवर्तते। 'ऐऔच्' (म सू ४) इति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञानात्। इत्यौदन्ताः ॥

इत्यजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम्।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्। ६।

रमा। (२८७) औङ आपः। ७। १। १८॥ आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी

अथैदन्ता निरूप्यन्ते। रैशब्दो धनवाची। 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरः। तस्य हलादिविभक्तिषु विशेषं दर्शयति—**रायो हलि।** राय इति रैशब्दस्य षष्ठ्यन्तम्। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते। हलीत्यनेन विभक्ताविति विशेष्यते। तदादिविधिः। तदाह—**रैशब्दस्येत्यादिना।** हल्ग्रहणादचि आत्वं न, किं तु आयादेश एवेत्यत आह—**अचीति।** राः। आत्वे रुत्वविसर्गौ। अचि आयादेशमुदाहरति—**रायौ राय इति। इत्यादीति।** राभिः। रायै राभ्याम् राभ्यः। रायः राभ्याम् राभ्यः। रायः रायोः रायाम्। रायि रायोः रासु। रैशब्दः छान्दस इति भाष्यम्। क्यजन्त एव छान्दस इति पक्षान्तरम्॥इत्यैदन्ताः॥

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते। ग्लौशब्दश्चन्द्रवाची। 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः। तस्य हलादौ न कश्चिद्विकारः। अचि तु आवादेश इति मत्वाह—**ग्लौः ग्लावौ ग्लाव इति।** ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः। ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः। ग्लावः ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः। ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम्। ग्लावि ग्लावोः ग्लौषु। ननु 'औतोऽम्शसोः' इत्यत्र ओद्ग्रहणेन सावर्ण्यादौकारस्यापि ग्रहणात् अम्शसोर्ग्लौशब्दस्य आत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**औतोऽम्शसोरितीह न प्रवर्तत इति।** ऐऔजित्यादिग्रन्थस्तु संज्ञाप्रकरणे व्याख्यातः। एवं जनानवतीति जनौः। क्विप्। ज्वरत्वरेत्यूठ्। एत्येधतीति वृद्धिः। जनावौ। जनावः इत्यादि। इत्यौदन्ताः॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां अजन्तपुंलिङ्गनिरूपणं समाप्तम्॥

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गा निरूप्यन्ते। रमेति। रमते इति रमा। 'रमु

---

१ वस्तुतस्तु रमयतीति रमा, रमधातोर्ण्यन्तात्पचाद्यच्। अमन्तत्वेन मित्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वेन णौ उपधावृद्धिर्न दृश्यते।

स्यात्। औङ् इत्यौकारविभक्तेः संज्ञा। रमे। रमाः। (२८८) सम्बुद्धौ च। ७। ३। १०६॥ आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ। 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू १९३) इति संबुद्धिलोपः। हे रमे, हे रमे, हे रमाः। रमाम् रमे रमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। (२८९) आङि चापः। ७।३।१०५॥ आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्यैकारः स्यात्। रमया रमाभ्याम् रमाभिः। (२९०) याडापः।७।३।११३॥ आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात्। 'वृद्धिरेचि' (सू ७२)। रमायै। सवर्णदीर्घः। रमायाः। रमायाः रमयोः रमाणाम्। रमायाम् रमयोः रमासु। एवं दुर्गादयः।

क्रीडायाम्' पचाद्यचि 'अजाद्यतष्टाप्' प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति ङ्यापोः पृथग्ग्रहणात्, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा स्वादयः। 'हल्ङ्याप्' इति सुलोपः। अथ रमा औ इति स्थिते। **औङ आपः**। आप इति पञ्चमी। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आबन्तं विवक्षितम्। अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते। औङः इति षष्ठी। 'जसः शी' इत्यतः शीत्यनुवर्तते। तदाह—**आबन्तादित्यादिना**। औङ्शब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वादाह—**औङितीति। संज्ञेति**। प्राचां शास्त्रे स्थितेति शेषः। **रमे इति**। रमा औ इति स्थिते शीभावे तस्य स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात्। 'लशक्वतद्धिते' इति शस्येत्संज्ञायां लोपे 'आद्गुणः' इति एकारः। 'यस्येति च' इति लोपस्तु न, अभत्वात्। जसि सवर्णदीर्घं मत्वाह—**रमाः इति**। पूर्वसवर्णदीर्घस्तु न भवति, 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधात्। हे रमा स् इति स्थिते। **संबुद्धौ च**। 'बहुवचने झल्येत्' इत्यतः एदिति 'आङि चापः' इत्यतः आप इति चानुवर्तते। तदाह—**आप इत्यादिना**। आबन्तस्येत्यर्थः। 'अलोऽन्त्यस्य'।हे रमे स् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**एङ्ह्रस्वादिति**। हल्ङ्यादिलोपस्तु न, परत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः 'एङ्ह्रस्वात्' इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः। **रमामिति**। 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपम्। औङः शीभावे आद्गुणं मत्वाह—**रमे इति**। **स्त्रीत्वादिति**। शसि रमा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे सति कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परत्वेऽपि 'तस्माच्छसः' इति नत्वं स्त्रीलिङ्गत्वान्न भवतीत्यर्थः। रमा आ इति स्थिते। **आङि चापः**। ओसि च इत्यनुवर्तते आप इति षष्ठी। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। तदन्तविधिः।'बहुवचने झल्येत्' इत्यतः एदित्यनुवर्तते। तदाह—**आङि ओसि चेत्यादिना**। आङिति टासंज्ञा प्राचामित्युक्तम्। अलोऽन्त्यस्य एत्वे अयादेश इत्याह-**रमयेति**। **रमाभिरिति**। 'अतो भिसः' इति तपरकरणादैस् न। रमा ए इति स्थिते। **याडापः**। आप इति पञ्चमी। 'घेर्ङिति' इत्यतः ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह—**आपः परस्येत्यादिना**। टित्वादाद्यवयवः। **वृद्धिरेचीति**। या ए इति स्थिते आकारस्य एकारस्य च स्थाने ऐकार एकादेश इति भावः। **सवर्णेति**। ङसिङसोः रमा अस् इति स्थिते याडागमे 'अकः सवर्णे दीर्घः'

(२६१) सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च। ७।३।११४॥ आबन्तात्सर्वनाम्न परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः। याटोऽपवादः। सर्वस्यै। सर्वस्याः। सर्वस्याः। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'आमि सर्वनाम्नः—' (सू २१७) इति सुट्। सर्वासाम्। सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु। एवं विश्वादयोऽप्याबन्ताः। **(२६२) विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ १।१।२८॥** अत्र सर्वनामता वा स्यात्। उत्तर-

---

इति सवर्णदीर्घ इति भावः। यडित्येव सुवचम्। 'अतो गुणे' इति पररूपं तु न, अकारोच्चारणसामर्थ्यात्। **रमयोरिति।** 'आङि चापः' इत्येत्वे अयादेश इति भाव। **रमाणामिति।** 'ह्रस्वनद्यापः' इत्यत्राब्ग्रहणान्नुटि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या 'नामि' इति दीर्घे 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वमिति भावः। **रमायामिति।** रमा इ इति स्थिते 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इत्यामादेशे याडागमे सवर्णदीर्घ इति भावः। 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्वम्। सर्वशब्दाट्टापि सर्वाशब्दः। सोऽपि प्रायेण रमावत्। ङित्सु 'याडापः' इति प्राप्ते। **सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च।** 'याडापः' इत्यतः आप इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम्। तेन सर्वनाम्न इत्येतद्विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'घेर्ङिति' इत्यतः ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। ततश्च आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादित्यर्थः। टित्त्वादाद्यवयवः। ह्रस्वश्चेति वाक्यान्तरम्। आप इत्यनुवृत्तमावर्तते। षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते तच्च ह्रस्व इत्यत्रान्वेति। आपः स्थाने भवतीति तदर्थः। तदाह—**आबन्तादिति। याटोऽपवाद इति।** येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः। **सर्वस्यै इति।** सर्वा ए इति स्याट्। वकारादाकारस्य ह्रस्वः, वृद्धिरिति भावः। **सर्वस्याः इति।** ङसिङसोः सर्वा अस् इति स्थिते स्याट्, आपो ह्रस्वः, सवर्णदीर्घ इति भावः। ननु आबन्तस्य सर्वाशब्दस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्यत आह—**एकादेशस्येति।** वकारादकारस्य आपश्च योऽयमेकादेशः सवर्णदीर्घः तस्येत्यर्थः। ननु एकादेशनिष्पन्नस्य आकारस्य पूर्वान्तत्वे आप्त्वव्याघातात् आबन्तत्वं व्याहतम्। न च परादिवत्त्वेन आबन्तत्वमपीति वाच्यम्, उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् इति निषेधादिति चेत्, सत्यम्—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आबन्तस्य सर्वनामत्वम्। आबन्तत्वं तु परादिवद्भावेनेत्याहुः। **सर्वस्यामिति।** ङौ सर्वा इ इति स्थिते 'ङेराम्' इत्याम् सुटं बाधित्वा परत्वात् स्याट् ह्रस्वश्च। सकृद्गतिन्यायान्न पुनः सुट्। **एवमिति।** सर्वादिगणपठितविश्वादयः आबन्तत्वं प्राप्ताः सर्वाशब्दवदित्यर्थः।

उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् उत्तरपूर्वा। 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिविशेषोऽयम्। तत्र विशेषं दर्शयितुमाह—**विभाषा दिक्समासे।** 'सर्वादीनि' इत्यतः सर्वनामग्रहणमनुवर्तते। तदाह—**अत्रेति।** दिक्समासे इत्यर्थः। 'न बहुव्रीहौ' इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिति

पूर्वस्यै-उत्तरपूर्वायै। 'दिङ्नामान्यन्तराले' (सू ८४५) इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह। योत्तरा सा पूर्वा यस्याः उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै। बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम्। अन्तरस्यै शालायै। बाह्यायै इत्यर्थः। 'अपुरि' इत्युक्तेर्नेह। अन्तरायै नगर्यै। (२९३) विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्। ७।३। ११५॥ आभ्यां ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्। तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात्। द्वितीयस्यै- द्वितीयायै। द्वितीयस्याः-द्वितीयायाः। द्वितीयस्याः-द्वितीयायाः। द्वितीयस्याम्-द्वितीयायाम्। शेषं रमावत्। एवं तृतीया। 'अम्बार्थ-

---

केचित्। गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयमित्यन्ये। सर्वनामत्वपक्षे उदाहरति—**उत्तरपूर्वस्यै इति**। स्याड्ढ्रस्वौ। **उत्तरपूर्वायै इति**। सर्वनामत्वाभावपक्षे याट्। उत्तरपूर्वस्याः-उत्तरपूर्वायाः। उत्तरपूर्वासाम्-उत्तरपूर्वाणाम्। उत्तरपूर्वस्याम्-उत्तरपूर्वायाम्। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति मात्रग्रहणात् संप्रति असर्वनामत्वेऽपि पूर्वपदस्य पुंवत्त्वम्। ननु उत्तरा दिगिति गत्वा मोहवशात् पूर्वा दिक् यस्याः सा उत्तरपूर्वा 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः। अत्रापि दिक्शब्दघटितसमासत्वात् सर्वनामताविकल्पे उत्तरपूर्वस्यै-उत्तरपूर्वायै इति रूपद्वयं स्यात्। स्याडागमस्तु नेष्यते। तत्राह—**दिङ्नामानीति**। 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः प्रतिपदोक्तो दिक्समासः, दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वात्। ननु 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिरपि। ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न तस्य ग्रहणमित्यर्थः। **योत्तरेति**। उत्तराशब्दस्य पूर्वाशब्दस्य च सामानाधिकरण्यं द्योतयितुं यत्तच्छब्दौ। सामानाधिकरण्याभावे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहेरसंभवात्, 'बहुव्रीहिः समानाधिकरणानां वक्तव्यः' इति वचनात्। **उन्मुग्धायाः इति**। तेन पूर्वोत्तरयोर्विरोधात् कथं सामानाधिकरण्यमिति शङ्का निरस्ता। ननु 'विभाषा दिक्समासे' इत्येवास्तु। बहुव्रीहिग्रहणं न कर्तव्यम्। प्रतिपदोक्तत्वेन 'दिङ्नामानि' इति बहुव्रीहेरेव ग्रहणसिद्धेरित्यत आह—**बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थमिति। बाह्यायै इत्यर्थ इति**। 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये। छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च॥' इति कोशात्। अर्थान्तरपरत्वे तु सर्वनामत्वाभावात् न स्यादिति भावः। **अपुरीत्युक्तेरिति**। 'अन्तरं बहिर्योग' इति गणसूत्र इति शेषः। **विभाषा**। ' 'घेर्ङिति' इत्यतः ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। 'याडापः' इत्यतः आप इति, 'सर्वनाम्नः

---

१ योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यभूता सा वास्तविकी पूर्वा यस्याः। वस्तुतः पूर्वां या मोहवशादुत्तरां मन्यते सेह ग्राह्या। एवं चोत्तरशब्दस्योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्ये लक्षणया तस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातसिद्धिः। 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इति न्यायेन तत्रैव लक्षणौचित्यात्।

नद्योर्ह्रस्वः' (सू २६७)। हे अम्ब। हे अक्क। हे अल्ल। 'असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न' (वा ४५९२)। हे अम्बाडे। हे अम्बाले। हे अम्बिके। जरा। जरसौ। शीभावात्परत्वाज्जरस्। आमि नुटः परत्वात् जरस्। जरसामित्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषया:

स्याद्' इत्यतः स्यादिति ह्रस्व इति चानुवर्तते तदाह—आभ्यामित्यादिना। इदमिति। 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्' इति सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः। कुत इत्यत आह—तीयस्येति। विभाषाप्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य ङित्सु सर्वनामत्वोपसंख्यानादित्यर्थः। नच तीयस्य ङित्सूपसंख्यानमेव त्यज्यतामिति वाच्यम्, पुंनपुंसककार्थं तस्यावश्यकत्वात्। अम्बार्थेति। व्याख्यातमिदं पुंसीदन्ताधिकारे। तत्र नदीविषये उदाहृतम्। अम्बार्थानुदाहरति—हे अम्बेत्यादि। शेषं रमावत्। अत्र भाष्ये डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। हे अम्बाडे। हे अम्बाले। हे अम्बिके। तदिदं वार्तिकं न कर्तव्यमित्युक्त्वा द्व्यच्कस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्व इति स्थितम्। यथाश्रुतवार्तिके तु हे अल्ल इत्यत्राव्याप्तिः स्यादिति तदाशयः। तदत्र फलितमाह—असंयुक्ताः इति। द्व्यच्कानामम्बार्थानां ह्रस्वः इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तविधिः। अतः जगदम्ब इत्यत्र द्व्यच्काम्बान्तत्वात् भवति ह्रस्वः।

जरेति। 'जॄष् वयोहानौ'। 'षिद्भिदादिभ्यः' इत्यङ्। 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः, रपरत्वम्। अदन्तत्वात् टाप्, सुः, हल्ङ्यादिना सुलोप इति भावः। **जरसाविति।** 'जराया जरसन्यतरस्याम्, इति अजादौ जरसादेश इति भावः। ननु शीभावे कृते सति आबन्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य तस्य सन्निपातपरिभाषया आबन्तत्वविघातकजरसादेशनिमित्तत्वासम्भवेन जरसादेशाभावे आद्गुणे जरे इत्येव स्यादित्यत आह—**शीभावादिति।** जरसि कृते तु आबभावान्न शीभाव इति भावः। जरसः। जरसम् जरसौ जरसः। टा जरसा। न चात्र जरा आ इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् 'आङि चापः' इत्येत्वे अयादेशे जरयेत्येव युक्तमिति वाच्यम्, एकदेशविकृतन्यायेन कृतेऽप्येत्वे प्रवृत्तस्य जरसादेशस्य नित्यतया तस्यैव प्रवृत्तेः, परान्नित्यस्य बलवत्त्वात्। कृते तु जरसि आबभावादेत्वं न। ङे जरसे। नचात्र जरा ए इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् याटि वृद्धौ जरायै इत्येव युक्तमिति वाच्यम्, अन्तरङ्गत्वेन जरसादेशस्यैव प्रवृत्तेः परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात्, आपः परस्य ङितः सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात्। ङसिङसोः जरसः। अत्रापि पूर्ववद्याट् न। जरसोः। एत्वं बाधित्वा नित्यत्वात् जरस्। आमि जरसाम्। नन्वामि नुटि कृते अजादिविभक्त्यभावात् कथं जरसादेश इत्यत आह—**आमि नुट इति।** ङौ जरसि। परमपि ङेरामं याटं च नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च क्रमेण बाधित्वा जरस्। **पक्षे हलादौ च रमावदिति।** जरसादेशाभावपक्षे हलादावपि रमावदित्यर्थः।

मतान्तरं दूषयितुमनुवदति—**इह पूर्वेत्यादिना।** इह जराशब्दे जरा औ

अनित्यतां चाश्रित्य 'जरसी' इति केचिदाहुः । तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य 'औङ आपः' (सू २८७) 'आङि चापः' (सू २८९) 'याडापः' (सू २९०) 'ह्रस्वनद्यापः—' (सू २०८) 'ङेराम्—' (सू २७०) इति च पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नस्निशृत्सु । तथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति ।

इति स्थित शीभावमाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुरित्यन्वयः । आश्रित्येत्यनन्तरं जरसादेशे कृते इति शेषः । ननु शीभावं बाधित्वा परत्वात् जरसादेश एव युक्त इत्यत आह—**पूर्वविप्रतिषेधेनेति** । विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्य इष्टवाचितामाश्रित्य क्वचित् पूर्वस्य प्रवृत्त्याश्रयणेनेत्यर्थः । ननु आबन्तसंनिपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य शीभावस्य संनिपातपरिभाषया आबन्तसंनिपातविघातकजरसादेशनिमित्तत्वं न संभवतीत्यत आह—**संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चेति** । **तन्निर्मूलमिति** । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य भाष्यापरिगणितेष्वप्रवृत्तेः संनिपातपरिभाषायाः सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे प्रमाणाभावाच्चेति भावः ।

स्यादेतत् । जरसौ, जरसामित्यत्र 'औङ आपः' 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यपेक्षया परत्वादस्तु जरसादेशः । अस्तु च ङेङसिङस्सु जरसे जरसः इत्यत्र याटमन्तरङ्गत्वात् बाधित्वा जरसादेशः । अस्तु च ङौ जरसि इत्यत्र नित्यत्वादामं अन्तरङ्गत्वाद्याटं च बाधित्वा जरसादेशः । तथापि तस्य जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वेन आबन्तत्वात् तमाश्रित्य एत्त्वशीभावयाड्नुडागमाः कुतो न स्युः । किंच अनेनैव न्यायेन नासिकाशब्दस्य निशाशब्दस्य पृतनाशब्दस्य च एत्त्वशीभावयाड्नुडागमान् बाधित्वा 'पद्दन्नो' इत्यादिना नस् निश् पृत् इत्यादेशेषु क्रमेण कृतेषु तेषां स्थानिवद्भावेन आबन्तत्वमाश्रित्य एत्त्वशीभावयाड्नुडागमाः प्रसज्येरन्निति शङ्कते—**यद्यपीत्यादिना** । परिहरति—**तथापीति** । स्थानीभूताबन्ताश्रयविधयः एते एत्त्वादिविधयः । अतस्तेषु कर्तव्येषु जरसाद्यादेशानां स्थानिवत्त्वं न संभवति, अनल्विधाविति तन्निषेधात् । ततश्च जरसाद्यादेशानामाबन्तत्वालाभात् एत्त्वादिविधयो न भवन्तीत्यर्थः । ननु अल्त्वव्याप्याकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्विधिः । नतु यथाकथञ्चित् अलाश्रयविधिरपि । रामायेत्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घाभावप्रसङ्गात् । तत्र हि दीर्घो यञादिसुपि परतो विधीयते । यादेशस्य च सुप्त्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम् । यादेशस्य च एकारः अल् स्थानी । ततश्च दीर्घस्य स्वनिमित्तभूतसुप्त्वांशे तदाश्रयत्वादनल्विधाविति निषेधात् दीर्घे कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावेन सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो दीर्घो न स्यात् । अल्त्वव्याप्याकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्विधिरित्याश्रयणे तु न दोषः । दीर्घो हि यादेशस्थानिभूतं एकारमेकारत्वेन नाश्रयति । किंतु सुप्त्वेनैव । सुप्त्वं चाल्त्वव्याप्यं न भवति, भ्यामादावपि सत्त्वात् । ततश्च दीर्घस्यानल्विधित्वात् तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वसंभवात् दीर्घो निर्बाधः ।

'आ आप्' इति प्रश्लिष्याकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात्। एवं 'हलङ्याप्—' (सू २५२) इति सूत्रेऽपि 'आ आप्' 'ङी ई' इति प्रश्लेषात्, 'अतिखट्वः' 'निष्कौशाम्बिः' इत्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम्। न चैवमपि 'अतिखट्वाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्।

प्रकृते च एत्त्वादिविधयः जरसादेशस्थानीभूताबन्तत्वपुरस्कारेण सम्भवत्प्रवृत्तिकाः। आप्त्वं च समुदायस्य धर्मः। नत्वाकारमात्रस्य। ततश्च एत्त्वादिविधीनामनल्विधित्वात्तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वेनाबन्तत्वं दुर्वारमित्याशङ्क्याह—**आ आबित्यादिना**। 'आङि चापः' इत्यादिषु सवर्णदीर्घेण आ आप् इति प्रश्लिष्य आकाररूपाबन्ताश्रयणेन एत्त्वादयो विधीयन्ते। ततश्च ते आकारत्वरूपेणाप्त्वापमाश्रयन्तीति तेषामल्विधित्वात् तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वादाबन्तत्वं न संभवति। ततश्च एत्त्वादिविधयोऽत्र न भवन्तीत्यर्थः। प्रसङ्गादाह—**एवमिति**। यथा 'आङि चापः' इत्यादिषु आ आबिति प्रश्लेषः। एवं हल्ङ्याब्भ्यः इत्यत्र ङी ई, आ आबिति सवर्णदीर्घेण प्रश्लेषात् दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयमित्यन्वयः। ननु तत्र दीर्घग्रहणाभावे अतिखट्वः 'निष्कौशाम्बिरित्यत्रापि सुलोपः स्यात्। तथाहि खट्वाशब्दष्टाबन्तः खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः। कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी। 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण्। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः। उभयत्रापि 'गोस्त्रियोः' इति आपो ङीपश्च ह्रस्वः, ततः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः। अत्र स्थानिवत्त्वेनाकाररूपाबन्तत्वस्य ईकाररूपङ्यन्तत्वस्य चानपायात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं दीर्घग्रहणमावश्यकमेवेत्यत आह—**अतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेरिति**। अयमाशयः—ङी ई, आ आबिति प्रश्लेषे सति आत्वरूपेण ईत्वरूपेण च ङ्यापावाश्रित्य सुलोपप्रवृत्तिर्वक्तव्या। ईत्वात्वयोश्च अल्त्वव्याप्यधर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानलोपविधेरल्विधित्वान्न स्थानिवत्त्वेन ङ्याबन्तत्वमस्तीति न सुलोप इति। एवं च दीर्घग्रहणप्रयोजनस्य प्रश्लेषेणैव सिद्धत्वात् हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणं न कर्तव्यमित्यन्यत्र विस्तरः।

स्यादेतत्। 'याडापः' इत्यत्र आ आबिति प्रश्लेषे सत्यपि अतिखट्वायेत्यत्र याड् दुर्वारः। खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः। 'अत्यादयः' इति समासे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे रूपम्। ततो ङेर्यादेशे 'सुपि च' इति दीर्घे अतिखट्वायेति रूपम्। तत्र 'याडापः' इति याट् स्यात्। दीर्घे सति स्थानिवत्त्वेनाकाररूपाप्त्वस्य सत्त्वात्। नचाकारत्वस्य अल्त्वव्याप्यधर्मत्वात्। तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानयाड्विधेरल्विधित्वात् न दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेनाकारत्वावच्छिन्नाप्त्वमिति वाच्यम्, याड्विधिर्हि आकाररूपाबाश्रयः। तत्र आकाररूपत्वं दीर्घस्य स्वत एव सिद्धमिति न तत् स्थानिवत्त्वलभ्यम्। किंतु आप्त्वमेव स्थानिवत्त्वलभ्यम्। आप्त्वं

आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात्। उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्। 'पद्दन्नो—' (सू २२८) इति नासिकाया नस्। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि। पक्षे सुटि च रमावत्। निशाया निश्। निशः। निशा। (२६४) व्रश्चभ्रस्जसृ-

---

च समुदायधर्म एव। नत्वल्त्वव्याप्यधर्मः। तेन रूपेण स्थान्यलाश्रयत्वेऽपि अल्विधित्वाभावाद्याड्विधौ स्थानिवत्त्वं दुर्वारमिति शङ्कामुद्भाव्य परिहरति—**न चेति**। एवमपीति। 'याडापः' इत्यत्र आकारप्रश्लेषे सत्यपीत्यर्थः। **स्वाश्रयमिति**। स्वः आकारः आश्रयो यस्याकारत्वस्य तत्स्वाश्रयम्। स्वतस्सिद्धमिति यावत्। एवमपीत्यारभ्य याट् स्यादित्यन्तः संदर्भः शङ्कापरः। इति च न वाच्यमित्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**आबन्तं यदङ्गमिति**। 'याडापः' इत्यत्र हि आब्ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आबन्तं गृह्यते। अङ्गस्येति तद्विशेषणं भवति। ततश्चाबन्तादङ्गात् परस्य ङितो याड्विधीयते। यस्मात् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः तादृशप्रकृतिभूतशब्दरूपाद्यवयवकस्य तत्प्रत्ययरूपान्तावयवकस्य समुदायस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः। प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य ग्रहणमिति पर्यवसन्नार्थः। प्रकृते चातिखट्वायेत्यत्र खट्वशब्दाददन्तात् टाब्विधानात् खट्वा इत्येव टाबन्तम्। तत्तु ङितं विभक्तिं प्रति नाङ्गम्, अतिखट्वशब्दादेव ङितो विधानात्। यत्त्वङ्गमतिखट्वेति न तट्टाबन्तम्। अतः स्थानिवत्त्वेन आप्त्वे सत्यपि न याडिति भावः। ननु 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यत्र भाष्ये स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिनियमप्रतिषेधः पठितः। तत् कथमत्र तत्प्राप्तिरित्यत आह—**उपसर्जनेनेति**। तत्र भाष्ये 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इति उपसर्जनादन्यत्रैव तदादिनियमनिषेधस्य उक्ततया प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उपसर्जने तदादिनियमस्य निर्बाधत्वादिति भावः। नन्वेवमप्याब्ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ते तेनाङ्गस्य विशेषणात् आबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थात् अतिखट्वायेत्यत्र स दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्, अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात्। अत एव ङ्याब्ग्रहणे अदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वार्तिककारमतं ह्रस्वे फलाभावेन स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या कथं तत्स्थानिके दीर्घे तल्लाभ इति भाष्यकारेण दूषितम्।

अथ नासिकाशब्दे विशेषमाह—**पद्दन्निति**। शसि नसः। टा नसा। **नोभ्यामित्यादीति**। नस् भ्यामित्यत्र 'स्वादिषु' इति पदत्वे 'ससजुषो रुः' इति रुत्वे 'हशि च' इत्युत्वे गुणे नोभ्याम् नोभिः इत्यादि रूपमित्यर्थः। नस्सु। पक्षे

---

१ अयं भावः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति तदादितदन्तनियमाङ्गीकारे राजकुमारी, परमसुन्दरराजकुमारीत्यादेर्ङ्यन्तत्वं न स्यादतः अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो भाष्यकृता निषिद्धः, स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति परिभाषया। तथा च उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो यथावदवस्थित एवेति फलितमित्याहोपसर्जनस्त्रीप्रत्यये इति।

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । ८।२।३६॥ व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च । षस्य जश्त्वेन डः । निड्भ्याम् । निड्भिः । 'डः सि धुट्' (सू १३१) इति पक्षे धुट् । चर्त्वम् । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः—' (वा ५०२३) इति टतयोष्ठथौ न । 'न पदान्ताट्टोः—' (सू० ११४) इति ष्टुत्वं न । निट्त्सु-निट्सु । (२६५) **षढोः कः सि ।८।२।४१॥** षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे 'दादेर्धातोः—' (सू ३२५) इति सूत्रात् 'धातोः' इत्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे निज्भ्याम् । निज्भिः । 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कुत्वं तु न भवति । जश्त्वस्यासिद्धत्वात् । जश्त्वम् । श्चुत्वम् । चर्त्वम् । निच्शु । निच्छु । 'मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा' (वा ३४१६) । पृतः । पृता ।

इति । शसादौ नसादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । अथ निशाशब्दे विशेषं दर्शयति । **निशाया निशिति** । शसादौ 'पद्दन्नो' इत्यनेनेति शेषः । निश् भ्यामिति स्थिते । **व्रश्चभ्रस्ज** । व्रश्चादयः सप्त धातवः । छशौ वर्णौ, ताभ्यां शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिः । झलो झलि इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—**व्रश्चादीनामिति** । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । **षस्य जश्त्वेन डः इति** । प्रकृतसूत्रेण शस्य षत्वे तस्य षकारस्य 'स्वादिषु' इति पदत्वात् झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन स्थानसाम्याड्डकारे निड्भ्यामित्यादि रूपमित्यर्थः । **सुपीति** । निश् सु इति स्थिते 'व्रश्च' इति षत्वे तस्य जश्त्वेन डकारे 'डस्सि धुट्' इति कदाचित् धुडागमः । **चर्त्वमिति** । डधयोः इति शेषः । स्थानसाम्यात् डस्य टः, धस्य तः । **तस्येति** । चर्त्वस्येत्यर्थः । **ठथौ नेति** । धुडभावपक्षे टस्य ठो न । धुट्पक्षे तस्य थो नेत्यर्थः । 'नादिन्याक्रोशे' इति सूत्रस्थभाष्ये 'चयो द्वितीयाः' इत्यस्य पाठदर्शनात् तदपेक्षया चर्त्वस्य परत्वम् । अथ तकारस्य ष्टुत्वेन टकारमाशङ्क्य आह—**न पदान्तादिति** । स्वादिषु इति पदत्वं बोध्यम् । **निट्त्सु इति** । धुट्पक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु निट्सु ।

तत्र धुडभावपक्षे निश् सु इति स्थिते 'व्रश्च' इति षत्वे तस्य षकारस्य जश्त्वात् प्राक् ककारमाशङ्कितुमाह—**षढोः कः सि** । षश्च ढश्चेति द्वन्द्वः । सि इति सप्तमी तदाह—**षस्येत्यादिना** । **इति तु न भवतीति** । षकारस्य ककारो न भवतीत्यर्थः । **जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वादिति** । 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यपेक्षया 'षढोः कः सि' इत्यस्य परत्वादिति भावः । शसादिषु निशादेशाभावपक्षे सुटि च रमावत् । व्रश्चादिसूत्रे मतान्तरमाह—**केचित्त्विति** । 'एकाचो बशः' इत्युत्तरसूत्रे धातोरित्यस्यानुवृत्त्या मध्येऽपि तदनुवृत्तेरौचित्यादिति भावः । अनुवृत्तं च धातोरित्येतत्

पृद्भ्याम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । ॥ इत्यादन्ताः ॥
मतिशब्दः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या ।
(२९६) ङिति ह्रस्वश्च ।१।४।६॥ इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गा-

---

छशयोरेव विशेषणम् , व्रश्चादिषु धातुत्वाव्यभिचारात् । **जश्त्वेनेति**। निश् भ्या-मित्यादौ निश् इत्यस्य धातुत्वाभावात् षत्वाभावे 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन शकारस्य स्थानसाम्यात् जकार इत्यर्थः । निज् भ्यामित्यत्र कुत्वमाशङ्कयाह—**कुत्वं तु नेति** । **जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति** । कुत्वं प्रतीति शेषः। **निच्शु इति** । निश् सु इति स्थिते, शस्य जश्त्वेन जः, सस्य श्चुत्वेन शः, जस्य चर्त्वेन चः, शस्य छत्वविकल्पः । **मांसपृतना**। मांस, पृतना, सानु इत्येतेषां मांस्, पृत्, स्नु, इत्यादेशा वाच्या इत्यर्थः । 'पद्दन्नो' इति सूत्रे वार्तिकमेतत् । अत एवाह—**शसादौ वेति**। पद्न्निति सूत्रस्य शसादौ विकल्पेन प्रवृत्तेरिति भावः। मांससानु-शब्दयोरस्त्रीलिङ्गत्वात् पृतनाशब्दस्यैव शसादौ पृदादेशमुदाहरति—**पृतः इति** । **पक्षे इति**। पृदादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । **गोपा विश्वपावदिति** । आबन्तत्वा-भावात् न सुलोप इत्यर्थः । इत्यादन्ताः ॥

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते । मतिशब्दः प्रायेण हरिवदिति । प्राय-शब्दो बहुलपर्यायः। 'प्रायो भूम्नि' इत्यमरः । इह तु ईषदूनत्वे वर्तते । प्रकृत्यादि-त्वात्तृतीया । मतिशब्दः ईषदूनहरिशब्दवत् प्रत्येतव्य इत्यर्थः । शसि विशेषमाह—**स्त्रीत्वान्नत्वाभाव इति** । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वस्य पुंस्त्वे विधाना-दिति भावः। तृतीयैकवचने घित्वान्नाभावमाशङ्कयाह—**नात्वं नेति** । 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वविधौ अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः । इदन्तत्वात् यू स्त्र्याख्याविति नदीत्वे अप्राप्ते ङित्सु तद्विकल्पं दर्शयितुमाह—**ङिति ह्रस्वश्च** । अत्र चकाराद्वाक्यद्वयमिदम्। तथा हि। 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यनुवर्तते। ईश्च ऊश्च यू 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाभावश्छान्दसः। स्त्रियमेवाचक्षाते स्त्र्याख्यौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति यावत् । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति सूत्रं नञ्वर्ज-मनुवर्तते। इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोस्ताविति विग्रहः । इयङुवङ्प्राप्तियोग्या-वित्यर्थः। 'वामि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते। ततश्च इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्य-स्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे इति वाक्यमेकं संपद्यते। पुनरपि यू इत्यनुवर्तते। इश्च उश्च यू। ह्रस्व इति तत्र प्रत्येकमन्वेति । स्त्र्याख्याविति चानु-वर्तते। स्त्रीलिङ्गावित्येतावदेव विवक्षितम्। नतु नित्यस्त्रीलिङ्गाविति, व्याख्यानात् 'वामि' इत्यतो वेति चानुवर्तते। ततश्च स्त्रीलिङ्गौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे इति वाक्यान्तरं संपद्यते। तदाह-**इयङुवङ्स्थानावित्यादिना**। द्वितीयवाक्येऽपि स्त्रीलिङ्गे नित्यत्वविशेषणे तु इष्वशन्यरणिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां

वीदूतौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे। 'आण्नद्याः' (सू २६८)। मत्यै—मतये। मत्याः-मतेः। मत्याः-मतेः। नदीत्वपक्षे 'औत्' (सू २५६) इति ङेरौत्वे प्राप्ते। (२६७) **इदुद्भ्याम्**।७।३।११७॥ नदीसंज्ञाकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात्। पक्षे 'अच्च घेः' (सू २४७)। मत्याम्-मतौ। एवं श्रुत्यादयः। (२६८) **त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ**।७।२।९९॥ स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः। (२६९) **अचि र ऋतः**।७।२।१००॥ तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः। तिस्रः। तिस्रः। तिसृभिः। तिसृभ्यः। आमि 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुट्। (३००) **न तिसृचतसृ**६।४।४॥ तिसृ चतसृ एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृ·

पटुमृदुप्रभृतीनां त्रिलिङ्गानां च ङिति नदीत्वविकल्पो न स्यादिति बोध्यम्। तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति निषेधादप्राप्ते नदीत्वे विभाषेयम्। नदीत्वपक्षे आह—**आण्नद्याः इति**। मति ए इति स्थिते आटि वृद्धौ यणि च सिद्धं रूपमाह-**मत्यै इति**। **मतये इति**। नदीत्वाभावपक्षे 'शेषो घ्यसखि' इति घित्वात् घेर्ङितीति गुणे अयादेशे हरिशब्दवद्रूपम्। नदीत्वपक्षे ङसिङसोराटि वृद्धिराकारः यण् मत्याः। नदीत्वाभावे मतेः। आमि नदीत्वाभावेऽपि ह्रस्वान्तत्वान्नुटि दीर्घः मतीनाम्। ङौ विशेषमाह—**नदीत्वपक्षे इति**। नदीत्वपक्षे घित्वाभावात् 'अच्च घेः' इति अत्वसंनियोगशिष्टमौत्वं न भवति। किंतु ङेरामिति प्राप्तं, तत् बाधित्वा औदिति केवलमौत्त्वे परत्वात् प्राप्ते सतीत्यर्थः। **इदुद्भ्याम्**। 'ङेराम्' इति सूत्रान्नदीग्रहणं ङेराम् इति चानुवर्तते। तदाह—**नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादिना**। **पक्षे इति**। नदीत्वाभावपक्षे 'अच्च घेः' इत्यत्वसंनियोगशिष्टमौत्वमित्यर्थः। **मत्याम् मताविति**। नदीत्वे तदभावे च रूपम्। मत्यामित्यत्र संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यण्। **एवं श्रुत्यादय इति**। आदिना स्मृत्यादिसंग्रहः।

त्रिचतुरोः। **एतयोरेताविति**। त्रिचतुरोः तिसृ चतसृ इत्येतावित्यर्थः। **विभक्ताविति**। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। जश्शसोः तिसृ अस् इति स्थिते। **अचि र ऋतः**। पूर्वसूत्रात् तिसृचतसृ इत्यनुवर्तते। तच्चेह लुप्तषष्ठीकमाश्रीयते। तदाह—**तिसृ इत्यादिना**। ननु 'इको यणचि' इत्येव सिद्धमित्यत आह—**गुणदीर्घोत्त्वानामपवाद इति**। 'ऋतो ङि' इति गुणस्य 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'ऋत उत्' इत्युत्त्वस्य च रत्वमपवाद इत्यर्थः। **तिस्र इति**। जश्शसोः रूपम्। तत्र जसि 'ऋतो ङि' इति गुणस्य रत्वमपवादः। शसि तु 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य रत्वमपवादः। **आमीति**। तिसृ आम् इति स्थिते नुटं बाधित्वा 'अचि र ऋतः' इति रत्वे तिस्राम् इति प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति रत्वं बाधित्वा नुडित्यर्थः। तिसृ नामिति स्थिते 'नामि' इति दीर्घे प्राप्ते—**न तिसृचतसृ**।

णाम् । तिसृषु । 'स्त्रियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । मतिशब्दवत् । आमि तु 'प्रियत्रयाणाम्' इति विशेषः । 'प्रियास्तिस्रो यस्य सः' इति विग्रहे तु प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणा-

---

तिसृचतसृ इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नामि' इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह—**तिसृ इत्यादिना । तिसृणामिति** । 'ऋवर्णान्नस्य' इति णत्वम् । ननु 'अचि र' इति रत्वं 'ऋत उत्' इति उत्त्वस्य कथमपवादः स्यात् उत्त्वस्य ङसिङसोरेव प्राप्तेः त्रिचतुर्शब्दयोश्च नित्यं बहुवचनान्तत्वेन ङसिङसोरभावादिति चेन्न । प्रियतिस्रः इत्यादिबहुव्रीहौ तत्सत्त्वात् । तच्चानुपदमेव वक्ष्यते । ननु प्रियाः त्रयः त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः, इति बहुव्रीहावपि तिस्रादेशः कुतो न स्यादित्यत आह—**स्त्रियामित्यादि** । प्रियत्रिशब्दो हि स्त्रीलिङ्गः । नतु त्रिशब्दः । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणम्, नतु तदन्तयोः, प्रमाणाभावात् । न चाङ्गत्वात्तदन्तलाभ इति वाच्यम्, एवमपि त्रिचतुरोरेव प्रत्यक्षश्रुतत्वेन स्त्रियामित्यस्य तद्विशेषणताया एवोचितत्वादिति भावः । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीत्वविकल्पं मत्वाह—**मतिशब्दवदिति** । **आमि त्विति** । षष्ठीबहुवचने 'त्रेस्त्रयः' इति त्रयादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । एवंच स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे प्रियत्रिशब्दे पुंनपुंसकलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहौ अतिव्याप्तिः स्यादिति त्रिचतुरोरेव स्त्रियामिति विशेषणमिति स्थितम् ।

अथ स्त्रीलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहौ अव्याप्तिनिरासार्थमपि स्त्रियामिति त्रिचतुरोरेव विशेषणम्, न तु तदन्तयोरिति मत्वाह—**प्रियास्तिस्र इत्यादि । प्रियतिसेति** । समासे सति अन्तर्वर्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् तिस्रादेशनिवृत्तौ प्रियत्रिशब्दात् सुः । अत्र प्रियत्रिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तिस्रादेशः । 'ऋदुशनस्' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । नलोपः । स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे त्वत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । ननु त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वेऽपि नात्राव्याप्तिः प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहवाक्ये प्रवृत्तस्य तिस्रादेशस्य समासेऽप्यनुवृत्तिसंभवात् इति चेन्मैवम् । लौकिकवाक्यं हि परिनिष्ठितत्वात् समासस्य न प्रकृतिः किंतु अलौकिकमेव प्रक्रियावाक्यम् । ततश्च प्रिया अस् त्रि अस् इत्यलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासप्रवृत्तौ 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति परिभाषया तिस्रादेशं बाधित्वा विभक्तिलुकि प्रियत्रिशब्दात् समासात् सुबुत्पत्तौ त्रिचतुरोरित्यस्याङ्गत्वात् तदन्तविधावपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः । स च स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे सति न स्यात्, प्रियत्रिशब्दस्याङ्गस्य पुंलिङ्गत्वात् । सति चात्र तिस्रादेशे 'नद्यृतश्च' इति कप् तु न । स हि समासान्तत्वात् समासवदलौकिकविग्रहवाक्ये प्रवृत्तिमर्हति । तदानीं च उत्तरपदस्य त्रिशब्दस्य ऋदन्तत्वाभावान्न

भावान्न तिस्रादेशः । 'न लुमता—' (सू २३६) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् (वा ४०३६)। प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ । प्रियतिसृणा । प्रियतिस्रा इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । ॥ इति इदन्ताः ॥ गौरी गौर्यौ गौर्यः । नदीकार्यम्,

---

कप् । अन्तर्वर्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावाच्च जस्निमित्तकतिस्रादेशस्याभावात् । नचाकृते समासान्ते कपि प्रियत्रिशब्दात् सुबुत्पत्तौ तिस्रादेशे सति कप् शङ्क्यः । अकृते कपि समासान्ते समासत्वस्यैवानिष्पत्त्या ततः सुबुत्पत्तेरसंभवादित्यास्तां तावत् । **प्रियतिस्राविति** । गुणं बाधित्वा रत्वम् । **प्रियतिस्र इति** । जसि पूर्वसवर्णदीर्घं बाधित्वा रत्वम् । **प्रियतिस्रमिति** । अमि पूर्वरूपं गुणं च बाधित्वा रत्वम् । 'गुणदीर्घोत्वानामपवादः' इति पूर्वरूपस्याप्युपलक्षणम् । **इत्यादीति** । प्रियतिसृौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रा । प्रियतिस्रे । ङसिङसोः प्रियतिस्रः इत्येव 'ऋत उत्' इत्युत्त्वं बाधित्वा रत्वम् । प्रियतिस्रोः । आमि त्रयादेशं बाधित्वा परत्वात्तिस्रादेशे सति रत्वं बाधित्वा 'नुमचिर' इति नुट् । प्रियतिसृणाम् । प्रियतिस्रि, 'ऋतो ङि' इति गुणापवादो रत्वम् । प्रियतिस्रोः । ननु प्रियास्तिस्रो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि इति कथम् । त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तिसृभावप्राप्तेः इत्यत आह—**स्वमोर्लुकेति** । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरकत्वाभावान्न तिसृभाव इत्यर्थः । **अनित्यत्वादिति** । 'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वम् 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यज्ग्रहणात् इति नपुंसकाधिकारे वक्ष्यते । अजादिविभक्तौ 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमपेक्षया परत्वात् 'अचि र ऋतः' इति रत्वमाशङ्क्याह—**रत्वादिति** । ल्यब्लोपे पञ्चमी । पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वं बाधित्वा नुमित्यर्थः । **प्रियतिसृणी इति** । रत्वं बाधित्वा नुमि णत्वम् । **प्रियतिसृणीति** । जश्शसोःशिशः । रत्वं बाधित्वा नुम् । शेः सर्वनामस्थानत्वान्नान्तलक्षणदीर्घः, णत्वम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि इति भाष्योदाहरणात् पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य नुमा रत्वबाध इति बोध्यम् । **प्रियतिसृणेति** । टायां पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम् । **प्रियतिस्रेति** । पुंवत्त्वे नुमभावात् रत्वम् । **इत्यादीति** । आदिना प्रियतिस्रे, प्रियतिसृणे इत्यादि बोध्यम् । **द्वेरत्वे इति** । द्विशब्दाद्विभक्तौ सत्यां त्यदाद्यत्वे 'अजाद्यतः' इति टाबित्यर्थः । **द्वे इत्यादि** । टापि सति सवर्णदीर्घे द्वाशब्दस्य रमावद्रूपाणीति भावः । इति इदन्ताः ॥

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते । **गौरीति** । गौरीशब्दात् गौरादिलक्षणङीषि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे गौरीशब्दः । तस्मात् सुः, हल्ङ्यादिलोप इति भावः । **गौर्याविति** । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः । **गौर्य**

हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' (वा ४२३८) । सखी सख्यौ सख्यः इत्यादि गौरीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः । स्त्री । हे स्त्रि । (३०१) **स्त्रियाः ।** ६।४।७९ ॥ स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ स्त्रियः । (३०२) **वाऽम्शसोः ।** ६।४।८० ॥ अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्-स्त्रीम् । स्त्रियौ ।

इति । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः । **नदीकार्यमिति** । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' 'आण्नद्याः' ह्रस्वनद्यापो नुट्' 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति विहितमित्यर्थः । यू स्त्र्याख्यौ' इति नदीत्वम् । बहुश्रेयसीवत् । **एवं वाणीनद्यादयः इति** । 'वण शब्दे' वण्यते शब्द्यते इति वाणी । 'इञ् वपादिभ्यः' इति इञ् । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । 'नदट्' इति पचादौ पठितात् टित्त्वात् ङीप् । आदिना कर्त्री दण्डिनी इत्यादिसंग्रहः । 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति सखिशब्दात् ङीषि 'यस्येति च' इति इकारलोपे सखीशब्दः । तस्य 'अनङ् सौ' इत्यनङम्, 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णिद्वत्त्वं चाशङ्कते—**प्रातिपदिकेति** । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । 'युवोरनाकौ' इत्यत्र 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र च भाष्ये इयं परिभाषा पठिता । विभक्तिनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः । तथा च अनङ्, णिद्वत्त्वं च न भवतीति भावः । **सखीति** । ङ्यन्तत्वात् सुलोपः । **सख्य इत्यादीति** । गौरीवदेव रूपाणीत्यर्थः । 'लक्षेर्मुट् च' इति लक्षधातोरीप्रत्यये मुडागमे लक्ष्मीशब्दः । तस्य विशेषमाह—**अङ्यन्तत्वादिति** । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषि तु सुलोपः भवत्येव । **शेषं गौरीवदिति** । अम्बार्थेत्यादिकार्यमित्यर्थः । **एवं तरीतन्त्र्यादय इति** । 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्यः ईः' ईप्रत्यये तरीः स्तरीः तन्त्रीः इत्यादि । अत्राप्यङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । कृदिकारात् इति ङीषि तु सुलोपः । शेषं गौरीवत् । **स्त्री इति** । स्त्यै शब्दसंघातयोः । स्त्यायतः संगते भवतः अस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री । स्त्यायतेः ड्रट् । डटावितौ । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । लोपो व्योरिति यलोपः । टित्त्वात् ङीप् । हल्ङ्यादिलोप इति भावः । **हे स्त्रि इति** । अम्बार्थेति ह्रस्वः । स्त्री औ इति स्थिते अधातुविकारत्वात् 'अचि श्नुधातु' इति इयङप्राप्ते । **स्त्रियाः** । अचि श्नुधात्वित्यतः अचीति इयङिति चानुवर्तते । तदाह—**स्त्रीशब्दस्येत्यादिना । स्त्रियौ स्त्रिय इति** । औजसोः रूपम् । अमि शसि च स्त्रियं स्त्रियः इति नित्यमियङि प्राप्ते । **वाऽम्शसोः** । वा अम्शसोः इति च्छेदः । स्त्रिया इति इयङिति चानुवर्तते । तदाह—**अमि शसि चेत्यादिना । स्त्रियमिति** । इयङि रूपम् । **स्त्रीमिति** । इयङभावे अमि पूर्वः । **स्त्रियाविति** । औटि रूपम् । **स्त्रियः-स्त्रीः इति** । शसि 'वाम्शसोः' इति इयङि तदभावे च रूपम् । **स्त्रि-**

स्त्रियः-स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः। स्त्रियाः स्त्रियोः। परत्वान्नुट्। स्त्रीणाम्। स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः। अतिस्त्रियौ।

गुणनाभावौस्त्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम्॥

'जसि च' (सू २४१)। अतिस्त्रयः। हे अतिस्त्रे हे अतिस्त्रियौ हे अतिस्त्रयः। 'वाऽम्शसोः'। अतिस्त्रियम्-अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः-अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। 'घेर्ङिति' (सू २४५)। अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रेः अतिस्त्रियोः अतिस्त्रीणाम्। 'अच्च घेः' (सू २४७)। अतिस्त्रौ। अतिस्त्रियोः।

येति। इयङ्। स्त्रियै इति। आण्नद्या इत्याट्, वृद्धिः, इयङ्। स्त्रियाः इति। ङसिङसोराट्, वृद्धिः, इयङ्। स्त्रियोरिति। ओसि इयङ्। परत्वान्नुडिति। आमि 'स्त्रियाः' इति इयङं बाधित्वा परत्वान्नुट्। स्त्रीणामिति। कृते नुटि अजादिविभक्त्यभावान्नेयङ्। स्त्रियामिति। ङेराम् इयङ्।

अथ प्रसङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं दर्शयति—स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिरिति। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वम्। दीर्घङ्यन्तत्वाभावात् ईकाररूपङ्यन्तत्वाभावाद्वा हल्ङ्यादिलोपो न भवति। अतिस्त्रियाविति। स्त्रियाः इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तेऽपि एकदेशविकृतन्यायेन प्रवृत्तेरियङिति भावः। अथ जस्, टा, ङे, ङसि, ङस्, आम्, ङि इत्येतेषु अतिस्त्रीशब्दस्य इयङ् नेत्येतत् श्लोकेन संगृह्णाति—गुणनाभावेत्यादिना। पुंसि गुणनाभावौस्त्वनुड्भिः, क्लीबे नुमा च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते, इत्यवधार्यतामित्यन्वयः। जसि चेति घेर्ङितीति च गुणः, 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वम्, 'अच्च घेः' इत्यौत्त्वम्, 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट्, 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्, एतेषामियङपेक्षया परत्वादित्यर्थः। जसि च इत्यनन्तरम् इति गुण इति शेषः। अतिस्त्रयः इति। इयङं बाधित्वा गुणे अयादेशे रूपम्। हे अतिस्त्रे इति। 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे 'एङ्ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः। वाम्शसोः इत्यनन्तरं इयङ्विकल्प इति शेषः। अतिस्त्रियमिति। अमि इयङ्पक्षे रूपम्। अतिस्त्रिमिति। इयङभावपक्षे 'अमि पूर्वः'। अतिस्त्रिय इति। 'वाम्शसोः' इति इयङ्। अतिस्त्रीनिति। इयङभावे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम्। टा अतिस्त्रिणा। इयङं बाधित्वा परत्वात् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वम्। भ्यामादिष्वविकृतम्। ङे अतिस्त्रये। इयङं बाधित्वा परत्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशः। ङसिङसोः अतिस्त्रेः। परत्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम्। अतिस्त्रियोः इयङ्। आमि इयङं बाधित्वा परत्वान्नुटि नामीति दीर्घे णत्वम्-अतिस्त्रीणाम्। इयङं बाधित्वा परत्वात् 'अच्च घेः' अतिस्त्रौ अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिषु। अथ पुंसि पूर्वश्लोकसिद्धमेवार्थं बालबोधाय लघुतरोपायेन

ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने॥

क्लीबे तु नुम्। अतिस्त्रि अतिस्त्रिणी अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम्। अतिस्त्रये-अतिस्त्रिणे। अतिस्त्रेः-अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रेः-अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रियोः-अतिस्त्रिणोः इत्यादि। स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत्। शसि अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। 'ङिति ह्रस्वश्च' (सू२९६)

संगृह्णाति—**ओस्यौकारे चेत्यादिना**। उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अचि यः इयादेशः 'स्त्रियाः' इति सूत्रविहितः सः ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने, औकारे च प्रथमाद्वितीयाद्विवचने च नित्यं स्यात्। अमूशसोस्तु विभाषया विकल्पेन स्यात्। उक्तचतुर्भ्योऽन्यत्र तु अचि सर्वत्र इयादेशः स्यादिति योजना

क्लीबे तु नुमिति। इयङं बाधते इति शेषः। **अतिस्त्रि इति**। स्त्रियमतिक्रान्तं कुलम् अतिस्त्रि। 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलुक्। **अतिस्त्रिणी इति** अतिस्त्रि औ इति स्थिते 'नपुंसकाच्च' इत्यौङः शीभावः। इयङं बाधित्वा परत्वात् 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्। असर्वनामस्थानत्वान्न दीर्घः। णत्वम्। **अतिस्त्रीणीति**। जश्शसोः शिः। स्त्रिया इति इयङं जसि च इति गुणं च बाधित्वा नुम्। 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानत्वात् दीर्घः। णत्वम्। टा अतिस्त्रिणा। इयङं नुमं च बाधित्वा नाभावः। **ङेप्रभृतावजादाविति**। ङे, ङसि, ङस्, आम्, ङि, ओस् इत्येतेषु 'तृतीयादिषु भाषित' इति पुंवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुंवद्भावपक्षे पुंलिङ्गातिस्त्रिशब्दवद्रूपम्। पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमि वारिवद्रूपमित्यर्थः। टायां तु पुंवत्त्वे तदभावे च नात्वे रूपे विशेषाभावात् ङेप्रभृतावित्युक्तम्। **अतिस्त्रये इति**। पुंवत्त्वे 'घेर्ङिति' इति गुणः अयादेशः। **अतिस्त्रिणे इति**। पुंवत्त्वाभावे नुमि रूपम्। इहोभयत्रापि गुणेन नुमा च इयङ् बाध्यते। **अतिस्त्रेरिति**। ङसिङसोः पुंवत्त्वपक्षे 'घेर्ङिति' इति गुणे 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम्। **अतिस्त्रिणः इति**। ङसिङसोः पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम्। इहाप्युभयत्र गुणनुम्भ्यामियङ् बाध्यते। **अतिस्त्रियोः-अतिस्त्रिणोः इति**। पुंवत्त्वाभावे नुम्। पुंवत्त्वे इयङ्। **इत्यादीति**। आमि पुंवत्त्वे तदभावे च इयङं बाधित्वा नुडेव, नतु नुम्, 'नुमचिर' इति वचनात्। 'नामि' इति दीर्घः। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रौ-अतिस्त्रिणि। अतिस्त्रियोः—अतिस्त्रिणोः।

तदेवमुपसर्जनस्त्रीशब्दस्य पुंनपुंसकविषये रूपाणि प्रदर्श्य प्रकृतमनुसरति—**स्त्रियां त्विति**। स्त्रियमतिक्रान्तेति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे सति अतिस्त्रिशब्दः। तस्य प्रायेण उदाहृतपुंलिङ्गातिस्त्रिशब्दवद्रूपाणीत्यर्थः। **शसि अतिस्त्रीरिति**। 'वाम्शसोः' इति इयङभावे पूर्वसवर्णदीर्घे सत्यपि स्त्रीलिङ्गत्वात् 'तस्माच्छसः' इति नत्वं नेति भावः।

इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः। 'अस्त्री' इति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः, तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेः दीर्घस्यायं निषेधः, न तु ह्रस्वस्य। अतिस्त्रियै-अतिस्त्रिये। अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेः। अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेः। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्रौ। श्रीः श्रियौ श्रियः। (३०३) नेयङुवङ्स्थानावस्त्री।१।४।४॥ इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तः न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रियम् श्रियौ श्रियः। श्रियै-श्रिये। श्रियाः-श्रियः। (३०४) वाऽऽमि।१।४।५॥ इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तः, न तु स्त्री। श्रीणाम्-श्रि-

---

अतिस्त्रियेति। स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्वाभावे इयङ्। **ह्रस्वान्तत्वेति**। 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तः, इति प्रथमं वाक्यम्। ह्रस्वाविवर्णोवर्णौ स्त्रियां नदीसंज्ञौ वा स्तः, इति द्वितीयं वाक्यम्। तत्र द्वितीयवाक्यात् अतिस्त्रिशब्दस्य ङित्सु नदीत्वविकल्प इत्यर्थः। ननु 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इत्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तेः कथमिह नदीत्वविकल्प इत्यत आह—**अस्त्री इति त्विति**। इयङुवङ्स्थानावित्यादिप्रथमवाक्यविहितनदीत्वस्यैवास्त्रीति पर्युदासः, नतु ह्रस्वावित्यादिद्वितीयवाक्यविहितनदीत्वस्यापीत्यर्थः। कुतः इत्यत आह—**तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेरिति**।नेयङुवङ्स्थानावित्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिर्वक्तव्या। ततश्च इयङुवङ्स्थानाविति यत्रान्वेति, तत्रैव तत्संबद्धस्य अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिरुचिता। एवंच ह्रस्वादिवाक्ये इयङुवङ्स्थानावित्यस्य अनुवृत्त्यभावात् अस्त्रीत्यस्यापि तत्र नानुवृत्तिरिति भावः। **अतिस्त्रियै इति**। नदीत्वपक्षे आट् वृद्धिः। **अतिस्त्रये इति**। नदीत्वाभावे घित्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशः। **अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेरिति**। नदीत्वे आट्। तदभावे गुणः। 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम्। **अतिस्त्रियामिति**। नदीत्वपक्षे ङेराम्, आट्। **अतिस्त्राविति**। नदीत्वाभावपक्षे 'अच्च घेः'।

श्रीरिति। श्रयन्त्येतामिति श्रीः। 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति क्विप्, प्रकृतेर्दीर्घश्च। श्रीशब्दात् सुः। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। **श्रियौ श्रिय इति**। 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे 'इको यणचि' इति यणि प्राप्ते धात्ववयवेवर्णान्तत्वात् 'अचि श्नुधातु' इतीयङ्। एकाच्त्वात् संयोगपूर्वकत्वाच्च यण् न। 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नदीत्वात् 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वे प्राप्ते। **नेयङुवङ्**। 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यतो यू नदीत्यनुवर्तते। स्थानशब्दो भावे ल्युडन्तः। इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः। इयङुवङ्योग्याविति यावत्। तदाह—**इयङुवङोरित्यादिना**। **हे श्रीरिति**। अजादावियङ्योग्यत्वात् नदीत्वनिषेधात् 'अम्बार्थनद्योः' इति ह्रस्वो नेति भावः। **श्रियमिति**। अमि पूर्वरूपं बाधित्वा इयङ्। **श्रियौ श्रिय इति**। औट्शसोः पूर्ववत्। टा श्रिया। **श्रियै**

याम् । श्रियाम्-श्रियि । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम्, पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्' इति स्वीकारात्। 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तत्' इति कैयटमते तु पुंवद्रूपम्। 'प्रकृष्टा धीः' इति विग्रहे तु लक्ष्मी-

---

इति । 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति ङिति नदीत्वपक्षे आट्, वृद्धिः । श्रिये इति । नदीत्वाभावे इयङ् । श्रियाः इति । ङसिङसोः नदीत्वे आट्, वृद्धिः । श्रियः इति । नदीत्वाभावपक्षे इयङेव । ङित्त्वाभावात् आमि 'ङिति ह्रस्वश्च' इति अप्राप्ते । वामि । यू स्त्र्याख्यौ नदीत्यनुवर्तते । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नञ्वर्जमनुवर्तते । वा आमीति छेदः । आमि नदीकार्याभावात् । तदाह—इयङुवङ्स्थानावित्यादिना । श्रीणामिति । नदीत्वपक्षे 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट् । श्रियामिति । नदीत्वाभावे इयङ् । श्रियाम् श्रियीति । नदीत्वे ङेराम्, आट्, इयङ् । नुट् तु न, आटा नुट् बाध्यते इत्युक्तत्वात् । नदीत्वाभावे तु इयङेव । श्रियोः । श्रीषु ।

प्रधीशब्दस्य त्विति । प्रध्यायतीत्यर्थे 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इति क्विपि यकारस्य संप्रसारणे इकारे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य वृत्तिकारहरदत्तादिमते लक्ष्मीवद्रूपाणि । तत्र 'एरनेकाचः' इति यणा इयङो बाधितत्वेन इयङ्स्थानत्वाभावात् 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति नदीत्वनिषेधाभावात् 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नित्यनदीत्वे सति 'अम्बार्थ' इत्यादिनदीकार्यप्रवृत्तेरिति भावः । तत्र अमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यणेवेति विशेषः । ननु प्रध्यायतेः क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य प्रकर्षेण ध्यातृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्य लिङ्गत्रयसाधारणत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीत्वाभावात् कथं नदीकार्याणीत्यत आह—पदान्तरं विनापीति । पदान्तरसमभिव्याहाराभावेऽपि यः शब्दः स्त्रीरूपार्थबोधकः सः नित्यस्त्रीलिङ्गः इति विवक्षितः । अत एव ब्राह्मण्यां आधीशब्दस्य आध्यै इति रूपमास्थितं भाष्ये । स्त्रियामेव यो वर्तते स एव नित्यस्त्रीलिङ्गः इत्यभ्युपगमे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आधीशब्दस्य क्रियाशब्दतया त्रिलिङ्गत्वात् । अतः पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम् । इदं तु प्रधीशब्दस्य संभवत्येव, प्रकर्षेण ध्यातृत्वं निमित्तीकृत्य स्त्रियां वृत्तिसम्भवात् । परंतु प्रधीरित्युक्ते पुंसः स्त्रियाश्च प्रतीतिप्रसक्तौ अन्यतरव्यवच्छेदाय ब्राह्मणः ब्राह्मणी इत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारापेक्षा । नैतावतास्य पदान्तरसमभिव्याहाराभावे स्त्रियां वृत्तिरपैति । अतः प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदीकार्यं निर्बाधमिति भावः । लिङ्गान्तरेति । 'स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गानभिधायकत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम्' इति कैयटमतम् । 'स्त्रीविषयावेव यौ यू तयोरेव नदीसंज्ञा' इति 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यत्र भाष्यादिति तदाशयः । पुंवद्रूपमिति । उदाहृतप्रधीशब्दस्य त्रिलिङ्गतया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामपि अनदीत्वा-

वत्। अमि शसि च प्रध्यम् प्रध्यः इति विशेषः। सुष्ठु धीर्यस्याः, सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत्। मतान्तरे तु पुंवत्। सुष्ठु धीः इति विग्रहे तु श्रीवदेव। ग्रामणीः पुंवत्। ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः। एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम्॥ इति ईदन्ताः॥ धेनुः मतिवत्। (३०५) स्त्रियां च। ७। १। ९६॥ स्त्रीवाची

दिति भावः। प्रकृष्टेति। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे प्रादिसमासे प्रधीशब्दस्य मतद्वयरीत्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् लक्ष्मीवद्रूपमित्यर्थः। अमि शसि चेति। प्रध्यायतीति, प्रकृष्टा धीरिति च विग्रहे प्रधीशब्दात् अमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा 'एरनेकाचः' इति यण् इत्येतावान् विशेषो लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः। कैयटमते ब्राह्मण्यां 'आध्यै' इति भाष्यप्रयोगस्तु बहुव्रीह्यभिप्रायेण नेयः। अत एव भाष्यात् 'नद्यृतश्च' इति कप् नेत्याहुः।

सुष्ठु धीर्यस्या इति। सुष्ठु धीर्यस्या इति सुष्ठु ध्यायतीति उभयविधविग्रहेऽपि पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वृत्तिकारादिमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीत्वनिषेधात् 'ङिति ह्रस्वश्च' इति 'वामि' इति च श्रीशब्दवद्रूपाणि प्रत्येतव्यानि। 'न भूसुधियोः' इति यणिनषेधे इयङ एव प्रवृत्तेरिति भावः। **मतान्तरे तु पुंवदिति**। लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति कैयटमते तु त्रिलिङ्गतया नदीत्वाभावात् पुंवदेव रूपमित्यर्थः। ननु सुधीशब्दे बहुव्रीहिप्रवृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदीत्वं दुर्वारमिति चेत्, सत्यम्—यस्य वृत्तेः प्राक् नदीत्वं दृष्टं तस्य उपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वमतिदिश्यते। इह च वृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य केवलस्य एकाच्त्वाद्यणभावे इयङयोग्यतया 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति नदीत्वनिषेधात् वृत्तावपि न तदतिदेश इत्यास्तां तावत्। **सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेवेति**। मतद्वयेपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः। **ग्रामणीः पुंवदिति**। स्त्रियामिति शेषः। ननु ग्रामं नयति नियमयतीति ग्रामणीशब्दस्य प्रधीशब्दवत् पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्नदीकार्यसत्त्वात् पुंवदिति कथमित्यत आह—**ग्रामनयनस्येति**। ग्रामनयनस्य लोके उत्सर्गतः सामान्यतः पुंधर्मतया पुरुषकर्तव्यतया ब्राह्मणीत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारं विना स्त्रीलिङ्गाप्रतीतेः वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावान्नदीत्वं नेत्यर्थः। **एवमिति**। खलपवनकटप्रवणादिक्रियाणामपि पुरुषकर्तव्यत्वं औत्सर्गिकं सामान्यतः सिद्धम्। अतः खलपूः कटप्रूः इत्यादिशब्दानामपि स्त्रियां वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं न। अतः पुंवदेव रूपमित्यर्थः। इति ईदन्ताः।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते। धेनुर्मतिवदिति। उकारस्य ओकारो गुणः अवादेश इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः। अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां विशे-

क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते। (३०६) ऋन्नेभ्यो ङीप्। ४।१।५॥ ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः। इत्युदन्ताः॥ वधूः गौरीवत्। भ्रूः श्रीवत्। हे सुभ्रूः। कथं तर्हि 'हापितः क्वासि हे सुभ्रु' इति भट्टिः। प्रमाद एवायमिति बहवः। खलपूः पुंवत्। पुनर्भूः। 'दृन्कर—' (वा ४११८) इति यणा उवङो बाधनात् 'नेयङुवङ्—' (सू ३०३) इति निषेधो न। हे पुनर्भु। पुनर्भ्वम् पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः। (३०७) एकाजुत्तरपदे णः। ८।४।१२॥

षमाह—स्त्रियां च। 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यनुवर्तते। रूपातिदेशोऽयमित्युक्तम्। तदाह—स्त्रीवाचीत्यादिना। तथाच स्त्रियामुदन्तः क्रोष्टुशब्दो नास्त्येव। किन्तु क्रोष्टृ इति ऋदन्त एवेति फलितम्। ऋन्नेभ्यो ङीप्। ऋतश्च नाश्चेति द्वन्द्वः। स्त्रियामित्यधिकृतम्। ङ्याप्प्रातिपदिकात् इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवृत्तम् ऋन्नकारैर्विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—ऋदन्तेभ्य इत्यादिना। क्रोष्टृ ई इति स्थिते यणि क्रोष्ट्रीशब्दात् सुबुत्पत्तिः। गौरीवद्रूपाणीत्याह—क्रोष्ट्री इत्यादि। इत्युदन्ताः।

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते। वधूर्गौरीवदिति। 'वहो धश्च' इत्यूप्रत्ययः हस्य धश्च। धात्ववयवोवर्णाभावात् नोवङ्। ऊकारस्य यणा वकार इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः। भ्रूः श्रीवदिति। 'भ्रमेश्च डूः' इति डूप्रत्ययान्तोऽयम्। 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्युवङ् इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः। सु शोभना भ्रूर्यस्याः सा सुभ्रूः। अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति। 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति भ्रूशब्दस्य तदन्तस्य च निषेधात् नदीत्वं न। ततश्च 'अम्बार्थ' इत्यादि नदीकार्यं नेत्यभिप्रेत्याह—हे सुभ्रूरिति। कथं तर्हीति। यदि सुभ्रूशब्दे नदीकार्यं न स्यात् तदा 'हापितः क्वासि हे सुभ्रु' इति कथं भट्टिराहेत्यर्थः। रावणेन सीतापहारोत्तरं रामविलापोऽयम्। हे सुभ्रु त्वया अहं हापितोऽस्मि विधिनेत्यर्थः। हापित इत्यस्य त्याजित इत्यर्थः। प्रमाद इति। 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वस्य करणादिति भावः। बहव इति। कतिपये सामान्ये नपुंसकत्वमाश्रित्य कथंचित् समादधुः। खलपूः पुंवदिति। खलपवनस्य उत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वाभावेन नित्यस्त्रीत्वाभावात् नदीत्वं नेति भावः।

पुनर्भूरिति। 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः' इत्यमरः। तस्य 'नेयङुवङ्' इति निषेधमाशङ्क्याह—दृन्करेतीति। 'अम्शसोः पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा 'दृन्कर' इति यणिति मत्वाह—पुनर्भ्वम् पुनर्भ्वाविति। पुनर्भ्वै। पुनर्भ्वाः। नद्यन्तत्वात् नुटि दीर्घे पुनर्भूनामिति स्थिते रेफान्नकारस्य भिन्नपदस्थत्वात् 'अट्कुप्वाङ्' इत्यप्राप्ते। एकाजुत्तरपदे णः। समासस्य चरमावयवे रूढेन उत्तरपद-

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः । 'वर्षाभ्वश्च' (सू. २८२) । वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंवत् । इत्यूदन्ताः ॥ (३०८) न षट्स्वस्रादिभ्यः । ४।१।१०॥

शब्देन समास इति लभ्यते । एकः अच् यस्मिन् तत् एकाच्, तत् उत्तरपदं यस्य सः एकाजुत्तरपदः । तस्मिन् समासे इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवर्तते । पूर्वं पदं यस्य तत् पूर्वपदम् । एकत्वमविवक्षितम् । पूर्वपदस्थाभ्यामिति लभ्यते । 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इत्यनुवर्तते । विद्यमानस्येति शेषः । तदाह—**एकाजुत्तरपदमित्यादिना** । नन्विह णकारग्रहणं व्यर्थम् । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यत एव तदनुवृत्तिसिद्धेः । नच 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्णग्रहणमिति वाच्यम् । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वसिद्धेरित्यत आह—**आरम्भेति** । **यणमिति** । 'इन्कर' इति यणमित्यर्थः । **पुनर्भूणामिति** । रेफस्य 'हशि च' इत्युत्वं तु न, रोरेव तद्विधानात् । ङेराम्, पुनर्भ्वाम् । वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—**भेकेति** । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीषो वैकल्पिकत्वात् ङीषभावे वर्षाभूशब्दः । स च भेकजातौ द्विलिङ्गः ।

'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः ।

दर्दुरो भेकः । एवं च 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वम्' इति कैयटमते नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीत्वाभावे सति 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वाभावे सति हे वर्षाभूरिति रूपमित्यर्थः । **मतान्तरे त्विति** । 'पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वम्' इति वृत्तिकारादीनां मते तु वर्षाभूशब्दस्य जातिशब्दतया पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानतया नित्यस्त्रीत्वान्नदीत्वे 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वे सति हे वर्षाभु इति रूपमित्यर्थः । ननु 'शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः' इत्यमरकोशे वर्षाभूशब्दस्य भेकजातौ स्त्रीलिङ्गमात्रावगमात् कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं कुतो न स्यादित्यत आह **भेक्यामिति** । यादवकोशानुसारात् अमरकोशे स्त्रीग्रहणमुपलक्षणमिति भावः । यद्वा अमरमतरीत्या कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वमस्तु । अजादौ 'एरनेकाचः' इति यणः 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते 'वर्षाभ्वश्च' इति यणः प्रतिप्रसव उक्तः । तं स्मारयति—**वर्षाभ्वश्चेति** । **स्वयम्भूः पुंवदिति** । स्वयम्भूशब्दस्य चतुराननै रूढत्वात् तस्य यौगिकस्य पदान्तरं विना स्त्रियामवृत्तेः न वृत्तिमते नित्यस्त्रीत्वम् । कैयटमते तु अनेकलिङ्गत्वात् न नित्यस्त्रीत्वमिति भावः । इत्यूदन्ताः ॥

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । 'सावसेर्ऋन्' इति सौ उपपदे असधातोः ऋ-

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः ॥

"स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥"

अप्तृन्—(सू २७७) इति दीर्घः। स्वसा स्वसारौ स्वसारः। माता पितृवत्। शसि मातॄः। इत्यृदन्ताः॥ द्यौः गोवत्॥ इत्योदन्ताः॥ राः पुंवत्॥ इत्यैदन्ताः॥ नौः ग्लौवत्॥ इत्यौदन्ताः॥

॥ इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

प्रत्यये स्वसृशब्दः, भगिनीवाची। 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते। **न षट्**। षट् इत्यनेन षट्संज्ञका गृह्यन्त इत्याह—**षट्संज्ञकेभ्य इति**। **ङीप्टापाविति**। 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतो ङीबिति, 'टाबृचि' इत्यतष्टाबित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। स्वस्रादीन् पठति—**स्वसा तिस्र इत्यादिना**। अथ 'तिसृचतसृ इत्यनयोः पाठो न कर्तव्यः 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घनिषेधादेव लिङ्गात् ङीबभावसिद्धेरिति 'क्रुन्सेजन्तः' इति सूत्रे कैयटः। न नन्दतीति ननान्दा। 'नञि च नन्देः' इति ऋन्, वृद्धिश्च। 'ननान्दा तु स्वसा पत्युः' इत्यमरः। दोग्धीति दुहिता। नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति दुहेस्तृच्। इट् गुणाभावश्च निपातितः। मान्यते पूज्यते इति माता। मान पूजायाम्। तृचि नलोपश्च। यतते इति याता। 'यतेर्वृद्धिश्च' इति ऋन् उपधावृद्धिश्च। भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः। **अप्तृन्निति**। स्वसृशब्दात् सुः, 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्, तृप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि 'अप्तृन्' इति सूत्रे स्वसृग्रहणात् दीर्घ इति भावः। **माता पितृवदिति**। 'अप्तृन्' इति सूत्रे औणादिकतृन्तृजन्तेषु नप्त्रादीनामेव दीर्घनियमनादिति भावः। इत्यृदन्ताः।

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते। द्यौर्गोवदिति। ओतो णित्' इति णिद्वत्त्वातिदेशात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः। 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्' इत्यमरः। इत्योदन्ताः

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते। राः पुंवदिति। 'रायो हलि' इत्यात्वम्। 'राः स्त्रीत्येके' इति क्षीरस्वाम्युक्तेः स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति भावः। इत्यैदन्ताः।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते। नौर्ग्लौवदिति। 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः। इत्यौदन्ताः॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायामजन्तस्त्रीलिङ्गनिरूपणं समाप्तम्।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् । १० ।

(३०९) अतोऽम् । ७।२।२४ ॥ अतोऽङ्गात्क्लीबात्स्वमोरम्स्यात् । 'अमि पूर्वः' (सू १९४) । ज्ञानम् । 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू १९३) इति हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान । (३१०) नपुंसकाच्च । ७।१।१९ ॥ क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गा निरूप्यन्ते । ज्ञानशब्दात् सुः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति तस्य लुकि प्राप्ते । अतोऽम् । अत इति पञ्चमी । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अत इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—अतोऽङ्गादिति । अदन्तादङ्गादित्यर्थः । ज्ञानमिति । सोरमि कृते अमि पूर्वरूपम् इति भावः । अमोऽम्विधानं तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुङ्निवृत्त्यर्थम् । ननु अतः मु इत्येव छेदोऽस्तु । सोर्मकारादेशे ज्ञानमिति सिद्धेः । अमि च 'आदेः परस्य' इति अकारस्य मकारे अन्त्यस्य मकारस्य संयोगान्त॰लोपेनैव ज्ञानमिति सिद्धेरिति चेत्, मैवम्—एवं सति ज्ञानमित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घापत्तेः । न च अदन्तसंनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य मादेशस्य तद्विघातकदीर्घनिमि॰त्तत्वं न संभवति संनिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम्, 'सुपि च' इति दीर्घे कर्तव्ये संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरित्युक्तत्वादित्यलम् । हे ज्ञानेति । हे ज्ञान स् इति स्थिते सोरमि कृते पूर्वरूपे 'एङ्ह्रस्वात्' इति मकारलोपे हे ज्ञानेति रूपम् । ननु एङ्ह्रस्वादित्यत्र संबुद्धयाक्षिप्तस्य संबुद्धेरेवान्वय उचितः । ततश्च एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परा या संबुद्धिः तदवयवस्य हलो लोप इति लभ्यते । ततश्च प्रकृते पूर्वरूपे कृते तस्य पूर्वान्तत्वाश्रयेण ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम् । ततः परा संबुद्धि॰र्नास्ति मकारमात्रस्यासंबुद्धित्वात्, सुस्थानिकस्याम एव संबुद्धित्वात्, अर्धविकारेण एकदेशविकृतन्यायानवताराच्च । न च पूर्वरूपात् प्राक् 'एङ्ह्रस्वात्' इत्यस्य प्रवृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम्, परत्वात् पूर्वरूपस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः । न च पूर्वान्तत्वात् पूर्वरूपस्याङ्गान्तभावात् ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम् । परादित्वाच्च अम् इत्यस्य संबुद्धित्वं चेत्याश्रित्य तदवयवहलो मकारमात्रस्य 'एङ्ह्रस्वात्' इति लोपो निर्बाध इति वाच्यम् । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधादित्यत आह—एङ्ह्रस्वादिति । हल्मात्रलोप इति । पूर्वरूपे कृते संबुद्धेर्मकारमात्रं यत् परिशिष्टं तस्य 'एङ्ह्रस्वात्' इति लोप इत्यर्थः । लक्ष्यानुरोधात् संबुद्ध्याक्षिप्तमङ्गं संबुद्धौ नान्वेति, किंतु संबुद्ध्यवयवहल्येवान्वेति । ततश्च एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परो यः संबुद्ध्यवयवहल् तस्य लोप इति लभ्यते । प्रकृते च पूर्वरूपे कृतेऽपि ह्रस्वान्तादङ्गात् परत्वं संबुद्ध्यवयवस्य मकारमात्रस्य अस्त्येवेति तस्य 'एङ्ह्रस्वात्' इति लोपो निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

नपुंसकाच्च । 'जसः शी' इत्यतः शीति 'औङ आपः' इत्यतः औङ इति

असंज्ञायाम् । (३११) यस्येति च । ६।४।१४८॥ भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते । 'औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः' (वा४१८६)। ज्ञाने । (३१२) जश्शसोः शिः । ७।१।२०॥ क्लीबादनयोः शिः स्यात् । (३१३) शि सर्वनामस्थानम् । १।१।४२॥ 'शि' इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् । (३१४) नपुंसकस्य झलचः । ७।१।७२ ॥ झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः । (३१५) अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।१। २५ ॥ एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् । (३१६) टेः ।६।४।१४३॥ डिति

चानुवर्तत । तदाह—क्लीबादिति । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञेत्युक्तम् । ज्ञान ई इति स्थिते । यस्येति च । यस्य ईतीति छेदः । इश्च अश्च तयोः समाहारः यं तस्य इवर्णस्य अवर्णस्य चेत्यर्थः । भस्येत्यधिकृतम् । 'नस्तद्धिते' इत्यतः तद्धिते इत्यनुवर्तते । तदाह--भस्येत्यादिना । इत्यकारलोपे प्राप्ते इति । 'सुडनपुंसकस्य' इति पर्युदासेन शीभावस्यासर्वनामस्थानतया तस्मिन् परतो भत्वादिति भावः । औङः श्यामिति । औङः यः शी आदेशः तस्मिन् परतः 'यस्येति च' इति लोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । श्यामिति निर्देशादेव नित्यस्त्रीत्वं बोध्यम् । औङ इति तु व्यर्थमेव । सर्वे इत्यादौ 'जसः शी' इत्यस्य भाधिकारेणैव व्यावृत्तिसिद्धेः । ज्ञाने इति । ज्ञान ई इति स्थिते आद्गुण इति भावः । जश्शसोः शिः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यतो नपुंसकादित्यनुवर्तते । तदाह--क्लीबादिति । ज्ञान शि इति स्थिते स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् 'लशक्वतद्धिते' इति शकार इत् । शि सर्वनामस्थानम् । उक्तसंज्ञमिति । सर्वनामस्थानसंज्ञकमित्यर्थः । अनपुंसकस्येति पर्युदासात् शि इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वे अप्राप्ते वचनम् । नपुंसकस्य झलचः । झल् च अच्चेति समाहारद्वन्द्वः । तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'इदितो नुम्धातो' इत्यतः नुमित्यनुवर्तते । 'उगिदचाम्' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते । तदाह--झलन्तस्येत्यादिना । मित्त्वादन्त्यादचः परः । उपधादीर्घ इति । ज्ञान न् इ इति स्थिते 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थः । पुनस्तद्वदिति । अमौट्शस्सु ज्ञानं ज्ञाने ज्ञानानि इति क्रमेण रूपाणीत्यर्थः । शेषं रामवदिति । शिष्यत इति शेषम् । कर्मणि घञ् । 'घञजबन्ताः पुंसि' इति तु प्रायिकमिति भावः ।

अद्ड्डतरादिभ्यः । अद्ड् डतरादिभ्य इति छेदः । दस्य ष्टुत्वेन डकारः, डस्य संयोगान्तलोपश्च आदेशस्वरूपावगतये न कृत इति कैयटः । डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर इति डतरादयः सर्वादिगणपठिताः । अत्र डतरडतमौ प्रत्ययौ । अतस्तदन्तग्रहणम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सूत्रमनुवर्तते तदाह--एभ्य इत्यादिना । डकार इत् । कतर अद्ड् इति स्थिते । टेः । अल्लोपोऽन इत्यस्माल्लोप

परे भस्य टेर्लोपः स्यात्। 'वाऽवसाने' (सू २०६)। कतरत्-कतरद् कतरे कतराणि। 'भस्य' इति किम्। पञ्चमः। टेर्लुप्तत्वात् 'प्रथमयोः—' (सू १६४) इति पूर्वसवर्णदीर्घः 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू १६३) इति संबुद्धिलोपश्च न भवति। हे कतरत्। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। कतमत्। इतरत्। अन्यत्। अन्यतरत्। अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव। एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा ४२८७)। एकतरम्। सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस्। अजरम्। अजरसी—

इति 'ति विंशतेर्डिति इत्यतः डितीति चानुवर्तते। भस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**डितीत्यादिना**। कतर अद् इत्यत्र रेफादकारस्य लोपः। चर्त्वविकल्पं स्मारयति—**वावसाने इति**। ननु पररूपेण कतरदिति सिद्धेः अद्डो डित्करणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—**टेर्लुप्तत्वादिति**। टेर्लुप्तत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घो न भवतीत्यन्वयः। डित्त्वाभावे 'टेः' इति लोपस्याप्राप्तया पररूपं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः प्रसज्येत इति भावः। ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय दकार एवादेशः क्रियतामित्यत आह—**एङ्ह्रस्वादित्यादि**। सोर्दकारादेशे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन संबुद्धित्वात् ह्रस्वान्तादङ्गात् परत्वाच्च लोपः प्रसज्येत। अद्डादेशे तु टिलोपे सति कतर् इत्यङ्गम्। न तद्ध्रस्वान्तम्। यत्तु ह्रस्वान्तं कतर इति न तदङ्गम्, रेफादकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन तदन्तस्य प्रत्ययपरकत्वाभावेन अङ्गत्वाभावात्। अतष्टिलोपप्रवृत्तये अद्डादेशविधिरिति भावः। **पुनस्तद्वदिति**। प्रथमावत् द्वितीयेत्यर्थः। **शेषं पुंवदिति**। सर्ववदित्यर्थः। **अन्यतमशब्दस्य त्विति**। तस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वेन डतमप्रत्ययान्तत्वाभावेन तत्राद्डादेशो नेत्यर्थः। 'एकाच्च प्राचाम्' इति डतरजन्तादेकतरशब्दात् स्वमोरद्डादेशे प्राप्ते आह—**एकतरादिति**। एकतरशब्दात् परयोः स्वमोरद्डादेशप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः।

अविद्यमाना जरा यस्य कुलस्येति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहौ विद्यमानपदलोपे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे अजरशब्दः। तस्य प्रक्रियां दर्शयति—**सोरिति**। सोरमादेशे कृते अजरमित्यन्वयः। जरसादेशमाशङ्क्याह—**संनिपातेति**। अदन्तसंनिपाताश्रयस्य अमः अदन्तत्वविघातकजरसादेशं प्रति निमित्तत्वायोगादिति भावः। **अजरसी इति**। 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे जरसादेशे रूपम्। **अजरे इति**। जरसादेशाभावे रूपम्। जसि रूपं दर्शयितुमाह—**परत्वादिति**। अजर अस् इति स्थिते 'जश्शसोः शिः' इति शिभावात् परत्वाज्जरसि कृते ततः शिभावे झलन्तत्वान्नुमित्यर्थ इति केचित्। तदेतत् 'जराया जरस्' इति सूत्रे अजरांसीत्यत्र 'नुम्जरसोः प्राप्तयोः विप्रतिषेधेन जरस्' इति भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम्। शिभावात् पूर्वमेव परत्वात् जरसः प्रवृत्तौ हि तदा जसः सर्वनामस्थानत्वाभावेन नुम एवाप्रसक्तेः तदसंगतिः स्पष्टैव। पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्यजरसः पूर्वमेव शिभावे तु तद्भाष्यं संगच्छते। एवंच जरसः पूर्वमेव शिभावे कृते

अजरे। परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम्। (३१७) **सान्त महतः संयोगस्य।** ६।४।१०॥ सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि-अजराणि। अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस्। ततः संनिपातपरिभाषया न लुक्। अजरसम्-अजरम्। अजरसी-अजरे। अजरांसि-अजराणि। शेषं पुंवत्। 'पद्दन्—' (सू २२८) इति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन्। हृन्दि। हृदा हृद्भ्यामित्यादि। उदानि। उद्ना

तस्य सर्वनामस्थानत्वात् तस्मिन् परे नुम्जरसोः प्राप्तयोः नुमपेक्षया परत्वात् जरस्। ततो झलन्तलक्षणो नुमित्येव व्याख्येयम्। यदि हि जरसादेशात् प्रागेव अजन्तलक्षणो नुम् स्यात्, तदा अजरन् इ इति स्थिते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति न्यायेन जर इत्यस्य जरसि कृते अजरस् न इति स्थिते सान्तसंयोगाभावात् 'सान्त महतः' इति वक्ष्यमाणदीर्घो न स्यादित्यादि शब्देन्दुशेखरे निर्जरशब्दनिरूपणे, अत्र च प्रपञ्चितम्। उभयथापि अजरन् स् इ इति स्थिते नान्तत्वाभावात् 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे अप्राप्ते। **सान्त महतः।** सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति, नोपधायाः इति चानुवर्तते। नेति लुप्तषष्ठीकं पदम्। 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। नकारस्य उपधायाः दीर्घ इति लभ्यते। संयोगस्येत्यवयवषष्ठ्यन्तं नकारे अन्वेति। सान्तेति षष्ठ्यन्तं पृथक्पदम्। आर्षः षष्ठ्या लुक्। सान्तस्येति लभ्यते। तच्च संयोगे अभेदेनान्वेति—सान्तो यः संयोग इति। अत एवासामर्थ्यान्महच्छब्देन तस्य न समासः। महत इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम्। तच्च नकारे अन्वेति। तदाह—**सान्तसंयोगस्येत्यादिना। अजरांसीति।** दीर्घे सति 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः। अत्र उपधाया इति पूर्वत्वमात्रोपलक्षणम्, पारिभाषिकोपधात्वस्यासंभवात्। अथ द्वितीयैकवचने रूपं दर्शयितुमाह—**अमि लुक इति।** अजर अम् इति स्थिते 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् प्राप्तः, तं बाधित्वा तदपवादः 'अतोऽम्' इत्यम्भावः प्राप्तः, तं बाधित्वा 'विप्रतिषेधे परम्' इति परत्वाज्जरस्। **अजरसमिति।** वस्तुस्थितिकथनमेतत्। ननु लुगपवादस्याम्भावस्य जरसादेशेन बाधितत्वात् 'अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायेन अमो लुक् कुतो न स्यादित्यत आह—**तत इति।** ततो न लुगित्यन्वयः। जरसादेशानन्तरं अमो लुङ्न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**संनिपातेति।** अम्संनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य जरसः तल्लुकि निमित्तत्वाभावादिति भावः। **शेषं पुंवत्।** अजरसा-अजरेण। अजरसे-अजराय। अजरसः-अजरात्। अजरसः-अजरस्य। अजरसोः-अजरयोः। अजरसि-अजरे।

हृदयोदकास्यशब्दाः सुढि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—**पद्दन्निति। हृन्दीति।** हृदयशब्दात् शसः शिभावे हृदादेशे 'नपुंसकस्य झलचः' इति

उदभ्यामित्यादि। आसानि। आस्ना आसभ्यामित्यादि। मांसि। मांसा मान्भ्यामित्यादि। वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम्। अत एव भाष्ये 'मांस्पचन्या उखायाः' इत्युदाहृतम्। अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न। 'पद्दन्—' (सू २२८) इत्यत्र हि 'छन्दसि' इत्यनुवर्तितं वृत्तौ। तथापि 'अपो भि' (सू ४४२)

अकारात् परतो नुमि 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे तस्य परसवर्णे नकारे रूपम्। **इत्यादीति**। हृदे। हृदः। हृदः। हृदोः। हृदाम्। हृदि। हृदोः। हृत्सु। हृदभाववपक्षे ज्ञानवत्। उदकशब्दः सुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—**उदानीति**। शसः शिभावे उदन्नादेशे 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। 'अल्लोपोऽन' इति तु न। शेः सर्वनामस्थानत्वात्। **उदनेति**। उदक आ इति स्थिते उदन्नादेशे अल्लोपः। **उदभ्यामिति**। उदन्नादेशे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः, 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात्। **इत्यादीति**। उद्ने। उद्नः। उद्नः। उद्नोः। **उदनि—उद्नि**। उद्नोः। उदन्नभावपक्षे ज्ञानवत्। आस्यशब्दःसुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—**आसानीत्यादि**। उदन्नादेशवद्रूपाणि। **इत्यादीति**। आस्ने। आस्नः। आस्नः। आस्नोः। आस्नि—आसनि। आस्नोः। आससु आसन्नभावपक्षे ज्ञानवत्। मांसशब्दोऽपि सुटि ज्ञानवत्। 'मांसपृतनासानूनाम्' इति शसादौ मांस् आदेशः। अत्र नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति कृतानुस्वारस्य निर्देशः। अत एवाह—**मान्भ्यामिति**। मांस्आदेशे सकारस्य संयोगान्तलोपे सति निमित्तापायात् अनुस्वारनिवृत्तौ रूपम्। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न लोपो न।

अथ सुब्यपि हृदाद्यादेशं साधयितुमाह—**वस्तुतस्त्वति**। **इत्युक्तमिति**। 'ककुद्दोषणी' इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वम् अजन्तपुंलिङ्गाधिकारे स्वयमुक्तमित्यर्थः। ननु प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेऽपि प्रत्ययत्वेन सादृश्यविवक्षायां प्रथमैकवचने हृत् इति प्रयोगोऽनुपपन्नः, सोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणस्याप्यभावात् तदनित्यत्वाश्रयणे च मानाभावादित्यत आह—**अत एवेति**। **मांस्पचन्या इति**। पच्यते अस्यामुखायामिति पचनी। अधिकरणे ल्युट्, अनादेशः। टित्वात् ङीप्। मांसस्य पचनीति षष्ठीसमासः। अत्र ङसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे प्रत्ययपरत्वाभावात् मांस् आदेशो न स्यात्। अतो हृदाद्यादेशविधौ 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वमाश्रीयत इत्यर्थः। ननु मांस्पचन्या इत्यत्र अन्तर्वर्तिनं ङसं लुप्तमाश्रित्य मांस् इत्यस्यास्ति पदत्वम्, 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययधर्मत्वेन केवलाङ्गधर्मत्वाभावेन अत्र 'न लुमता' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अन्यथा राजपुरुष इत्यत्र कथं नलोपः। ततश्चात्र सकारस्य संयोगान्तलोपो दुर्वार इत्यत आह—**भत्वात् संयोगान्तलोपो नेति**। ननु यजादिस्वादिप्रत्यये परे विधीयमनायाः भसंज्ञायाः केवलाङ्गधर्मत्वात् तत्र लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथमिह भसंज्ञेत्यत आह—**अयस्म-**

इत्यत्र 'मासश्छन्दसि' (वा ४६३४) इति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचित् इति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या' इति बोध्यम् । इत्यदन्ताः ॥ (३१८) ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १।२।४७ ॥ क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातपरि-

---

यादित्वेनेति । मांस्आदेशस्य अयस्मयादिगणपठितत्वात् 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वमित्यर्थः । शङ्कते—पद्दन्नित्यत्रेति । पद्दन् इति सूत्रे 'शीर्षन् छन्दसि' इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तिः वृत्तिग्रन्थे प्रदर्शितेत्यर्थः । ततश्च वैदिकप्रक्रियायामेव तदुपन्यासो युज्यत इत्याक्षेपः । परिहरति—तथापीति । 'पद्दन्नो' इति सूत्रे छन्दोग्रहणानुवृत्तावपि लोकेऽपि क्वचिदित्यन्वयः । कुतो लोकेऽपि प्रयोग इत्यत आह—अपो भीत्यादीति । 'अपो भि' इति सूत्रम् । अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः । तत्रास्ति वार्तिकम्—'मासश्छन्दसि' इति । मास् इत्यस्य तकारः स्यात् भादिप्रत्यये परे छन्दसि इति तदर्थः । ऋग्वेदे 'माद्भिः शरद्भिः' इत्यादिमन्त्रमुदाहरणम् । यदि 'पद्दन्' इति छन्दोमात्रविषयं स्यात् तदा मास् इत्यादेशस्य छन्दोमात्रविषयत्वादलौकिकत्वात् मांसश्छन्दसीति सस्य तकारविधौ छन्दोग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतो लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या 'पद्दन्'इत्यस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिमनुसृत्य पदाद्यादेशाः प्रयोक्तुं योग्या इत्यर्थः।इत्यदन्ताः॥

अथ आदन्ता निरूप्यन्ते । श्रियं पातीति श्रीपाशब्दो विश्वपाशब्दवत् विजन्तः क्विबन्तो वा । तस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वविधानमाह—ह्रस्वो नपुंसके । ह्रस्वश्रुत्या उपस्थितेन अच इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—क्लीब इत्यादिना । नच कुले इति द्विवचने एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अजन्तप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, अर्थवदधातुः इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ पुनः प्रातिपदिकग्रहणेन अन्तवद्भावतः प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वाभावबोधनात् । ज्ञानवदिति । ह्रस्वविधानात् दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः । जश्शसोः शिः श्रीपाणीति रूपम्, भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वप्रवृत्तेः । श्रीपेण, इनादेशे गुणे तस्य पूर्वान्तत्वादुत्तरपदस्य एकाच्त्वात् स्यादेव णत्वम् । श्रीपायेति । श्रीपाशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे ङेर्यादेशे 'सुपि च' इति दीर्घे रूपम् । संनिपातपरिभाषा तु कष्टायेति निर्देशात् न प्रवर्तत इति प्रागुक्तम् । नन्वत्र ह्रस्वत्वे कृतेऽपि प इत्यस्य एकदेशविकृतन्यायेन धातुत्वानपायात् दीर्घे कृते आकारान्तत्वाच्च 'आतो धातोः' इत्याल्लोपः स्यात्, यादेशस्य स्वतो यकारादितया स्थानिवत्त्वेन स्वादिप्रत्ययतया च तस्मिन् परे भत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह—अत्र संनिपातेति । ननु उपजीव्यविघातकं प्रति उपजीवकं निमित्तं न भवतीति संनिपातपरिभाषया लभ्यते । प्रकृते च अदन्तमुपजीव्य प्रवृत्तस्य यादेशस्य आल्लोपं प्रति कथं न निमित्तत्वम् । यादेशस्य आकारमुपजीव्य

भाषया 'आतो धातोः' (सू २४०) इत्याकारलोपो न। इत्यादन्ताः ॥ (३१९) **स्वमोर्नपुंसकात्**। ७।१।२३॥ क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि। (३२०) **इकोऽचि विभक्तौ**। ७।१।७३॥ इगन्तस्य क्लबिस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ। वारिणी। वारीणि। 'न लुमता—' (सू २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः। हे वारे-हे वारि। 'आङो ना—' (सू २४४)

प्रष्ठत्त्वाभावेन आकारलोपं प्रति निमित्तत्वे बाधकाभावादिति चेत्, मैवम्—यादेशस्तावत् ह्रस्वमवर्णमुपजीव्य प्रवर्तते, तद्विधावतः इत्यनुवृत्तेः। ततश्च ह्रस्वत्वमवर्णत्वं च समुदितं यादेशस्य उपजीव्यम्। तत्र कष्टायेति निर्देशात् संनिपातपरिभाषां बाधित्वा कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वत्वांश एव निवृत्तः। अवर्णत्वांशस्त्वनुवृत्त एव। तस्याप्याल्लोपेन निवृत्तौ उपजीव्यविघातः स्यादेवेति भवेदेव संनिपातपरिभाषाविरोधः। अतो न भवत्याल्लोप इति कौस्तुभे समाहितम् 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र। वस्तुतस्तु आतो धातोरित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त एवाकारान्तधातुर्गृह्यते। इह तु पाधातोर्ह्रस्वत्वे तु पुनर्दीर्घे सति अवगम्यमानं पास्वरूपं लाक्षणिकमेवेति न तस्यात्र ग्रहणमित्यास्तां तावत्। इत्यादन्ताः ॥

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते। अथ वारिशब्दप्रक्रियां दर्शयितुमाह। **स्वमोर्नपुंसकात्**। 'षड्भ्यो लुक्' इत्यतो लुगित्यनुवर्तत इत्याह—**क्लीबादित्यादिना**। **वारीति**। सोरमश्च लुकि रूपम्। नच 'आदेः परस्य' इति अमः अकारस्यैव लुक् स्यात्। न तु मकारस्यापीति शङ्क्यम्, प्रत्ययस्य लोप एव हि लुगित्युच्यते। अम् इति समुदाय एवेह प्रत्ययः नतु तदेकदेशभूतमकारमात्रम्। अतो लुगमः सर्वादेश एव भवति। **इकोऽचि**। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते। 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यतो नपुंसकस्येत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतम् इकः विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**इगन्तस्येत्यादिना**। **अचि विभक्ताविति**। अजादौ विभक्ताविल्यर्थः। 'इकोऽचि सुपि' इत्येव सुवचम्। विभक्तौ किम्। मधु मधं तस्येदं माधवम्। अणि परे नुमि टिलोपे माधमिति स्यात्। **वारिणी इति**। वारि औ इति स्थिते शीभावे नुमि 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वे रूपम्। **वारीणि इति**। जश्शसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे णत्वे रूपम्। हे वारि सु इत्यत्र सोर्लुकि प्रक्रियां दर्शयति—**पक्ष इति**। ह्रस्वस्य गुण इति सम्बुद्धिनिमित्तको गुणः कदाचिद्भवतीत्यर्थः। नन्विह सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथं गुण इत्यत आह—**न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वादिति**। अत्र च 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यत्राज्ग्रहणं ज्ञापकम्। हलादिषु भ्यामादिषु सत्यपि नुमि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति तस्य लोपसम्भवादचीति व्यर्थम्। न च सम्बुद्धिव्यावृत्त्यर्थं अज्ग्रहणम्। तत्र नुमि सति 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधे सति नकारश्रवणप्रसङ्गादिति वाच्यम्, सम्बुद्धेर्लुका

वारिणा । 'घेर्ङिति' (सू २४५) इति गुणे प्राप्ते 'वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७३) । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुट् । 'नामि' (सू २०६) इति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् । (३२१) **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य** । ७।१।७४ ॥ प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये-अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृक्षः, तत्फलं पीलु

लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावेन तत्र नुमः प्राप्तेरेवाभावात् । 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वे तु सम्बुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुमज्ग्रहणम् अर्थवदिति भवत्यज्ग्रहणं 'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वे लिङ्गमित्याहुः । अत एव 'इकोचि' इति सूत्रे हे त्रपो इति 'एङ्ह्रस्वात्' इति सूत्रे हे त्रपु इति च भाष्यं संगच्छते । **आङो नेति** । रूपे विशेषाभावेऽपि नुमपेक्षया परत्वेन नाभावस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । ङसिङसोर्विशेषमाह—**घेरिति** । नुमं बाधित्वा परत्वात् गुणे प्राप्ते इत्यर्थः । **वृद्ध्यौत्त्वेति** । वार्तिकम् । वृद्ध्यादीनां क्रमेण गावौ हरौ क्रोष्ट्रा हरये इत्यवकाशः । नुमोऽवकाशः वारीणि इति । अतिसखीनि इत्यत्र जश्शसोः 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णित्वाद्वृद्धिः परत्वात् नुमं बाधित्वा प्राप्ता । वारिणि इत्यत्र ङौ तु 'अच्च घेः' इत्यौत्त्वं प्राप्तम् । प्रियक्रोष्टूनि इत्यत्र जश्शसोः तृज्वत्त्वं प्राप्तम् । वारिशब्दात् ङयादौ गुणः प्राप्तः । अत्र पूर्वविप्रतिषेधान्नुमेवेत्यर्थः । **वारिणे इति** । ङयि गुणं बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम् । **वारिण इति** । ङसिङसोर्गुणं बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम् । **वारिणोरिति** । ओसि यणं बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम् । वारि आमित्यत्र परत्वान्नुटं बाधित्वा नुमि प्राप्त आह—**नुमचिरेति नुडिति** । नुम्नुटोः को विशेष इत्यत आह—**नामीति** । **दीर्घ इति** । नुमि तु सति तस्याङ्गभक्तत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न स्यादिति भावः । **वारिणीति** । ङौ 'अच्च घेः' इत्यौत्त्वं परमपि बाधित्वा 'वृद्ध्यौत्त्व' इति पूर्वविप्रतिषेधान्नुम् ।

न विद्यते आदिः उत्पत्तिः यस्य सः अनादिः ईश्वरः । अनादिः अविद्या । अनादि ब्रह्म । त्रिलिङ्गोऽयं विशेष्यनिघ्नः । तस्य नपुंसकत्वे प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि । टादिषु अचि विशेषमाह—**तृतीयादिषु** । भाषितः पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत् भाषितपुंस्कं तदस्यास्तीति अर्शआद्यच् । शब्दस्वरूपम्, विशेष्यम् । पुंस्त्वे नपुंसकत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतः इकोऽचीति नपुंसकस्य झलचः' इत्यतो नपुंसकस्येति चानुवर्तते । षष्ठी च प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह—**प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इत्यादिना** । **पुंवद्वेति** । गालवग्रहणादिति भावः । **अचीति** । अजादावित्यर्थः । पुंवत्त्वे ह्रस्वनुमोरभावः फलति । घटपटादिरूपेणैव तत्तद्व्यक्तिं प्रत्याययन्ति, नतु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिरूपेणेति निर्विवादम् । ततश्च यद्विशेषणं पुरस्कृत्य घटादिशब्दाः तत्तद्व-

तस्मै पीलुने। अत्र न पुंवत्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्। (३२२) अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। ७। १। ७५॥ एषामनङ् स्याट्टादावचि, स चोदात्तः। 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४)। दध्ना। दध्ने। दध्नः। दध्नः दध्नोः दध्नाम्। दध्नि-दधनि। दध्नोः। शेषं वारिवत्। एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि। तदन्तस्याप्यनङ्। अतिदध्ना। ॥ इति इदन्ताः॥ सुधि सुधिनी सुधीनि। हे सुधे-हे सुधि। सुधिया-सुधिना। सुधियाम्-सुधीनाम्। प्रध्या-प्रधिना। ॥ इति ईदन्ताः॥

क्विषु प्रयुज्यन्ते तद्विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युच्यते। वाच्यतावच्छेदकमिति यावत्। एवंच नपुंसकत्वे लिङ्गान्तरे च यस्य एकमेव वाच्यतावच्छेदकं तत् शब्दस्व रूपं भाषितपुंस्कशब्देन विवक्षितम्। अनादिशब्दश्च उत्पत्त्यभावात्मकमनादित्वं पुरस्कृत्य स्त्रीपुंनपुंसकतत्तद्व्यक्तिप्रत्यायक इति भवति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कता। अतस्तस्य टादावचि पुंवत्त्वविकल्प इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**अनादये अनादिने इति**। पुंवत्त्वे नुमः अप्रवृत्तेः 'घेर्ङिति' इति गुणः। पुंवत्त्वाभावे तु नुमिति भावः। **इत्यादीति**। अनादेः—अनादिनः। अनाद्योः—अनादिनोः। आमि तु अनादीनामित्येव। **शेषं वारिवदिति**। प्रथमाद्वितीययोः भ्यामादौ हलि च वारिवदित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इत्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह—**पीलुर्वृक्ष इत्यादि**। यदा वृक्षविशेषः पीलुशब्दवाच्यः तदा पुंलिङ्गः पीलुशब्दः। यदा पीलुजन्यफलं पीलुशब्दवाच्यं तदा नपुंसकलिङ्गः। 'फले लुक्' इत्यणो लुक्। अत्र फले वाच्ये पुंवत्त्वं नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति**। वृक्षत्वव्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलुत्वं वृक्षविशेषे वाच्ये प्रवृत्तिनिमित्तम्। फलविशेषे तु वाच्ये फलत्वव्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यर्थः। तदुक्तम्—'पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने नतु पीलवे। वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः।' इति।

अस्थि, दधि, सक्थि[1], अक्षि एतेषां प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि। टादावचि विशेषमाह—**अस्थिदधि**। तृतीयादिष्विति। अचीति चानुवर्तते। तदाह—**एषामित्यादिना**। नुमोऽपवादः। अनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः। ङित्वादन्तादेशः। **दधनि दध्नि इति**। 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्प इति भावः। **तदन्तस्यापीति**। अङ्गत्वादिति भावः। **अतिदध्नेति**। दधि अतिक्रान्तं कुलमतिदधि। अत्रापि नपुंसकस्येति संबध्यते। ततश्च धाञः 'आदृगमहन' इति किप्रत्यये दधिशब्दस्य पुंस्त्वे दधिनेत्येव। नपुंसकस्येति श्रूयमाणमस्थ्यादिभिरेवान्वेति। तेनातिदध्ना ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धम्। इति इदन्ताः।

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते। सु ध्यायतीति सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे

---

१ सक्थि ऊरुः। 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः।

मधु मधुनी मधूनि । हे मधो–हे मधु । एवमम्ब्वादयः । सानुशब्दस्य स्नुः वा । स्नूनि–सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे–प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । 'नुम-

---

सुधीशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे वारिवद्रूपाणीत्याह । **सुधि सुधिनी** इत्यादि । परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यत इति भावः । **सुधिया सुधिनेति** । सुध्यातृत्वस्य शोभनज्ञानवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंसि नपुंसके च एकत्वात् पुंवत्त्वविकल्पः । एवं प्रधीशब्दः । तत्र 'न भूसुधियोः' इति निषेधाभावात् 'एरने-काचः' इति यण् । इति ईदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । **मध्विति** । 'मधु मद्ये पुष्परसे' 'मधुर्वसन्ते चैत्रे च' इति कोशान्मधुशब्दस्य पुंनपुंसकयोः मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्त-भेदात् न पुंवत्त्वविकल्पः । मृद्वीकाविकारवाचिनो मधुशब्दस्य तु नित्यनपुंसकत्वान्न पुंवत्त्वमिति विवेकः । **सानुशब्दस्य स्नुः वेति** । 'पद्दन्' इति सूत्रे 'मांसपृत-नासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः' इति वार्तिकादिति शेषः । **स्नूनि सानूनीति** । शसि रूपम् । शसादावेव स्नुविधिः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वे सुप्यपि स्नुर्भवति । अस्य च 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इति पुंनपुंसकत्वात् भाषितपुंस्कत्वादस्त्येव पुंवत्त्वविकल्पः । **प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी इति** । प्रियः क्रोष्टा यस्येति विग्रहः। असर्वनामस्थानत्वान्न तृज्वत्त्वम् । अथ जश्शसोः शिभावे सति सर्वनामस्थानत्वात् नुमं बाधित्वा परत्वात् तृज्वत्त्वे प्राप्ते आह—**तृज्वद्भावादिति** । 'वृद्धयौत्त्व' इति वार्तिकादिति भावः । **प्रियक्रोष्टूनीति** । जश्शसोः शिभावे नुमि सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे रूपम् । नच नित्यत्वादेव नुम् सिद्धेः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम्, नित्यत्वान्नुमि कृतेऽपि 'तदागमाः' इति न्यायेन 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यस्य नुम्वि-शिष्टस्य ग्रहणापत्तौ पुनस्तृज्वत्त्वापत्तेः । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुमि कृते तु न पुनस्तृज्वत्त्वम्, 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादि-त्यलम् । **पुंवत्पक्षे इति** । तत्रापि तृज्वत्त्वपक्ष इत्यर्थः । **प्रियक्रोष्ट्रेति** पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वे च सति रूपम् । अनपुंसकत्वान्न नुम् । **प्रियक्रोष्टुनेति** । पुंवत्त्वे, तद-भावे च तृज्वत्त्वाभावे रूपम् । पुंवत्त्वाभावपक्षेऽपि नुमं बाधित्वा परत्वान्नात्वमेव । **प्रियक्रोष्ट्रे इति** । पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वे यण् । अनपुंसकत्वान्न नुम् । **प्रियक्रोष्टवे इति** । पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वाभावे रूपम् । **अन्यत्रेति** । पुंवत्त्वाभावपक्ष इत्यर्थः । **प्रियक्रोष्टुनेति** । पुंवत्त्वतृज्वत्त्वयोरभावे रूपम् । तथा ङयि त्रीणि रूपाणि । एवं ङसिङसोः । प्रियक्रोष्टुः प्रियक्रोष्टोः प्रियक्रोष्टुनः । प्रियक्रोष्ट्रोः–प्रियक्रोष्ट्रोः–प्रियक्रोष्टुनो । आमि विशेषमाह—**नुमचिरेति नुडिति** । तृज्वत्त्वं नुमं च बाधित्वेति शेषः । पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुट् । पुंवत्त्वाभावे तु तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुम्, तदपि

चिर—'(वा ४३७४) इति नुट्। प्रियक्रोष्टूनाम्। इत्युदन्ताः॥ सुलु सुलुनी सुलूनि। पुनस्तद्वत्। सुल्वा-सुलुना। ॥इत्यूदन्ताः॥ धातृ धातृणी धातॄणि। हे धातः-हे धातृ। धात्रा धातृणा। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः। ॥इत्यृदन्ताः॥ (३२३) एच इग्घ्रस्वादेशे। १।१।४८॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एचः इगेव स्यात्। प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि। प्रद्यु-

---

बाधित्वा नुडिति विवेकः। प्रियक्रोष्टरि-प्रियक्रोष्टौ-प्रियक्रोष्टुनि। भ्यामादौ हलि मधुवत्। इत्यूदन्ताः।

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते। सुल्विति। सुष्ठु लुनातीति क्विप्। 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः। **सुलुनी इति।** 'ओः सुपि' इति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। **सुल्वेति।** शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमेकमिति पुंवत्त्वविकल्पः। पुंवत्त्वे ह्रस्वाभावेनाघित्वात् नाभावो न। नुमभावश्च। 'ओः सुपि' इति यण्। पुंवत्त्वाभावपक्षे तु यणं बाधित्वा नुम्। ङेप्रभृतिषु तु पुंवत्त्वाभावे 'वृद्ध्यौत्व' इति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि सुलुने, पुंवत्त्वे तु सुल्वे इत्यादि रूपद्वयम्। इत्यूदन्ताः॥

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते। धातृ इति। दधातीति धातृ। 'न लुमता' इति निषेधादनङ् न। **धातृणी इति** 'इकोऽचि' इति नुमि 'ऋवर्णान्नस्य' इति णत्वम्। **धातॄणि इति।** जश्शसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे णत्वम्। 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वात् संबुद्धिनिमित्तको ह्रस्वस्य पक्षे गुण इत्याह—**हे धातः-हे धातृ इति।** धारणकर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् टादावचि पुंवत्त्वविकल्प इत्याह—**धात्रा-धातृणा इति।** धात्रे-धातृणे। धातुः-धातृणः। धात्रोः-धातृणोः। 'नुमचिर' इति नुट्। धातॄणाम्। धातरि-धातृणि। इत्यृदन्ताः॥

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते। प्रकृष्टा द्यौः यस्येति बहुव्रीहौ प्रद्योशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः प्राप्नुवन् एचां ह्रस्वाभावात् तेषां द्विस्थानत्वेन अ, इ, उ, ऋ, लृ, इत्येतेषां ह्रस्वानामन्तरतमत्वाभावात् अन्यतरस्थानसाम्याश्रयेण अवर्णादिषु यस्य कस्यचिदनियमेन पर्यायेण वा प्राप्ताविदमारभ्यते। **एच इक्।** आदिश्यत इत्यादेशः। कर्मणि घञ्। तस्य ह्रस्वपदेन सह कर्मधारयः। विशेष्यस्यार्षः पूर्वनिपातः। आदेशः इति निर्धारणसप्तमी। सौत्रमेकवचनम्। तदाह—**आदिश्यमानेष्वित्यादिना।** मध्ये इत्यपपाठः, तद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यात्। **इगेवेति।** तेन अकारव्यावृत्तिः फलतीति भावः। यद्यपीकश्चत्वारः एचोऽप्येवम्। तथापि स्थान्यादेशानां यथासंख्यं न भवति। न ह्ययमपूर्वविधिः किन्तु नियमविधिः। यथाप्राप्तमेव नियम्यते। एचां हि पूर्वभागः अवर्णसदृशः। उत्तरभागस्तु इवर्णोवर्णसदृशः। तत्र पूर्वभागसादृश्यमवर्णस्यास्ति। तस्य च इग्ग्रहणेन निवृत्तौ इवर्णसादृश्यमात्रमादाय एकारस्य ऐकारस्य च इवर्णः, उवर्णसादृश्यात् ओकारस्य औकारस्य च उवर्णः इति व्यवस्था न्यायप्राप्ता। यथाप्राप्तमेव च नियम्यत इति न

नेत्यादि। इह न पुंवत्। यदिगन्तं प्रद्यु इति, तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात्। एवमग्रेऽपि। ॥ इत्योदन्ताः ॥ प्ररि प्ररिणी प्ररीणि। प्ररिणा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'रायो हलि' (सू २८६) इत्यात्वम्। प्राराभ्याम् प्रराभिः। 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुड्यात्वे प्रराणाम् इति माधवः। वस्तुतस्तु संनिपातपरिभाषया नुड्यात्वं न। 'नामि' (सू २०६) इति दीर्घस्यारम्भसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधत इत्युक्तम्। प्ररीणाम्। ॥ इत्यैदन्ताः ॥ सुनु सुनुनी सुनूनि। सुनुना। सुनुने इत्यादि। ॥ इत्यौदन्ताः ॥

॥ इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

यथासंख्यम्। ततश्च प्रद्योशब्दे ओकारस्य उकारः ह्रस्व इत्यभिप्रेत्योदाहरति—प्रद्यु इत्यादि। ननु पुंनपुंसकयोः प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वमेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति टादौ पुंवत्त्वविकल्पः कुतो नेत्यत आह। इह न पुंवदिति। कुत इत्यत आह—यदिगन्तमिति। प्रद्योशब्दः ओदन्तः पुंसि। प्रद्युशब्दस्तु उदन्तो नपुंसके। तथाच पुंसि प्रद्योशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि नपुंसके प्रद्युशब्दस्य तदपेक्षया भिन्नत्वेन भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवत्त्वमित्यर्थः। केचित्तु पुंसि यः प्रद्योशब्दः ओदन्तः स एवेदानीं नपुंसकः, तस्य ह्रस्वान्तत्वेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अतः पुंवत्त्वविकल्पोऽस्त्येवेत्याहुः। एवमग्रेऽपीति। प्ररि, सूनु इत्यादावपीत्यर्थः। इत्योदन्ताः।

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते। एकारान्तस्योदाहरणं तु स्मृतः इः येन सः स्मृतेः। सु शोभनः स्मृतेर्यस्य तत् सुस्मृति इत्यादि बोध्यम्। प्ररीति। प्रकृष्टः राः धनं यस्य इति बहुव्रीहौ प्ररैशब्दः। तस्य नपुंसकह्रस्वत्वेन इकारः। सुटि वारिवत्। सोर्लुप्तत्वात् 'रायो हलि' इत्यात्वं न, टादावचि पुंवत्त्वविकल्पः प्रद्युशब्दवत्। भ्यामादौ हलि विशेषमाह—रायो हलीत्यात्वमिति। ननु रैशब्दस्य ऐदन्तस्य विहितमात्वं कथमिदन्तस्येत्यत आह—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति। आमि विशेषमाह—नुमचिरेति। नुटि 'रायो हलि' इत्यात्वे प्रराणामित्यन्वयः। ननु प्ररि आमिति स्थिते नुटं बाधित्वा परत्वान्नुमि तस्याङ्गभक्तत्वात् हलादिविभक्त्यभावात् कथमात्वमित्यत आह—नुमचिरेति। पूर्वविप्रतिषेधान्नुमं बाधित्वा नुड्यात्वं निर्बाधमिति भावः। संनिपातेति। ह्रस्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमात्वं प्रति निमित्तत्वासंभवात् इति भावः। ननु

---

१ पुंसि क्लीबे च समानशक्यतावच्छेदकत्वे सति समानशक्तावच्छेदकस्यैव तृतीयादिषु पुंवत्त्वविधानेन प्रकृते समानशक्तावच्छेदकत्वरूपसमानानुपूर्वीकत्वाभावान्न पुंवत्त्वमिति भावः।

अथ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । ११ ।

(३२४) हो ढः । ८।२।३१॥ हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे । लिट्-लिड्, लिहौ, लिहः । लिहम् लिहौ लिहः । लिहा लिड्भ्याम् इत्यादि । लिट्त्सु-लिट्सु ।

(३२५) दादेर्धातोर्घः । ८।२।३२॥ उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते

तर्हि ह्रस्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तद्विघातकं 'नामि' इति दीर्घं प्रति कथं निमित्तत्वमित्यत आह—**नामीति दीर्घास्त्वति** । इत्युक्तमिति । रामशब्दाधिकारे इति शेषः । इत्यैदन्ताः ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । सुशोभना नौर्यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः उकार इति मत्वाह—**सुनु इति** । इत्यौदन्ताः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां अजन्तनपुंसकलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ हकारान्ता निरूप्यन्ते । तत्र वर्णसमाम्नायक्रममनुसृत्य हकारान्तमादौ निरूपयितुमाह—**हो ढः** । ह इति षष्ठ्यन्तम् । 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—**हस्येति** । **झलीति** । झलि परतः पूर्वस्य हकारस्य, पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य चेत्यर्थः । नच डकार एव कुतो न विहित इति वाच्यम्, 'वा द्रुह' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । **पदान्तत्वादिति** । सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य झल्परत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **लिडिति** । 'लिह आस्वादने' क्विप् । हल्ङ्यादिना सुलोपः । हस्य ढत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः । **लिड्भ्यामिति** । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वमिति भावः । **इत्यादीति** । लिड्भिः । लिड्भ्यः । लिहे लिहः । लिहः । लिहोः । लिहाम् । **लिट्त्सु इति** । लिह् सु इति स्थिते हस्य ढः । तस्य जश्त्वेन डः । 'खरि च' इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'डः सि' इति धुट् । ततो डस्य चर्त्वेन टः । धुटश्चर्त्वसंपन्नस्य तकारस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति न भवति । 'न पदान्तात्' इति तकारस्य ष्टुत्वं न । **लिट्सु इति** । धुडभावे रूपम् । हस्य ढः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य चर्त्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति न । 'न पदान्तात्' इति सस्य न ष्टुत्वमिति भावः ।

दुह्धातोः क्विबन्तात्सुलोपे दुह् इत्यत्र ढत्वे प्राप्ते ढत्वं क्वचिदपवदति—**दादेर्धातोः** । 'हो ढः' इत्यतः ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । झलि इति पदस्येति, अन्ते इति च पूर्ववदनुवर्तते । धातोरित्यावर्तते । एकं धातुग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तं

च। उपदेशे किम्। अधोक् इत्यत्र यथा स्यात्। दामलिहमात्मनः इच्छति दामलिह्यति। ततः क्विपि दामलिट्। अत्र मा भूत्। (३२६) **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः** । ८।२।३७॥ धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च। एकाचो धातोः इति सामानाधिकरण्येनान्वये इह न स्यात्। गर्दभमाचष्टे गर्दभयति। ततः क्विप्, णिलोपः।

हकारेऽन्वेति—धातोरवयवस्य हस्येति। दादेरित्येतत्तु धातोरित्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वेति। दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः, धातोरिति द्वितीयं धातुग्रहणं तु धातोरुपदेशकालं लक्षयति। ततश्च फलितमाह—**उपदेशे इत्यादिना**। धातूपदेशकाले यो दकारादिर्धातुः तदवयवस्य हस्येत्यर्थः। आवृत्तधातुग्रहणलब्धोपदेशग्रहणस्य फलं पृच्छति—**उपदेशे किमिति**। **अधोगिति**। 'दुह प्रपूरणे' लङ्, अडागमः, तिप्, शप्, तस्य लुक्, लघूपधगुणः, हल्ङ्यादिना तिपो लोपः, 'दादेः' इति हस्य घः, 'एकाचो बशः' इति भष्भावेन दकारस्य धकारः। 'वाऽवसाने' इति चर्त्वजश्त्वे इति भावः। **यथा स्यादिति**। यथेति प्राप्तियोग्यतायाम्। घत्वमत्र प्राप्तियोग्यम्, तच्च उपदेशग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः। घत्वप्रवृत्तिवेलायां दुहधातोर्दकारादित्वं नास्ति, कृते अडागमे 'तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इत्यकारादित्वात्। अतोऽत्र घत्वं न स्यादित्यव्याप्तिः स्यात्। उपदेशग्रहणे तु नायं दोषः, घत्वप्रवृत्तिवेलायां दुहेरत्र दकारादित्वाभावेऽपि धातूपदेशकाले दादित्वादिति भावः। तदेवमव्याप्तिपरिहारफलमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारफलमाह—**दामेति**। ग्रीवासु गवादिपशुबन्धनार्थरज्जुपर्यायो दामशब्दः। 'लिह आस्वादने' दाम लेढीति दामलिट्। तमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् तिपि शपि दामलिह्यतीति रूपम्। **ततः क्विपीति**। क्यजन्तात् कर्तरि क्विपि अल्लोपे यलोपे च दामलिह्शब्दात् सोर्लोपे 'होढः' इति ढत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पे दामलिट्-दामलिड् इति रूपमित्यर्थः। **अत्र मा भूदिति**। माङि लुङ्। सर्वलकारापवादः। अत्र घत्वं न भवेदित्येतदर्थमप्युपदेशग्रहणम्। कृते तु तस्मिन् घत्वमत्र न भवति। धातूपदेशे दामलिह् इति सुब्धातोःपाठाभावादिति भावः।

तथा च प्रकृतोदाहरणे सौ दुघ् इति स्थिते। **एकाचो बशो**। स् च ध्व् च स्ध्वौ तयोरिति विग्रहः। बश इति स्थानषष्ठी। एकाच इत्यवयवषष्ठी। एकः अच् यस्येति विग्रहः। झषन्तस्येत्यस्य शब्दस्येति विशेष्यम्। एकाचकस्य झषन्तशब्दस्यावयवो यो बश् तस्य भष् स्यादित्यन्वयः। 'दादेर्धातोः' इत्यतो धातोरित्यवयवषष्ठ्यन्तमनुवर्तते। तच्च झषन्तशब्देनान्वेति। पदस्येत्यधिकृतम्। 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते चेत्यनुवर्तते। तदाह—**धातोरवयव इत्यादिना**। ननु संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्याश्रयणस्यान्याय्यत्वात् एकाच् झषन्तो यो धातुः तदवयवस्य बश इत्येवान्वय उचित इत्यत आह—**एकाचो धातोरि-**

गर्धप्। झलीति निवृत्तम् स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात्। तेनेह न। दुग्धम्। दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। धुक्—धुग्, दुहौ, दुहः। षत्वचर्त्वे। धुक्षु। (३२७) वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्। ८।२।३३॥ एषां हस्य

त्यादि। गर्दभयतीति। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिजन्तस्य 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्तिबादि। ततः क्विबिति। गर्दभि इति णयन्तात् कर्तरि क्विबित्यर्थः। कपावितौ। वेर्लोपः। णिलोप इति। 'णेरनिटि' इत्यनेनेति शेषः। गर्धप् इति। गर्दभ् इत्यस्मात् सुः हल्ङ्यादिलोपः। 'एकाचो बशः' इति दस्य धः। 'वावसाने' इति चर्त्वम्। एकाचो धातोः झषन्तस्येत्यन्वये गर्दभ् इत्यस्य सुब्धातोरनेकाच्त्वात् दकारस्य भष्भावो न स्यात्। धात्ववयवस्य झषन्तस्येत्यन्वये तु दभ् इति एकाचो झषन्तस्य धात्ववयवत्वात् तदवयवस्य दस्य भष्भावो निर्बाध इति भावः। अत्र प्राचीनैः झलीत्यनुवर्तितम्। तदयुक्तमित्याह—झलीति निवृत्तमिति। सामर्थ्यादिति। झलीत्यनुवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः। ननु झलीत्यस्यानुवृत्तिरेवास्तु। स्ध्वोरित्येव न क्रियतामित्यत आह—तेनेति। झलीत्यननुवर्तनेनेत्यर्थः। दुग्धमिति। दुहेः क्तः। कित्वात् न लघूपधगुणः। 'दादेः' इति हस्य घः। 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धः। 'झलांजश् झशि' इति घस्य गः। दुग्धमिति रूपम्। दोग्धेति। दुहेस्तृच्। लघूपधगुणः। 'दादेः' इति हस्य घः। 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः। 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्। 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। हल्ङ्यादिलोपः। 'न लोपः' इति नकारलोपः, दोग्धा इति रूपम्। झलीत्यनुवृत्तौ इहोभयत्रापि घत्वे कृते भष्भावः स्यादिति भावः।

ननु दुहः क्विबन्तात् सोर्लोपे 'दादेः' इति घत्वे कृते दुघ् इति झषन्तमेकाच्कम्। तस्य धातुत्वात् धात्ववयवत्वाभावात् कथमिह दकारस्य भष्भावेन धकारः स्यादित्यत आह—व्यपदेशिद्भावेनेति। विशिष्टः अपदेशः व्यपदेशः मुख्यव्यवहारः, सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी, तेन तुल्यं व्यपदेशिवत्। धातावेव धात्ववयवत्वव्यवहारो गौणः, राहोशिरः इत्यादिवदिति भावः। इदं च 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। धुक्धुगिति। क्विपः प्राक् प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया अनपायात् 'दादेः' इति घत्वे कृते झषन्तत्वात् भष्भावे चर्त्वविकल्प इति भावः। दुहौ दुहः। दुहम् दुहौ दुहः। दुहा। भ्यामादौ 'दादेः' इति घत्वे कृते स्वादिष्विति पदत्वात् पदान्तत्वप्रयुक्तो भष्भावः। 'झलां जशोन्ते' इति जश्त्वम्। धुग्भिः। दुहे धुग्भ्याम् धुग्भ्यः। दुहः। दुहः दुहोः दुहाम्। दुह् सु इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—षत्वेति। घत्वे कृते भष्भावे 'झलां जशोन्ते' इति जश्त्वेन गकारः। तस्य 'खरि च' इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे कृते चर्त्वे धुक्षु इति रूपमिति भावः। द्रुह जिघांसायाम्, मुह वैचित्ये, ष्णुह उद्गिरणे, ष्णिह प्रीतौ एभ्यः क्विबन्तेभ्यः सोर्लोपे द्रुहेर्दादित्वात् ढत्वं बाधित्वा नित्यं घत्वे प्राप्ते इतरेषाम-

वा घः स्याज्झलि पदान्ते च। पक्षे ढः। ध्रुक्-ध्रुग्-ध्रुट्-ध्रुड्, द्रुहौ, द्रुहः। ध्रुग्भ्याम्-ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु-ध्रुट्त्सु-ध्रुट्सु। एवं मुहष्णुहष्णिहाम्। (३२८) इग्यणः संप्रसारणम्। १।१।४५॥ यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात्। (३२९) वाह ऊठ्। ६।४।१३२॥ भस्य वाहः संप्रसारणमूठ्

दादित्वादप्राप्ते घत्वे इदमारभ्यते। वा द्रुह। 'दादेः' इत्यतो घ इत्यनुवर्तते। झलीति पदस्येति अन्ते इति पूर्ववदनुवर्तते। तदाह—**एषामिति**। द्रुहादीनां चतुर्णामित्यर्थः। **ध्रुक्-ध्रुगिति**। घत्वपक्षे भष्भावे चर्त्वविकल्प इति भावः। **ध्रुट्-ध्रुडिति**। घत्वाभावपक्षे ढत्वे 'हो ढः' इति ढत्वे भष्भावे चर्त्वविकल्पः। अत्र भष्भावार्थमेव 'हो ढः' इति सूत्रे ढ एव विहितः, नतु डः। तथा सति झषन्तत्वाभावात् भष्भावो न स्यात्। अचि सुपि द्रुहम् इत्यादि। **ध्रुग्भ्यामिति**। घत्वपक्षे भष्भावः। **ध्रुड्भ्यामिति**। घत्वाभावपक्षे ढत्वे जश्त्वे रूपम्। एवं भिसि भ्यसि च रूपद्वयम्। द्रुहः। द्रुहः। द्रुहोः द्रुहाम्। **ध्रुक्ष्विति**। घत्वे भष्भावे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम्। **ध्रुट्त्स्विति**। घत्वाभावपक्षे ढत्वे भष्भावे ढस्य जश्त्वे धुटि चर्त्वे डस्य चर्त्वम्। चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति तकारस्य थो न भवति। 'न पदान्तात्' इति ष्टुत्वं न। **ध्रुट्स्विति**। धुडभावे रूपम्। हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वेन टः। **एवमिति**। भष्भाववर्जमिति शेषः।

विश्वं वहतीत्यर्थे 'भजो ण्विः' इत्यतो ण्विरित्यनुवृत्तौ 'वहश्च' इति ण्विः। णकारः इत्। वेर्लोपः। 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। उपपदसमासः विश्ववाह् इति रूपम्। ततस्सोर्हल्ङ्याबिति लोपे 'हो ढः' इति ढत्वे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्पे विश्ववाट्-विश्ववाड्, विश्ववाहौ, विश्ववाहः। विश्ववाहम् विश्ववाहौ इति सुटि रूपाणि सुगमत्वादुपेक्ष्य शसादौ अचि संप्रसारणकार्यं वक्ष्यन् संप्रसारणसंज्ञां दर्शयति—**इग्यणः संप्रसारणम्। यणः स्थाने इति**। व्याख्यानात् स्थानार्थलाभः। 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति तु नेह भवति, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः षष्ठीश्रुतौ सर्वत्र व्याख्यानादेव स्थानार्थलाभसंभवात् 'षष्ठीस्थानेयोगा' इत्येतत् 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्येतदर्थमिति भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च। **संप्रसारणसंज्ञ इति**। ततश्च वसोः संप्रसारणम्, वचिस्वपियजादीनाम् इत्यादौ संप्रसारणश्रुतौ यण्स्थानिक इगुपस्थितो भवति। तत्रान्तरतम्याद्यस्य इकारः, वकारस्य उकारः, रेफस्य ऋकारः, लस्य लृकार इति ज्ञेयम्। **वाह ऊठ्**। 'भस्य' इत्यधिकृतम्। 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते। तच्च ऊठ् इत्यनेनान्वेति। तदाह—**भस्येत्यादिना। संप्रसारणमिति**। तेन वाहो यो

स्यात्। (३३०) **संप्रसारणाच्च** ।६।१।१०८॥ संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। 'एत्येधत्यूठ्सु' (सू ७३)। विश्वौहः। विश्वौहेत्यादि। छन्दस्येव ण्विः इति पक्षे णिजन्ताद्विच्। (३३१) **चतुरनडुहोरामुदात्तः** ।७।१।९८॥ अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे, स चोदात्तः। (३३२) **सावनडुहः** ।७।१।८२॥ अस्य नुम् स्यात्सौ परे। आत् इत्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम्। अतो विशेषवि-

---

यण् वकारस्तस्य ऊठ् इति लभ्यते। संप्रसारणमित्यननुवृत्तौ 'अलोऽन्त्यस्य' इति हकारस्य स्यात्। तदनुवृत्तौ तु ऊठो यण्स्थानिकत्वलाभात् नालोऽन्त्यस्येति भवति। विश्व ऊ आह् अस् इति स्थिते। **संप्रसारणाच्च**। 'इको यणचि' इत्यतः अचीति 'अमि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इति चानुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। तदाह—**संप्रसारणादित्यादिना**। विश्व ऊह् अस् इति स्थिते आद्गुणमाशङ्क्याह—**एत्येधत्यूठ्स्विति**। अनेन गुणापवादो वृद्धिरिति शेषः। विश्वौहः। विश्वौहा। **इत्यादीति**। विश्ववाड्भ्याम् विश्ववाड्भिः। विश्ववाड्भ्यः। विश्वौहे। विश्वौहः। विश्वौहः। विश्वौहोः। विश्वौहाम्। विश्ववाट्सु विश्ववाड्सु।

ननु वहश्चेति ण्विविधौ 'छन्दसि सहः' इत्यतः छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति। तन्मते विश्ववाह्शब्दस्य लोके कथं प्रयोग इत्यत आह—**छन्दस्येव ण्विरिति-पक्षे णिजन्ताद्विजिति**। विश्वं वाहयतीत्यर्थे वाह् इ इति ण्यन्तात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विचि 'नेड्वशि कृति' इति इडभावे णिलोपे अपृक्तलोपे उपपदसमासे विश्ववाह् शब्दो लोके प्रयोगार्हः। किन्तु तस्य ऊठ् न भवति, 'अचः परस्मिन्' इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शसि तस्य भत्वाभावात्। वाहयतेः क्विपि विश्ववाह्शब्दस्य तु ऊठ् निर्बाध एव, 'क्वौ लुप्तम्' इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेन तस्य भत्वानपायात्। अत एव 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति सूत्रे प्रष्ठौहः आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यमिति लौकिकविग्रहवाक्ये प्रष्ठौहः इति प्रयोगः संगच्छते। क्वचित् पुस्तके 'छन्दस्येव ण्विः इति प्रामाणिकाः' इति पठ्यते। 'कव्यपुरीष' इत्याद्युत्तरसूत्रे तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादिति तदाशयः।

अनः शकटं वहतीत्यर्थे अनसि वहेः क्विप् अनसो डश्च इति सस्य डश्च। 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति यजादित्वात् वकारस्य सम्प्रसारणम् उकारः। 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्। अनडुह् इति रूपम्। ततः सुबुत्पत्तिः। अनडुह् स् इति स्थिते। **चतुरनडुहोः**। **अनयोरिति**। चतुरनडुहोरित्यर्थः। **सर्वनामस्थान इति**। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेरिति भावः। आमि मकार इत्। मित्त्वादन्त्यादचः परः। उकारस्य यण् वकारः। अनड्वाह् स् इति स्थिते। **सावनडुहः**। **अस्येति**। अनडुह्शब्दस्येत्यर्थः। **नुम् स्यादिति**। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यतो नुमित्यनुवृत्तेरिति भावः। नुमि मकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। मित्त्वादन्त्यादचः परः। अनड्वान् ह् स् इति स्थितम्। ननु आम्नु-

हितेनापि नुमा आम् न बाध्यते। अमा च नुम् न बाध्यते। सोर्लोपः। नुम्विधिसामर्थ्यात् 'वसुस्रंसु—' (सू २२४) इति दत्वं न। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्च-

---

मौ एतौ मित्त्वादन्त्यादचः उकारात् परौ प्राप्तौ। तत्र 'चतुरनडुहोः इत्याम् सर्वनामस्थाननिमित्तकः सामान्यविहितः। 'सावनडुहः' इति नुम् तु सर्वनामस्थानविशेषे सौ विहितत्वाद्विशेषविहितः। स च निरवकाशत्वात् सामान्यविहितमामं बाधेत, सोरन्यत्राम्विधेश्चरितार्थत्वात्। तथाच अनडुन् इति स्यात्। अनड्वान् इति न स्यात्। किंच सम्बुद्धौ हे अनडुह् स् इति स्थिते 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमागमः आमपवादोऽनुपदमेव वक्ष्यते। तत्र 'सावनडुहः' इति नुमपि प्राप्तः। सच सम्बुद्धावसम्बुद्धौ च विहितत्वात् सामान्यविहितः। 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यम् तु सम्बुद्धावेव विहितत्वात् विशेषविहितः। सच निरवकाशत्वात् सामान्यं नुमं बाधेत, असम्बुद्धौ सौ नुम्विधेश्चरितार्थत्वात्। ततश्च हे अनड्वन्निति न स्यात्। 'हो ढः' इति ढत्वे हे अनड्वढ् इति स्यादित्याशङ्क्याह—**आदित्यधिकारादित्यादि नुम् न बाध्यत इत्यन्तम्**। 'सावनडुहः' इति नुम्विधौ तावत् 'आच्छीनद्योः' इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। अतः अनडुहः अवर्णात् परो नुमिति लाभात् विशेषविहितेनापि 'सावनडुहः' इति नुमा 'चतुरनडुहोः' इति सामान्यविहितः आम् न बाध्यते, अवर्णात् परत्वेन विधीयमानं नुमं प्रति आम उपजीव्यत्वात् उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावविरहात् प्रत्युत आमभावे नुमः प्रवृत्त्यसम्भवात्। तथा 'अम् संबुद्धौ' इत्यमा च विशेषविहितेन 'सावनडुहः' इति नुम् न बाध्यते। नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्, प्रत्युत अमभावे नुमः प्रवृत्त्यसंभवादित्यर्थः।

ननु 'सावनडुहः' इति नुम्विधौ आदित्यनुवर्ततां नाम। तथापि आमुपजीवकत्वं नुमो न लभ्यते अनडुहि नुमो नकाराकारात् परत्वेऽपि आदित्यनुवृत्तेरविरोधादिति चेत्, मैवम्—'सावनडुहः' इति नुम्विधौ मित्त्वादन्त्यादच इत्युपस्थितम्। तत्र च आदित्यनुवृत्तमन्वेति। ततश्चानडुहि यः अन्त्यरूपः अवर्णः तस्मात् परो नुमिति लभ्यते। नकाराकारस्तु नैवंविध इत्यामुपजीवकत्वं नुमो निर्बाधमेव। एवं संबुद्धौ अमुपजीवकत्वमपि ज्ञेयम्। क्वचित्पुस्तके आमा च नुम् न बाध्यत इति पठ्यते। तत्रेयं योजना। ननु बह्वनड्वांहि कुलानीत्यत्र 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमपेक्षया परत्वादाम् स्यात्। कृते त्वामि पुनर्नुम् न भवति, 'विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादित्यत आह—**आमा च नुम् न बाध्यत इति**। 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति क्वचिद्विप्रतिषेधेन बाधितस्य पुनरुन्मेषादामि कृतेऽपि 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् निर्बाध इति भावः। **सोर्लोप इति**। अनड्वान् ह् स् इत्यत्र हल्ङ्यादिनेति शेषः। ननु कृते सुलोपे हकारस्य संयोगान्तलोपे नुमो नकारस्य पदान्तत्वात् 'वसुस्रंसुध्वंस्वन-

लोपो न । अनड्वान् । (३३३) **अम् संबुद्धौ** । ७।१।९९ ॥ चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । आमोऽपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ अनड्वाहः । अनडुहः । अनडुहा । (३३४) **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः** । ८।२।७२ ॥ सान्तवस्वन्तस्य स्रंस्वादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि । सान्त इति किम् । विद्वान् । पदान्त इति किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् । (३३५) **सहेः साडः सः** ।८।३।५६॥ साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट्—तुराषाड् तुरासाहौ तुरा-

---

डुहां दः' इति दत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**नुम्विधेरिति** । यदि ह्यत्र नुमो नस्य दत्वं स्यात्, तर्हि अनड्वाह् इत्यत्र नुमभावेऽपि हस्य दत्वेनैव अनड्वाद् इति सिद्धेः नुम्विधिरनर्थकः स्यात् । अतो नुमो नस्य दत्वं नेति विज्ञायत इति भावः । ननु अनड्वान् ह् स् इत्यत्र सुलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः किं न स्यात् । नच नुम्विधिसामर्थ्यान्नात्र नलोप इति वाच्यम् । नलोपाभावस्थले संबुद्धौ 'हे अनड्वन्' इत्यत्र नुम्विधेश्चरितार्थत्वात् । तत्र 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधादित्यत आह—**संयोगान्तेति** । हकारलोपस्यासिद्धत्वे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् पदान्तत्वाभावाच्च नलोपो नेत्यर्थः । **अनड्वानिति** । अनडुह स् इति स्थिते आम्, यण्, नुम्, सुलोपः संयोगान्तलोपश्च । अथ संबुद्धौ हे अनडुह् स् इति स्थिते चतुरनडुहोः इत्यामागमे प्राप्ते । **अम् संबुद्धौ** । 'चतुरनडुहोः' इत्यनुवर्तते । तदाह—**चतुरनुडुहोरिति** । अमो मकार इत् । मित्त्वादन्त्यादचः परः । **हे अनड्वन्निति** । अम्, यण्, नुम्, सुलोपः, संयोगान्तलोपश्च । **अनड्वाहाविति** । सर्वनामस्थानत्वादाम् । नुम् तु न । तस्य सावेव विधानात् । **अनडुह इति** । शसादावचि अविकृत एवानडुह्शब्द इति भावः ।

भ्यामादौ हलि विशेषमाह । **वसुस्रंसु** । वसुः प्रत्ययः तेन तदन्तं गृह्यते । 'स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने' इति धातू । 'ससजुषो रुः' इत्यतः स इति लुप्तषष्ठीकमनुवृत्तम् । तेन च वसुर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । सान्तत्वं स्रंसुध्वंस्वोर्न विशेषणम् अव्यभिचारात । नाप्यनडुहः, असंभवात् । पदस्येत्यधिकृतं बहुवचनान्तत्वेन विपरिणम्यते । 'अलोऽन्त्यस्य' इति तदन्तस्य भवति । फलितमाह—**सान्तेत्यादिना** । यथासंभवं रुत्वढत्वयोरपवादः । **अनडुद्भ्यामिति** । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वादिति भावः । **इत्यादीति** । अनडुद्भिः । अनडुद्भ्यः। अनडुहे। अनडुहः । अनडुहः अनडुहोः अनडुहाम् । दत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम् अनडुत्सु । **सान्तेति किमिति** । वसोरपि सान्तत्वाव्यभिचारात् । प्रश्नः । **विद्वानिति** । विद्वस् स् इति स्थिते 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे 'उगिदचाम्' इति नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे च रूपम् । अत्र वसोः सकारान्तत्वाभावान्न दत्वमिति भावः ।

साहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। तुरं सहत इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' (सू ३४०९) इति ण्विः। लोके तु साहयतेः क्विप्। 'अन्येषामपि—' (सू ३५३९) इति पूर्वपदस्य दीर्घः। ॥ इति हान्ताः ॥ **(३३६) दिव औत्।** ७।१।८४ ॥ दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे। अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् 'हल्ङ्याप्—'

स्रस्तं ध्वस्तमिति। क्तप्रत्ययान्तम्। अत्र पदान्तत्वाभावान्न दत्वम्। विद्वांसौ अनड्वाहावित्याद्यपि प्रत्युदाहार्यम्। अथ तुरासाह्शब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे हस्य ढत्वे कृते विशेषमाह—**सहेः साडः सः।** 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति 'षह मर्षणे' इति धातोरिक्प्रत्यये 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे सहिशब्दः। षह्धातोरित्यर्थः। साड इति कृतढत्वडत्ववृद्धेः अनुकरणम्। तदाह—**साड्रूपस्येति।** **मूर्धन्येति।** 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति तदधिकारादिति भावः। मूर्धनि भवः मूर्धन्यः। मूर्धस्थानक इत्यर्थः। **तुराषाट् तुराषाडिति।** सुलोपे ढत्वे जश्त्वेन डत्वे सस्य मूर्धन्यः षकारः, विवृतप्रयत्नसाम्यात्। 'वाऽवसाने' इति चर्त्वपक्षेऽपि मूर्धन्यो भवत्येव, सूत्रे साड इति कृतजश्त्वनिर्देशस्य पदान्तोपलक्षणत्वादिति भावः। **तुरासाहाविति।** अपदान्तत्वान्न मूर्धन्य इति भावः। **इत्यादीति।** तुराषाड्भिः। तुराषाड्भ्यः। तुरासाहि। तुरासाहः। तुरासाहः। तुरासाहोः। तुराषाट्सु—तुराषाट्त्सु। अथ तुराषाट्शब्दं व्युत्पादयति। **तुरं त्वरां सहते इत्यर्थे छन्दसि सह इतीति।** कर्मण्युपपदे सहेर्ण्विः स्यात् छन्दसीति तदर्थः। णकार इत्, उपधावृद्धिः, अपृक्तलोपः। ननु ण्विप्रत्ययस्य छन्दोविषयत्वेन तुरासाह्शब्दस्य कथं लोके प्रयोग इत्यत आह—**लोके त्विति।** सहेर्ण्यन्तात् क्विपि णिलोपे अपृक्तलोपे च सति लोके प्रयोज्य इति भावः। ननु 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' इति हि सहौ क्विबन्ते पर एव पूर्वपदस्य विहितो दीर्घः कथमिह स्यादित्यत आह—**अन्येषामपीति।** सहेः किम्। डकारेण सहितः सडः मृडादिशब्दः सः यस्य नाम सोऽपि लक्षणया सडः तस्यापत्यं। अत इञ्। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। आदिवृद्धिः। साडिरिति रूपम्। अत्र न मूर्धन्यः इति भाष्ये स्थितम्। इति हान्ताः।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते। दिव्शब्दः स्त्रीलिङ्गः। 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः। सु शोभना द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ पुंसि सुदिव् स् इति स्थिते। **दिव औत्।** 'सावनडुहः' इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते। दिव इति षष्ठ्यन्तम्। 'दिवेर्डिविः' इत्यौणादिकं अव्युत्पन्नं वा प्रातिपदिकं गृह्यते, नतु 'दि-

---

१ अत्र अय् वय् इत्यादि यकारान्तधातुभ्यः क्विपि 'लोपो व्योरिति यलोपसम्भवेन धातुनिष्पन्नो यान्तशब्दः प्रायो न दृश्यते इति क्रमप्राप्तोऽपि यकारान्तो नोदाहृतः। तथापि प्रत्याहारसंज्ञकश्चयादिशब्द उदाहरणं यान्ते संभवत्येव।

(सू २९२) इति सुलोपो न । सुद्यौः सुदिवौ सुदिवः । सुदिवम् सुदिवौ । (३३७) दिव उत् । ६।१।१३१ ॥ दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः इत्यादि । ॥ इति वान्ताः ॥ चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । (३३८) षट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५ ॥ षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वम्, द्वित्वम् । चतुर्णाम् । (३३९) रोः सुपि

वु क्रीडादौ' इति धातुः, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति न्यायात् । तदाह—**दिविति प्रातिपदिकस्येति** । औदिति तकार उच्चारणार्थः नत्वादेशे तकारः श्रूयते । एवं चानेकाल्त्वप्रयुक्तं सर्वादेशत्वं न । तकारस्य इत्संज्ञा तु न फलाभावात् । तित्स्वरितस्य तु नात्र सम्भवः । 'तिति प्रत्ययग्रहणम्' इति वार्तिकात् । ननु सुदिव् स् इत्यत्र वकारस्यौत्वे इकारस्य यणि औकारस्य स्थानिवत्त्वेन हल्त्वात् हल्ङ्यादिना सुलोपः स्यादित्यत आह—**अल्विधित्वेनेति** । औकारादेशस्थानिभूतात् वकारात्मकहलः परत्वमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य सुलोपस्याल्विधित्वादिति भावः। **सुद्यौरिति** । आङ्गत्वात् तदन्तस्याप्यौत्वे यण् । रुत्वविसर्गौ । **सुदिवाविति** । अजादिषु सुदिव्शब्दः अविकृत एवेति भावः। भ्यामादौ हलि विशेषमाह—**दिव उत्** । **अन्तादेश इति** । अलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । **पदान्त इति** । पदान्तादित्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । उतस्तपरत्वं तु 'भाव्यमान उकारः सवर्णग्राहकः' इति ज्ञापनार्थमिति 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **सुद्युभ्यामिति**। वकारस्य उत्वे इकारस्य यण्। अत्र उकारस्य हल इति दीर्घस्तु न, वकारस्थाने उकारस्य संप्रसारणत्वानवसायात् संप्रसारणशब्देन विहितस्यैव इक्स्थानिकस्य यणः संप्रसारणत्वात् इति'इग्यणः' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। **इत्यादीति**। सुदिवे । सुद्युभ्यः । सुदिवः सुदिवोः सुदिवाम् । सुद्युषु । इति वान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । ' चतेरुरन् ' इत्युणादिषु चतुर्शब्दो व्युत्पादितः नित्यं बहुवचनान्तः । **चत्वार इति** । जसि रूपम् । ' चतुरनडुहोः ' इत्युकारात् आम् । उकारस्य यणिति भावः । **चतुर इति** । शसादौ सर्वनामस्थानत्वाभावान्नाम् । चतुर् आम् इति स्थिते ह्रस्वाद्यन्तत्वाभावात् नुड्प्राप्ते । **षट्चतुर्भ्यश्च** । षट्चतुर्भ्य इति पञ्चमी । ' आमि सर्वनाम्नः ' इत्यतः आमीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । षडिति षट्संज्ञकं गृह्यते । ननु षट्शब्दः, ' कृत्रिमाकृत्रिमयोः ' इति न्यायात् । तदाह—**षट्संज्ञकेभ्य इत्यादिना** । नुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्त्वादाद्यवयवः । **णत्वमिति** । ' रषाभ्याम् ' इत्यनेनेति शेषः । **द्वित्वमिति** । ' अचो रहाभ्याम् ' इति णकारस्येति शेषः । द्वित्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं णत्वे कृते ततो णस्य द्वित्वम् । नच ' पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने ' इति निषेधः शङ्क्यः, द्वित्वे कर्तव्ये अन्यदसिद्धं नेति हि तदर्थः । न तु द्वित्वस्या-

८।३।१६॥ सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते । (३४०) शरोऽचि । ८।४।४९ ॥ अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । ॥ इति रेफान्ताः ॥ कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमल् कमलौ कमलः । षत्वम् । कमल्षु । ॥ इति लान्ताः ॥

प्यसिद्धत्वं नेति तदर्थं इति णत्वात्परमेव द्वित्वमिति भावः । चतुर् सु इति स्थिते रेफस्य विसर्गे प्राप्ते । रोः सुपि । खरीत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनमेवात्र सुप्, खरवसानयोरित्येव सिद्धे नियमार्थं एवैष विधिरित्याह । रोरेवेति । विपरीतनियमस्तु न, हलोऽनन्तराः संयोग इति निर्देशात् । षत्वमिति । ' आदेशप्रत्यययोः ' इत्यनेनेति शेषः । रेफस्य इण्त्वेन ततः परत्वादिति भावः । षस्य द्वित्व इति । अचो रहाभ्यामित्यनेनेति शेषः । शरोऽचि । ' अचो रहाभ्याम् ' इत्यतो द्वे इति ' नादिन्याक्रोशे ' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—अचि पर इत्यादिना । तथाच चतुर्षु इत्येकषकारमेव रूपम् । नच सत्यपि द्वित्वे ' झरो झरि सवर्णे ' इति लोपादेव एकषकाररूपसिद्धेरिदं व्यर्थमिति वाच्यम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति भावः । प्रियाः चत्वारो यस्येति बहुव्रीहौ प्रियचतुर्शब्दो विशेष्यनिघ्नः एकद्विबहुवचनान्तः । तस्य सौ रूपमाह—प्रियचत्वाः इति । प्रियचतुर् स् इति स्थिते ' चतुरनडुहोः ' इत्युकारादाम् । तस्याङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेः । तत उकारस्य यण् । हल्ङ्यादिलोपश्चेति भावः । हे प्रियचत्वः इति । ' अम् संबुद्धौ ' इत्यमिति भावः । प्रियचत्वाराविति । सुटि सर्वनामस्थानत्वादाम् । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम्, प्रियचत्वारौ । शसादावाम् न । प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् प्रियचतुर्भिः।प्रियचतुरे।प्रियचतुर्भ्यः।प्रियचतुरः।प्रियचतुरःप्रियचतुरोः। आमि ' षट्चतुर्भ्यश्च ' इति नुटमाशङ्क्याह—गौणत्वे त्विति । 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् तदर्थप्राधान्य एव नुडिति भावः । प्रियचतुरि । प्रियचतुर्षु । परमचतुर्णामिति। कर्मधारयः। आङ्गत्वात्तदन्तादपि नुडिति भावः।इति रान्ताः॥

अथ लकारान्ता निरूप्यन्ते । कमलमिति । कमलं पद्मम् । कमला लक्ष्मीः । कमलामाचष्टे इत्यर्थे कमलाशब्दात् ' तत्करोति तदाचष्टे ' इति णिचि ' सनाद्यन्ताः ' इति धातुत्वात् तदवयवस्य सुपो लुकि ' णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य ' इति इष्ठवत्त्वाट्टिलोपे कमल् इति रूपम् । कमलाविति । औजसादिषु न कोऽपि विकार इति भावः । कमलम् कमलौ कमलः । कमला कमल्भ्याम् कमल्भिः । कमले । कमल्भ्यः । कमलः । कमलः कमलोः कमलाम् । सुपि विशेषमाह—षत्वं कमल्ष्विति । लकारस्य इण्त्वादिति भावः । तोयमाचष्टे तोय् इत्यादियकारान्तास्तु न सन्त्येव, क्विपि ' लोपो व्योः इति यलोपस्य दुर्वारत्वात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न भवति, यलोपे तन्निषेधात् । वस्तुतस्तु ' न पदान्ता

(३४१) मो[1] नो धातोः । ८।२।६४॥ मान्तस्य धातोर्नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि ।
(३४२) किमः कः । ७।२।१०३॥ किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्यय-

---

हलो यणः सन्ति' इति लत्वसूत्रस्थभाष्यादनभिधानमेवंजातयिकानामिति हरदत्तः । 'भोभगो' इति सूत्रे वृत्तव् करोतीति भाष्यं तु एकदेशयुक्तिरिति तदाशय इत्यलम् । इति लान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ प्रपूर्वात् शमुधातोः क्विपि 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घे सति निष्पन्ने प्रशाम्शब्दे विशेषमाह—**मो नो धातोः** । म इति षष्ठ्यन्तं धातोरित्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—**मान्तस्य धातोरित्यादिना** । 'अलोऽन्त्यस्य' इति मकारस्य भवति । तत्र सोर्हल्ङ्यादिलोपे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपमाशङ्क्याह--**नत्वस्येति** । **प्रशानिति** । स्वरादिपाठेऽप्यस्य नाव्ययत्वम्, सत्त्ववाचित्वात् । असत्त्ववाचित्वे तु स्वरादिपाठादव्ययत्वमेवेति भावः । **प्रशान्भ्यामिति** । भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वान्नत्वमिति भावः । **इत्यादीति** । प्रशान्भिः । प्रशामे । प्रशान्भ्यः । प्रशामः । प्रशामः प्रशामोः प्रशामाम् । प्रशामि । प्रशान्त्सु—प्रशान्सु । 'नश्च' इति धुड्विकल्पः । अथ कायतेर्डिमिरिति निष्पन्नः किंशब्दः प्रष्टव्ये वर्तते । तस्य विशेषमाह—**किमः कः** । **विभक्ताविति** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु 'इमः' इत्येव सूत्र्यताम् । त्यदादीनाम इत्यनुवृत्तौ त्यदादीनाम् इमः अकारः स्यादित्यर्थलाभात् । द्विपर्यन्तानामिति तु न सम्बध्यते, द्विपर्यन्तेषु त्यदादिषु इमोऽसम्भवात् । एवं च किंशब्दे इम इत्यस्य स्थाने अकारे सति क इत्यदन्तत्वं सिध्यति । नच 'अलोऽन्त्यस्य' इति किंशब्दे इमो मकारस्यैव अकारः स्यात् । ततश्च इकारस्य यणि क्य इति स्यादिति वाच्यम्, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इति निषेधेन अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तौ इमः कृत्स्नस्य स्थाने अकारे सति क इत्यस्य सिद्धेरित्यत आह—**अकच्सहितस्येति** । त्यदादेरिमः अकारविधौ 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति किंशब्दस्य अकचि कृते ककिम् इति स्थिते इमः अकारे कृते कक इति रूपं स्यात् । 'किमः कः' इत्युक्तौ तु साकच्कस्यापि किंशब्दस्य 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन किंशब्दत्वात्तस्य कादेशे सति क इत्येव रूपं सिध्यतीति भावः । अत्र त्यदादीनामित्यनुवर्त्य वचनविपरिणामेन

---

१ अत्रापि क्रमप्राप्तञकारान्तेषु 'अतो दीर्घो यञि' इत्यादौ व्यवहृतो यञादिशब्द उदाहरणं संभवतीति बोध्यम् ।

सादेशः। कः कौ के। कम् कौ कान् इत्यादि सर्ववत्। (३४३) इदमो मः। ७।२।१०८॥ इदमो मस्य सः स्यात्सौ परे। त्यदाद्यत्वापवादः। (३४४) इदोऽय् पुंसि। ७।२।१११॥ इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि। सोर्लोपः। अयम्। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च। (३४५) दश्च। ७।२।१०९॥ इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ। इमौ इमे। त्यदादेः संबोधनं नास्ति इत्युत्सर्गः। (३४६) अनाप्यकः। ७।२।११२॥

त्यदादेः किमः क इति व्याख्येयम्। अतः सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादुपसर्जनत्वे कादेशो न भवति। एवंच विभक्त्युत्पत्तौ कादेशे सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह—**कः कावित्यादि**। 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः। तत्र कशब्दस्य किंशब्दत्वाभावात् न सर्वनामत्वम्। वेधसि तु किंशब्दोऽप्यस्ति। तस्य सर्वनामत्वमस्ति नास्तीति पक्षद्वयम् 'कस्येत्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्—कायं हविरित्यत्र यदि किमः कादेशः, यदि वा शब्दान्तरम् उभयथापि कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम्। सर्वस्य सर्वनामसंज्ञा। सर्वश्च प्रजापतिः। प्रजापतिश्च कः। अपर आह—उभयथापि कायानुब्रूहीत्येव। संज्ञैषा तत्रभवत इति।

अथ इदंशब्दे विशेषमाह। **इदमो मः। साविति**। 'तदोः सः सौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य मस्य मः। ननु मस्य मविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**त्यदाद्यत्वापवाद इति**। इदम् स् इति स्थिते। **इदोऽय् पुंसि**। इद इति स्थानषष्ठी। इदम इत्यनुवर्तते। अवयवषष्ठ्येषा। 'यः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते। तदाह—**इदम इति**। इदम्शब्दस्यावयवो यः इद् तस्येत्यर्थः। अयम् स् इति स्थिते। **सोर्लोप इति**। हल्ङ्यादिनेति शेषः। **अयमिति**। सुलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य मकारस्यानुस्वारस्तु न, मकारविधिसामर्थ्यात्। अन्यथा अनुस्वारमेव विदध्यात्। 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति निषेधाच्च। अथ औजसादिषु विशेषमाह—**त्यदाद्यत्वमिति**। इदम् औ इति स्थिते 'त्यदादीनाम्' इति मस्य अकार इत्यर्थः। **पररूपत्वमिति**। इद अ औ इति स्थिते 'अतो गुणे' इति अकारयोरेकं पररूपम् अकार इत्यर्थः। इद औ इति स्थिते। **दश्च**। 'इदमो मः' इत्यनुवर्तते। द इति षष्ठी। इदमो दकारस्य इति लभ्यते। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः अतिव्यवहितमपि विभक्तावित्येतत् मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते। 'तदोः सः सौ' इत्यतः साविति तु संनिहितमपि नानुवर्तते, सौ इदमो दस्याभावात् 'यः सौ' इत्युत्तरसूत्रे सौग्रहणाच्च। तदाह—**इदमो दस्येत्यादिना**। तथाच इम औ इति स्थिते रामवद्रूपाणीत्याह—**इमावित्यादि**। **त्यदादेः संबोधनं नास्तीति**। प्रचुरप्रयोगादर्शनादिति भावः। नन्वेवं सति 'तदोः सः सौ' इति सूत्रे हे स इति भाष्यविरोध इत्यत आह—**उत्सर्ग इति**। प्रायिकमित्यर्थः। टादावचि विशेषमाह। **अनाप्यकः**। अन्, आपि, अकः इति छेदः। न विद्यते क यस्य सः अक्, तस्य अकः ककाररहितस्येत्यर्थः। 'इदमो मः'

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ। आप् इति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन। (३४७) हलि लोपः। ७।२।११३॥ अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ। 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' (वा ४९०)। (३४८) आद्यन्तवदेकस्मिन् ।१।१।२१॥ एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव च स्यात्। आभ्याम्। (३४९) नेदमदसोरकोः।७।१।११॥ अककारयोरिद-

---

इत्यतः इदम इति इदोऽय् पुंसि' इत्यतः इद इति चानुवर्तते। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविति। तदाह—**अककारस्येत्यादिना**। आपीत्यनेन टाप्डाप्चापां ग्रहणं नेत्याह—**आबित्यादिना**। टा इत्याकारमारभ्येत्यर्थः। विभक्ताविप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् न टाबादिग्रहणमिति भावः। **अनेनेति**। इदम् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम्। इदः अनादेशः। अन आ इति स्थिते इनादेशे गुण इति भावः। भ्यामादौ त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते 'अनाप्यकः' इति प्राप्ते। **हलि लोपः**। आप्यक इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। 'इदमो मः' इत्यत इदम इति 'इदोऽय् पुंसि' इत्यत इद इति 'अष्टनः' इत्यतो विभक्ताविति चानुवर्तते। हलीति विभक्तिविशेषणम्। तदादिविधिः। तदाह—**अककारस्येत्यादिना**। अलोऽन्त्यपरिभाषया इदो दकारस्य लोपमाशङ्क्याह। **नानर्थक इति**। परिभाषेयमुपधासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थिता। इदम्शब्दे इद् इत्यस्यानर्थकत्वात् तदन्तस्येति न लभ्यते। ततश्च इद् इत्यस्य कृत्स्नस्यैव लोप इति भावः। अनभ्यासविकार इत्यनुक्तौ बिभर्तीत्यादौ 'भृञामित्, अर्तिपिपर्त्योश्च' इतीत्वं कृत्स्नस्याभ्यासस्य स्यात्। द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वात्। 'हलि लोपः' इत्यत्र लोपग्रहणमपनीय 'हल्यश्' इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। शित्वात् इदः कृत्स्नस्याकारे पररूपे 'सुपि च' इति दीर्घे आभ्यामित्यादिसिद्धेः।

ननु इदम् भ्याम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इदो लोपे च कृते अ भ्याम् इति स्थिते अङ्गस्याकारात्मकत्वात् अदन्तत्वाभावात् कथं 'सुपि च' इति दीर्घ इत्यत आह—**आद्यन्तवदेकस्मिन्**। आदित्वान्तत्वयोर्नित्यमन्यसापेक्षत्वादेकस्मिन् तत्प्रयुक्तकार्याणामप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थमिदमारभ्यते। एकशब्दः असहायवाची। 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः। सप्तम्यन्तात् 'तत्र तस्येव' इति वतिः। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्। वतिश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं संबध्यते। तदाह—**एकस्मिन् क्रियमाणमादाविवान्त इव च स्यादिति**। तदादितदन्तयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदन्त इव च असहायेऽपि स्यादित्यर्थः। एकस्मिन्निति किम्। दरिद्रातेरेरजिति न। आदिवत्त्वफलम्। औपगव इत्यादौ अण्प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। आभ्यामित्यादौ अन्तवत्त्वात् दीर्घादिर्भवति। भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपनीय व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति सूत्रपाठः शिक्षितः। तेन इयायेत्यादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्विर्भावः, धुक् इत्यत्र व्यपदेशिवत्त्वेन धात्ववयवत्वात् भष्भावश्च सिध्य-

मदसोर्भिस ऐस् न स्यात्। एवम् एभिः। अत्वम्, नित्यत्वात् ङेः स्मै, पश्चाद्धलि लोपः। अस्मै आभ्याम् एभ्यः। अस्मात् आभ्याम् एभ्यः। अस्य अनयोः एषाम्। अस्मिन् अनयोः एषु। ककारयोगे तु अयकम् इमकौ इमके। इमकम् इमकौ इमकान्। इमकेन इमकाभ्याम् इत्यादि। (३५०) **इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ**। २।४।३२॥ अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽशादेशः स्यात्तृती-

---

ति। विशिष्टः अपदेशः व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत्। एकस्मिन् तदादित्वतदन्तत्वतदवयवत्वादिप्रयुक्तकार्यं स्यादिति फलितम्। इदम् भिस् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे 'हलि लोपः' इति इदो लोपे अ भिस् इति स्थिते 'अतो भिस' ऐस्' इति प्राप्ते। **नेदमदसोरकोः**। 'अतो भिस ऐस्' इत्यतो भिस ऐसित्यनुवर्तते। अकोरिति षष्ठी। न विद्यते ककारो ययोरिति बहुव्रीहिः। तदाह—**अककारयोरित्यादिना**। **एवमिति**। 'बहुवचने झलि' इत्यनेनेति शेषः। ङयि विशेषमाह—**अत्वमित्यादि**। अत्वं ङेः स्मै इत्यन्वयः। इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इद ए इति स्थिते ङेर्यादेशं बाधित्वा 'सर्वनाम्नः स्मै' इति स्मैभावः इत्यर्थः। ननु इद ए इति स्थिते स्मैभावात् परत्वादनादेशे 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायेन पुनः स्मैभावो न स्यादित्यत आह—**नित्यत्वादिति**। कृते अकृतेऽप्यनादेशे प्रवृत्तियोग्यतया स्मैभावस्य नित्यत्वादनादेशात् प्रागेव स्मैभावे कृते अनादेशस्य हलि लोपेन बाध इति भावः। **आभ्यामिति**। पूर्ववत्। **एभ्य इति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं चेति भावः। **अस्मादिति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः, ङसिङ्योः' इति स्मादिति भावः। **अस्येति**। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं, स्यादेशः, हलि लोपश्चेति भावः। **अनयोरिति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वम्, अनाप्यकः, 'ओसि च' इत्येत्वम्, अयादेशश्चेति भावः। **एषामिति**। आमि, त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, सुट्, हलि लोपः, एत्त्वषत्वे **अस्मिन्निति**। अत्वं, पररूपत्वं, स्मिन्, हलि लोपश्चेति भावः। **एष्विति**। अत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः, एत्वषत्वे इति भावः।

ककारयोगे त्विति। 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यनेन इदंशब्दस्य अकचि सतीत्यर्थः। **अयकमिति**। अकचि सति निष्पन्नस्य इदकंशब्दस्य तन्मध्यपतितन्यायेन 'इदमो मः' इत्यादाविदंग्रहणेन ग्रहणान्मत्वादिकमिति भावः। 'अनाप्यकः' इति, 'हलि लोपः' इति, 'नेदमदसोरकोः' इति च नेह प्रवर्तते। ककारयोगे तन्निषेधादित्याशयेनाह—**इमकेन इमकाभ्यामिति**। **इत्यादीति**। इमकैः। इमकस्मै। इमकेभ्यः। इमकस्मात्। इमकस्य इमकयोः इमकेषाम्। इमकस्मिन् इमकेषु। **इदमोऽन्वादेशे**। अन्वादेशे अश् इति च्छेदः। अन्वादेशे इदमः अश् स्यात् तृतीयादिविभक्तौ, स चानुदात्त इति स्पष्टोऽर्थः। 'आशास्ते यं यजमानोऽसौ। आयुराशास्ते' इति प्रस्तुत्य 'तदस्मै देवा राध-

यादौ। अश्वचनं साकच्कार्थम्। (३५१) **द्वितीयाटौस्स्वेनः** । २।४।३४
द्वितीयायां टौसोश्च परत: इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातु
मुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः। यथा 'अनेन व्याकरणमधी
तम् एनं छन्दोऽध्यापय' इति। 'अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वम्' इति
एनम् एनौ एनान्। एनेन। एनयोः। इति मान्ताः॥ गणयतेर्विच्। सुगण् सु
गणौ सुगणः। सुगण्ठ्सु-सुगण्ट्सु-सुगण्सु। क्विप्। 'अनुनासिकस्य क्वि

न्ताम्' इत्युदाहरणम्। तत् आयुरादि अस्मै यजमानाय देवाः साधयन्त्वि
त्यर्थः। अत्र अस्मै इत्युदाहरणम्। इद स्मै इति स्थिते प्रकृतेरशादेशे अनुदा
सति 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति स्मै इत्यैकारः अनुदात्तः। तथाच अस्मै इ
सर्वानुदात्तः। एवमाभ्यामित्यादावपि हलादावुदाहरणम्। द्वितीयादावचि टौसो
रेनादेशस्य विशिष्य विधानात्। ननु अनुदात्तत्वमेवात्र विधीयताम्। न त्वशादे
शोऽपि। त्यदाद्यत्वे हलि लोपे च अस्मै, आभ्याम् इत्यादिरूपस्यान्वादेशेऽ
सिद्धेरत आह—**अश्वचनं साकच्कार्थमिति**। 'इमकाभ्यां रात्रावधीतम
आभ्यामधीतम्' इत्यत्रान्वादेशे इमकाभ्याम् इति न भवति। अत्र अ अ इ
प्रश्लिष्टनिर्देशात् अनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वसिद्धेः शित्करणं न कर्तव्यमिति भाष्ये
स्पष्टम्। **द्वितीयाटौस्स्वेनः**। द्वितीया च टाश्च ओश्च द्वितीयाटौसः, तेष्वि
ति द्वन्द्वः। 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यतः इदम इति, अन्वादेश इति चानुवर्तते
'एतदस्त्रतसोः' इत्यत एतद इति च। तदाह—**द्वितीयायामित्यादिना**
'अन्वादेशशब्दं व्याचष्टे—**किञ्चिदिति विधातुमिति**। अपूर्वं बोधयितुमि
त्यर्थः। अन्वादेशमुदाहृत्य दर्शयति—**यथेति**। उदाहरणप्रदर्शने यथाशब्दः
'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोर
ङित्।' इत्यत्र तु एनादेशो न, पूर्वार्धस्य यच्छब्दयोगेन अनुवादत्वात्। किञ्चि
कार्यं विधातुमुपात्तस्य इत्यत्र च पूर्ववाक्ये यथाकथंचित्तदुपादानं विवक्षितम्,
त्विदमैवेत्याग्रह इति भाष्ये स्पष्टम्। इति मान्ताः।

अथ णकारान्ता निरूप्यन्ते। गणयतेर्विजिति। 'गण संख्याने' इ
चुरादिः अदन्तः। ततः सुपूर्वात् स्वार्थे णिच्। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् नोपधा
वृद्धिः। तस्माद्विच्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वचनात् णिलोपः, अपृक्तलोपः
ततः सुबुत्पत्ति, हल्ङ्यादिना सुलोपः। सुगण् इति रूपम्। सुगणौ, सुगणः इत्या
द्यविकृतमेव। सुपि 'ङ्णोः कुक्टुक्शरि' इति टुग्विकल्पः। 'चयो द्वितीयाः' इ
टस्य ठः इत्यभिप्रेत्याह—**सुगण्ठ्सु इति**। द्वितीयाभावे रूपमाह—**सुगण्ट्सु**

---

१ 'एङि पररूप' मित्यादौ व्यवहृता एङादिशब्दा ङन्तानामुदाहरण
भूता बोध्याः।

ष्कलोः—' (सू २६६६) इति दीर्घः । सुगाण् सुगाणौ सुगाणः । सुगाण्ट्सु-सुगाण्ट्सु-सुगाण्सु । ॥ इति णान्ताः ॥ परत्वादुपधादीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः, ततो नलोपः । राजा । (३५२) न ङिसंबुद्ध्योः । ८।२।८ ॥ नस्य लोपो न स्यात् ङौ संबुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । 'सुपां सुलुक्—' (सू ३५६१) इति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । ' परमे व्योमन् ' । ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा ४७८५) । (ङौ विषये उत्तरपदे परे 'न ङिसं-

---

इति। टुगभावे रूपमाह-सुगण्सु इति। सुगाणिति। गणधातोरदन्तात् णिच्, अल्लोपः। तस्य स्थानिवत्त्वात् नोपधावृद्धिः। तस्मात् क्विप्, णिलोपः,अपृक्तलोपः। ' अनुनासिकस्य क्विझलोः ' इति दीर्घः। सुगाण् इति रूपम्। सुगाणौ सुगाणः इत्यादि। नच दीर्घे कर्तव्ये णिलोपाल्लोपयोः स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्, क्वौ विधिं प्रति तन्निषेधाच्च। इति णान्ताः।

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते। अथ राजन्शब्दे विशेषमाह—परत्वादिति। हल्ङ्यादिलोपापेक्षया परत्वात् पूर्वमेव ' सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ' इति दीर्घः। ततो हल्ङ्यादिलोप इत्यर्थः। नच ' विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ' इति न्यायात् कथमिह हल्ङ्यादिलोप इति वाच्यम्, ' पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम् ' इति ' विप्रतिषेधे यद्बाधितम् ' इत्यस्य असार्वत्रिकत्वादिति भावः। नलोप इति। ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' इति नकारस्य लोप इत्यर्थः। हे राजन् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तत्वात् प्रातिपदिकान्तत्वाच्च लोपे प्राप्ते। न ङिसंबुद्ध्योः। ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' इत्यतः न लोप इत्यनुवर्तते। तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम्। तदाह—नस्येत्यादिना। हे राजन्निति। ' सर्वनामस्थाने च ' इति दीर्घस्तु न, असंबुद्धावित्युक्तेः। नन्वत्र ङिग्रहणं व्यर्थम्, राजनीत्यत्र भत्वात्पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्तेरित्यत आह—ङौ तु छन्दसीति। छन्दस्येवेत्यर्थः। ननु छन्दस्यपि ङौ परतो भत्वात् पदत्वाभावात् कथं नकारस्य लोपप्रसङ्गः, येन तन्निषेधोऽर्थवान् स्यादित्यत आह—सुपामिति। ननु ' परमे व्योमन् ' इत्यादौ ङेर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् कथं तत्र ' न ङिसंबुद्ध्योः' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—निषेधसामर्थ्यादिति। छन्दस्यपि ङिलुकि प्रत्ययलक्षणाभावे सति ' न ङिसबुद्ध्योः ' इत्यप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः। ननु यदि छन्दसि ' परमे व्योमन् ' इत्यादौ ङेर्लुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ' न ङिसंबुद्ध्योः ' इत्यस्य प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते, तर्हि चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः इत्यत्रापि समासे ङिलुकः प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ' न ङिसंबुद्ध्योः ' इति नकारस्य लोपनिषेधः स्यादित्यत आह—ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य इति। उत्तरपदे परतो

बुद्धयोः' इत्यस्य निषेधो वाच्य इत्यर्थः) । चर्माणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः। राजानौ राजानः । राजानम् राजानौ । 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४)। श्चुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतया असिद्धः । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयान्तरङ्गाभावे परि-

---

यः ङिः तस्मिन् परे 'न ङिसंबुद्धयोः' इति निषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। एवं च चर्मतिलः इत्यत्र उत्तरपदे परतः 'न ङिसंबुद्धयोः' इति प्रतिषेधाभावात् नकारस्य लोपो निर्बाध इति भावः ।

भाष्ये तु छन्दसि 'परमे व्योमन्' इत्यत्र 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वात् पदत्वाभावान्नकारलोपस्याप्रसक्तेर्ङौ प्रतिषेधो न कर्तव्य इति ङिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न च राजन्यतीत्यत्र लोके राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचि 'सनाद्यन्ताः इति धात्ववयवत्वात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति ङेर्लुकि राजन्य इत्यस्मात् तिपि राजन्यतीत्यत्राप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य नकारस्य लोपप्राप्तौ तन्निषेधार्थं ङिग्रहणस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानभाष्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचोऽनभिधानाभ्युपगमादित्यलम् । राजानमित्यादौ सुटि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । शसि विशेषमाह—**अल्लोपोऽन इति** । अनेन सूत्रेण जकारादकारस्य लोप इत्यर्थः । राजन् अस् इति स्थिते । **श्चुत्वमिति** । ततश्च नकारस्य ञकारे राज्ञ इति सिद्धम् । ननु 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह—**नचाल्लोपः स्थानिवदिति**। कुत इत्यत आह—**पूर्वत्रेति** । 'पूर्वत्रासिद्धे' इति श्चुत्वे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। ननु अल्लोपो भसंज्ञापेक्षो बहिर्भूतस्वादिप्रत्ययापेक्षो बहिरङ्गः। श्चुत्वं तु श्चुयोगमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । ततश्च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यवधानात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह--**नापीति । यथोद्देशेति** । यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्येकः पक्षः। उद्देशाः उत्पत्तिप्रदेशाःताननतिक्रम्य यथोद्देशम् । यत्र प्रदेशे संज्ञापरिभाषयोरुत्पत्तिः तत्रैव ते स्थिते प्रतिविधि व्याप्रियेते इत्यर्थः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति परिभाषेयं षष्ठाध्याये 'वाह ऊठ्' इति सूत्रे ज्ञापितेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च इयं षाष्ठी परिभाषा त्रैपादिकश्चुत्वे कर्तव्ये अन्तरङ्गेऽपि न प्रवर्तते, तां प्रति श्चुत्वस्य अन्तरङ्गस्यासिद्धतया तद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यैवाभावेन तद्विषये तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्यसंभवात् । तथा च श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यल्लोपस्यासिद्धत्वाभावादिह श्चुत्वं निर्बाधमिति भावः । 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इत्यप्यस्ति पक्षान्तरम् । प्रतिविधिप्रदेशं प्राप्य संज्ञापरिभाषे व्याप्रियेते इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यद्यपि श्चुत्वमन्तरङ्गं पुरस्कृत्य 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति

भाषाया अप्रवृत्तेः। जज्ञोर्ज्ञः। राज्ञः। राज्ञा। (३५३) नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। ८।२।२॥ सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धः, नान्यत्र 'राजाश्वः' इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न

परिभाषाऽत्र प्रवृत्तिमर्हति। तथापि लक्ष्यानुरोधात् कार्यकालपक्षो नेहाश्रीयत इत्यलम्। **जज्ञोर्ज्ञ** इति जञयोगे तादृशध्वनेर्लोकवेदसिद्धत्वादिति भावः। नत्विदं वर्णान्तरम् शिक्षादावदर्शनात्। अत एतज्ज्ञानमिति श्चुत्वसिद्धिरित्याहुः। **राज्ञः राज्ञेति**। शसादावचि भत्वादल्लोपे नकारस्य श्चुत्वेन ञकार इति भावः।

ननु राजन् भ्यामिति स्थिते 'स्वादिषु' इति पदत्वात् कृते नलोपे 'सुपि च' इति दीर्घः प्राप्नोति। तथा राजन् भिस् इति स्थिते नलोपे, 'अतो भिसः' इत्यैस् प्राप्नोति। तथा राजन् भ्यस् इति स्थिते नलोपे 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं प्राप्नोति। नच नलोपस्यासिद्धत्वादिह दीर्घः ऐस् एत्वं च नेति वाच्यम्, नलोपविषये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्य प्रवृत्तौ राजाश्वो दण्ड्यश्व इत्यादावपि नलोपस्यासिद्धत्वात् सवर्णदीर्घयणाद्यनापत्तेरित्यत आह—**नलोपः सुप्**। नस्य लोपो नलोपः। विधिशब्दो भावसाधनः। विधानं विधिः। सुप्च स्वरश्च संज्ञा च तुक्च तेषां विधय इति संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासः। कृतीति तु तुकैव संबध्यते। अन्यत्रासंभवात्। तदाह—**सुब्विधावित्यादिना**। सुपो विधिः सुब्विधिः। संबन्धसामान्यं विवक्षितम्। सुबाश्रयविधाविति यावत्। स्वरस्य विधिः। कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। स्वरे विधेये इति यावत्। एवं संज्ञाविधावित्यपि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। संज्ञायां विधेयायामिति यावत्। कृति परतो यस्तुक् तस्य विधिः कृतितुग्विधिः। इहापि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। कृति परे यस्तुक् तस्मिन् विधेये इति यावत्। 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येव सिद्धे अन्यनिवृत्तिफलकनियमार्थमेतदित्याह—**नान्यत्रेति**। अन्यत्रेत्येतदुदाहृत्य दर्शयति—**राजाश्व इत्यादाविति**। आदिना दण्ड्यश्व इत्यादिसंग्रहः। अत्र सवर्णदीर्घयणादिविधीनां सुब्विध्याद्यनन्तर्भावात् तेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वाभावे सति नकारलोपस्य सत्वात् सवर्णदीर्घादिकं निर्बाधमिति भावः। प्रकृते राजभ्याम् राजभ्यः इत्यत्र दीर्घादि न भवत्येवेत्याह—**इत्यसिद्धत्वादिति**। सुपि परतो दीर्घविधिः, भिसः ऐस्विधिः, भ्यसि एत्वविधिश्च सुबाश्रयविधय इति तेषु कर्तव्येषु परिसंख्याविधिलभ्यासिद्धत्वनिषेधाभावे सति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घादिकमित्यर्थः। वस्तुतस्तु अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव नियमविधित्वम्। अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इत्यत्र पञ्चानां पञ्चनखप्राणिनां भक्षणनियमे तदितरेषां पञ्चनखानां भक्षणप्रतिषेधो गम्यते इति पस्पशाह्निकभाष्ये प्रपञ्चितम्। तदाह—**इत्यसिद्धत्वादिति**।

ननु दण्डिष्वित्यत्र नलोपे कृत इणः परत्वात् सस्य षत्वमिति स्थितिः। तत्र षत्वविधेः सुबाश्रयविधित्वात् तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात् कथं षत्वमिति चेत्,

राजभ्याम् राजभिः । राज्ञे राजभ्यः । राज्ञः राज्ञो राज्ञाम् । राज्ञि-राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा प्रतिदिवानौ प्रतिदिवानः । अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते ।

मैवम्—न हि षत्वविधिः सुब्विधिः। सुप्त्वं तद्व्याप्यधर्मं वा पुरस्कृत्य प्रवर्तमानो विधिर्हि सुब्विधिरिह विवक्षितः । न च षत्वविधिस्तथा । अतस्तत्र नलोपस्य सिद्धत्वमस्त्येवेति षत्वं निर्बाधम् । अस्तु वा षत्वविधिरपि सुब्विधिः । तथापि तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न भवत्येव । तदसिद्धत्वे हि किं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनापाद्यते, उत 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यनेनैव। न तावदाद्यः, नलोपविधेः षत्वविध्यपेक्षया पूर्वत्वेन तस्य षत्वे कर्तव्ये असिद्धत्वासंभवात् । न द्वितीयः, 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यनेन हि राजभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वमपूर्वं न विधीयते । किंतु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन प्राप्तमेव नियमार्थं पुनर्विधीयते राजाश्व इत्यादौ सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिभिन्नसवर्णदीर्घादिविधिसिद्धये । दण्डिष्वित्यत्र तु नलोपस्यासिद्धत्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन प्राप्तं न भवतीति तस्य ' नलोपः सुप्स्वरः ' इति सूत्रविषयत्वं न संभवति । अन्यथा सुब्विधावित्यनेन दण्डिष्वित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वमपूर्वं विधीयेत । राजभ्यामित्यादौ तु दीर्घादौ कर्तव्ये सिद्धमेव नियमार्थं विधीयत इति विधिवैरूप्यमापद्येत । तस्माद्दण्डिष्वित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावात् नलोपस्य सत्त्वादिणः परत्वानपायात् षत्वं निर्बाधमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

प्रकृतमनुसरामः। स्वरविधौ यथा—पञ्चार्मम् । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वाभावात् 'अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं न भवति । संज्ञाविधौ यथा—दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ । अत्र 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातनियमो न भवति, घिसंज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन इदन्तत्वविरहात् । कृतितुग्विधौ यथा—वृत्रहभ्याम् वृत्रहभिः। अत्र 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति विहितं क्विपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति न तुक्, नलोपस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वस्य नकारव्यवहितत्वात्। कृतीति विशेषणात् 'छे च' इति तुग्विधौ नलोपस्य नासिद्धत्वम्। ततश्च वृत्रहच्छत्रम्। इह स्यादेव 'छे च' इति तुक्। भाष्ये तु वृत्रहभ्यामित्यादौ नलोपस्य सत्त्वेऽपि संनिपातपरिभाषया 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् न भविष्यतीति तुग्विधिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। 'स्वादिषु' इति पदत्वद्वारा भ्यांसंनिपातनिमित्तको नलोपस्तद्विघातकं न प्रवर्तयतीत्याशयः। ननु वृत्रहधनमित्यत्र तुग्व्यावृत्त्यर्थं तुग्विधिग्रहणमावश्यकम्, तत्र नलोपस्यान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य प्रवृत्तं पदत्वमादाय प्रवृत्तस्य नलोपस्य संनिपातनिमित्तकत्वाभावादिति चेत्, न, तुग्विधिग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन तादृशसंनिपातानिमित्तकनलोपविषयाणां वृत्रहधनमित्यादीनां अनभिधानकल्पनादित्यास्तां तावत्। **राज्ञि राजनीति**। 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्प इति भावः।

प्रतिदिवेति । दिवु क्रीडादौ। तस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्युणादिसूत्रेण

(३५४) हलि च। ८।२।७७॥ रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि। न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्ना इत्यादि। यज्वा यज्वानौ यज्वानः। (३५५) न संयोगाद्वमन्तात्। ६।४।१३७॥ वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना यज्वभ्याम् इत्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा ब्रह्मभ्याम् इत्यादि। (३५६) इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। ६।४।१२॥ एषां शावेवोपधाया

कनिन्प्रत्ययः। कनावितौ। इकार उच्चारणार्थः। प्रतिदिवन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः। 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। हल्ङ्यादिना सुलोप प्रतिदिवा इति रूपम्। सुटि राजवत्। अस्येति। प्रतिदिवन्शब्दस्य शसादावचि अल्लोपोऽन इत्यल्लोपे सतीत्यर्थः। हलि च। 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते। 'सिपि धातोः' इत्यतो धातोरिति च। तच्च र्वोः इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—रेफवान्तस्येत्यादिना। रेफान्तस्य जीर्यतीत्युदाहरणम्। अपदान्तत्वात् 'र्वोरुपधायाः' इत्यप्राप्ते विधिः। प्रकृते च प्रतिदिव् न् अस् इति स्थिते नकारे हलि परे वान्तस्य दिव्धातोरुपधाया इकारस्य दीर्घ इति भावः। ननु 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारेण व्यवधानात् हल्परत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्याशङ्क्य परिहरति—न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमिति। कुत इत्यत आह—दीर्घविधौ तन्निषेधादिति। 'न पदान्त' इति सूत्रेण दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। नन्वेवमपि भसंज्ञापेक्षस्याल्लोपस्य बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया तस्यान्तरङ्गे दीर्घे कर्तव्ये असिद्धत्वादकारेण व्यवधानात् हल्परत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्यत आह—बहिरङ्गेति। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतया अन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः इति राजन्शब्दस्थोक्तन्यायेन दीर्घस्यासिद्धतया तद्विषये 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति परिभाषा न प्रवर्तते इति भावः। प्रतिदीव्न इति। 'न भकुर्छुराम्' इति निषेधस्तु वान्तस्याभत्वान्नेति भावः। इत्यादीति। प्रतिदीव्ने। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्नोः। भ्यामादौ हलि राजवदित्यर्थः। यज्वन्शब्दः सुटि राजवदित्याह—यज्वेति। शसि अल्लोपे प्राप्ते—न संयोगाद्वमन्तात्। वश्च मश्च वमौ अन्तौ यस्येति विग्रहः। 'अल्लोपोऽनः' इत्यनुवर्तते। तदाह—वकारेत्यादिना। अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्, वमयोः संयोगविशेषणत्वादेव तदन्तलाभात्। इत्यादीति। यज्वने यज्वनः यज्वनोः। भ्यामादौ हलि राजवदित्यर्थः। मान्तसंयोगस्योदाहरणमाह—ब्रह्मण इति। शसादावचि नाल्लोपः। शेषं राजवदिति भावः। 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः।' इत्यमरः

वृत्रो नाम असुरः, तं हतवानित्यर्थे 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति क्विप्। कपावितौ। अपृक्तलोपः। उपपदसमासः। 'सुपो धातु' इत्यमो लुक्, वृत्रहन्शब्दः तस्मात् सुबुत्पत्तिः। सौ विशेषमाह—इन्हन्। 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते।

दीर्घः, नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । (३५७) **सौ च** । ६।४।१३ ॥ इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । 'एकाजुत्तरपदे—' (सू ३०७) इति णत्वम् । वृत्रहणौ वृत्रहणः । वृत्रहणम् वृत्रहणौ । (३५८) **हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु** । ७।३।५४ ॥ ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् । (३५९) **हन्तेः**—उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् । (३६०)-**अत्पूर्वस्य** ।८।४।२२ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम्, नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति

'नोपधायाः' इत्यत उपधाया इति । तदाह—**एषामिति** । इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्यन्तानामित्यर्थः । अङ्गविशेषणत्वेन तदन्तविधिः । 'सर्वनामस्थाने च' इति सिद्धे नियमार्थमित्याह—**शावेवेति । नान्यत्रेति** । शेरन्यत्रेत्यर्थः । **इति निषेधे प्राप्त इति** । वृत्रहन्शब्दे हन् इत्यस्यापि शावेव दीर्घ इति नियमात् सौ परतः 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे अप्राप्ते सतीत्यर्थः । **सौ च** । पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र यदनुवृत्तं तच्च । तदाह—**इन्नादीनामिति । असम्बुद्धाविति** । 'सर्वनामस्थाने च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'इन्हन्पूष' इत्यस्यायमपवादः । **हे वृत्रहन्निति** । असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेर्न दीर्घः । भिन्नपदत्वादाह—**एकाजिति । वृत्रहणावित्यादि** । शावेवेति नियमान्न दीर्घः । शसादावचि अल्लोपे कृते । **हो हन्तेः** । हः इति स्थानषष्ठी, हन्तेरित्यवयवषष्ठी । ञ् च ण् च ञ्णौ इतौ ययोस्तौ ञ्णितौ । इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । ञ्णितौ च नश्च ञ्णिन्नाः तेष्विति विग्रहः । अङ्गाधिकारात् प्रत्ययत्वं ञ्णितोर्लभ्यते । 'चजोः कु घिण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणमनुवर्तते । तदाह—**ञितीत्यादिना** । हन्तेरिति श्तिपा निर्देशः । हन्धातोरित्यर्थः । प्रकृते हकारस्य नकारपरत्वात् कुत्वम् । तत्र घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थो घकारः । वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना इत्यादि सिद्धम् । नन्विह कथं न णत्वम् भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वस्य दुर्वारत्वात्, कृतेऽप्यल्लोपे तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वादुत्तरपदस्य एकाच्त्वात् स्थानिवत्त्वाभावेऽपि 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इत्यस्य 'कुमति च' इत्यस्य वा दुर्वारत्वादिति प्राप्ते तद्वारणार्थम् 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रं विभज्य व्याचष्टे—**हन्तेः** । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । उपसर्गस्थादिति लभ्यते । तच्च रषयोः प्रत्येकमन्वेति । तदाह—**उपसर्गस्थान्निमित्तादित्यादिना** । निमित्तशब्देन रेफः षकारश्च विवक्षितः । **प्रहण्यादिति** । अत्र भिन्नपदस्थत्वादप्राप्ते णत्वे वचनम् । प्रकृतोपयुक्तमाह । **अत्पूर्वस्य** । हन्तेरित्यनुवर्तते । 'रषाभ्यां नो णः' इति च । उपसर्गादिति तु निवृत्तम् । हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णः स्यादिति लभ्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । तदाह—**हन्तेरत्पूर्वस्यैवेत्यादिना । प्रघ्नन्तीति** ।

प्रतिषेधो वा' (प ६२) इति न्यायं बाधित्वा 'एकाजुत्तरपदे—' (सू ३०७)। इति णत्वमपि निवर्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्नः इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं, तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन् । यशस्विन्निति वि·

हन्तेर्लट्, झिः, झोऽन्तः, शप्, लुक् 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति
कुत्वम् । प्रघ्नन्तीति रूपम् । अत्र उपसर्गस्थरेफात् परत्वात् 'हन्तेः' इत्यनेन प्राप्तं
णत्वम् 'अत्पूर्वस्य' इति नियमान्न भवति । वृत्रघ्न इत्यत्र 'प्रातिपदिकान्त' इत्या·
दिणत्वं निवर्तते ।

ननु प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च, एकाजुत्तरपदे णः, कुमति च, हन्तेरत्पूर्व·
स्य इति सूत्रपाठक्रमः । ततश्च अनन्तरस्य विधिः' इति न्यायेन 'अत्पूर्वस्य' इति
नियमेन प्रघ्नन्तीत्यत्र हन्तेरित्यव्यवहितणत्वमेव निवर्तेत । नत्वन्यदित्यत आह—
योगेति । यदि 'अत्पूर्वस्य' इत्यनेन 'हन्तेः' इति णत्वमेव व्यावर्त्येत, तर्हि हन्ते·
रत्पूर्वस्य इत्येकमेव सूत्रं स्यात् । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य
णत्वम् इत्येतावतैव प्रघ्नन्तीत्यत्र णत्वनिवृत्तिसम्भवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात्
णत्वमात्रस्यायं नियम इति विज्ञायत इत्यर्थः । **एकाजुत्तरेति** । 'कुमति च' इ·
त्यस्य ' प्रातिपदिकान्त ' इत्यस्य चोपलक्षणम् । अल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ
स्थानिवत्त्वादेकाच्त्वमुत्तरपदस्य बोध्यम् । नच ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' इति
वाच्यम्, ' तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ' इत्युक्तेः । ननु वृत्रघ्नः इत्यत्र
' हो हन्तेः ' इति कथं कुत्वम् । पूर्वस्य विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादित्यत आह—
नकारे पर इति । माधवमतं दूषयितुमनुवदति—**यत्त्विति** । तुः पूर्ववैषम्ये ।
वैकल्पिकमिति ' प्रातिपदिकान्त ' इति विहितमित्यर्थः । **तद्भाष्येति** ।
'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्नः स्रुघ्नः । प्राघानि ।
' हन्तेरत्पूर्वस्य ' इति सूत्रे अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यम् ' इति ' अट्कुप्वाङ् ' इति
सूत्रे भाष्यम् । अत्र णत्वप्रकरणे हादेशकुव्यवाये प्रतिषेधविज्ञानात् ' प्रातिपदि·
कान्त ' इति णत्वमपि आदेशकुव्यवाये न भवतीति विज्ञायते । तद्विरोधात् माध·
वमतमुपेक्ष्यमित्यर्थः । **एवमिति** । वृत्रहन्शब्दवदित्यर्थः । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ,
सौ च इति दीर्घनियममात्रे दृष्टान्तः न तु कुत्वादौ, असंभवात् । शार्ङ्गम·
स्यास्तीत्यर्थे ' अत इनिठनौ ' इति मत्वर्थीय इनिः । यशोऽस्यास्तीत्यर्थे
' अस्मायामेधास्रजः ' इति विनिः । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वान्न
रुत्वम् । नन्वर्थवत्परिभाषया 'इन्हन्' इत्यत्रार्थवत एव इनो ग्रहणम् । ततश्च विन्प्र·
त्यये इनोऽनर्थकत्वात् तस्य कथं ग्रहणमित्याशङ्क्य परिहरति—**यशस्विन्नित्या·
दिना । अनिनस्मन्निति** । एतच्च 'येन विधिः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । राज्ञः
इत्यत्र अन् अर्थवान्, दाम्नः इत्यत्र तु अनर्थकः । शार्ङ्गी इत्यत्र इन् अर्थवान्,

न्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्—' (सू ३५६) इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव। 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (प १७) इति वचनात्। अर्यम्णि–अर्यमणि। पूष्णि–पूषणि। (३६०) मघवा बहुलम्। ६।४।१२८॥ मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्। (३६१) उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।७।१।७०॥ अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। मघवान्। इह दीर्घे कर्त-

---

यशस्वी इत्यत्र तु अनर्थकः। सुपया इत्यत्रासु अर्थवान्, सुस्रोता इत्यत्र तु अनर्थकः। असन्तत्वाद्दीर्घः। सुशर्मेत्यत्र मन् अर्थवान्, सुप्रथिमा इत्यत्र तु अनर्थकः। 'मनः' इति न ङीप्। अर्यमन्शब्दे पूषन्शब्दे च अल्लोपे विशेष इत्याह—**अर्यम्णि इत्यादि**। 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्पः। शसादावचि तु नित्यमल्लोपः उक्तप्राय इति भावः।

मह्यते पूज्यत इत्यर्थे कनिप्रत्ययः। इकार उच्चारणार्थः। ककार इत्। अन् इति प्रत्ययः शिष्यते। धातोरवुगागमः। तत्र ककार इत्। उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वादन्तावयवः। महधातोर्हस्य घश्च इति त्रयं निपात्यते। श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जनर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्नित्युणादिसूत्रेण निष्पन्ने तस्मिन् मघवन्शब्दे विशेषमाह—**मघवा बहुलम्**। 'अर्वणस्त्रसौ' इत्यतः तृ इत्यनुवर्तते। तच्च लुप्तप्रथमाकम्। मघवेति तु षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तदाह—**मघवन्शब्दस्येत्यादिना। ऋ इदिति**। उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति ऋकार इत्संज्ञक इत्यर्थः। ऋ इत्यविभक्तिको निर्देशः प्रक्रियासमये न दुष्यति। 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य तकारः। सर्वादेशस्तु न, नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् इति वचनात्। मघवत् स् इति स्थिते। **उगिदचाम्**। अधातोरिति छेदः। उक् इत् येषां ते उगितः। अच् इति लुप्तनकारस्य 'अञ्चु गतिपूजनयोः' इति धातोर्ग्रहणम्। अधातोरित्युगिद्विशेषणम्। न त्वञ्चतेः, असंभवात्। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते। तदाह—**अधातोरुगितः इत्यादिना**। नुमि मकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। मित्त्वादन्त्यादचः परः। अजिति अच्प्रत्याहारो न गृह्यते, व्याख्यानात्, 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यज्ग्रहणाच्च।

---

१ अयं भावः—सर्वत्र संघातेन तदन्तविधिश्चेत्तर्हि विशिष्टरूपोपादानात् अर्थवत्परिभाषोपस्थित्याऽर्थवतैव तदन्तविधिः, एतेन 'तीयस्य ङित्सूपसंख्यानमित्यादि पट्वजातीयायेत्याद्यनर्थके न प्रवर्तते। अत् इञ् इत्यादि वर्णग्रहणे तु विशिष्टरूपोपादानाभावादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या अनर्थकेनापि तदन्तविधिर्भवति, तेन उदमेयस्यापत्यमौदमेयिः इत्यादि सिध्यति। अनिनस्मन् विषये तु विशिष्टरूपोपादानसत्वात् अर्थवतैव विशेषणेन तदन्तविधिप्राप्तावपवादमाह 'अनिनस्मन् ग्रहणानीति।

न्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति । बहुलग्रहणात् । तथा च 'श्वन्नुक्षन्—' (उ १५७) इति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः । मघवन्तौ मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्याम् इत्यादि । तृत्वाभावे मघवा 'छन्दसीवनिपौ च' इति वनिबन्तं

अन्यथा 'उगिदचाम्' इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यात् । वृद्धिः गुणः इत्यादिनिर्देशाच्च । अधातोरित्येतत्तु अग्रे गोमच्छब्दनिरूपणावसरे मूल एव व्याख्यास्यते । तत्प्रयोजनं च तत्रैव वक्ष्यते । **उपधादीर्घ इति** । मघवन् त् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सुलोपे संयोगान्तलोपे च सति 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थः । ननिवह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नान्तत्वाभावात् पचन्नित्यादाविव दीर्घो न संभवतीत्यत आह—**दीर्घे कर्तव्य इति । बहुलग्रहणादिति** ।

'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद्बहुलग्रहे तु ॥' इति स्थितिः ।

अत्र दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वम् । पचन्नित्यादौ तु असिद्धत्वमेवेति बहुलग्रहणाल्लभ्यत इत्यर्थः । ननु त्रादेशपक्षे मघवन्नित्येवास्तु, बहुलग्रहणेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावकल्पनायां प्रमाणाभावात् । वेदे तु यज्ञेन मघवानित्यादौ दीर्घः छान्दसो भविष्यतीत्यत आह—**तथा चेति** । त्रादेशपक्षे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावमभ्युपगम्यैवेत्यर्थः । **निपातनादिति** । कनिप्रत्ययस्य, अवुगागमस्य, घत्वस्य इति त्रयाणां निपातनादित्यर्थः । तथा च नान्तो मघवन्शब्दः सिध्यतीति भावः । **मघशब्दादिति** । धनपर्यायादित्यर्थः । मघः धनमस्यास्तीत्यर्थे मतुपि 'मादुपधायाश्च' इति वत्वे तान्तो मघवच्छब्दः सिद्ध इति भावः । **भाषायामपीति** । लोके छन्दसि च इत्यर्थः । **शब्दद्वयेति** । मघवन्शब्दो मघवच्छब्दश्चेति शब्दद्वयम् 'मघवा बहुलम्' इत्यस्य फलम् । तस्य सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः। **आकर इति** । 'केशाद्वः' इति सूत्रे कैयटग्रन्थ इत्यर्थः । तत्र ह्येवमुक्तम्—'मघवा बहुलम्' इत्येतन्न कर्तव्यम् । 'श्वन्नुक्षन्' इति निपातनात् मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात्' इति । त्रादेशपक्षे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् दीर्घाभावाश्रयणे मघवन्निति रूपम् । मतुपि तु 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे मघवानिति रूपमिति रूपभेदापत्त्या तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः । वस्तुतस्तु कन्यन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, मतुपि तु ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुबुदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्' इति प्रतिषेधे सति पित्त्वादनुदात्तत्वे घकारादकारस्य फिट्स्वरेण उदात्तत्वमिति फलभेदात् कैयटग्रन्थश्चिन्त्य एव । मघवानिति दीर्घः शिष्टसंमतश्चेत्याह—**हविरिति** । मखेषु यज्ञेषु निश्शङ्कः असौ मघवान् हविर्जक्षिति भक्षयतीत्यर्थः । **मघवन्तावित्यादि** । सुटि त्रादेशो नुम्चेति भावः । शसादौ त्रादेशः नतु नुम्, असर्वनाम-

मध्योदात्तं छन्दस्येव। अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ मघवानः। सुटि राजवत्। (३६२) **श्वयुवमघोनामतद्धिते**। ६।४।१३३॥ अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात्। 'संप्रसारणाच्च' (सू ३३०)। 'आद्गुणः' (सू ६९)। मघोनः। अन्नन्तानाम् किम्। मघवतः। मघवता।

स्थानत्वादित्यभिप्रेत्याह—**मघवतः इति**। मघवद्भ्यामित्यादि। त्रादेशे 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्वम्। सुपि त्रादेशे जश्त्वे चर्त्वे मघवत्सु।

तृत्वाभावे मघवेति। नान्तात् सौ राजवद्रूपमिति भावः। ननु 'मघवा बहुलम्' इति सूत्रे 'अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इति वार्तिकभाष्यकैयटेषु मघवन्शब्दस्य छन्दोमात्रविषयत्वावगमात् कथं तस्य लोके प्रयोग इत्यत आह—**छन्दसीवनिपावित्यादि**। 'तदस्यास्मिन्निति मतुप्' इत्यधिकारे 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे 'छन्दसीवनिपौ च' इति वार्तिकम्। छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप्च। 'रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ, सुमङ्गलीरियं वधूः, ऋतवानं मघवानमीमहे' इति तत्र भाष्यम्। तत्र वनिप्प्रत्ययान्ते मघवन्शब्दे प्रत्ययस्वरेण वकारादकार उदात्तः। मघशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टस्वरेण मकारादकारः वकारादकारश्चानुदात्तः। 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति वकारादकारः स्वरितः। तथाच मघवन्निति रूपं मध्योदात्तं संपद्यते। एतादृशमघवन्शब्दविषयकं छान्दसत्वाभिधानम्। कन्यन्ते तु मघवन्शब्दे वकारादकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। शिष्टस्वरेण मकारादकारः घकारादकारश्च अनुदात्तौ। तथाच मघवन्निति रूपमन्तोदात्तमिति स्थितिः। एतादृशमघवन्शब्दस्तु लोकवेदसाधारणः, तस्य छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावात्। किंच 'वनो र च' इति सूत्रे भाष्यम्—मघवन्शब्दः अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। अयमपि मघवन्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः लोकवेदसाधारण एव, छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावादिति भावः। शब्दरत्ने तु 'न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इत्युदाहृतभाष्यवार्तिकयोः सामान्यप्रवृत्तयोः मध्योदात्तमात्रविषयसंकोचे प्रमाणं न किञ्चिदस्ति। कविप्रयोगाणां तु 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादिविषये बहुशः प्रमाददर्शनात् तेषामपि नार्षवचनसंकोचकता। अतो मघवन्शब्दस्य सर्वस्यापि लोके असाधुत्वमेवेति प्रपञ्चितम्। **सुटि राजवदिति**। तृत्वाभावपक्षे नान्तत्वाद्दीर्घ इति भावः।

शसादावचि मघवन् अस् इत्यादि स्थिते 'अल्लोपोऽनः' इति प्राप्ते। **श्वयुवमघोनामतद्धिते**। श्वा च, युवा च, मघवा च इति द्वन्द्वः। 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते। 'भस्य' इत्यधिकृतम्। 'अल्लोपोऽनः' इत्यतः अन इत्यपकृष्यते। तच्च श्वयुवमघोनां प्रत्येकं विशेषणं, तदन्तविधिः। फलितमाह—**अन्नन्तानामित्यादि**। 'इग्यणः संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणमुकारः। मघ उ अन् इति स्थिते पूर्वरूपमुक्तं स्मारयति—**संप्रसारणाच्चेति**। मघ उ न् इति स्थिते गुणं स्मारयति—**आद्गुण इति**। **अन्नन्तानां किमिति**। श्वयु-

स्त्रियां मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्याम् इत्यादि ।
शुनः । शुना श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते । **(३६३) न संप्रसारणे
संप्रसारणम्** । ६।१।३७॥ संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् ।

वमघोनामनन्तत्वाव्यभिचारात् किमर्थमनन्तत्वविशेषणम् । मघवन्शब्दे नका-
रस्य त्रादेशपक्षेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्यतया अनन्तत्वसत्त्वादिति प्रश्नः ।
मघवतः इति । त्रादेशपक्षे मघवन्शब्दे संप्रसारणनिवृत्त्यर्थम् अनन्तत्व-
विशेषणम् । यद्यप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया[1] अन्नन्तत्वमस्त्येव । तथापि विशेषण-
सामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणमित्याहुः । **स्त्रियां मघवतीति** ।
मघवतः स्त्री मघवती, पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ 'उगितश्च' इति ङीप् । अत्राप्यनन्त-
त्वविशेषणात् न संप्रसारणमिति भावः । अत्र 'उगिदचाम्' इति नुम् तु न, ङीपा
व्यवधानेन तान्तस्य उगितः सर्वनामस्थानपरकत्वाभावात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा तु
नेह प्रवर्तते, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमित्युक्तेरिति भावः । **माघवनमिति** ।
'साऽस्य देवता' इति मघवन्शब्दात् अणि आदिवृद्धिः । अत्राणस्तद्धितत्वात् तस्मिन्
परे न संप्रसारणमिति भावः । **मघवभ्यामिति** । भ्यामादौ हलि नलोप इति
भावः । **इत्यादीति** । मघोने । मघोनः मघोनोः मघोनाम् । मघोनि । श्वन्शब्दः
प्रायेण राजवत् । शसादावचि 'श्वयुव' इति संप्रसारणं वकारस्य उकारः । शु अन्
इति स्थिते 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति मत्वाह—**शुनः शुनेति** । **इत्यादी-
ति** । शुने । शुनः शुनोः शुनाम् । शुनि । युवन्शब्दोऽपि प्रायेण राजवत् ।
शसादावचि विशेषमाह—**युवन्शब्द इति** । युवन् अस् इत्यादिस्थिते 'श्वयुव'
इति वकारस्य संप्रसारणे उकारे यु उ अन् इति स्थिते 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे
यु उ न् इति स्थिते सवर्णदीर्घे यून इत्यादिरूपेषु सिद्धेषु यकारस्यापि संप्रसारणे प्राप्त
इत्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः इत्यस्य तु नायं विषयः, कार्याश्रयवर्णभेदेन
लक्ष्यभेदात् । अन्यथा संस्कर्तेत्यादौ 'अनचि च' इत्यादेरसकृत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः ।
न संप्रसारणे । इति यकारस्येति । सवर्णदीर्घनिष्पन्नस्य ऊकारस्य
'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया यकारस्य संप्रसारणपरकत्वात्
न संप्रसारणमिकार इत्यर्थः । ननु उकारद्वयस्थानिकस्य ऊकारस्य स्थानिवत्त्वे सति
तस्य उकारद्वयात्मकतया प्रथमेन उकारेण व्यवधानात् संप्रसारणपरत्वाभावात्
कथमिह निषेधः । 'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायस्य तु नायं विषयः, विव्याधे-
त्यादौ 'व्यथो लिटि' इति वकारस्याव्यवहितसंप्रसारणपरत्वे निषेधस्य चरितार्थ-
त्वात् इति चेन्मैवम् । एवं हि सति 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधस्य
'व्यथो लिटि' इति संप्रसारणमात्रविषयकत्वमापद्येत । एवंच सति 'व्यथो यो
लिटि' इति यकारग्रहणेनैव सिद्धे 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति सूत्रमनर्थ-
कमेव स्यात् । अतः 'श्वयुव' इति संप्रसारणनिषेधकत्वमस्यावश्यकमिति व्यव-

---

१ वस्तुतस्तु 'एकदेशविकृतन्यायेनापि यथा छिन्नपुच्छे शुनिपुच्छवत्वं नायाति, तथा
तान्तमघवच्छब्दे मघवन्शब्दत्वव्यवहार संभवेऽपि नान्तत्वव्यवहारा संभव एव बोध्यः ।

इति यकारस्य नेत्वम्। अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम्। यूनः। यूना युवभ्यामित्यादि। अर्वा। हे अर्वन्। (३६४) अर्वणस्त्रसावनञः। ६।४।१२७॥ नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यात्, न तु सौ। उगित्वान्नुम्। अर्वन्तौ अर्वन्तः। अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः। अर्वता अर्वद्भ्याम् इत्यादि। अनञः किम्? अनर्वा यज्ववत्। (३६५) पथिमथ्यृभुक्षामात्। ७।१।८५॥ एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे। आ आत् इति प्रश्लेषेण शुद्धाया

ह्रितेऽपि संप्रसारणे परे यून इत्यादौ निषेधो निर्बाधः। 'यूनस्ति' इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यलम्। ननु सकृत्प्रवृत्त्यैव युवन्शब्दे यवयोः संप्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थः। निमित्तत्वानुपपत्तिश्च। यद्वा प्रथमं यकारस्य संप्रसारणमस्तु। तदानीं संप्रसारणपरत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः। अनन्तरं तु वकारस्यापि संप्रसारणमस्तु। तत्राह—**अत एव ज्ञापकादिति**। अन्यथा एतन्निषेधारम्भवैयर्थ्यापातादिति भावः। **इत्यादीति**। यूने। यूनः, यूनोः। यूनि।

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च, अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति ऋधातोः वनिपि गुणे रपरत्वे अर्वन्शब्दः अश्वे योगरूढः। तस्य सौ राजवद्रूपं मत्वाह—**अर्वा**। **हे अर्वन्निति**। **अर्वणस्त्रसावनञः**। तृ असौ इति छेदः। न विद्यते नञ् यस्येति बहुव्रीहिः। अङ्गस्येत्यधिकृतम् अर्वणा विशेष्यते। तदाह। **नञा रहितस्येत्यादिना**। ऋकार इत्। 'अलोन्त्यस्य' इति नस्य तः। **उगित्वान्नुमिति**। 'उगिदचाम्' इत्यनेनेति भावः। **अर्वन्ताविति**। नुमो नस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः। शसादावचि असर्वनामस्थानत्वान्नुम् नेति मत्वाह—**अर्वत इति**। **अर्वद्भ्यामिति**। 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्वमिति भावः। **इत्यादीति**। अर्वद्भिः। अर्वते। अर्वद्भ्यः। अर्वतः अर्वतोः अर्वताम्। अर्वति। अर्वत्सु। **अनञः किमिति**। अनञः इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः। **अनर्वा यज्ववदिति**। अनर्वन्शब्दो यज्ववदित्यर्थः। शसावचि 'न संयोगाद्वमन्तात्' इत्यल्लोपो नेति भावः।

पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, एते नकारान्ताः। तेषु विशेषमाह—**पथिमथ्यृभुक्षामात्**। पन्थाश्च,मन्थाश्च ऋभुक्षाश्च,पथिमथ्यृभुक्षाणः तेषामिति विग्रहः। 'सावनडुहः' इत्यतः सावित्यनुवर्तते आदिति तपरकरणम्। आकार एव विधेयः। तदाह—**एषामित्यादिना**। 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य आकारः। ननु नकारस्य आन्तरतम्यात् अनुनासिक एव आकारः प्राप्नोति। नच निरनुनासिकस्यैवाकारस्योच्चारणात् शुद्ध एव आकार इति वाच्यम्, गुणानामभेदकत्वात् भेदकत्वेऽपि तपरकरणेन अनुनासिकस्याप्याकारस्य ग्रहणात्, व्यक्तिपक्षे तपरसूत्रस्य अनण्सु दीर्घप्लुतेषु विध्यर्थत्वात्। नच ग्रहणकसूत्रे वार्णसमाम्नायिकत्वेन निश्चितस्याण्ग्रहणस्य अप्रत्यय इत्यस्य च तपरसूत्रे अनुवृत्तेराकारस्येहानण्त्वात् विधीय-

एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः। (३६६) इतोऽत्सर्वनामस्थाने। ७।१।८६॥ पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। (३६७) थो न्थः। ७।१।८७॥ पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। पन्थाः पन्थानौ पन्थानः। पन्थानम् पन्थानौ। (३६८) भस्य टेर्लोपः। ७।१।८८॥ भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात्। पथः। पथा पथिभ्यामित्यादि। एवं मन्थाः ऋभुक्षाः। स्त्रियां

मानत्वाच्च न तत्काल इति वाच्यम्, तपरसूत्रे अण्ग्रहणस्य अप्रत्ययग्रहणस्य चानुवृत्तौ मानाभावादित्यत आह—आ आदिति। सवर्णदीर्घेणाकारान्तरं प्रश्लिष्यते। ततश्चाननुनासिकरूप आकारो भवतीति लभ्यते। नच सर्वादेशत्वं शङ्क्यम्। नह्यत्र वर्णद्वयं विधीयते, विशेषणविशेष्यभावेनान्वयाभ्युपगमेन अननुनासिकाकारस्यैकस्यैव विधानादिति भावः। भाष्ये तु अनुनासिकविधेः संमतत्वे प्रतिपत्तिलाघवाय अनुनासिकस्यैव 'उञः, ऊँ' इत्यत्रेव उच्चार्य विधानसंभवात्तदनुच्चारणाच्छुद्ध एव आकार इह विधेय इत्युक्तम्। तपरकरणं तु उच्चारणार्थमेव। वस्तुतस्तु 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' इति परिभाषयैव अनुनासिकाकारनिरासंभवादाकारप्रश्लेषक्लेशो व्यर्थः। 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति' इति पाठस्तु प्रामादिकः, 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे आदिति तपरनिर्देशेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते—'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' इत्येव भाष्ये पाठात् अणुदित्सूत्रभाष्येऽप्यण्ग्रहणरहिताया एवास्याः परिभाषायाः पाठदर्शनाच्चेत्यास्तां तावत्। नकारस्य आत्वे पथि आ स् इति स्थिते। **इतोऽत्**। पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तते। इत इति तपरकरणं स्पष्टार्थम्, पथ्यादिषु त्रिषु दीर्घप्लुतयोरसंभवात्। भाव्यमानत्वादेव सवर्णाग्राहकत्वे सिद्धे अदिति तपरकरणमपि स्पष्टार्थमेव। तदाह—**पथ्यादेरित्यादिना**। पथ आ स् इति स्थिते। **थो न्थः**। थः न्थ इति छेदः। थः इति षष्ठी। आदेशे अकार उच्चारणार्थः। पथिमथिग्रहणमनुवर्तते। ऋभुक्षिग्रहणं निवृत्तम्, तत्र थकाराभावात्। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थानग्रहणमनुवर्तते। तदाह—**पथिमथोरित्यादिना**। **पन्थाः इति**। नकारस्य आत्वे इकारस्य अत्वे थकारस्य न्थादेशे पन्थ आ स् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रुत्वविसर्गाविति भावः। **पन्थानाविति**। पथिन् औ इति स्थिते सावित्युक्तेर्नात्वम् 'इतोऽत्' इति इकारस्यात्वे थकारस्य न्थादेशे 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे रूपमिति भावः। एवं पन्थानः। पन्थानम् पन्थानौ। शसादावचि विशेषमाह। **भस्य टेर्लोपः**। **पथ्यादेरिति**। पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तत इति भावः। **पथः पथेति**। पथिन् अस् पथिन् आ इति स्थिते इतो लोपे रूपद्वयमिति भावः। **पथिभ्यामिति**। नलोपे रूपम्। **इत्यादीति**। पथिभिः। पथे। पथिभ्यः। पथः पथोः पथाम्। पथि, पथोः पथिषु।

एवं मन्थाः ऋभुक्षाः इति। मन्थदण्डवाची मथिशब्दः। तस्य आत्वं

नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः। सुपथी सुमथी नगरी। अनृभुक्षी सेना। आत्वं नपुंसके न भवति 'न लुमता–' (सू २६३) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथि वनम्। 'संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' (वा ४७८६)। हे सुपथिन्–हे सुपथि।

अत्वं, न्थादेशः, टिलोपश्च। मन्थाः मन्थानौ मन्थानः। मन्थानम् मन्थानौ मथः। मथा मथिभ्याम्। मथे। मथः मथोः मथाम्। मथि। मथिषु। ऋभुक्षिन्शब्दस्तु इन्द्रवाची। तत्र 'थो न्थः' इतिवर्जमात्त्वादि भवति। षात्परत्वाण्णत्वं च। ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ इत्यादि। यत्तु अत्र पन्थानमात्मनः इच्छति पथीयति सुप आत्मनः क्यच्, 'नः क्ये' इति पदत्वात् नलोपः 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम्। ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि' इत्यात्वं, 'थो न्थः'। इतोऽत् इत्यत्वं तु तपरकरणान्न भवति। पन्थाः। एरनेकाचः इति यणं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च 'थो न्थः'। ततः संयोगपूर्वत्वान्न यण्। किन्त्वियङेव। पन्थियौ। 'भस्य टेर्लोपः' पथः इत्यादि प्रौढमनोरमातत्त्वबोधिन्यादावुक्तम्। तदेतदनुनासिकविधौ सति प्रतिपत्तिलाघवायानुनासिकस्यैव उच्चारणे कार्ये तदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानमिति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। पथीयतेः क्विपि हि ईकारस्य शुद्धाकारार्थं अनुनासिकानुच्चारणस्यावश्यकत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव। तस्मात् पथीयतेः क्विपः अनभिधानमेवोचितमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। प्रसङ्गादाह—**स्त्रियामिति**। सु शोभनः पन्थाः अस्या इति बहुव्रीहिः। 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप्। 'भस्य टेर्लोपः' इति इनो लोपः। सुपथीति रूपम्। 'ऋकपूः' इत्यप्तु न। 'न पूजनात्' इति निषेधात्। न चैवमपि 'न पूजनात्' इति निषेधस्य षचः प्रागेव प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् 'इनः स्त्रियाम्' इति कप् दुर्वार एवेति वाच्यम्, 'युवोरनाकौ' इत्यत्र सुपथीति भाष्यप्रयोगेण तस्या अनित्यत्वज्ञापनात्। नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'पथिमथि' इत्यात्त्वं थो न्थश्च कुतो नेति वाच्यम्, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात्। **सुमथी इति**। सु शोभनः मन्थाः यस्या इति विग्रहः। ङीबादि पूर्ववत्। **अनृभुक्षी सेनेति**। अविद्यमानः ऋभुक्षाः यस्या इति विग्रहः। 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति समासः। ऋभुक्षाः स्वामी।

अथ सु शोभनः पन्थाः अस्य वनस्येति बहुव्रीहौ सुपथिन्शब्दान्नपुंसकात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सुप्परत्वसत्त्वात् 'पथिमथि' इत्यात्त्वमाशङ्क्याह—**आत्वं नपुंसके इति**। **सम्बुद्धाविति**। यद्यपि भाष्ये नपुंसकानामित्येव पठितम्। तथापि हे चर्मन् हे चर्मेति भाष्ये सम्बुद्धावेव उदाहृतत्वात् तन्मात्रविषयत्वमस्येति भावः। सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् सम्बुद्धिपरत्वाभावात् 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधाप्रवृत्तेः नित्यं नलोपप्राप्तौ विकल्पार्थोऽयमारम्भः। ननु नलोपपक्षे 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धौ परतः गुणे कर्तव्ये 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वात् हे वारे हे वारि इतिवत् गुणविकल्पः स्यादित्यत

'नलोपः सुप्स्वर—' (सू ३५१) इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न। द्विवचने अत्वाट्टिलोपः। सुपथी। शौ सर्वनामस्थानत्वात्सुपन्थानि। पुनरपि सुपथि सुपथी सुपन्थानि। सुपथा। सुपथे सुपथिभ्यामित्यादि। (३६९) **ष्णान्ता षट्** १।१।२४॥ षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) पञ्च। पञ्च। संख्या किम्। विप्रुषः। पामानः। शतानि सहस्राणि इत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक्। सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात्। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः। पञ्चभ्यः। 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट्। (३७०) **नोपधायाः**। ६।४।७॥ नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे। नलोपः।

आह—**नलोपः सुबिति**। **द्विवचने इति**। सुपथिन्शब्दात् औङः शीभावे सति असर्वनामस्थानत्वेन भत्वात् 'भस्य टेर्लोपः' इति इनो लोपे सुपथी इति रूपमित्यर्थः। **शाविति**। सुपथिन्शब्दात् जश्शसोः शिभावे सति तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'इतोऽत्' इत्यत्त्वे, 'थो न्थः' इति थस्य न्थादेशे नान्तत्वात् दीर्घे सुपन्थानि इति रूपमित्यर्थः।

पञ्चन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। तस्य षट्संज्ञाकार्यं लुकं विधास्यन् षट्संज्ञामाह—**ष्णान्ता षट्**। ष् च न् श्च ष्णौ ष्टुत्वेन णः। ष्णौ अन्तौ यस्याः सा ष्णान्ता। 'बहुगणवतुडति संख्या' इत्यतः संख्येत्यनुवर्तते। तच्च पूर्वसूत्रे बहुगणवतुडतिपरमपि शब्दाधिकारादिह पञ्च षडित्यादिप्रसिद्धसंख्याबोधकशब्दपरमाश्रीयते, बहुगणवतुडतिषु ष्णान्तत्वासम्भवात्। तदाह—**षान्तेत्यादिना**। **षड्भ्यो लुक् इति**। अनेन जश्शसोर्लुगिति शेषः। **पञ्च पञ्चेति**। जश्शसोर्लुकि नलोप इति भावः। **संख्या किमिति**। संख्याग्रहणानुवृत्तेः किं फलमिति प्रश्नः। **विप्रुषः पामानः इति**। विप्रुष्शब्दस्य पामन्शब्दस्य च ष्णान्तत्वेऽपि संख्यावाचकत्वाभावेन षट्संज्ञाविरहात् ततः परस्य जसो न लुगिति भावः। ननु शतशब्दात् जश्शसोः शिभावे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे शतानीति रूपम्। एवं सहस्राणीत्यपि रूपम्। तत्र 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वं विशेषः। इह 'तदागमाः इति न्यायेन नुमः अङ्गभक्तत्वात् शतन्शब्दसहस्रन्शब्दयोः नान्तसंख्याशब्दत्वात् षट्संज्ञायां सत्यां 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक् स्यादत आह—**शतानीत्यादि**। **सर्वनामेति**। सर्वनामस्थानं परत्वेन उपजीव्य प्रवृत्तस्य नुमः सन्निपातपरिभाषया सर्वनामस्थानभूतजश्शसोर्लुकं प्रति निमित्तत्वाभावादित्यर्थः। **पञ्चभिः। पञ्चभ्यः इति**। नलोपे रूपम्। पञ्चन् आम् इति स्थिते 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि नलोपे तस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घे अप्राप्ते आह—**नोपधायाः**। नेति लुप्तषष्ठीकम् अङ्गस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम्। तदन्तविधिः। 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, 'नामि' इति सूत्रं च।

पञ्चानाम्। पञ्चसु। परमपञ्च। परमपञ्चानाम्। गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ। प्रियपञ्चा प्रियपञ्चानौ प्रियपञ्चानः। प्रियपञ्च्णाम्। एवं सप्तन् नवन् दशन्। (३७१) **अष्टन आ विभक्तौ**। ७।२।८४॥ अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ। (३७२) **अष्टाभ्य औश्**। ७।१।२१॥ कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्। 'अष्टभ्यः' इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। वैकल्पिकं चेदमष्टन

तदाह—**नान्तस्येत्यादिना**। **नलोप इति**। नलोपस्यासिद्धत्वात् प्रथमं दीर्घं ततो नलोप इत्यर्थः। **परमेति**। परमाश्च ते पञ्च चेति विग्रहः। 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्य 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यस्य चाङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः। प्रियाः पञ्च यस्येति बहुव्रीहिः प्रियपञ्चन्शब्दो विशेष्यनिघ्नः त्रिलिङ्गः। तस्य पुंस्त्वे विशेषमाह—**गौणत्वे त्विति**। 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च बहुवचननिर्देशेन षट्चतुरर्थप्राधान्यावगमादिति भावः। **प्रियपञ्चेति**। सुटि हलादौ च राजवत्। शसादावचि तु 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे नस्य श्चुत्वेन ञकारः। चकारे तु परे अनुस्वारस्य परसवर्णे ञकारः स्थित एव। तथाच ञकारद्वयमध्ये चकारः।

अष्टन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। तस्य विशेषमाह। **अष्टन आ विभक्तौ**। 'रायो हलि' इत्यतः हलि इत्यपकृष्यते। तच्च विभक्तेर्विशेषणम्। तदादिविधिः। तदाह—**अष्टन आत्वमित्यादिना**। ग्रहणकसूत्रे अणग्रहणेन वार्णसमाम्नायिकानामेव ग्रहणादाकारस्यानणत्वात् भाव्यमानत्वाच्च शुद्ध एव नकारस्य आकारः। **अष्टाभ्य औश्**। 'जश्शसोः शिः' इत्यतः जश्शसोरित्यनुवर्तते। अष्टाभ्य इति पञ्चमी। तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते। अष्टा इत्याकारान्तशब्दो विवक्षितः। तदाह—**कृताकारादित्यादिना**। नकारस्यात्वे कृते सति यः अष्टाशब्दः तस्मादित्यर्थः। शित्त्वात् सर्वादेशः। 'आदेः परस्य' इति तु नात्र प्रवर्तते, 'अनेकाल्शित्' इति परेण तस्य बाधात्। औशादेशोऽयं 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्यापवादः। ननु जश्शसोः परतः अष्टन्शब्दस्यात्वं नास्त्येव, 'अष्टन आ विभक्तौ' इति आत्वविधौ हलीत्यपकर्षस्य उक्तत्वात्। ततश्च जश्शसोरौशिवधौ कृताकारात् अष्टन इत्यनुपपन्नम्। तत्राह—**अष्टभ्य इति वक्तव्य इत्यादि**। भ्यसि अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः इति रूपद्वये सत्यपि औश्विधौ लाघवादष्टभ्य इत्येव निर्देश उचितः, आकारनिर्देशात्तु जश्शसोरचि परतोऽप्यात्वं विज्ञायत इत्यर्थः। ननु 'अष्टन आ विभक्तौ' इति हलादिविभक्तौ अष्टनो नित्यमात्वविधानात् अष्टाभ्य इत्येव निर्देष्टव्यम्, प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात्। ततश्च औश्विधौ अष्टाभ्य इति निर्देशः जश्शसोरष्टनः कथमात्वं ज्ञापयेदित्यत आह—**वैकल्पिकं चेदमिति**। **ज्ञापकादिति**। 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रम्। दीर्घान्तादष्टन्शब्दात् परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थः। अष्टाभिर्विकर्षतीत्यत्र भकारादिकार उदात्तः। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टमनुदात्तम्। दीर्घादिति विशेषणात् अष्टभिरित्यत्र आत्वाभावस्थले भिस उदात्तत्वं न

आत्वम्। 'अष्टनो दीर्घात्' (सू ३७१८) इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ। अष्टौ। परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः, अष्टाभ्यः, अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे अष्ट अष्ट इत्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्ट्नः।

भवति। किंतु मध्योदात्तत्वमेव, 'झल्युपोत्तमम्' इत्यस्य प्रवृत्तेः। षट्चतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिः तदन्ते पदे विद्यमानमुपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः। यदि तु अष्टन आत्वं नित्यं स्यात् तर्हि अष्टभिरिति ह्रस्वान्तव्यावृत्तये क्रियमाणं दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावात्। आत्वस्य विकल्पितत्वे तु तदभावपक्षे अष्टभिरिति व्यावर्त्यस्य सत्त्वात् दीर्घग्रहणमर्थवत्। अतो दीर्घग्रहणमष्टन आत्वस्य वैकल्पिकत्वे ज्ञापकमित्यर्थः। अष्टाविति। अष्टन्शब्दात् जश्शसोरौश्। शित्त्वात् सर्वादेशः। अष्टाभ्य इति निर्देशात् नकारस्यात्वं, सवर्णदीर्घः, वृद्धिरिति भावः। परमाष्टाविति। 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य आन्तत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः। अष्टाभिरिति। हलादौ आत्वे सवर्णदीर्घः। अष्टानामिति। आदौ नुटि कृते सति हलादित्वादात्वम्। नच नान्तत्वप्रयुक्तषट्संज्ञकशब्दसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तद्विघातकमात्वं प्रति कथं निमित्तत्वमिति वाच्यम्, नहि षट्सन्निपातेन जातस्य नुटः आत्वेऽपि तद्विघातकत्वम् कृतात्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन षटत्वसत्त्वात् 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इत्यादिनिर्देशेन अत्र सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वाश्रयणाच्चेति भावः। आत्वाभावे इति। 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनात्वविकल्पस्य ज्ञापितत्वादिति भावः। यद्यपि 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे शसादिविभक्तिषु परतः स्वरविधायके दीर्घग्रहणं शसादिष्वेवात्वविकल्पं ज्ञापयितुं शक्नोति नतु जसि। तथापि ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वाज्जस्यप्यात्वविकल्प इति भावः।

प्रियाः अष्टौ यस्येति बहुव्रीहौ प्रियाष्टन्शब्दो विशेष्यनिघ्नः एकद्विबहुवचनान्तः। तत्र विशेषमाह—गौणत्वे त्विति। अष्टन्शब्दार्थस्याप्राधान्ये सतीत्यर्थः। आत्वाभावे इति। 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनात्वस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनादिति भावः। राजवदिति। प्रायेणेति शेषः। प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः। प्रियाष्टानम्, प्रियाष्टानौ। शसि प्रियाष्ट्नः इति। 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः। ननु कृते अल्लोपे नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—इहेति। इहाल्लोपस्य स्थानिवद्भावाच्च ष्टुत्वमित्यन्वयः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे सति अकारव्यवहितत्वान्न ष्टुत्वमिति भावः। ननु स्थानिनि सति यत्कार्यं तदेवादेशेऽतिदिश्यते। स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तदादेशे न भवति इत्येवं कार्याभावस्तु नातिदिश्यते। अन्यथा नायक इत्यादौ आयाद्यभावप्रसङ्गादिति स्थानिवत्सूत्रे स्थितम्। तस्मादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् न ष्टुत्वमित्यनुपपन्नम्। 'अचः

इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम्। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्ट्ना इत्यादि। जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव। न तु गौणतायाम्। तेन प्रियाष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम्। प्रियाष्टाः। प्रियाष्टाभ्याम्। प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टाभ्यः। प्रियाष्टाभ्यः। प्रियाष्टासु। "प्रियाष्ट्नो

परस्मिन्' इति सूत्रं तु यद्यपि स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवं कार्याभावस्यातिदेशकम्। तथापि न तस्यात्र प्रवृत्तिरस्ति। स्थानिभूतादचः पूर्वस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेः। इह च स्थानिभूतादचः परस्यैव ष्टुत्वप्रवृत्तेरित्यत आह—**पूर्वस्मादपि विधाविति**। स्थानिभूतादचः पूर्वस्मात् परस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वाभ्युपगमादित्यर्थः। नच 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति निषेधः शङ्क्यः। 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति तन्निषेधात्। 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वं तु न शङ्क्यम्, टकारेण व्यवधानात्। शब्दकौस्तुभे तावत् 'तस्य दोषः' इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्वित्युक्तम्। तद्रीत्याप्याह—**बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वेति**। अल्लोपः अङ्गसंज्ञाभसंज्ञापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। ष्टुत्वं तु तदपेक्षयाल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गम्। तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वादकारव्यवहितत्वात् न ष्टुत्वमित्यर्थः।

ननु यथोद्देशपक्षे 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति षाष्ठीं परिभाषां प्रति ष्टुत्वस्यासिद्धतया अन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः कथमिहाल्लोपस्यासिद्धत्वमित्यत आह **कार्यकालपक्षे इति**। लक्ष्यानुरोधादिह यथोद्देशपक्षो नाश्रीयते इत्यन्यत्र विस्तरः। अथ प्रियाष्टन्शब्दस्यात्वपक्षे विशेषमाह—**जश्शसोरिति**। 'अष्टाभ्य औश्' इति जश्शसोरौशादेशविधौ कृतात्वनिर्देशात् ज्ञाप्यमानमात्वमष्टन्शब्दस्य प्राधान्ये सत्येव भवति। न तूपसर्जनत्वेऽपि, 'अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात्। अन्यथा हाहे इति पञ्चम्यन्तवत् 'अष्ट औश्' इति निर्दिशेत् इति 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ततः किमित्यत आह—**तेनेति**। अष्टन्शब्दस्य गौणतायां जश्शसोर्विषये आत्वाभावेनेत्यर्थः। **हलादावेवेति**। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र अष्टन इत्येकवचननिर्देशेन अष्टन्शब्दार्थस्य प्राधान्याश्रयणे मानाभावादिति भावः। 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इत्यपि नात्र प्रवर्तते, तथा सति 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र बहुवचनवैयर्थ्यादिति बोध्यम्। हलादावेवेत्येवकारेण जश्शसोरप्यात्वस्य पक्षेऽपि व्यावृत्तिरुक्तैवानूद्यते। औङादौ तु हलादित्वाभावादेव आत्वस्य न प्रसक्तिः। **प्रियाष्टाः इति**। सौ हलि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वे रुत्वविसर्गौ इति भावः। 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यः' इति च गौणतायां न प्रवर्तत इति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम्। तथा च अजादौ सर्वत्र राजवदेव रूपाणि हलादिषु पक्षे आत्वमिति स्थितम्।

तदेतत्संगृह्णाति। **प्रियाष्ट्नो राजवदिति**। प्रियाष्टन्शब्दस्याजादिषु

१ 'आतोधातोः' इति सूत्रे धातुग्रहणमाबन्तानामेवनिवृत्त्यर्थमिति मतेनेदम्।

राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि।" ॥ इति नान्ताः ॥ भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। भुत्-भुद्, बुधौ, बुधः। बुधा। भुद्भ्याम्। भुत्सु। ॥ इति धान्ताः ॥

(३७३) ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च। ३।२।५९॥ एभ्यः

विभक्तिषु राजवदेव सर्वं रूपम्। हलादिषु विभक्तिषु तु हाहाशब्दवदन्यच्च रूपम्। चकाराद्राजवदपि। तदित्थमत्र रूपाणि। प्रियाष्टाः–प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः। प्रियाष्टानम् प्रियाष्टानौ प्रियाष्ट्नः। प्रियाष्ट्ना। प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टभ्याम्। प्रियाष्टाभिः प्रियाष्टभिः। प्रियाष्ट्ने। प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टभ्याम्। प्रियाष्टाभ्यः–प्रियाष्टभ्यः। प्रियाष्ट्नः प्रियाष्टाभ्याम्–प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टाभ्यः–प्रियाष्टभ्यः। प्रियाष्ट्नः प्रियाष्ट्नोः प्रियाष्ट्नाम्। प्रियाष्ट्नि प्रियाष्टनि प्रियाष्ट्नोः प्रियाष्टासु–प्रियाष्टसु। वस्तुतस्तु 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र हलीत्यपकर्षमुक्त्वा प्रियाष्टौ प्रियाष्टाः इति न सिध्यति, प्रियष्टानौ प्रियष्टान इत्येव प्राप्नोति इति शङ्किते 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति समाहितम्। 'नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते। प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात्' इति कैयटः। एवं च एषामनभिधानमेवोचितम्। अत एव 'अष्टाभ्य औश्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आत्वं इह वैकल्पिकम्। यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति। अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयात्' इत्युक्तम्। प्रियाष्टन्शब्दस्य लोके प्रयोगसत्वे तु तत्र गौणे औशादेशप्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकत्वात् तदसंगतिः स्पष्टैव। तस्मात् प्रियष्टान्शब्दप्रयोगविचारः सर्वोऽपि अभित्तिचित्रायित इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। इति नान्ताः।

अथ धकारान्ता निरूप्यन्ते। 'बुध अवगमने' कर्तरि क्विप्। बुध् इति धकारान्तः शब्दः। ततः सुबुत्पत्तिः। सौ विशेषमाह—**भष्भाव इति**। हल्ङ्यादिना सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वाद्वा पदान्तत्वाद्वा 'एकाचो बशः' इति बकारस्य भष् भकार इत्यर्थः। **जश्त्वचर्त्वे इति**। वाऽवसाने इति चर्त्वविकल्प इति भावः। भ्यामादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् भष्, जश्त्वम्। भुद्भ्याम्। भुद्भिः भुद्भ्यः। भुत्सु। इति धान्ताः।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते। अथ युज्शब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयितुमाह—**ऋत्विग्दधृक्**। धातोरित्यधिकृतं। 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यतः क्विन्नित्यनुवर्तते। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह—**एभ्यः इति**। ऋतौ उपपदे यज्धातोः, धृष्धातोः, स-

---

१ उज्झ उत्सर्गे अस्मात् क्विपि उज्झ् इति झकारान्तः, तस्य उग्, उज्झौ, उज्झः इति रूपाणि। एवं दिग्वाचकः ककुभ्शब्दः सुककुब् सुककुभौ इत्यादि भान्तोदाहरणानि, एवं 'घघ हसने' अस्मात्क्विपि घान्तोदाहरणम्, दृढादिशब्दाण्णिजन्तात्क्विपि ढान्तोदाहरणं बोध्यम्।

क्विन् स्यात्। अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन्। कनावितौ। (३७४) कृदतिङ् ।३।१।९३॥ सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। (३७५) वेरपृक्तस्य। ६।१।६७॥ अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात्। 'कृत्तद्धित—' (सू १७९) इति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः । (३७६) युजेरसमासे। ७।१।७१॥ युजेः सर्वनामस्थाने नुम्स्यादसमासे । सुलोपः संयोगान्तलोपः। (३७७) क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२॥ क्विन् प्रत्ययो यस्मात्तस्य

जधातोः, दिशधातोः, ष्णिहधातोः, अञ्चुधातोः, युजधातोः, क्रुञ्चधातोश्चेत्यर्थः। ननु ऋत्विक्, दधृक् इत्यादौ कुत्वद्वित्वादि कुत इत्यत आह—अलाक्षणिकमपीति। लक्षणानि सूत्राणि तद्विहितं कार्यं लाक्षणिकम्। सूत्रतः प्रत्यक्षानुपदिष्टमपि कार्यं निपातनात् सिद्धरूपनिर्देशात् लभ्यत इत्यर्थः। तत्र ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। तस्य कित्त्वात् 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति संप्रसारणं 'व्रश्च' इति षत्वापवादः कुत्वं च। धृषेः क्विनि द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च। सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च। दिशेः कर्मणि क्विन्। उत्पूर्वात् स्निहेः क्विन्, उदो दलोपः षत्वं च। अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्। युजेः केवलात् क्विन्। क्रुञ्चेः क्विन् नलोपाभावश्च निपात्यते। यद्यपि अञ्चेः केवलस्यैवोपादानम् तथाप्युष्णिक्शब्दसाहचर्यात् सोपपदस्यैवाञ्चेर्ग्रहणमित्याहुः। निरुपपदादिति। क्विन्विधिफलं हि नुमो नस्य कुत्वमेव। नुम् च असमासे एव वक्ष्यते। समासे तु सुयुगित्यादौ जस्य 'चोः कुः' इति कुत्वेनैव सिद्धतया क्विनि क्विपि च विशेषाभावादिति भावः। कनाविताविति। लशक्वतद्धिते इति हलन्त्यमिति च सूत्राभ्यामिति शेषः। वकारादिकारस्तु उच्चारणार्थः। अथ क्विन्नन्तस्य 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वं वक्तुं क्विनः कृत्संज्ञां दर्शयति—कृदतिङ्। धातोरित्यधिकृतम् प्रत्यय इति च। धातोरिति विहितविशेषणम्। धातोः विहितः प्रत्यय इति लभ्यते। धातोरित्यधिकृत्य विहित इति यावत्। तदाह—संनिहिते धात्वधिकारे इति। तेन णिजादिनिरासः। युज् व् इति स्थिते। वेरपृक्तस्य। 'लोपो व्योः' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते। उत्सृष्टानुबन्धाः सर्वे क्विबादयो वेरित्यनेन गृह्यन्ते। इकार उच्चारणार्थः, अपृक्तग्रहणात् तदाह—अपृक्तस्य वस्येति। अपृक्तस्येति किम्। जागृविः। क्विनः कृत्संज्ञायाः प्रयोजनमाह—कृत्तद्धितेति। युजेरसमासे। उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति च। तदाह—नुम्स्यादित्यादिना। युन् ज् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—सुलोपः इति। परत्वात्पूर्वं नुमि ततो हल्ङ्यादिलोप इति भावः। संयोगान्तलोप इति। जकारस्येति शेषः।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः॥ पदस्य इत्यधिकृतम्। 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते। क्विन् प्रत्ययो यस्मात् सः क्विन्प्रत्ययः तस्येति बहुव्रीहिः। क्विन्नन्त-

कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । 'नश्चापदान्तस्य—' (सू १२३) इति नुमोऽनुस्वारः, परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कुत्वं न । युञ्जौ युञ्जः । युञ्जम् युञ्जौ युजः । युजा युग्भ्याम् इत्यादि । 'असमासे' किम् । (३७८) चोः कुः । ८।२।३० ॥ चवर्गस्य कवर्गः स्यात् झलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । क्विन्प्रत्ययस्य—' (सू ३७७) इति कुत्व-

---

स्येति तु नार्थः । तथासति क्विनः कुरित्येव ब्रूयात्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्विन्नन्तस्येत्यर्थलाभात् । तदाह—क्विन्प्रत्ययो यस्मादित्यादिना । बहुव्रीहिः[1] प्रयोजनं तु घृतस्पृश्शब्दनिरूपणे मूल एव वक्ष्यते । कुरिति कवर्गो गृह्यते, उदित्वात् । अणुदित्सूत्रे अप्रत्यय इत्येतत् अणैव संबध्यते । नतु उदिता, उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन कुरिति विधीयमानोपि सवर्णग्राहकः । ननु नकारस्य कुत्वे कखगघङाः पञ्चापि पर्यायेण प्राप्नुयुः । स्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यभावात् स्पृष्टप्रयत्नत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात् घोषसंवारनादवता अल्पप्राणवता च नकारेण गकारस्यापि आन्तर्यसत्त्वात् । अत आह—नस्येति । नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः । युङिति । युजिर् योगे । रुधादिः । युनक्तीति युङ् । नुमि कृते तदीयनकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वं न प्राप्नोतीति क्विन्प्रत्ययस्येत्यारम्भः । अथ औजसादिषु विशेषमाह—नश्चेति । नुमः इति । 'युजेरसमासे इति विहितस्येति शेषः । परसवर्ण इति । 'अनुस्वारस्य ययि इति परसवर्णो ञकारः नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः । तेन युञ्जावित्यादि सिद्धम् । नन्विह ञकारस्य झलि जकारे परे 'चोः कुः' इति कुत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—तस्येति । परसवर्णस्येत्यर्थः । युग्भ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जकारस्य गकार इति भावः । युञ्जु ।

असमास इत्यस्य व्यावर्त्यं सुयुज्शब्दं कथयिष्यन् तत्र विशेषमाह । चोः कुः । 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—चवर्गस्येति । ननु 'चोः' इत्यत्र उकारस्य उपदेशाभावात् इत्त्वाभावेन उदित्त्वाभावात् कथमिह सवर्णग्रहणमिति चेत्, न । चोः इत्युकारान्तग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र उकारस्य इत्त्वाभ्यनुज्ञानात् । अन्यथा 'चः कुः' इत्येव ब्रूयात् इति । कुत्वमिति । सुयुज्शब्दे जकारस्य कुत्वं गकारः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्यात् यथासंख्यसूत्राच्चेति भावः । नन्विह 'क्विन्प्रत्ययस्य' इत्येव कुत्वं कुतो न स्यात् । यद्यपि सुपूर्वाद्युजेः 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विपि उपपदसमासे सुयुज्शब्दः न क्विन्नन्तोऽयम् । निरुपपदाद्युजेः क्विनिति अनुपदमेवोक्तत्वात् । तथापि क्विन् प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् संप्रति क्विबन्तत्वेऽपि अनेनैव कुत्वमित्यत आह—क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वा-

---

१ अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिलाभरूपम् ।

स्यासिद्धत्वात्। सुयुक्-सुयुग् सुयुजौ सुयुजः। 'युजेः' इति धातुपाठपठितेकार-विशिष्टस्यानुकरणम्, न त्विका निर्देशः। तेनेह न। युज्यते समाधत्ते इति युक्। 'युज समाधौ' दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगान्तलोपः। खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि। 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे, राट्-राड् राजौ राजः। राट्त्सु राट्सु। एवं विभ्राट्। देवेट् देवेजौ देवेजः। विश्वसृट्-विश्वसृड् विश्वसृजौ विश्व-सृजः। इह सृजियज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते। परिमृट्। षत्वविधौ राजिसा-

---

दिति। तथा चात्र 'चोः कुः' इत्येव न्याय्यमिति भावः। **सुयुक्-सुयुगिति।** 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पः। ननु युक् इत्यपि रूपमिष्टं कथं सिध्येत्। क्विनि नुमि युङ्ङित्येवापत्तेः। नच 'ऋत्विक्' इत्यादिसूत्रे 'युजेरसमासे' इति सूत्रे च युजीति इकारविशिष्टस्यैव निर्देशात् 'युज समाधौ' इति दैवादिकस्य अकारान्त-स्याग्रहणात् ततः 'क्विप् च' इति क्विपि नुमभावे कुत्वे युक् इति सिध्यतीति वाच्यम्, 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति इक्प्रत्ययान्तत्वस्य उभयत्रापि संभवेन उभाभ्यां क्विनि नुमि युङ्ङित्येवापत्तेरित्यत आह—**युजेरिति।** 'युजेरसमासे' इति सूत्रे युजीति ऋत्विगादिसूत्रे युजीति च धातुपाठे 'युजिर् योगे' इति इकार-विशिष्टः यः पठितः तस्यैव रेफाशिरस्कतया ग्रहणम्, नत्विका निर्देशः, व्याख्या-नादित्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**तेनेति॥** 'खजि गतिवैक्लव्ये' क्विप्, इदि-त्वान्नुम्। 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः, परसवर्णो ञकारः। खञ्ज्शब्दः। तस्य विशेषमाह—**संयोगान्तेति।** हल्ङ्यादिना सुलोपे जकारस्य संयोगान्त-लोपः। ततो निमित्तापायात् अनुस्वारपरसवर्णयोर्निवृत्तिः। खन् इति रूपमित्यर्थः। 'अनिदिताम्' इति नलोपस्तु न इदित्वात्।

'राजृदीप्तौ' इत्यस्मात् क्विपि राज्शब्दः। तस्य विशेषमाह—**व्रश्चेति।** हल्ङ्यादिना सुलोपे 'व्रश्च' इति षत्वम्। जश्त्वेन डकारः। 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पः। भ्यामादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् षत्वं जश्त्वं च। राड्भ्या-मित्यादि। 'डः सि धुट्' इति विकल्पं मत्वाह—**राट्त्सु-राट्स्विति। एवं विभ्राडिति।** राज्शब्दवत् षत्वादीत्यर्थः। 'टु भ्राजृ दीप्तौ' क्विप्। विशिष्य भ्राजते इति विभ्राट्। देवान् यजतीति देवेट् देवान् यजतीति विग्रहे क्विपि यजादि-त्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम्। आद्गुणः॥ **विश्वसृडिति।** 'सृज विसर्गे' क्विपि 'व्रश्च' इति षत्वादि। ननु क्विबन्तेऽपि देवेज्शब्दे च क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादृत्विक्शब्दवत् कुत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**इहेति।** 'सृजिदृशोः' इति सूत्रे काम्यच्सूत्रे च विश्वसृड्भ्यामिति उपयट्काम्य-तीति च भाष्यप्रयोगात् 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं नेत्यर्थः। **परिमृडिति।** 'मृजू शुद्धौ' क्विप्। 'क्ङिति च' इति निषेधात् 'मृजेर्वृद्धिः' इति न भवति। 'व्रश्च' इति षत्वम्। परिमार्ष्टीति परिमृट्। अथ विभ्रागिति कुत्वं साधयितुमाह—

इत्यर्थात् 'टु भ्राजृ दीप्तौ' इति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु 'एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ' इति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक्-विभ्राग् । विभ्राग्भ्याम् इत्यादि । 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' (उ २१७) । परावुपपदे व्रजेः क्विप्स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् परिव्राजौ परिव्राजः । (३७६) **विश्वस्य वसुराटोः** ।६।३।१२८॥ विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट्-विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः । विश्वाराड्भ्याम् इत्यादि । (३८०) **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** । ८।२।२९॥ पदान्ते झलि च परे यः सं-

---

षत्वविधाविति । व्रश्चादिसूत्रे इत्यर्थः । अथ परिव्राजशब्दं व्युत्पादयति । **परौ व्रजेः** । औणादिकसूत्रमेतत् । ' क्विब्वचिप्रच्छि ' इत्यादिपूर्वसूत्रात् क्विबिति दीर्घ इति चानुवर्तते । पदान्त इति ष इत्यनेनैव संबध्यते । ननु क्विब्दीर्घाभ्यामपि व्याख्यानात् । तदाह—**परावुपपदे इत्यादिना** । **षत्वं चेति** । ' चोः कुः ' इत्यस्यापवाद इति भावः । विश्वस्मिन् राजते इत्यर्थे 'सत्सूद्विष' इति क्विपि उपपदसमासे विश्वराज्शब्दः । तस्य विशेषमाह—**विश्वस्य वसुराटोः** । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—**विश्वशब्दस्येति** । **विश्वं वस्विति** ।

'वसुर्मयूखेऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ ।' इति कोशः ।

विश्वावसुरित्युदाहरणं प्रासङ्गिकम् । 'आदित्यविश्ववसवः' इत्यमरप्रयोगे तु न दीर्घः । 'नरे संज्ञायाम्' इत्यतः संज्ञाग्रहणापकर्षात् । ननु राट्शब्दस्य कृतचर्त्वस्य निर्देशात् जश्त्वे सति दीर्घो न स्यादित्यत आह-**राडिति** । **अविवक्षितमिति** । व्याख्यानादिति भावः । **विश्वाराट्-विश्वाराडिति** । ' व्रश्च ' इति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । चर्त्वनिर्देशस्य पदान्तोपलक्षणत्वात् जश्त्वपक्षेऽपि दीर्घः । यद्यपि त्रैपादिकं 'व्रश्च' इति षत्वं 'चोः कुः' इति कुत्वात्परम् । तथापि चवर्गान्तव्रश्चादिविषये षत्वमपवादत्वान्नासिद्धम्—' अपवादो वचनप्रामाण्यात् ' इति । **विश्वराजाविति** । अपदान्तत्वान्न दीर्घ इति भावः । 'भ्रस्ज पाके' क्विप् । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् रेफस्य ऋकारः । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । भृस्ज्शब्दः । ततः सुबुत्पत्तिः । तत्र विशेषमाह—**स्कोः संयोग** । पदस्येत्यधिकृतम् । चकारात् 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्यान्ते इति झलीति च संयोगेत्यनेन संबध्यते । संयोगेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । स् च क् च स्कौ, तयोरिति विग्रहः । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह-**पदान्त इत्यादिना** । अत्र काष्ठशक् स्थातेत्यत्र झल्परसंयोगादित्वात् ककारस्य लोपप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्तिकं पठितम्—झलीत्यपहाय 'सडी'ति वक्तव्यमिति । सनः सकारमारभ्य आमहिङो ङकारेण प्रत्याहारः । तदिदं वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्—'काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठशक् स्थाता' इति । ककारान्तेभ्यो नास्ति क्विप्, अनभिधाना-

योगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्। भृट्-भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः। तस्य जश्त्वेन जः। भृज्जौ भृज्जः। 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम्। ऋत्विक्-ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः। 'रात्सस्य' (सू २८०) इति नियमान्न संयोगान्तलोपः। ऊर्क्-ऊर्ग् ऊर्जौ ऊर्जः। ॥ इति जान्ताः॥ त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च। (३८१) तदोः सः सावनन्त्ययोः।

दित्याशयः। नच पृथक्स्थातेत्यत्र ककारस्य लोपनिवृत्तये 'सङि' इति वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यम्, तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादेवंजातीयकसंयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणानामप्रयोगावगमादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्।

भृट्-भृडिति। भृस्ज् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'स्कोः' इति सकारलोपे जकारस्य व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वचर्त्वे इति भावः। यद्यपि जकारस्य संयोगान्तलोपेऽपि सकारस्य 'व्रश्च' इति षत्वे जश्त्वचर्त्वयोः भृट्-भृड् इति सिध्यति। तथापि न्याय्यत्वादिह संयोगादिलोप एव भवति। **सस्येति**। भृस्ज् औ इत्यादावपि पदान्तझल्परसंयोगादित्वाभावान्न संयोगादिलोपः। 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् सकारस्य श्चुत्वमिति भावः। **तस्येति**। शकारस्येत्यर्थः। तालुकस्थानकत्वात् शकारस्य जकारः। नच जश्त्वस्यासिद्धत्वात् शकारस्य व्रश्चेति षत्वं शङ्क्यम्, षत्वं प्रति श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्। भ्यामादौ तु 'स्वादिषु' इति पदत्वात् संयोगादिलोपः। व्रश्चेति षत्वं जश्त्वं च। भृड्भ्यामित्यादि। **ऋत्विगित्यादिनेति**। 'ऋ गतौ' औणादिकस्तुः। ऋतुः गमनं प्राप्तिः दक्षिणाद्रव्यलाभो विवक्षितः। तस्मिन्निमित्ते यजन्ति यज्ञियव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थे ऋतावुपपदे यजधातोः क्विन् 'वचिस्वपि' इति यकारस्य संप्रसारणमिकारः। पूर्वरूपम्। यणादेशश्च। ऋत्विज् इति रूपम्। ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः। एतावत् सिद्धवत्कृत्याह-**क्विन्नन्तत्वात्कुत्वमिति**। क्विन्प्रत्ययस्येत्यनेनेति शेषः। एतदर्थमेव क्विन्विधानमिति भावः। नच क्विपि 'चोः कुः' इति कुत्वेनैवैतत्सिध्यतीति वाच्यम्। चोः कुः इति कुत्वं हि 'व्रश्च' इति षत्वेन अपवादत्वात् बाध्येत। क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वं तु क्विन्विधिसामर्थ्यादेव न बाध्यते। यष्टेत्यादौ षविधेश्चरितार्थत्वादिति भावः। **ऊर्क्-ऊर्ग् इति**। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिण्यन्तात् 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्, णिलोपः। ऊर्ज् इति रूपम्। ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः। 'चोः कुः' इति जस्य कुत्वं गकारः। 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पः। नच कुत्वे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, पदान्तविधौ तन्निषेधात्, 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति वचनाच्च। इति जान्ताः।

---

१ कब् वर्णे, अग कुटिलायां गतौ, कड मदे। इत्यादि धातुभ्यः क्विपि बान्त-मान्त-डान्तानामुदाहरणानि स्पष्टानि।

७।२।१०६॥ त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः त्यौ त्ये । त्यम् त्यौ त्यान् । सः तौ ते । परमसः परमतौ परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न । त्यद् त्यदौ त्यदः । अतित्यद् अतित्यदौ अतित्यदः । यः यौ ये । एषः एतौ एते । अन्वादेशे तु एनम् एनौ एनान् । एनेन

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यद्शब्दस्तद्शब्दपर्यायः । तस्य विशेषमाह—**त्यदाद्यत्वं पररूपत्वमिति** । सर्वत्र विभक्तावुत्पन्नायां 'त्यदादीनाम्' इति दकारस्यान्त्यस्य अकारः 'अतो गुणे' इति पररूपं चेत्यर्थः । ततश्च अदन्तवद्रूपाणीति भावः । त्य स् इति स्थिते । **तदोः सः सावनन्त्ययोः । त्यदादीनामिति** । 'त्यदादीनामः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **तकारदकारयोरिति** । सूत्रे तश्च द्चेति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थ इति भावः । **सः स्यादिति** । आदेशेऽपि अकार उच्चारणार्थः । **स्यौ इति** । सावित्युक्तेर्न सत्वमिति भावः । **त्ये इति** । सर्वनामत्वात् जसः शीभाव इति भावः । स्यायादीनामप्युपलक्षणमिदम् । त्यम् त्यौ त्यान् । त्येन त्याभ्याम् त्यैः । त्यस्मै त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्मात् । त्यस्य त्ययोः त्येषाम् । त्यस्मिन् त्येषु । एवं तद्शब्दः । **परमसः इति** । अत्वादीनामाङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । ननु युष्मच्छब्दस्यापि त्यदादित्वात्तस्य प्रथमैकवचने त्वमित्यत्र 'तदोः सः सौ' इति सत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**द्विपर्यन्तेति** । 'त्यदादीनामः' इत्यत्र पठितं 'द्विपर्यन्तानामेवेष्यते' इति वार्तिकं 'तदोः सः सौ' इत्यत्राप्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—**नेहेति** । इहशब्दविवक्षितमाह—**त्वमिति** । युष्मच्छब्दस्य द्विशब्दादुपर्येव सर्वादिगणे पाठादिति भावः । ननु 'त्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादेव त्वमित्यत्र सत्वं न भवति । अन्यथा स्वाहौ सौ इत्येव ब्रूयात् । अतो द्विपर्यन्तानामित्यनुवृत्तिरिह व्यर्थेत्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेति** । तकारोच्चारणसामर्थ्यादिह सत्वं नेति न वाच्यमित्यन्वयः । **अतित्वमिति** । द्विपर्यन्तानामित्यननुवृत्तौ त्वमित्यत्रापि सत्वं स्यात् । न च 'त्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणानर्थक्यम्, त्वामतिक्रान्तः अतित्वमिति गौणे युष्मच्छब्दस्य त्वादेशे त्वाहाविति तकारोच्चारणस्य लब्धप्रयोजनत्वादित्यर्थः । नच अतित्वमित्यत्रापि सत्वप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् त्वाहाविति तकारोच्चारणानर्थक्यं दुर्वारमिति वाच्यम्, सत्वस्य सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वेन गौणे तस्याप्रवृत्तेः । अत एवाह—**संज्ञायामिति** । **त्यदिति** । कस्यचिन्नामेदम् । **अतित्यदिति** । त्यमतिक्रान्त इति विग्रहः । **यः इति** । यद्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्वशब्दवद्रूपाणि । तकाराभावान्न सत्वम् । **एषः इति** । एतद्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्ववदेव रूपाणि । सौ तु तकारस्य

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि।
द्यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते॥

एनयोः । एनयोः । (३८२) ङे प्रथमयोरम् । ७।१।२८॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् । (३८३) मपर्यन्तस्य ।७।२।९१॥ इत्यधिकृत्य । (३८४) त्वाहौ सौ । ७।२।९४॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे । (३८५) शेषे लोपः । ७।२।९०॥ आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । 'अतो गुणे' (सू १९१)। 'अमि पूर्वः' (सू १९४) त्वम् । अहम् । ननु 'त्वम् स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्व अम्' 'अह अम्' इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वान्तरङ्गत्वाट्टाप्

सत्वमिति विशेषः । अन्वादेश इवाति । 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्यस्य एतद्शब्देऽपि प्रवृत्तेरिति भावः ।

अथ युष्मदस्मद्शब्दयोः प्रक्रियां दर्शयति—ङे प्रथमयोरम् । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । परशब्दोऽध्याहर्तव्यः । ङे इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीयाविभक्त्योर्लाक्षणिकमिति भाष्यम् । तदाह—युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना । सोरमादेशे कृते 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्वम् । युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थितम् । अधिकृत्येति । कार्याणि वक्ष्यन्त इति शेषः । त्वाहौ सौ । त्वश्च अहश्च त्वाहौ । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । तदाह-युष्मदस्मदोरित्यादिना । त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थितम् । यद्यप्यत्र 'त्वमावेकवचने' इत्येव युष्मद्शब्दस्य त्वादेशः सिद्धः । तथापि युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यत्र त्वादेशार्थमिह युष्मदस्त्वविधानम् । नहि तत्र 'त्वमावेकवचने' इत्यस्य प्रवृत्तिरस्ति, अत्र युष्मद्शब्दस्य बहुत्वविशिष्टे वृत्तेः । एकवचनशब्दो हि तत्र एकत्वविशिष्टवृत्तिवाची नतु एकवचनसंज्ञकप्रत्ययवाचीत्युपदमेव वक्ष्यते । शेषे लोपः । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आ विभक्तौ इत्यनुवर्तते । विभक्तावित्यनुवृत्तं शेष इत्यनेनान्वेति । युष्मदस्मदोरनादेशे, द्वितीयायां च, प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां, योऽचि इत्यात्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वात्तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थः । युष्मदस्मदोरिति चानुवृत्तम् । तदाह-आत्वयत्वेति । अन्त्यस्येति । अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यम् । शेषग्रहणमिह विभक्तिविशेषणं स्पष्टार्थमेव, विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसंभवात् इति प्रकृतसूत्रे 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । अतो गुणे इति । पूर्वयोरकारयोः पररूपमिति भावः । त्व अम्, अह अम् इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्याह—अमि पूर्वः इति ।

अत्र शङ्कते—नन्विति । 'ननु च स्याद्विरोधोक्तौ' इत्यमरः । शङ्कायामिति यावत् । अन्तरङ्गत्वादिति । 'अजाद्यतः' इति टापः परनिमित्तानपेक्षतया पररूपादन्तरङ्गत्वं बोध्यम् । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति—सत्यमिति । पररूपाद-

प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावान्न टाप् ।

न्तरङ्गष्टाबित्यङ्गीक्रियते । इह प्रवृत्तिस्तु तस्य नाङ्गीक्रियते इत्यर्थः । **अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति** । 'साम आकम्' इति सूत्रे भाष्ये पठितमेतत् । युष्मदस्मदी इति शब्दस्वरूपपरत्वान्नपुंसके । शब्दस्वरूपपरत्वादेव च 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषोऽपि न, इत एव भाष्यप्रयोगात् । **तेनेति** । अलिङ्गत्वेनेत्यर्थः । ननु 'ङे प्रथमयोः' इति सूत्रे भाष्ये पुंसि युष्मानस्मानित्यत्र 'तस्माच्छसो न पुंसि' इति नत्वस्य सिद्धत्वात् 'शसो न' इति नत्वविधिवैयर्थ्यमाशङ्क्य स्त्रियां नपुंसके च युष्मान् ब्राह्मणीः पश्य, अस्मान् ब्राह्मणीः पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य इत्यत्र नत्वार्थं 'शसो न' इति नत्वविधानमित्यादिस्थितम् । किंच स्वमोर्नपुंसकादित्यधिकारे 'नेतराच्छन्दसि' इति सूत्रे 'नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकतद्भाष्ययोः शिशीलुङ्नुम्भिर्नपुंसकविहितैस्त्वाहादियुष्मदस्मदादेशानां विप्रतिषेधः उपन्यस्तः । अतः युष्मदस्मदोरलिङ्गत्वमनुपपन्नम् । 'साम आकम्' इति सूत्रे 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति भाष्ये तु पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गपदान्तरसमभिव्याहारं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां न प्रतीयते इत्येवंपरम् इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । एवंच युष्मदस्मदोः स्त्रीलिङ्गसत्त्वात् टाप् दुर्वार इत्यस्वरसादाह—**यद्वेति** । **अधिकरणत्वविवक्षयेति** । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यदि हि शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव स्यात्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् । अतः शेषस्येत्यर्थ आस्थेयः । ततः किमित्यत आह—**तेनेति** । शेषस्य स्थाने इत्यर्थाश्रयणेनेत्यर्थः । **मपर्यन्तादिति** । मपर्यन्तस्येत्यपकृष्टं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इति भावः । एतच्च 'त्यदादीनामः' इति सूत्रे 'टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति स स्मृतः । अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ।' इति वार्तिकतद्भाष्ययोः स्पष्टम् । नच मपर्यन्तस्य त्व इति अह इति चादेशे कृते शिष्टस्य अद् इत्यस्य मपर्यन्तात्परत्वं नास्तीति वाच्यम्, त्वाहादेशयोः कृतयोः अदो लोपप्रवृत्तिवेलायां मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेऽपि त्वाहादेशप्रवृत्तेः पूर्वकालिकमपर्यन्तशेषत्वमादाय तदुपपत्तेः । नन्वस्तु मपर्यन्ताच्छेषस्य अद्शब्दस्य लोपः । तथापि त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थिते पररूपापेक्षया परत्वाददो लोपे अदन्तत्वात् टाप् दुर्वार इत्यत आह—**स चेति** । शेषे लोप इत्यर्थः । **अन्तरङ्गे इति** । 'अतो गुणे' इत्यस्य बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षलोपापेक्षया अन्तरङ्गत्वं बोध्यम् । **अदन्तत्वाभावादिति** । त्व अद्, अह अद् इत्यत्र पररूपे सति त्वद् अहद् इति स्थिते अदो लोपे त्व् अह् इत्यनयोरद-

परमत्वम्। परमाहम्। अतित्वम्। अत्यहम्। (३८६) **युवावौ द्विवचने।** ७।२।९२॥ द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ। (३८७) **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्।** ७।२।८८॥ इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात्। युवाम्। आवाम्। 'औङि' इत्येव सुवचम्। भाषायाम् किम्। युवं वस्त्राणि। मपर्यन्तस्य (सू ३८३) किम्। साकच्कस्य मा भूत्। युवकाम्। आवकाम्। 'त्वया' 'मया' इत्यत्र 'त्व्या' 'म्या' इति मा भूत्। 'युवकाभ्याम्' 'आव-

---

न्तत्वाभावान्न टाबित्यर्थः। **परमत्वमिति**। 'ङे प्रथमयोः' इत्यादीनामाङ्गत्वात् तदन्तविधिरिति भावः।

अतित्वमिति। 'ङे प्रथमयोः' इत्यादीनां गौणे अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। युष्मद् औ अस्मद् औ, इति स्थिते 'ङे प्रथमयोः' इत्यमि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते—**युवावौ द्विवचने**। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते। मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम्। उक्तिर्वचनम्। द्वयोः वचनं द्विवचनम्। तत्र समर्थयोरित्यर्थः। द्वित्वविशिष्टार्थवाचिनोरिति यावत्। नतु द्विवचनसंज्ञके प्रत्यये परे इत्यर्थः, वचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात्। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवृत्तौ सत्यां द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परतः इत्यर्थलाभात्। तदाह—**द्वयोरुक्तावित्यादिना**। द्वयोरुक्तावित्याश्रयणस्य फलमग्रे मूल एव स्पष्टीभविष्यति। युव अद्, आव अद् इति स्थिते 'शेषे लोपः' इति प्राप्ते। **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्**॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आग्रहणमनुवर्तते। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोः इति च। तदाह—**इहेति**। भाषायां प्रथमाद्विवचने परे इत्यर्थः। भाषायामित्यस्य तु लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः। **युवाम्। आवामिति**। युव अद् अम्, आव अद् अम् इत्यत्र दकारस्य आत्वे पूर्वयोरकारयोः पररूपे ततः सवर्णदीर्घे 'अमि पूर्वः' इति भावः। **औङीत्येव सुवचमिति**। द्वितीयाद्विवचनेऽप्यात्वस्य इष्टत्वादिति भावः। **युवं वस्त्राणीति**। युष्मद् औ, इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवादेशे सति शेषलोपे रूपम्।

मपर्यन्तस्य किमिति। युष्मदस्मदोः समस्तयोरेव युवावादेशयोः कृतयोरपि आत्वे पूर्वरूपे च युवाम् आवामिति सिद्धेरिति प्रश्नः। **साकच्कस्येति**। 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति टेः प्रागकचि युष्मकद् औ, अस्मकद् औ इति स्थिते 'ङे प्रथमयोः' इत्यमि 'युवावौ द्विवचने' इति समस्तयोः साकच्कयोस्तन्मध्यपतितन्यायेन युवावादेशयोः 'प्रथमायाश्च' इति दकारस्य आत्वे अमि पूर्वे च युवाम् आवाम् इत्येव स्यात्। ककारो न श्रूयेत। अतो मपर्यन्तस्येति वचनमित्यर्थः। ननु समुदायादेशत्वेऽपि 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र

काभ्याम्' इति च न सिध्येत् । (३८८) यूयवयौ जसि । ७।२।९३ ॥ स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' (प ९३)

सुबन्तस्य टेः प्राक्, इति व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाद्युवामावामिति परिनिष्ठितसुबन्तयोष्टेः प्रागकचि युवकाम् आवकामिति सिध्यत्येव । अत्र साकचकयोर्युवावादेशाप्रसक्तेरित्यस्वरसादाह—**त्वया मयेति** । यदि मपर्यन्तस्येति न स्यात् तदा 'त्वमावेकवचने' इति त्वमादेशौ समस्तयोः स्याताम् । ततश्च तृतीयैकवचने युष्मद् आ, अस्मद् आ इति स्थिते समस्तयोः स्थाने त्वमादेशयोः त्व आ, म आ इति स्थिते 'योऽचि' इति अकारस्य यत्वे त्व्या म्या इति स्यात् । अतो 'मपर्यन्तस्य इति वचनम् । सति तस्मिन् मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः कृतयोः त्व अद् आ, म अद् आ इति स्थिते अकारयोः पररूपे दकारस्य यत्वे च त्वया मया इति सिध्यतीत्यर्थः । ननु 'योऽचि' इति सूत्रस्थाने 'अच्ये' इति सूत्रमस्तु । अजादिविभक्तौ युष्मदस्मदोरन्त्यस्य एकारः स्यादिति तदर्थः । तथाच त्वमयोः समस्तादेशत्वेऽपि तदन्त्यस्य अकारस्य एत्वे अयादेशे च कृते त्वया मयेति सिध्यतीत्यस्वरसादाह—**युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येदिति** । असति मपर्यन्तवचने इति शेषः । ओकारसकार इत्यादिवचनेन भ्यामि टेः प्रागकचि तन्मध्यपतितन्यायेन साकचकयोः स्थाने युवावादेशयोः युवाभ्यामावाभ्यामित्येव स्यात् । ककारो न श्रूयेत । युष्मकद् अस्मकद् इत्यत्र सपर्यन्तस्यैव युवावादेशयोस्तु युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यात्वे युवकाभ्याम् आवकाभ्यामिति निर्बाधमित्यर्थः ।

'ङे प्रथमयोः' इति जसः अमि कृते विशेषमाह—**यूयवयौ जसि । स्पष्टमिति** । युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूय वय इत्यादेशौ स्तो जसि परतः इति सुगममित्यर्थः । यूय अद् अम्, वय अद् अम् इति स्थिते पररूपे 'शेषे लोपः' इति मपर्यन्ताच्छेषस्य अदो लोपे परिनिष्ठितं रूपमाह—**यूयम् वयमिति । परमयूयमिति** । यूयवयविधेराङ्गत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । **अतियूयमिति** । गौणत्वेऽपि तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । अत्र शीभावमाशङ्क्य परिहरति—**इहेति** । इह 'शेषे लोपः' इत्यन्त्यलोप इति पक्षे दकारस्य लोपे सति अवर्णान्तात् सर्वनाम्नः परत्वात् जसः शीभावः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—**अङ्गकार्ये इति** । अङ्गाधिकारविहिते कार्ये कृते सति पुनः अङ्गाधिकारविहितं कार्यं न भवतीत्यर्थः । तेन त्वमित्यत्र पररूपे कृते 'अमि पूर्वः' इत्यस्य नानुपपत्तिः । 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे 'ज्ञाजनोर्जा' इति सूत्रे च 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषा स्थिता । सा चात्र अर्थतः उपनिबद्धा । नच द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते 'सुपि च' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । 'द्वयोरेकस्ये'त्यादिनिर्देशेन तदनित्यत्वज्ञापनात् । प्रकृते च शेषलोपस्य आङ्गस्य प्रवृत्तत्वादाङ्गः शीभावो न भवतीति

इति न भवति। 'ङे प्रथमयोः—' (सू ३८२) इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य 'अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते' इति व्याख्यानाद्वा। (३८९) **त्वमावेकवचने**।७।२।९७॥ एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ। (३९०) **द्वितीयायां च**।७।२।८७॥ युष्मदस्मदोराकारः स्यात्। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्। (३९१) **शसो न**।७।१।२९॥ नेत्यविभक्तिकं पदम्। युष्म-

---

भावः। ननु 'अङ्गकार्ये' इति परिभाषा नात्र प्रवर्तते। शीभावस्य अङ्गाधिकारविहितत्वेऽपि अङ्गाधिकरणकत्वाभावात् 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषास्वारस्येन तथैव प्रतीतेः। अतोऽत्र शीभावो दुर्वार इत्यस्वरसादाह—**ङे प्रथमयोरिति**। 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यत्र अम् म् इति मकारान्तरं प्रश्लिष्यते। अम् च म् चेति द्वन्द्वः। अन्त्यो मकारः संयोगान्तलोपेन लुप्तः। प्रश्लिष्टश्च मकारः अमो विशेषणम्, तदन्तविधिः। मकारान्तः अम् स्यादिति लभ्यते। मकारान्तस्य अमः पुनर्मान्तत्वविधानात् अम् मान्त एव भवति। नतु तस्य विकारो भवतीति लभ्यते। अतो न शीभाव इत्यर्थः। वस्तुतस्तु मकारान्तरप्रश्लेषो भाष्ये अदर्शनादुपेक्ष्यः। संनिपातपरिभाषयैवात्र शीभावो न भवति। दकारस्य शेषलोपो हि आत्वयत्वनिमित्ततरात्मकशेषविभक्त्यात्मकस्य अमः युष्मदस्मदोश्च संनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तः। ततः शीभावे तु आद्गुणे यूये वये इति स्यात्। तत्र एकादेशस्य पूर्वान्तत्वे प्रकृत्यनुप्रवेशात् प्रत्ययसंनिपातभङ्गः। परादित्वे तु युष्मदस्मत्संनिपातविरोध इत्यलम्।

अथ द्वितीयैकवचनस्य अमः 'ङे प्रथमयोः' इत्यमि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते—**त्वमावेकवचने**। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते। 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकृतम्। एकवचनशब्दो यौगिक एव, वचनग्रहणसामर्थ्यात्। तदाह—**एकस्येत्यादिना**। त्व अद् अम्, म अद् अम् इति स्थिते। **द्वितीयायां च**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**युष्मदस्मदोरिति**। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **आकार इति**। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। तथाच द्वितीयाविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोराकारः स्यादिति फलति। 'अलोऽन्त्यस्य' इति दकारस्य भवति। त्व अ आ अम्, म अ आ अम् इति स्थिते पररूपे, सवर्णदीर्घे, अमि पूर्वरूपे च परिनिष्ठितं रूपमाह—**त्वाम् मामिति**।**युवाम् आवामिति**। पूर्ववत् 'द्वितीयायां च' इत्यात्वमिति विशेषः। 'प्रथमायाश्च' इत्यस्य अत्राप्रवृत्तेः। अथ शसि विशेषमाह—**शसो न**। 'ङे प्रथमयोः' इत्यतः अमित्यनुवर्तते। युष्मदस्मद्भ्यामिति च। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसः अम् न स्यादिति लभ्यते। तथाच अमभावे 'द्वितीयायां च' इत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वे युष्मानिति यद्यपि पुंसि रूपं सिध्यति। तथापि युष्मान्[1] ब्राह्मणीः पश्य, अस्मान् ब्राह्मणीः

---

१ यद्यपि युष्मदस्मच्छब्दयोः पुंस्येवाजहल्लिङ्गत्वाश्रयणेन युष्मान् ब्राह्मणीः।

दस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोऽपवादः । 'आदेः परस्य' (सू ४४) । 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) । युष्मान् । अस्मान् । (३६२) **योऽचि** । ७।२।८९॥ अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया । (३६३) **युष्मदस्मदोरनादेशे** । ७।२।८६॥ अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ

पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, इति स्त्रीनपुंसकयोर्न सिध्येत् । अतो नेदं सूत्रं शसः अम्निषेधपरम् । किं तु शसो नकारोऽत्र विधीयते इत्यभिप्रेत्य, तर्हि शसो नः इति प्रथमा कुतो न श्रूयते इत्याशङ्क्य च आह—**नेत्यविभक्तिकं पदमिति** । लुप्तप्रथमाविभक्तिकमित्यर्थः । ततश्च फलितमाह—**युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना । अमोऽपवादः इति** । 'ङे प्रथमयोः' इति प्राप्त एव नत्वविधिस्तदपवादता । युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते 'द्वितीयायां च' इत्यात्वे अनेन शसो नकारः । स च 'अलोऽन्त्यस्य' इति नान्त्यस्येत्याह—**आदेः परस्येति** । **संयोगान्तस्येति** । अकारस्य नकारे कृते सकारस्य लोप इति भावः । यद्यपि शसः अमि कृतेऽपि अकारस्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपे युष्मान् अस्मानिति सिध्यति । तथापि 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इति न्यायान्नत्वस्य अमपवादत्वमाश्रितम् । किंच अमि कृते 'ङे प्रथमयोः' इत्यत्र मकारान्तरप्रश्लेषपक्षे अकारस्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादित्यलम् ।

अथ **तृतीया विभक्तिः** । युष्मद् आ अस्मद् आ इति स्थिते । **योऽचि** । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः विभक्ताविति चानुवर्तते । अचीति विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—**अनयोरिति** । युष्मदस्मदोरन्त्यस्येत्यर्थः । अचि किम् ? युवाभ्याम् । अनादेशे किम् ? त्वत्, मत् । 'पञ्चम्या अत्' इत्यदादेशे सति न यत्वम् । युष्मद् आ, अस्मद् आ इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः दकारस्य यत्वे पररूपे च रूपमिति भावः । **युष्मदस्मदोरनादेशे** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । 'रायो हलि' इत्यतो हलीत्यनुवृत्तं विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—**अनयोरिति** । युष्मदस्मदोरन्त्यस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु हलीति नानुवर्त-

---

युष्मान् कुलानीत्यादि प्रयोगाः सिध्येयुः, तथाप्यतियुष्मान् ब्राह्मणीः, इत्यादिप्रयोगार्थं नादेशविधानमावश्यकमिति, भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वेन लक्ष्यानुरोधात्तथा पदच्छेदः तैः कर्तुं शक्यः । लक्ष्यैकचक्षुष्कदृष्ट्यैव 'पदानां प्रकृतिः संहितेति' निरुक्ते उच्यते । अतएव च वाक्यस्फोटो मुख्यः, पदस्फोटः काल्पनिकः इति सिद्धान्तः लक्ष्यैकचक्षुष्कदृष्ट्या । लक्षणैकचक्षुष्कदृष्ट्या तु पदान्यपि नियतान्येव, तद्दृष्ट्यैव च 'पदानि प्रकृतिर्यस्याः सा संहितेति निरुक्ते उक्तमिति विवेकः ।

विभक्तौ। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युष्माभिः। अस्माभिः। (३६४) तुभ्यमह्यौ ङयि। ७।२।६५॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। अमादेशः 'शेषे लोपः' (सू ३८५)। तुभ्यम्। मह्यम्। परमतुभ्यम्। परममह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। युवाभ्याम् आवाभ्याम्। (३६५) भ्यसो भ्यम्। ७।१।३०॥ भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात्। आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव। तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न। अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्।

नीयम्। 'योऽचि' इत्यजादौ यत्वविधानेन परिशेषादेव तत्सिद्धेः। **युवाभ्याम् आवाभ्यामिति**। युष्मद् भ्याम्, अस्मद् भ्याम् इति स्थिते युवावादेशयोः दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः। अत्र हलीत्यनुवृत्तौ 'योऽचि' इत्यज्ग्रहणं मास्तु। हलादावात्वस्य विशेषविहितत्वादेव यत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम्॥ **युष्माभिः अस्माभिरिति**। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वे सवर्णदीर्घ इति भावः।

अथ चतुर्थी विभक्तिः। युष्मद् ए, अस्मद् ए इति स्थितौ 'त्वमावेकवचने' इति प्राप्ते। **तुभ्यमह्यौ ङयि**। ङे इत्यस्य सप्तम्येकवचने ङयीति। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतः युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते। मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**अनयोरिति**। युष्मदस्मदोरित्यर्थः। **अमादेशः इति**। 'ङे प्रथमयोः' इत्यनेनेति शेषः। **शेषे लोपः इति**। अदो दस्य वा लोप इत्यर्थः। 'अमि पूर्वः' इति मत्वाह—**तुभ्यम्। मह्यमिति। परमतुभ्यमिति**। तुभ्यमह्यविध्योराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः। **अतितुभ्यमिति**। गौणत्वे तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। **युवाभ्याम्। आवाभ्यामिति**। तृतीयाद्विवचनवदिति भावः। **भ्यसो भ्यम्**। भ्यम् अभ्यमिति वा छेदः। तदाह—**भ्यसः इति**। युष्मदस्मद्भ्यां परस्येति शेषः, 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेः। ननु भ्यमादेशपक्षे 'शेषे लोपः' इत्यदो लोपे युष्मभ्यमस्मभ्यमिति मकारादकारो न श्रूयेतेत्यत आह—**आद्यः इति**। लक्ष्यानुरोधादिह अन्त्यलोपपक्ष एवाश्रयणीयः। नन्वन्त्यलोपपक्षे दकारस्य लोपे सति 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं स्यादित्यत आह—**तत्राङ्गवृत्तेति**। 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषयेत्यर्थः। अङ्गे वृत्तं वर्तनं यस्य तत् अङ्गवृत्तं, तस्मिन् कार्ये प्रवृत्ते सति अन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तिविषये अविधिः विधिर्नास्तीत्यर्थः। प्रकृते च शेषलोपे अङ्गकार्ये प्रवृत्ते सति, अन्यत् अङ्गकार्यमेत्वं न भवतीति भावः। **अभ्यम् त्विति**। अभ्यमादेशस्तु टिलोपपक्षे अन्त्यलोपपक्षे च अनुकूल इत्यर्थः। तत्र अन्त्यलोपपक्षे अभ्यमो झलादित्वाभावात्तस्मिन् परे एत्वं न। किन्तु पररूपे सति युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इति सिध्यति। टिलोपपक्षे तु अङ्गस्य अदन्तत्वाभावादिति एत्वं न।

अथ पञ्चमी विभक्तिः। एकवचनस्य च। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते 'पञ्चम्या अत्' इति च तदाह—**आभ्यामिति**।

(३९६) एकवचनस्य च । ७।१।३२ ॥ आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । 'ङसेश्च' इति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । (३९७) पञ्चम्या अत् । ७।१।३१॥ आभ्यां पञ्चम्याः भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् । (३९८) तवममौ ङसि । ७।२।९६ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि । (३९९) युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । ७।१।२७॥ स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः । (४००) साम आकम् । ७।१।३३ ॥ आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ।

युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थः । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । 'न विभक्तौ' इति तस्य नेत्त्वम् । त्वत् मत् इति । युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते त्वमादेशयोः कृतयोः ङसेः अदादेशे सति पररूपे 'शेषे लोपः' इति टिलोपः । अन्त्यलोपपक्षे दकारलोपे सति त्रयाणामकाराणां पररूपमिति भावः । सुवचमिति । लाघवादिति भावः । पञ्चम्या अत् । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । भ्यसो भ्यम् इत्यतो 'भ्यस' इति । तदाह—आभ्यामिति । युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थः । युष्मत् अस्मदिति । युष्मद् भ्यस्, अस्मद् भ्यस्, इति स्थिते भ्यसः अदादेशः शेषलोपश्च ।

अथ षष्ठी विभक्तिः । तवममौ ङसि । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह—अनयोरिति । युष्मदस्मदोरित्यर्थः । 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यापवादः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । स्पष्टमिति । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसः अश् स्यादिति सुगममित्यर्थः । शित्त्वात् सर्वादेशः । तव ममेति । युष्मद् अस्, अस्मद् अस्, इति स्थिते मपर्यन्तस्य तवममादेशयोः कृतयोः अशादेशे दकारात् पूर्वयोरकारयोः पररूपे अदो लोपः । अन्त्यलोपपक्षे दकारलोपः, त्रयाणामकाराणां पररूपमिति भावः । युवयोः आवयोरिति । युष्मद् ओस्, अस्मद ओस् इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवावादेशयोः 'योऽचि' इति दस्य यत्वे पररूपमिति भावः । साम आकम् । आभ्यामिति । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सामः इति । सकारेण सहितः आम् साम् तस्येत्यर्थः । ससुट्कस्य आम इति यावत् । ननु युष्मद् आम्, अस्मद् आम् इति स्थिते अवर्णात् परत्वाभावात् सुटो न प्रसक्तिः । नच 'शेषे लोपः' इति तस्य लोपे कृते अवर्णात् परत्वमस्तीति वाच्यम् । आकमादेशात् प्राक् अनादेशतया शेषलोपस्यैवात्राप्रसक्तेः ससुट्कनिर्देशोऽनुपपन्नः व्यर्थश्चेत्यत आह—भाविनः इति । भविष्यत इत्यर्थः । यदि तु आम आकम् इत्येवोच्येत, तर्हि आमः आकमादेशे कृते दकारस्य शेषलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमादेशस्य आम्त्वात् तस्य च अवर्णात्परत्वात् सुडागमः स्यात् । तत

मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी।
समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि॥ १॥

एत्वषत्वयोर्युष्मेषाकम्, अस्मेषाकमिति स्यात्। अतः ससुट्कनिर्देशः। यद्यपि आकमादेशप्रवृत्तिकाले सुटो न प्रसक्तिः। तथापि आकमादेशोत्तरं दकारलोपे कृते स्थानिवत्त्वेन यः सुट् भविष्यति, तस्यापि स्थानषष्ठ्या स्वीकरणान्निवृत्तिर्भवति। अन्यथा ससुट्कनिर्देशवैयर्थ्यादिति भावः। यदि तु शेषस्य लोप एवाश्रीयते, तदा कृतेऽप्याकमादेशे अदो लोपे अवर्णात् परत्वाभावादेव सुटः प्रसक्त्यभावात् ससुट्कनिर्देशो मास्तु। **युष्माकम् अस्माकमिति**। आकमादेशे कृते अदो लोपे रूपम्। दकारलोपे तु सवर्णदीर्घः। एतदर्थमेव दीर्घोच्चारणम्। अन्यथा पररूपापत्तेः। न चाकारोच्चारणसामर्थ्यादेव पररूपनिरास इति वाच्यम्, 'क'मादेशे प्राप्तबहुवचने झल्येत्' इत्येत्वनिवृत्त्या चरितार्थत्वादित्यलम्।

त्वयि मयीति। युष्मद् इ, अस्मद् इ इति स्थिते मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः 'योऽचि' इति दस्य यत्वे पररूपे रूपमिति भावः। **युवयोः आवयोरिति**। प्राग्वत्। **युष्मासु अस्मास्विति**। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः।

'त्वमावेकवचन' इत्यत्र 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र च एकवचनद्विवचनशब्दौ यौगिकौ, नतु प्रत्ययपराविति स्थितम्। तत्फलं श्लोकचतुष्टयेन संगृह्णाति—**समस्यमाने इति**। तत्र प्रथमश्लोके चेदित्यनन्तरम् अपीत्यध्याहार्यम्। यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी तदा समासार्थः अन्यसङ्ख्यश्चेदपि युवावौ त्वमावपि स्तः इत्यन्वयः। त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः; अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति, युवामावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति च विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासं लभमाने युष्मदस्मदी द्वित्वैकत्वान्यतरविशिष्टार्थवाचिनी यदा, तदा समासार्थः मुख्यविशेष्यभूतः अन्यसंख्यश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतसंख्यापेक्षया अन्यसंख्याकश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतद्वित्वे युवावौ, तदर्थगतैकत्वे त्वमौ च द्विवचनैकवचनप्रत्ययपरत्वाभावेऽपि भवतः, युवावादेशविधौ द्विवचनशब्दस्य, त्वमादेशविधौ एकवचनशब्दस्य च यौगिकत्वाश्रयणात्। एकवचने प्रत्यये परतस्त्वमादेशौ, द्विवचने प्रत्यये परतो युवावावादेशौ इत्यर्थाश्रयणे तु त्वाम् मां वा अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहे अतियुष्मद्शब्दे अत्यस्मद्शब्दे च युष्मदस्मदोर्द्विवचने बहुवचने च प्रत्यये परे त्वमौ न स्याताम्। तथा युवामावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहे युष्मदस्मदोरेकवचने बहुवचने च प्रत्यये परे युवावौ न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः।

ननु युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थकत्वे युवावौ, एकार्थकत्वे तु त्वमौ इति किं सार्वत्रिकम्?

सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममाविति ॥ २ ॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
द्व्येकसङ्ख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।
तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न ॥ ४ ॥

नेत्याह—**सुजस्ङेङस्सु** इति । द्वितीयश्लोकेऽस्मिन् उत्तरार्धे त्वाहावित्यादि तत्तत्सूत्रप्रतीकग्रहणम् । इतीत्यनन्तरं ये इत्यध्याहार्यम् । 'त्वाहौ सौ, यूयवयौ जसि, तुभ्यमह्यौ ङयि, तवममौ ङसि' इति सुजस्ङेङस्सु ये आदेशाः विहिताः ते अतियुष्मदत्यस्मच्छब्दाभ्याम् एकद्विबह्वर्थवृत्तित्वेऽपि स्युरित्यर्थः । ननु तत्रापि द्व्यर्थकत्वे युवावौ । एकार्थकत्वे त्वमौ कुतो नेत्यत आह—**एते** इति । तृतीयश्लोके पूर्वार्धमेकं वाक्यम् । एते त्वाहादयः, स्वके स्वीये विषये सुजसादौ, युवावौ बाधन्ते । कुतः ? परत्वात् । युवावापेक्षया एतेषां परत्वादित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधः । त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह—**त्वमावपीति** । **पूर्वेति** । विप्रतिषेधे सति पूर्वं पूर्वविप्रतिषेधः । 'सुप्सुपा' इति समासः । तृतीयान्तात्तसिः । विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्य इष्टवाचितया क्वचिद्विप्रतिषेधे पूर्वकार्यस्य प्रवृत्त्याश्रयणादिति भावः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये तु 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रे 'शेष' इत्यनुवर्त्य 'सुजस्ङेङस्भिन्नविभक्तिषु' इति व्याख्यातम् ।

तदेवम् 'त्वमावेकवचने, युवावौ द्विवचने' इत्यत्र एकद्विवचनशब्दयोर्यौगिकत्वाश्रयणस्य अव्याप्तिपरिहारार्थत्वमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारार्थत्वमाह—**द्व्येकसंख्य** इति । चतुर्थश्लोकेऽस्मिन् यदा तदेत्यध्याहार्यम् । यदा युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तः इति विग्रहे समासे सति द्वित्वैकत्वविशिष्टः समासार्थः समासस्य मुख्यविशेष्यभूतः, युष्मदस्मदी तु बह्वर्थके, तदा युवावौ त्वमौ च न स्तः, तयोः युष्मदस्मदोः द्वित्वैकत्वविशिष्टार्थकत्वाभावात् । युवावविधौ त्वमविधौ च युष्मदस्मदोर्द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचित्वे सत्येव; प्रवृत्तेराश्रयणात् । द्विवचने एकवचने च प्रत्यये परतः इत्यर्थाश्रयणे तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । अत्र 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे भाष्ये 'त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणम्' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमावेकवचने' इत्यत्र द्विवचनैकवचनशब्दयोर्यौगिकत्वाश्रयणमुपक्षिप्य युवाम् आवां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहान् प्रदर्श्य, त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः, इति च विग्रहान् प्रदर्श्य, अतियुष्मदत्यस्मच्छब्दयोः सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु सर्वत्र युवावादेशौ त्वमादेशौ च उदाहृत्य प्रदर्शितौ । सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इत्येत एवादेशाः उदाहृताः । तदिदं

त्वाम् मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः— अतित्वत् । अतित्वत् । अतिमत् । अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु अतिमासु ॥ युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु—अतियुवाम् । अतियुवाम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि—अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः—अतियुवत् । अतियुवत् । अत्यावत् । अत्यावत् । ओसि:—अतियुवयोः । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि ।

श्लोकचतुष्टयेन संगृहीतम् ।

तदिदानीं तत्प्रपञ्चनपरभाष्यानुसारेणोदाहृत्य प्रदर्शयति—**त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः इत्यादिना** । अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति च विग्रहयोरुपलक्षणमिदम् । विग्रहे इत्यनन्तरं 'रूपाणि वक्ष्यन्त' इति शेषः । सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु मपर्यन्तस्य त्वमावेव भवतः । अवशिष्टप्रक्रियास्तु केवलयुष्मदस्मद्वज्ज्ञेयाः । सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममौ इत्येते एवादेशाः पूर्वप्रतिषेधात् त्वमौ बाधित्वा भवन्ति । ततश्च सुजस्ङेङस्सु केवलयुष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति निष्कर्षः । **अतित्वाकम् अतिमाकमिति** । ननु 'साम आकम्' इति ससुट्कनिर्देशाद्यत्र आमः सुट्संभवः तत्रैवाकम्, नचात्र सुट् संभाव्यते । इह युष्मदस्मदोरुपसर्जनत्वेन सर्वनामत्वाभावात् । सुटः सर्वनाम्नः परस्यामो विहितत्वादिति चेत्, मैवम्—ससुट्कत्वस्य संभावनामात्रविषयत्वात् । एवंच सुट् यत्र संभविष्यति तत्र सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । यत्र तु सुट् न संभवति, तत्र केवलस्य आमः सुट् । अत्र च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे अतित्वाकमतिमाकमिति भाष्ये तदुदाहरणं प्रमाणमित्यास्तां तावत् । तदेवमुपसर्जनयोः युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वे उदाहरणान्युक्त्वा द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति—**युवाम् आवां वा अतिक्रान्तः इति** । अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहयोरुपलक्षणम् । अत्र युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थवृत्तित्वात् सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु मपर्यन्तस्य युवावावेव भवतः अवशिष्टास्तु प्रक्रियाः केवलयुष्मदस्मद्वत् ज्ञेयाः । सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इत्येते एवा-

अतियुवासु । अत्यावासु ॥ युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअमूऔट्सु—अतियुष्माम् । अतियुष्माम् । अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अत्यस्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः अत्यस्माभिः । भ्यसि अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः—अतियुष्मत् २ । अत्यस्मत् २ । ओसि—अतियुष्मयोः । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अत्यस्मयोः । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु अत्यस्मासु । (४०१) **पदस्य ।** ८।१।१६॥ (४०२) **पदात् ।** ८।१।१७॥ (४०३) **अनुदात्तं सर्वमपादादौ** ।८।१।१८॥ इत्यधिकृत्य । (४०४) **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ ।** ८ । १ । १२० ॥ पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वां नौ इत्यादेशौ स्तः । तौ चानुदात्तौ । (४०५) **बहुवचनस्य वस्नसौ ।** ८।१।२१॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनातन्योर्वस्नसौ स्तः । वांनावोरपवादः । (४०६) **तेमयावेकवचनस्य ।** ८।१।२२॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठी-

---

देशाः परत्वाद्युवावादेशौ बाधित्वा प्रवर्तन्ते । सुजस्ङेङस्सु केवलयुष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति निष्कर्षः । अथ युष्मदस्मदोरुपसर्जनयोर्बह्वर्थवाचित्वे उदाहरणान्याह— **युष्मान् अस्मान्वेति** । युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहेष्वित्यर्थः । 'द्व्येकसंख्यः समासार्थः' इति चतुर्थश्लोकस्योदाहरणान्येतानि । अत्र युष्मदस्मदोरेकद्व्यर्थवाचित्वाभावात् सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र मपर्यन्तस्य क्वापि न त्वमौ नापि युवावौ । 'ङे प्रथमयोः' इत्याद्यास्तु भवन्त्येव । सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इत्येते भवन्त्येव । तेषामेकद्व्यर्थविशेषनिबन्धनत्वाभावात् । **प्राग्वदिति** । केवलयुष्मदस्मद्वदित्यर्थः ।

पदस्य । पदात् । अनुदात्तं सर्वमपादादौ । इत्यधिकृत्येति । विधयो वक्ष्यन्त इति शेषः । अष्टमस्य प्रथमे पादे इमानि सूत्राणि पठितानि । तत्र 'पदस्य' इत्येतत् 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यतः प्रागधिक्रियते । 'पदात्' इत्येतत्तु 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्यतः प्रागधिक्रियते । ' अनुदात्तं सर्वमपादादौ ' इति पदत्रयं तु आ पादसमाप्तेः अधिक्रियते इति भाष्यादिषु स्पष्टम् । **युष्मदस्मदोः षष्ठी । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति ।** षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः सह तिष्ठत इति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थौ, तयोरिति विग्रहः । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति यावत् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु परतः तिष्ठत इति विग्रहस्तु न भवति । 'पदस्य' इत्यधिकारविरोधात् । पदस्येत्यनुवृत्तं हि द्विवचनेन विपरिणतं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यस्य विशेषणम् । न हि षष्ठ्यादिविभक्तिषु परतः पदत्वमस्ति । भ्यामादौ तत्सत्त्वेऽपि तदिरत्र द्वितीयादौ तदभावात् । स्थग्रहणस्य तु प्रयोजनं मूल एव वक्ष्यते । **बहुवचनस्य वस्नसौ । उक्तविधयोरिति ।** षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्युष्मदस्मदोरि-

चतुर्थ्यैकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः। (४०७) **त्वामौ द्वितीयायाः**।८।१।२३॥ द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः।

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः।
स्वामी ते मेऽपि सः हरिः पातु वामपि नौ विभुः॥ १॥
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः॥ २॥

पदात्परयोः किम्। वाक्यादौ मा भूत्। त्वां पातु, मां पातु। अपदादौ

त्यर्थः। **तेमयावेकवचनस्य। षष्ठीचतुर्थ्यैकवचनान्तयोरिति**। अत्र द्वितीयाग्रहणं नानुवर्तते, तत्र त्वामादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात्। 'तेमयौ' इति सूत्रे तेश्च मेश्च तेमयाविति विग्रह इति भावः। अयमपि वांनावोरपवादः। **त्वामौ द्वितीयायाः**। त्वाश्च माश्चेति विग्रहः। एकवचनस्येत्यनुवर्तते। तदाह—**द्वितीयेत्यादिना**।

अथ विभक्तिक्रमक्लृप्तद्वितीयाचतुर्थीषष्ठीक्रमेण एकद्विबहुवचनक्रमेण चोदाहरति—**श्रीशः इत्यादि श्लोकद्वयेन**। 'तत्र श्रीशस्त्वावतु मापीह' इति प्रथमः पादः। श्रियाः ईशः पतिः विष्णुः त्वा मा अपि पातु इत्यन्वयः। अत्र त्वाम्, माम् इति द्वितीयैकवचनान्तयोः त्वा मा इत्यादेशौ। **दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः इति**। स श्रीशः ते मेऽपि शर्म सुखं दत्तादित्यन्वयः। 'डु दाञ् दाने' आशिषि लोटि दत्तादिति रूपम्। दद्यादिति क्वचित् पाठः। अत्र तुभ्यम् मह्यम् इति चतुर्थ्यैकवचनान्तयोः ते मे इत्यादेशौ। **स्वामी ते मेऽपि स हरिरिति**। अत्र तव मम इति षष्ठ्येकवचनान्तयोः ते मे आदेशः। **पातु वामपि नौ विभुरिति**। विभुः सर्वव्यापकः वां नौ अपि पातु इत्यन्वयः। अत्र युवाम् आवाम् इति द्वितीयाद्विवचनयोः वां नौ इत्यादेशौ। **सुखं वां नौ ददात्वीशः इति**। नौ इत्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्यः। अत्र युवाभ्याम् आवाभ्याम् इति चतुर्थीद्विवचनान्तयोः वांनावौ। **पतिर्वामपि नौ हरिरिति**। अत्र युवयोः आवयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तयोः वांनावौ। **सोऽव्याद्वो नः इति**। सः हरि वः नः अपि अव्यात् रक्षतात् इत्यर्थः। अत्र युष्मान् अस्मान् इति द्वितीयाबहुवचनान्तयोः वस्नसौ। **शिवं वो नो दद्यादिति**। शिवमिति शुभमुच्यते। न इत्यनन्तरम् अपीत्यध्याहार्यम्। अत्र युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् इति चतुर्थीबहुवचनान्तयोः वस्नसौ। **सेव्योऽत्र वः सः नः इति**। स हरिः वः नः अपि सेव्यः भजनीयः इत्यर्थः। 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी। अत्र युष्माकम्, अस्माकम् इति षष्ठीबहुवचनान्तयोः वस्नसौ। **त्वां पातु मां पात्विति**। अत्र युष्मदस्मदोः पदात् परत्वाभावात् 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति न भवतीत्यर्थः। यद्यप्यत्र अस्मच्छब्दस्य पात्विति पदात् परत्वमस्ति। तथापि भिन्नकालं वाक्यद्वय-

किम् । 'वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु ।' स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणवि-भक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । 'समान-वाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (वा ४७१४)। 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा ११९६)। तेनेह न। ओदनं पच, तव भविष्यति । इह तु स्यादेव। 'शालीनां ते ओदनं दास्यामि' इति । 'एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः'

सिह विवक्षितमित्यदोषः[1] । संवेद्योऽस्मानिति । अत्रास्मच्छब्दस्य पादादौ स्थितत्वान्नादेशः । यद्यप्यनुष्टुप्छन्दस्कोऽयं श्लोकः । तत्र एकैकः पादः अष्टाक्षरः इति स्थितिः । तत्र सन्ध्यभावे 'अस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु' इत्यस्य नवाक्षरत्वान्न पादत्वम् । कृते तु सन्धौ ओकारस्य परादित्वे सति अष्टाक्षरत्वव्याघातः । संवेद्य् इत्यस्य पदत्वाभावात् अस्मदः पदात् परत्वाभावश्च । पूर्वान्तत्वे तु स्मानित्यस्य पादादिस्थितस्य नास्मच्छब्दरूपता । तथापि संवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्त-त्वात् पदत्वम् । स्मानित्यस्य तु एकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दरूप-त्वम् । वस्तुतस्तु ओकारस्य पूर्वान्तत्वात् संवेद्यो इत्यस्य पदत्वम्, स्मानित्यादे-रष्टाक्षरत्वं च । परादित्वाच्चास्मच्छब्दरूपता । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति तु नास्तीति इणधातौ निरूपयिष्यामः । केचित्तु 'अपदादौ किं, युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णस्सर्वदावतु' इति प्रत्युदाहरन्ति । तन्न, युष्मान्नित्यस्य पदा-त् परत्वाभावादेवाप्राप्तेः । अस्मानित्यस्य तु पदात् परत्वेऽपि समानवाक्यस्थप-दात् परत्वाभावात् ।

ननु 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयान्तयोः' इत्येव सूत्र्यताम्, किं स्थग्रह-णेन । स्थग्रहणेऽपि कथञ्चित्तस्यैवार्थस्य लाभादित्यत आह—स्थग्रहणादिति । स्थाधातुः अहानौ वर्तते । 'समये तिष्ठ सुग्रीव' इति यथा । समये मर्यादायां विषये अनुवृत्तिं मा हासीरिति गम्यते । ततश्च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाः तिष्ठतः न परित्यजतः इति व्युत्पत्तिर्विवक्षिता । षष्ठ्यादिविभक्तीरपरित्यजतोरित्यर्थः । अलुप्तषष्ठ्यादिविभक्तिविशिष्टयोरिति फलतीति भावः । इति युष्मत्पुत्र इति । पदात् परत्वं सम्पादयितुं इति शब्दः । युवयोर्युष्माकं वा पुत्रः, आवयोरस्माकं वा पुत्र इति विग्रहः । अत्र विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् श्रूयमाणविभक्तिकत्वाभावा-न्नादेशप्रवृत्तिः । तव पुत्रो मम पुत्र इति विग्रहस्तु न, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति तत्र त्वमादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात् । समानवाक्ये इति । निमित्तनिमित्तिनोरे-कवाक्यस्थत्वे इत्यर्थः । निघातशब्दः अनुदात्तवाची । एकतिङिति । तिङि-त्यनेन तिङन्तं विवक्षितम् । एकःतिङ् यस्येति विग्रहः । इदं च वाक्यलक्षण-मेतच्छास्त्रोपयोग्येव । तेन पश्य मृगो धावति' इत्यादौ नाव्याप्तिरिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ओदनमिति । ओदनं पचेत्येकं वाक्यम् । तव भविष्यतीत्य-

[1] समकालत्वेऽपि समानवाक्यस्थत्वाभावादादेशाप्राप्तिरिह बोध्या ।

(वा ४७१७)। अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव। (४०८) **न चवाहाहैवयुक्ते**। ८।१।२४॥ चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः। हरिस्त्वां मां च रक्षतु। कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः। परस्परासम्बन्धे त्वादेशः स्यादेव। हरो हरिश्च मे स्वामी। (४०९) **पश्यार्थैश्चानालोचने**। ८। १। २५॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशाः न स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते। परस्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः। भक्त-

---

परं वाक्यम्। ततश्च तवेति युष्मच्छब्दस्य भिन्नवाक्यस्थात् पदात् परत्वाभावान्नादेश इति भावः। **शालीनामिति**। व्रीहीणामित्यर्थः। प्रकृतिविकारभावे षष्ठी। **एते वांनावादयः इति**। इदंच 'सपूर्वायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। **धातेति**। महादेवं प्रति वचनमेतत्। अन्वादेशे तु नित्यमित्यस्योदाहरणमाह—**तस्मै ते नम इत्येवेति**। अत्र 'योऽग्निर्हव्यवाट्। य इन्द्रो वज्रबाहुः' इत्यादिपूर्ववाक्यं द्रष्टव्यम्। एवंच किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं बोधयितुं पुनरुपादानादन्वादेशोऽयमिति तत्र नित्य एवादेश इति भावः।

न चवाहा। च इत्यव्ययं समुच्चये, वा इति विकल्पे, हा इत्यद्भुते, अह इति खेदे, एव इत्यवधारणे, एतेषां द्वन्द्वः। युक्त इति भावे क्तः। तदाह—**चादिपञ्चकयोगे इति**। पञ्चानामन्यतमेन योगे इत्यर्थः। **एते इति**। वांनावादय इत्यर्थः। 'युष्मदस्मदोः षष्ठी' इत्यादिसूत्रेभ्यस्तत्तदनुवृत्तेरिति भावः। **इत्यादीति**। कृष्णो मम हा प्रसीदति। अद्भुतमिदमित्यर्थः। कृष्णो ममाह न प्रसीदति। अहेति खेदे। कृष्णो ममैव सेव्यः। ननु 'न चवाहाहैवैः' इत्येवास्तु, मास्तु युक्तग्रहणम्। 'वृद्धो यूना' इत्यादिवत् तृतीयथैव तल्लाभादित्यत आह—**युक्तग्रहणादिति**। यत्र चाद्यर्थैः समुच्चयादिभिर्युष्मदस्मदर्थयोः साक्षादन्वयः तत्रैवायं निषेध इत्यर्थः। **हरो हरिश्चेति**। अत्र चशब्दस्य हरिहरयोः साक्षादन्वयः। समुच्चितयोर्हरिहरयोः स्वामीत्यत्रान्वयः। स्वामीत्यस्य मे इत्यनेनान्वयः। ततश्च चशब्दस्य अस्मच्छब्देन साक्षादन्वयाभावात् मेआदेशस्य निषेधो नेति भावः। **पश्यार्थैश्चानालोचने** दर्शनं पश्यः। 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मादत एव निपातनात् भावे शप्रत्ययः। 'पाघ्रा' इति पश्यादेशः। पश्यः दर्शनम् अर्थो येषां ते पश्यार्थाः, तैरिति विग्रहः। आलोचनं चाक्षुषं ज्ञानं, तद्भिन्नमनालोचनम्, तत्र विद्यमानैः दर्शनार्थकैरित्यर्थः। पश्येति दृशिना ज्ञानसामान्यं विवक्षितम्, अनालोचने इति चाक्षुषपर्युदासात्। तदाह—**अचाक्षुषेत्यादिना**। **चेतसेति**। देवेत्यध्याहार्यम्। हे देव मनसा त्वां चिन्तयतीत्यर्थः। **परम्परेति**। 'न चवाहा' इत्यत्र युक्तग्रहणसामर्थ्यात् साक्षात्संबन्धविवक्षा युक्ता। इह तु तद्विवक्षायां मानाभावात् परम्परान्वयेऽपि स्यादेव निषेध इत्यर्थः। **भक्तस्तवेति**। देवेत्य-

स्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा । (४१०) सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशाः वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वा मा इति वा । (४११) सामन्त्रितम् । २ । ३ । ४८ ॥ सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । (४१२) आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ॥ स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्न इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशास्तिङन्तनिघातः आमन्त्रितनिघातश्च न । 'सर्वदा रक्ष देव

ध्याहार्यम् । इह तवेत्यस्य रूपेणान्वयः न तु साक्षात् ध्यायतिनेति भावः । अनालोचने इत्यस्य प्रयोजनमाह—आलोचने त्विति ।

सपूर्वायाः । वां-नावाद्यादेशाः अनन्वादेशे पाक्षिकाः, अन्वादेशे तु नित्या इत्युक्तम् । अन्वादेशेऽपि क्वचिद्विकल्पार्थमिदम् । सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यादिवत् विद्यमानवाची । विद्यमानं पूर्वं यस्या इति विग्रहः, 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति वा विग्रहः, तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रथमेत्यनेन तदन्तं गृह्यते । तदाह—विद्यमानेत्यादिना । परयोरित्यनन्तरं युष्मदस्मदोरिति शेषः। भक्तस्त्वमिति । देवदत्तेत्यध्याहार्यम् । हे देवदत्त त्वमपि भक्तः, अहमपि भक्तः इत्यन्वयः । तेनेति । भक्तत्वेनेत्यर्थः । त्रायते इति । पालयतीत्यर्थः । अत्र पूर्ववाक्योपात्तयुष्मदस्मदर्थयोरिह पुनरुपादानादन्वादेशोऽयम् । अत्र 'तेने'त्येतत् पूर्वं विद्यमानं पदं, ततः परं 'हरि'रिति प्रथमान्तं, ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि त्वादेशविकल्पः । तथा 'त्रायत' इत्येतत् पूर्वं विद्यमानं पदम्, ततः परं 'सः' इति प्रथमान्तम्, ततः परस्यास्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि मादेशविकल्पः । 'त्रायत' इत्येतत् मध्यमणिन्यायेन उभयत्र संबध्यते। तेन निमित्तनिमित्तिनोः समानवाक्यस्थत्वं, सः इत्यस्य विद्यमानपूर्वत्वं च बोध्यम्। सामन्त्रितम् । प्रातिपदिकार्थसूत्रोपात्ता प्रथमा 'सा' इत्यनेन परामृश्यते । ' संबोधने च ' इत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । तदाह—संबोधने इत्यादिना । तदन्तमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम् । महासंज्ञाकरणात् संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम् । अत एव हे है भो इत्यादीनामपि संज्ञा सिद्धा । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । स्पष्टमिति । अनुवर्तनीयपदान्तराभावादिति भावः । अग्ने तवेति । 'अग्ने तव श्रवो वयः' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । देवास्मानित्यत्र देवशब्दः अविद्यमानवत् । 'अग्ने नय' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत्। 'अग्न इन्द्र वरुण' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवदिति भावः। ततः किमित्यत आह—इहेति । अग्ने तवेत्यत्र, देवास्मानित्यत्र च युष्मदस्मदोः ते नसावादेशौ न भवतः । तव अस्मानित्यनयोः पदात् परत्वाभावात् पादादौ स्थितत्वाच्च । 'अग्ने नय' इत्यत्र नयेति तिङन्तस्य ' तिङ्ङतिङः ' इत्यनुदात्तत्वं

नः' इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः। एवम् 'इमं मे गङ्गे यमुने' इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनानामामन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः। (४१३) **नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्** । ८। १। ७३॥ विशेष्यं समानाधि-

---

न भवति। अतिङन्तात् पदात् परं तिङन्तं निहन्यते इति हि तदर्थः। इह च अग्ने इत्यतिङन्तस्य अविद्यमानवत्त्वादतिङन्तात् परत्वाभावात् नानुदात्तत्वम्। अग्न इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इति सर्वानुदात्तत्वं न भवति। पदात् परमामन्त्रितं निहन्यते इति हि तदर्थः। इह च अग्नेशब्दस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावात् इन्द्रशब्दस्य नानुदात्तत्वम्। एवं वरुणशब्दस्यापि नानुदात्तत्वम्, ततः प्राचीनयोः अग्ने इन्द्र इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वात्।

ननु सर्वदा रक्ष देव नः इत्यत्र कथं नसादेशः, देवेत्यस्याविद्यमानवत्त्वादित्यत आह—**सर्वदेति**। 'लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि' 'प्रतापरुद्र ते ख्यातिः' इत्यादौ तु ते इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, तत्र आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात् युष्मद्शब्दस्य पादादिस्थत्वात्। **एवमिति**। 'इमं मे गङ्गे यमुने' इति मन्त्रे सर्वेषां निघात इत्यन्वयः। 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनुदात्तत्वमित्यर्थः। सर्वशब्दं विशिनष्टि—**यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनानामिति**। इति आदिर्येषामिति विग्रहः। आदिना सरस्वतीशुतुद्रीत्यनयोर्ग्रहणम्। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। यमुने, सरस्वति, शुतुद्रि इत्येतेषु एकैकस्मात्प्राचीनानां गङ्गे, यमुने, सरस्वति इत्येषां सर्वेषां निघात इत्यर्थः। शुतुद्रिशब्दस्य तु अनुदात्तत्वं नेत्यविवादम्, तस्य द्वितीयपादादिस्थत्वात्। 'आमन्त्रितस्य च' इत्यत्र 'पदस्य, पदात, अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यनुवृत्तेः 'इमं मे' इत्यृचो जगतीच्छन्दस्कतया सरस्वतीत्यन्तप्रथमपादस्य द्वादशाक्षरस्य समाप्तेः। ननु गङ्गे इत्यस्यानुदात्तत्वमुचितम्, तस्य मे इति पदात् परत्वात्। यमुने, सरस्वति इत्यनयोस्तु नानुदात्तत्वसंभवः, ततः प्राचीनयोः गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावादित्यत आह—**आमन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्येति**। आमन्त्रितानां मध्ये गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति योजनीयम्। एवंच इत्यादिभ्य इति सर्वेषामिति च बहुवचनमनुपपन्नमित्यपास्तम्। क्वचित् पुस्तकेषु यमुन इत्यादिप्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपीति पाठो दृश्यते। तत्र आदिना सरस्वतीत्येतदुच्यते। यमुने सरस्वतीत्याभ्यां प्राचीनयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति सुगममेव। अयंच निघातः पदकाले स्पष्टं श्रूयते।

नामन्त्रिते। आमन्त्रितम् अविद्यमानवदित्यनुवर्तते। सामान्यवचनमित्यनेन विशेष्यसमर्पकः शब्दो विवक्षितः, विशेष्यस्य विशेषणापेक्षया सामान्यरूपत्वात्। तेन च विशेषणमाक्षिप्यते। समानाधिकरणे इति तत्रान्वेति। समानम् अधिकरणं

करणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात्, हरे दयालो नः पाहि। अग्ने तेजस्विन्। 'विभाषितं विशेषवचने' (सू ३६५९)। अत्र भाष्यम् 'बहुवचनमिति वक्ष्यामि' इति। बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा। यूयं प्रभवः देवाः शरण्याः, युष्मान्भजे, वो भजे इति वा। इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः। सुपात्-सुपाद्। सुपादौ। सुपादः। सुपादम्। सुपादौ। (४१४) पादः पत्। ६।४।१३०॥ पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्यामित्यादि। इति दान्ताः॥ अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्-अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमथः। अग्निमद्भ्यामित्यादि। इति थान्ताः॥ 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) इत्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्। (४१५) अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति। ६।४।२४॥

यस्येति विग्रहः। समानशब्द एकत्वपरः। विशेष्यबोधकशब्देन अभेदसंसर्गेण एकार्थवृत्तित्वं विवक्षितमित्याशयेनाह—**विशेष्यमित्यादिना**। **हरे दयालो इति**। अत्र दयालो इति समानाधिकरणविशेषणे परे हरिशब्दो नाविद्यमानवत्। ततश्च दयालो इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि हरे इति पदात् परत्वान्नसादेश इति भावः। **अग्ने तेजस्विन्निति**। इह तेजस्विन्निति विशेषणे परे अग्ने इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वाभावात् पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य निघात इति भावः। सु शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दान्त्यलोपे सुपाद्शब्दः। तस्य सुटि रूपाण्याह—**सुपादित्यादिना**। शसि विशेषमाह। **पादः पत्**। भस्य अङ्गस्येति चाधिकृतं पाद इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**पाच्छब्दान्तमिति**। **पाच्छब्दस्येति**। पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानोऽपि पदादेशः 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति पाद्शब्दस्यैव सर्वादेशो भवति, नतु तदन्तस्येति भावः। **इत्यादीति**। सुपदे। सुपदः। सुपदः। सुपदोः। सुपदि। इति दान्ताः॥

अथ थकारान्ता निरूप्यन्ते। अग्निमदिति। 'मन्थ विलोडने' इति भ्वादौ। 'मन्थ विलोडने' इति क्र्यादौ। उभाभ्यामपि क्विपि 'अनिदिताम्' इति नलोपे अग्निमथ् इति रूपम्। ततः सुबुत्पत्तिः। सौ जश्त्वचर्त्वे इति भावः। भ्यामादौ जश्त्वेन थस्य दः। अग्निमद्भ्यामित्यादि। सुपि 'खरि च' इति चर्त्वम्, अग्निमत्सु। 'मथे विलोडने' इत्यस्याप्येतदेव रूपम्। 'मथि हिंसासंक्लेशनयोः' इति इदितस्तु नलोपाभावात् अग्निमन् अग्निमन्थावित्यादि। इति थान्ताः॥

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते। ऋत्विगित्यादिसूत्रेणेति। प्र अञ्चतीत्यर्थे 'अञ्चु गतिपूजनयोः' इति गत्यर्थकाद्धातोः नोपधात् क्विन्नित्यर्थः। पूजार्थस्य त्वग्रे वक्ष्यते। क्विनि 'हलन्त्यम्' इति नकार इत्। इकार उच्चारणार्थः। 'लशक्वतद्धिते' इति ककार इत्। 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः। प्र अन्च् इति स्थिते। **अनिदिताम्**। अङ्गस्येत्यधिकृतं बहुवचनेन विपरिणम्यते। हल इति

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधायाः नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च। 'उगिदचाम्—' (सू ३६१) इति नुम्। 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (सू ३७७) इति कुत्वेन ङकारः। प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ, प्राञ्चः। प्राञ्चम्, प्राञ्चौ। (४१६) अचः। ६।४।१३८॥ लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात्। (४१७) चौ। ६।३।१३८॥ लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। प्राचः। प्राचा, प्राग्भ्यामित्यादि। प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ। 'अचः' (सू ४१६) इति लोपस्य

तद्विशेषणम्। तदन्तविधिः। 'अनिदिताम्' इत्यपि तद्विशेषणम्। इत् ह्रस्व इकारः इत् इत्संज्ञकः येषां तानि इदिन्ति, न इदिन्ति, अनिदिन्ति, तेषामिति विग्रहः। अवयवषष्ठ्यन्तमेतत् उपधाया इत्यत्रान्वेति। उपधाया इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम्। 'तच श्नान्न लोपः' इत्यतो नेत्यनुवृत्तं लुप्तषष्ठीकं अन्वेति। क् च ङ् च क्ङौ इतौ यस्येति विग्रहः। तदाह—**हलन्तानामित्यादिना**। इति चकारात्पूर्वस्य नकारस्य लोपः। प्र अच् प्राच् इति स्थितम्। तस्मात् सुबुत्पत्तिः। सुटि विशेषमाह—**उगिदचामिति**। **नुमिति**। सौ विशेषमाह—**संयोगान्तस्य लोपः इति**। हल्ङ्यादिना सुलोपे सतीति शेषः। **कुत्वेन ङकारः इति**। नासिकास्थानसाम्यादिति भावः। **अनुस्वारपरसवर्णाविति**। प्राच् औ इति स्थिते नुमि 'नश्चापदान्तस्य' इति नकारस्यानुस्वारः। 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसवर्णः ञकारः। नस्य श्चुत्वं तु न भवति, अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। शसादावचि नुमभावात् प्र अच् अस् इति स्थिते। **अचः**। अच इत्यन्चुधातोः 'अनिदिताम्' इति लुप्तनकारस्य षष्ठ्यन्तम्। भस्येत्यधिकृतम्। 'अल्लोपो नः' इत्यतो अल्लोप इत्यनुवर्तते। तदाह—**लुप्तेति**। इत्यकारलोपे प्र च् अस् इति स्थिते। **चौ**। अन्चुधातोरुकारान्तस्य लुप्तनकाराकारस्य चाविति सप्तम्यन्तम्। ढ्रलोपे' इत्यतः 'पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यनुवर्तते। तदाह—**लुप्तेति**। **प्राचः इति**। यद्यपि 'अचः' इत्यल्लोपस्य 'चौ' इति दीर्घस्य चाभावेऽपि सवर्णदीर्घेण प्राचः इति सिध्यति। तथापि प्रतीचः इत्याद्यर्थं सूत्रम्। **प्राग्भ्यामिति**। प्राच् भ्याम् इति स्थिते 'चोः कुः' इति कुत्वम्, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। **इत्यादीति**। प्राग्भिः। प्राचे। प्राचः, प्राचोः, प्राक्षु।

प्रत्यङ् इति। प्रतिपूर्वादञ्चेः क्विन्, यण्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, सुबुत्पत्तिः। 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादिना सुलोपः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारः इति भावः। **प्रत्यञ्चाविति**। प्रत्यच् औ इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि तन्नकारस्य अनुस्वारे तस्य परसवर्णो ञकार इति भावः। एवं प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ। ननु प्रति अन्च् इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्यणि कृते 'अनिदिताम्' इति नलोपे

विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । 'अकृतव्यूहाः—' (प ५७) इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । 'अमुमञ्चति' इति विग्रहे 'अदस् अन्च्' इति स्थिते ।

(४१८) **विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये । ६ । ३ । ९२ ॥** अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे । 'अदद्रि अन्च्' इति स्थिते, यण् । (४१९) **अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८ । २ । ८० ॥** अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य ऊदूतौ स्तो दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तर-

---

प्रत्यच् इत्यस्मात् शसि असर्वनामस्थानत्वात् 'उगिदचाम्' इति नुमभावे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घो न भवति, पूर्वस्याणोऽभावात् । ततश्च प्रत्यचः इति स्यादित्यत आह—**अचः इति लोपस्येत्यादि** । 'अचः' इति लोपेन यणिनमित्तस्याकारस्य विनाशोन्मुखत्वादिह यण्न भवति । ततश्च प्रति अच् अस् इति स्थिते 'अचः' इत्यकारलोपे सति 'चौ' इति इकारस्य दीर्घे प्रतीच इति रूपं निर्बाधम् । एतदर्थमेव 'अचः' इति 'चौ' इति चारब्धम् । प्राचः पश्येत्यत्र अल्लोपदीर्घयोरभावेऽपि सवर्णदीर्घेणैव रूपसिद्धेः । भाष्ये तु 'चौ' इत्यारम्भसामर्थ्यादेवात्र यण् नेति समाहितम् । न च प्राचः पश्येत्यादौ सावकाशत्वमिति वाच्यम्, सवर्णदीर्घेणैव निर्वाहात् ('वार्णादाङ्गं बलीयः इति परिभाषया 'अचः' इत्यल्लोपे सति सवर्णदीर्घासिद्धेः) इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अदस् अन्च् इति स्थिते इति । क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि च सति अदस् अन्च् इति स्थिते । 'अनिदिताम्' इति नलोपे कृते अदस् अच् इति स्थिते सतीत्यर्थः । **विष्वग्देवयोश्च** । अद्रि इति लुप्तप्रथमाकम् । **अनयोरिति** । विष्वग्देवशब्दयोरित्यर्थः । **सर्वनाम्नः इति** । चकारेण 'आ सर्वनाम्नः' इत्यतस्तदनुकर्षादिति भावः । **अप्रत्ययान्ते इति** । सूत्रे अप्रत्यय इत्यत्र नित्यम् अश्रूयमाणत्वादविद्यमानः प्रत्ययः क्विन्नादिर्यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः । प्रकृते अदसष्टेरद्र्यादेशमुदाहृत्य दर्शयति—**अदद्रि अन्च् इति स्थिते इति** । अद्र्यादेशोऽयम् 'अनिदिताम्' इति नलोपे कृते प्रवर्तते, नलोपस्य परत्वादिति बोध्यम् । **यणिति** । रेफादिकारस्येति शेषः । अदद्र्यच् इत्यतः सुबुत्पत्तिः । **अदसो** । अदसः असेः दात् उ दः मः इति च्छेदः । अदस इत्यवयवषष्ठ्यन्तम् । असेरिति तद्विशेषणम् । न विद्यते सिः यस्य सः असिः तस्येति विग्रहः । इकार उच्चारणार्थः । दादिति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । तदाह—**अदसोऽसान्तस्येति** । असेः किम् । अदस्यति । दात् किम् । अमुया । अत्र 'अलोऽन्त्यस्य' इति यकारस्य न भवति । ननु उदूताविति कथम्, उ इत्यस्यैव श्रवणादित्यत आह—**उ इतीति** । उश्च ऊश्च तयोः समाहारः इति विग्रहे द्वन्द्वे सति, सुब्लुकि, सवर्णदीर्घे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य, इति ह्रस्वत्वे, समाहारस्यैकत्वादेकवचनस्य सोः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि,

तस्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। अमुमुयङ्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुयञ्चः। अमुमुयञ्चम्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुईचः। अमुमुईचा, अमुमुयग्भ्यामित्यादि। मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण्। 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' (प १०४) इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते 'अदमुयङ्' 'अ: सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिः

उ इति रूपमित्यर्थः। **आन्तरतम्यादिति**। अर्धमात्रस्य व्यञ्जनस्य ईषत्सदृशो मात्रिको ह्रस्वः उकारः। ह्रस्वस्य तु मात्रिकस्य मात्रिकत्वसादृश्याडुकारो ह्रस्वः, दीर्घस्य तु द्विमात्रत्वसादृश्यात् द्विमात्र ऊकार इत्यर्थः। **अमुमुयङिति**। अदद्र्यच् स् इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि, हल्ङ्यादिलोपे, चकारस्य संयोगान्तलोपे, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वे, अदद्र्यङ् इति स्थिते, प्रथमदकारस्य मत्वे, तदुत्तरस्याकारस्य उत्वे, द्वितीयदकारस्य मत्वे, तदुत्तरस्य रेफस्य उत्वे च कृते, अमुमुयङिति रूपमिति भावः। प्रक्रियाक्रमस्तु सूत्रपौर्वापर्यज्ञानवतां सुगमः। **अमुमुयञ्चाविति**। प्राञ्चावितिवद्रूपम्। उत्वमत्वे पूर्ववत्। अमुमु इ अच् औ इति स्थिते यणिति विशेषः। **अमुमुईचः इति**। अमुमु इ अच् अस् इति स्थिते अन्तरङ्गोऽपि यण् 'अचः' इति लोपविषये न प्रवर्तते इत्युक्तरीत्या अकृते यणि 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति इकारस्य दीर्घ इति भावः। **अमुमुयग्भ्यामिति**। 'चोः कुः' इति कुत्वमिति विशेषः। इकारे परे मकारादुकारस्य यणमाशङ्क्य आह—**मुत्वस्यासिद्धत्वादिति**। अमुमुईचे। अमुमुईचः। अमुमुईचोः। अमुमुयक्षु।

मतान्तरमाह—**अन्त्यबाधे इति**। अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य कार्याभावे सति अन्त्यसमीपवर्तिनः कार्यं भवतीत्यर्थः। प्रकृते च अदस इति नावयवषष्ठी। किन्तु स्थानषष्ठी। ततश्च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्युपतिष्ठते। असान्तस्य अदसः अन्त्यस्य दात्परस्य उत्वं दस्य च म इति फलितम्। अदसश्चान्त्यवर्णः सकारः दात्परो न भवति। अद्र्यादेशे कृते तु इकारः अन्तः, सोऽपि दात्परो न भवति। ततश्च अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशबाधे सति अन्त्यसमीपवर्तिन एव दात्परस्य उत्वम्, दस्य च मः, नतु ततः प्राचीनयोरपि दकारतदुत्तरवर्णयोर्मुत्वमित्यर्थः। नन्वेवं सति 'णो नः' इति धात्वादेर्णकारस्य विहितं नत्वं नेता इत्यत्रैव स्यात् नमतीत्यत्र न स्यादिति चेत्, मैवम्—अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्तौ अन्त्यसदेशस्यैव भवतीति परिभाषार्थ इति 'ष्यङः संप्रसारणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रपञ्चितत्वात्। यद्यपि 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च 'अनन्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य' इति परिभाषा पठिता तथापि सैवात्रार्थतः संगृहीता। अन्त्यस्य विकारः आदेशः अन्त्यविकारः। अन्त्यविकारस्याभावः अनन्त्यविकारः, अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो विकल्प्यते इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्पुरुषः। अव्ययी-

तस्य असेः' इति व्याख्यानात् 'त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्र' इति पक्षे 'अदद्र्यङ्' । उक्तं च (भाष्ये) ॥

'अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥' इति ।

'विष्वग्देवयोः' किम् । अश्वाची । 'अञ्चतौ' किम् । विष्वग्युक् । 'अप्रत्यये' किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति 'अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिः' इति । तेनायस्कारः । 'अतः कृकमि—' (सू १६०) इति सः । उदङ्, उदञ्चौ उदञ्चः । शसादावचि । (४२०) उद ईत् । ६ । ४ । १३९ ॥ उच्छब्दात्परस्य

भावपक्षे तु 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' इत्यम्भावाभावः । अलोऽन्त्यपरिभाषया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशाभावे सतीति यावत् । **अदमुयङिति** । अत्र पूर्वस्य दकारस्य तदुत्तराकारस्य च न मुत्वमिति विशेषः ।

मतान्तरमाह—**अः सेः सकारस्येति** । सेरित्यस्य विवरणं सकारस्येति । असेरिति नायं नञ्तत्पुरुषः,किंतु अः सेः यस्य सः असिः, तस्य असेरिति विग्रहः । सेरिति स्थानषष्ठी, इकार उच्चारणार्थः, सकारस्थानकाकारवत इत्यर्थः । अदस्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे कृते सकारस्थानकाकारवत्त्वम् । अतः त्यदाद्यत्ववत एवादस्शब्दस्य मुत्वं नान्यस्य इति फलितम् । अतः अद्र्यादेशे सति सकारस्थानकाकारवत्त्वाभावान्न मुत्वमित्यर्थः । तदिदं पक्षत्रयमपि भाष्यसंमतमित्याह—**उक्तं चेति** । अदसः टेः अद्रिविधौ सति अदद्र्यच् इत्यत्र प्रथमद्वितीययोः दकारयोः पृथङ्मत्वं तदुत्तरयोः अवर्णरेफयोरुत्वं च युगपदेव । लत्ववत् । चलीक्लृप्यते इत्यत्र चरीकृप्यते इति स्थिते रेफऋकारयोर्यथा 'कृपो रो लः' इति लत्वं, तथा केचिदिच्छन्ति । अन्त्यसदेशस्यैव केचित् लत्वमिच्छन्ति । अद्र्यादेशे सति प्रथमयोर्द्वितीययोश्च मुत्वं नैव केचिदिच्छन्ति । हि यतः असेः सकारस्थानकाकारवत एव मुत्वं दृश्यते अः सेः यस्येति बहुव्रीहिणा प्रतीयत इति योजना । **विष्वग्देवयोः किमिति** । विष्वग्देवयोश्चेति किमर्थमित्यर्थः । **अश्वाचीति** । अत्र विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्चाभावान्नाद्र्यादेश इति भावः । **अप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनमिति** । अत्र अन इति ल्युडादेशस्य श्रूयमाणतया अञ्चेरप्रत्ययान्तत्वं नेति भावः । ननु उत्तरपदाधिकारादञ्चुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थाद्विष्वगञ्चनमित्यत्र अद्र्यादेशस्याप्रसक्तेः किमप्रत्ययग्रहणेनेत्यत आह—**अप्रत्ययग्रहणमिति । तेनेति** । अन्यथा 'अतः कृकमि' इत्यत्र 'नित्यं समासे' इत्यतोऽनुवृत्तसमासग्रहणेन उत्तरपदाक्षेपात् कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थलाभादयस्कृदित्यत्रैव सत्वं स्यात्, अयस्कार इत्यत्र न स्यादित्यर्थः ।

उदङिति । उत् अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादिरिति भावः । शसादौ 'अचः' इति लोपे प्राप्ते । **उद ईत्** । 'अचः' इति सूत्रमनुवर्तते, अल्लोप इत्यतः अत् इति

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईःस्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि। (४२१) **समः समि।** ६।३।९५॥ अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात्। सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः। समीचः। समीचा। (४२२) **सहस्य सध्रिः।** ६।३।९५॥ अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सध्र्यङ्। (४२३) **तिरसस्तिर्यलोपे।** ६।३।९४॥ अलुप्ताकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्। तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः। तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ, तिरश्चः। तिरश्चा, तिर्यग्भ्यामित्यादि। (४२४) **नाञ्चेः पूजायाम्।** ६।४।३०॥ पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्। अलुप्तनकारत्वान्न नुम्। प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः। नलोपाभावादकारलोपो न। प्राञ्चः। प्राञ्चा, प्राङ्भ्याम्

च। भस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**उच्छुब्दादित्यादिना।** सम् अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादि। **समः समि।** समीति लुप्तप्रथमाकम्। अञ्चतावप्रत्यय इत्यनुवर्तते। तदभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अप्रत्ययेति।** **समीचः इति॥** 'अचः' इति लोपे 'चौ' इति दीर्घः। **सहस्य सध्रिः।** सहस्य सध्रिः स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ पर इति व्याख्यानं सुगमत्वादुपेक्षितम्। **सध्र्यङिति।** सह अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादि पूर्ववत्। सहस्य सध्र्यादेशे यण्। **तिरसस्तिर्यलोपे।** तिरि इति लुप्तप्रथमाकम्। अञ्चतावप्रत्यये इत्यनुवर्तते। न विद्यते 'अचः' इत्यल्लोपो यस्य सः अलोपः, तस्मिन्निति विग्रहः।[1] तदाह—**अलुप्तेत्यादिना।** **तिर्यङिति।** तिरः अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादि। तिरसस्तिर्यादेशे यण्। **तिरश्चः इति।** शसादावचि 'अचः' इत्यल्लोपसत्त्वान्न तिर्यादेशः। सस्य श्चुत्वेन शः इति भावः।

पूजार्थादञ्चुधातोः क्विनि 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्राप्ते—**नाञ्चेः।** 'अनिदिताम्' इति सूत्रात् उपधायाः क्ङितीत्यनुवर्तते। 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते। तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम्। तदाह—**पूजार्थस्येत्यादिना।** पूजाया गम्यत्वे सतीत्यर्थः। न त्वत्राञ्चुधातोः पूजार्थत्वमेव इह विवक्षितम्। अत एव अञ्चितं गच्छति इत्यत्र नलोपो न। अञ्चतेरत्र समाधानमर्थः। समाहितो भूत्वा गच्छतीति गम्यते। समाधानं च अव्याकुलत्वम्, अव्याकुलं गच्छतीत्यर्थः। अव्याकुलगमने च पूजा गम्यते। नत्वञ्चतेरेव सोऽर्थ इति 'अञ्चोऽनपादाने' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। **प्राङिति।** प्रपूर्वादञ्चतेः क्विन् प्रकर्षेण पूजनमञ्चेरर्थः नलोपाभावे प्राञ्च् इत्यतः सुबुत्पत्तिः। हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपः, ततः अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ, नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकार इति भावः। **प्राञ्चाविति।** स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः।

१ अविद्यमानः अलोपो यस्मिन्नित्यर्थे अ अलोपे इति स्थिते शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। शकन्ध्वादिष्विति वार्तिकमपि 'अलोपे, सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः, समर्थः पदविधिरित्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादेव सिद्धम्।

इत्यादि। प्राङ्क्षु-प्राङ्क्षु-प्राङ्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः। 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'। अस्य 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते। क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुङ्भ्यामित्यादि। 'चोः कुः' (सू ३७८) पयोमुक्-पयोमुग्, पयोमुचौ, पयोमुचः। 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वम्। 'स्कोः—' (सू ३८०)

अलुप्तेति। 'उगिदचाम्' इत्यत्र नलोपिनोऽञ्चतेरेव ग्रहणान्नुम् न। ततश्च नकारद्वयश्रवणं न शङ्क्यमिति भावः। **नलोपाभावादिति**। शसादावचि 'अचः' इति लोपो न भवति। लुप्तनकारस्यैवाञ्चतेस्तत्र ग्रहणादिति भावः। **प्राञ्चः इति**। प्र अन्च् अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः। 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यनारम्भे सुटि नुमैव रूपसिद्धावपि शसादावचि नकारश्रवणं न स्यात्, 'अनिदिताम्' इति लोपप्रसङ्गात्। असर्वनामस्थानतया 'उगिदचाम्' इति नुमश्चाप्रसक्तेरिति बोध्यम्। **प्राङ्भ्यामिति**। 'स्वादिषु' इति पदत्वात् चकारस्य संयोगान्तलोपे अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारः इति भावः। **इत्यादीति**। प्राङ्भिः। प्राञ्चे, प्राङ्भ्याम् प्राङ्भ्यः। प्राञ्चः, प्राञ्चोः, प्राञ्चाम्। प्राञ्चि, प्राञ्चोः। **प्राङ्ख्ष्विति**। 'ङ्णोः कुक्टुक्' इति वा कुक्। 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे खश्च बोध्यः। **एवमिति**। सुटि पूर्ववदेव रूपाणि। शसादावचि प्रत्यञ्चः, प्रत्यञ्चा। प्रत्यङ्भ्याम्। अमुमुयञ्चः। अमुमुयङ्भ्याम्। उदञ्चः। उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम्।

क्रुञ्च कौटिल्येति। **नलोपाभावोऽपीति**। 'अनिदिताम्' इति नलोपाभावः, निरुपपदात् क्विन्नपि निपात्यत इत्यर्थः। सति तु नलोपे नकारो न श्रूयेत। 'उगिदचाम्' इति नुमः सर्वनामस्थानेऽप्यप्रवृत्तेः। वस्तुतस्तु स्वाभाविकञोपधस्यैव धातुपाठे निर्देशात् नलोपस्यात्र प्रसक्तिरेव नास्ति। अत एव 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रे भाष्ये क्रुञ्चेत्यत्र चकारे परे 'चो कुः' इति कुत्वमाशङ्क्य ऋत्विगित्यादि सूत्रे क्रुञ्चेति निपातनात् कुत्वं नेत्युक्तं संगच्छते। यदि तु नस्यानुस्वारपरसवर्णाभ्यां ञकारो निर्दिश्येत, तर्हि तस्य 'चो कुः' इति कुत्वप्रसक्तिरेव नास्तीति तदसंगतिः स्यात्। कुत्वे कर्तव्ये परसवर्णस्यासिद्धत्वादित्यास्तां तावत्। ञोपधत्वमभ्युपेत्य आह—**क्रुङ् इति**। हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वम्। **क्रुङ्भ्यामिति**। संयोगान्तलोपे नकारस्य कुत्वं ङकारः। अत्र प्रथमैकवचने भ्यामादावपि कुत्वं निपातनादेव न भवति, चवर्गपञ्चमञकार एव सर्वत्रेति 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रभाष्यकैयटस्वरसः। **पयोमुगिति**। 'मुच्लृ मोक्षणे' क्विप्। सुपूर्वात् 'ओ व्रश्चू छेदने' इति धातोः क्विपि

इति सलोपः। जश्त्वचर्त्वे। सुवृट्-सुवृड्, सुवृश्चौ, सुवृश्चः। सुवृट्त्सु-सुवृट्सु। इति चान्ताः। 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' (उ २४१) एते निपात्यन्ते, शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उगित्वान्नुम्। 'सान्त महतः—' (३१७) इति दीर्घः। मह्यते पूज्यत इति महान्, महान्तौ, महान्तः। हे महन्। महतः। महता, महद्भ्यामित्यादि। (४२५) अत्वसन्तस्य चाधातोः। ६।४।१४॥ अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे। परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः। ततो नुम्। धीमान्, धीमन्तौ,

---

'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे सुवृश्च्शब्दः। तस्य विशेषमाह—**व्रश्चेति षत्वमिति**। हल्ङ्यादिना सुलोपे कृते चकारस्य षत्वमित्यर्थः। **सलोपः इति**। धातुपाठे व्रस्च् इति सस्य श्चुत्वे कृते व्रश्चू इति निर्देशः। तत्र श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सकारस्य लोप इत्यर्थः। 'वावसाने' इति चर्त्वे षस्य टः। तदभावे जश्त्वेन ड इत्यर्थः। **सुवृट्त्स्विति**। चर्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं 'ङः सिः' इति वा धुट्। ततश्चर्त्वमिति भावः। इति चान्ताः।

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते। अथ महच्छब्दे विशेषं वक्तुमाह—**वर्तमाने**। उणादिसूत्रमेतत्। **निपात्यन्ते इति**। तत्र 'पृष सेचने' 'बृहि वृद्धौ' अनयोर्गुणभावः, महेः कर्मणि अतिप्रत्ययः, गमेर्जगादेशश्चेति विशेषः। **शतृवदिति**। शतृप्रत्ययान्तवदित्यर्थः। **उगित्त्वादिति**। शतृवद्भावेन सुटि उगित्वान्नुमित्यर्थः। **सान्तेति**। सुटि महन्त् स् औ इत्यादिस्थितौ नकारात् पूर्वस्य अकारस्य दीर्घ इत्यर्थः। **मह्यते इति**। 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थं बाधित्वा निपातनात् 'मह पूजायाम्' इति धातोः कर्मणि अतिप्रत्यय इति भावः। **महानिति**। नुमि दीर्घे सुलोपे संयोगान्तलोप इति भावः। **महान्ताविति**। नुमि दीर्घे अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः। **हे महन्निति**। असंबुद्धावित्यनुवृत्तेः 'सान्तमहतः' इति दीर्घो नेति भावः। **महतः इति**। असर्वनामस्थानत्वाच्छसादौ न दीर्घः। धीः अस्यास्तीत्यर्थे धीशब्दान्मतुप्, पकार इत्, उकार उच्चारणार्थः। तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः। धीमत् स् इति स्थिते। **अत्वसन्तस्य**। अतु इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। अङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधिः। अधातोरित्यसन्तविशेषणम्। 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इत्यनुवर्तते। अत्वन्तस्य धातुभिन्नासन्तस्य च उपधाया इति लभ्यते। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यतः असंबुद्धाविति 'सौ च' इत्यतः साविति 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते। तदाह—**अत्वन्तस्येत्यादिना**। ननु कृते अकृते च दीर्घे प्रवृत्त्यर्हस्य नुमो नित्यत्वात् परत्वाच्च मकाराकारात् नुमि कृते अत्वन्तत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्यत आह—**परमिति**। **वचनसामर्थ्यादिति**। अन्यथा निरवकाशत्वापत्तिरिति भावः। **ततो नुमिति**। दीर्घे कृते नुमित्यर्थः। 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितम्' इति त्वनित्यम्, 'पुनः

धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । 'उगिदचाम्--' (सू ३६१) इति सूत्रेऽज्ग्रहणं नियमार्थम् । धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति । तेन 'स्रत्' 'ध्वत्' इत्यादौ न । 'अधातोः' इति त्वधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान्, गोमन्तौ, गोमन्तः इत्यादि । 'भातेर्डवतुः' (उ ६३) । भवान्,

---

प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इत्युक्तेरिति भावः । **धीमानिति** । दीर्घे नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे रूपमिति भावः । **हे धीमन्निति** । असंबुद्धौ इत्युक्तेः न दीर्घ इति भावः । **महद्वदिति** । असर्वनामस्थानतया शसादौ नुमभावादिति भावः । अत्वसोरिति वक्तव्ये अन्तग्रहणं तु अत्वन्तमात्रग्रहणार्थम् । अन्यथा उपदेशे ये अत्वन्तास्त एव गृह्येरन्, न तु मतुबादयः । नह्येते उपदेशे अत्वन्ता इत्याहुः । नन्वधातोरित्येतत् असन्तस्येव अत्वन्तस्यापि विशेषणं कुतो नेत्यत आह—**धातोरपीति** । अत्वन्तस्य धातुत्वेऽपि दीर्घार्थम् । अधातोरित्येतस्य अत्वन्तविशेषणत्वं नाश्रितमित्यर्थः ।

ननु धातुपाठे अत्वन्तधातुरप्रसिद्ध इत्यत आह—**गोमन्तमिति** । आचरति वेत्यनन्तरम् इत्यर्थे इति शेषः । गोमन्तमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि 'न क्ये' इति नियमात् पदत्वाभावाज्जश्त्वाभावे गोमत्यशब्दात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि 'यस्य हलः' 'अतो लोपः' इति यलोपाल्लोपयोः गोमत्शब्दात् सुबुत्पत्तिः । गोमानिवाचरतीत्यर्थे तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' इति क्विपि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि सुबुत्पत्तिरिति भावः। एवंविधात् गोमत्शब्दात् सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे सति 'उगिदचाम्' इति नुमि हल्ङ्यादिलोपे गोमानिति रूपं वक्ष्यति । तत्र गोमच्छब्दस्य क्यजन्तस्य आचारक्विबन्तस्य च 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कथमस्य 'उगिदचाम्' इति नुमागमः, अधातोरेव उगितो नुम्विधानादित्याशङ्क्य आह—**उगिदचामिति सूत्रे इति** । उगितः सर्वनामस्थाने इत्येतावदेव सूत्रमस्तु अञ्चतेरुगित्त्वादेव सिद्धेः। अतः अज्ग्रहणमतिरिच्यमानं नियमार्थमित्यर्थः । नियमशरीरमाह—**धातोश्चेदिति** । धातोश्चेदुगितः कार्यं स्यात् तर्हि अञ्चतेरेव नतु धात्वन्तरस्येति नियमार्थम्' इति पूर्वेणान्वयः । नियमस्य फलमाह—**तेनेति** । 'स्रन्सु ध्वन्सु गतौ' इत्युगितौ ताभ्यां क्विपि 'अनिदितां हल उपधायाः' इति नलोपे सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति दत्वे स्रत् ध्वत् इति रूपमिष्टम् । उगितः सर्वनामस्थाने इत्युक्ते तु अत्रापि नुम् स्यात् । कृते त्वज्ग्रहणे उक्तनियमलाभादत्र नुम् न भवतीत्यर्थः । तर्ह्येतावतैव सिद्धे अधातोरिति किमर्थमित्यत आह—**अधातोरिति त्विति** । अधातुः पूर्वं भूतः अधातुभूतपूर्वः, पूर्वं अधातुभूतस्यापि नुमर्थमधातोरित्येतदित्यर्थः । ततश्च उगिदचां सर्वनामस्थाने इत्येकं वाक्यम् । तत्र

भवन्तौ, भवन्तः। शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः। भवतीति भवन्। (४२६) उभे अभ्यस्तम्। ६।१।५॥ षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः। (४२७) नाभ्यस्ताच्छतुः। ७।१।७८॥ अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात्। ददत्–ददद्, ददतौ, ददतः। (४२८)

अधातोरित्यभावेऽपि अज्ग्रहणादधातोरुगित इति लाभादधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यादित्यर्थः। अधातोरित्यपरं वाक्यम्। उक्तो नुमागमः अधातुभूतपूर्वस्यापि भवतीत्यर्थः। प्रकृते च क्यजाचारक्विबुत्पत्त्यनन्तरं धातुत्वे सत्यपि क्यजाद्युत्पत्तेः पूर्वं अधातुत्वसत्त्वान्नुम् निर्बाध इत्यर्थः। एतत् सर्वं 'उगिदचाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत्र क्यच्पक्षे दीर्घे नुमि च कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्, क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्युक्तेश्च।

अथ भवच्छब्दे विशेषमाह—भातेर्डवतुरिति। उणादिसूत्रमेतत्। भाधातोर्डवतुः स्यादित्यर्थः। डकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। भवत् इति रूपम्। भवानिति। भवच्छब्दात् सुः। 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः, 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादिलोपः, संयोगान्तलोपश्चेति भावः। शत्रन्तस्य त्विति। 'लटः शतृशानचौ' इति भूधातोर्लटः शतृ आदेश। शकार इत्, ऋकार इत्, शप्, गुणः, अवादेशः, पररूपम्, भवत् इति रूपम्। तस्य तु अत्वन्तत्वाभावादत्वसन्तस्येति दीर्घो न भवति। तत्र उकारानुबन्धग्रहणादित्यर्थः। भवन्निति। सौ नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपः। भवन्तावित्यादि तु पूर्ववदेवेति भावः। दाधातोः लटः शत्रादेशे शप् जुहोत्यादिभ्यः श्लुः 'श्लौ' इति द्वित्वम्, अभ्यासह्रस्वः, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याल्लोपः। ददत् इति रूपम्। ततः सुबुत्पत्तिः। 'उगिदचाम्' इति नुमि प्राप्ते 'नाभ्यस्तात्' इति तन्निषेधं वक्ष्यन् अभ्यस्तसंज्ञामाह—उभे अभ्यस्तम्। 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते। उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थम्। द्वे इत्यनेन च षष्ठाध्यायविहितमेव द्वित्वं विवक्षितम्, 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इति न्यायात्। तदाह—षाष्ठेत्यादिना। समुदिते किम्? नेनिजतीत्यत्र प्रत्येकमभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्युदात्तः प्रत्येकं स्यात्। नाभ्यस्ताच्छतुः। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते। तदाह—अभ्यस्तादित्यादिना। ददिति। ददत्शब्दात् सुः। हल्ङ्यादिलोपः। 'नाभ्यस्तात्' इति निषेधात् 'उगिदचाम्' इति नुम् न। अत्वन्तत्वाभावाच्च न दीर्घ इति भावः।

'जक्ष भक्षहसनयोः, जागृ निद्राक्षये, दरिद्रा दुर्गतौ, चकासृ दीप्तौ, शासु अनुशिष्टौ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः, वेवीङ् वेतिना तुल्ये' इति सप्त धातवः अदादौ पठिता लुग्विकरणाः। तेभ्यो लटः शत्रादेशे शब्लुकि सुबुत्पत्तौ 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेध इष्यते। अभ्यस्तसंज्ञायाश्च द्वित्वनिबन्धनत्वादिहाप्राप्ताविदमारभ्यते–

जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ॥ षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमः एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्ष-जक्षद्, जक्षतौ जक्षतः । एवं जाग्रत् दरिद्रत् शासत्, चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्वेऽपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत्, वेव्यत् । इति तान्ताः । गुप्-गुब्, गुपौ, गुपः । गुब्भ्यामित्यादि । इति पान्ताः । (४२९) **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च** । ३ । २ । ६० ॥ त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्यात्, चात् क्विन् । (४३०) **आ सर्वनाम्नः** । ६ । ३ । ९१ ॥ सर्वनाम्नः आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । कुत्वस्यासिद्ध-

---

जक्षित्यादयः षट् । अभ्यस्तमित्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । तत्र जक्षितिः आदिर्येषामिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सति जक्षधातुमारभ्य षण्णामेव ग्रहणं स्यात्, वेवीङो न स्यात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ तु जागृ इत्यारभ्य षण्णां ग्रहणं स्यात्, नतु जक्षेः । अतो व्याचष्टे—**षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमः इति** । अत्र विवरणवाक्ये जक्षितिरिति श्तिपा निर्देशः, जक्षधातुरित्यर्थः । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति इडागमे रूपम् । सूत्रे जक्ष् इति पृथक्पदम् । इतिना जक्षिः परामृश्यते । इति आदिः येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । ततश्च इत्यादयः षट् इत्यनेन जक्षधातोः अन्ये जागृ इत्यारभ्य षड् धातवो विवक्षिताः चशब्दः अध्याहार्यः । एवं च जक्षधातुश्च जागृधातुमारभ्य षड् धातवश्चेत्येवं सप्त धातवः अभ्यस्तसंज्ञकाः स्युरिति फलतीत्यर्थः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । **जक्षदिति** । अभ्यस्तत्वान्नुम्निषेध इति भावः । ननु दीधीवेव्योर्ङित्वात् 'अनुदात्तङित' इति आत्मनेपदसंज्ञक एव लटः शानजादेशः स्यात् न तु शत्रादेशः इत्यत आह—**दीधीवेव्योरिति** । दीधीवेव्योः छन्दोमात्रविषयत्वं तिङन्ताधिकारे वक्ष्यते । ततश्च 'व्यत्ययो बहुलम्' इति छान्दसं परस्मैपदम् । अतः शानजसंभवात् शत्रादेश एवेत्यर्थः । **दीध्यत् वेव्यदिति** । दीधी वेवी इत्याभ्यां लटः शत्रादेशे कृते शब्लुकि यणादेशः । अभ्यस्तत्वाच्च नुम् नेति भावः । इति तान्ताः ।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते । **गुबिति** । 'गुपू रक्षणे' क्विप् । 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वैकल्पिकत्वादायप्रत्ययो नेति भावः । **गुब्भ्यामिति** । 'स्वादिषु' इति पदत्वात् भ्यामादौ जश्त्वमिति भावः । इति पान्ताः ।

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते । तादृक्शब्दं व्युत्पादयितुमाह—**त्यदादिषु** । चकारात् 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यतः क्विन् अनुकृष्यते । आलोचनमिह ज्ञानसामान्यं विवक्षितम् । तदाह—**त्यदादिष्वित्यादिना** । अनालोचने किम् । तं पश्यति तद्दर्शः । कर्मण्यण् । कञि तु कित्वात् गुणो न स्यात् । तद्शब्दे उपपदे क्विनि, उपपदसमासे सुब्लुकि तद् दृश् इति स्थिते । **आ सर्वनाम्नः** । आ इत्यविभक्तिकनिर्देशः । 'दृग्दृशवतुषु' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह—

त्वात् 'व्रश्च—' (सू २६४) इति षः। तस्य जश्त्वेन डः। तस्य कुत्वेन गः। तस्य चर्त्वेन पक्षे कः। तादृक्-तादृग् तादृशौ तादृशः। 'षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकारः' इति कैयटहरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते, न तु गः, जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। 'दिगादिभ्यो यत्' (सू १४२६) इति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम्। 'व्रश्च—' (सू २६४) इति षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे।

सर्वनाम्न इति। **अन्तादेश इति**। अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमिदम्। दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः। तादृश् इति रूपम्। ततः सुबुत्पत्तिः। **कुत्वस्येति**। तादृश् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे, क्विन्प्रत्ययस्य कुः इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्च' इति ष इत्यर्थः। **तस्येति** 'व्रश्च' इति संपन्नस्य षकारस्येत्यर्थः। **तस्य कुत्वेनेति**। डकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन गकार इत्यर्थः। **तस्य चर्त्वेनेति**। गकारस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इत्यर्थः। **तादृगिति**। स इव दृश्यत इति न विग्रहः। 'कर्तरि कृत्' इति कर्तर्येव क्विन्विधानात्। किंतु कर्मकर्तरि क्विन्। स इवायं पश्यति, ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः। 'दृशेरत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वादज्ञानार्थता' इति 'त्यदादिषु दृशेः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। रूढशब्द एवायमित्यन्ये।

अथात्र कैयटादिमतं दूषयति—**षत्वापवादत्वादिति**। यद्यपि दधृगञ्चुयुजिक्रुञ्चुषु अप्राप्तेऽपि व्रश्चादिषत्वे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वमारभ्यते। तथापि क्विपैव सिद्धे 'स्पृशोऽनुदके क्विन्, त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च' इति क्विन्विधानं 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वार्थं क्रियमाणं घृतस्पृक्, तादृक् इत्यादिषु अप्रवृत्तौ निरवकाशमेव स्यात्। अतस्तद्विषये कुत्वस्य फलतः षत्वापवादत्वमिति भावः। क्विन्विधानं 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वार्थमेव इति 'स्पृशोऽनुदके' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनवकाशत्वादेव च षकारविषये कुत्वस्य नासिद्धत्वमपि। अन्यथा 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यादिना स्पृशादेः क्विन्विधिवैयर्थ्यात्। उक्तं च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र भाष्ये—'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति। **खकारः इतीति**। अघोषमहाप्राणसाम्यादिति भावः। **ख एवेति**। तादृक्, तादृग् इति रूपद्वयमिष्टम्। शकारस्य कुत्वेन खकारे सति तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वपक्षे तादृक् इति रूपसिद्धावपि चर्त्वाभावपक्षे तादृख् इत्येव स्यात्, तादृग् इति गकारो न श्रूयेतेत्यर्थः। नन्वस्तु शकारस्य खकारः। अथापि तस्य चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वेन गकारो निर्बाध इत्यत आह—**जश्त्वं प्रतीति**। जश्त्वेन गकारे कर्तव्ये शकारस्थानकस्य कुत्वसम्पन्नखकारस्यासिद्धतया झलोऽभावेन जश्त्वासंभवादित्यर्थः। अथ कैयटादिमते उक्तदोषं निरस्यति-**दिगादिभ्यो यदितीति**। विश प्रवेशने' क्विप्, विश् इति रूपम्। तस्य विशेषमाह—**व्रश्चेति षत्वमिति**। विश् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'व्रश्च' इति शकारस्य षकार इत्यर्थः।

विट्-विड्, विशौ, विशः । विशम् । (४३१) नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ॥ नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्-नग्—नट्-नड्, नशौ, नशः । नग्भ्याम् नड्भ्यामित्यादि । (४३२) स्पृशोऽनुदके क्विन् । ३ । २ । ५८ ॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक्-घृतस्पृग्, घृतस्पृशौ, घृतस्पृशः । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् । इति शान्ताः । 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये' । अस्मात् 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना क्विन् । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः गः कः । धृष्णो-

---

जश्त्वचर्त्वे इति । षस्य जश्त्वेन डः । 'वावसाने' इति तस्य चर्त्वेन पक्षे टः इत्यर्थः । विड्भ्याम् । विट्त्सु विट्सु ।

'णश अदर्शने' क्विप् । नश् इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः । सोर्हल्ङ्यादिलोपे व्रश्चादिना नित्यं षत्वे प्राप्ते । **नशेर्वा** । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यतः कुरित्यनुवर्तते, 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इति च । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—**नशेः कवर्ग इत्यादिना** । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । पक्षे 'व्रश्च' इति षत्वम् । **नक् नगिति** । कुत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां रूपे । **नट् नडिति** । षत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां रूपे । **नग्भ्याम्-नड्भ्यामिति** । कुत्वपक्षे जश्त्वेन गकारः । षत्वपक्षे तु जश्त्वेन डकारः । 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम् तु न, धातोर्विहिते प्रत्यये एव तत्प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । **स्पृशोऽनुदके** । **अनुदके सुपीति** । उदकशब्दभिन्ने सुबन्ते इत्यर्थः । 'सुपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते इति भावः । **घृतस्पृक्-घृतस्पृगिति** । घृतं स्पृशतीति विग्रहे क्विन् उपपदसमासः । सुब्लुक् । घृतस्पृश्-शब्दात् सुबुत्पत्तिः । सोर्हल्ङ्यादिलोपः । 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं 'व्रश्च' इति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः । घृतस्पृग्भ्याम् । घृतस्पृक्षु । अथ 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यत्र 'क्विनः कुः' इत्येतावतैव क्विन्नन्तस्येति लब्धे प्रत्ययग्रहणं क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिलाभायेत्युक्तं युक्शब्दनिरूपणावसरे । तस्य प्रयोजनमाह—**क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपीति** । सति भवतीति शेषः । अनुदके सुप्युपपदे तावत् स्पृशेः क्विन् विहितः । अतो निरुपसर्गात् स्पृशेः क्विबेव । तस्य संप्रति क्विन्नन्तत्वाभावेऽपि कुत्वं भवत्येव, बहुव्रीह्याश्रयणेन कदाचित् क्विन्नन्तत्वमात्रेणापि क्विन्प्रत्ययान्तत्वयोग्यतालाभादिति भावः । **षडगकाः प्राग्वदिति** । षत्वजश्त्वकुत्वचर्त्वैरिति भावः । इति शान्ताः ।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । दधृष्शब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति—**ञि धृषेति** । 'आदिर्ञिटुडवः' इति ञिः इत् । आकारस्तु 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इति इत् । **ऋत्विगादिनेति** । क्विन्नादित्रयं निपात्यते । क्विनि लुप्ते धृष् इत्यस्य द्वित्वम् । 'उरत्' रपरत्वम् । हलादिः शेषः । कित्त्वान्न लघूपधगुणः, दधृष् इति

तीति दधृक्-दधृग्, दधृषौ, दधृषः। दधृग्भ्यामित्यादि। रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट्-रत्नमुड्, रत्नमुषौ, रत्नमुषः। 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) षट्-षड्। षड्भिः षड्भ्यः। षड्भ्यः। 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट्। 'अनाम्' इति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः। 'यरोऽनुनासिके—' (सू ११६) इति विकल्पं बाधित्वा 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा ५०१७) इति वचनान्नित्यमनुनासिकः। षण्णाम्। षट्त्सु-षट्सु। तदन्तविधिः। परमषट्। परमषण्णाम्। गौणत्वे तु प्रियषषः। प्रियषषाम्। रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् 'ससजुषो रुः' (सू १६२) इति रुत्वम्।

(४३३) र्वोरुपधाया दीर्घ इकः। ८।२।७६॥ रेफवान्तस्य धातोरुपधायाः इको दीर्घः स्यात्पदान्ते। पिपठीः, पिपठिषौ, पिपठिषः। पिपठीर्भ्याम्।

रूपम्। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तनिवृत्त्यर्थमन्तोदात्तनिपातनम्। **कुत्वात्पूर्वमिति**। जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रथमं जश्त्वेन षस्य डकार इत्यर्थः। **गः कः इति**। 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति डस्य कुत्वेन गकारः, तस्य चर्त्वेन ककार इत्यर्थः। **रत्नमुडिति**। 'मुष स्तेये' क्विप्, उपपदसमासः सुब्लुक्, हल्ङ्यादिलोपः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। तस्य बहुवचनेष्वेव रूपाणि दर्शयति—**षड्भ्यो लुगिति**। अनेन जश्शसोः लुकि जश्त्वचर्त्वे इति शेषः। **तदन्तविधिरिति**। 'षड्भ्यो लुक्, षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनयोराङ्गत्वादिति भावः। प्रियाः षट् यस्येति बहुव्रीहौ प्रियषष्शब्दस्य एकद्विबहुवचनानि सन्ति। प्रियषट्-प्रियषड्, प्रियषषौ, प्रियषषः इत्यादि रत्नमुष्शब्दवत्। तत्र 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च लुङ्नुटावाशङ्क्य आह—**गौणत्वे त्विति**। 'षड्भ्य' इति, 'षट्चतुर्भ्य' इति च बहुवचननिर्देशबलेन तदर्थप्राधान्य एव लुङ्नुटोः प्रवृत्तेरिति भावः। पठितुमिच्छतीत्यर्थे 'पठ व्यक्तायां वाचि' इति धातोः 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सन्प्रत्यये 'सन्यङोः' इति द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्य इत्त्वं, सन इट्, षत्वं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम्। पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, 'अतो लोपः', पिपठिष् इति षकारान्तम्। कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं, ततः सुः, तत्र विशेषं दर्शयति—**रुत्वं प्रतीति**। 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति निषेधाद्धल्ङ्यादिलोपे कृते 'ससजुषो रुः' इति रुत्वम्। न च सकाराभावः शङ्क्यः, रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः।

र्वोरुपधायाः। र् च, व् च वौं तयोरिति विग्रहः। 'सिपि धातो रुर्वा'

---

१ वस्तुतस्तु पिपठिस् इत्यत्र हल्ङ्यादिलोपोत्तरं प्रत्ययलक्षणेन सान्तस्य पदत्वे सत्येव 'ससजुषोः' इति रुत्वस्य प्राप्तिसम्भवः, तत्र च 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात्षत्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीति 'रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वादिति लेखोऽनुचित एव। क्विबुत्पत्तेः प्राक्जातं षत्वमादाय यथाकथञ्चिन्मूलं लापनीयम्।

'वा शरि' (सू १५१) इति वा विसर्जनीयः। (४३४) नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । ८।३।५८।। एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्षु—पिपठीःषु । 'प्रत्येकम्' इति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निंस्स्व । निंस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वा-

इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । वोरिति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—रेफेत्यादिना । पिपठीरिति । ठकारादिकारस्य दीर्घे रेफस्य विसर्ग इति भावः । पिपठीर्भ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पदत्वात् 'वोरुपधायाः' इति भ्यामादौ पदान्तत्वलक्षणो दीर्घ इति भावः। सुपि विशेषमाह—वा शरीति । पिपठिष् सु इति स्थिते षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वे, दीर्घे, विसर्जनीये, तस्य सत्वं बाधित्वा 'वा शरि' इति विकल्पेन विसर्जनीयः । तदभावपक्षे विसर्जनीयस्य सत्वमित्यर्थः । तत्र विसर्जनीयपक्षे पिपठीः सु इति स्थिते, इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे अप्राप्ते । नुम्विसर्जनीय । इण्कोः इति, मूर्धन्यः इति चानुवर्तते । तदाह—एतैः प्रत्येकमित्यादिना । अत्र प्रत्येकमेव नुमादिभिर्व्यवधानं विवक्षितम् । न तु 'अट्कुप्वाङ्' इतिवत् यथासंभवं व्यवधानमिति भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च प्रकृते विसर्जनीयपक्षे तेन व्यवधानेऽपि षत्वमिति भावः । विसर्जनीयस्य सत्वपक्षे आह—ष्टुत्वेनेति । पिपठीस् सु इति स्थिते प्रथमसकारेण शरा व्यवायमाश्रित्य ईकारादिण परत्वात् द्वितीयसकारस्य षत्वे सति पूर्वस्य सकारस्य ष्टुत्वेन षकारः, नतु 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः । अपदान्तस्य इत्यनुवृत्तेरिति भावः । एवं च 'नुम्शर्व्यवायेऽपि' इत्येव सिद्धे विसर्जनीयग्रहणं व्यर्थमित्याहुः । अयोगवाहानां शर्ष्वपि पाठादिह विसर्जनीयग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । निंस्स्वेति । 'णिसि चुम्बने' लुग्विकरणः । 'णो नः' इति णस्य नः, इदित्त्वान्नुम् । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं थास्, 'थासः से, 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य वत्वम् । निन्स्स्व इति स्थिते 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे निंस्स्वेति रूपम् । अत्र यथासंभवं व्यवधानाश्रयणे तु नुम्स्थानिकानुस्वारेण सकारेण च व्यवहितस्य द्वितीयसकारस्य षत्वं स्यात् । अतः प्रत्येकं व्यवधानमाश्रितमिति भावः । निंस्से इति । उक्तधातोर्लण्मध्यमपुरुषैकवचनं थास् । तस्य 'थासः से' इति सेआदेशः । निंस्से इत्यत्रापि द्वितीयसकारस्य षत्वं न भवति, प्रत्येकमेव व्यवधानाश्रयणादिति भावः । हिसि हिंसायाम्' सुपूर्वादस्मात् क्विप्, इदित्वान्नुम्, ततःसप्तमीबहुवचने सुहिन्स्सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे सुहिन्सु इति रूपम् । 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात् 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारो न । किं च पुम्शब्दात् सप्तमीबहुवचने पुंस्सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य

रोपलक्षणार्थं, व्याख्यानात्। तेनेह न। सुहिन्सु। पुंसु। अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता। 'रात्सस्य' (सू २८०) इति सलोपे विसर्गः। चिकीः, चिकीर्षौ, चिकीर्षः। 'रोः सुपि' (सू ३३६) इति नियमान्न विसर्गः। चिकीर्षु। 'दमेर्डोसि' (उ २२७)। डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ। दोः, दोषौ, दोषः। 'पद्दन्नो—' (सू २२८) इति वा दोषन्। दोष्णः। दोष्णा। दोषः। दोषा।

संयोगान्तलोपे पुंसु इति रूपम्। तत्र सुहिन्सु इत्यत्र नुमा व्यवधानात् षत्वं स्यात्। नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे पुंसु इत्यत्र षत्वं स्यादित्यत आह—**नुम्ग्रहणमिति। व्याख्यानादिति**। प्रकृतसूत्रे 'हयवरट्' सूत्रे च भाष्ये तथा व्याख्यानादित्यर्थः। नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थमित्येतत् सूत्राक्षरानुगतमित्याह—**अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थतेति**। नुम्ग्रहणस्य नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थत्वादेव शर्ग्रहणेन नुम्ग्रहणस्य गतार्थता लब्धप्रयोजनता इत्यर्थः। नुम्ग्रहणस्य केवलानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे तु शर्ग्रहणेनैव सिद्धत्वात् तद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठादिति भावः।

चिकीरिति। कृधातोस्सनि 'इको झल्' इति कित्त्वादृकारस्य गुणाभावे 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः। ततः 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः। ततः 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। 'हलादिशेषः, ह्रस्वः, कुहोश्चुः' इत्यभ्यासककारस्य चुत्वं, सस्य षत्वम्। चिकीर्ष् इति रूपम् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्ततः क्विप्। 'अतो लोपः'। चिकीर्ष् इत्यस्मात् षकारान्तात् सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे चिकीर्ष् इति स्थितम्। एतावत् सिद्धवत्कृत्य 'रात्सस्य' इति नियमात् षकारस्य संयोगान्तलोपाभावमाशङ्क्य आह—**रात्सस्येति**। षत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः। एवं चिकीर्भ्यामित्याद्यूह्यम्। विसर्गमाशङ्क्य आह—**रोः सुपीति**। प्रकृते रपरत्वसम्पन्नस्य रस्य रुत्वाभावादिति भावः। **दमेर्डोसिति**। औणादिकमेतत्सूत्रम्। 'दमु उपशमे' इत्येतस्माद्धातोर्डोस्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। डकार इत्। **डित्त्वसामर्थ्यादिति**। 'टेः' इति भस्य विहितष्टिलोप इह भत्वाभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्यात् भवतीत्यर्थः। सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् षत्वं, दोष् इति षकारान्तं रूपम्। ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः। एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह—**षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गाविति**। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वे सति विसर्गः। **वा दोषन्निति**। शसादाविति शेषः। **दोष्णः इति**।

---

१ अत्रापि असिद्धशास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धकीभूतसिद्धशास्त्रप्रवृत्तिसंभावनायां पूर्वमसिद्धशास्त्रं न प्रवर्तते' इति न्यायेन सुबुत्पत्तेः प्राक् षत्वाप्रवृत्तौ सुबुत्पत्यनन्तरं हल्ङ्यादिलोपे च सति पदान्तत्वादेव षत्वाप्राप्त्या 'षत्वस्यासिद्धत्वा'दिति लेखः पूर्ववदस्थान एव बोध्यः।

'विश प्रवेशने'। सन्नन्तात्क्विप्। कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः। 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षः। जश्त्वचर्त्वे। विविट्—विविड्, विविक्षौ, विविक्षः। 'स्कोः—' (सू ३८०) इति कलोपः। तट्—तड्, तक्षौ, तक्षः। गोरट्-गोरड्, गोरक्षौ, गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु 'स्कोः—' (सू ३८०) इति न प्रवर्तते। णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्। 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४३३) इति त्विह नास्ति। 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' (वा ४४०) इति

शसि दोषन्नादेशे 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे 'रषाभ्याम्' इति णत्वमिति भावः। दोःसु दोष्षु। विविक्षशब्दं व्युत्पादयति—**विशेति**। **सन्नन्तादिति**। वेष्टुमिच्छतीति विग्रहे विशेः सन् 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्वान्न लघूपधगुणः। 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। हलादिःशेषः। शकारस्य झल्परकत्वात् 'व्रश्च' इति षः। 'षढोः कः सि' इति षस्य कः। प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वम्। 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विप्। 'अतो लोपः' विविक्ष् इति षकारान्तं रूपमित्यर्थः। **कत्वस्येति**। विविक्ष् इत्यस्मात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे षकारस्य संयोगान्तलोपः। 'स्कोः' इति ककारलोपस्तु न शङ्क्यः। संयोगादिलोपे कर्तव्ये 'षढोः कः सि' इति कत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। **व्रश्चेति षः इति**। संयोगान्तलोपे सति सकारस्य निमित्तस्य निवृत्त्या कत्वस्यापि निवृत्तौ, झल्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तषत्वस्यापि निवृत्तौ, पदान्तत्वात् 'व्रश्च' इति शस्य ष इत्यर्थः। **जश्त्वचर्त्वे इति**। षस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वविकल्प इत्यर्थः।

स्कोरिति। 'तक्षू तनूकरणे' अस्मात् क्विप् ततस्सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'स्कोः' इति कलोपे षस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वविकल्प इत्यर्थः। तड्भ्याम्। तट्त्सु-तट्सु **गोरडिति**। 'रक्ष पालने इत्यस्मात् कर्मण्युपपदे अणि प्राप्ते, वाऽसरूपन्यायेन क्विपि सुबुत्पत्तौ तक्षशब्दवद्रूपम्। **तक्षिरक्षिभ्यामिति**। इका निर्देशोऽयम्। तक्ष् रक्ष् धातुभ्यां 'हेतुमति च' इति णिच्, चकार इत्। 'चुटू' इति णकार इत्। ततः 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विपि 'णेरनिटि' इति णिलोपे, क्विपि लुप्ते, तक्ष्, रक्ष् इति षकारान्ते रूपे। ततः सुलोपे सति संयोगान्तलोपापवादः। 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारस्य लोपः न प्रवर्तते इत्यर्थः। **णिलोपस्येति**। 'णेरनिटि' इति णिलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वादित्यर्थः। **तस्य दोषः**

१ तस्य पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव, दित्यस्य दोषः अपवादः, संयोगादिलोपे, लत्वे, णत्वे चेति वार्तिकार्थः। तत्र संयोगादिलोपोदाहरणं तक् तगित्यादि, लत्वे निगाल्यते। अत्र 'अचि विभाषे'ति लत्वे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं भवति। णत्वे माषवपनी। अत्र ङीप्निमित्तकाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावा'त्प्रातिपदिकान्तनुम् विभक्तिषु चे'ति णत्वं न।

निषेधात्। तस्मात्संयोगान्तलोप एव। तक्—तग्। गोरक्—गोरग्। 'स्कोः—' (सू ३८०) इति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः। पिपक्-पिपग्। एवं विवक्। दिधक्॥ इति षान्ताः॥ 'पिस गतौ' सुष्ठु पेसतीति सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः। सुपिसा, सुपीर्भ्याम्। सुपीःषु—सुपीष्षु। एवं सुतूः। 'तुस खण्डने'। विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः। हे विद्वन्। विद्वांसम्, विद्वांसौ। (४३५) **वसोः सम्प्रसारणम्।** ६।४।१३१॥ वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। पूर्वरूपं, षत्वम्। विदुषः। विदुषा। 'वसुस्रंसु—' (सू ३३४) इति दत्वम्। विद्वद्भ्याम्

इति। **तस्मादिति।** 'स्कोः' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः। सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे ककारस्य जश्त्वचर्त्वे इत्यभिप्रेत्य आह—**तक्-तग्। गोरक्-गोरगिति।** 'डु पचष् पाके' अस्मात् सनि 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्, हलादिशेषः। 'सन्यतः' इत्यभ्यासाकारस्य इत्त्वम्। 'चोः कुः' इति चकारस्य कुत्वम्। प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षः। पिपक्ष् इति रूपम्। ततः सोर्लोपे 'स्कोः' इति ककारस्य लोपमाशङ्क्य आह—**कुत्वस्यासिद्धत्वादिति।** चकारस्थानिकस्येति शेषः। सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे झल्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वात् कुत्वे जश्त्वचर्त्वे इत्यभिप्रेत्य आह—**पिपक्-पिपगिति।** पिपक्षौ, पिपक्षः इत्यादि। **एवं विवगिति।** वक्तुमिच्छतीति विग्रहे 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् विवक्षुशब्दः पिपक्षुशब्दवदित्यर्थः। **दिधगिति।** दग्धुमिच्छतीत्यर्थे 'दह भस्मीकरणे' इत्यस्मात्सनि, द्वित्वे, हलादिशेषः, अभ्यासेत्वे, दिदह्स् इति स्थिते 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'एकाचो बशः' इति दकारस्य धत्वे, दिधघ्स इति घकारस्य चर्त्वेन ककारे प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे ततः क्विपि अतो लोपे दिधक्ष् इति रूपम्। तस्मात् सुबुत्पत्तौ सोर्लोपे चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इत्यभावे षकारस्य संयोगान्तलोपे खर्परत्वाभावात् पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वात् जश्त्वचर्त्वे इति भावः। दिधक्षौ दिधक्षः इत्यादि। इति षान्ताः।

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते। सुपीरिति। 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः। **एवं सुतूरिति। विद्वानिति।** 'विद ज्ञाने' अदादिः, लटः शत्रादेशे 'विदेः शतुर्वसुः' शित्त्वात् सार्वधातुकत्वात् शप, लुक्। 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वान्न लघूपधगुणः। कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे विद्वस्शब्दः। तस्मात् सुः, उगित्वान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सुलोपः, सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति भावः। सान्तत्वाभावात् 'वसुस्रंसु' इति दत्वं न। **विद्वांसाविति।** सुटि नुमि कृते 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, 'नश्च' इत्यनुस्वार इति भावः। शसादावचि विशेषमाह—**वसोः संप्रसारणम्।** प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वसोरिति तदन्तग्रहणम्। भस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**वस्वन्तस्येति। पूर्वेति।** शसि वकारस्य उत्वे विदु अस् इति स्थिते, 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे, विदुस् इति स्थिते, प्रत्य-

इत्यादि । सेदिवान्, सेदिवांसौ सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते । 'अकृतव्यूहाः—' (प ५७) इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा, सेदिवद्भ्याम् इत्यादि । 'सान्तमहतः—' (सू ३१७) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन्, सुहिंसौ, सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्सु—

यावयवत्वात् सस्य षत्वमित्यर्थ । 'षत्वतुकोरसिद्ध' इति पूर्वरूपस्यासिद्धत्वं न शंक्यम्, पदान्तपदाद्योरेकादेश एव तत्प्रवृत्तेः । सुपि दत्वे चर्त्वम् । विद्वत्सु । सेदिवानिति । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' 'धात्वादेः षः सः', 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति लिटः क्वसुः, उकावितौ, लिटि धातोः' इति द्वित्वम्, हलादिशेषः, 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति इट् । सेदिवस्शब्दः । ततः सुः, उगित्वान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सुलोपः, सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । सान्तवस्वन्तत्वाभावान्न दत्वमिति भावः । सेदिवांसाविति । नुमि 'सान्तमहतः' इति दीर्घः । ननु उक्तरीत्या निष्पन्नात् सेदिवस्शब्दात् शसि 'वसोः संप्रसारणम्' इति वकारस्य उत्वे पूर्वरूपे इकारस्य यणि सेद्युषः इति स्यात् । ततश्च सेदुषः इति वक्ष्यमाणं रूपमयुक्तम् । नच शसि भविष्यति भविष्यत्संप्रसारणरूपकार्यं पर्यालोच्य पूर्वमेव इट् न प्रवर्तते । पदावधिकान्वाख्यानाभ्युपगमादिति वाच्यम्, एवमपि बहिर्भूतयजाद्यसर्वनामस्थानस्वादिप्रत्ययनिमित्तकभसंज्ञापेक्षतया संप्रसारणस्याङ्गस्य बहिरङ्गत्वेन इडागमस्यैवान्तरङ्गत्वात् प्रथमं प्रवृत्तेः । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादित्यत आह— अन्तरङ्गोऽपीति । अकृतेति । भविष्यता संप्रसारणेन बलादित्वस्य विनाशोन्मुखत्वादिति भावः ।

वस्तुतस्तु प्रथममपि सेदिवस्शब्दादेव सुब्युत्पत्तिरस्तु । तथापि वकारस्य संप्रसारणे, उत्वे कृते, यणि सत्यपि संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् 'लोपो व्योः' इति लोपे सेदुषः इति रूपं सिद्धम् । नच 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः' इति निषेधः शङ्क्यः । उत्तरकालप्रवृत्तिके अजानन्तर्य एव तत्प्रवृत्तेरभ्युपगमात् । इह च उत्तरकालप्रवृत्तिके वलि लोपे तदभावात् । किंच कृते इटि संप्रसारणप्रवृत्तावपि वलादित्वरूपनिमित्तनिवृत्त्या इटो निवृत्तौ सेदुषः इति निर्बाधम्, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायात् । किंच पदावधिकान्वाख्यानेऽपि सेद्वस् अस् इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् प्रथमं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति सेदुषः इति निर्बाधमित्याहुः । सेदुषा सेदिवद्भ्यामित्यादीति । सेदिवत्सु । 'हिसि हिंसायाम्' इदित्वान्नुम्, सुपूर्वात्क्विप्, इदित्वान्नलोपो न, 'नश्च' इत्यनुस्वारः, सुहिंस्शब्दात्सोर्लोपः, सकारस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । नापि 'सर्वनामस्थाने च' इति

सुहिन्सु। ध्वत्–ध्वद्, ध्वसौ, ध्वसः। ध्वद्भ्याम्। एवं स्रत्। (४३६) पुंसोऽसुङ्। ७।१।८९॥ सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात्। असुङ उकार उच्चारणार्थः। 'बहुपुंसी' इत्यत्र 'उगितश्च' (सू ४५५) इति ङीबर्थं कृतेन 'पूञो डुंसुन्' ('पातेर्डुंसुन्') इति प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुम्सिद्धेः। पुमान्। हे पुमन्।

दीर्घः। निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिः। सुहिन् इति सौ रूपं वक्ष्यति। तत्र 'सान्तमहतः' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—सान्तेति। सुहिन्भ्यामिति। 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात् सस्य संयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिरिति भावः सुहिन्स्विति। संयोगान्तलोपे अनुस्वारनिवृत्तिः। सुपः सकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारस्तु न, पदान्तत्वात्। ध्वदिति। ध्वंसु अवस्रंसने' कृतानुस्वारनिर्देशः। क्विप्, अनुस्वारस्यासिद्धत्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः। सोर्लोपः। 'वसुस्रंसु' इति दत्वम्। 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः। एवमिति। 'स्रंसु अवस्रंसने' क्विबादि पूर्ववदिति भावः।

'पूञ पवने' अस्मात् 'पूञो डुंसुन्' इति उणादिसूत्रेण डुंसुन्प्रत्ययः। डकारो नकार उकारश्च इत्। डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। पुंस्शब्दात् सुबुत्पत्तिः। तत्र सुटि विशेषमाह—पुंसोऽसुङ्। 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—सर्वनामस्थाने इति। पुंसः असुङ् स्यात् सर्वनामस्थाने इति फलितम्। ननु तत्पुरुषात् परमपुंस्शब्दात् सुटि असुङादेशात् प्रागेव 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं पकारादुकारस्य स्यात्। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव समासस्वरस्य अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तेः। इष्यते तु असुङि कृते परमपुमस् इत्यत्र मकारादकारस्य। अत आह—विवक्षिते इति। 'पुंसोऽसुङ्' इत्यत्र सर्वनामस्थान इति न परसप्तमी किंतु विवक्षिते इत्यध्याहृत्य सर्वनामस्थाने प्रयोक्तुमिष्टे सति ततः प्रागेव असुङित्यर्थः आश्रीयते। एवं च सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव असुङि कृते 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं, परमपुमस् इत्यत्र मकारादकारस्य भवतीति न दोष इति भावः। नच परसप्तमीपक्षेऽपि सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागन्तरङ्गोऽपि समासस्वरः पकारादुकारस्य अकृतव्यूहपरिभाषया न भवति। असुङि कृते पकारादुकारस्य समासान्ततायाः प्रनङ्क्ष्यत्वादिति वाच्यम्, विवक्षित इत्यर्थाश्रयणेनैव सिद्धे अकृतव्यूहपरिभाषाया अस्वीकार्यत्वादिति भावः।

अत्र असुङि उकार इत् उदित्कार्यार्थः इति प्राचीनमतं दूषयितुमाह—असुङ उकार उच्चारणार्थः इति। न त्वित्संज्ञकः। प्रयोजनाभावादिति भावः। ननु उदित्कार्यमस्ति प्रयोजनमित्यत आह—पूञो डुंसुन्निति प्रत्ययस्य उगित्वेनैव नुम्सिद्धेरिति। ननु विनिगमनाविरह इत्यत आह—बहुपुंसीत्यत्र उगितश्च इति ङीबर्थं कृतेनेति। बहवः पुमांसो यस्याम् इति बहुव्रीहौ सुब्लुकि निमित्तापायादसुङो निवृत्तौ बहुपुंस्शब्दादुगित्वात् ङीपि बहुपुंसीशब्दः। अत्र ङीपः असर्वनामस्थानत्वात्तस्मिन् विवक्षिते असुङः प्राप्तिरेव नास्ति। डुंसुनः

पुमांसौ, पुमांसः । पुंसः । पुंसा, पुम्भ्याम्, पुम्भिः इत्यादि । पुंसि । पुंसु । 'ऋदुशन—' (सू २७६) इत्यनङ् । उशना, उशनसौ, उशनसः । 'अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः' (वा ५०३७) । हे उशनन्-हे उशन-हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा, अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि।

उगित्त्वादेव ङीप् वक्तव्यः । तदर्थं डुंसुनः उगित्त्वमावश्यकम् । तेनैव नुमोऽपि सिद्धत्वात् असुङ उकार उच्चारणार्थ इति भावः । यद्यप्युणादिषु 'पातेर्डुंसुन्' इति वक्ष्यते । तथापि पाठान्तरमिदं द्रष्टव्यम् । 'स्त्रियाम्' इति सूत्रभाष्यकैयटयोस्तु सूतेः सस्य पः, ऊकारस्य ह्रस्वः, म्सुन् प्रत्ययः इत्युक्तम् । **पुमानिति** । डुंसुन् इति कृतानुस्वारनिर्देशः । ततश्च पुंस्शब्दात् सौ विवक्षिते असुङ् । ङकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः । निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ पुमस् सुः, उगित्त्वान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सोर्लोपः सस्य संयोगान्तलोपः तस्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति भावः । **हे पुमन्निति** । 'सान्तमहतः' इत्यत्र 'असंबुद्धौ' इत्यनुवृत्तेः न दीर्घ इति भावः । **पुमांसाविति** । असुङि पुमस् औ इति स्थिते नुमि 'सान्त' इति दीर्घः । 'नश्च' इति नुमोऽनुस्वारः इति भावः । **पुंसः । पुंसेति ।** शसादावसर्वनामस्थानत्वादसुङभावे रूपम् । यद्यपरत्वाभावान्न परसवर्ण इति भावः । **पुम्भ्यामिति** । सस्य संयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ भकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारे परसवर्णे रूपमिति भावः । **इत्यादीति** । पुंसे । पुंसः, पुंसोः । **पुंसीति** । अत्र यद्यपरत्वाभावान्न परसवर्णः । नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैवोपलक्षणात् 'नुम्विसर्जनीय' इति षत्वं नेति भावः ।

'वश कान्तौ' अस्मात् 'वशेः कनसिः' इति कनसिप्रत्ययः । ककार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । उशनस्शब्दः, तस्य सौ विशेषमाह—**ऋदुशनेत्यनङिति** । ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, ङित्वादन्तादेशः । उशनन् स् इति स्थिते उपधादीर्घः, हल्ङ्यादिना सुलोपः, नलोपः । उशना इति रूपमिति भावः । यद्यपि वशधातुश्छान्दस इति लुग्विकरणे वक्ष्यते । तथापि तत् प्रायिकम्, 'वष्टि वागुरिः' इत्यादिनिर्देशात्, 'उशना भार्गवः कविः' इति कोशाच्च । **अस्य संबुद्धाविति** । एतच्च वृत्तौ पठितम् । वशधातौ माधवस्तु 'संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्' इति श्लोकवार्तिकमित्याह । भाष्यादृष्टत्वादिदमप्रामाणिकमेवेति प्रामाणिकाः । **हे उशनन् इति** । अनङि नलोपाभावे रूपम् । **हे उशनेति** । अनङि नलोपे रूपम् । **हे उशनः इति** । अनङभावे रूपम् । **उशनोभ्यामिति** । सस्य रुत्वे 'हशि च' इत्युत्त्वे 'आद्गुणः' । उशनःसु-उशनस्सु । **अनेहेति** । 'नञि हन एह च' इति नञि उपपदे हनधातोरसुन्, प्रकृतेरेहादेशश्च, उपपदसमासः, 'नलोपो नञः', 'तस्मान्नुडचि' अनेहस्शब्दः । ततः सुः, अनङ्, सुलोपः, उपधादीर्घः, नलोप इति

वेधाः, वेधसौ, वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते सुवः, सुवसौ, सुवसः । पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः, पिण्डग्लः । 'ग्रसु ग्लसु अदने'। (४३७) **अदस औ सुलोपश्च** ॥ ७ । २ । १०७ ॥ अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । 'तदोः सः सौ'—(सू ३८१) इति दस्य सः । असौ । 'औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च' (वा ४४८२) । प्रतिषेधसंनियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ-असुकः ।

भावः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । **वेधाः इति** । 'विधाञो वेध च' विपूर्वात् धाञ्धातोरसुन् प्रकृतेर्वेधादेशश्च । असुनि उकार उच्चारणार्थः । उगित्वाभावान्न नुम्, ततः सुः, असन्तत्वाद्दीर्घः, सुलोपः, रुत्वविसर्गाविति भावः । 'वस आच्छादने' लुग्विकरणः । सुपूर्वादस्मात् क्विप्, सुवस्शब्दः, ततः सुः, हल्ङ्यादिलोपः, रुत्वविसर्गौ, सुवः इति रूपं वक्ष्यति । अत्र 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—**अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः इति** । नच सुवस्शब्दस्य असन्तत्वादधातुत्वाच्च दीर्घः दुर्वार इति वाच्यम्, धात्ववयवभिन्नः यः अस् तदन्तस्य दीर्घ इत्याश्रयणात् । सुवोभ्यामित्यादि । 'वस निवासे' इति भौवादिकस्य तु नेदं रूपम्, तस्य यजादित्वेन संप्रसारणप्रसङ्गात् पिण्डग्रस्शब्दः सुवस्शब्दवत् ।

अदस्शब्दात् सौ त्यदाद्यत्वे प्राप्ते । **अदस औ** । अदस इति षष्ठी । औ इत्यविभक्तिकनिर्देशः । 'तदोः सः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते । तदाह—**अदस औकारः इति** । अन्तादेशः इत्यलोन्त्यपरिभाषालभ्यम् । सकारस्य औत्वे कृते हलः परत्वाभावात् हल्ङ्यादिलोपे अप्राप्ते सुलोपविधिः । **दस्य सः इति** । सुत्वापवाद इति भावः । **असौ इति** । अदस् स् इति स्थिते सकारस्य औत्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे च रूपम् । अथ 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकचि अदकस्शब्दात् सौ विशेषमाह—**औत्वप्रतिषेधः इति** । 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र अदश्शब्देन तन्मध्यपतितन्यायेन अदकस्शब्दस्यापि ग्रहणादौत्वे प्राप्ते विकल्पेन तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'तदोः सः सौ' इति दकारस्य सकारे कृते तस्मात् सकारात् परस्य अकारस्य उकारश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः । ततश्च अदकस् स् इति स्थिते, औत्वाभावे, दस्य सत्वे सति, सकारात् परस्य अकारस्य उत्वे सति, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, रुत्वे, विसर्गे, असुकः इति रूपम् । औत्वप्रतिषेधाभावपक्षे अदकस् स् इति स्थिते, सकारस्य औत्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे, असकौ इति रूपं वक्ष्यति । तत्र औत्वप्रतिषेधाभावपक्षे औत्वे कृते सकारादकारस्य उत्त्वविकल्पः कुतो न स्यादित्यत आह—**प्रतिषेधेति** । 'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायादिति भावः । अमुकः अमुकशर्मा इत्यादि त्वसाध्वेवेत्याहुः । केचित्तु अदस्शब्दपर्यायः अमुकशब्दः अव्युत्पन्न इत्याहुः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमिति** । पररूपमपि बोध्यम् ।

त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, वृद्धिः। 'अदसोऽसेः—' (सू ४१६) इति मत्वोत्त्वे। अमू। 'जसः शी' (सू २१४)। 'आद्गुणः' (सू ६६)। (४३८) एत ईद्बहुवचने। ८।२।८१॥ अदसो दात्परस्य एत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ। अमी। 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चादुत्वमत्वे। अमुम्, अमू, अमून्। मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः। (४३९) न मु ने। ८।२।३॥ नाभावे

मत्वोत्त्वे इति। अदौ इत्यत्र दात् परस्य औकारस्य दीर्घ ऊकारः दस्य मत्वं चेत्यर्थः। जसि त्यदाद्यत्वं पररूपं च सिद्धवत्कृत्य आह—जसश्शीति। आद्गुणे अदे इति स्थितम्। तत्र दकारादेकारस्य ऊत्वे प्राप्ते। एत ईद्बहुवचने। 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इत्यस्मात् 'अदसो दादिति दो मः' इति चानुवर्तते। तदाह-अदसः इत्यादिना। बह्वर्थोक्ताविति। सूत्रे बहुवचनशब्दो यौगिकः। पारिभाषिकस्य ग्रहणे तु अमीभिरित्यादिसिद्धावपि अमी इति न सिध्येत्, अदे इत्याकारस्य बहुवचनतया तत्परकत्वाभावादिति भावः। ननु औजसादिषु त्यदाद्यत्वे पररूपे च उत्वमत्वयोः कृतयोः अमुऔ अमुअः इत्यादि स्यात्। मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यणित्याशङ्क्य आह-पूर्वत्रेति। विभक्तिकार्यमिति। त्यदाद्यत्वादिकमित्यर्थः।

यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत, तर्हि अमू अमी इत्यादि न सिध्येत्। तथा हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सिद्धे असिद्धत्वारोपः उच्यते। निरधिष्ठानश्चासिद्धत्वारोपो न सम्भवति। ततश्च कार्यासिद्धत्वपक्षे सूत्रोदाहरणसम्पत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिके मुत्वे कृते सति उत्वस्थानिनः अकारस्यापहारे सति, पश्चात् मुत्वे अभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि, 'देवदत्तस्य हन्तरि हते सति देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति न्यायेन स्थानिभूतस्य दकारादकारस्याभावात् वृद्धिगुणादि न स्यात्। शास्त्रासिद्धत्वपक्षे तु यद्यत् त्रैपादिकं शास्त्रं प्रवृत्त्युन्मुखं तत्तच्छास्त्र एवाभावारोपसम्भवात् पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परशास्त्रस्य उच्छेदबुद्धौ सत्यां 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते। तदुक्तं 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति। ततश्च स्थानिनः अकारस्य निवृत्त्यभावात् वृद्धिगुणादिप्रवृत्तिः निर्बाधा। एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम्। प्रपञ्चितं च शब्देन्दुशेखरे शब्दरत्ने च इत्यास्तां तावत्। अमुमिति। अदस् अम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वं, पररूपं, अमि पूर्वः, उत्वमत्वे, इति भावः। अमू इति। द्वितीयाद्विवचनं प्रथमाद्विवचनवत्। अमूनिति। शसि, त्यदाद्यत्वं, पररूपं, पूर्वसवर्णदीर्घः, नत्वं उत्वमत्वे इति भावः।

तृतीयैकवचने अदस् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं, पररूपं, उत्वमत्वे च सिद्धवत्कृत्य आह—मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः इति। 'शेषो घ्यसखि' इति

कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात्। अमुना, अमूभ्याम्, अमूभ्याम्, अमूभ्याम्। अमीभिः, अमुष्मै। अमीभ्यः। अमुष्मात्। अमुष्य, अमुयोः, अमीषाम्। अमुष्मिन्, अमुयोः, अमीषु ॥ इति सान्ताः॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्।

घिसंज्ञायाम् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभाव इत्यर्थः। ननु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चात् उत्वमुत्वे इति प्रागुक्तम्। सम्प्रति तु मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभाव इत्युच्यते। तदिदं पूर्वापरविरुद्धमिति चेत् सत्यम्। यद्विभक्तिकार्यं प्रति मुत्वं निमित्तं न भवति, तदेव विभक्तिकार्यं प्राक् भवति, न त्वन्यदिति विवक्षितम्। इह च नाभावं प्रति मुत्वं निमित्तमिति प्रथमं मुत्वप्रवृत्तेरविरोधः। 'न मु ने' इत्यारम्भसामर्थ्यादित्यलम्। ननु कृतेऽपि प्रथमं मुत्वे नाभावो न संभवति तस्मिन् कर्तव्ये मुत्वस्य असिद्धतया घेः परत्वाभावादित्यत आह—न मु ने। असिद्धमित्यनुवर्तते। म् च उश्चेति समाहारद्वन्द्वः। ने इति ना इत्यस्य सप्तम्येकवचनम्। विषयसप्तमी सत्सप्तमी च एषा। तथाच नाभावे कर्तव्ये कृते च इति लभ्यते। तदाह—**नाभावे इत्यादिना**। प्रकृते च नाभावे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वाभावात् घेः परत्वान्नाभावो निर्बाधः। यदि तु नाभावे कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येवाश्रीयते, तर्हि प्रकृते नाभावे कृते 'सुपि च' इति दीर्घः प्रसज्येत। दीर्घे कर्तव्ये मुत्वस्याऽसिद्धतया अकारसत्त्वात्। अतः कृतेऽपीत्याश्रितम्। ततश्च प्रकृते नाभावे कृतेऽपि दीर्घे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वाभावादकाराभावात् न दीर्घः इति भावः। **अमूभ्यामिति**। त्यदाद्यत्वे, पररूपे 'सुपि च' इति दीर्घे, दस्य मत्वं, आकारस्य ऊत्वम् इति भावः। **अमीभिरिति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपं 'नेदमदसोरकोः' इति ऐसूनिषेधः, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं, 'एत ईद्बहुवचने' इति ईत्वमत्वे इति भावः। **अमुष्मै इति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङेः स्मै, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमीभ्यः इति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपं, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम्, ईत्वमत्वे इति भावः। **अमुष्मादिति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङसः स्मात्, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमुष्येति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङसः स्यादेशः, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमुयोरिति**। ओसि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, 'ओसि च' इत्येत्वम्, अयादेशः, उत्वमत्वे, इति भावः। **अमीषामिति**। आमि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, 'आमि सर्वनाम्नः' इति सुट्, एत्वं, ईत्वं, मत्वं, षत्वमिति भावः। **अमुष्मिन्निति**। ङौ त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङेः स्मिन्नादेशः, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमीष्विति**। सुपि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, एत्वम्, ईत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। इति सान्ताः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हलन्तपुंलिङ्गं समाप्तम्।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्।

(४५०) नहो धः।८।२।३४॥ नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च। उपानत्-उपानद्, उपानहौ, उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। उत्पूर्वात् 'ष्णिह प्रीतौ' (धा १२०१) इत्यस्मात् 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना क्विन्, निपातनाद्दलोपषत्वे। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः, जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक्-उष्णिग्, उष्णिहौ, उष्णिहः। उष्णिग्भ्याम्। उष्णिक्षु॥ इति हान्ताः॥ द्यौः, दिवौ, दिवः।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते। 'णह बन्धने' 'णो नः' उपनह्यते इति विग्रहे उपपूर्वात् संपदादित्वात् कर्मणि क्विप् 'नहिवृति' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानह्शब्दः स्त्रीलिङ्गः, 'पादुका। पादूरुपानत्स्त्री' इत्यमरः। **नहो धः।** 'हो ढः' इत्यतो हः इत्यनुवर्तते। पदस्य इत्यधिकृतम्। 'स्कोः संयोग' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते। 'झलो झलि' इत्यतः झलि इत्यनुवर्तते। तदाह—**नहो हस्येत्यादिना।** 'हो ढः' इति ढत्वापवादः। **उपानदिति।** उपानह्शब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपः, हस्य धः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। अत्र दकार एव तु न विहितः। तथा सति नद्धमित्यत्र 'रदाभ्याम्' इति नत्वप्रसङ्गादित्यलम्। **उपानद्भ्यामिति।** हस्य धत्वे जश्त्वमिति भावः। **उपानत्स्विति।** धत्वे 'खरि च' इति चर्त्वमिति भावः। उष्णिह्शब्दः छन्दोविशेषवाची स्त्रीलिङ्गः। तं व्युत्पादयितुमाह—**ष्णिह प्रीतावित्यादिना। दलोपषत्वे इति।** उदो दकारस्य लोपः सस्य षत्वं च निपात्यत इत्यर्थः। न च 'धात्वादेः षः सः' इति कृतसकारस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इत्येव षत्वसिद्धेः किं तन्निपातनेन इति वाच्यम्, 'सात्पदाद्योः' इति निषेधबाधनार्थं षत्वनिपातनस्यावश्यकत्वात्। न च उष्णिह्शब्दात् समासात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं स्निह् इत्येतत् न पदम्। नितरां सकारस्य पदादित्वमिति वाच्यम्, पदादादिरिति पक्षे षत्वनिषधप्रसक्तेरित्याहुः। **हस्य घः इति।** घोषनादसंवारमहाप्राणसाम्यादिति भावः। नच 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'हो ढः' इति ढत्वमेवोचितमिति वाच्यम्, षत्वापवादः कुत्वमिति कैयटादिमते तुल्यन्यायतया षत्वस्येव ढत्वस्यापि कुत्वेन बाधात्। **जश्त्वचर्त्वे इति।** नच जश्त्वे कर्तव्ये 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'उष्णिगञ्चु' इति निर्देशेन जश्त्वे कर्तव्ये कुत्वस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात्। वस्तुतस्तु 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं षत्वापवादो न भवति, इति मूलकारमते तुल्यन्यायात् ढत्वस्यापि नापवादः। ततश्च तद्रीत्या ढडगका इति बोध्यम्। इति हान्ताः।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते। द्यौरिति। दिव्शब्दः स्त्रीलिङ्गः। 'द्यो दिवौ द्वे स्त्रियाम्' इत्यमरः। तस्मात् सुः, 'दिव औत्' इति वकारस्य औकारः,

द्युभ्याम् । द्युषु ॥ इति वान्ताः ॥ गीः, गिरौ, गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतसृआदेशः । चतस्रः । चतस्रः । चतसृणाम् ॥ इति रेफान्ताः ॥ किमः कादेशे टाप् । का, के, काः । सर्वावत् । (४४१) यः सौ ७।२।११० ॥ इदमो दस्य यः स्यात्सौ । 'इदमो मः' (सू ३४३) । इयम् । त्यदाद्यत्वं, टाप् 'दश्च' (सू ३४५) इति मः । इमे, इमाः । इमाम्, इमे, इमाः ।

इकारस्य यण्, रुत्वविसर्गौ, सुलोपस्य औत्त्वस्थानिभूतवकाराश्रयत्वेनाल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् न हल्ङ्यादिलोप इति भावः । द्युभ्यामिति । भ्यामादौ हलि 'दिव उत्' इत्युत्त्वमिति भावः । इति वान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । गीरिति । 'गॄ निगरणे' क्विप्, 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वं, रपरत्वं, गिर्शब्दात् सुबुत्पत्तिः, सोर्लोपः, 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । भ्यामादौ तु हलि 'र्वोः' इति दीर्घः, गीर्भ्यामित्यादि । गीर्षु—एवं पूरिति । गीर्वदित्यर्थः । पॄ पालनपूरणयोः' क्विप्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वं रपरत्वम् । पुर्शब्दात् सोर्लोपः, 'र्वो' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । चतुरश्चतसृआदेशः इति । जश्शसोः स्त्रीलिङ्गस्य चतुर्शब्दस्य 'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' इत्यनेनेति भावः । चतस्रः इति परत्वात् 'चतुरनडुहोः' इत्यामं बाधित्वा चतसृभावे यण् । चतसृभावे कृते आम् तु न, विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादिति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । चतसृणामिति । 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घनिषेधः । इति रेफान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूष्यन्ते । किमः इति । किम्शब्दात् स्त्रीलिङ्गाद्विभक्तौ 'किमः कः' इति प्रकृतेः कादेशे कृते अदन्तत्वात् टाबित्यर्थः । सर्वावदिति । सर्वाशब्दवदित्यर्थः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति न, शब्दस्वरूपपरस्य गौणतया कदाऽपि सर्वनामत्वाभावादिति भावः । अथ इदम्शब्दस्य स्त्रीत्वे विशेषमाह—यः सौ । 'इदमो मः' इत्यतः इदमः इत्यनुवर्तते, 'दश्च' इत्यतः दः इति च षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तदाह—इदमो दस्येति । पुंसि तु नेदं प्रवर्तते, 'इदोऽय् पुंसि' इति विशिष्य विधेः । नापि क्लीबे, तस्य सोः लुका लुप्तत्वात् । ततश्च परिशेषात् स्त्रियामेवेदम् । इयमिति । इदम् स् इति स्थिते, दकारस्य यत्वे, इयम् स् इति स्थिते, त्यदाद्यत्वं बाधित्वा 'इदमो मः' इति मकारस्य मकारे कृते, हल्ङ्यादिना सुलोप इति भावः । इदम् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—त्यदाद्यत्वमिति । त्यदाद्यत्वे सति, पररूपे, अदन्तत्वात् टापि 'दश्च' इति दकारस्य मत्वे, इमा औ इति स्थिते, 'औङ आपः' इति शीभावे, आद्गुणे इमे इति रूपम् । इमाः इति । जसि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, टाप्, 'दश्च' इति मः, पूर्वसवर्णदीर्घः इति भावः । अत्र विभक्तौ सत्यां त्यदाद्यत्वं, पररूपं, टाप् च सर्वत्र भवन्तीति बोध्यम् । इमाः इत्यत्र इमा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घः । 'जसः शी' इति तु न । टापि कृते अदन्तात् परत्वाभावात् । इमा-

अनया । 'हलि लोपः' (सू ३४७) । आभ्याम् । आभ्याम् । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः, अनयोः, आसाम् । अस्याम्, अनयोः, आसु । अन्वादेशे तु एनाम्, एने, एनाः । एनया । एनयोः । एनयोः ॥ इति मान्ताः ॥ 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना सृजेः क्विन् अमागमश्च निपातितः । स्रक्–स्रग् , स्रजौ, स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु ॥ इति जान्ताः ॥ त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या, त्ये, त्याः । एवं तद्, यद्, एतद् ॥ इति दान्ताः ॥ वाक्–वाग्, वाचौ, वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु ॥

स्मिति । अत्वपररूपटाब्भत्वेषु कृतेषु 'अमि पूर्वः' इति भावः । **इमे इति** । औटि औवत् । **इमाः इति** । अत्वपररूपटाब्मत्वेषु पूर्वसवर्णदीर्घः । स्त्रीत्वान्नत्वाभाव इति भावः । **अनयेति** । इदम् आ इति स्थिते, अत्वं, पररूपम्, टाप्, 'अनाप्यकः' इति इद् इत्यस्य अन् आदेशः । अन् आ इति स्थिते, 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेशः इति भावः । टाप्रभृत्यजादौ सर्वत्र अन् आदेश इति बोध्यम् । **हलि लोपः इति** । भ्यामादौ हलि इद् इत्यस्य लोप इत्यर्थः । **आभ्यामिति** । इदम् भ्याम् इति स्थिते, इदो लोपे, अत्वे पररूपे, टापि च रूपमिति भावः । आभिरित्यप्येवम् । **अस्यै इति** । इदम् ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, स्याडागमे, ह्रस्वत्वे, इदो लोप इति भावः । अस्याः इत्यप्येवम् । **अनयोरिति** । इदम् ओस् इति स्थिते, इदमः इदः अनादेशे, अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेश इति भावः । **आसामिति** । इदम् आम् इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, इदो लोप इति भावः । **अस्यामिति** । इदम् इ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, ङेरामि, स्याडागमे, ह्रस्वत्वे, इदो लोपः इति भावः । **आस्विति** । इदम् सु इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, इदो लोप इति भावः । **अन्वादेशे त्विति** । 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेशे, टापि रमावद्रूपाणि इति भावः । इति मान्ताः ।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । स्रज्शब्दं व्युत्पादयति । **ऋत्विगिति** । 'सृज विसर्गे' अस्मात् क्विन्, ऋकारात् परः अमागमः, मकारः इत्, ऋकारस्य यण् रेफः, स्रज्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'माल्यं माला स्रजो मूर्ध्नि' इत्यमरः । **स्रक्-स्रगिति** । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं जश्त्वचर्त्वे इति भावः । इति जान्ताः

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यद्शब्दस्य प्रक्रियां दर्शयति । **त्यदाद्यत्वमिति** । विभक्तौ, अत्वे, पररूपे, टापि, त्या इति रूपम् । सर्वत्र ततः सर्वावद्रूपाणि । सौ तु 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य स इति विशेषः । **एवमिति** । तद् यद् एतद् एतेभ्यः विभक्तौ अत्वपररूपटाप्सु सर्वावद्रूपाणि । तच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वम् । एतच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमिति विशेषः ॥ इति दान्ताः ॥

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । **वागिति** । वचेः 'क्विब्वचि' इत्यादिना

इति चान्ताः ॥ अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। 'अप्तृन्—' (सू २७७) इति दीर्घः। आपः। अपः। (४४२) अपो भि। ७। ४। ४८॥ अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे। अद्भिः। अद्भ्यः। अद्भ्यः। अद्भ्यः। अपाम्। अप्सु इति पान्ताः॥ दिक्-दिग्, दिशौ, दिशः। दिग्भ्याम्। दिक्षु। 'त्यदादिषु—' (सू ४२९) इति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम्। दृक्-दृग्, दृशौ, दृशः॥ इति शान्ताः॥ त्विट्-त्विड्, त्विषौ, त्विषः। त्विड्भ्याम्। त्विट्त्सु-त्विट्सु। सह जुषत इति सजूः, सजुषौ, सजुषः। सजूर्भ्याम्। सजूष्षु-सजूःषु। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम्। आशीः, आशिषौ, आशिषः। आशीर्भ्याम्। आशीर्भिः॥ इति

क्विप्, दीर्घश्च, 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणाभावश्च, वाच् इति रूपम्। 'सुलोपः, चोः कुः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः॥ इति चान्ताः॥

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते। अप्शब्द इति। 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति स्त्र्यधिकारे लिङ्गानुशासनसूत्रात् नित्यं बहुवचनान्तत्वं स्त्रीत्वं चेत्यर्थः। दीर्घ इति। जसीति शेषः। अप इति। 'अप्तृन्' इत्यत्र 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनुवृत्तेः शसि न दीर्घ इति भावः। अपो भि। 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्मात् त इत्यनुवर्तते। अङ्गाधिकारस्थमिदम्। ततश्च अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययः भि इति सप्तम्यन्तेन विशेष्यते, तदादिविधिः। तदाह—अपस्तकार इत्यादिना। प्रत्यये किम्, अब्भक्षः। अद्भिरिति। पकारस्य तकारे जश्त्वमिति भावः॥ इति पान्ताः॥

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते। दिगिति। 'दिश अतिसर्जने' ऋत्विगादिना क्विन्, सुलोपः, 'व्रश्च' इति षः, तस्य जश्त्वेन डः, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः। दृश्यन्ते अर्था अनयेति विग्रहे संपदादित्वात् दृशेः क्विप्। ततः सुलोपः, 'व्रश्च' इति षत्वमाशङ्क्य आह—त्यदादिष्विति। अन्यत्रापीति। त्यदाद्युपपदाभावेऽपीत्यर्थः। क्विन् प्रत्ययः यस्माद्विहित इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः। दृगिति। षडगकाः प्राग्वत्। इति शान्ताः॥

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते। त्विडिति। 'त्विष दीप्तौ' क्विप्, सुलोपः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। सजूरिति। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' क्विप्, 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इति वा 'ससजुषोः' इति निपातनाद्वा सहस्य सभावः, सलोपः, 'ससजुषो रुः' इति षस्य रुत्वं, 'र्वोरुपधायाः', इति दीर्घः। 'आङः शासु इच्छायाम्' क्विप्, 'आशासः क्वावुपसंख्यानम्' इत्युपधाया इत्वं, 'शासिवसिघसीनां' च इति सस्य षः, आशिष्शब्दात् सोर्लोपः। एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह—षत्वस्येति। आशीरिति। षस्य रुत्वे कृते 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घ इति भावः॥ इति षान्ताः॥

षान्ताः ॥ असौ । त्यदाद्यत्वं, टाप् । औङः शी । उत्वमत्वे । अमू, अमूः । अमूम्, अमू, अमूः । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः । अमुष्यै, अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुष्याः, अमुयोः अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयोः, अमूषु ॥ इति सान्ताः ॥

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत्-स्वनडुद्, स्वनडुही । 'चतुरनडुहोः—' (सु

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । **असाविति** । अदश्शब्दस्य स्त्रियामपि पुंवदेव सौ रूपमित्यर्थः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमित्यादिना** ॥ अत्वे, पररूपे, टापि, औङः शीभावे, आद्गुणे, अदे इति स्थिते, एकारस्य दीर्घत्वादूत्वं दस्य मत्वं चेत्यर्थः । विभक्तौ सत्याम् अत्वं, पररूपं, टाबित्येतत् सर्वत्र ज्ञेयम् । **अमूरिति** । जसि, अत्वपररूपटाप्सु, पूर्वसवर्णदीर्घे, ऊत्वमत्वे । टापि सति अदन्तत्वाभावात् जसः शीभावो न । एकाराभावान्नेत्वम् । **अमूमिति** । पुंवत्, ऊत्वं तु विशेषः । **अमू इति** । औटि औवत् । **अमूरिति** । शसि जसीव रूपम् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । **अमुयेति** । अदस् आ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेशे, उत्वमत्वे इति भावः । **अमूभ्यामिति** । अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे इति भावः । एवममूभिरिति । **अमुष्यै इति** । अदस् ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, स्याड्ढ्रस्वौ, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः । अमूभ्यः इत्यपि भ्यांवत् । टापि अदन्तत्वाभावदेत्वं न । **अमुष्याः इति** । ङसिङसोर्ङेवत्, रुत्वविसर्गौ तु विशेषः । **अमुयोरिति** । ओसि अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चापः इत्येत्वे, अयादेशे, मुत्वमिति भावः । **अमूषामिति** । आमि, अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, ऊत्वमत्वे, सस्य षत्वमिति भावः । **अमुष्यामिति** । अदस् इ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, ङेरामि, स्याड्ढ्रस्वौ, मुत्वमिति भावः । **अमूष्विति** । सुपि अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे, षत्वमिति भावः ॥ इति सान्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते । सु शोभनाः अनड्वाहः यस्य कुलस्येति बहुव्रीहौ स्वनडुह्शब्दात् नपुंसकलिङ्गात् सुबुत्पत्तिः । ननु तत्र सौ परतः 'चतुरनडुहोः' इत्याम्, 'अम् संबुद्धौ' इत्यम्, 'सावनडुहः'

३३१) इत्याम्। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्॥ इति हान्ताः॥ 'दिव उत्' (सू ३३७) अहर्विमलद्यु। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखंडस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' (वा ४८०)

इति नुम् च स्यात्। हल्ङ्यादिना सुलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वादित्यत आह— **स्वमोर्लुगिति**। परत्वात् हल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक्। ततश्च लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादामादि न भवतीति भावः। **दत्वमिति**। 'वसुस्रंसु' इत्यनेनेति शेषः। दत्वविधेः पदाधिकारस्थत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः। नच तत्रापि 'न लुमता' इति निषेधः शङ्क्यः। दत्वस्य सुबन्तत्वरूपपदत्वनिमित्तकतया अङ्गकार्यत्वाभावादित्याहुः। **स्वनड्डदिति**। दत्वे चर्त्वविकल्पः। 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति तु न शङ्क्यम्, तत्र गणे अनड्वानित्येकवचनस्यैव पाठादिति बहुव्रीह्यधिकारे मूल एव वक्ष्यते। **स्वनडुही इति**। ' नपुंसकाच्च ' इत्यौङः शीभावः। **स्वनड्वांहीति**। ' जश्शसोः शिः ' इति शिभावे, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् ' चतुरनडुहोः ' इत्यामि, ' नपुंसकस्य झलचः ' इति नुमि 'नश्च' इत्यनुस्वार इति भावः। अत्र यद्वक्तव्यं तत्पुंलिङ्गनिरूपणे उक्तम्। इति हान्ताः।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते। विमला द्यौ आकाशं यस्य अह्न इति बहुव्रीहौ, सुब्लुकि, विमलदिव्शब्दात् सोर्लुक्। एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह— **दिव उदिति**। **अहर्विमलद्यु इति**। वस्य उत्वे इकारस्य यणिति भावः। अहर्ग्रहणं नपुंसकत्वसूचनार्थम्। ननु विमलदिव् औ इति स्थिते 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे विमलदिवी इति रूपं वक्ष्यति। तदयुक्तम्, ' दिव उत् ' इत्युत्त्वप्रसङ्गात्। नच विमलदिवी इति समुदायस्यैव सुबन्ततया पदत्वान्न वकारस्य दिव्शब्दरूपपदान्तत्वमिति वाच्यम्, 'सुपो धातु' इति लुप्तां दिव्शब्दोत्तरां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वात्। नच लुका लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदसंज्ञायाः सुबन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन तत्र ' न लुमता ' इति निषेधाप्रवृत्तेः। अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यादित्याशङ्क्य आह—**अन्तर्वर्तिनीमित्यादि**। **उत्तरपदत्वे चेति**। समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायाम् अन्तर्वर्तिविभक्तिलोपे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा इत्यर्थः। वार्तिकमेतत्। **विमलदिवी इति**। औङि रूपम्। **विमलदिवि इति**। शसि सति 'जश्शसोः शिः' इति शिभावे रूपसिद्धिः। अझलन्तत्वान्न नुम्।

दधिसेचाविति। सिञ्चतेः क्विप्। दध्नः सेचौ दधिसेचौ। समासे पूर्वोत्तरपदावयवसुपोर्लुकि समासात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः। तत्र उत्तरखण्डादुत्तरां विभक्तिं लुप्तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदा-

इति प्रत्ययलक्षणं न। विमलदिवी, विमलदिवि। 'अपदादिविधौ' किम्। दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव। चकारस्य कुत्वे तु न ॥इति वान्ताः॥

वाः, वारी। अझलन्तत्वान्न नुम्। वारि। चत्वारि इति ॥ रेफान्ताः ॥ 'न लुमता—' (सू २६३) इति कादेशो न। किम्, के कानि। इदम्, इमे, इमानि।

दितया 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेध इष्टः। 'उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' इत्येतावत्येवोक्ते तु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात्। तथाच सेच् इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन षत्वनिषेधो न स्यात्। अतः अपदादिविधावित्युक्तम्। षत्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वात् तत्सकारस्य 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधो निर्बाधः। ननु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कुत्वं स्यादित्यत आह—**चकारस्य कुत्वे तु नेति**। कुत्वे कर्तव्ये तु सेच् इत्यस्य पदत्वं नास्त्येव, कुत्वस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिभिन्नतया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्त्वेन पदत्वाभावादिति भावः। ननु दधि सिञ्चत इति सोपपदाद्विचि उपपदसमासे षत्वं दुर्वारम्, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति वक्ष्यमाणत्वेन सेच् इत्यस्य अन्तर्वर्तिसुबभावेन अपदान्ततया 'सात्पदाद्योः' इति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति चेत्, अत्र सोपपदात् सिचेः विचः अनभिधानमिति भाव इति कैयटः समाहितवान्। पदात् आदिः पदादिरिति पक्षे तु उपपदसमासेऽपि षत्वं सुपरिहरम्। नचैवमपि परमश्चासौ दण्डी च परमदण्डी सः प्रियः यस्य सः परमदण्डिप्रियः इत्यत्र अवान्तरतत्पुरुषस्य उत्तरखण्डे नलोपानुपपत्तिः 'उत्तरपदत्वे च' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन तस्य पदत्वाभावादिति वाच्यम्, मध्यपदत्वानाक्रान्तस्यैव उत्तरखण्डस्य विवक्षितत्वादित्यास्तां तावत्। इति वान्ताः।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते। वारिति। वार्शब्दो रेफान्तो नपुंसकलिङ्गः। 'आपः स्त्री भूम्नि वार् वारि' इत्यमरः। वार्शब्दात् स्वमोर्लुक्, रेफस्य विसर्ग इति भावः। **चत्वारीति**। चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः, तस्य जश्शसोश्शिः, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'चतुरनडुहोः' इति प्रकृतेः आम्। स च मित्वादन्त्यादचः उकारात् परः, उकारस्य यण्, अझलन्तत्वान्न नुम् इति भावः। इति रेफान्ताः।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते। किम्शब्दात् स्वमोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य विभक्तिपरकत्वात् कादेशमाशङ्क्य आह—**न लुमतेति**। सोरमश्चान्यत्र कादेशे सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह—**के कानीति। इदमिति**। स्वमोर्लुकि रूपम्। 'इदमो मः, दश्च' इत्यादिविधयो न भवन्ति, 'न लुमता' इति निषेधादिति

'अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः' (वा १५६६)। एनत्, एने, एनानि। एनेन। एनयोः। एनयोः॥ इति मान्ताः॥ ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि। 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः'। हे ब्रह्मन्-हे ब्रह्म। 'रोऽसुपि' (सू १७२)। अहर्भाति। 'विभाषा ङिश्योः' (सू २३७)। अह्नी-अहनी, अहानि। (४४३) अहन्। ८।२।६८॥ 'अहन्' इत्यस्य रुः स्यात्पदान्ते। अहोभ्याम्, अहोभिः। इह 'अहः'

भावः। इमे इति। औङि अत्वं, पररूपम्, 'दश्च' इति दस्य मः' 'नपुंसकाच्च' इति शीभावः, गुण इति भावः। इमानीति। जश्शसोः शिः, अत्वं, पररूपं, 'दश्च' इति मः, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इति भावः। अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्य इति। 'इदमेतदोः' इति शेषः। इदं च अम्येव भवति। तथाच भाष्ये 'एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम्' इति पठित्वा 'कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्' इत्युदाहृतम्। औट्शसोः टायाम् ओसि च 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेश एव इति मत्वा आह—एने इत्यादि। वस्तुतस्तु 'द्वितीयाटौस्स्वेनत्' इत्येव सूत्र्यताम्। नपुंसके अमो लुकि एनदिति सिध्यति। एनम्, एनौ, एनान्। एनेन, एनयोः, इति तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्ये स्थितम्। परमार्थतस्तु नपुंसकैकवचने अमि एनदादेशः। एनम्, एनौ इत्याद्यर्थं 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्यत्र एनादेशो विधातव्यः। येन नाप्राप्तिन्यायेन एनदादेशस्य त्यदाद्यत्वापवादत्वेन त्यदाद्यत्वासंभवादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितं भाष्यप्रदीपोद्योते प्रपञ्चितं च। इति मान्ताः।

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते। ब्रह्मेति। वेदादौ वाच्ये ब्रह्मन्शब्दः नपुंसकलिङ्गः। 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः।' इत्यमरः। स्वमोर्लुकि नलोप इति भावः। ब्रह्मणी इति। औङः शी, 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम्। 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपस्तु न, 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधादिति भावः। ब्रह्माणीति। जश्शसोः शिः, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् नान्तलक्षणो दीर्घः। हे ब्रह्मन्निति। 'संबुद्धौ नपुंसकानाम्' इति नलोपविकल्प इति भावः। अथ अहन्शब्दात् स्वमोर्लुकि 'अहन्' इति रुत्वे प्राप्ते आह—रोऽसुपीति। लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः। अहर्भातीति। अत्र रुत्वे तु 'हशि च' 'इत्युत्वे गुणे अहो भातीति स्यात्। रेफविधौ तस्य उत्वं न, रोरित्युकारानुबन्धग्रहणादिति भावः। अहानीति। जश्शसोः शिः, सर्वनामस्थानत्वात् उपधादीर्घः, अल्लोपस्तु न, सर्वनामस्थानत्वादिति भावः। टादावचि अल्लोपः, अह्ना, अह्ने इत्यादि। भ्यामादौ हलि विशेषमाह—अहन्। 'ससजुषो रुः' इत्यतः रुरित्यनुवर्तते, 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्त इति च, पदस्येत्यधिकृतम्। 'अहन्' इति लुप्तषष्ठीकम्। तदाह—अहन्नित्यस्येत्यादिना। अहोभ्यामिति। नकारस्य रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, गुण इति भावः।

'अहोभ्याम्' इत्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः। तदन्तस्यापि रत्वरुत्वे। दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः। इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'असुपि' इति निषेधाद्रत्वाभावे रुः, तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः। सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ, दीर्घाहानौ, दीर्घाहानः। दीर्घाहा। दीर्घाहोभ्याम्। दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि। स्रग्वि, स्रग्विणी, स्रग्वीणि। वाग्मि, वाग्मिनी, वाग्मीनि। बहुवृत्रह,

---

ननु अहः, अहोभ्यामित्यत्र रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वात् नलोपः स्यात्। नच रत्वरुत्वे नलोपापवादाविति वाच्यम्, 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति नलोपनिषेधस्थले हे अहरित्यत्र, दीर्घाणि अहानि यस्मिन् स दीर्घाहाः हे दीर्घाहो निदाघ इत्यत्र च नलोपे असत्यपि रत्वरुत्वयोरारम्भात् इत्याशङ्क्य निराकरोति—**इहेति**। **एकेनेति**। आवृत्तयोः प्रथमेन 'अहन्' इति सूत्रेण 'पदान्ते अहन्नित्येव स्यात्, न तु नलोप' इत्यर्थकेनेत्यर्थः। **द्वितीयेनेति**। 'अहन्नित्यस्य रुः स्यात् पदान्ते' इत्यर्थकेनेत्यर्थः। एवं च 'अह्नो नलोपप्रतिषेधः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः। **तदन्तस्यापीति**। अहन्शब्दान्तस्यापि रत्वरुत्वे भवतः, पदाधिकारस्थत्वादिति भावः। 'अहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिमात्रविषय इति 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तदन्ते रुत्वप्रवृत्तिं दर्शयति—**दीर्घाहा निदाघ इति**। दीर्घाहन्शब्दात् पुंलिङ्गात् सौ परत्वादुपधादीर्घे कृते हल्ङ्यादिना सुलोपः' 'अहन्' इति रुत्वे, भोभगो' इत्यपूर्वत्वाद्यत्वे 'हलि सर्वेषाम्' इति यलोपे, रूपमिति भावः। ननु सुलोपे कृते 'रोऽसुपि' इति रत्वे तस्य यत्वं न भवति। यत्वविधौ रोः इत्युकारानुबन्धग्रहणात्। तथाच दीर्घाहार्निदाघ इत्येव युक्तमित्यत आह—**इह हल्ङ्यादीत्यादि**। ननु नान्तलक्षणदीर्घस्य परत्वेऽपि अकृतव्यूहपरिभाषया हल्ङ्यादिलोपात् प्राक् प्रवृत्तिर्न सम्भवति। रुत्वेन नकारस्य विनाशोन्मुखत्वादित्यत आह—**तस्यासिद्धत्वादिति**। प्रवृत्तस्य रुत्वस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणो दीर्घो निर्बाध इति भावः। वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया निर्मूलत्वादिह हल्ङ्यादिलोपात् पूर्वमेव परत्वादुपधादीर्घ इत्येवोचितमित्यलम्। **सम्बुद्धौ त्विति**। सोरत्र हल्ङ्यादिलोपात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य असम्बुद्धौ इति प्रवृत्तेः उपधादीर्घाभावे रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, आद्गुणे, हे दीर्घाहो निदाघ इति रूपमित्यर्थः। अत्र 'रोऽसुपि' इति रत्वविधेस्तदन्तेऽपि प्रवृत्तौ फलं तु नपुंसके दीर्घाहर्निदाघजालमित्यादि बोध्यम्।

दण्डीति। दण्डोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनिः दण्डिन्शब्दात् स्वमोर्लुक्, नस्य लोप इति भावः। **दण्डि इति**। औङश्शी। असर्वनामस्थानत्वात् 'इन्हन्' इति नियमाच्च न दीर्घ इति भावः। **दण्डीनीति**। जश्शसोः शिः 'इन्हन्' इति दीर्घ इति भावः। **स्रग्वीति**। 'अस्मायामेधास्रजो

बहुवृत्रघ्नी-बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रहाणि। बहुपूष, बहुपूष्णी-बहुपूषणी, बहुपूषाणि। बह्वर्यम, बह्वर्यम्णी-बह्वर्यमणी, बह्वर्यमाणि ॥ इति नान्ताः॥ असृज: पदान्ते कुत्वम्, सृजेः क्विनो विधानात्। विश्वसृडादौ तु न। 'सृजिदृशोः—' (सू २४०५) इति सूत्रे 'रज्जुसृड्भ्याम्' इति भाष्यप्रयोगात्। यद्वा 'व्रश्च—' (सू २९४) आ-

---

विनिः' इति स्रज्शब्दात् मत्वर्थीयो विनिः। स्रज् इत्यस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् जस्य कुत्वं स्रग्विन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः। दण्डिवद्रूपाणि। अत्र इनः अनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्' इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव, 'अनिनस्मन्' इति वचनादिति बोध्यम्। वाग्ग्मीति। 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनिः। तद्धितत्वान्न गकार इत्, चकारस्य जश्त्वम्, कुत्वम्, वाग्ग्मिन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः, स्रग्विवद्रूपाणि। बहवः वृत्रहणः यस्मिन् मन्वन्तरे इति बहुव्रीहौ बहुवृत्रहन्शब्दात् स्वमोर्लुकि, नलोपे, बहुवृत्रहेति रूपम्। औङः श्याम्, अल्लोपे, 'हो हन्तेः' इति कुत्वे, वृत्रघ्नी इति रूपम्। 'अट्पूर्वस्य' इति नियमान्न णत्वम्। एतावत्सिद्धवत्कृत्य जश्शसोराह—बहुवृत्रहाणीति॥ शेः सर्वनामस्थानत्वेन तस्मिन् परे अल्लोपाभावात् 'इन्हन्' इत्युपधादीर्घे 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वमिति भावः। बहुपूषाणीति। बहवः पूषणः यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। बहुपूष, बहुपूष्णी 'रषाभ्याम्' इति णत्वम्। जश्शसोस्तु शिः, शौ दीर्घः, 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम्। बह्वर्यमाणीति। बहवः अर्यमणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः बहुपूषवद्रूपाणि। इति नान्ताः।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते। शरीरं यदा उत्पद्यते तदैव येन सृज्यते न दन्तादिवन्मध्ये इत्यर्थे सृजधातोः नञ्पूर्वात् सम्पदादित्वात् क्विप् उपपदसमासे 'नलोपो नञः' इति नकारलोपे असृज्शब्दः रक्तपर्यायः नपुंसकलिङ्गः। 'रुधिरासृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमरः। तस्य स्वमोर्लुकि विशेषमाह-असृजः पदान्ते कुत्वमिति। 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' इति प्राप्तं कुत्वं बाधित्वा तदपवादे व्रश्चादि षत्वे कृते, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन खकारः, अघोषश्वासविवारमहाप्राणत्वसाम्यादित्यर्थः। नच षत्वस्य निरवकाशत्वं शङ्क्यम्, सृष्टमित्यादौ अपदान्ते 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वाभावस्थले षत्वस्य चरितार्थत्वात्। ननु क्विन्नन्तत्वाभावादिह 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं कुत इत्यत आह--सृजेः क्विनो विधानादिति। ऋत्विगादिसूत्रेण इति शेषः। तथाच क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति अतद्गुण बहुव्रीह्याश्रयणादिहापि कुत्वं निर्बाधमिति भावः।

भाष्यप्रयोगादिति। नच रज्जुसृड्भ्याम् इति भाष्यप्रयोगात् विश्वसृडादौ कथं कुत्वाभाव इति वाच्यम्, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। नचैवं सति असृज्शब्देऽपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, अनव्ययपूर्वपदस्यैव सृजेर्भाष्यप्रयोगतः कुत्वाभाववबोधनादिति भावः। ननु उदाहृतभाष्यप्रयोगात् विश्वसृड्रज्जुसृडादौ षत्वसिद्धा-

दिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः। स्रगृत्विक्छब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम्। असृक्छब्दस्तु असतेरौणादिके ऋजिप्रत्यये बोध्यः। असृक्–असृग्, असृजी, असृञ्जि। 'पद्दन्–' (सू २२८) इति वा। असन्, असानि। असृजा–अस्ना, असृग्भ्याम्–असभ्यामित्यादि। ऊर्क्–ऊर्ग्, ऊर्जी, ऊर्न्जि। नरजानां संयोगः। 'बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः (वा ४३३१)। 'अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्' (वा ४३३२)। बहूर्जि–बहूर्ञ्जि वा कुलानि॥ इति जान्ताः॥ त्यत्–त्यद्, त्ये त्यानि। तत्–तद्, ते, तानि। यत्–यद्, ये, यानि। एतत्–एतद्, एते, एता-

---

वपि देवान् यजतीति देवेट् इत्यादौ 'चोः कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् व्रश्चादिना षत्वे, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं दुर्वारमित्यस्वरसादाह—**यद्वेति**। **षत्वं कुत्वापवाद इति**। यद्यपि स्रष्टमित्यादौ अपदान्ते षत्वं सावकाशम्। तथापि यजिसृज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्यविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च पदान्तविषये षत्वं कुत्वापवादः। तथाच विश्वसृडादौ देवेडादौ च षत्वं निर्बाधम्। अत एव 'सृजिदृशोः इति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति काम्यजिवधिसूत्रे उपयट्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगः संगच्छत इति भावः। नन्वेवं सति स्रगृत्विक्छब्दयोरपि 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं बाधित्वा व्रश्चादिना षत्वं स्यादित्यत आह—**स्रगृत्विक्छब्दयोरिति**। ऋत्विगादिसूत्रे ऋत्विक् स्रक् इति निपातनादेव कुत्वमित्यर्थः। नच स्रष्टा यष्टा इत्यादौ अपदान्ते निपातनात् कुत्वापत्तिरिति वाच्यम्। निपातनेन ह्यनयोः अपवादभूतषत्वस्य अप्रवृत्तिमात्रं बोध्यते। कुत्वं तु स्वशास्त्रेणैव यथायथं भवतीति न दोषः। ननु तर्ह्यसृक्छब्देऽपि कुत्वापवादः षत्वं स्यात्, ऋत्विगादिसूत्रे स्रक्छब्दस्यैव कुत्वनिपातनात् इत्यत आह—**असृक्छब्दस्त्विति**। 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् औणादिके ऋजिप्रत्यये सति निष्पन्नस्य असृक्छब्दस्य 'व्रश्च' इति षत्वाविषयत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वे सति असृक्छब्दो बोध्य इत्यर्थः। **असृञ्जीति**। जश्शसोः शिः, झलन्तत्वान्नुम्, 'नश्च' इत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो ञकार इति भावः। **असानीति**। शसश्शिः, नान्तत्वाद्दीर्घ इति भावः। **अस्नेति**। तृतीयैकवचने असन्नादेशे अल्लोपः। **असृग्भ्यामिति**। असन्नादेशाभावे कुत्वे जश्त्वमिति भावः। **असभ्यामिति**। भ्यामादौ असन्नादेशे नलोप इति भावः।

ऊर्गिति। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' क्विप्, स्वमोर्लुक्, कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः। **ऊर्न्जीति**। जश्शसोः शिः, झलन्तत्वान्नुम्, स च मित्त्वादन्त्यादचः ऊकारात् परो भवति। तदाह—**नरजानां संयोग इति**। बहूर्क्छब्दोपि प्रायेण ऊर्गवदेव। जश्शसोः शिभावे कृते, झलन्तलक्षणनुमि ऊकारादुपरि प्राप्ते, 'बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः, अन्त्यात् पूर्वं नुममेक इच्छन्ति' इति च वार्तिकं प्रवृत्तम्। तदेतदर्थतः संगृह्णाति—**बहूर्जीति**। बहूर्ज्शब्दे

नि। अन्वादेशे तु एनत्। बेभिद्यतेः क्विप्। बेभित्-बेभिद्, बेभिदी। शाव-ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादझलन्तत्वान्न नुम्। अजन्तलक्षणस्तु नुम् न स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्। बेभिदि ब्राह्मणकुलानि। चेच्छिदि॥ इति दान्ताः॥

अन्त्यादच ऊकारात् उपरि नुमः प्रतिषेधो वक्तव्यः, किंतु अन्त्याद्वर्णात् पूर्वो नुम् वा स्यादित्यर्थः। **बहूर्जीति**। जश्शसोर्नुमभावे रूपम्। बहूञ्र्जीति। जकारात् पूर्वं रेफादुपरि नुमि कृते, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'नश्च' इति तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णे ञकारे रूपं बोध्यम्। अत्र बहूर्जि प्रतिषेध इति प्रथमवार्तिकं न कर्तव्यम्, 'नपुंसकस्य झलचः' इति सूत्रस्य अचः परो यो झल् तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् स्यादिति व्याख्याने सति नुम एवात्राप्रसक्तेः। न चैवं सति वनानीत्यादावव्याप्तिः शङ्क्या, 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतः अचीत्यनुवर्त्य अजन्तस्य क्लीबस्य सर्वनामस्थाने परे नुम् स्यादिति वाक्यान्तराश्रयणादिति भाष्ये स्थितम्। एवंच ऊर्क्छब्दे शौ 'नरजानां संयोगः' इति मूलं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमेव, तत्र अचः परस्य झलः अभावेन नुमः अप्रसक्तेः॥ इति जान्ताः॥

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते। त्यदिति। त्यद्, तद्, यद्, एतद्, एषां स्वमोर्लुका लुप्तत्वात् त्यदाद्यत्वं, पररूपं, 'तदोः सः सौ' इति सत्वं च न भवति। इतरत्र तु सर्वत्र त्यदाद्यत्वे पररूपे च अदन्तवद्रूपाणि, सर्वनामकार्यं च इति बोध्यम्। **अन्वादेशे त्वेनदिति**। अन्वादेशे नपुंसकैकवचने एनद्विधानादिति भावः। औङि जश्शसोश्च एने, एनानि। **बेभिद्यतेरिति**। श्तिपा निर्देशोऽयम्। बेभिद्य इति यङन्ताद्धातोरित्यर्थः। 'भिदिर् विदारणे'। अस्मात् यङि 'सन्यङोः' इति द्वित्वे, हलादिःशेषे, 'अभ्यासे चर्च' इत्यभ्यासभकारस्य जश्त्वेन बकारे, 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे, बेभिद्य इति रूपम्। तस्मात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विप्, अतो लोपः, 'यस्य हलः' इति यलोपः। बेभिद्शब्दात् स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे बेभिद् बेभित् इति रूपमिति भावः। **बेभिदी इति**। औङः श्यां रूपम्। जश्शसोश्शौ झलन्तलक्षणनुममाशङ्क्य आह—**शाविति। स्थानिवत्त्वादिति**। 'अचः परस्मिन्' इत्यनेनेति शेषः। न चात्र अल्लोपस्थानिभूतादचः पूर्वः दकार एव, न तद्विकारः, तस्य दकारेण व्यवधानात् तथाच तस्य नुम्विधिः स्थानिभूतादचः पूर्वस्य विधिर्नेति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र व्यवहितपूर्वस्यापि ग्रहणस्योक्तत्वात्। 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु न सार्वत्रिकमिति 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र कैयटे स्पष्टम्। नन्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलन्तलक्षणनुमोऽभावेऽपि अजन्तलक्षणो नुम् दुर्वार इत्यत आह—**अजन्तलक्षणस्तु नुम् नेति**। कुत इत्यत आह—**स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति**। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य मित्त्वादन्त्यादचः परः प्रवर्तमानो हि नुम् दकारोपरितनस्य अकारोपलक्षितदेशस्योपरि प्रवृत्तिमर्हति तथाच लोपस्थानि-

गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।
असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥
स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

तथाहि । गामञ्चतीति विग्रहे 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना क्विन् । गतौ नलोपः । 'अवङ् स्फोटायनस्य' (सू ८८) इत्यवङ् । गवाक्-गवाग् ।

भूतस्य स्वस्यैवात्र नुग्विधिः । तस्मिन् कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न संभवति, स्थान्यपेक्षया पूर्वस्यैव विधौ 'अचः परस्मिन्' इत्यस्य प्रवृत्तेः । स्थानिवत्सूत्रमपि स्थानिभूतस्य स्वस्य कार्यविधौ न प्रवर्तते, अनल्विधाविति निषेधादित्यर्थः । 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे पूर्वविधावित्यपनीय 'अपरविधाविति वक्तव्यं स्वविधौ स्थानिवत्त्वार्थम्' इति वार्तिकं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यदोषः । इति दान्ताः ।

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते ॥

जायन्ते नव सौ तथामि च नव भ्यांभिस्भ्यसां संगमे
षट्सङ्ख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि ।
चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि त-
ज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥'

इति प्राचीनस्य कस्यचित् प्रश्नस्य श्लोकद्वयेन उत्तरमाह—**गवाक्छब्दस्येति । अर्चागतिभेदत इति ।** 'अनिदिताम्' इत्यञ्चेर्गतौ नकारस्य लोपः । पूजायां तु नाञ्चेः पूजायाम्' इति निषेधान्नस्य लोपो नेत्येवं गतिपूजात्मकार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्यामिति यावत् । असन्धीति प्रकृतिभावो विवक्षितः । असध्यवङ्पूर्वरूपैरित्यनन्तरं चशब्दोऽध्याहर्तव्यः । शतमित्यनन्तरमितिशब्दश्च । तथा च गत्यर्थपूजार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्याम् असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैश्च गवाक्छब्दस्य रूपाणि नवाधिकशतमिति मतं सम्मतमित्यर्थः । एतेन 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्यासंख्येयसंख्ययोः' इति कोशात् शतशब्दस्य संख्यापरत्वे गवाक्छब्दस्य रूपाणामिति भाव्यम्, संख्येयपरत्वे तु मतमित्येकवचनानुपपत्तिरिति निरस्तम् । संख्येयपरत्वमाश्रित्य इतिशब्दमध्याहृत्य नवाधिकशतं रूपाणीति मतमित्यर्थाश्रयणात् । यद्वा शतशब्दस्य संख्येयपरत्वेऽपि शतमित्येकत्वाभिप्रायं मतमित्येकवचनमित्यदोषः । नवाधिकशतमित्येतत् प्रपञ्चयति—**स्वम्सुप्सु नवेति ।** प्रत्येकमिति शेषः । रूपाणीति सर्वत्रान्वेति । **षड्भादौ षट्के स्युरिति ।** भिसि भ्यांत्रये, भ्यसुद्वये च प्रत्येकं षडित्यर्थः । **त्रीणि जश्शसोरिति ।** प्रत्येकमिति शेषः । **चत्वारि शेषे दशके इति ।** प्रत्येकमिति शेषः । स्वम्सुप्सु नवेत्येतदुपपादयति—**तथाहीति । गामञ्चतीति ।** गां गच्छति पूजयति वेत्यर्थः । क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि गो अञ्च् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**गतौ नलोप इति ।**

'सर्वत्र विभाषा—' (सू ८७) इति प्रकृतिभावे, गोअक्–गोअग्। पूर्वरूपे, गोऽक्–गोऽग्। पूजायां, नस्य कुत्वेन ङः। गवाङ्–गोऽङ्–गोअङ्। अस्यप्येतान्येव नव। औङः शी, भत्वात् 'अचः' (सू ४१६) इत्यल्लोपः। गोची। पूजायां तु, गवाञ्ची–गोअञ्ची–गोऽञ्ची। 'जश्शसोः शिः (सू ३१२) शेस्सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, गवाञ्चि–गोअञ्चि–गोऽञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा–गवाञ्चा–गोअञ्चा–गोऽञ्चा। गवाग्भ्याम्–गोअग्भ्याम्–गोऽग्भ्याम्–गवाङ्भ्याम्–गोअङ्–

गत्यर्थकत्वे 'अनिदिताम्' इति नस्य लोप इत्यर्थः॥ गवाक्-गवागिति। गो अच् स्, गो अच् अम् इति स्थिते, स्वमोर्लुकि, अक्लीबस्येति पर्युदासात् सर्वनामस्थानत्वाभावेन 'उगिदचाम्' इति नुमभावे, ओकारस्य अवङादेशे सवर्णदीर्घः, जश्त्वचर्त्वे इति भाव। सर्वत्रेति। अवङादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'सर्वत्र विभाषा' इति प्रकृतिभावात् 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपस्याप्यभावे सतीत्यर्थः। पूर्वरूपे इति। अवङः प्रकृतिभावस्य चाभावे 'एङः पदान्ता' इति पूर्वरूपे सतीत्यर्थः। तदेवं गत्यर्थकत्वे षड् रूपाणि।

पूजायामिति। 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपाभावात् गो अन्च् इत्यस्मात् स्वमोर्लुकि,चकारस्य संयोगान्तलोपे,नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकारः। ततः अवङि, प्रकृतिभावे,पूर्वरूपे च, त्रीणि रूपाणीति भावः। पूर्वोदाहृतषड्रूपसंकलनया सौ नव रूपाणि। औङः शीति। गत्यर्थकत्वे नलोपे औङश्शीभावे च सति अक्लीबस्येति पर्युदासादसर्वनामस्थानतया भत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपे गोची इत्येकमेव रूपम्, अकारस्य लुप्तत्वेन अवङाद्यसंभवात्। पूजायां त्विति। अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपो नेति भावः। तथाच औङि त्रीणि रूपाणि। पूर्वोदाहृतैकरूपसंकलनया प्रत्येकं चत्वारि रूपाणि। शेः सर्वनामेति। गत्यर्थकत्वे नलोपे सति, शौ 'उगिदचाम्' इति नुमि, तस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः। पूजार्थकत्वे तु अलुप्तनकारत्वान्नुम् न। किंतु स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारः परसवर्ण इति भावः। गतिपूजनयोः शौ अविशिष्टान्येव त्रीणि रूपाणीत्याह—गतिपूजनयोस्त्रीण्येवेति। गोचेति। गत्यर्थकत्वे लुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपे एकमेव रूपमिति भावः। पूजार्थत्वे तु अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपाभावे, अवङि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च, त्रीणि रूपाणीत्याह—गवाञ्चा-गोअञ्चा-गोऽञ्चेति। भ्यामि गत्यर्थकत्वे नलोपे सति चस्य जश्त्वे कुत्वे अवङसन्धिपूर्वरूपैः त्रीणि रूपाणि। पूजार्थत्वे तु नलोपाभावात् चकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारे अवङसन्धिपूर्वरूपैः त्रीणि रूपाणीत्यभिप्रेत्याह—गवाग्भ्यामित्यादिना। इत्यादीति। गवाग्भिः गोअग्भिः गोऽग्भिः गवाङ्भिः गोअङ्भिः गोऽङ्भिः। गोचे गवाञ्चे गोअञ्चे गोऽञ्चे। भ्यामि, भ्यसि च, प्राग्वत् षड्रूपाणि। ङसौ, गोचः–गवाञ्चः–गोअञ्चः–गो-

भ्याम्-गोऽङ्भ्याम् इत्यादि। सुपि तु ङान्तानां, पक्षे 'ङ्णोः कुक्—' (सू १३०) इति कुक्। गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु-गवाक्षु-गोअक्षु-गोऽक्षु। न चेह 'चयो द्वितीयाः' (वा ५०२३) इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम्। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावे पक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव॥

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात्।
रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः॥

ऽञ्चः। भ्यासि, भ्यसि च, प्राग्वत्। ङसि, गोचः-गवाञ्चः गोअञ्चः-गोऽञ्चः। गोचोः-गवाञ्चोः-गोअञ्चोः-गोऽञ्चोः। गोचाम्-गवाञ्चाम्-गोअञ्चाम्--गोचि गवाञ्चि-गोअञ्चि-गोऽञ्चि। ओसि प्राग्वत्। **सुपि त्विति**। पूजार्थकत्वे नलोपनिषेधात् चकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारः। ततश्च अवङसंधिपूर्वरूपैः त्रयाणां रूपाणां ङकारान्तानां कुगागम इत्यर्थः। कुगभावे तु गवाङ्षु-गोअङ्षु-गोऽङ्ष्विति त्रीणि रूपाणि सुगमत्वान्नोक्तानि। गतौ तु नलोपे सति चस्य कुत्वेन ककारे अवङसंधिपूर्वरूपैः त्रीणि रूपाणि दर्शयति-**गवाक्षु-गोअक्षु-गोऽक्ष्विति**। तथाच सुपि नव रूपाणि। नन्वेषां मध्ये ककारवत्सु षड्रूपेषु 'चयो द्वितीयाः' इति ककारस्य खकारपक्षे षड्रूपाणि सखकाराण्यधिकानि स्युरित्याशङ्क्य निराकरोति—**नचेहेति**। **चर्त्वस्येति**। गतौ नलोपे सति, चकारस्य कुत्वे, तस्य जश्त्वेन गकारे, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन ककारे, गवाक्षु-गोअक्षु-गोऽक्ष्विति त्रीणि रूपाणीति स्थितिः। तत्र 'चयो द्वितीयाः' इति शास्त्रदृष्ट्या चर्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वात् ककारो नास्त्येव। किन्तु गकार एवास्ति, तस्य चय्त्वाभावात् 'चयो द्वितीयाः' इति न भवतीत्यर्थः। तथाच गतौ त्रयाणामाधिक्यं निरस्तम्। पूजायां तु कुक्पक्षे गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु इति त्रिषु ककारस्य द्वितीये सति खकारवतां त्रयाणामाधिक्यमिष्टमेवेत्याह—**कुक्पक्षे त्विति**। नचैवं सति नवाधिकशतमिति विरोधः शङ्क्यः, नवाधिकशतमिति सूत्रकारस्य मतमित्यर्थात्।

ऊह्यमेषामिति। प्रदर्शितानां द्वादशाधिकशतरूपाणामित्यर्थः। **अश्वाक्षिभूतानीति**। सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः। अश्वशब्दो हि सप्तत्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः, 'सप्ताश्वा हरितः सूर्यस्य' इति दर्शनात्। अक्षिशब्दस्तु द्वित्वसंख्यावच्छिन्नलक्षकः, मनुष्यादिषु प्रायेणाक्ष्णोः द्वित्वात्। भूतशब्दस्तु पञ्चत्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतशब्दवाच्यानां पञ्चत्वात्। तत्राश्वशब्देन प्रथमनिर्दिष्टेन सप्तत्वसंख्यैव विवक्षिता। अक्षिशब्देन तु

---

१ 'चयोद्वितीया' इति वार्तिकस्य 'नादिन्याक्रोशे' इति सूत्रस्थत्वात्।

तिर्यक्, तिरश्ची, तिर्यञ्चि। पूजायां तु, तिर्यङ्, तिर्यञ्ची, तिर्यञ्चि॥ इति

द्वितीयनिर्दिष्टेन सूचितया द्वित्वसंख्यया दशकद्वयात्मिका विंशतिसङ्ख्या विवक्षिता। भूतशब्देन तु तृतीयनिर्दिष्टेन सूचितया पञ्चत्वसंख्यया पञ्चशतं लक्ष्यते। उक्तंच ज्यौतिषेण।

'एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः
अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्॥
जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः।' इति॥

अत्र अश्वशब्दसूचितां सप्तत्वसंख्यामादौ लिखित्वा तदुत्तरतः अक्षिशब्दसूचिता द्वित्वसङ्ख्या लेख्या। तदुत्तरतस्तु भूतशब्दसूचिता पञ्चत्वसङ्ख्या लेख्या। अङ्कानां वामतो गतिरिति वचनात् इत्यादि गणकसंप्रदायप्रवर्तकलीलावत्यादिग्रन्थतो ज्ञेयम्। तथाच सप्त च विंशतिश्च पञ्चशतानि च रूपाणि भवन्तीति मनीषिभिरूह्यमित्यर्थः। तथाहि सौ नवानां रूपाणामन्त्यवर्णस्य 'अनचि च' इति द्वित्वे तदभावे च अष्टादश रूपाणि। प्रथमाद्विवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञकारस्य 'अनचि च' इति द्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि, 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इति तु न, प्रगृह्यत्वात्। गतौ त्वेकमेव, संकलनया सप्त। जसि तु त्रयाणां ञकारस्य द्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि, 'षण्णामेषामन्त्यस्य इकारस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यनुनासिकपक्षे षट्, अनुनासिकत्वाभावपक्षे तु षट् स्थितान्येव, संकलनया जसि द्वादश। तथाच प्रथमायां विभक्तौ सप्तत्रिंशत्। एवं द्वितीयायां विभक्तावपि सप्तत्रिंशत्। तृतीयैकवचने तु चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञकारद्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि, गतौ त्वेकमेव। सङ्कलनया सप्त। एषां सप्तानामन्त्यस्य आकारस्य अनुनासिकत्वपक्षे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, संकलनया चतुर्दश। भ्यामि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य, पूजायां ङकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव, संकलनया द्वादश। एषु यकारस्य'यणो मयः'इति द्वित्वे द्वादश, मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीत्याश्रयणात्। यकारद्वित्वाभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः। एषु मकारस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तदभावे चतुर्विंशतिः स्थितान्येव, संकलनया भ्यामि अष्टाचत्वारिंशत्। भिसि तु षण्णां गतौ गकारस्य पूजायां ङकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव, संकलनया द्वादश। एषु विसर्गस्य द्वित्वे द्वादश। अयोगवाहानाम् अट्सु शर्षु चोपसंख्यातत्वेन विसर्गस्य यत्वात्। तस्य तु द्वित्वाभावे द्वादश स्थितान्येव, संकलनया भिसि चतुर्विंशतिः। तथाच तृतीयाविभक्तौ षडशीतिः। चतुर्थ्येकवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकमेव, सङ्कलनया ङयि सप्त, एकारस्य अनण्त्वान्नानुनासिकः। भ्यामि तु प्राग्वदेव अष्टाचत्वारिंशत्। भ्यसि तु षण्णां मध्ये गतिपूजनयोः प्रत्येकं त्रयाणां गङयोर्द्वित्वे षट्, तदभावे तु षट्, स्थिता-

चान्ताः ॥ यकृत्, यकृती, यकृन्ति । 'पद्दन्—' (सू २२८) इति वा यकन् ।

न्येव सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । एषु विसर्गस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तदभावे तु चतुर्विंशतिः स्थितान्येव, सङ्कलनया भ्यसि अष्टाचत्वारिंशत् । तथा च चतुर्थ्यां विभक्तौ त्र्यधिकं शतम् । ङसौ तु पूजायां त्रयाणां रूपाणां नकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकं स्थितमेव, सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गद्वित्वे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया ङसौ चतुर्दश । भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् प्रत्येकं अष्टाचत्वारिंशत् । तथाच पञ्चम्यां विभक्तौ दशाधिकं शतम् । ङसि तु ङसिवच्चतुर्दश । ओसि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां नकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकं, संकलनया सप्त । एषु विसर्गस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । आमि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां त्रिषु नकारस्य द्वित्वे षट्, गतौ त्वेकं, संकलनया सप्त, एषु मकारस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । तथाच षष्ठ्यां द्विचत्वारिंशत् । ङौ पूजायां त्रयाणां नकारस्य द्वित्वे तदभावे षट्, गतावेकं, सङ्कलनया सप्त, एषु अन्त्यस्य इकारस्य अनुनासिकत्वे तदभावे च चतुर्दश । ओसि प्राग्वच्चतुर्दश । सुपि तु द्वादशानां मध्ये पूजायां कुगभावपक्षे ङकारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, सङ्कलनया षट् । कुक्पक्षे तु 'चयो द्वितीयाः' इति द्वितीयादेशे खकारवन्ति त्रीणि, तदभावे तु ककारवन्ति त्रीणि, सङ्कलनया षट्, षण्णामेषां ङकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । एषां द्वादशानां 'खयः शरः' इति षकारद्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । 'शरोऽचि' इति निषेधस्तु न, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । तथा च कुक्पक्षे चतुर्विंशतिः, कुगभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया पूजायां त्रिंशत् । गतौ तु त्रयाणां ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, षण्णामेषां 'खयः शरः' इति षकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । तथाच संकलनया गतौ पूजायां च द्विचत्वारिंशत् । एषामन्त्यस्यानुनासिकत्वे तदभावे च सुपि चतुरशीतिः ।

एवं च सु अष्टादश (१८), औ सप्त (७), जस् द्वादश (१२), आहत्य प्रथमायां सप्तत्रिंशत् (३७), अम् अष्टादश (१८), औट् सप्त (७) शस् द्वादश (१२) आहत्य द्वितायीयां सप्तत्रिंशत् (३७), टा चतुर्दश (१४), भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भिस् चतुर्विंशतिः (२४) आहत्य तृतीयायां षडशीतिः (८६) । ङे सप्त (७) भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भ्यस् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), आहत्य चतुर्थ्यां त्र्यधिकं शतम् (१०३) । ङसि चतुर्दश (१४), भ्याम् भ्यसोः अष्टाचत्वारिंशत् २ (४८) आहत्य पञ्चम्यां दशाधिकं शतं (११०) । ङस् चतुर्दश (१४), ओस् चतुर्दश (१४) आम् चतुर्दश (१४) आहत्य षष्ठ्यां द्वाचत्वारिंशत् (४२) । ङि चतुर्दश (१४), ओस् चतुर्दश (१४), सुप् चतुर-

यकानि। यक्ना–यकृता। शकृत्, शकृती, शकृन्ति–शकानि। शक्ना–शकृता। ददत्, ददती। (४४४) वा नपुंसकस्य। ७। १। ७६॥ अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने। ददन्ति–ददति। तुदत्।

शीतिः (८४), आहत्य सप्तम्यां द्वादशाधिकं शतम् (११२)। ततश्च सङ्कलनया पञ्चशतानि च, विंशतिश्च, सप्त च (५२७) रूपाणि। इति गवाक्शब्दप्रक्रिया॥

तिर्यगिति। तिरः अञ्चति इति विग्रहे 'ऋत्विक्' आदिना क्विन्। गतौ 'अनिदिताम्' इति नलोपः। तिरस् अच इत्यस्मात् सुबुत्पत्तिः, स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्। अभत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपो न, तिरसस्तिर्यादेशः, यण्, 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् चकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वम्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। **तिरश्ची इति**। तिरस् अच् औ इति स्थिते औङः श्यां, भत्वात्, 'अचः' इत्यल्लोपः। 'अलोपे' इत्युक्तेन तिर्यादेशः। सस्य श्चुत्वेन श इति भावः। **तिर्यञ्चीति**। तिरस् अच् इत्यस्माज्जसि जश्शसोः शिः, सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ तिरसस्तिरिः यण्, अभत्वात्, 'अचः' इत्यल्लोपो नेति भावः। **पूजायां तु तिर्यङिति**। स्वमोर्लुकि अभत्वात् अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपाभावात्तिर्यादेशः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, नस्य कुत्वेन ङकार इति भावः। **तिर्यञ्च इति**। औङः श्यां रूपम्। अलुप्तनकारत्वादच इत्यल्लोपाभावात् तिरिः। **तिर्यञ्चि इति**। जश्शसोः शिः। शेषं पुंवत्। इति चान्ताः।

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते। **यकृदिति**। मांसपिण्डविशेषो यकृन्नाम याज्ञिकप्रसिद्धः। स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे, इति भावः। **यकृती इति**। औङश्शी। **यकृन्तीति**। जश्शसोः शिः, झलन्तत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः। शसादौ विशेषमाह—**पद्दन्निति वा यकन्निति**। **यकानीति**। शसश्शिः, यकन्नादेशः सर्वनामस्थानत्वात् नान्तलक्षण उपधादीर्घ इति भावः। **यक्नेति**। टायां यकन्नादेशे अल्लोपः। यक्ने। यक्नः। यक्नोः। यक्नि-यकनि। यकसु। यकन्नभावे यकृद्भ्यामित्यादि। **शकृदिति**। शकृच्छब्दः विष्ठावाची, यकृद्वत्। **ददत्, ददती इति**। शतृप्रत्ययान्तोऽयं ददच्छब्दः पुंलिङ्गनिरूपणे व्युत्पादितः। तस्य स्वमोर्लुक्, औङश्शी नुम् तु न, असर्वनामस्थानत्वात् 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधाच्च। शौ 'नाभ्यस्तच्छतुः' इति नित्यं नुम्निषेधे प्राप्ते—**वा नपुंसकस्य**। 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति सूत्रे नञ्वर्जमनुवर्तते। नपुंसकस्येति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति 'उगिदचाम्' इत्यतः सर्वनामस्थाने इति च अनुवर्तते। तदाह—**अभ्यस्तादित्यादिना**। **ददन्तीति**। नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ। **तुददिति**। 'तुद व्यथने' अस्माच्छतृप्रत्यये 'तुदादिभ्यश्शः' इति शः शपोऽपवादः, 'अतो गुणे' इति शतुरकारेण पररूपे तुदच्छब्दः, तस्मात् स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। तुद-

(४४५) **आच्छीनद्योर्नुम्**। ७।१।८०॥ अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्त-दन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः। तुदन्ती-तुदती, तुदन्ति। भात्, भान्ती-भाती, भान्ति। पचत्। (४४६) **शप्श्यनोर्नित्यम्**।७।१।८१॥ शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः। पचन्ती,

---

च्छब्दादौङः श्याम्, असर्वनामस्थानत्वान्नुमि अप्राप्ते—**आच्छीनद्योर्नुम्**। 'नाभ्य-स्तात्' इत्यतः शतुरिति 'वा नपुंसकस्य' इत्यतः वेति चानुवर्तते। आदिति पञ्चमी। अङ्ग-स्य इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते, तच्च आदित्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः। परस्य इत्यध्याहियते, शतुरित्यनन्तरमवयवस्येत्यध्याहियते, तेन च अङ्गस्येति षष्ठ्यन्तं विशेष्यते, तदन्तविधिः। अङ्गस्येत्यस्य आवृत्तिः बोध्या। तदाह—**अव-र्णान्तादित्यादिना**। 'इदितो नुम्' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे नुम्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। **तुदन्ती-तुदती इति**। औङः श्यां, नुमि, तदभावे च रूपम्। शविकरणे कृते शतुरकारेण पररूपे एकादेशे सति तुद इत्यवर्णान्तमङ्गम्, तदादिग्रहणेन विकरण-विशिष्टस्याप्यङ्गत्वात्। ततश्च तुदत् इत्यन्त्यस्तकार शतुरवयवः तुद इत्यवर्णान्तादङ्गात् परश्चेति नुमिति भावः। अवर्णान्तादङ्गात् परो यः शतृप्रत्ययः इत्याश्रयेण तु अत्र नुम् न स्यात्। शविकरणाकारस्य शतुरकारस्य च एकादेशे कृते तस्य पूर्वान्तत्वे शतुरवर्णान्तादङ्गात् परत्वाभावात्, परादित्वे अवर्णान्ताङ्गाभावात् उभयत आश्र-यणे च अन्तादिवत्त्वनिषेधादित्यलम्। **तुदन्तीति**। जश्शसोश्शिः, सर्वनाम-स्थानत्वान्नुमिति भावः। **भादिति**। 'भा दीप्तौ' लुग्विकरणः। लटः शतरि कृते सवर्णदीर्घे भात् इति रूपम्। तस्मात् स्वमोर्लुक् जश्त्वचर्त्वे इति भावः। **भान्ती-भाती इति**। 'औङः शी' 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति भावः। **भान्तीति**। जश्शसोः शिः, सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति भावः। **पचदिति**। पचधातोः लटः शतरि शप्, 'अतो गुणे' इति पररूपम्। पचत् इत्यस्मात् स्वमोर्लुगिति भावः। औङः श्याम् 'आच्छीनद्योः' इति विकल्पे प्राप्ते—**शप्श्यनोर्नित्यम्**। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्य-नुवर्तते। 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इत्यतः शतुरित्यनुवर्तते। अवयव इति चाध्याहियते। तदाह—**शप्श्यनोरादित्यादिना**। **पचन्ती इति**। औङः श्यां नुमि रूपम्। **पचन्तीति**। जश्शसोः शौ सर्वनामस्थानत्वान्नुमि रूपम्। **दीव्यदिति**। दिवु-धातोः लटः शतरि, श्यन् 'हलि च' इति दीर्घः। दीव्यच्छब्दात् स्वमोर्लुगिति भावः। **दीव्यन्ती इति**। औङः श्यां नुमि रूपम्। 'शप्श्यनोः' इति नित्यं नुमिति भावः। **दीव्यन्तीति**। जश्शसोः शौ सर्वनामस्थानत्वात् नुमिति भावः। इति तान्ताः।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते। **स्वबिति**। सु शोभनाः आपो यस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः। 'ऋक्पूरब्धूः' इति समासान्तस्तु न भवति। 'न पूजनात्' इति निषेधात्। 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति न भवति। तत्र अप इति कृत-

पचन्ति। दीव्यत्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ॥ इति तान्ताः ॥ स्वप्-स्वब्, स्वपी। नित्यात्परादपि नुमः प्राक् 'अप्तृन्—' (सू २७७) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् नुम्, स्वाम्पि। 'निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वम्' इति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव। स्वम्पि। स्वपा। 'अपो भि' (सू ४४२)। स्वद्भ्याम्। स्वद्भिः॥ इति पान्ताः॥ 'अर्तिपृवपि—' (उ २७४) इत्यादिना धनेरुस्। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम्। धनुः, धनुषी। सान्त—' (सू ३१७) इति दीर्घः। 'नुम्विसर्जनीय—' (सू ४३४) इति षत्वम्। धनूंषि। धनुषा, धनुर्भ्याम्। एवं चक्षुर्हविरादयः। पिपठिषतेः क्विप्

समासान्तग्रहणात्। स्वप्शब्दात् स्वमोर्लुगिति भावः। स्वपी इति। औङः श्यां रूपम्। असर्वनामस्थानत्वात् न नुमिति भावः। जश्शसोः शौ स्वप् इ इति स्थिते, 'अप्तृन्' इति दीर्घे, झलन्तलक्षणनुमि, अनुस्वारे, परसवर्णे, स्वाम्पि इति वक्ष्यति। तत्र 'अप्तृन्' इति दीर्घं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च नुमि कृते अकारस्य उपधात्वाभावात् कथं दीर्घ इत्यत आह—**नित्यादित्यादि। प्रतिपदोक्तत्वादिति।** 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य अप्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादित्यर्थः। ननु निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति 'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इति सूत्रे 'शेषाद्विभाषा' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितम्। 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु न निरवकाशः, आपः इत्यत्र सावकाशत्वात्। अतोऽत्र नित्यत्वात् परत्वाच्च पूर्वं नुमागमे कथं दीर्घ इत्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति—**निरवकाशत्वमित्यादि। स्वम्पीति।** दीर्घं बाधित्वा नुमि अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः। 'केचित्तु 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वाभावेऽपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया प्रथमं प्रवृत्तौ स्वाम्पि, इत्येव युक्तमित्याहुः॥ इति पान्ताः।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते। धनुश्शब्दं व्युत्पादयति—**धनेरिति।** 'जनेरुसिः' इत्यतः उसिरित्यनुवर्तमाने 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्यौणादिकसूत्रेण 'धन धान्ये' इत्यस्माद्धातोः उस्प्रत्यय इत्यर्थः। प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे धनुष्शब्दः। तस्मात् स्वमोर्लुक्। तत्र षकारस्य कथं रुत्वमित्यत आह—**षत्वस्येति। धनुरिति।** 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घस्तु न, रेफान्तस्य अधातुत्वात्। **धनूंषीति।** 'नश्च' इत्यनुस्वारः। **एवं चक्षुर्हविरादय इति।** 'चक्षेशिश्च' इत्युसिः। शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्शाञादेशो न। 'अर्चिशुचिहुसृपि' इत्यादिना हुधातोरिस्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, अवादेशः। आदिना सर्पिरादयो ग्राह्याः। **पिपठिषतेः क्विबिति।** 'पठ व्यक्तायां वाचि' सन्, इट्, द्वित्वं, हलादिशेषः, अभ्यासाकारस्य इत्वं, प्रत्ययावयवत्वात् षत्वं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम्। पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, अतो लोपः, पिपठिष् इत्यस्मात् स्वमोर्लुक्, षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम्। एतावत्सिद्धवत्कृत्य आह—**र्वोरिति दीर्घे इति। पिपठिषी इति।** औङः श्यां रूपम्। सौ विशेषमाह—**अल्लोपस्ये-**

र्तौ:—' (सू ४३३) इति दीर्घः । पिपठीः, पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
ज्झलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न ।
पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि पुंवत् ॥ इति षान्ताः ॥ पयः, पयसी, पयांसि ।
पयसा, पयोभ्याम् इत्यादि । सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम्,
उत्वमत्वे । अमू, अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ इति सान्ताः ॥

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

अथाऽव्ययप्रकरणम् ।१४।

(४४७) स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥ स्वरादयो निपाता-

ति । वेभिद्शब्दनिरूपणे व्याख्यातमेतदनुपदमेव प्राक् । इति षान्ताः ॥

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । **पय इति** । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । **पयांसीति** । शौ नुम् । 'सान्त' इति दीर्घः, अनुस्वार इति भावः । **पयोभ्यामिति** । रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, गुण इति भावः । **सुपुमिति** । सु शोभनः पुमान् यस्य गृहस्य इति बहुव्रीहौ, सुपुंस्शब्दात् स्वमोर्लुक्, संयोगान्त-लोपः । **सुपुंसी इति** । औङः श्यां रूपम् । **सुपुमांसीति** । शेः सर्वनाम-स्थानत्वात् 'पुंसोऽसुङ्' इत्यसुङ् । सुपुमस् इ इति स्थिते, झलन्तलक्षणनुमि, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, 'नश्च' इत्यनुस्वारश्चेति भावः । **अदः इति** । अदस् शब्दात् स्वमोर्लुक्, रुत्वविसर्गौ, सान्तत्वात् न मुत्वम्, लुका लुप्तत्वात् त्यदा-द्यत्वं नेति भावः । औङादावाह—**विभक्तिकार्यमिति** । त्यदाद्यत्वादिकमि-त्यर्थः । **उत्वमत्वे इति** । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति विभक्तिकार्योत्तरं उत्वमत्वे इत्यर्थः । **अमू इति** । औङः शी, त्यदाद्यत्वं, पररूपं, गुणः, ऊत्वमत्वे इति भावः। **अमूनीति** । जश्शसोश्शिः, त्यदाद्यत्वं, पररूपं अजन्तत्वात् नुम्, उपधादीर्घः, ऊत्वमत्वे इति भावः । इति सान्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ अव्ययानि निरूप्यन्ते । **स्वरादिनिपातमव्ययम्** । स्वर् आदिः येषां ते स्वरादयः, ते च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । फलितमाह—**स्वरादय इति** । स्वरादीन् पठति—**स्वरित्यादिना** । स्वरादीनां चादीनां च पृथक्पाठ-स्तु 'निपाता आद्युदात्ताः' इति स्वरभेदार्थः, चादीनामसत्त्ववाचिनामेवाऽव्ययत्वम्, स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां च तदिति व्यवस्थार्थश्च । **स्वर्** स्वर्गे पारत्रिकसुखविशेषे, परलोके च । **अन्तर्** मध्ये । **प्रातर्** प्रत्यूषे । **पुनर्** अप्रथमे,

श्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा सामि । 'वत्' (ग ४) । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् । उपधा । तिरस् । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मि-

---

विशेषे च । **सनुतर** अन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः । तेन स्वर्याति प्रातरत्रेत्यादौ 'हशि च' इत्युत्वं न, तत्र 'रोः' इत्युकारानुबन्धग्रहणात् । **उच्चैस्** महति । **नीचैस्** अल्पे । **शनैस्** क्रियामान्द्ये । **ऋधक्** सत्ये । वियोगशैघ्र्यसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये । **ऋते** वर्जने । **युगपत्** एककाले । **आरात्** दूरसमीपयोः । **पृथक्** भिन्ने । **ह्यस्** अतीतेऽह्नि । **श्वस्** अनागतेऽह्नि । **दिवा** दिवसे । **रात्रौ** निशि । **सायम्** निशामुखे । **चिरम्** बहुकाले । **मनाक्, ईषत्** इदं द्वयमल्पे । **जोषम्** सुखे, मौने च । **तूष्णीम्** मौने । **बहिस् अवस्** इदं द्वयं बाह्ये । **समया** समीपे, मध्ये च । **निकषा** अन्तिके । **स्वयम्** आत्मनेत्यर्थे । **वृथा** व्यर्थे । **नक्तम्** रात्रौ । **नञ्** निषेधे । तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ।' इत्यन्ये । **हेतौ** निमित्ते । **इद्धा** प्राकाश्ये । **अद्धा** स्फुटावधारणयोः, तत्त्वातिशययोरित्यन्ये । **सामि** अर्धे, जुगुप्सिते च । **वत्** इत्यनेन ' तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ' ' तत्र तस्येव ' ' तदर्हम् ' इति वतिप्रत्ययो गृह्यते । ' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिस्तु न गृह्यते । 'परावतो निवत उद्वतश्च ' इत्यत्राव्ययत्वाभावात् । वस्तुतस्तु ' तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ' इत्येव सिद्धे वतिग्रहणमिह व्यर्थमेव । **ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्** इति वतिप्रत्ययान्तस्योदाहरणम् । केवलप्रत्ययस्य अव्ययत्वे प्रयोजनाभावात् । **सना, सनत्, सनात्**, एतत्त्रयं नित्ये । **उपधा** भेदे । **तिरस्** अन्तर्धौ, तिर्यगर्थे, पराभवे च । **अन्तरा** मध्ये, विनार्थे च । **अन्तरेण** वर्जने । वस्तुतस्तु 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते ' इति सूत्रे भाष्ये अन्तरा, अन्तरेण इत्यनयोः निपातत्वोक्तेरनयोः स्वरादिषु पाठः प्रक्षिप्त इति बोध्यम् । **ज्योक्** कालभूयस्त्वे प्रश्ने, शीघ्रार्थे, सम्प्रति, इत्यर्थे च । **कम्** वारिमूर्धनिन्दासुखेषु । **शम्** सुखे । **सहसा** आकस्मिकाविमर्शयोः । **विना** वर्जने । **नाना** अनेकविनार्थयोः । **स्वस्ति** मङ्गले । **स्वधा** पितृहविर्दाने । **अलम्** भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । **वषट्, वौषट्, श्रौषट्** एतत्त्रयं देवहविर्दाने । **अन्यत्** अन्यार्थे । **अस्ति** सत्तायाम् । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च' इति चाद्यन्तर्गणसूत्रादेव अस्तिशब्दस्य विभक्तिप्रतिरू-

धस्। प्रायस्। मुहुस्। प्रबाहुकम्। (प्रवाहिका)। आर्यहलम्। अभीक्ष्णम्। साकम्। सार्धम्। नमस्। हिरुक्। धिक्। 'अथ'। अम्। आम्। प्रताम्।

पकस्य अव्ययत्वसिद्धेरिह स्वरादिगणे तस्य पाठो व्यर्थ इति मतुप्सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम्। उपांशु अप्रकाशोच्चारणे, रहस्ये च। **क्षमा** क्षान्तौ। **विहायसा** आकाशे। **दोषा** रात्रौ। **मृषा, मिथ्या** इदं द्वयं वितथे। **मुधा** व्यर्थे। **पुरा** अविरते, चिरातीते, भविष्यदासन्ने च। **मिथो, मिथस्** इदं द्वयं रहसि, सहार्थे च। **प्रायस्** बाहुल्ये। **मुहुस्** पुनरर्थे। **प्रबाहुकम्** समकाले, ऊर्ध्वार्थे च। **प्रवाहिका** इति पाठान्तरम्। **आर्यहलम्** बलात्कारे। शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति निषेधानुवादयोरित्याह। **अभीक्ष्णम्** पौनः पुन्ये। **साकम् सार्धम्** इदं द्वयं सहार्थे। **नमस्** नतौ। **हिरुक्** वर्जने। **धिक्** निन्दाभर्त्सनयोः। **अम्** शैघ्र्ये, अल्पे च। **आम्** अङ्गीकारे। **प्रताम्** ग्लानौ। **प्रशाम्** समानार्थे। **प्रतान्** विस्तारे। अत्र प्रतान् इति नान्तस्य पुनः पाठसामर्थ्यात् **प्रताम्, प्रशाम्** इति पूर्वयोः 'मो नो धातोः' इति नत्वं न। **प्रशान्** इति नान्तपाठस्तु असाम्प्रदायिकः। 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रभाष्यस्वरसोऽप्येवमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **मा, माङ्** एतौ निषेधे। **आकृतिगणोऽयमिति**। ततश्च अन्येऽप्येवंजातीयकाः स्वरादिगणे ज्ञेयाः। तथाहि—**कामम्** स्वाच्छन्द्ये। **प्रकामम्** अतिशये। **भूयस्** पुनरर्थे। **साम्प्रतम्** न्याय्ये। **परम्** किन्त्वर्थे। **साक्षात्** प्रत्यक्षे। **साचि** तिर्यगर्थे। **सत्यम्** अर्धाङ्गीकारे। **मङ्क्षु, आशु** इदं द्वयं शैघ्र्ये। **संवत्** वर्षे। **अवश्यम्** निश्चये। **सपदि** शैघ्र्ये। **बलवत्** अतिशये। **प्रादुस् आविस्** इदं द्वयं प्रकाशे। **अनिशम्, नित्यम्, सदा, अजस्रम् सन्ततम्** एतत्पञ्चकं सातत्ये। **उषा** रात्रौ। **रोदसि** द्यावापृथिव्यर्थे। **ओम्** अङ्गीकारे ब्रह्मणि च। अत्र अश्च उश्च म् चेति समाहारद्वन्द्वे, ओम्शब्दः ब्रह्मविष्णुशिवात्मकब्रह्मवाची 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्युणादिव्युत्पन्नस्तु ब्रह्मण्यङ्गीकारे चेति विवेकः। 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्यस्यायमर्थः, अवधातोर्मन् स्यात् प्रत्ययस्य टिलोपश्चेति। अव् म् इति स्थिते 'ज्वरत्वर' इति वकारस्य उपधाभूतस्याकारस्य च ऊठ्, ऊकारद्वयस्य सवर्णदीर्घः, 'सार्वधातुक' इति तस्य गुणः, ओमिति रूपम्। उभयोरपि स्वरादित्वम्। न चौणादिकस्य 'कृन्मेजन्तः' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम्, उणादौ हि 'च्विरव्ययम्' इति पठ्यते। च्व्यन्तानां निपातत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम्। उणादिपठितानां चादिस्वरादिपठितानां चेदव्ययत्वं, तर्हि च्विरेवाव्ययं नेतरदिति। ततश्च ओमित्यस्य औणादिकस्याप्राप्ते अव्ययत्वे स्वरादिपाठ इत्यलम्। **भूः** पृथिव्याम्। **भुवर्** अन्तरिक्षे। **झटिति, द्राक्, तरसा** त्रयमिदं शैघ्र्ये। **सुष्ठु** प्रशंसायाम्। **दुष्ठु** निकृष्टे। **सु** पूजायाम्। **आः** आश्चर्ये। **कु**

प्रशाम्। प्रतान्। मा। माङ्। आकृतिगणोऽयम्। इति स्वरादयः। च। वा। ह। अह। एव। एवम्। नूनम्। शश्वत्। युगपत्। भूयस्। कूपत्। सूपत्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण्। कच्चित्। किंचित्, यत्र। नह। हन्त। माकिः। माकिम्। नकिः। (आकिम्। नाकिम्)। माङ्। नञ्। यावत्। तावत्। त्वै। द्वै। (न्वै)। रै। श्रौषट्। वौषट्। स्वाहा। स्वधा। वषट्। (ओम्)। तुम्। तथाहि। खलु। किल। अथो।

कुत्सिते, ईषदर्थे च। **अञ्जसा** तत्त्वे शीघ्रार्थे च। **मिथु** द्वावित्यर्थे। **अस्तम्** विनाशे। **स्थाने** युक्तार्थे। **ताजक्** शैघ्ये। **चिराय, चिररात्राय, चिरस्य चिरम्, चिरेण, चिरात्** इति षट्कं चिरार्थकम्। **वरम्** ईषदुत्कर्षे। **आनुषक्** आनुपूर्व्ये। **अनुषक्** अनुमाने। **अमेनः** शीघ्रसाम्प्रतिकयोः। **सुदि** शुक्लपक्षे। **वदि** कृष्णपक्षे इत्यादि॥ इति स्वरादयः॥

अथ चादीनाह—**च वा** इत्यादिना। **च** समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु। **वा** विकल्पादिषु। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये।' **ह** प्रसिद्धौ। **अह** अद्भुते, खेदे च। **एव** अवधारणे, अनवक्लृप्तौ च। **एवम्** उक्तपरामर्शे। **नूनम्** निश्चये, तर्के च। **शश्वत्** पौनःपुन्ये, नित्ये, सहार्थे च। **युगपत्** एककाले। **भूयस्** पुनरर्थे, आधिक्ये च। **कूपत्** प्रश्ने, प्रशंसायां च। **कुवित्**—भूर्यर्थे, प्रशंसायां च। **नेत्** शङ्कायां, प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च। **चेत्** यद्यर्थे। **चण्** अयं चेदर्थे णित्, समुच्चयादिष्वननुबन्धकः। स्वरे भेदः फलम्। **कच्चित्** इष्टप्रश्ने। **यत्र** अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु। नावकल्पयामि, न मर्षये, गर्हे, आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत्। **नह** प्रत्यारम्भे। **हन्त** हर्षे, विषादे, अनुकम्पायां, वाक्यारम्भे च। **माकिः माकिम्, नकिः,** इदं त्रयं वर्जने। **माङ्नञौ** स्वरादिषूक्तौ। अन्यतरत्र पाठ इति युक्तम्। उभयत्र पाठस्तु व्यर्थ एव। नच निपातस्वरार्थः इह पाठ इति वाच्यम्, 'फिषोऽन्त उदात्तः' इत्येव तत्सिद्धेः। नच सत्त्ववचनत्वेऽप्यव्ययत्वार्थं स्वरादिपाठ इति वाच्यम्, तथा सति लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्माच्चादिष्वेव माङ्नञौ पाठ्यावित्याहुः। **यावत्, तावत्** इदं द्वयं साकल्यावधिमानावधारणेषु। **त्वै** विशेषवितर्कयोः। **द्वै** वितर्के न्वै इति पाठान्तरम्। **रै** दाने, अनादरे च। **श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा** इदं त्रयं देवहविर्दाने। **स्वधा** पितृदाने। श्रौषडादीनामनेकाचां त्रयाणां स्वरभेदार्थ उभयत्र पाठः। **तुम्** तुङ्कारे। **तथाहि** निदर्शने। **खलु** निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चयेषु। **किल** इवार्थे, वार्तायाम्, अलीके च। **अथ** अयं मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादावपि। तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थकत्वेऽप्यव्ययत्वम्। तथाच श्रीहर्षः—'यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयाम्बभूव ताम्।' इति। अथ स्नपयाम्बभूव इत्यस्य मङ्गलस्नानं कारयामासेत्यर्थः। निपातश्चाथशब्दः। मृ-

अथ। सुष्ठु। स्म। आदह। 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च' (ग १६)। अवदत्तम्। अहंयुः। अस्तिक्षीरा। अ। आ। इ। ई। उ। ऊ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु। शुकम्। यथाकथाच। पाट्। प्याट्। अङ्ग। है। हे। भोः। अये। द्य। विषु। एकपदे। युत्। आतः। चादिरप्याकृतिगणः। इति चादयः।(४४८) तद्धितश्चासर्वविभक्तिः।

दङ्गादिध्वानवत् मङ्गलम्। **सुष्ठु** स्वरभेदार्थः पुनः पाठः। **स्म** अतीते, पादपूरणे च। **आदह** उपक्रमहिंसाकुत्सनेषु। **उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च**। चादिगणसूत्रमेतत्। उपसर्गप्रतिरूपकाः विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः अच्प्रतिरूपकाश्च चादिगणे पाठ्या इत्यर्थः। तत्रोपसर्गप्रतिरूपकमुदाहरति—**अवदत्तम्** इति। अत्र अवेत्युपसर्गप्रतिरूपकं, न तूपसर्गः। ततश्च 'अच उपसर्गात्तः' इति तो न भवति। तादेशे तु अवत्तमिति स्यात्। **अहंयुरिति**। अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम्, अहङ्कारे। 'अहंशुभमोर्युस्' इति मत्वर्थीयो युस्। अत्र अहमिति न अस्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम्। तथा सति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य मदादेशे मद्युरित्यापत्तेः। **अस्तिक्षीरेति**। अस्ति क्षीरं यस्याः इति बहुव्रीहिः, अत्र अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं, नतु तिङन्तम्। तथा सति बहुव्रीह्यनुपपत्तेः। 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिविधौ सुबित्यनुवृत्तेः। एवं च बहुव्रीहिविधौ 'अस्तिक्षीरेत्युपसंख्यानम्' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। स्वरप्रतिरूपकानुदाहरति—**अ इत्यादिना**। **अ** सम्बोधने। **आ** वाक्यस्मरणयोः। **इ** सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु। **ई, उ, ऊ, ए ऐ ओ, औ**, इति सप्तकं सम्बोधने। **पशु** सम्यगर्थे। **शुकम्** शैघ्र्ये। **यथाकथाच**। सङ्घातोऽयमनादरे। **पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये** एते सप्त सम्बोधने। **द्य** हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। **विषु** नानार्थे। **एकपदे** अकस्मादित्यर्थे। **युत्** कुत्सायाम्। **आतः** इतोऽर्थे। **चादिरप्याकृतिगण इति**। **यत् तत्** द्वयं हेतौ। **आहोस्वित्** विकल्पे। **सम्** सर्वतोभावे। **कम्** पादपूरणे। **सुकम्** अतिशये। **अनु** वितर्के। **शश्वत्** अन्तःकरणे, आभिमुख्ये च। **व** पादपूरणे· इवार्थे च। **चटु, चाटु** द्वयं प्रियवाक्ये। **हुम्** भर्त्सने। **इव** सादृश्ये। **अद्यत्वे** इदानीमित्यर्थे इत्यादि। अत्र स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वेऽपि येषां निपातस्वरः इष्टः ते चादिषु, अन्ये तु स्वरादिषु। स्वरद्वयभाजस्तु उभयत्र बोध्याः॥ इति चादयः॥

अथ स्वरादिचादिभिन्नान्यव्ययान्याह—**तद्धितश्चासर्वविभक्तिः**। असर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहिः। तत्र सर्वाः विभक्तयः यस्मान्न भवन्तीति बहुवचनान्तविग्रहो न संभवति, अव्ययेभ्यः सप्तानां विभक्तीनां उत्पत्त्यभ्युपगमात्। तथाहि 'तद्धितश्च' इति प्रकृतसूत्रे भाष्ये तावत् 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रविन्यासं भङ्क्त्वा 'एकवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यासं कृत्वा एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते, द्विबह्वोरर्थयोः

१।१।३२॥ यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्—तसिलादयः प्राक्पाशपः, शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः, अम्, आम्, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती, नानाञाविति । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् । (४४९) कृन्मेजन्तः । १।१।३९ ॥ कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारं स्मारम् । जीवसे । पिबध्यै । (४५०) क्त्वातोसुन्कसुनः । १।१।४० ॥

तस्य द्विवचनबहुवचने बाधके इत्यादि स्थितम् । ततश्च एकवचनमित्यनेन ङ्याप्प्रातिपदिकात् एकवचनं भवतीति सामान्यविधिना द्वित्वबहुत्वाभावे एकवचनमिति लभ्यते । एवं च द्विबहुत्वाभावे सति एकत्वे तदभावे च एकवचनमिति फलति । तत्र द्वित्वबहुत्वयोः द्विवचनबहुवचनोत्त्यैव ततोऽन्यत्र एकवचनस्य सिद्धत्वात् 'एकवचनम्' इति सूत्रं कर्मत्वाद्यभावेऽपि प्रापणार्थं संपद्यते । तथाच अलिङ्गसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यः एकवचनं प्रवर्तमानं विनिगमनाविरहात् सर्वविभक्त्येकवचनं भवति । अत एव अव्ययादाप्सुपः इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणमर्थवत् । तस्मात्सर्वा विभक्तयो, यस्मादिति न विग्रहः । किन्तु सर्वशब्दोऽत्र सर्वः पटो दग्ध इतिवत् अवयवकार्त्स्न्ये वर्तते । एवंच सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिः यस्मान्नोत्पद्यते, किन्त्वेकवचनान्येवोत्पद्यन्ते, स तद्धितान्तोऽव्ययसंज्ञः स्यादिति फलतीत्यभिप्रेत्याह—**यस्मादिति । सर्वेति ।** वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । **नोत्पद्यत इति ।** किन्त्वेकवचनान्येवोत्पद्यन्ते इति शेषः । स्यादेतत्—तिङश्चेत्यनुवृत्तौ 'प्रशंसायां रूपप्' इति रूपप्प्रत्यये 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्' इति कल्पप्प्रत्यये च पचतिरूपं पचतिकल्पमिति रूपम् । प्रशस्तं पचति, ईषत् पचतीत्यर्थः । अत्राप्यव्ययत्वं स्यात् , असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वात् । किञ्च उभयशब्दे अतिव्याप्तिः, तस्याप्यसर्वविभक्तितद्धितान्तत्वादित्यत आह—**परिगणनमिति ।** वार्तिकमेतत् । **तसिलादय इति ।** 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' इत्यर्थः । **शस्प्रभृतय इति ।** 'बह्वल्पार्थात्' इत्यारभ्य 'अव्यक्तानुकरणात्' इति डाजन्ता इत्यर्थः । **अम्, आमिति ।** 'अमु च च्छन्दसि' इत्यम् , 'किमेत्तिङव्यय' इत्याम् च गृह्यते । **कृत्वोऽर्था इति ।** 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्, द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुच्, विभाषा बहोर्धा' इति त्रय इत्यर्थः । **तसिवती इति ।** 'तेनैकदिक्, तसिश्च' इति तसिः 'तेन तुल्यम्' इत्यादिविहितो वतिश्च गृह्यते । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इत्यस्य तु शस्प्रभृतित्वादेव सिद्धम् । एवं च स्वरादिषु वदित्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । **नानाञाविति ।** 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' इति विहितौ नानाञौ । इति परिगणनं कर्तव्यमित्यन्वयः । गणे परिगणनेनैव सिद्धेः 'तद्धितश्च' इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ।

कृन्मेजन्तः । कृत् मेजन्त इति छेदः । म् च एच् मेचौ तौ अन्ते यस्येति बहुव्रीहिः । तदाह—**कृद्यो मान्त इति । तदन्तमिति ।** केवलस्य कृतः प्रयोगानर्हत्वात् संज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । **स्मारं स्मारमिति ।** 'आभी-

एतदन्तमव्ययं स्यात्। कृत्वा। उदेतोः। विसृपः। (४५१) अव्ययीभावश्च। १।१।४१॥ अधिहरि। (४५२) अव्ययादाप्सुपः। २।४।८२॥ अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात्। तत्र शालायाम्। विहितविशेषणान्नेह। अत्युच्चैसौ। अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति, तथापि न गौणे। 'आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्' (वा १६३३)॥

क्ष्णये णमुल् च' इति स्मृधातोर्णमुल्, 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः, रपरत्वम्, 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वं, मान्तकृदन्तत्वादव्ययत्वम्। **जीवसे इति**। 'तुमर्थे सेसेनसे' इत्यादिना असेप्रत्ययः। **पिबध्यै इति**। 'तुमर्थे से' इत्यादिना शध्यैप्रत्ययः। शित्वात् सार्वधातुकत्वम्। 'पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदाम्' इति पिबादेश इति भावः। शप् तु न, कर्त्रर्थे सार्वधातुके तद्विधेः, 'अव्यक्तो भावे' इति सिद्धान्तादित्याहुः। **क्त्वातोसुन्कसुनः। कृत्वेति**। 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वा। **उदेतोरिति**। उत्पूर्वादिणः भावलक्षणे इत्यादिना तोसुन्। **विसृप इति**। सृपितृदोः कसुन्। **अव्ययीभावश्च**। अव्ययसंज्ञः स्यादिति शेषः। **अधिहरीति**। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, हरावित्यर्थः। **अव्ययादाप्सुपः**। आप् च सुप् च आप्सुप् तस्य आप्सुपः, समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी। 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते। तदाह—**अव्ययाद्विहितस्येति**। **तत्र शालायामिति**। तत्रेत्यस्याव्ययत्वात् आपो लुक्। स्त्रीत्वबोधनाय शालायामिति। **अथेति**। अत्र सुपो लुक्। **विहितेति**। अव्ययात्परस्येत्यनुक्त्वा अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानादिति भावः। **अत्युच्चैसाविति**। उच्चैरतिक्रान्त इति विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया इति समासः। अधिकरणशक्तिप्रधानान्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति। यथा दोषामन्यमहः, दिवाभूता रात्रिरिति। अतो द्वितीयासम्भवात् 'अत्यादयः' इति द्वितीयासमासस्याविरोधः। अत्र समासाद्विहितस्य सुपः अव्ययभूतादुच्चैश्शब्दात् परत्वेऽपि ततो विहितत्वाभावात् न लुक्। अत्युच्चैरिति समुदायस्य तु नाव्ययत्वम्, स्वरादिगणे उच्चैश्शब्दस्य केवलस्य पाठादिति भावः। ननु स्वरादिगणे केवलोच्चैश्शब्दस्य पाठेऽपि 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति अव्ययसंज्ञा भवत्येव 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्' इति वचनादित्याशङ्कते—**अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्तीति**। परिहरति—**तथापि न गौणे इति**। सर्वनामसंज्ञायामुपसर्जनस्य नेति प्रकृतः प्रतिषेधः अव्ययसंज्ञाविधावनुवर्तत इति 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भावः।

आब्ग्रहणं व्यर्थमिति। 'अव्ययादाप्सुपः इति सूत्रे इति शेषः। **अलिङ्गत्वादिति**। अव्ययानां लिङ्गाभावादित्यर्थः। तथाच वार्तिकम्, 'अव्ययादाब्लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात्' इति। तथा तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रे

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥'
इति [भाष्योक्ता][1] श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा ॥

'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥'

भाष्येऽप्युक्तम्—स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि सत्त्वगुणाः एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययमिति । ननु अव्ययानां लिङ्गाभावे 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु' इत्याथर्वणश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति—सदृशमिति । त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु सर्वेषु वचनेषु च यत् न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशं एकप्रकारमेव भवति तदव्ययमिति आथर्वणश्रुतियोजना । अत्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापरौ, नतु प्रत्ययपरौ, अन्यतरग्रहणवैयर्थ्यात् । लिङ्गकारकेति । लिङ्गकारकसंख्याभावः परः तात्पर्यविषयभूतः यस्या इति विग्रहः । लिङ्गेष्वित्यादिषु सप्तमी हि 'षष्ठी चानादरे' इति विहिता । तथाच लिङ्गकारकसंख्याः अनादृत्य यन्न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम् एकप्रकारमेव भवति, तदव्ययमित्युदाहृतश्रुतेरर्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रभाष्ये 'स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि सत्त्वगुणाः एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययम्' इत्युपक्षिप्य तत्र प्रमाणतया अस्याः श्रुतेरुदाहृतत्वादिति भावः । अयं च लिङ्गकारकसंख्याभावनियमः निपातानामेव, स्वरादीनां तु कतिपयानां लिङ्गकारकसंख्यान्वयोऽस्त्येव 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति सूत्रे भाष्ये 'चादीनामसत्त्ववचनानामेव संज्ञा । स्वरादीनां तु सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च' इत्युक्तत्वात्, स्वस्ति वाचयति, स्वस्ति वाच्य इति, क्षीणे पुण्ये स्वः पतति, प्रातर्यजते इत्यादौ कर्मकारकयोगदर्शनाच्च । अथ प्रसङ्गादाह—वष्टीति । अव अपि इत्युपसर्गयोः अकारस्य लोपं, हलन्तानाम् आपं च भागुरिनामक आचार्यः वष्टि, इच्छतीत्यर्थः । एवशब्दस्तु पादपूरणः । अवेत्युपसर्गे आदेरेवाकारस्य लोपः नान्त्यस्य, अपिना साहचर्यात् । भागुरिशब्दं दन्त्योष्ठ्यादिं केचित्पठन्ति । तत्त्वबोधिन्यां तु पवर्गचतुर्थादिः पठितः । शब्देन्दुशेखरेऽप्येवम् । यथा वाचेति । परिगणनमिति केचित् । उदाहरणमात्रमित्यन्ये । यद्यपि 'वश कान्तौ' इत्यस्य छन्दोमात्रविषयत्वं वक्ष्यते । तथापि अस्मादेव लिङ्गाल्लोकेऽपीत्याहुः । वस्तुतस्तु वष्टि

---

१ परब्रह्मपराप्येषा श्रुतिः शब्दब्रह्मण्यपि क्वचिदंशे लापयितुं शक्या शब्दब्रह्म परब्रह्मणोस्तादात्म्यात् । एवं 'चत्वारि शृङ्गा' इति मन्त्रोऽपि अग्न्यादिपरो भाष्यकृता शब्दब्रह्मणि वर्णितो भाष्ये पस्पशाह्निके । 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इति श्रुत्या अग्नितत्त्व शब्दतत्त्वयोस्तादात्म्यात् ।

वगाहः-अवगाहः । पिधानम्-अपिधानम् ॥

इत्यव्ययप्रकरणम् ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।१५।

(४५३) स्त्रियाम् ।४।१।३॥ अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् । (४५४)

आगुरिरिति श्लोको भाष्ये न दृश्यते। प्रत्युत 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया नास्तीत्येव युक्तम् । तत्र ह्येवमुक्तम्—आब्ग्रहणं न कार्यं, खट्वा मालेत्यादौ अन्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धम् इत्युक्त्वा, कुञ्चा उष्णिहा देवविशेति हलन्तात् टापः स्वाद्यर्थमाब्ग्रहणमस्त्विति आक्षिप्य 'कुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशं च' इति अकारान्तादेव तत्रापि टाबित्युक्त्वा 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः इत्यर्थम् आब्ग्रहणमिति समाहितम् । तस्मात् 'आपं चैव हलन्तानाम्' इत्याश्रित्य वाचा निशा दिशेत्युक्तम् । अत्र निशूदिशोरिगुपधलक्षणे के अदन्तत्वाट्टापि निशा इत्यादिरूपसंभवेऽपि वाचाशब्दः असाधुरेवेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां अव्ययनिरूपणं समाप्तम् ॥

अथ स्त्रीप्रत्यया निरूप्यन्ते । तदेवम् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य 'स्वौजसमौट्' इति सूत्रं सप्रपञ्चं निरूप्य तदुत्तरमनुक्रान्तान् स्त्रीप्रत्ययान्निरूपयितुमाह—**स्त्रियाम्** । **अधिकारोऽयमिति** । 'अजाद्यतष्टाप् इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं, नतु स्वतन्त्रविधिरित्यर्थः । कियत्पर्यन्तमयमधिकार इत्यत आह—**समर्थेति** । यावदित्यवधौ । 'समर्थानां प्रथमात्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् ।

'स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ।'

इति लक्षणलक्षितम् अवयवसंस्थानविशेषात्मकं लौकिकं स्त्रीपुंसयोर्लिङ्गम् । तदभावे तयोरुभयोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तन्नपुंसकमित्यर्थः । तदिदं लौकिकं लिङ्गमस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते, तस्य अचेतने खट्वामालादौ बाधात् स्त्रीप्रत्ययानापत्तेः । दारानित्यादौ 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वानापत्तेश्च । किंतु सत्त्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम्, स्थितिमात्रं नपुंसकत्वम् । अत एव उत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि स्थितिमात्रमादाय 'सामान्ये नपुंसकम्' इति प्रवादः । उत्कर्षापकर्षसाम्यात्मकावस्थात्रयसाधारणस्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकं भवतीति तदर्थः । ईदृशमवस्थात्रयं केवलान्वयि, अयं पदार्थः,

अजाद्यतष्टाप् ।४।१।४॥ अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये

इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् । तच्चेदं लिङ्गमर्थनिष्ठमेव। तदुक्तं भाष्ये—'एकार्थे शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च' इति । एकस्मिन्नेवार्थे पुष्यः तारका नक्षत्रम् इति शब्दनानात्वदर्शनात्, कुटीकुटीरादौ रेफाद्यवयवोपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्च स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गमित्यर्थ इति कैयटः । पुंलिङ्गः शब्द इत्यादिव्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्बोध्यः । नच उपचयादिधर्माणां विरुद्धत्वादेकत्र समविशायोगादेकस्य द्वित्रिलिङ्गताऽनापत्तिरिति वाच्यम्, एकैकस्मिन् वस्तुनि क्षणभेदेन त्रयाणां धर्माणामपि समावेशोपपत्तेः। उक्तंच भाष्ये—'कश्चिदपि सत्त्वादिधर्मः क्वचिन्मुहूर्तमपि नावतिष्ठते, यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते' इति ।

नचैवं सति युगपद्द्वित्रिलिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यम्,नहि व्यवहारे स्वसमकालिकपदार्थसत्ता प्रयोजिका। तथा सति भूतभविष्यद्व्यवहारोच्छेदापातात् । तत्र कश्चिच्छब्दः एकलिङ्गविशिष्ट एवार्थे प्रयोज्यः, कश्चित्तु द्विलिङ्गे, कश्चित्तु त्रिलिङ्गे इत्येतत्तु लिङ्गानुशासनशास्त्रादवगन्तव्यम् । एषां पुंस्त्रीनपुंसकशब्दानां वृद्ध्यादिशब्दवदस्मिन् शास्त्रे संकेतश्च लिङ्गानुशासनत एव ज्ञेयः । उक्तं च भाष्ये 'अवश्यं तावत् कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः' इति। वैयाकरणसिद्धान्त इत्यर्थः । 'कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ' इत्यमरः । तत्र टिघुभादिसंज्ञावल्लघुसंज्ञामकृत्वा महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् सति संभवे स्तनकेशवतीत्यादिलौकिकं लिङ्गमप्यत्राश्रीयते । अन्यथा ' पशुना यजेत ' इत्यत्र स्त्रीव्यक्तावपि सत्त्वाद्युपचयात्मकपुंस्त्वाद्यनपायात् ' आज्ञे नाऽस्त्रियाम्' इति नाभावस्याविरोधात् स्त्रीपशुरप्यालभ्येत । तदेतच्चतुर्थस्य प्रथमपादे 'तथालिङ्गम्' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्ताववोचाम।त्रिविधमपि एतल्लिङ्गं जातिव्यक्तिवत् प्रातिपदिकार्थ एव। प्रत्ययार्थत्वे प्राधान्यापत्तौ अजा,खट्वा इत्यादौ स्त्रीत्वविशिष्टतादात्म्यावच्छिन्नाजादिबोधोऽनुभवसिद्धो विरुध्येत।किंच मातृदुहितृस्वसृगवादि शब्देषु विनापि टाबादिप्रत्ययं स्त्रीत्वविशिष्टार्थस्य बोधात् प्रातिपदिकस्य तत्र शक्त्यावश्यकत्वे टाबादीनामपि शक्तिकल्पने गौरवम्।'ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः, प्रावृड्विप्रड्रुक्त्विषः' इत्यादिलिङ्गानुशासनसूत्राण्यपि प्रकृतिविषयाण्येव दृश्यन्ते । अत एव च 'कृदिकारादक्तिनः इत्यत्र अक्तिन इत्येतदर्थवत् । अन्यथा क्तिनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् ङीपोऽप्राप्तेः तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न चैवमपि प्रकृत्यैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् कथं टाबादय इति वाच्यम्, द्वावित्यादिवत् प्रकृत्युक्तस्याव्यावर्तकत्वात् । अन्यथा टाबादिविधिवैयर्थ्यात् । तथा च स्त्रीत्वमिह प्रातिपदिकस्यैव वाच्यम् । टाबादयस्तु तद्द्योतकाः । तथाच टाबादिषु सत्सु अवश्यं स्त्रीत्वबोध इति नियमः, नतु टाबादिषु सत्स्वेति नियम इति ।

अजाद्यतष्टाप् । अजः आदिर्येषां ते अजादयः ते च अच्चेति समा-

टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्ङीपो ङीषश्च बाधनाय । अतः, खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । 'द्विगोः' (सू ४७९) इति ङीप् । अत्र हि समासार्थ-

हारद्वन्द्वात् षष्ठी । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यतः प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतम् अजादिभिः अता च विशेष्यते । तदन्तविधिः । तत्राद्विषये 'समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति निषेधो न, 'उगिद्वर्ण-ग्रहणवर्जम्' इत्युक्तेः । ङ्याब्ग्रहणं तु नानुवर्तते 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे तयोर्विधे-यत्वात् । नच अजादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणेऽपि तदन्तविधिर्नास्ति, 'समास-प्रत्ययविधौ' इति निषेधात्, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति च निषेधादिति वाच्यम्, 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्यत्र असहत्पूर्वेति वचनेनात्र तदन्तविधिज्ञापनात् । किंच स्त्रियां व्यक्तौ गम्यमानायामिति नार्थः । तर्हि अजा खट्वेत्यादौ अजत्वाद्याकारेण वस्तुतः स्त्रीव्यक्तौ गम्यमानायां टाबादिप्रत्ययाः स्युः । ततश्च टाबादिप्रत्ययेषु प्रयुज्यमानेषु स्त्रीत्वस्य भानं न नियतं स्यात् । अत स्त्रियामिति भावप्रधानो निर्देशः स्त्रीत्वे इति यावत् । तदाह—**अजादीनामि-त्यादिना** । अजाद्यन्तानामित्यर्थः । **द्योत्ये इति** । उक्तरीत्या स्त्रीत्वस्य प्रातिपदि-कार्थत्वादिति भावः । उक्तं च भाष्ये—'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति स्वार्थे' इति । **टाप् स्यादिति** । प्रत्ययः, परश्च इत्यधिकृतम् । कस्मात् परो भवतीत्याकाङ्क्षायां संनिधानात् अजादिभ्यः अदन्ताच्चेति बोध्यम् ।

ननु अजादिगणे अज, अश्व इत्याद्यदन्तपाठो व्यर्थः, अदन्तत्वादेव सिद्धेरि-त्यत आह—**अजाद्युक्तिरिति** । 'वयसि प्रथमे' जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यादि-वक्ष्यमाणस्य ङीपो ङीषश्च अदन्तटाबपवादस्य बाधनार्थमजादिग्रहणमित्यर्थः । एवंच अदन्तटाबपवादौ ङीप्ङीषौ, तयोरप्यजादिटाबपवाद इति फलति । अजशब्दः छागजातौ वर्तते । 'अजा छागी तुभच्छागबस्तच्छगलका अजे' इत्यमरः । अज-शब्दात् टाप्, टपावितौ, सवर्णदीर्घः । व्यपदेशिवत्त्वात् अजान्तत्वम् । **अत इति** । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । **खट्वेति** । खट कांक्षायाम्' 'अशूप्रुषिलटिक-णिखटिविशिभ्यः क्वन्' खट्वशब्दः अदन्तः तस्मात् टापि सवर्णदीर्घः । शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः । ननु 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यनुवृत्तौ दिग्योगपञ्चम्या युक्तत्वात् अजादिभ्यः अतश्च टाप् स्यात् स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः । तथाच 'अजाद्यतः, इति षष्ठ्याश्रयणमयुक्तमित्यत आह—**अजादि-भिरिति** । अजाद्यत इति षष्ठीमाश्रित्य अजादीनाम् अदन्तस्य च वाच्ये स्त्रीत्वे टाबित्येवम् अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणादित्यर्थः । **पञ्चाजीति** । पञ्चानाम-जानां समाहारः इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इत्यादिना द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगोः' इति ङीप् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ।

समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम्। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः। बाला। वत्सा। होढा। मन्दा। बिलाता। एषु 'वयसि प्रथमे' (सू ४७८) इति ङीप् प्राप्तः। 'सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्' (वा २४१७)। सम्फला। भस्त्रफला 'ङ्यापोः—' (सू १००१) इति ह्रस्वः। 'सद-

---

नन्वत्र समासे अजशब्दसत्त्वात्तद्वाच्यमेव स्त्रीत्वमित्यत आह—अत्रेति। हि यतः अत्र पञ्चाजशब्दे समासार्थभूतो यः समाहारः तन्निष्ठं स्त्रीत्वं पञ्चाजेति समुदायस्य वाच्यं नत्वजशब्दस्य, अतोऽत्र न टाबित्यर्थः। नचोक्तरीत्या तदन्तविधिसत्त्वादजशब्दान्तस्य पञ्चाजेति समासस्य ग्रहणात् तद्वाच्यत्वं स्त्रीत्वस्येति वाच्यम्, सत्यपि तदन्तविधौ अजादीनां श्रुतत्वेन स्त्रीत्वस्य तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात्। अजादिभ्यष्टाप् स्त्रीत्वे द्योत्ये इति व्याख्याने तु स्त्रीत्वस्य अजादिशब्दवाच्यत्वालाभात् समाहारनिष्ठमपि स्त्रीत्वमादाय टाप् स्यादिति भावः।

अथाजादीनुदाहरति—**अजेत्यादिना**। **एडकेति**। 'मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके' इत्यमरः। अस्य स्त्रीत्वे कोशान्तरं मृग्यम्। **अश्वेति**। 'वाम्यश्वावडवा' इत्यमरः। **चटकेति**। चटकः पक्षिजातिविशेषः। अस्य जातिशब्दस्य स्त्रीत्वं मृग्यम्। अमरस्तु 'चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका' इत्याह। **मूषिकेति**। 'चुचुन्दरी गन्धमूषी दीर्घदेही तु मूषिका' इत्यमरः। **एषु जातीति**। अजादिपञ्चसु 'जातेरस्त्री' इति ङीष् प्राप्तः। स अजादिटापा बाध्यत इत्यर्थः। बालादयः प्रथमवयोवचनाः, तत्र होढादित्रयस्य प्रथमवयोवाचित्वे कोशो मृग्यः। **एष्विति**। बालादिपञ्चसु 'वयसि प्रथमे' इति ङीप् प्राप्तः। सः अजादिटापा बाध्यत इत्यर्थः। **सम्भस्त्रेति**। 'पाककर्ण' इति सूत्रभाष्ये पठितमिदं वार्तिकमर्थतः संगृहीतम्। सम्, भस्त्र, अजिन, शण, पिण्ड, एतेभ्य परो यः फलशब्दः तस्मादपि 'पाककर्ण' इति ङीष् न भवति, किंतु टाबेवेत्यर्थः। **सम्फलेति**। समृद्धानि फलानि यस्या इति विग्रहः। **भस्त्रफलेति**। भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः। 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इत्यमरः। ननु भस्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावात् 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वस्याप्रसक्तेः कथं ह्रस्व इत्यत आह—**ङ्यापोरिति**। ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्व इत्यर्थः। अजिनफला, शणफला, पिण्डफला, ओषधिविशेषसंज्ञाः। **सदच्काण्ड**। अयमपि 'पाककर्ण' इति सूत्रपठितवार्तिकार्थसंग्रहः। सत्, अच्, काण्ड, प्रान्त, शत, एक, एतेभ्यः परो यः पुष्पशब्दः तस्मादपि 'पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च' इति ङीष् न भवति, किन्तु टाबेवेत्यर्थः। **सत्पुष्पेति**। सन्ति पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः। अच् इति लुप्तनकारः अञ्चुधातुः गृह्यत इत्यभिप्रेत्य उदाहरति—**प्राक्पुष्पेति**। प्राञ्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः। **प्रत्यक्पुष्पेति**। प्रत्यञ्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः। काण्ड-

क्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्' (वा १४६६)। सत्पुष्पा। प्राक्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा। 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा २४००-२४०१) पुंयोगे तु शूद्री। 'अमहत्पूर्वा' किम् महाशूद्री। क्रुञ्चा। उष्णिहा। देवविशा। ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमेति पुंयोगे-

---

पुष्पा। प्रान्तपुष्पा। शतपुष्पा। एकपुष्पा।

शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः। 'अजाद्यतः' इति प्रकृतसूत्रे पठितं वार्तिकमेतत्। शूद्रजातिः वाच्या चेत् अमहत्पूर्वः शूद्रशब्दः स्त्रियां टापं लभते। जातिलक्षणङीषोऽपवादः। शूद्रात् स्वभार्यायां विधिना ऊढायामुत्पन्ना स्त्री शूद्रा। जातिरित्यस्य प्रयोजनमाह—पुंयोगे त्विति। शूद्रस्य स्त्री इत्येवं पुंयोगात् स्त्रियां वृत्तौ जातिवाचित्वाभावान्न टाप्। किन्तु 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीषेवेत्यर्थः। महाशूद्रीति। महती च सा शूद्रा चेति विग्रहः। कर्मधारयः। 'पुंवत् कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम्। अत्र महत्पूर्वत्वान्न टाप्। किन्तु जातिलक्षणङीषेव। 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इत्यमरः। नृपाच्छूद्रायामुत्पन्ना उग्रा, तस्यां ब्राह्मणादुत्पन्नः आभीरः, स्त्री चेदाभीरी। अत्र जातिग्रहणस्य अमहत्पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनविचारः शब्देन्दुशेखरे भाष्यप्रदीपोद्द्योते च स्फुटः। क्रुञ्चेति। क्रुञ्चशब्दः चकारान्तः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विबन्तः। पक्षिजातिविशेषे वर्तते। 'यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्' इति रामायणे। उष्णिह्शब्दः हकारान्तः, छन्दोविशेषे। 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्नन्त एव। देवविशशब्दः शकारान्तः, गणविशेषात्मकमरुत्सु वर्तते 'मरुतो वै देवानां विशः' इति श्रुतेः। एतेषामदन्तत्वाभावादप्राप्ते टापि तद्विधानार्थमजादिषु पाठः। 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये त्वेषां त्रयाणामदन्तत्वम् आस्थितमिति 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' इति श्लोकव्याख्यावसरे प्रपञ्चितमनुपदमेव। ज्येष्ठेति। यदा ज्येष्ठादि-

---

१ अत्र वाक्यद्वयम्। शूद्रा चेत्येकम्, अमहत्पूर्वेति द्वितीयम्। जातिरिति वाक्यद्वयस्य शेषः, द्वितीयवाक्ये शूद्रशब्दो विशेष्यत्वेन सम्बध्यते। तथाच शूद्रशब्दष्टापं लभते जातिश्चेद्वाच्येति प्रथमवाक्यार्थः। तेन जातौ शूद्रा, पुंयोगे शूद्रीति सिद्धम्। तथाच कोशः 'शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च' इति। द्वितीयवाक्ये तु महत्पूर्वः शूद्रशब्दष्टापं न लभते जातिश्चेद्वाच्या, महाशूद्रशब्दः समुदायशक्त्याऽऽभीरजातिवाचकः, तत्र शूद्रशब्दान्तत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च तदन्तविधिना टापः प्राप्तौ निषेधः। तथाच कोशः 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इति॥ यत्र तु महती शूद्रा इत्यर्थविवक्षायां शूद्रशब्दाट्टाबुत्पत्तेः प्राक् कुक्कुटाण्डवत् समासः तत्र महाशूद्रशब्दात्पूर्ववार्तिकेन महाशूद्रा इति टाप् स्यादेव, तत्र महाशूद्र इति समुदायस्य जातिवाचकत्वाभावेन द्वितीयवार्तिकेन निषेधाऽप्राप्तेः। इदमेव द्वितीयवार्तिके जातिग्रहणस्य फलम्।

ऽपि। कोकिला जातावपि। 'मूलान्नञः' (वा २५००)। अमूला। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (सू ३०६) कर्त्री। दण्डिनी। (४५५) उगितश्च। ४।१।६॥ उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात्। भवती। पचन्ती। 'शप्श्यनोः—' (सू ४४६) इति

शब्दः प्रथमोत्पन्नादौ वर्तन्ते तदा अदन्तत्वादेव टाप् सिद्धः। यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादिविवक्षा तदापि पुंयोगलक्षणं ङीषं बाधित्वा टाबर्थमिह पाठ इत्यर्थः। **कोकिलेति**। कोकिलशब्दस्य जातावपि जातिलक्षणङीषं बाधित्वा टाबर्थमिह पाठ इत्यर्थः। **मूलान्नञ इति**। 'पाककर्ण' इति सूत्रे पठितं वार्तिकमेतत्। नञः परो यः मूलशब्दः तस्मात् 'पाककर्ण' इति ङीष् न भवति, किन्तु टाबेवेत्यर्थः। **अमूलेति**। अविद्यमानं मूलं यस्या इति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः।

अत्र 'सम्भस्त्रेति, सदच्काण्डेति, मूलान्नञः' इति च वार्तिकत्रयं 'पाककर्ण' इति सूत्रभाष्यपठितमपि फले विशेषाभावादजादिगणे मूले प्रपञ्चितम्। न चैतान्यजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमितव्यम्॥ अजादिराकृतिगणः। तेन 'न मु ने' इति सूत्रभाष्ये टायामादेश इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः। अतएव च पूर्वमीमांसायां द्वितीयस्य प्रथमपादे 'स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात्' इति स्तुतशस्त्राधिकरणे 'वशावद्वा गुणार्थं स्यात्' इति गुणसूत्रव्याख्यावसरे शाबरभाष्यभट्टवार्तिकयोः 'छागस्य वपाया मेदसः' इति प्राकृतमन्त्रस्य 'वायव्यामजां वशामालभेत' इत्यत्र छागाया वपाया इत्यूहानुक्रमणं संगच्छते। अत एव च ब्रह्ममीमांसायां प्रथमस्य चतुर्थपादे 'चमसवदविशेषात्' इत्यधिकरणे शाङ्करभाष्यवाचस्पत्ययोः अजायां छागेति टाबन्तः प्रयोग उपपन्नः। अन्यथा जातिलक्षणङीष्प्रसङ्गादित्यास्तां तावत्। 'ऋन्नेभ्यः' इति सूत्रमजन्तस्त्रीलिङ्गाधिकारे प्रसङ्गात् व्याख्यातम्। इह तु सूत्रक्रमात् पुनस्तदुपन्यासः।

उगितश्च। उक् प्रत्याहारः, उक् इत् यस्य सः उगित्, उगित इति पञ्चम्यन्तम्, तेन प्रातिपदिकादित्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः। 'उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इत्युक्तेः 'समासप्रत्ययविधौ' इति प्रतिषेधो न। पूर्वसूत्रात् ङीबित्यनुवर्तते। तदाह—**उगिदन्तादिति**। उगित् द्विविधं प्रातिपदिकं प्रत्ययश्च। तत्र प्रातिपदिकमुदाहरति—**भवतीति**। सर्वादिगणे भवतु इति अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पठितं, तस्य व्यपदेशिवत्त्वेन उगिदन्तत्वात् ङीप्, ङपावितौ, 'आच्छीनद्योर्नुम्' 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुम् न, शत्रन्तत्वाभावात्। 'उगिदचाम्' इत्यपि न, सर्वनामस्थानत्वाभावात्। अथ द्वितीयमुगितमुदाहरति—**पचन्तीति**। पचेर्लटः शतरि शपि पररूपे पचच्छब्दः। तत्र शतृप्रत्ययः उगित्, तदन्तं पचत् इति प्रातिपदिकमिति तस्मात् ङीपि 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुमिति भावः। यदि तु सर्वादिगणे पठितं भवतु इत्येतत् 'भातेर्डवतुः' इति व्युत्पाद्यते, तदा उगित्प्रत्य-

नुम् । 'उगिदचाम्—' (सू ३६१) इति सूत्रेऽञ्चग्रहणेन 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति नियम्यते । तेनेह न । उखास्रत् । क्विप् । अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु । स्यादेव । प्राची प्रतीची । (४५६) वनो र च । ४।१।७ ॥ वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात्, रश्चान्तादेशः । वन्निति ङ्वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम् । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' (प २४) । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि

यान्तस्यैवोदाहरणं बोध्यम् । भूधातोः शतरि शपि ऊकारस्य गुणे अवादेश भवच्छब्दात् ङीपि तु, 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुमि भवन्तीति रूपम् । नच भवच्छब्दस्य अव्युत्पन्नत्वे तस्य कथं व्यपदेशिवत्त्वेन उगिदन्तत्वं, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति वचनादिति वाच्यम्, प्रातिपदिकस्य तत्तत्स्वरूपेण ग्रहण एव तत्प्रवृत्तेः । 'उगिदचाम् इति सूत्र' इत्यादिग्रन्थः हलन्ताधिकारे गोमच्छब्दनिरूपणे व्याख्यातः । **तेनेति** । अन्चुव्यतिरिक्तधातोरुगित्कार्याभावलाभेनेत्यर्थः । **उखेति** । उखा कुण्डी उखायाः स्रंसते, पर्णात् ध्वंसते इति विग्रहः । 'पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः । स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने' । सुपीत्यनुवृत्तौ 'क्विप् च' इति क्विप्, उपपदसमासः, सुब्लुक्, 'अनिदिताम्' इति न लोपः, हल्ङ्यादिना सोर्लोपः, 'वसुस्रंसु' इति दत्वमिति भावः । **स्यादेवेति** । ङीबिति शेषः । **प्राचीति** । प्रपूर्वात् अन्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः उगित्वात् ङीप्, 'अचः' इत्यकारलोप 'चौ' इति दीर्घः । एवं प्रतीची ।

वनो र च । वनः र च इति छेदः । र इति लुप्तप्रथमाकम्, अकार उच्चारणार्थः चकारात् ङीप् समुच्चीयते । वन इति पञ्चम्यन्तम् । तेन वन्प्रत्ययान्तं तदन्तं च विवक्षितम् । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । तदाह—**वन्नन्तादित्यादिना** । **अन्तादेश इति** । प्रकृतेरिति शेषः । नान्तत्वादेव ङीप् प्राप्तः, तत्संनियोगेन रेफमात्रमिह विधेयम् । **सामान्येति** । अनुबन्धविनिर्मुक्तवन्ग्रहणस्य त्रिष्वपि साधारणत्वादिति भावः । ननु वन्ग्रहणेन वन्प्रत्ययान्तं तदन्तं च कथं लभ्यत इत्यत आह—**प्रत्ययग्रहणे इति** । यस्मात् प्रकृतिभूतात् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः तदादेः सः प्रकृतिभूतः शब्दः आदिर्यस्य तस्य, तदन्तस्य सः प्रत्यय अन्तो यस्य समुदायस्य, तस्य च ग्रहणम् । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणमित्यर्थः । 'तिङ्ङतिङः' इत्यत्र तिङ्ग्रहणेन शबादिविकरणस्यापि ग्रहणार्थं तदादिग्रहणम् । 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इति सूत्रे इयं परिभाषा भाष्ये स्थिता । **तेनेति** । वन्नन्तेन प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य विशेषणात् पुनस्तदन्तविधिलाभादिति भावः । नचैवं सति वन्नन्तस्य कथं लाभ इति वाच्यम्, 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इत्यतः स्वमित्यनुवर्त्य विभक्तिपरिणामेन स्वस्य चेति व्याख्यानादिति

लभ्यते। सुत्वानमतिक्रान्ता, अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी। 'वनो न हश इति वक्तव्यम्' (वा २४०५)। हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकान्ङीप् रश्च नेत्यर्थः 'ओणृ अपनयने' वनिप्, 'विड्वनो—' (सू २१८२) इत्यात्वम्। अवावा ब्राह्मणी। राजयुध्वा। 'बहुव्रीहौ वा' (वा २४०७)।

भावः। तदेतदपिशब्देन सूचितम्। वन्नन्तमेव व्यपदेशिवत्त्वेन वन्नन्तान्तमिति केचित्। 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तु 'स्त्रियाम्' इत्यस्मिन् अधिकारे न प्रवर्तते, 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्यत्र असहत्पूर्वेति लिङ्गात्। अथ वन्नन्तान्तमुदाहरति—**सुत्वानमिति**। 'षुञ् अभिषवे' सुयजोर्ङ्वनिप् 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुक्। सुत्वन् शब्दः। सुत्वानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासः। सुब्लुकि, ङीप्, नकारस्य रत्वम्, अतिसुत्वरीति रूपम्। **अतिधीवरीति**। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः', 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति भाषायामपि क्वनिप् 'घुमास्था' इति ईत्वम्। 'धीवानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासः। ङीप् रश्च, अतिधीवरीति रूपम्। भाष्ये तु ध्यायतेः क्वनिपि संप्रसारणे 'हलः' इति दीर्घ इति स्थितम्। **शर्वरीति**। 'शॄ हिंसायाम्', 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति भाषायामपि वनिप्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, 'वनो र च' इति ङीप् रश्च। वन्नन्तस्योदाहरणमेतत्। अतिशर्वरीति पाठे तु इदमपि वन्नन्तान्तस्योदाहरणम्। सुत्वरी, धीवरी, शर्वरी, इति वन्नन्तस्योदाहरणानि।

वनो नेति। पूर्ववत् वन्नन्तं वन्नन्तान्तं च गृह्यते। हश इति पञ्चमी, तेन च धातोरित्यधिकृत्य विहितेन वना आक्षिप्तं धातोरित्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः। ङीबिति रश्चेति चानुवर्तते। तदाह—**हशन्तादित्यादिना**। विहितविशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयन् वन्नन्तोदाहरणं दर्शयितुमाह—**ओणृ इत्यादिना**। **वनिबिति**। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यनेनेति शेषः। **अवावेति**। ओणृ इत्यस्मात् वनिपि 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति णकारस्य आत्वे ओकारस्यावादेशे अवावन्शब्दः। स्त्रीत्वस्फोरणाय ब्राह्मणीति विशेष्यम्। अत्र ओणृ इति धातोः हशन्तात् वन् विहितः, तदन्तत्वात् न ङीब्रत्वे, किंतु राजवद्रूपम्। हशन्तात् धातोः परो यो वन् इति व्याख्याने तु आत्वे सति वनो हशः परत्वाभावात् निषेधो न स्यादिति भावः। वन्नन्तान्तमुदाहरति—**राजयुध्वेति**। राजानं योधितवतीत्यर्थः। भूते कर्मणि क्विबित्यनुवर्तमाने 'राजनि युधिकृञः' इति क्वनिप् कर्मीभूते राजनि उपपदे युधेः कृञश्च क्वनिबिति तदर्थः। उपपदसमासे सुब्लुक् राजयुध्वन्शब्दः। अत्र हशो विहितो वन्, तदन्तो युध्वन्शब्दः, तदन्तो राजयुध्वन्शब्दः, अतो न ङीब्रादेशावित्यर्थः। **बहुव्रीहौ**। इदं वार्तिकम्। 'वनो

बहुधीवरी। बहुधीवा। पक्षे डाब्वक्ष्यते। (४५७) पादोऽन्यतरस्याम् ।४।१।८॥ पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीब्वा स्यात्। द्विपदी-द्विपाद्। (४५८) टाबृचि। ४।१।९॥ ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात्। द्विपदा ऋक्। एकपदा। 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (सू ३०८)। पञ्च। चतस्रः। 'पञ्च' इत्यत्र नलोपे कृतेऽपि 'ष्णान्ता षट्' (सू ३६९) इति षट्संज्ञां प्रति 'नलोपः सुप्स्वर—' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वात् 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (सू ३०८) इति न टाप्।

र च' इति विधिः बहुव्रीहौ वा स्यादित्यर्थः। 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधस्यापवादः। **बहुधीवरीति**। बहवो धीवानो यस्या इति विग्रहः। **बहुधीवेति**। ङीब्रत्वयोरभावे राजवद्रूपम्। नच बहूनि पर्वाणि यस्याः सा बहुपर्वेत्यत्रापि ङीब्रत्वविकल्पः स्यादिति वाच्यम्, 'अल्लोपोऽनः' इति उपधालोपयोग्यस्थल एव एतद्वार्तिकस्य प्रवृत्तेः भाष्ये उक्तत्वात् बहुपर्वन्शब्दे च 'न संयोगाद्वमन्तात्' इत्यल्लोपनिषेधात्। **पक्षे इति**। ङीब्रत्वाभावपक्षे 'डाबुभाभ्याम्' इति डाप् वक्ष्यत इत्यर्थः। डपावितौ। बहुधीवन् आ इति स्थिते 'टेः' इति टिलोपे बहुधीवाशब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे बहुधीवा इति रमावद्रूपम्। ङीब्रत्वयोः डापश्चाभावे सौ बहुधीवेत्येव रूपम्। ङीब्रत्वयोः बहुधीवरीति। औजसादिषु तु बहुधीवर्यौ-बहुधीवे-बहुधीवानौ इत्यादि रूपत्रयमिति भावः।

पादो। कृतसमासान्त इति। अन्तलोपात्मके समासान्ते कृते परिशिष्टः पाद्शब्दः इति गृह्यत इत्यर्थः। **तदन्तादिति**। पाच्छब्दान्तादित्यर्थः। पाद इति पञ्चम्यन्तेन 'प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृतस्य विशेषणादिति भावः। **ङीब्वा स्यादिति**। 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **द्विपदीति**। द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहिः। सङ्ख्यासुपूर्वस्य इति पादशब्दान्तस्याकारस्य लोपः। ङीपि भत्वात् पादः पत्, द्विपदीति रूपम्। ङीबभावे तु **द्विपादिति। टाबृचि। पादन्तादिति**। प्रातिपदिकादिति शेषः। 'पादोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः अनुवृत्तेन पाच्छब्देन प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य विशेषणादिति भावः। 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीपोऽपवादोऽयम्। **द्विपदा ऋगिति**। द्वौ पादौ यस्या इति विग्रहः। **एकपदेति**। एकः पादो यस्या इति विग्रहः। उभयत्रापि टापि, पादः पत्॥ 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये तु पादशब्दसमानार्थकं पदशब्दमवष्टभ्य प्रत्याख्यातमेतत्। नच ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगव्यावृत्तये एतत्सूत्रमिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन तथाविधप्रयोगस्यापीष्टत्वादित्यलम्।

न षट्स्वस्रादिभ्य इति। इदमजन्ताधिकारे ऋकारान्तनिरूपणे व्याख्यातम्। **पञ्चेति**। इह्रान्तरङ्गत्वात् नान्तलक्षणङीपि प्राप्ते षट्त्वान्निषिद्धे 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुकि नलोप इति भावः। **चतस्र इति**। चतस्रभावे सति ऋदन्तलक्षणङीब् न, स्वस्रादित्वात्। ननु 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इति ङीबेव

(४५९) मनः ।४।१।११॥ मन्नन्तान्न ङीप् । सीमा—सीमानौ । (४६०) अनो बहुव्रीहेः ।४।१।१२॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ । (४६१) डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।४।१।१३॥ सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात् । सीमा, सीमे-सीमानौ । दामा, दामे--दामानौ । 'न पुंसि दाम' इत्यमरः । बहुयज्वा—बहुयज्वे-बहुयज्वानौ । (४६२) अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।४।१।२८॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप्स्यात् । पक्षे डाब्ङीन्निषेधौ । बहुराज्ञी-बहु-

---

प्रतिषिध्यताम्, किं टाबनुवृत्त्या । नान्तत्वात् टापः प्रसक्तेरभावेन तन्निषेधवैयर्थ्यादित्यत आह—**पञ्चेत्यत्रेति** । पञ्चेत्यत्र ' न षट्स्वस्रादिभ्यः ' इति न टाबित्यन्वयः । अदन्तलक्षणष्टाबिति शेषः । नान्तलक्षणङीपि प्रतिषिद्धे सति जश्शसोर्लुकि नलोपे कृते अदन्तत्वात् प्राप्तस्य टापः प्रतिषेधार्थमिह टाबनुवृत्तिरावश्यकीति यावत् । नच नलोपस्यासिद्धत्वात् टापः प्रसक्तिरेव नेति वाच्यम्, सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु टाब्विधेरनन्तर्भावेन तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावात् । ननु ' न षट्स्वस्रादिभ्यः ' इत्यत्र सत्यामपि टाबनुवृत्तौ कथमिह षट्संज्ञानिबन्धनस्तन्निषेधः, नलोपे कृते षट्संज्ञाविरहात् । नच टाब्निषेधे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, टाब्निषेधस्य सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु अनन्तर्भावादित्यत आह—**नलोपे कृतेऽपीत्यादि असिद्धत्वादित्यन्तम्** । टाब्निषेधविधिरयं षट्संज्ञामपि विधत्ते कार्यकालपक्षाश्रयणात् । ततश्च तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वेन षट्संज्ञाया निर्बाधतया षट्संज्ञानिबन्धनष्टाप्प्रतिषेधोऽत्र निर्बाध इति भावः । वस्तुतस्तु नलोपस्यासिद्धत्वेऽपि भूतपूर्वषट्संज्ञामाश्रित्य टाब्निषेध उपपद्यते । अत एव ' षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलम् ' इति ' नलोपः सुप्स्वर ' इति सूत्रभाष्ये उक्तमित्याहुः ।

मनः । ' न षट्स्वस्रादिभ्यः ' इत्यतः नेति ' ऋन्नेभ्यः ' इत्यतः ङीबिति चानुवर्तते । मन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । तदाह—**मन्नन्तान्न ङीबिति । सीमेति** । ' षिञ् बन्धने ' औणादिको मनिन् प्रकृतेर्दीर्घश्च । सीमन्शब्दात् ङीपि निषिद्धे राजवद्रूपम् । ङीपि सति तु अल्लोपे सीम्नीति स्यादिति भावः । ननु वक्ष्यमाणडापि सीमेति सौ रूपसिद्धेः किं ङीब्निषेधेनेत्यत आह—**सीमानाविति** । डापि तु सति सीमे इत्येव स्यादिति भावः । **अनो बहुव्रीहेः** । अन इति बहुव्रीहेरित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । नेति ङीबिति च पूर्ववदनुवर्तते । तदाह—**अन्नन्तादिति । बहुयज्वा, बहुयज्वानाविति** । बहवो यज्वानो यस्या इति विग्रहः । नान्तलक्षणङीपः प्रतिषेधे राजवद्रूपाणि । 'न संयोगात्' इति निषेधान्नायमुपधालोपी । अतोऽत्र 'अन उपधालोपिनः' इति विकल्पो न प्रवर्तितुमर्हति । **डाबुभाभ्याम्** । उभाभ्यामित्येतद्व्याचष्टे—**सूत्रद्वयोपात्ताभ्यामिति**। 'मन' इति 'अनो बहुव्रीहेः' इति च सूत्रद्वयोपात्तात् मन्नन्तादन्नन्त-

राजा। बहुराज्यौ-बहुराजे-बहुराजानौ। (४६३) प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ।७।३।४४॥ प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे, स

बहुव्रीहेश्च इत्यर्थः। नन्विहान्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थम्। नच तदभावे डाब्नित्यः स्यादिति वाच्यम्, डापो नित्यत्वे तेनैव ङीपो निवृत्तिसंभवेन ङीब्निषेधवैयर्थ्यात् एवंच ङीप्निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यादेव विकल्पसिद्धेः अन्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, स्पष्टार्थमिति केचित्। भाष्ये तु 'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागमाश्रित्य 'बहुव्रीहौ वा' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम्। **सीमेति**। सीमन्शब्दात् डापि टिलोपे सीमाशब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपः। डाबभावपक्षेऽपि 'मनः' इति ङीब्निषेधे सौ सीमेत्येव राजवद्रूपम्। तर्हि डाब्विधेः किं फलमित्यत आह—**सीमे सीमानाविति**। मन्नन्तविषये उदाहरणान्तरमाह—**दामेति**। दाधातोर्मणादिको मनिन्। 'हिरण्मयं दाम दक्षिणा' इत्यादौ दामशब्दस्य नपुंसकत्वदर्शनादाह—**न पुंसीति**। दामन्शब्दः पुंसि न, किंतु स्त्रीनपुंसकयोरित्यर्थः, 'निषिद्धलिङ्गं शेषार्थम्' इति परिभाषितत्वात्। अन्नन्तबहुव्रीहेरुदाहरति—**बहुयज्वेति**। बहवो यज्वानो यस्या इति विग्रहः। डापि टिलोपे बहुयज्वाशब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपः। ङीब्निषेधे सौ एतदेव राजवद्रूपम्। डापः फलमाह—**बहुयज्वे, बहुयज्वानाविति**। शसि बहुयज्वनः। अत्र अल्लोपस्तु न भवति, 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधात्। अत एव 'अनउपधालोपिनः' इत्यस्य नायं विषयः।

अथ बहवो राजानो यस्या इति बहुव्रीहौ बहुराजन्शब्दात् 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीब्निषेधे 'डाबुभाभ्याम्' इति डापि च नान्तत्वमाकारान्तत्वं च प्राप्तम्, ङीबन्तत्वमपीष्यते, तदर्थमिदमारभ्यते—**अन उपधा**। इदं सूत्रं नात्र प्रकरणे पठितम्। किंतु 'दामहायनान्ताच्च' इत्युत्तरं पठितं प्रसङ्गादत्रोपन्यस्तम्। 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इत्यतो बहुव्रीहेरित्यनुवर्तते, 'संख्याव्ययादेर्ङीप्' इत्यतो ङीबिति च। प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् अन इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः। तदाह—**अन्नन्तादित्यादिना। पक्षे डाब्ङीब्निषेधाविति**। कदाचित् ङीब्निषेधः कदाचित् डाप् चेत्यर्थः। अन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनमिदम्। अकृते त्वन्यतरस्यांग्रहणे बहुयज्वादिशब्दे अनुपधालोपिनि सावकाशस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीप्प्रतिषेधस्य 'डाबुभाभ्याम्' इति डापश्च बहुराजन्शब्दादावुपधालोपिनि अनवकाशेन ङीपा बाधः स्यात्। **बहुराज्ञीति**। ङीपि अल्लोपे सोर्हल्ङ्यादिलोप इति भावः। **बहुराजेति**। डापि ङीब्निषेधे च सौ रूपम्। **बहुराज्याविति**। ङीप्पक्षे औङि यण्। **बहुराजे इति**। डाप्पक्षे औङि रूपम्। **बहुराजानाविति**। ङीब्निषेधे औङि रूपम्।

प्रत्ययस्थात्। ककारादिति। क् इति वर्णादित्यर्थः। अकार उच्चा-

आप् सुपः परो न चेत्। सर्विका। कारिका। अतः। किम्। नौका। प्रत्ययस्थात् किम्। शक्नोतीति शका। असुपः किम्। बहुपरिव्राजका नगरी। कात् किम्।

रणार्थः। 'वर्णात्कारः' इत्युक्तेः। एवंच सूत्रे कादित्यत्र अकार उच्चारणार्थ इति सूचितम्। **स आबिति**। इत्त्वविधौ यः परनिमित्तत्वेनोपात्तः स आबित्यर्थः। **सुपः परो न चेदिति**। सूत्रे असुपः इति पञ्चम्यन्तम्, असमर्थसमासः। आपि सुपः परस्मिन् सति इत्त्वं न भवतीत्यर्थो विवक्षित इति भावः। **सर्विकेति**। सर्वशब्दाट्टापि सवर्णदीर्घे सर्वाशब्दः एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् सर्वनामकार्यम्। ततश्च 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति टेः प्रागकच्। तत्र ककारादकार उच्चारणार्थः। चकार इत्। अक् इति ककारान्तः प्रत्ययः टेः प्राग्भवति। सर्वकाशब्देऽस्मिन् ककारात्पूर्वस्य अत इत्त्वे सर्विकेति रूपम्। ननु ककारात्पूर्वस्य अकारस्य कथमित्त्वम्। ककारेण व्यवहिततया। आप्परकत्वाभावादिति चेत्, न—'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायेन तद्व्यवधानस्य अबाधकत्वात्। **कारिकेति**। कृञो ण्वुल्, अकादेशः, 'अचो ञ्णिति' इति ऋकारस्य वृद्धिः, रपरत्वं, कारकशब्दात् टाप्, सवर्णदीर्घः, कात्पूर्वस्य रेफादकारस्य इत्त्वम्। कादिति संघातग्रहणे तु एतिका इति न सिध्यति। एतच्छब्दे टेः प्रागकचि एतकद्शब्दात् जसि, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, अदन्तत्वाट्टापि, कात्पूर्वस्य इत्वे, एतिका इति रूपम्। अत्राकचि अकारस्य उच्चारणार्थतया प्रत्ययस्थकशब्दाभावात् इत्त्वं न स्यात्, ककारादुत्तरावर्णस्याकजनवयवत्वात्। नचाकचि अकारस्य नोच्चारणार्थत्वमिति शङ्क्यम्, एवं सति निरित्यव्यये अकचि नकिर् इति न स्यात्। अतः कादित्यनेन ककारादित्येव विवक्षितम्। यका सकेत्यत्र 'न यासयोः' इति इत्त्वनिषेधाल्लिङ्गाच्च। अन्यथा तत्र प्रत्ययस्थककाराभावेन इत्त्वस्याप्राप्तेः किं तन्निषेधेनेत्यलम्।

नौकेति। नौशब्दात् स्वार्थिकः कः, टाप्। अत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत्त्वनिवृत्त्यर्थमत इति वचनम्। **शकेति**। 'शक्लृ शक्तौ' पचाद्यच्, टाप्। अत्र ककारस्य धात्ववयवस्य प्रत्ययस्थत्वाभावान्न ततः पूर्वस्य इत्त्वम्। **बहुपरिव्राजकेति**। परिपूर्वाद्व्रजेः ण्वुल्। बहवः परिव्राजकाः यस्यामिति बहुव्रीहिः। सुपो लुकि बहुपरिव्राजकशब्दात् टाप्। अत्राकारस्य कात्पूर्वस्य इत्त्वं न, प्रत्ययलक्षणेन आपः सुबपेक्षया परत्वात्। 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, तस्य लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य एव प्रवृत्तेः। इत्त्वं तु टाप्यनाङ्गकार्यमिति नात्र तन्निषेधः। यदि तु 'असुपः' इति पर्युदास आश्रीयेत, तर्हि बहुपरिव्राजक इति समुदायस्य सुब्भिन्नत्वादापः ततः परत्वादित्त्वं दुर्वारं स्यादिति भावः। **पूर्वस्य किमिति**। एकादेशे कृते परस्य ह्रस्वस्याभावात् पूर्वस्येत्यर्थसिद्धमिति प्रश्नः। **कटुकेति**। कटुशब्दात स्वार्थे कः, टाप्, सवर्णदीर्घः। पूर्वस्येत्यनुक्तौ अत्र सवर्णदीर्घात् पूर्वं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादपवादत्वाच्च द्वितीयककारादुत्तरस्य अका-

नन्दना। पूर्वस्य किम्। परस्य मा भूत्। कटुका। अत इति तपरः किम्। राका। आपि किम्। कारकः। 'मामकनरकयोरुपसंख्यानम्' (वा ४५२४)। मामिका। नरान्कायतीति नरिका। 'त्यक्त्यपोश्च' (वा ४५२५)। दाक्षिणात्यिका। इहत्यिका। (४६४) न यासयोः। ७।३।४५॥ यत्तदोरित्येव स्यात्। यका। सका। यकाम्। तकाम्। 'त्यकनश्च निषेधः' (वा ४५२६) उपत्यका। अधित्यका। 'आशिषि

रस्य आपि परे इत्वं स्यादिति भावः। **अत इति तपरः किम्। राका इति।** 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' इति राधातोः औणादिकः कप्रत्ययः। 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न, ककारस्य च नेत्वम्। टाप्, स्त्रीत्वं लोकात्। 'कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे।' इत्यमरः। अत्र ककारात् पूर्वस्य दीर्घाकारत्वान्नेत्वमिति भावः।

मामकेति। मामकनरकशब्दयोः कात्पूर्वस्य इत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। **मामिकेति**। ममेयमिति विग्रहे 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च' इत्यणि, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशे, आदिवृद्धिः, टाप्, 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्तु न, 'केवलमामक' इत्यादिना संज्ञाच्छन्दसोरेव मामकशब्दात् ङीब्नियमात्। ततश्चात्र ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् 'प्रत्ययस्थात्' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम्। **नरानिति**। कैशब्दे 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इति आलोपः, उपपदसमासः, सुपो लुक्, टाप्। अत्रापि ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् 'प्रत्ययस्थात्' इत्यप्राप्तौ वचनम्। **त्यक्त्यपोश्चेति**। त्यगन्ते त्यबन्ते च प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याकारस्य इत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। 'उदीचामातः स्थाने' इति विकल्पस्यापवादः। **दाक्षिणात्यिकेति**। दक्षिणस्यां दिशि अदूरे इति विग्रहे 'दक्षिणादाच्' इत्याच्, 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम्। दक्षिणाशब्दात् भवाद्यर्थे 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति त्यक्, 'किति च' इत्यादिवृद्धिः, दाक्षिणात्यशब्दात् टाप्। ततः स्वार्थिकः कः, 'केऽणः' इति टापो ह्रस्वः, पुनष्टाप्, इत्वमिति भावः। 'दक्षिणस्यां दिशि भवेति विग्रहे दक्षिणाशब्दात् टाबन्तादेव त्यकन्' इति मतं तु प्रौढमनोरमायां दूषितम्। **इहत्यिकेति**। 'अव्ययात्त्यप्' इति त्यप्, टाप्, स्वार्थिकः कः 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनः टाप्।

न यासयोः। नात्र कृतटापोः प्रथमान्तयोर्निर्देशः। यत्तदोरित्येव विवक्षितमिति भाष्ये स्पष्टम्। 'प्रत्ययस्थात्' इत्यतः अत इति इदिति चानुवर्तते। तदाह—**यत्तदोरिति। यका। सका इति।** 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति यत्तच्छब्दयोष्टेः प्रागकचि सौ त्यदाद्यत्वं, पररूपं, टाप, हल्ङ्यादिना सुलोपः। तच्छब्दे 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य सकारः। उभयत्रापि 'प्रत्ययस्थात्' इति प्राप्तमित्वमत्र सूत्रे निषिध्यते। अथ 'न यासयोः' इत्यस्य प्रथमान्तानुकरणत्वे किं बाधक-

वुनश्च न' (वा ४५२८)। जीवका। भवका। 'उत्तरपदलोपे न' (वा ४५२९)। देवदत्तिका-देवका। 'क्षिपकादीनां च न' (वा ४५३०)। क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। 'तारका ज्योतिषि' (वा ४५३१) अन्यत्र तारिका। 'वर्णका

मित्यत आह—**यकाम्**। **तकामिति**। त्यकनश्च निषेध इति। त्यकन्प्रत्ययान्तस्यापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। **उपत्यका अधित्यकेति**। 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इति त्यकन्, टाप्, सोर्हल्ङ्यादिलोपः। 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः। ननु त्यकन्विधौ अकारस्य उच्चारणसामर्थ्यादेव इत्वं न भवति। अन्यथा ित्यकनमेव विदध्यात्, अतः किं तन्निषेधेनेति चेत्, मैवम्—पश्चोपत्यको ग्राम इत्यत्र अकारश्रवणार्थत्वादित्यलम्। **आशिषीति**। आशिषि यो वुन् तस्य योऽयमकादेशः तदकारस्य 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्त्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। **जीवका**। **भवकेति**। जीवतात् भवतादित्यर्थः जीवधातोः भूधातोश्च 'आशिषि च' इति वुन्, 'युवोरनाकौ' इति तस्य अकादेशः, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति भूधातोरूकारस्य गुणः अवादेशश्च। **उत्तरपदेति**। उत्तरपदलोपेऽपि इत्त्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। **देवकेति**। देवदत्तशब्दात् स्वार्थे कः। ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति दत्तशब्दलोपः। देवकशब्दात् टाप्। देवदत्तिकेति तु दत्तपदस्य लोपाभिव्यक्त्येय उपन्यस्तम्। **क्षिपकादीनां चेति**। क्षिपकादिशब्दानामित्त्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। क्षिपकादिगणं पठति—**क्षिपकेति**। क्षिप प्रेरणे। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क' । कित्वान्न लघूपधगुणः, क्षिपाशब्दात् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्। **ध्रुवकेति**। 'ध्रुव स्थैर्ये' कुटादिः, क्षिपकेतिवद्रूपम्। यद्वा 'ध्रु स्थैर्ये' पचाद्यच्, 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति ङित्वान्न गुणः, उवङ्, ध्रुवशब्दात् टाप् ततः स्वार्थिकः कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः पुनष्टाप्। **कन्यकेति**। कन्याशब्दात् कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्। **चटकेति**। 'चट भेदने। पचाद्यच्, टाप् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्। क्षिपकादिराकृतिगणः। तेन अलका इष्टका इत्यादि।

तारका ज्योतिषीति। वार्तिकमिदम्। ज्योतिषि वाच्ये तारकेति भवति, इत्वं न भवतीति यावत्। 'तॄ प्लवनसंतरणयोः' ण्वुल्, अकादेशः ऋकारस्य वृद्धिः रपरत्वं, टाप्। ज्योतिरित्यनेन नक्षत्रम् अक्ष्णः कनीनिका च विवक्ष्यते। 'नक्षत्रमृक्षं भं तारं तारकापि' इति 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इति चामरः। **अन्यत्रेति** ज्योतिषोऽन्यत्र वाच्ये तारिकेत्येव भवतीत्यर्थः। **वर्णका तान्तव इति**। इदमपि वार्तिकम्। तान्तवे गम्ये वर्णकेति भवति, इत्वं नेत्यर्थः। तन्तूनां विकारस्तान्तवम्। 'ओरञ्'। वर्णकेति प्रावरणविशेषः। 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवच-

तान्तवे' (वा ४५३२)। अन्यत्र वर्णिका । 'वर्तका शकुनौ प्राचाम्' (वा ४५३३)। उदीचां तु वर्तिका। 'अष्टका पितृदेवत्ये' (वा ४५३४)। अष्टिकान्या। 'सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्' (वा ४५३५)। इह वा अ इति छेदः। कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्दे ङीनः इवर्णस्य पक्षेऽकारः। अन्य०

नेषु' चुरादिः। ण्यन्तात् ण्वुल्, अकादेशः, णिलोपः, टाप्। **अन्यत्रेति**। तान्तवादन्यत्र वर्णकेति इत्वमित्यर्थः। वर्णिका स्तोत्रीत्यर्थः। वर्णिकेति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा वा। **वर्तका शकुनौ प्राचामिति**। इदमपि वार्तिकम्। शकुनिः पक्षी, तत्र गम्ये प्राचां मते वर्तकेति भवति, इत्वं न भवतीत्यर्थः। प्राचांग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**उदीचां त्विति**। उदीचां मते तु शकुनौ गम्ये वार्तिकेति इत्वं भवतीत्यर्थः। वर्तयतेर्ण्वुल्, अकादेशः, णिलोपः, स्वार्थे कः, टाप्। 'कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः।' शकुनेरन्यत्र तु नित्यमेवेत्वम्। **अष्टका पितृदेवत्ये इति**। इदमपि वार्तिकम्। पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं पितृदेवत्यम्। 'देवतान्तात् तादर्थ्ये यत्' इति यत्। पित्रर्थे कर्मणि वाच्ये अष्टकेति भवति 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वं नेत्यर्थः। अश्नन्ति पित्रर्थे ब्राह्मणाः यस्यामिति विग्रहे 'अश भोजने' इत्यस्मात् 'इष्यशिभ्यां तकन्' इति तकन् प्रत्ययः, 'व्रश्च' आदिना शस्य षः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः, अष्टकशब्दात् टाप्। **अष्टिकान्येति**। अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्या अष्टिका पाणिनीयाष्टाध्यायी, 'संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्' इति सूत्रेण अष्टौ इति सुबन्तात् कन् प्रत्ययः, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्। ततस्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति जसो लुकि निमित्तापायात् अष्टन आत्वनिवृत्तौ, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नकारलोपे, अष्टकशब्दात् टापि प्रत्ययस्थात् इति इत्वं भवत्येव। नचान्तर्वर्तिसुपः परत्वं टापः शङ्क्यम्, ककारेण व्यवधानात्। असुपः इत्यस्य बहुपरिव्राजका नगरी इत्यत्र अव्यवहिते सुपः परे टापि चरितार्थत्वात्। अतएव 'क्षिपकादीनां न' इति निषेधोऽर्थवान्। अन्यथा क्षिपाशब्दात् सुबन्तात् स्वार्थिके कप्रत्यये सुपो लुकि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य टापः सुबपेक्षया परत्वादसुपः इति निषेधसिद्धेः किं तेनेत्यलम्।

'वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इति वार्तिकमर्थतः पठति—**सूतकेति**। अत्र पुत्रिकाशब्दः इकारमध्यः नत्वकारमध्यः, स्त्रियां पुत्रशब्दस्य शार्ङ्गरवादित्वेन ङीनन्तत्वादिति कैयटः। अत्रेत्वविकल्पभ्रमं वारयति—**इह वा अ इति**। सवर्णदीर्घे सति वा इति निर्देश इति भावः। अत्र अ इति लुप्तप्रथमाकं, कात्पूर्वस्ये-

---

१ आम्रफलादेरन्तर्गताऽङ्कुरोत्पादकबीजोपष्टम्भभूता 'गुठली' इति भाषाप्रसिद्धाऽष्टिकापदार्थः।

त्रेत्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः। सूतिका–सूतका इत्यादि। (४६५) **उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः।७।३।४६॥** यकपूर्वकस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे। 'केऽणः' (सू ८३४) इति ह्रस्व। आर्यका–आर्यिका। चटकका—चटकिका। आतः किम्। साङ्काश्ये भवा साङ्काश्यिका। यक इति किम्। अश्विका। स्त्रीप्रत्यय इति किम्। शुभं याती-

---

त्यनुवर्तते, अत इति निवृत्तम्, पुत्रिकाशब्दे अतोऽभावात्। तदाह—**कात्पूर्वस्येति**। नन्वत्र इत्वविकल्प एव कुतो न विधीयत इत्यत आह—**तेनेति**। अत्वविधानेनेत्यर्थः पुत्रशब्दात् शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनि स्वार्थिके कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे, टापि, पुत्रिकाशब्दः। अत्र इकारस्य इत्वविकल्पविधौ पुत्रिका पुत्रीकेति इन्मध्यः ईन्मध्यश्च स्यात्। अत्वविधौ तु पुत्रका पुत्रिकेति अकारमध्यः इकारमध्यश्च भवतीति भावः। ननु सूतकाशब्दे वृन्दारकाशब्दे च कात्पूर्वस्याकारस्य अकारविधिः किमर्थमित्यत आह—**अन्यत्रेति**। सूतकाशब्दे वृन्दारकाशब्दे च प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्वे प्राप्ते तद्विकल्पार्थमित्यर्थः। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः। 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः,टाप्, स्वार्थिकः कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्। अत्राकारस्य अत्वाभावपक्षे 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वम्। बृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे 'शृङ्गबृन्दाभ्यामारकन्' इति आरकन्प्रत्ययः। अमरेण तावत् देवतावाची बृन्दारकशब्दः 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यादिना पुंलिङ्गेष्वनुक्रान्तः। रूपिवाची मुख्यवाची च त्रिलिङ्गः। 'त्रिषूत्तरे' इत्युपक्रम्य 'बृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इत्यमरः। स्त्रियां टाप्। अत्राप्यकारस्य अत्वाभावपक्षे इत्वम्।

उदीचामातः। 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रमनुवर्तते। यश्च कश्च यकौ तौ पूर्वौ यस्या इति विग्रहः। यकेति वर्णग्रहणम्, अकारावुच्चारणार्थौ। यकपूर्वाया इत्येतत् आत इत्यस्य विशेषणम्। तेन अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। तेन आकारस्य स्त्रीवाचकत्वं लभ्यते। तदाह—**यकपूर्वस्येत्यादिना**। 'उदीचांग्रहणं विकल्पार्थमेव। नतु देशतो व्यवस्थार्थम्' इति 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नच 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्येव सिद्धेरिह स्थानेग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। तत्र च इदमेव स्थानेग्रहणं ज्ञापकम्। अत एव 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इत्यत्र यस्यादिः वृद्धिरित्यनुवादे इक्परिभाषा न प्रवर्तते। तत्प्रवृत्तौ तु शालाशब्दस्य वृद्धसंज्ञा न स्यात्, शकारादाकारस्य इक्स्थानिकत्वाभावात्। ततश्च शालीय इति 'वृद्धाच्छः' इति छः न स्यात्, औपगवीयः इत्यादावेव स्यादित्यलम्। **केऽण इति ह्रस्व इति**। आर्याशब्दात् स्वार्थिके कप्रत्यये यकाराकारस्य 'केऽणः' इति ह्रस्व इत्यर्थः। पुनष्टापि आर्यकाशब्दः। तत्र यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वादित्वविकल्पः।

ति शुभंयाः । अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका । 'धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्' (वा ४५३६) । सुनयिका । सुपाकिका । (४६६) भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि । ७ । ३ । ४७ ॥ स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् ।

'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यस्य इत्वस्यापवादः । तदाह—आर्यका-आर्यिकेति । यकारपूर्वस्य उदाहरणमिदम् । अथ ककारपूर्वस्य उदाहरति । चटकका-चटकिकेति । चटकाशब्दात् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, इत्त्वविकल्प इति भावः । साङ्काश्यिकेति । सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यम् । 'वुञ्छण्कठच्' इत्यादिना सङ्काशादिभ्यो ण्यः, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । साङ्काश्यशब्दात् भवार्थे 'धन्वयोपधाद्वुञ्' अकादेशः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वम् । इह यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावादित्वविकल्पो न भवतीति भावः । ननु स्त्रीबोधकस्य अत इद्वा स्यादित्येवास्तु, आत इति मास्तु । साङ्काश्यकाशब्दे यकारादकारस्य वुञादेशावयवत्वेन स्त्रीबोधकत्वाभावादिति चेत्, तर्ह्यात इति स्पष्टार्थमित्याहुः ।

अश्विकेति । अश्वाशब्दात् कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, अश्वकाशब्दः । अत्र अकारस्य आकारस्थानिकत्वेऽपि यकपूर्वकत्वाभावादित्त्वविकल्पो न, किंतु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वमिति भावः । स्त्रीप्रत्यय इतिकिमिति । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशलब्धं स्त्रीप्रत्ययस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । शुभंयिकेति । शुभमिति मान्तमव्ययम् । तस्मिन्नुपपदे 'या प्रापणे' इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच् शुभंयाशब्दात् स्वार्थे कः 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप्, शुभंयकाशब्दः । अत्र यकारादकारस्य धात्ववयवस्य स्त्रीवाचकत्वाभावादित्वविकल्पो न, किन्तु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमेवेत्वमिति भावः । 'यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थतः संगृह्णाति—धात्वन्तयकोस्तु नित्यमिति । यश्च कश्चेति विग्रहः । धात्वन्तयकारककारयोरुपरि विद्यमानस्य अकारस्य नित्यमित्वम्, न तु विकल्प इत्यर्थः । सुनयिकेति । णीञ्धातोः पचाद्यच् । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे अयादेशे नयशब्दः । सु शोभनः नयः यस्याः सा सुनया, ततः स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः पुनष्टाप्, सुनयकाशब्दः । अत्र यकारस्य धात्वन्तत्वात् ततः परस्याकारस्य नेत्वविकल्पः, किंतु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्वमिति भावः ।

भस्त्रैषा । यकपूर्वत्वाभावात् 'उदीचाम्' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । स्वेत्यन्तमिति । भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, द्वा, स्वा एषां षण्णां द्वन्द्वः । ततः षष्ठ्या आर्षो लुक् । भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानामिति विवक्षितमिति भावः । एषामिति । भस्त्रादीनामित्यर्थः । अत इद्वेति । पूर्वसूत्रादुदीचांग्रहणस्य 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रात् इदित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । नन्वाङ्गत्वात्तदन्तविधौ भस्त्रादिशब्दान्ताना-

तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम्। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्। अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम्। एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वम्। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'असुपः' इति प्रतिषेधात्। अनेषका। परमैषका। अद्वके। परमद्वके।

मिति लभ्यते व्यपदेशिवत्त्वेन केवलानामपि लभ्यते। एवं च नञ्पूर्वाणां तद्भिन्नपूर्वाणां केवलानां च सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति व्यर्थमित्यत आह—**तदन्तविधिनैवेति**। ननु तदन्तविधिना भस्त्रादिशब्दानां नञ्पूर्वाणां च प्राप्तौ, नञ्पूर्वाणामेवेति नियमार्थं नञ्पूर्वग्रहणम्। तथा सति केवलानां भस्त्रादिशब्दानां ग्रहणव्यावृत्तिः स्यादित्यपिशब्द इति व्याख्यातुमुचितमिति चेत्, न—एवं सति निर्भस्त्रिकेत्याद्यसिद्धेः। तस्मात् नञ्पूर्वाणामिति स्पष्टार्थमेवेति भाष्ये स्पष्टम्। ननु भस्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव इत्वविकल्पसिद्धेरिह भस्त्राग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थमिति**। निर्भस्त्रिका इत्युपसर्जनत्वे त्रिलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वेन तत्र 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्यस्य अप्रवृत्तेरिति भावः। **अन्यस्य त्विति**। उपसर्जनादन्यस्य भस्त्राशब्दस्य तु भस्त्रिका परमभस्त्रिकेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गतया 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव पाक्षिकमित्त्वं सिद्धम्। अतः 'भस्त्रैषा' इत्यत्र भस्त्राग्रहणं तदर्थं न भवतीत्यर्थः।

ननु अनेषका, परमैषका, अद्वके, परमद्वके इत्यत्रापि पाक्षिकमेतदित्त्वं स्यादित्यत आह—**एषा द्वेति**। एषा द्वा एतयोस्तु पूर्वपदसहितयोरिदं पाक्षिकमित्त्वं नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**अन्तर्वर्तिनीमिति**। 'इदाप्यसुपः' इत्यनुवर्तते। इह तु टाप् सुपः पर इति भावः। ननु टाबत्र सुपः परो न भवति। तथाहि—एतच्छब्दस्य टेः प्राक् 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकचि, एतकद्शब्दात् सौ 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य सत्वे, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, स्त्रियामादन्तत्वात् टापि, सवर्णदीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, एषकेति रूपम्। ततः न एषकेति विग्रहे नञ्तत्पुरुषे कृते, 'नलोपो नञः' इति नञो नकारस्य लोपे, 'तस्मान्नुडचि' इति नुटि, अनेषकेति रूपम्। तथा परमा एषकेति कर्मधारये, परमैषकेति रूपम्। अत्र सौ परे प्रवृत्तत्यदाद्यत्वसिद्धमदन्तत्वमाश्रित्य प्रवृत्तष्टाप् कथं सुपः परः स्यात्। नच नञ्तत्पुरुषे सोः सामासिके लुकि सति, सत्वत्यदाद्यत्वटाब्निवृत्तौ, समासात् पुनः सौ, सत्वत्यदाद्यत्वटाप्सु कृतेषु, हल्ङ्यादिलोपे, अनेषकेत्यत्र समासात् प्राक् प्रवृत्तात् सुपः पर एव टाबिति वाच्यम् सामासिकलुगपेक्षया हल्ङ्यादिलोपस्यैवान्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तेः। ततश्च लुप्तेऽपि सौ प्रत्ययलक्षणसत्वेन निमित्तानपायात् पूर्वप्रवृत्तसत्वत्यदाद्यत्वटापां निवृत्तिर्नास्ति। स च टाप् न सुपः पर इति चेत्, अत्र ब्रूमः—'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुग्विषये अन्तरङ्गोऽपि हल्ङ्यादिलोपो न प्रवर्तते। अतः राजकुमारीत्यादौ श्रूयमाणे एव सुपि समासः प्रवर्तते। एवंच

स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम्। इह हि 'आतः स्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो

गोमान् प्रियो यस्य सः गोमत्प्रियः इत्यत्र गोमच्छब्दात् सोर्लुका लुप्तत्वात् 'उगिद्चाम्' इति नुमुपधादीर्घादिकं न इति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये स्थितम्। 'कृत्तद्धित' इति सूत्रे प्रौढमनोरमायां परिष्कृतमेतत्। एवंच नञ् सु एतकद् सु इति स्थिते, नञ्तत्पुरुषे कृते, 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिकलुकि, अनेतकद्शब्दात् समासात्पुनः सौ, सत्वे, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, टापि, सवर्णदीर्घे, सोर्हल्ङ्यादिलोपे, अनेषकेति भवति। अत्र सवर्णदीर्घप्रवृत्तेः प्राक्समासात्पूर्वोत्पन्नसुपः पर एव टाप् भवतीत्यास्तां तावत्। अद्वके इति। न सु द्वकि औ इति स्थिते, नञ्तत्पुरुषे 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव समासे औङो लुकि कृते, अद्वकिशब्दात् समासात्पुनरौङि, त्यदाद्यत्वे पररूपे, टापि, औङश्शीभावे, आद्गुणे, अद्वके इति भवति। अत्रापि समासात्पूर्वोत्पन्नादौङः सुपः पर एव टाबिति भावः। एवं परमद्वके इत्यत्रापि।

स्यादेतत्—आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः। तत्र ज्ञातावात्मनि च पुंलिङ्ग एव, आत्मीये तु विशेष्यनिघ्न स्त्रीलिङ्गः। धने तु पुंनपुंसकलिङ्गः,'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने।' इति कोशात्। यदा तु स्त्रीव्यक्तिविशेषस्य स्वशब्दः संज्ञा तदापि स्त्रीलिङ्गः। तत्र 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' इत्युक्तेः ज्ञातिधनवाचित्वे सर्वनामत्वं नास्ति। आत्मात्मीयवाचिन एव सर्वनामता, साप्यनुपसर्जनस्यैव भवति, 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इत्युक्तेरिति स्थितिः। तत्रात्मीयायां वाच्यायां सर्वनामत्वात् अकचि, टापि, 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्वे, स्विकेत्येवेष्यते। तत्तु न युज्यते। भस्त्रैषा' इत्यादिना इत्त्वविकल्पस्य दुर्वारत्वात्। नचात्र अकजकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावान्नायमित्त्वविकल्प इति वाच्यम्, एषामत इद्वा स्यादिति विवरणवाक्ये आतः स्थाने इत्यनुवृत्तेरदर्शनादित्यत आह—**स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थमिति**। स्वशब्दस्य संज्ञाभूतस्य सर्वनामत्वाभावादकजभावे, स्त्रियां टापि, सौ कृते, स्वार्थिककप्रत्यये, उक्तरीत्या 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया हल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा प्रातिपदिकावयवत्वात् सोर्लुकि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, कप्रत्ययान्तात् पुनष्टापि, स्वकाशब्दः। निर्गता स्वस्या इति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासे सुब्लुकि, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे, टापि, सुपि, स्वार्थिके कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, पुनष्टापि, निस्स्वकाशब्दः। एतद्द्वयमेव 'भस्त्रैषा' इति स्वशब्दस्य उदाहरणम्। आत्मीयायां तु स्वशब्दो न संज्ञाभूतः, नाप्युपसर्जनीभूत इति नोदाहरणमित्यर्थः। कुत इत्यत आह—**इह हीति**। इह 'भस्त्रैषा' इति सूत्रे 'उदीचाम्' इति

विशेषणम् । न तु द्वैषयोरसम्भवात् । नाप्यन्येषाम्, अव्यभिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु

पूर्वसूत्रात् आतः स्थाने इत्यनुवृत्तम्, तच्च स्वशब्दस्यैव अतो विशेषणम् । एवं च स्वशब्दस्य आत्स्थानिकस्य अत इद्वा स्यादिति लभ्यते । एतद्विशेषविवक्षयैव एषामत इद्वा स्यादिति विवरणवाक्ये आतः स्थाने इत्यस्यानुवृत्तिर्न प्रदर्शितेति भावः । **नतु द्वैषयोरिति** । द्वा एषा इत्येतयोस्तु विषये आतः स्थान इति न संबध्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**असंभवादिति** । एषा द्वेति सर्वाद्यन्तर्गणत्यदादित्वप्रयुक्तसत्वात्वनिर्देशेन सर्वनामत्वावश्यकत्वादकच् । तदकारस्य आत्स्थानिकत्वस्याप्रसक्तेरित्यर्थः । **नाप्यन्येषामिति** । भस्त्राजाज्ञाशब्दानामपि आतः स्थान इति विशेषणं नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**अव्यभिचारादिति** । भस्त्राजाज्ञाशब्दानां सर्वनामत्वाभावेनाकजनर्हतया कप्रत्ययान्ततया तेषु 'केऽणः' इति ह्रस्वसंपन्नस्य अतः आत्स्थानिकत्वनियमेन तद्विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः ।

नन्वु आतः स्थाने इत्यनुवृत्तम् स्वशब्दस्य अतो विशेषणमस्तु, तावता आत्मीयायां स्विका इत्यत्र इत्वविकल्पशङ्कायाः किमायातमित्यत आह—**स्वशब्दस्त्विति** । अनुपसर्जनात्मीयवाची स्वशब्दस्तु सर्वनामत्वादकजर्हः । अतस्तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावान्न प्रकृतसूत्रेणेत्वविकल्पशङ्का, किं तु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमेव इत्वमित्यर्थः । ननु स्वशब्दस्य आत्मात्मीयज्ञातिधनवाचिनः आत्मीयायामुदाहरणत्वाभावेऽपि आत्मज्ञातिधनवाचिनस्तस्य उदाहरणत्वसंभवात् स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थमित्यनुपपन्नमित्यत आह—**अर्थान्तरे तु न स्त्री इति** । आत्मज्ञातिधनेषु स्वशब्दो न स्त्रीलिङ्गः । उदाहृतकोशरीत्या आत्मज्ञातिवाचिनः स्वशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वात् धनवाचिनस्तस्य पुंनपुंसकलिङ्गत्वाच्चेत्यर्थः । तथा च टापि परे इत्यस्याभावान्नोदाहरणत्वप्रसक्तिः । 'प्रत्ययस्थात्' इत्यतः आपीत्यनुवृत्तेरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । आत्मनि वाच्ये स्वशब्दस्य सर्वनामत्वेन अकजर्हतया तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु संज्ञोपसर्जनीभूतस्यापि स्वशब्दस्य कथमुदाहरणत्वम् ? तस्याप्यकचि तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावादित्यत आह—**संज्ञोपसर्जनीभूतस्त्विति** । संज्ञोपसर्जनीभूतस्य स्वशब्दस्य असर्वनामतया अकजनर्हत्वेन स्वशब्दात् सुबन्तात् स्वार्थिके कप्रत्यये, सुब्लुकि पुनष्टापि, 'केऽणः' इति ह्रस्वापन्नस्य अतः आत्स्थानिकतया भवत्युदाहरणत्वमित्यर्थः । नचान्तर्वर्तिसुपः परष्टाबिति शङ्क्यम्, केन व्यवधानादिति भावः । तदेवम् 'भस्त्रैषा' इत्यत्र आतः स्थाने इत्यनुवृत्तस्य स्वशब्देऽन्वयलाभात् स्वशब्दावयवस्य आत्स्थानिकस्य अत इद्वा स्यादिति लब्धम्, तस्य प्रयोजनमाह—**एवं चेति** । उक्तरीत्या स्वशब्दे आत्स्थानिकस्यैवातः इत्वविकल्पलाभात् आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वादकचि तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावादित्वविकल्पाप्रवृत्तौ

कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम्। एवं चात्मीयायां स्विका। परमस्विकेति नित्यमेवेत्त्वम्, निर्भस्त्रका-निर्भस्त्रिका। एषका-एषिका। कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः, एतिके-एतिकाः। अजका-अजिका। ज्ञका-ज्ञिका। द्वके-द्विके। निःस्वका निःस्विका। (४६७) अभाषितपुंस्काच्च। ७।३।४८॥ एतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने अत इद्वा स्यात्। गङ्गका-गङ्गिका। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य

'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमेवेत्त्वमित्यर्थः।

तदेवं प्रत्युदाहरणान्युक्त्वा उदाहरणान्याह—**निर्भस्त्रकेत्यादि**। भस्त्राया निष्क्रान्तेति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासे, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे, पुनष्टापि, समासात् सौ, कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, निर्भस्त्रकशब्दात् पुनष्टापि, सवर्णदीर्घे, निर्भस्त्रकाशब्दः। तत्र 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वे प्राप्ते अनेन इत्त्वविकल्पे निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रकेति रूपद्वयम्। केन व्यवधानान्न सुपः परष्टाबिति भावः। **एषका एषिकेति**। अकचि एतकद्शब्दात् सुः। 'तदोः सः सौ' इति सत्वम्, षत्वम्, त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वं बाधित्वा इत्त्वविकल्प इति भावः। ननु अकचि एतकद्शब्दात् स्त्रियामौजसादिषु एतिके एतिकाः इत्यादौ नित्यमित्त्वमिष्यते। तद्बाधित्वा अनेन इत्त्वविकल्पः स्यादित्यत आह—**कृतषत्वेति**। 'भस्त्रैतज्ज्ञास्वा' इति वक्तव्ये एषेति कृतषत्वनिर्देशात् औजसादिषु षत्वाभावान्नेत्त्वविकल्प इत्यर्थः। **अजका अजिकेति**। अजाशब्दात् कः, ह्रस्वः, पुनष्टाप्, सवर्णदीर्घः इत्त्वविकल्पः। **ज्ञका ज्ञिकेति**। ज्ञाधातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कः, 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः। स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्, सवर्णदीर्घः। ज्ञाशब्दात् सुबन्तात् कः, सुब्लुक्, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, सवर्णदीर्घः, इत्त्वविकल्प इति भावः। **द्वके द्विके इति**। अकचि द्वकिशब्दात् स्त्रियामौङि, त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, टाप्, इत्त्वविकल्पः, औङश्शी, आद्गुणः। **निःस्वका निःस्विकेति**। स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहः। 'निरादयः' इति समासः। उपसर्जनह्रस्वः, टाप्, सुपि कः, सुब्लुक्, कप्रत्ययान्तात् पुनष्टापि सवर्णदीर्घः, इत्त्वविकल्प इति भावः।

अभाषितपुंस्काच्च। 'उदीचामातः स्थाने' इत्यनुवर्तते, अत इदिति च। अभाषितः पुमान् येनेति विग्रहः। विहितस्येत्यध्याहार्यम्। तदाह—**एतस्मादिति**। अभाषितपुंस्कादित्यर्थः। अयकपूर्वार्थं वचनम्। **गङ्गका गङ्गिकेति**। गङ्गाशब्दात् कः। 'केऽणः' इति ह्रस्वः, इत्त्वविकल्पः। विहितविशेषणस्य फलमाह—**बहुव्रीहेरिति**। अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहौ कृते, विद्यमानपदलोपे नञो नलोपे 'शेषाद्विभाषा' इति कबभावपक्षे, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे अखट्वशब्दात् टापि,

नित्यम्। अज्ञाता अखट्वा अखट्विका। शैषिके कपि तु विकल्प एव। (४६८) **आदाचार्याणाम्**। ७।३।४९॥ पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात्। गङ्गका। उक्त-पुंस्कात्तु शुभ्रिका। (४६९) **अनुपसर्जनात्**। ४।१।१४॥ अधिकारोऽयम् 'यूनस्तिः' (सू ५३१) इत्यभिव्याप्य। अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति।

सुपि, अज्ञातादौ के, सुब्लुकि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, पुनष्टापि अभाषितपुंस्काद्विहितस्य आतः स्थाने अतः अभावान्नित्वविकल्पः। किंतु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्वमित्यर्थः। अभाषितपुंस्कात् परस्येति व्याख्याने तु तादृशखट्वशब्दात् परस्य आतः स्थाने अतः सत्त्वादित्वविकल्पः स्यादिति भावः। **शैषिके कपि त्विति**। न सु खट्वा सु इत्यवस्थायां कपि सुब्लुक्। प्रत्ययलक्षणेन आगद्वयस्य सुबन्तत्वात्। 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहिसमासः। समासान्त इत्यन्वर्थसंज्ञाबलात् कबन्तस्यैव समासत्वम्। ततश्च अखट्वाकशब्दे अखट्वा इत्यंशस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति। नापि 'केऽणः' इति ह्रस्वः, 'न कपि' इति निषेधात्। किंतु 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वविकल्पः। तत्र खट्वाशब्दात् विहितस्य कपः प्राग्वर्तिनः टापः अभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकह्रस्वाकारस्य अयम् इत्वविकल्पो भवत्येवेत्यर्थः। 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वाभावपक्षे तु अखट्वाकेत्येव बोध्यम्। **आदाचार्याणाम्। पूर्वसूत्रविषय इति**। अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने अत इत्यर्थः। **शुभ्रिकेति**। शुभ्रशब्दो विशेष्यनिघ्नः अनियतलिङ्गः। ततः स्त्रियां टापि शुभ्राशब्दात् कः। 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्। अत्र कात्पूर्ववर्तिनष्टापः अभाषितपुंस्काद्विहितत्वाभावात् तत्स्थानिकस्यातो नेत्वविकल्पः। किं तु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्वमित्यर्थः।

अनुपसर्जनादित्यधिकारस्य उत्तरावधिमाह--**यूनस्तिरित्यभिव्याप्येति**। 'यूनस्तिः' इत्यत्राप्ययमधिकारः; नतु ततः प्रागित्यर्थः। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'यूनस्तिः' इत्यत्र वक्ष्यते। ननु बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरा, नदमतिक्रान्ता अतिनदा, इत्यादिषु उपसर्जनेषु कुरुचरनदादिशब्देभ्यः 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना विधीयमानानां ङीबादिप्रत्ययानां प्रसक्तिरेव नास्ति, समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्। तस्मादनुपसर्जनाधिकारो व्यर्थ इत्यत आह--**अयमेवेति**। अनुपसर्जनादित्यधिकार एवायं स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। तत्फलं तु 'वनो र च' इत्यत्र वन्नन्तान्तलाभ इत्यादि ज्ञेयम्। ननु स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविध्यभावेऽपि नद इवाचरति नदा स्त्री इत्यादिषु आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तेषु ङीबादिनिवृत्तये अनुपसर्जनाधिकारस्यावश्यकत्वात् कथं तस्य स्त्रीप्रत्ययविधिषु तदन्तविधिज्ञापकतेति चेत्, न--अनुपसर्जनाधिकारस्य स्त्रीप्रत्ययविधिषु तदन्तविधिज्ञापनार्थ-

(४७०) टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्करपः। ४।१।१५॥
अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुरु-

त्वपरभाष्यप्रामाण्येन स्त्रियामाचारक्किबन्तप्रकृतिककर्तृक्किबन्तानामनभिधानान्न-
यनादित्यलम्।

टिड्ढाणञ्। टित्, ढ, अण्, अञ्, द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच्, तयप्, ठक्, ठञ्, कञ्, करप्, एषां द्वादशानां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम्। ढादयः एकादश प्रत्ययाः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम्। टित्तु प्रत्ययः अप्रत्ययश्च। टिड्ढादिभिश्च प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते, विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। ततश्च टिदन्तात् ढाणादिप्रत्ययान्तान्ताच्च प्रातिपदिकादिति लभ्यते। 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यस्मादतः इत्यनुवृत्तम्, तेनापि प्रातिपदिकं विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'अनुपसर्जनात्' इत्येतत् श्रुतेषु टिदादिष्वेवान्वेति, नतु तदन्तेषु। स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह-**अनुपसर्जनं यट्टिदादीत्यादिना। तदन्तमिति**। टिदन्तं ढादिप्रत्ययान्तं चेत्यर्थः। टित् त्रिविधः। प्रत्ययः, प्रातिपदिकम्, धातुश्च। तत्राद्यमुदाहरति—**कुरुचरीति**। कुरुषु चरतीति अधिकरणे उपपदे 'चरेष्टः' इति कर्तरि टः। टकार इत्। उपपदसमासः। नच प्रत्ययस्यैवात्र टित्त्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चरेत्येव टिदन्तम्, नतु कुरुचरशब्दः, तदादिनियमादिति वाच्यम्, नदट् देवट् इत्यादेरप्रत्ययस्यापि टितः सत्त्वेन तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अप्रवृत्तौ 'येन विधिः' इति टिदन्तत्वस्य कुरुचरशब्दे सत्त्वात्। अथ द्वितीयं टितमुदाहरति—**नदडिति**। पचादिगणे पठितं प्रातिपदिकमेतत्। तृतीयं तु कृदन्ते स्तनन्धयीत्युदाहरिष्यते। अनुपसर्जनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—**उपसर्जनत्वान्नेहेति। बहुकुरुचरेति**। बहवः कुरुचराः यस्यामिति विग्रहः। बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थप्रधानः। ततश्च टितः टप्रत्ययस्य उपसर्जनत्वान्न ङीप्। अनुपसर्जनत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे तु ङीबत्र दुर्वारः। अतएव च आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणीत्यत्रापि न ङीप्। तत्र हि आपिशलिना प्रोक्तमित्यर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणि आपिशलशब्दः। आपिशलमधीते इत्यर्थे 'तदधीते तद्वेद' इत्यणि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुप्ते स्त्रियामदन्तत्वाट्टापि आपिशलेति रूपम्। अनुपसर्जनादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे प्रोक्ताणन्तस्यानुपसर्जनत्वात् स्त्रियां वर्तमानत्वाच्च अणन्तत्वनिबन्धनो ङीप् दुर्वारः स्यात्। तस्य च श्रुतटिदाद्यन्वये तु प्रोक्ताणः उपसर्जनत्वान्न दोषः। अध्येत्रण् तु लुप्तः, अणो योऽकारः इति व्याख्यानेन वर्णाश्रयतया प्रत्ययलक्षणाभावात्। नच 'स्त्रियाम्' इत्यस्य श्रुतटिदादिविशेषणत्वात् प्रोक्ताणश्च स्त्रियामवर्तनादेव न ङीपः प्रसक्तिरिति वाच्यम्, ज्ञापिते तदन्तविधौ प्राधान्यात् 'स्त्रियाम्' इत्यस्य ङीप्प्रकृतिविशेषणताया एव उचितत्वात्, अन्यथा अनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्याच्च। अतएव धीवानमति-

चरी। नदट्-नदी। उपसर्जनत्वान्नेह। बहुकुरुचरा। वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप्प्राप्तः। यासुटो ङित्वेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्' (प ७०) इति ज्ञापनान्न भवति। श्नः शानचः शित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधावितिक्रान्ता अतिधीवरीत्यादि सिद्धमित्यलम्।

स्यादेतत्—'वच परिभाषणे'। अस्मात् कर्मणि, लृट्, 'लृटः सद्वा' इति तस्य शानजादेशः, 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यः, कुत्वषत्वे, आने मुक्, णत्वम्, टाप्, वक्ष्यमाणेति रूपम्। अत्र लृडादेशस्य स्थानिवत्त्वेन टित्त्वादुगित्वाच्च 'टिड्ढाणञ्' इति 'उगितश्च' इति च ङीप् प्राप्नोति। नच स्थानिनो लृटष्टकारस्य ऋकारस्य च इत्वाश्रयणात् ङीब्विधेरल्विधित्वादनल्विधाविति निषेधः शङ्क्यः 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति क्ङिति विहितस्य ईत्वस्य 'न ल्यपि' इति निषेधेन लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावज्ञापनात्। अनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधप्रवृत्तौ हि क्त्वादेशस्य ल्यपः कित्वाप्रसक्तेस्तस्मिन् परतः ईत्वस्याप्रसक्त्या तन्निषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अतो वक्ष्यमाणेत्यत्र स्थानिवत्त्वेन शानचष्टित्वादुगित्वाच्च ङीप् दुर्वार इत्याशङ्क्य परिहरति—**वक्ष्यमाणेत्यादिना**। वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः। कुतो नेत्यत आह—**यासुट इत्यादि ज्ञापनादित्यन्तम्**। 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति लिङादेशानां तिप्, तस्, झि इत्यादि परस्मैपदानां यासुडागमस्य ङित्वं विहितम्। 'यदागमाः' इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशावयवः। ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव ङित्वसिद्धेर्यासुटस्तद्विधिवैयर्थ्यं स्यात्। अतः 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इति विज्ञायते। ततश्च वक्ष्यमाणेत्यत्र लृडादेशस्य शानचः टिदुगित्कार्ये ङीपि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावान्न ङीबित्यर्थः। ननु 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इति ज्ञापनेऽपि ब्रूतादित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इति पितो विधीयमान ईडागमो दुर्वारः। तस्य तिबाश्रयत्वेऽपि लाश्रयत्वाभावेन तस्मिन् कर्तव्ये तातङः स्थानिवत्त्वेन पित्वस्य निर्बाधत्वादित्यस्वरसादाह—**श्नः शानच् इति**। श्ना इत्यस्मात् षष्ठ्येकवचने आल्लोपे श्नः इति रूपम्, 'आतो धातोः' इत्यत्र आत इति योगविभागमाश्रित्य अधातोरपि क्वचिदाल्लोपाभ्युपगमात्। 'हलः श्नः शानज्झौ' इति श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो विधीयते। तत्र स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धत्वात् शानचः शित्वं व्यर्थम्। नचानल्विधाविति निषेधः शंक्यः, 'न ल्यपि' इति लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावस्यानुपदमेवोक्तत्वात्। एवं च क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेधप्रवृत्तिर्विज्ञायते। तथाच वक्ष्यमाणेत्यत्र टिदुगित्कार्ये ङीपि 'अनल्विधाविति निषेधप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वाभावेन टित्वोगित्वयोरभावात् न ङीबित्यर्थः। वस्तुतस्तु 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्' इत्यत्र यासुटो ङित्वं न ज्ञापकम्, तस्य तिप्सिब्मिबर्थत्वात्। नहि लिङादेशत्वेऽपि तिप्सिब्मिपां ङित्वं स्थानिवत्त्वल-

निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी-ऊरुदघ्नी-ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी । 'ताच्छीलिके णेऽपि' (प

ञ्यम्, 'हलः श्नः शानज्झौ' इति सूत्रे भाष्ये 'ङिच्च पिन्न, पिच्च ङिन्न' इति प्रपञ्चितत्वात् । तथा श्नश्शानचः शित्त्वमपि न लिङ्गम्, तत्र शित्त्वस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् प्रत्युत शित्त्वस्य ज्ञापकत्वे 'सेर्ह्यपिच्च' इति हेरपित्त्वस्य तातङो ङित्त्वस्य च वैयर्थ्यमिति भाष्ये दूषणाभिधानाच्च । तस्माद् वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीबेव युक्तः, टाप् त्वसाधुरेव । अजादित्वाट्टाबिति वा कथञ्चित् समाधेयमित्यास्तां तावत् ।

सौपर्णेयीति । सुपर्ण्याः अपत्यं स्त्री इत्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकि 'आयनेय्' इत्येयादेशः । 'यस्येति च' इतीकारलोपः, 'किति च' इत्यादिवृद्धिः । सौपर्णेयशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च इत्यकारलोपः, सौपर्णेयीति रूपम् । नच 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया 'शिलाया ढः', 'ढश्छन्दसि' इत्यनयोरेव ग्रहणमिति वाच्यम्, तयोः स्त्रियामप्रवृत्तेरगत्या सानुबन्धकस्य ढस्य ग्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम् । **ऐन्द्रीति** । इन्द्रो देवता अस्या आमिक्षाया इति विग्रहः, 'सास्य देवता' इत्यणि, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, आदिवृद्धिः, ऐन्द्रशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः, 'तस्येदम्' इत्यण् । **औत्सीति** । 'उत्सः प्रस्रवणं वारि' इत्यमरः । ऋषिविशेषो वा उत्सः । 'उत्सस्येयमिति विग्रहः । 'उत्सादिभ्योऽञ्' 'यस्येति च' ङीप् । उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सी इति तु नोदाहरणम् । जातेरित्यनुवृत्तौ 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' इत्येव सिद्धेः 'गोत्रं च चरणैः सह' इत्यपत्यप्रत्ययान्तस्य जातित्वादित्यलम् । **ऊरुद्वयसी ऊरुदघ्नी ऊरुमात्रीति** । ऊरू प्रमाणमस्या इति विग्रहः । 'प्रमाणे' द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' । ङीप् । **पञ्चतयीति** । पञ्च अवयवा यस्या इति विग्रहः । 'संख्याया अवयवे तयप् ।' ङीप् । **आक्षिकीति** । अक्षैर्दीव्यतीति विग्रहः । 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इति ठक्, आदिवृद्धिः, ठस्येकः, 'यस्येति' च' इत्यकारलोपः । आक्षिकशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' । **लावणिकीति** । लवणं पण्यमस्या इति विग्रहः । 'लवणाट्ठञ्', 'ठस्येकः', आदिवृद्धिः, 'यस्येति च', लावणिकशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' ठेत्येव सिद्धे ठक्ठञोः पृथग्ग्रहणं तु ठनो ञिठस्य च व्यावृत्त्यर्थम् । दण्डोऽस्त्यस्याः दण्डिका 'अत इनिठनौ' काश्यां भवा काशिका 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' इति ञिठः । **यादृशीति** । 'त्यदादिषु दृशः' इति यच्छब्दे उपपदे कञ्, 'आसर्वनाम्नः' इति यच्छब्दस्याकारः ङीप्, 'यस्येति च' । **इत्वरीति** । 'इण् गतौ' 'इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्' 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुक्, इत्वरशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' 'स्थेशभास' इति वरचो व्यावृत्तये ककारानुबन्धग्रहणम् । 'विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः' इति भारविः । 'सैनमीश्वराप्रदह' इति वेदे । करपि

६८)। चौरी। 'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्' (वा २४२५)। स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तीकी। आढयङ्करणी। तरुणी-तलुनी। (४७१) यञश्च। ४।१।१६॥ यञन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात्। अकारलोपे कृते। (४७२) हलस्तद्धितस्य। ६।४।१५०॥ हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे। गार्गी। 'अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप्' (वा २४२६) द्वीपे भवा द्वैप्या। अधिकारग्रहणात् नेह देवस्यापत्यं दैव्या। देवाद्यञञौ' इति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयः, न त्वपत्याधिकारपठितः।

अन्यतरानुबन्धेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः अनुबन्धद्वयोपादान स्पष्टार्थम्। ईश्वरी तु ईश्वरशब्दात् ईश्वरस्य स्त्रीति पुंयोग ङीष्। 'अथवा 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च' इति वरडन्तात् टित्वात् ङीप्। यद्वा 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्वनिपि वनिपि च 'वनो र च' इति ङीब्रौ।

ताच्छीलिके णेऽपीति। तच्छीले भवस्ताच्छीलिकः। तच्छीलार्थक इति यावत्। तस्मिन् णप्रत्यये सति तदन्तादपि ङीप् भवतीत्यर्थः। ज्ञापकसिद्धमेतत्। तथाहि—शीलमित्यनुवृत्तौ 'छत्रादिभ्यो णः' इति विहिते णप्रत्यये अणकार्यं भवति, 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति ज्ञापकात्। कर्म शीलमस्येति विग्रहे छत्रादित्वात् णप्रत्यये, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे, कार्म इति भवति। ननु 'अन्' इति सूत्रेण अणयन् प्रकृत्या स्यादित्यर्थकेन प्रकृतिभाव इति तदर्थः। अत्र अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधात् ताच्छीलिकेणप्रत्यये अणकार्यं विज्ञायते। अतस्ताच्छीलिकणप्रत्ययान्तादणकार्यं ङीप् भवतीति भावः। **चौरीति**। चुरा शीलमस्या इति विग्रहः। छत्रादित्वात् णः, आदिवृद्धिः 'यस्येति च' चौरशब्दात् ङीपि, 'यस्येति च'। **नञ्स्नञ्**। नञ् स्नञ्, ईकक्, ख्युन्, तरुण, तलुन एतेषामपि ङीब्विधिवचनं कर्तव्यमित्यर्थः। नञादयश्चत्वारः प्रत्ययाः, अतस्तदन्तविधिः। **स्त्रैणी पौंस्नीति**। 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति नञ्स्नञौ। तत्र स्त्रीशब्दान्नञि, आदिवृद्धिः, णत्वम्, ङीप्, 'यस्येति च'। पुंस्शब्दात् स्नञि, आदिवृद्धिः, ङीप्, 'यस्येति च'। **शाक्तीकीति**। शक्तिः आयुधविशेषः प्रहरणम् अस्या इति विग्रहः। 'शक्तियष्ट्योरीकक्', आदिवृद्धिः, ङीप्, 'यस्येति च'। **आढ्यंकरणीति**। अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनयेति विग्रहः। 'आढ्यसुभग' इत्यादिना ख्युन्। 'युवोः' इत्यनादेशः। 'अरुर्द्विषत्' इति मुम्, णत्वम्, ङीप्, 'यस्येति च'। **तरुणी तलुनीति**। यद्यप्यनयोः 'वयसि प्रथमे' इत्येव ङीप् सिद्धः। तथापि गौरादिषु पाठात् ङीषि प्राप्ते इदं वचनम्। गौरादिपाठात् ङीषि स्वरे विशेष इति भावः।

यञश्च। यञ इति प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम्। 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतो ङीबित्यनुवर्तते। स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह—**यञन्तादिति**। यद्यपि 'टिड्ढाणञ्' इति पूर्वसूत्र एव यञ्ग्रहणं कर्तुमुचितम्। 'तथापि 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इत्यु-

(४७३) **प्राचां ष्फ तद्धितः** । ४।१।१७ ॥ यञन्तात्ष्फो वा स्यात्स्त्रियाम्, स च तद्धितः । (४७४) **षः प्रत्ययस्य** । १।३।६ ॥ प्रत्ययस्यादिः षः इत्स्यात् ।

तरसूत्रे यञ एवानुवृत्तये पृथक् सूत्रमिति भावः। **अकारलोपे कृते इति**। गार्गीत्युदाहरणं वक्ष्यति । गर्गस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति गकारादकारस्य लोपः। गार्ग्यशब्दात् ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपात् परत्वात् 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपे कृते सति प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः। **हलस्तद्धितस्य**। हल इति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । 'यस्येति च' इति सूत्रात् ईतीत्यनुवर्तते, 'सूर्यतिष्यागस्त्य' इत्यतः 'उपधाया' इति, 'य' इति षष्ठ्यन्तं च, 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतः 'लोप' इति च । तदाह—**हलः परस्येत्यादिना**। अकारलोपात् प्रागेव यकारलोपो न संभवति, अकारे सति यकारस्य ईकारपरकत्वाभावात् । ननु कृते अकारलोपे कथं यकारस्य उपधात्वम् । नच अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, यलोपविधौ तन्निषेधादिति चेत्, न—यलोपे कर्तव्ये अल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतया यकारस्य उपधात्वसंभवात् । उपधाग्रहणाननुवृत्तौ तु अल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यकारस्य ईकारपरकत्वाभावात् लोपो न स्यात्। यदा तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवाकारव्यवधानेऽपि यकारस्य लोपः संभवतीत्युच्यते, तदा उपधाग्रहणानुवृत्तिर्मास्तु । **गार्गीति**। इह 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वेऽपि 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति न ङीष्, योपधत्वात्।

अनपत्याधिकारेति। 'तस्यापत्यम्' इत्यपत्याधिकारविहितभिन्नयञन्तान्न ङीबिति वक्तव्यमित्यर्थः। **द्वैप्येति**। द्वीपे भवेति विग्रहे 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' इति यञ्। आदिवृद्धिः। 'यस्येति च" टापि, सवर्णदीर्घः। अस्य यञः अपत्याधिकारविहितत्वाभावान्न ङीबिति भावः। नन्वनपत्यान्न ङीबित्येतावतैव द्वैप्येत्यत्रातिप्रसङ्गनिरासात् अधिकारग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**अधिकारग्रहणादिति**। इह नेति शेषः। देवस्यापत्यमिति विग्रहे 'देवाद्यञञौ' इति यञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च', दैव्यशब्दात् टाप्, सवर्णदीर्घः, दैव्येति रूपम्। अनपत्यान्न ङीबित्युक्ते अस्य यञः आपत्यत्वात् ङीब्निषेधो न स्यात् । अधिकारग्रहणे तु अत्रापि निषेधः स्यादेव, अस्य यञः आपत्यत्वेऽपि 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारबहिर्भूतत्वात्। तदेतदुपपादयति—**देवादिति**। 'देवाद्यञञौ' इति तु 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारात् प्रागेव 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकारपठितः। स चापत्यादिविकारान्तार्थेषु साधारणत्वात् अपत्यार्थकोऽपि भवति, न त्वपत्याधिकारपठित इत्यर्थः। यद्यपि 'यञश्च' इति सूत्रे 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्' इत्येव भाष्ये दृश्यते। तथापि तत्र आपत्यपदम् 'अपत्याधिकारविहितपरमिति मनोरमायां शब्दरत्ने च प्रपञ्चितम्। **प्राचां ष्फ तद्धितः**। यञ इत्यनुवर्तते, स्त्रिया-

(४७५) आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२ ॥ प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्वसामर्थ्यात्ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे ‘ षिद्गौरा— ’ (सू ४६८) इति वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी । **(४७६) सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः** ।४।१।१८॥

मित्यधिकृतम् । ष्फेति लुप्तप्रथमाकम् । तदाह—**यञन्तादिति** । **षः प्रत्ययस्य** । ‘ आदिर्ञिटुडवः ’ इत्यतः आदिरित्यनुवर्तते । ‘ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ’ इत्यतः इदिति च तदाह—**प्रत्ययस्यादिरिति** । षकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः। **आयनेयीनीयियः** । आयन्, एय्, ईन्, ईय्, इय्, एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । फ, ढ, ख, छ, घ्, एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । फादिष्वकार उच्चारणार्थः । यथासंख्यपरिभाषया क्रमेणान्वयः । तदाह—**प्रत्ययादिभूतानामित्यादिना** । आयनो नस्य इत्वे नित्स्वरोपयोगेऽपि नेत्त्वम्, फिनो नित्करणात् ज्ञापकात् । तत्साहचर्यादीनोऽपि नस्य नेत्त्वम् । एयादिषु च यस्य नेत्त्वम्, प्रयोजनाभावात् । ननु ष्फस्य तद्धितसंज्ञा किमर्थेत्यत आह—**तद्धितान्तत्वादिति** । ष्फान्तस्य प्रातिपदिकत्वे प्रयोजनमाह—**षिद्गौरेति वक्ष्यमाणो ङीषिति** । ‘ षिद्गौरादिभ्यश्च ’ इत्यत्र प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम्, ततश्च ष्फान्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावे ङीष् न स्यादिति भावः । ननु ष्फप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वात् ‘उक्तार्थानामप्रयोगः ’ इति न्यायादत्र कथं ङीषित्यत आह—**षित्वसामर्थ्यादिति** । ष्फेण द्योतितेऽपि स्त्रीत्वे षित्करणसामर्थ्यात् ङीषित्यर्थः । **गार्ग्यायणीति** । गर्गस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । गर्गादियञन्तात् गार्ग्यशब्दात् ष्फः, षकारः इत्, फकारस्य आयन्नादेशः, ‘ यस्येति च ’ इति यकारादकारस्य लोपः, ‘ हलस्तद्धितस्य इति तु न भवति । ईतीत्यनुवृत्तेः । ‘ आपत्यस्य च ’ इत्यपि न । अनातीति निषेधात् । षित्वात् ङीष्, णत्वमिति भावः ।

सर्वत्र । लोहितादिः गर्गाद्यन्तर्गणः । लोहितः आदिः येषामिति, कतः

---

१ सर्वत्र पाणिनीयव्याकरणे प्राचाम् ‘ उदीचाम् ’ इति पदाभ्यां तत्तद्देशीया आचार्या गृह्यन्ते, न तु प्राक्कालिका अर्वाचीनकालिका इति कालवाचकत्वं तयोर्विवक्षितम्, सच देशः ‘शरावत्यास्तुयोऽवधेः’ देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः । इति परिभाषितः । अतएव दक्षिणास्थविदर्भादिदेशानामपि पाणिनिमते प्राच्यत्वात् वैदर्भीत्यादौ ‘ न प्राच्यभर्गादीति निषेधसिद्धिः । ‘ एङ् प्राचां देशे ’ इत्यत्र तु देश ग्रहणस्य पृथक्कृतत्वात्तत्र ‘ प्राचा ’ मितिपदं ‘ कुणिना ’ ‘पतञ्जलिना’ च प्राक्कालिकाचार्यपरंस्थापितम् । एवं च ‘ सर्वत्र लोहितादीतिसूत्रे ‘ सर्वपदस्य ‘ प्राचांष्फ तद्धित ’ इति सूत्रघटकस्य देशवाचक‘प्राचा’मितिपदप्रतियोगित्वेन निर्देशात् तस्य देशवाचकत्वेन विवक्षितत्वात्सप्तम्यर्थकत्रलन्तत्वं यु-

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात्। लौहित्यायनी। कात्यायनी। (४७७) **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च**। ४।१।१९॥ आभ्यां ष्फः स्यात्। क्रमेण टाब्ङीषोरपवादः। 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (सू ११७५)। कौरव्यायणी। 'ढक्च मण्डूकात्' (सू ११२२) इत्यण्। माण्डूकायनी। 'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा २४३३) आसुरायणी। (४७८) **वयसि प्रथमे**। ४।१।२०॥

अन्तो येषामिति च विग्रहः। कतन्तेत्यत्र शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। यञ इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते। 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इति सूत्रे प्राचांवर्जमनुवर्तते। सर्वत्रेति सर्वेषु मतेष्वित्यर्थः। नित्यमिति यावत्। तदाह—**लोहितादिभ्य इत्यादिना**। **लौहित्यायनीति**। लोहितस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः। लोहितशब्दात् गर्गादियञन्तात् ष्फः, ष इत्, फकारस्यायन्, 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपः, तद्धित इत्यप्यनुवृत्तेः षित्वात् ङीषिति भावः। **कात्यायनीति**। पूर्ववत् प्रक्रिया बोध्या। **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च**। **आभ्यामिति**। कौरव्यमाण्डूकाभ्यामित्यर्थः। **क्रमेणेति**। कौरव्यशब्दात् टापः माण्डूकशब्दात् ङीषश्चापवाद इत्यर्थः। कौरव्यशब्दस्य यञन्तत्वात् माण्डूकशब्दस्य अणन्तत्वाच्च। ङीपोऽपवाद इत्युचितमिति भ्रमं वारयितुमाह—**कुर्वादिभ्य इत्यादिना**। **कौरव्यायणीति**। कुरोरपत्यं स्त्री इति विग्रहः। 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः। णकार इत्, 'ओर्गुणः,' आदिवृद्धिः, 'गोत्रं च चरणैस्सह' इति जातित्वेऽपि योपधत्वात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति ङीषभावे टाप् प्राप्तः। तं बाधित्वा ष्फः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। षित्वात् ङीष्। 'यस्येति च' इति भावः। **माण्डूकायनीति**। मण्डूको नाम ऋषिः तस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः। 'ढक् च मण्डूकात्' इत्यण्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च', 'गोत्रं च चरणैस्सह' इति जातित्वात् ङीष् प्राप्तः, तं बाधित्वा ष्फः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च,' षित्वात् ङीष्, 'यस्येति च' इति भावः। टाब्ङीपोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः। **आसुरेरुपसङ्ख्यानमिति**। ष्फस्येति शेषः। **आसुरायणीति**। असुरस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः 'अतइञ्', आदिवृद्धिः, ष्फः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च' षित्वात् ङीष्, 'यस्येति च,' णत्वमिति भावः। **वयसि प्रथमे**। प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः। तच्च कौमारं यौवनं वार्धकं चेति त्रिधा।

> 'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
> पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥'

ज्यते। आचार्यनिर्देशार्थकत्वे तु 'लोपः शाकल्यस्य 'हलि सर्वेषाम्' अड्गार्ग्यगालवयोः, अदः सर्वेषा'मित्यादिवत् षष्ठ्यन्तत्वेन निर्देष्टव्यं स्यादिति विवेकः।

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात्। कुमारी। 'वयस्यचरमे इति वाच्यम्' (वा २४३९)। वधूटी। चिरण्टी। वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ। अतः किम्, शिशुः। कन्याया न। 'कन्यायाः कनीन च' (सू ११९६) इति निर्देशात्। (४७६) द्विगोः। ४।१।२१॥ अदन्ताद्द्विगोर्ङीप्स्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वा-

---

इति दर्शनात्। चतुर्विधं वय इत्यन्ये।

'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम्।

तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति॥'

इति दर्शनात्। प्रथमे वयसीत्यनन्तरं विद्यमानादिति शेषः 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यतः अत इत्यनुवृत्तेन प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते। तदन्तविधिः। स्त्रियामित्यधिकृतम्। 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतो ङीबित्यनुवर्तते। तदाह—**प्रथमवयोवाचिन इत्यादिना**। **कुमारीति**। अप्रादुर्भूतयौवनेत्यर्थः। वृद्धकुमारीति तु वृद्धायामेव कुमारीत्वारोपात् बोध्यः। **वयस्यचरम इति**। चरमम् अन्त्यं वयः तद्भिन्नम् अचरमं, प्रथमे इत्यपनीय अचरमे इति वक्तव्यमित्यर्थः। किमर्थमित्यत आह—**वधूटी चिरण्टीति**। अनयोर्द्वितीयवयोवाचित्वादप्राप्तिरिति भावः। अनयोर्द्वितीयवयसि अप्रसिद्धत्वादाह—**वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनाविति**। भाष्यप्रामाण्यादिति भावः। **शिशुरिति**। शिशुशब्दस्य प्रथमवयोवाचित्वेऽपि अदन्तत्वाभावात् न ङीबिति भावः। **कन्याया नेति**। ङीबिति शेषः। कुत इत्यत आह—**कन्यायाः कनीन चेति**। नच द्विवर्षा स्त्री इत्यादावपि ङीप् शङ्क्यः, शालादावपि प्रयोगसत्त्वेन द्विवर्षेत्यादेः प्रथमवयोवाचित्वाभावात् पदान्तरसमभिव्याहारप्रकरणादि अनपेक्ष्य यः वयोवाची तस्यैव विवक्षितत्वात्। **द्विगोः**। 'स्त्रिया'मिति 'अत' इति 'ङी'बिति चानुवर्तते। तदाह-**अदन्तादिति**। **त्रिलोकीति**। त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहः। 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति द्विगुसमासः। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वम्। त्रिलोकशब्दात् टाबपवादो ङीप्। 'यस्येति च' इति भावः। ननु त्रिफला त्र्यनीका इत्यत्रापि ङीप् प्राप्नोतीत्यत आह—**अजादित्वात् त्रिफला त्र्यनीकेति**। भवतीति शेषः। त्रयाणां फलानां समाहार इति, त्रयाणामनीकानामिति च विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः। 'अकारान्तोत्तरपदः' इति स्त्रीत्वम्, 'द्विगोः' इति ङीपं बाधित्वा अजादित्वाट्टाबिति भावः। अनीकशब्दः ऐन्द्रवायवाग्रत्वे शुक्राग्रत्वे आग्रयणाग्रत्वे च वर्तते इति त्र्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः।

---

१ द्वे एव वयसी, उपचीयमानावयवकावस्थात्मकं प्रथमम्, अपचीयमानावयवकावस्थात्मकं द्वितीयम्, इति सूत्रकृन्मते तु वधूटादिशब्दानामपि प्रथमवयोवाचित्वाद्वार्तिकं मास्तु।

त्रिफला । त्र्यनीका (सेना)॥ (४८०) **अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ४।१।२२ ॥** अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीब्न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्ठक् । तस्य 'अध्यर्ध–' (सू १६९३) इति लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात्तु द्व्याढकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चाश्वी । (४८१)

अपरिमाण । 'द्विगोः' इति ङीबिति चानुवर्तते । प्रातिपदिकादित्यधिकृतमपरिमाणादिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह–**अपरिमाणान्तादित्यादिना।** अपरिमाणान्तमुदाहरति––**पञ्चभिरिति** । तद्धितलुकं दर्शयति—**आर्हीयष्ठक्।** **अध्यर्धेति लुगिति** । पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक्' इत्यधिकारे 'तेन क्रीतम्' इति ठक् 'अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति तस्य लुक् । अत्र 'द्विगोः' इति ङीप् न भवति, अपरिमाणान्तद्विगुत्वात् । नन्वत्र 'द्विगोः' इति प्राप्तङीब्निषेधेऽपि 'टिड्ढाणञ्, इति ठञ्निमित्तिको ङीप् दुर्वारः । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कनः 'अध्यर्ध' इति लुकि 'अपरिमाण' इति निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेत्, सत्यम्––'टिड्ढाणञ्' इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढाणञादीनां यः अकारः तदन्तमिति विवक्षितम् । पञ्चाश्वशब्दश्चायं ठगवयवाकारान्तो न भवतीति न दोषः । नच प्रत्ययलक्षणेन ठगवयवाकारान्तत्वं शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । बिस्तादिशब्दानां तु परिमाणविशेषवाचित्वात् 'अपरिमाण' इत्यनेन अप्राप्तेः पृथगुपादानम् । **द्वौ बिस्ताविति ।** 'सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे' इत्यमरः । 'गुञ्जाः पञ्चाद्य माषकः । ते षोडशाक्षः' इति च । गुञ्जापञ्चकं माषपरिमाणम् । माषषोडशकम् अक्षपरिमाणम्, तच्च अशीतिगुञ्जात्मकम् । तस्मिन् हेमविषये अक्षपरिमाणे सुवर्णबिस्तशब्दावित्यर्थः । द्वौ बिस्तौ पचतीति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'सम्भवत्यवहरतिपचति' इति ठक्, तस्य 'अध्यर्ध' इति लुक् । 'द्विगोः' इति ङीपि प्रतिषिद्धे सति टापि द्विबिस्ता मूषा । द्विबिस्तपरिमाणकहिरण्यं द्रावयतीत्यर्थः । पचिरिह द्रावणे द्रष्टव्यः । **द्व्याचितेति** । 'आचितो दश भाराः' इति इत्यमरः । 'तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिः पुमान्' इति च । द्वावाचितौ वहतीत्यर्थे 'आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्' 'द्विगोष्ठंश्च' इति खठनोरभावे प्राग्वतीयष्ठञ् । 'अध्यर्ध' इति तस्य लुक् । अनेन 'द्विगोः' इति ङीपि निषिद्धे टापि द्व्याचिता शकटी । **द्विकम्बल्येति** । कम्बलस्य प्रकृतिभूतं द्रव्यं कम्बल्यम् ऊर्णापलशतं । 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इत्यर्थे 'कम्बलाच्च संज्ञायाम्' इति यत् । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीतेति विग्रहः 'तेन क्रीतम्' इति ठञः

१––अनीकं मुखम् । त्र्यनीकाधिकरणेऽप्ययमेवार्थः ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे। ४। १। २३॥ क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि। द्वे काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। 'प्रमाणे द्वयसच्—' (सू १८३८) इति विहितस्य मात्रचः 'प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यम्' इति लुक्। क्षेत्रे किम्। द्विकाण्डी रज्जुः। (४८२) **पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्। ४। १।**

'अध्यर्ध' इति लुक्, 'द्विगोः' इति ङीपि अनेन प्रतिषिद्धे टाप्। नन्वत्र 'न तद्धितलुकि' इत्येवास्तु। तावतैव पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति सिद्धेः 'अपरिमाण' इति मास्तु। एवंच द्विबिस्ता द्व्याचिता द्विकम्बल्येत्यपि सिद्धेर्बिस्तादिग्रहणमपि मास्त्वित्यत आह—**परिमाणान्तात्त्विति।**

'गुञ्जाः पञ्च तु माषः स्यात्ते सुवर्णस्तु षोडश।
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम्॥
पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम्।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः॥' इति स्मृतिः।

द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे 'आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्, द्विगोष्ठंश्च' इति खठनोरभावे प्राग्वतीयष्ठञ्। 'अध्यर्ध' इति लुक्। 'द्विगोः' इति ङीप्। द्व्याढकीति रूपम्। 'न तद्धितलुकि' इत्येतावत्येवोक्ते अत्रापि ङीपो निषेधः स्यात्। अत अपरिमाणान्न तद्धितलुकीति वक्तव्यम्। तावत्युक्ते द्विबिस्तेत्यादौ परिमाणत्वात् ङीन्निषेधो न स्यात्। अतो बिस्तादिग्रहणमपीति भावः।

काण्डान्तात् क्षेत्रे। 'द्विगोः' इति, न तद्धितलुकीति चानुवर्तते। तदाह—**क्षेत्रे य इत्यादि। द्वे काण्डे इति।** षोडशारत्न्यायामो दण्डः काण्डमिति स्मृतिः। द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासे द्विकाण्डशब्दस्य क्षेत्रवर्तित्वे नपुंसकत्वशङ्काव्युदासाय क्षेत्रभक्तिरिति विशेष्योपादानम्। तद्धितलुकं दर्शयितुमाह—**प्रमाणे द्वयसजिति।** नच काण्डादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणतया तदन्तलाभादन्तग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, असति ह्यन्तग्रहणे क्षेत्र इत्येतत् काण्डस्यैव विशेषणं स्यात् श्रुतत्वात्। क्षेत्रे यः काण्डशब्दः तदन्तादिति लभ्येत। एवंच द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरित्यत्र द्विकाण्डशब्दस्यैव क्षेत्रवर्तित्वात् काण्डशब्दस्य प्रमाणवाचित्वात् ङीन्निषेधो न स्यात्। द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमितक्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी बडबेत्यत्रैव ङीन्निषेधः स्यात्। अतः अन्तग्रहणम्। **द्विकाण्डी रज्जुरिति।** पूर्ववत् मात्रचो लुकि 'द्विगोः इति ङीप्। क्षेत्रवृत्तित्वाभावात् न तन्निषेध इति भावः। ननु 'अपरिमाण' इति पूर्वसूत्रे परिमाणशब्देन किं परिच्छेदकमात्रं विवक्षितम्, उत 'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वार्तिकानुसारेण परितः सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तत् परिमाणमित्याढककुडबाद्येव आयामव्यावृत्तं विवक्षितम्? नाद्यः, तथा सति द्वौ हस्तौ प्रमाणमस्या इति

२४ ॥ प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीब्वा स्यात्तद्धितलुकि। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी—द्विपुरुषा वा परिखा। (४८३) ऊधसोऽनङ्। ५। ४। १३१ ॥ ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम्। इत्यनङि कृते डाब्ङीन्निषेधेषु प्राप्तेषु। (४८४) बहुव्रीहेरूधसो ङीष्। ४। १। २५ ॥ ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियाम्। कुण्डोध्नी। स्त्रियाम् किम् कुण्डोधो धेनुकम्। इह-

---

विग्रह द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र पूर्ववन्मात्रचो लुकि ङीन्निषेधो न स्यात्। न द्वितीयः,तथा सति काण्डशब्दस्यायामप्रमाणपरतया उक्तपरिमाणपरत्वाभावेन 'अपरिमाण' इत्यनेनैव द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः इत्यत्रापि ङीन्निषेधसंभवेन 'काण्डान्तात् क्षेत्रे इति सूत्रारम्भवैयर्थ्यादित्युभयतःपाशा रज्जुरिति चेत्, सत्यम्--'अपरिमाण' इति पूर्वसूत्रे पारिभाषिकमेव परिमाणं विवक्षितं, न त्वायामोऽपि ततश्च द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र 'अपरिमाण' इति ङीन्निषेधो निर्बाधः। काण्डान्तादिति सूत्रं तु काण्डान्तात् क्षेत्र एव ङीन्निषेधः, नान्यत्र द्विकाण्डी रज्जुरित्यादाविति नियमार्थमित्यन्यत्र विस्तरः।

पुरुषात्। द्विगोरिति तद्धितलुकीति ङीबिति चानुवर्तते। तदाह-**प्रमाणे य इत्यादिना**। प्रमाणमायामः, 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात्। **द्वौ पुरुषाविति**। पञ्चहस्तायामः पुरुष इत्युच्यते, 'पञ्चारत्निः पुरुषः' इति शुल्बसूत्रात्। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासः। 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' इति विहितस्य मात्रचः 'प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यम्' इति लुक्। अत्र उक्तरीत्या पुरुषप्रमाणस्य आयामात्मकस्य 'अपरिमाण' इति नित्यं ङीन्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम्। 'अन्ये तु 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञः ठञो वा 'अध्यर्ध' इति लुक्। तत्र हि उत्तरसूत्रानुरोधात् परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इत्याहुरित्यास्तां तावत्। **द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखेति**। तिर्यक् द्विपुरुषायतेत्यर्थः। दुर्गं परितः तत्संरक्षणार्थो जलाशयः परिखा।

अथ कुण्डमिव ऊधो यस्या इति बहुव्रीहौ कुण्डोधस्शब्दः। तत्र विशेषमाह—**ऊधसोऽनङ्**। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते, ऊधसः इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः। तदाह-**ऊधोऽन्तस्येति**। समासान्तप्रकरणस्थत्वेऽपि ङित्त्वादस्यादेशत्वं बोध्यम्। **इत्यनङि कृते इति**। अनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्च' इत्यन्त्यस्य सकारस्य अन्, पररूपम्, कुण्डोधनम् इति स्थिते सतीत्यर्थः। **डाब्ङीन्निषेधेष्विति**। 'डाबुभाभ्याम्' इति वैकल्पिके डापि, 'अन् उपधालोपिनः' इति वैकल्पिके ङीपि, तदुभयाभावे 'ऋन्नेभ्यः' इति प्राप्तस्य ङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधे च प्राप्ते इत्यर्थः। **बहुव्रीहेः**। ऊधस इति बहुव्रीहेर्विशेषणम्, तदन्तविधिः, स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह—**ऊधोऽन्तादिति**। **कुण्डोध्नीति**। अनङि कृते ङीषि 'अल्लोपोऽनः' इति भावः। 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः। ङीब्विधेस्तु स्वरे विशेषः

नङपि न । तद्विधौ 'स्त्रियाम्' (वा ३३६७) इत्युपसंख्यानात् । (४८५) सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप् । ४ । १ । २६ ॥ ङीषोऽपवादः । द्व्यूध्नी[1] । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः । (४८६) दामहायनान्ताच्च । ४ । १ । २७ ॥ संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप्स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणानुवृत्तेरुद्दामा बडवेत्यत्र डान्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला । 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्' (वा ५०३८) । 'वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीब्णत्वं चेष्यते' (वा २४४१) त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र द्विहायना, त्रिहायना, चतुर्हायना शाला । (४८७) नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४ । १ । २९ ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप्स्यात्संज्ञाछन्दसोः । सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नी ॥ (४८८) केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुम-

---

फलम् । **स्त्रियां किमिति** । ङीष्विधौ स्त्रियामित्यनुवृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः । **कुण्डोधो धैनुकमिति** । कुण्डमिव ऊधो यस्येति विग्रहः । नपुंसकत्वस्फोरणाय धैनुकमिति विशेष्यम् धेनूनां समूह इत्यर्थः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इसुसुक्तान्तात्कः' आदिवृद्धिः, क्लीबत्वं लोकात् । अत्र स्त्रीत्वाभावान्न ङीषित्यर्थः । ननु मास्तु ङीष्, अनङ् तु कुतो न स्यात्, समासान्तप्रकरणस्थे ऊधसोऽनङ्विधौ 'स्त्रियाम्' इत्यभावादित्यत आह—**तद्विधाविति** । ऊधसोऽनङ्विधौ 'स्त्रियाम्' इत्युपसंख्यानादित्यर्थः । बहुव्रीहेः किम् । ऊधः प्राप्तेति विग्रहे 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति समासे प्राप्तोधाः ।

संख्याव्ययादेर्ङीप् । संख्याव्ययादेरूधोऽन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादित्यर्थः । **ङीषोऽपवाद इति** । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्वरे विशेषः । संख्यादेरुदाहरति—**द्व्यूध्नीति** । द्वे ऊधसी यस्याः इति विग्रहः । अनङि ङीपि अल्लोप इति भावः । अव्ययादेरुदाहरति—**अत्यूध्नीति** । अतिशयितमूधो यस्याः इति विग्रहः । **बहुव्रीहेरित्येवेति** । बहुव्रीहेरित्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । **ऊधोऽतिक्रान्तेति** । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासस्य अबहुव्रीहित्वान्न ङीप् । अत एव नानङ्, नापि ङीष् । **दामहायनान्ताच्च** । संख्यादेः ङीप् इति चानुवर्तते तदाह—**संख्यादेरिति** । अव्ययग्रहणं तु नानुवर्तते अस्वरितत्वादिति भावः । बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । **दामान्ते इति** । द्विदामन्शब्दे दामान्ते 'डाबुभाभ्याम्' इति डापि 'अन उपधालोपिनः' इति ङीपि, 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीप्प्रतिषेधे च प्राप्ते,

---

१ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शेषनिघाते उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याप्राप्त्या ङीपः पित्वादनुदात्तत्वमेव ।

ङ्गलभेषजाच्च । ४।१।३०॥ एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप्स्यात्संज्ञाछन्दसोः । 'अथो
त इन्द्रः केवलीर्विशः' 'मामकी तनू' । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी ।
आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं निय-
मार्थम् । अणन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका । (४८९) अन्त-

---

द्विहायनीत्यत्रापि हायनान्ते अदन्तत्वाट्टापि प्राप्ते 'दामहायनान्ताच्च' इति वचन-
मित्यर्थः । द्विदाम्नीति । द्वे दामनी यस्याः इति विग्रहः । ङीपि 'अल्लोपोऽनः'
इति भावः । ननु अव्ययग्रहणानुवृत्तौ किं बाधकमित्यत आह—अव्ययग्रहणे-
ति । उद्दामेति । उत्क्रान्तं दाम यस्या इति विग्रहः । डाब्निषेधावपीति ।
अपिना 'अन उपधा' इति ङीप् गृह्यते, अन्ग्रहणे अनर्थकस्यापि ग्रहणात् । अथ
हायनान्तस्य उदाहरति—द्विहायनी बालेति । द्वौ हायनौ यस्या इति विग्रहः ।
अथ त्रिहायणीत्यत्र भिन्नपदत्वात् णत्वप्राप्तावाह—त्रिचतुर्भ्यामिति । नन्वेव-
मपि द्विहायना शाला इत्यत्रापि ङीप् स्यात्, त्रिहायना शालेत्यत्र तु ङीप् णत्वं च
स्यातामित्यत आह—वयोवाचकस्येति । इष्यते इति । भाष्यकृतेति शेषः ।

केवलमामक । 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । एवंच 'अन
उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति अन्यतरस्यां ग्रहणं निवृत्तम् । 'संख्याव्ययादे-
ङीप्' इत्यतो ङीबित्यनुवर्तते । तदाह—एभ्य इति । केवल, मामक, भागधेय,
पाप, अपर, समान, आर्यकृत, सुमङ्गल, भेषज इत्येतेभ्यो नवभ्य इत्यर्थः । छन्द-
स्युदाहरति—अथोत इन्द्रः केवलीरिति । मामकी तनू इति । मदीया-
यामित्यर्थः । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च' इत्यणि 'तवकममकावेकवचने' इति
प्रकृतेर्ममकादेशः, ङीप्, 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'मित्रावरुणयोर्भाग-
धेयी स्थ' । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । भागशब्दस्य
पुंलिङ्गत्वेऽपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतेः क्वचिल्लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति स्त्रीत्वम्, ङीप् ।
'तन्वः सन्तु पापीः ।' पापमस्यास्तीत्यर्थे अर्श आद्यजन्तात् स्त्रीत्वे ङीप् । 'उत वा-
परीभ्यः मघवा विजिग्ये' । अपरशब्दः पवर्गमध्यः । 'समानीव आकूतिः ।' आर्य-
कृतीति क्वचित् वेदे अन्वेषणीयम् । एवं सुमङ्गलीति च । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' इ-
त्यत्र 'छन्दसीवनिपौ च' इति मत्वर्थे ईप्रत्ययः । 'शिवा रुद्रस्य भेषजी ।' भेषज-
शब्दः रोगनिवर्तके औषधे प्रसिद्धः । अत एव सूत्रात् स्त्रीत्वमपि । यद्वा भिष-
जः इयमित्यर्थे अणि इकारस्य एकारः, अतएव निपातनात् । संज्ञायामप्येवमेव
सर्वत्र ङीबुदाहार्यः । संज्ञाच्छन्दोभ्यामन्यत्र तु केवला मामिका इत्यादि । नन्व-
णन्तत्वादेव 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि सिद्धे मामकग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—मा-
मकग्रहणमिति । लोके असंज्ञायां च ङीब्निवृत्त्यर्थमिति भावः । एवं भेषजशब्द-
स्य अणन्तत्वेऽपि ज्ञेयम् । एतदर्थमेव वैदिकप्रक्रियायाम् इदं नोपन्यस्तम् ।

र्वत्पतिवतोर्नुक् । ४।१।३२ ॥ एतयोः स्त्रियां नुक्स्यात् । ‘ ऋन्नेभ्यो ङीप् ’ (सू ३०६) । गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तश्शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयास्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुन्निपात्यते । 'पतिवत्नी' इत्यत्र तु वत्वं निपात्यते । अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी । (४१०) **पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४।१।३३॥** पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् । (४११) **विभाषा सपूर्वस्य । ४।१।३४ ॥** पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । एतयोः स्त्रियां नुगिति । कित्वसामर्थ्यात् अयमागमः, नतु प्रत्यय इति भावः । कित्वादन्तावयवः, अन्तर्वत् न, पतिवत् न इति स्थिते आह—**ऋन्नेभ्यो ङीबिति । गर्भिण्यामिति ।** गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च स्त्रियाम् अन्तर्वत् पतिवत् इति प्रकृतिभागौ नुक्संनियोगेन निपात्येते इत्यर्थः । वार्तिकमेतत् । कतरस्मिन् किं निपात्यत इत्यत आह—**तत्रेति ।** तयोर्मध्य इत्यर्थः । अन्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अप्राप्तो मतुप् निपात्यत इत्यन्वयः । कथमप्राप्तिर्मतुप इत्यत आह—**अन्तश्शब्दस्येत्यादि अभावादित्यन्तम् ।** ‘ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ’ इति सूत्रेण अस्तिसमानाधिकरणात् कर्तृकारकप्रधानप्रथमान्तात् मतुप्प्रत्ययो विहितः । यथा गौरस्यास्तीति गोमानित्यादौ । प्रकृते तु प्रथमान्तः कर्तृकारकप्रधानो गर्भशब्द एवास्तिसमानाधिकरणः, नतु अन्तश्शब्दः, तस्याधिकरणकारकप्रधानतया अस्तिसामानाधिकरण्यासंभवात् । अतोऽत्र अप्राप्तो मतुब्निपात्यत इत्यर्थः । ततश्च ‘ मादुपधायाश्च मतोर्वः ’ इति मकारस्य वत्वे अन्तर्वत् इति प्रकृतिभागः संपद्यत इति भावः । **वत्वमिति ।** पतिरस्या अस्तीति विग्रहे ‘ तदस्यास्त्यस्मिन् ’ इति मतुपो मकारस्य मादुपधात् परत्वाभावेन ‘ मादुपधायाः ’ इति वत्वमप्राप्तं निपात्यत इत्यर्थः । **प्रत्युदाहरणं त्विति ।** गर्भिण्यामेव मतुब्निपातनादन्तरस्त्यस्यां शालायां घट इति विग्रहवाक्यमेव, नतु मतुबित्यर्थः । **पतिमती पृथिवीति ।** जीवद्भर्तृकायामेव वत्वनिपातनादिह वत्वाभाव इति भावः । **पत्युर्नो ।** पत्युरिति षष्ठी । न इत्यकार उच्चारणार्थः । स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—**पतिशब्दस्येति । यज्ञेनेति ।** यज्ञसंबन्धः यज्ञेन सह स्वामितया संबन्धः, यज्ञफलभोक्तृत्वमिति यावत् । तदाह—**तत्कर्तृकस्येति ।** वसिष्ठकर्तृकस्येत्यर्थः । ननु वसिष्ठकर्तृकयज्ञस्य वसिष्ठ एव फलभोक्तेत्युचितं, नतु तत्स्त्र्यपि, स्वर्गकामः इत्यादिपुंलिङ्गशब्दैः पुंस एवाधिकारावगमात् इत्यत आह—**दंपत्योः सहाधिकारादिति ।** एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव पूर्वमीमांसायां षष्ठस्य प्रथमपादे ‘ लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः ’ इत्यधिकरणे ‘ स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ’ इत्यधिकरणे च

स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः-गृहपत्नी । 'अनुपसर्जनस्य' इतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि
न पत्युर्विशेषणं, किंतु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी-दृढपतिः । वृषल-
पत्नी-वृषलपतिः । अथ 'वृषलस्य पत्नी' इति व्यस्ते कथमिति चेन्न । पत्नीव पत्नी-
त्युपचारात् । यद्वा । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिंश्च पक्षे, पत्नियौ, पत्नियः

दंपत्योः सहाधिकारः सिद्धान्तितः। प्रपञ्चितं चैतदस्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ।
विभाषा सपूर्वस्य । पत्युर्नः इत्यनुवर्तते । प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं षष्ठ्या
विपरिणतं पत्युरित्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । सपूर्वस्येत्येतत् पतिशब्दान्तप्रा-
तिपदिके अन्वेति । पूर्वावयवसहितस्येत्यर्थः । तदाह—**पतिशब्दान्तस्येत्या-
दिना** । यज्ञसंयोगाभावेऽपि अप्राप्तविभाषेयम् । **गृहपतिः—गृहपत्नीति** ।
नत्वपक्षे 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप् । अत्र गृहपतिशब्दः पतिशब्दान्तः गृहशब्दात्मक-
पूर्वावयवसहितश्चेति भावः । नच 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इति निषेधः शङ्क्यः,
'शूद्रा चामहत्पूर्वा' इति लिङ्गेन तस्य स्त्रियामित्यधिकारे अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । ननु
दृढः पतिः यस्या इति बहुव्रीहौ दृढपतिः दृढपत्नीति नत्वविकल्प इष्यते, स तु न
संभवति, 'अनुपसर्जना'दित्यधिकारात् पतिशब्दस्यात्रोपसर्जनत्वात् । नच अनुपस-
र्जनात् इति नात्र संबध्यते इति वाच्यम्, उत्तरत्रानुवृत्तये इहापि तदनुवृत्तेराव-
श्यकत्वादित्यत आह—**अनुपसर्जनस्येत्यादि** । **किं तु तदन्तस्येति** । सपू-
र्वस्येति पत्यन्तस्य श्रुतत्वेन तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् । अवान्तरवाक्यार्थ-
बोधोत्तरमेव अनुपसर्जनत्वविशेषणप्रवृत्त्या तत्काले सपूर्वस्य श्रुतत्वेन तेनैव संबन्धे
जाते सति पश्चात् पतिशब्देऽपि पुनर्व्यापारे मानाभावादिति भावः । **तेनेति** ।
अनुपसर्जनत्वस्य पत्यन्तविशेषणत्वेनेत्यर्थः । यज्ञसंयोगग्रहणमनुवर्त्य प्राप्तविभाषा
कुतो न स्यादित्यत आह—**वृषलपत्नीति** । पाति रक्षतीति पतिः वृषलस्य पतिः
स्त्री इति विग्रहः । अपशूद्राधिकरणे शूद्राणां यज्ञाधिकारनिराकरणादिह यज्ञसंयो-
गाभावादप्राप्तमेव नत्वं विभाष्यत इति भावः ।
आक्षिपति—**अथेति** । आक्षेपारम्भद्योतकोऽथशब्दः, प्रश्नद्योतको वा ।
'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ ।' इत्यमरः । **व्यस्ते इति** । विग्रह-
वाक्ये इत्यर्थः । ततश्च सपूर्वत्वाभावात् न प्रकृतसूत्रेण नत्वविकल्पः । यज्ञसंयो-
गाभावाच्च न पूर्वसूत्रेण । अतो वृषलस्य पत्नीत्यनुपपन्नमित्याक्षेपः । **इति चे-
न्नेति** । इत्याक्षिपसि चेत् नैतद्युक्तमित्यर्थः । **पत्नीवेति** । यज्ञसंयुक्तायां द्विज-
भार्यायां यः पत्नीशब्दो व्युत्पादितः तस्यैव शूद्रस्त्रियामपि अयज्ञसंयुक्तायां पाणि-
ग्रहणादिधर्मपुरस्कारेण गौण्या वृत्त्या प्रयोगः । यथा गङ्गायामिति स्त्रीलिङ्गस्य तीरे
प्रयोगः । उक्तं च भाष्ये—'तुषजकस्य पत्नीत्युपमानात्सिद्धम्' इति **यद्वेति** ।

१ वृषलः पतिर्यस्याः सा, इति विग्रहेऽपीदमेव रूपं वैकल्पिकं बोध्यम् ।

इतीयङ्विषये विशेषः। सपूर्वस्य किम्। गवां पतिः स्त्री। (४६२) **नित्यं सपत्न्यादिषु**। ४।१।३५॥ पूर्वविकल्पापवादः। समानस्य सभावोऽपि निपात्यते। समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी। (४६३) **पूतक्रतोरै च**। ४।१।३६॥ अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप्च। 'इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते' (वा २४४१)। पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी। 'यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा'। (४६४) **वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः**। ४।१।३७॥ एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप्च। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। 'हरविष्णू वृषाकपी' इत्यमरः।

प्रौढिवादमात्रमिदम्, स्त्रियामाचारक्विबन्तप्रकृतिकक्विबन्तशब्दाः न सन्तीति 'अनुपसर्जनात्' इत्यत्रोक्तत्वात्। **सपूर्वस्येति किमिति**। प्रातिपदिकविशेषणतया पतिशब्दस्य तदन्तलाभे सति पतिशब्दान्तस्य सपूर्वत्वाव्यभिचारात् सपूर्वस्येति किमर्थमिति प्रश्नः। **गवां पतिः स्त्रीति**। स्वामिनी रक्षित्री वेत्यर्थः। असमस्तत्वात् गवामित्यस्य न पूर्वावयवत्वमिति भावः। यद्यपि 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तत्र चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमेन गवां पतिः इति समुदायस्य पत्यन्तत्वेऽपि प्रातिपदिकत्वाभावादेवात्र नत्वविकल्पो न भवति। तथापि गवां पतिरित्यत्र पतिशब्दस्यैव व्यपदेशिवत्त्वेन तदन्ततया नत्वविकल्पप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं सपूर्वस्येति वचनमिति भावः। वस्तुतस्तु 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधादिह केवलपतिशब्दस्य पतिशब्दान्तत्वाभावादेव नत्वविकल्पनिवृत्तिसिद्धेः सपूर्वस्येति स्पष्टार्थमित्याहुः।

नित्यं सपत्न्यादिषु। विषयसप्तम्येषा। सपत्न्यादिविषये तत्सिद्ध्यर्थं नित्यं नत्वमित्यर्थः। **पूर्वविकल्पेति**। 'विभाषा सपूर्वस्य' इति विकल्पस्यापवाद इत्यर्थः। आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम्। ननु समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नीति वक्ष्यति। तत्र समानशब्दस्य सभावोऽनुपपन्नः, अतः सदृशपर्यायेण सहशब्देनैव बहुव्रीहिराश्रयणीयः। एवं च 'वोपसर्जनस्य' इति वैकल्पिकः सभाव इत्यत आह—**समानस्येति**। इह गणे समान, एक, वीर, भ्रातृ, पुत्र इति समानादयः पठिताः। अतः समानशब्देनैव बहुव्रीहिरुचितः। तस्य च निपातनादेव नित्यं सभाव इति भावः। **समानः पतिरिति**। अत्र समानशब्द एकपर्यायः, पतिशब्दस्तु विवाहनिबन्धनभर्तृशब्दपर्यायः। **वीरपत्नीति**। वीरः पतिर्यस्याः इति विग्रहः। सपत्न्यादित्वान्नत्वम्।

पूतक्रतोरै च। ऐ इति लुप्तप्रथमाकम्। पूतक्रतुशब्दात् स्त्रियां ङीप्स्यात्, प्रकृतेरैकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः। **इयं त्रिसूत्रीति**। वार्तिकमिदम्। पूतक्रतोरित्यादिसूत्रत्रयं पुंयोगात् स्त्रियां वृत्तावेवेत्यर्थः। **पूतक्रतायीति**। पूतः क्रतुः येन सः पूतक्रतुः, तस्य स्त्रीत्यर्थे ङीप्, तकारादुकारस्य ऐकारः, तस्य आयादेश इति भावः। पुंयोग इत्यस्य प्रयोजनमाह—**ययेति**। **वृषाकप्यग्नि**। ऐ चेत्यनुवर्तते। तदाह—

'वृषाकपायी श्रीगौर्यो:' इति च । अग्नायी । कुसितायी–कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः । (४६५) मनोरौ वा । ४।१।३८ ॥ मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा । ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप्च । मनोः स्त्री मनायी–मनावी–मनुः । (४६६) वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४।१।३९ ॥

एषामिति । वृषाकपायीति । ङीप्, प्रकृतेरुदात्तः ऐकारोऽन्तादेशः, तस्य आयादेशः, तस्य एकारस्थानिकत्वात् तदाकारोऽप्युदात्तः 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति अवशिष्टानामचामनुदात्तत्वम् । उदात्त इति किम् । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति वृषाकपिशब्दो मध्योदात्तः–'नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेः' इति यथा । अन्ते एकस्मिन् लघौ सति द्वयोर्वा लघ्वोः सतोः पूर्वः बह्वच्कस्य गुरुः उदात्तः स्यादिति तदर्थः । ततश्च षकारादाकारस्य उदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यवशिष्टानामचामनुदात्तत्वमिति स्थितिः । तथा च पकारादिकारस्यानुदात्तत्वात् तत्स्थाने ऐकारः अनुदात्तः स्यात् । ततश्च तदादेशभूतायादेशाकारस्याप्यनुदात्तत्वं स्यात् । अतोऽत्र उदात्तत्वविधिः । अग्नायीति । 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादौ अग्निशब्दः अन्तोदात्तः, ततो ङीप्, प्रकृतेरैकारोऽन्तादेशः, स च भवन्नान्तर्यादुदात्त एव भवति । अतस्तदादेशायादेशाकारस्य उदात्तत्वसिद्धेरुदात्त इत्येतदग्निशब्दे अन्वयं न लभते, प्रयोजनाभावात् । कुसितायी कुसिदायीति । कुसितकुसिदे अव्युत्पन्नप्रातिपदिके देवताविशेषस्य नामधेये, फिट्स्वरेणान्तोदात्ते । ततो ङीप् ऐकारश्चान्तादेशः, सच भवन्नान्तर्यादुदात्त एवेति कुसितकुसिदशब्दयोरपि उदात्त इत्यस्य नान्वय इति वृत्त्यादिग्रन्थेषु स्थितम् । अत एवाह—कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्य इति । दीर्घमध्यत्वे हि 'लघावन्ते' इति मध्योदात्ततया शिष्टस्वरेण दकारादकारस्यानुदात्ततया तत्स्थाने ऐकारस्यानुदात्ततया तत्स्थाने आयाकारस्यानुदात्तत्वापत्त्या तन्निवृत्त्यर्थं तत्राप्युदात्तग्रहणस्यावश्यकत्वादुदाहृतवृत्त्यादि ग्रन्थविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । मनोरौ वा । ऐ चेति, उदात्त इति, ङीबिति चानुवर्तते । तदाह–मनुशब्दस्येति । उदात्तैकारश्चेति । औकारः, उदात्त ऐकारश्च वा स्यादित्यर्थः । उदात्तैकार इति समासनिर्देशादुदात्त इत्यौकारेण न संबध्यत इति सूचितम्, एतच्च वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् । चकारात् ङीप् ऐकारौकाराभ्यां समुच्चीयते । तदाह–ताभ्यामिति । ऐकारौकाराभ्यां समुच्चयेनैव विहित इत्यर्थः । ततश्च तदुभयाभावपक्षे ङीबपि नेति लभ्यते, 'संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति परिभाषावशादिति भावः । इयं तु परिभाषा 'पूतक्रतोरै च' इति सूत्रभाष्ये स्थिता । मनायीति । 'यद्वै किं च मनुरवदत्' इत्यादौ मनुशब्दः 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तः । 'धान्ये नित्' इत्यतो निदित्यनुवृत्तौ 'शॄस्वृस्निह' इत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधेः । ततश्च शिष्टस्वरेण नकारादुकारः अनुदात्तः । तस्य स्थाने उदात्त ऐकारः, [illegible] ङीप् चेति भावः । मनावीति । अत्रौकारोऽनुदात्त एव । मनुरिति । ऐकारस्य औकारस्य चाभावे तत्संनियोगशिष्टो ङीबपि नेत्युक्तमेव ।

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप्स्यात् तका-रस्य नकारादेशश्च। एनी-एता। रोहिणी-रोहिता। 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' (फि ३३) इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। 'त्र्येण्या शलल्या' इति गृह्यम्। श्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः। अनुदात्तात् किम्? श्वेता। 'घृतादीनां च' (फि २१) इत्यन्तोदात्तोऽयम्। अत इत्येव। शितिः स्त्री। 'पिशङ्गादुपसंख्यानम्' (वा

वर्णादनु। वेति ङीबिति चानुवर्तते। अनुदात्तादिति वर्णादित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः। तोपधादित्यपि वर्णादित्यत्रान्वेति, तकारः उपधा यस्येति विग्रहः। तकारादकार उच्चारणार्थः। वर्णादित्यस्य 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वर्णशब्दादिति नार्थः, तोपधत्वासंभवात्। किं तु वर्णवाचिनः शब्दादित्यर्थो विवक्षितः। वर्णादित्येतत्प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः। त इति षष्ठी, तकारस्येत्यर्थः। न इत्यत्र नकारादकार उच्चारणार्थः, नकार इत्यर्थः। तदाह—**वर्णवाचीत्यादिना**। **तदन्तादनुपसर्जनादिति**। अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तं वर्णान्ते अन्वेति, नतु वर्णादित्यत्रेति भावः। **एनी एतेति**। श्वेतेत्यर्थः। एतशब्दात् ङीप्, तकारस्य नकारश्च। ङीबभावे टाबेव। नत्वं तु न भवति, ङीपा संनियोगशिष्टत्वात्। एतशब्दः श्वेतपर्याय इति कल्पसूत्रव्याख्यातारो धूर्तस्वामिभवस्वामिरुद्रदत्तप्रभृतयो याज्ञिकाः। **रोहिणी—रोहितेति**। रोहितशब्दो रक्तवर्णपर्यायः। ङीपि णत्वे रोहिणीति। तदभावे टाप्। अनुदात्तान्तत्वं गमयितुमाह—**वर्णानामिति**। तान्तेत्यत्र तकारादकार उच्चारणार्थः। त, ण, ति, नि, त् इत्यन्तानां आदिरुदात्त इत्यर्थः। एतः, शोणः, शितिः, पृश्निः, पृषत् इति क्रमेणोदाहरणानि। प्रकृते एतशब्दे एकारस्य, रोहितशब्दे ओकारस्य चोदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टस्वरेण अवशिष्टानामनुदात्तत्वादन्तानुदात्तत्वमित्यर्थः।

ननु 'अनुपसर्जनात्' इत्यनुवृत्तस्य श्रुतवर्णविशेषणत्वमेव युक्तम्, नतु तदन्तविधिलभ्यवर्णान्तविशेषणत्वमित्यत आह—**त्र्येण्येति**। त्रीणि एतानि श्वेतानि अवयवसंस्थानानि यस्या इति बहुव्रीहौ त्र्येतशब्दः। तत्र एतशब्दस्य वर्णवाचिनः उपसर्जनत्वात् ङीन्नत्वे न स्याताम्। अनुपसर्जनादित्यस्य वर्णान्तविशेषणत्वे तु त्र्येतशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः। **शलल्येति**। शल्यकाख्यमृगविशेषस्य अङ्गरुहा सूची शललीति याज्ञिकप्रसिद्धिः। **गृह्यमिति**। गृह्यन्ते संगृह्यन्ते औपासनाग्निसाध्यकर्माण्यत्रेति व्युत्पत्त्या आपस्तम्बाश्वलायनादिप्रणीतकल्पसूत्रविशेष उच्यते। त्र्येण्येति णत्वमार्षम्। यजुर्वेदे तु 'त्रि एण्या शलल्या निवर्तयेत' इति पठितम्। तत्र त्रीणि एतानि श्वेतानि यस्या इति विग्रहः। यणभावो णत्वं च आर्षमिति वेदभाष्ये भट्टभास्करः। ननु 'वर्णानां तणति' इति श्वेतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वमेवेत्यत आह—**घृतादीनामिति**। **अत इत्येवेति**। 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यस्मादत इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। **शितिः**

२४५९)। पिशङ्गी–पिशङ्गा । 'असितपलितयोर्न' (वा २४५३)। असिता । पलिता । [1]'छन्दसि क्नमेके' (वा २४५४) असिक्नी । पलिक्नी । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची, किं तु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव । (४६७) अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ॥ तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष्स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' (फि ४२) इति मध्योदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात् किम् । कृष्णा । कपिला । (४६८) षिद्गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥ षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष्स्यात् । नर्तकी । गौरी ।

रुणीति । 'शिती धवलमेचकौ' इत्यमरः । **पिशङ्गीति** । 'लघावन्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्ततया शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वेऽपि तोपधत्वाभावात् अप्राप्तो ङीबुपसंख्यायते । 'अन्यतो ङीष्' इति वक्ष्यमाणङीषोऽपवादः । स्वरे विशेषः । **असितेति** । वार्तिकमेतत् । असितशब्दस्य कृष्णवाचकतया पलितशब्दस्य श्वेतवाचकतया च 'वर्णादनुदात्तात्' इति प्राप्ते ङीन्नत्वे निषिध्येते । **छन्दसि क्नमेके इति** । इदमपि वार्तिकम् । असितपलितयोस्तकारस्य ङीप्संनियोगेन क्नादेशम् अन्ये आचार्या इच्छन्तीत्यर्थः । **असिक्नीति** । असितशब्दात् ङीप्, तकारस्य क्नादेशे पररूपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । क्न् इति नकारान्त एवादेश इत्यन्ये । एवं पलिक्नीत्यपि । 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इत्यमरः । ननु 'अवदातः सितो गौरः' इति कोशादवदातशब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'लघावन्ते' इति मध्योदात्ततया अनुदात्तान्तत्वात्तोपधत्वाच्च 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीन्नत्वे स्यातामित्यत आह—**अवदातशब्दस्त्विति** । 'अवदातः सिते पीते शुद्धे' इति कोशात् 'दैप् शोधने' इत्यस्मात् तप्रत्यये अवदातशब्दस्य व्युत्पत्तेश्चेति भावः । एतच्च 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'अवदातः सितो गौरः' इति कोशस्तु शुद्धत्वसाधर्म्यात् बोध्यः ।

अन्यतो ङीष् । पञ्चम्यास्तसिः । वर्णादिति, अनुदात्तादिति, तोपधादिति चानुवर्तते । तत्र कस्मादन्यतः इत्यपेक्षायां तोपधादिति प्रतियोगित्वेनान्वेति–तोपधापेक्षया अन्यत इति । तदाह—**तोपधभिन्नादिति** । **कल्माषीति** । चित्रवर्णेत्यर्थः । 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । **सारङ्गीति** । 'सारङ्गः शबले त्रिषु' इत्यमरः । 'फिषोऽन्त उदात्तः' इत्यन्तोदात्तत्वशङ्कां व्युदस्यति–**लघाविति** । एतत्सूत्रं 'वृषाकपी'ति सूत्रव्याख्यावसरे व्याख्यातम् । **कृष्णा कपिलेति** । फिट्स्वरेणान्तोदात्ताविमाविति भावः । **षिद्गौरादिभ्यश्च** । ष् इत् येषां

---

१ असितपलितयोश्छन्दसि तकारस्य क्नादेशः, तत्संनियोगेन ङीप् च । तं च क्नादेशमेके आचार्या भाषायामपीच्छन्तीति वाक्यद्वयमसूत्रम् । तेन गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानामित्यादिः कैयटोक्तः प्रयोगः सिद्धः ।

'अनडुहः स्त्रियाम् आम् वा' (वा ४३७८)। अनडुही-अनड्वाही। पिप्पल्यादयश्च' (ग ४७)। आकृतिगणोऽयम्। (४६६) **सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः। ६। ४। १४६॥** अङ्गस्योपधायाः यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः। 'मत्स्यस्य ङ्याम्' (वा ४१९८)। 'सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च' (वा ४१९९)। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्' (वा ४२००)। मत्सी

ते षितः, गौरः आदिः येषां ते गौरादयः, षितश्च गौरादयश्चेति द्वन्द्वः। **नर्तकीति**। 'नृती गात्रविक्षेपे' 'शिल्पिनि ष्वुन्' 'षः प्रत्ययस्य' इति षकार इत्, 'हलन्त्यम्' इति नकारश्च इत्, 'युवोरनाकौ' इति अकादेशः, लघूपधगुणः, रपरत्वम्। नर्तकशब्दात् ङीष्, टापोऽपवादः, 'यस्येति च' इत्यकारलोप इति भावः। **गौरीति**। श्वेतेत्यर्थः। फिट्स्वरेण अन्तोदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीष्' इत्यप्राप्तेरिह विधिरिति भावः। संज्ञाशब्दो वायम्। 'उमा कात्यायनी गौरी' इत्यमरः। 'दशवर्षा भवेद् गौरी' इति स्मृतिः। **अनुडुही-अनुड्वाहीति**। अनडुहः स्त्रीत्यर्थः। अनो वहतीति यौगिको वा। गौरादिगणे निपातनादेव ङीषि आम्विकल्पः। एवं च 'अनुडुहः स्त्रियाम् आम् वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः। **पिप्पल्यादयश्चेति**। अत्र गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, गवय, हय, मुकय, गौतम, अनड्वाही, अनुडुही, तरुण, तलुन् श्वन् इति पठित्वा 'पिप्पल्यादयश्च' इत्युक्त्वा पिप्पली, हरीतकी, कोशातकी, पृथिवी, मातामही इत्यादि पठितम्। तत्र पिप्पलीशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् ङीषोऽप्राप्तेरिह पाठः। श्वन् शब्दस्य तु 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते ङीषर्थ इह पाठः। स्वरे विशेषः। **आकृतिगणोऽयमिति**। गौरादिरित्यर्थः। 'पिप्पल्यादेरवान्तरगणत्वे प्रयोजनं चिन्त्यम्।

मत्स्यशब्दात् गौरादित्वात् ङीषि विशेषं दर्शयितुमाह—**सूर्यतिष्यागस्त्य**। 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। य इति षष्ठी अङ्गस्येत्यधिकृतमवयवषष्ठ्यन्तम्, तच्च उपधायामन्वेति। अङ्गस्य उपधाभूतो यो यकारः तस्य लोपः स्यादिति लभ्यते। सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानामित्यप्यवयवषष्ठ्यन्तं यकारेऽन्वेति, न त्वङ्गविशेषणम्। तदाह—**अङ्गस्येत्यादिना**। **मत्स्यस्य ङ्यामिति**। तेनेह न, मत्स्यस्येदं मात्स्यम्। **सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेति**। सूरीयः। सूरी। अगस्तीयः। अगस्ती। नेह, सौर्यम्। आगस्त्यम्। **तिष्येति**। 'नक्षत्रेण युक्तः कालः', 'संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेऽभ्योऽण्' इति च विहिते नक्षत्रसंबन्धिनि अणि परतः तिष्यपुष्ययोर्यलोप इत्यर्थः। तत्र तिष्यस्य यलोपो नियम्यते। पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते। तिष्येण युक्तः पूर्णमासः, तिष्ये भवो वा तैषः। एवं पौषः। नेह-तिष्यस्य पुष्यस्य वाऽयं तैष्यः, पौष्यः। **मत्सीति**। मत्स्यशब्दात् गौरादिङीषि यलोपः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। ननु 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः' इति सूत्रे मातुः पिता पितुः पितेति विग्रहे मातृपितृभ्यां

'मातरि षिच्च' (वा २७१०) इति षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष्। दंष्ट्रा। (५००) **जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु।४।१।४२॥** एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्यादिष्वर्थेषु ङीष्स्यात्। जानपदी वृत्तिश्चेत्, अन्या तु जानपदी। उत्सादित्वादञन्तत्वेन 'टिड्ढ—' (सू ४७०) इति ङीप्याद्युदात्तः। कुण्डी अमत्रं चेत्, कुण्डान्या। 'कुडि दाहे'। 'गुरोश्च हलः' (सू ३२८०) इत्यप्रत्ययः। यस्तु 'अमृते जारजः कुण्डः' इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते, न तु नियम्यते। गोणी आवपनं

डामहच्चि टिलोपे मातामहपितामहशब्दौ निपातितौ। तत्र मातुर्माता पितुर्मातेति विग्रहे डामहचः षित्वं विहितम्—'मातरि षिच्च' इति। ततश्च षित्त्वविधानादेव ङीष्सिद्धेः गौरादिषु मातामहीशब्दपाठो न कर्तव्यः। नच 'मातरि षिच्च' इति न क्रियतामिति वाच्यम्, पितामहीत्यत्र ङीषर्थं तस्यावश्यकत्वादित्यत आह—**मातरीति**। **दंष्ट्रेति**। दंशेः 'दाम्नीशस' इति करणे ष्ट्रन्। अत्र षित्त्वे सत्यपि न ङीषिति भावः। सूर्यादीनामङ्गानामुपधाभूतस्य यकारस्य लोप इति तु न व्याख्यातम्। तथा सति सौरी बलाकेति न सिध्येत्। सूर्येणैकदिक् इत्यर्थे 'तेनैकदिक्' इत्यणि तदन्तात् ङीपि अणन्तमङ्गम्, नतु सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः। वचनं तु सूरी कुन्तीत्यत्र चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः।

जानपद। जानपदेत्यादि कबरादित्यन्तमेकं पदम्। समाहारद्वन्द्वात् पंचमी। **जानपदीति**। जनपदे भवेत्यर्थः। **वृत्तिश्चेदिति**। जीविका गम्या चेदित्यर्थः। ननु उत्सादित्वादञि ङीपैव सिद्धे ङीष्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**उत्सादित्वादिति**। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति ङीप्याद्युदात्तत्वम्। ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति भेद इत्यर्थः। **कुण्डीति**। 'पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः। 'पात्रामत्रे च भाजनम्' इति च। कुण्डशब्दस्य स्त्रीत्वमपि ङीष्विधिसामर्थ्यात्। 'पिठरे तु न ना कुण्डम्' इति विश्वः। **कुण्डाऽन्येति**। दहनीयेत्यर्थः। तदेव विशदयति—**कुडि दाहे इति**। **गुरोश्चेति**। गुरुमतो हलन्ताद्धातोः अप्रत्ययः स्यात् भावकर्मणोः स्त्रियामिति तदर्थः। ननु 'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः।' इति मनुष्यजातिविशेषवाची कुण्डशब्दोऽपि प्रत्युदाहरणं किं न स्यादित्यत आह—**यस्त्विति**। **जातिलक्षण इति**। 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति जातिनिमित्तक इत्यर्थः। ननु अमत्रेऽपि वाच्ये कुण्डशब्दात् जातिलक्षणङीषि सिद्धे तद्वचनं व्यर्थम्। नच अमत्र एव ङीषिति नियमार्थं तदिति वाच्यम्, एवं

चेत्, गोणाऽन्या। स्थली अकृत्रिमा चेत्, स्थलाऽन्या। भाजी श्राणा चेत्, भाजाऽन्या। नागी स्थूला चेत्, नागाऽन्या। गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम्। सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम्। काली वर्णश्चेत्, कालान्या। नीली अनाच्छादनं चेत्, नीलाऽन्या। नीलया रक्ता शाटीत्यर्थः। 'नील्या अन्वक्तव्यः' (वा २६८०) इत्यन्। अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किं तु 'नीलादोषधौ' (वा २४५६)। नीली। 'प्राणिनि च' (वा २४५८)।

सति मनुष्यजातिविशेषवाचित्वे ङीषोऽनुत्पत्तेरित्यत आह—अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादिति। 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यनित्यस्त्रीलिङ्गात् ङीष् विहितः। अमत्रे कुण्डशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः, 'पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्' इति स्वीकारात्। 'कुण्डी कमण्डलौ जारात् पतिपत्नीसुते पुमान्।' इति मेदिनीकोशाच्च। तथाच कुण्डशब्दात् जातिलक्षणङीषप्राप्त एव विधीयते, नतु नियम्यते। अतो मनुष्यजातिवाचित्वेऽपि ङीष् निर्बाध इति भावः।

आवपनं चेदिति। ओप्यते निक्षिप्यते अस्मिन्नित्यर्थे आङ्पूर्वाद्वपेर्ल्युट्। **गोणाऽन्येति**। कस्याश्चिदिदं नाम। **अकृत्रिमा चेदिति**। इदानींतनपुरुषपरिष्कृता भूमिः कृत्रिमा, तद्भिन्नेत्यर्थः। **स्थलाऽन्येति**। कृत्रिमेत्यर्थः। 'स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति' इति यजुर्वेदे। **भाजीति**। भज्यते सेव्यते इति कर्मणि घञ्। 'घञजबन्ताः पुंसि' इति तु प्रायिकम्। **श्राणा चेदिति**। 'यवागूरुष्णिका श्राणा' इत्यमरः। **भाजाऽन्येति**। अश्राणेत्यर्थः। 'श्रा पाके' क्तः। 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति निष्ठानत्वम्, णत्वं च, पक्वेत्यर्थः। नागशब्दस्य स्थौल्ये क्वाप्यप्रसिद्धेराह—**गजवाचीति**। **वर्णश्चेदिति**। वर्णः प्रवृत्तिनिमित्तं चेदित्यर्थः। वर्णविशिष्टा चेदिति यावत्। अन्यथा कालशब्दस्य 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इति पुंस्त्वापातात्। सूत्रे वर्णा इति च्छेदः। अर्शआद्यजन्ताट्टाप्। **कालाऽन्येति**। क्रौर्ययुक्तेत्यर्थः। संज्ञाशब्दो वा। **अनाच्छादनं चेदिति**। वस्त्रभिन्नं गवादिकमित्यर्थः। **नीलाऽन्येति**। नन्वत्राच्छादनस्य विशेष्यत्वे स्त्रीत्वानुपपत्तिः। पटीत्यस्य विशेष्यत्वेऽपि नीलवर्णवती पटीत्यर्थे ङीषः अप्रसक्तिरेव 'नीलादोषधौ, प्राणिनि च' इति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—**नीलया रक्तेति**। नील्या ओषध्या रागविशेषं प्रापितेत्यर्थः। ननु कथमयमर्थो लभ्यत इत्यत आह—**नील्या अनिति**। 'तेन रक्तं रागात्' इत्यत्र इदं वार्तिकम्। नीलीशब्दादन्प्रत्यये सति 'यस्येति च' इति लोपे नीलशब्दः, तस्य नीलीरक्तवाचकस्य विशेषणांशे ओषधिवाचकत्वसत्त्वात् 'नीलादोषधौ प्राणिनि च' इति नियमे सत्यपि ङीषः प्राप्तेस्तन्निवृत्त्यर्थमनाच्छादनग्रहणमिति भावः। ननु नीला कुण्डीत्यत्रापि अनाच्छादनत्वात् ङीष् स्यादित्याशङ्क्य आह—**अनाच्छादनेऽपीति**। 'नीलादोषधौ, प्राणिनि च' इति वार्तिकमेतत्। नीलात् अनाच्छादने-

नीली गौः। 'संज्ञायां वा' (वा २४५७)। नीली-नीला। कुशी अयोविकार-श्चेत्, कुशाऽन्या। कामुकी मैथुनेच्छा चेत्, कामुकाऽन्या। कबरी केशानां सन्नि-वेशश्चेत्, कबराऽन्या। चित्रेत्यर्थः। (५०१) **शोणात्प्राचाम्**। ४। १। ४३॥ शोणी-शोणा। (५०२) **वोतो गुणवचनात्**। ४। १। ४४॥ उदन्ताद्-

---

ऽपि भवन् ङीष् ओषधौ प्राणिनि चैव स्यात्, न त्वन्यत्रेत्यर्थः। एवंच नीला कु-ण्डीत्यादौ न ङीषिति भावः।[1] 'संज्ञायां वा' इत्यपि वार्तिकम्। संज्ञायामुक्तवि-षये तदन्यत्रापि ङीष् वा स्यादित्यर्थः। **अयोविकारश्चेदिति**। फाला इति प्रसिद्धः। **कुशाऽन्येति**। छन्दोगसूत्रे 'प्रस्तोता तु कुशाः कारयेद्यज्ञियस्य वृक्षस्य खदिरस्य दीर्घसत्रेष्वेके प्रादेशमात्रीः कुशपृष्ठास्त्वक्कससमामज्जते' इति प्रसिद्धा। **कामुकीति**। कामयितुं शीलमस्या इति विग्रहे 'लषपत' इत्यादिना कमेरु-कञ्। मैथुनेच्छावती चेदित्यर्थः। अर्शआद्यजन्ताट्टाप्। **कामुकाऽन्येति**। धना-दीच्छावतीत्यर्थः। **शोणात् प्राचाम्**। 'रोहितो लोहितो रक्तः शोणः कोकन-दच्छविः।' इत्यमरः। 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति शोणशब्दः आद्यु-दात्तः अनुदात्तान्तः। 'अन्यतो ङीष्' इति नित्यं ङीषि प्राप्ते विकल्पार्थमिदम्।

वोतो गुणवचनात्। प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम्। वा उत् इति च्छेदः। उता गुणवचनस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिः। तदाह—**उदन्ताद्दिति। वा ङीबिति**। ङीषिति नात्रानुवर्तते। 'गुणवचनात् ङीबाद्युदात्तार्थः' इति वार्तिकादिति भावः। **मृद्वीति**। मृदुशब्दात् ङीपि यण्। अत्र

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः।'

इति भाष्ये गुणलक्षणमुक्तम्। सत्त्वं द्रव्यं समवायिकारणं तत्रैव निविशते समवैति यः स गुण इत्यन्वयः। द्रव्यमात्रसमवेत इति यावत्। मात्रपदात् सत्ता-जातिर्व्यवच्छिद्यते, तस्याः द्रव्यगुणक्रियावृत्तित्वात्। अथ द्रव्यत्वे अतिव्याप्ति-वारणाय आह—अपैतीति। कतिपयद्रव्येभ्योऽपगच्छतीत्यर्थः। द्रव्यत्वस्य सर्वद्रव्य-वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। एवमपि गोत्वे अतिव्याप्तिवारणाय आह—पृथ-ग्जातिषु दृश्यते इति। पृथक् भिन्नाः जातयः येषां ते पृथग्जातयः। भिन्नजातीय-द्रव्यवृत्तिरिति यावत्। गोत्वस्य गोजातीयेष्वेव सत्त्वात् भिन्नजातीयेषु अश्वादिष्व-सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। एवमपि क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय आह—आधे-यश्चाक्रियाजश्चेति। आधीयते उत्पाद्यते इत्याधेयः उत्पाद्यः अक्रियाजः अनुत्पाद्यः। उत्पाद्यत्वानुत्पाद्यत्वाभ्यां द्विविध इति यावत्। गुणो नित्यानित्यभेदेन द्विविधो भवति। नित्यगतानां गुणानां नित्यत्वात्, अनित्यगतानामनित्यत्वात्। क्रियायास्तु सर्वस्या

---

१ एवंच नीला भित्तिः इत्यादावनाच्छादने, पि न भवतीति पर्यवसन्नम्।

गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् । मृद्वी-मृदुः । उतः किम् । शुचिः । गुण इति किम् । आखुः । 'खरुसंयोगोपधान्न' (वा २४६०) । 'खरुः, पतिंवरा कन्या' । पाण्डुः ।
(५०३) बह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ ॥ एभ्यो वा ङीष्स्यात् । बह्वी-बहुः ।

अप्युत्पाद्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि द्रव्ये अतिव्याप्तिः, तस्य अवयवद्रव्यसमवेतत्वात् असमवायिकारणसंयोगनाशे ततोऽपायात् विजातीयपार्थिवाद्यवयवेषु सत्त्वात् नित्यानित्यभेदसत्त्वाच्च । अत आह—असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । द्रव्यभिन्न इति यावत् । अत्र मात्रपदेन सत्ताजातेः, अपैतीत्यनेन द्रव्यत्वस्य, पृथग्जातिषु दृश्यते इत्यनेन गोत्वादिजातेश्च निरासात् तद्भिन्नत्वमिति लब्धम् । 'आधेयश्चाक्रियाजश्च' इत्यनेन क्रियानिरासात् क्रियाभिन्नत्वं लब्धम् । असत्त्वप्रकृतिः इत्यनेन द्रव्यस्य निरासात् द्रव्यभिन्नत्वं लब्धम् । तथाच जातिभिन्नत्वे सति क्रियाभिन्नत्वे सति द्रव्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वं गुणलक्षणं निष्कृष्टं वेदितव्यम् । समवेतत्वाभावादभावनिरासः । अत्र 'नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव' इति तार्किकाभिमतविशेषपदार्थाङ्गीकारे तद्भिन्नत्वमपि निवेश्यम् । 'आकडारादेका संज्ञा' इति सूत्रभाष्ये तु 'समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दव्यतिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञं भवति' इत्युक्तम् । तदिदं प्रकृतसूत्रभाष्यस्थलक्षणस्यास्योक्तस्य प्रपञ्चनपरं वेदितव्यम् । परन्तु आकडारसूत्रभाष्ये संख्याशब्दभिन्नत्वमप्युपात्तम् । तदप्युक्तलक्षणे निवेश्यम् । न चैवमपि मृदुपट्वादिशब्दानां गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् । गुणवचनत्वाभाव इति वाच्यम् । गुणवचनेत्यन्वर्थसंज्ञया गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वस्यैव विवक्षितत्वात् । एवंच रूपशब्दस्य न गुणवचनता, तस्य प्राधान्येन रूपवाचितया रूपवति प्रयोगाभावात् । रूपादिशब्दस्यापि गुणवचनशब्देन ग्रहणे 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इत्यत्रापि रूपादिशब्दानां ग्रहणापत्तौ रूपो घटः इत्यादिप्रयोगापत्तेः प्रपञ्चितं चैदरुणाधिकरणेऽस्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ ।

शुचिरिति । शुक्लेत्यर्थः । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ।' इत्यमरः । नच शुचिधातोः 'इगुपधात् कित्' इत्यौणादिके इप्रत्यये उत्पन्नस्य शुचिशब्दस्य आकडारसूत्रे भाष्ये कृदन्तस्य गुणवचनत्वपर्युदासादेवात्र ङीष् न भविष्यतीति वाच्यम्, उणादीनाम् अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणात् । **आखुरिति** । मूषिकेत्यर्थः । आखोस्तु जातिविशिष्टद्रव्यवचनत्वादुक्तगुणवचनत्वाभावान्न ङीप् । 'खरुसंयोगोपधान्न' इति वार्तिकम् । खरुश्च संयोगोपधश्चेति समाहारद्वन्द्वः । खरुशब्दात् संयोगोपधाच्च 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् नेत्यर्थः । खरुशब्दमप्रसिद्धत्वात् व्याचष्टे । **पतिंवरा कन्येति** । पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः । औत्कण्ठ्यलक्षणगुणोपसर्जनद्रव्यवाचितया गुणवाचित्वात् प्राप्तिः । **पाण्डुरिति** । श्वेतेत्यर्थः । संयोगोपधत्वात् न ङीप् । **बह्वादिभ्यश्च** । गुणवचनत्वादेव सिद्धे बहुग्रहणं व्यर्थमेवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अनुपदोदाहृताकडारसूत्रभाष्यरीत्या संख्या-

'कृदिकारादक्तिनः' (ग ५०) । रात्रिः-रात्री । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' (ग ५१)
शकटिः-शकटी । अक्तिन्नर्थात् किम् । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्ध-
तिशब्दो गणे पठ्यते । 'हिमकाषिहतिषु च' (सू ९९२) इति पद्भावः । पद्धतिः-
पद्धती । (५०४) पुंयोगादाख्यायाम् । ४।१।४८ ॥ या पुमाख्या पुंयोगात्स्त्रियां

शब्दानां गुणवचनत्वाभावात् अप्राप्तस्य ङीषो विधानार्थं बहुग्रहणमित्याहुः । बह्वी
बहुरिति । वैपुल्यवाची बहुशब्दोऽयम् । त्रित्वादिसमनियत संख्याविशेषवाचित्वे
तु एकवचनानुपपत्तेः । वैपुल्यवाचित्वेऽपि 'बहुगणवतुडति संख्या' इति संख्याशब्द-
त्वात् न गुणवचनत्वमिति न वैयर्थ्यमिति भावः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति बह्वा-
द्यन्तर्गणसूत्रम् । कृतो य इकारस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीष् वा स्यात्, न तु
क्तिन्नन्तादित्यर्थः । **रात्रिः रात्रीति** । 'राशदिभ्यां त्रिप्' इति राधातोरौणा-
दिकस्त्रिप् । गुणवचनत्वाभावात् उदन्तत्वाभावाच्चाप्राप्ते वचनम् । 'सर्वतोऽक्तिन्न-
र्थादित्येके' इत्यपि बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रमेव । कृदिकारान्तादकृदिकारान्तादपि ङीष्
वा स्यात्, नतु क्तिन्नर्थकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । **शकटिः शकटीति** । शकटि-
शब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वात् कृदन्तत्वाभावात् सर्वत इति वचनम् । अव्यु-
त्पत्तिपक्षे रात्रिशब्दोऽप्युदाहरणं बोध्यम् । **अजननिरिति** । 'स्त्रियां क्तिन्'
इत्यधिकारे 'आक्रोशे नञ्यनिः' इति नञि उपपदे जनेरनिप्रत्ययः, अक्तिन इत्युक्तौ
अत्र निषेधो न स्यात् । अतः अक्तिन्नर्थादित्युक्तिरिति भावः । ननु हनधातोः
स्त्रियां कर्मणि क्तिनि 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना नलोपे हतिशब्दः, तस्य
क्तिन्नन्तत्वात् कथं पद्धतिशब्दात् ङीषित्यत आह-**क्तिन्नन्तत्वादिति । गणे इति** ।
बह्वादिगण इत्यर्थः । ननु पादाभ्यां हतिरिति विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति
तृतीयासमासे सुब्लुकि पाद हति इति स्थिते कथं पदादेशः, 'पादः पत्' इत्यत्र
कृतसमासान्तलोपस्यैव पादशब्दस्य ग्रहणात् भत्वाभावाच्च । 'पादस्य पदाज्याति-
गोपहतेषु' इत्यपि न संभवति, तस्य आज्यादिष्वेव परेषु प्रवृत्तेरित्यत आह—
हिमकाषीति । हिमादिषु परेषु पादशब्दस्य पदादेशः स्यादिति तदर्थः ।
पुंयोगात् । पुंयोगादिति हेतौ पञ्चमी । आख्यायामिति पञ्चम्याः सप्तम्या-
देशः, 'सुपां स्थाने सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्' इत्युक्तेः । आख्येत्यनेन वाचकः
शब्दो विवक्षितः, कस्य वाचकः इत्यपेक्षायां पुंयोगादित्युपस्थितत्वात् पुंस इति ल-
भ्यते । तथाच आख्यायामित्यनेन पुंसि प्रसिद्धात् शब्दादिति लभ्यते । पुंयोगा-

१ अत्र पुंयोगो दाम्पत्यलक्षणो, जन्यजनकभावलक्षणः, सहोदरत्वलक्षण-
श्चेति त्रिविधो गृह्यते । आद्ये गोपीत्यादीनि, द्वितीये देवकी केकयीत्यादीनि,
तृतीये यमयमी, कृपकृपी, इत्यादीन्युदाहरणानि बोध्यानि । एवं च 'यवनानां
लिपिर्यवनानी, इत्यादेरपि जन्यजनकभावलक्षणपुंयोगेऽन्तर्भावात् 'यवनाल्लि-
प्याम्' इति वार्तिकं नापूर्वम् । आनुगागमार्थं तु यवनशब्दस्य 'इन्द्रवरुणेत्यत्र पाठः ।

वर्तते ततो ङीष्स्यात्। गोपस्य स्त्री गोपी। 'पालकान्तान्न' (वा २४६१) गोपालिका। अश्वपालिका। 'सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः' (वा २४७१)। सूर्यस्य स्त्री

दिति स्त्रियामित्यत्रान्वेति। तथाच पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानादिति लभ्यते। तदाह—**या पुमाख्येत्यादिना**। **ङीषिति**। 'अन्यतो ङीष्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'वोतो गुणवचनात्' इति पूर्वसूत्रे तु 'गुणवचनात् ङीबाद्युदात्तार्थः' इति वार्तिकात् ङीप् लब्ध इति न तत्रास्यानुवृत्तिः। **गोपस्य स्त्रीति**। गाः पातीति गोपः, 'आतोऽनुपसर्गे कः'। तज्जायायां तु गोरक्षणाभावेऽपि तद्भार्यात्वात् तद्व्यपदेशः। ततश्च पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानत्वात् ङीषि 'यस्येति च' इत्यकारलोप इति भावः। हरेः स्त्री, शंभोः स्त्री इत्यादौ न ङीष्, स्त्रीप्रत्ययविधिप्रकरणे अत इत्यनुवृत्तेः। या तु स्वयमेव गाः पाति, नतु गोपस्य स्त्री, सा तु गोपा, तत्र गोपशब्दस्य स्वत एव स्त्रियां वृत्त्या पुंयोगादवृत्तेः। नच गोपस्य माता श्वश्रूः मातुलानी वा गोपीति स्यादिति वाच्यम्, 'अकुर्वती पापं भर्तृकृतान् वधबन्धादीन् यथा लभेत एवं तच्छब्दमपि' इति भाष्यस्वारस्येन जायापत्यात्मकस्यैव पुंयोगस्य विवक्षितत्वात्। दुहितरि केकयी देवकी इत्यादयस्तु गौरादौ पाठ्या इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। आख्याग्रहणं किम्—प्रसूता। अयं हि शब्दो जातप्रसवामाह। स च प्रसवः पुंयोगनिमित्तकः, तन्निमित्ता चास्य स्त्रियां वृत्तिः, न त्वयं पुंसि प्रसिद्धः, अतो न ङीष्।

अत्र 'गोपालकादीनां प्रतिषेधः' इति वार्तिकम्। अत्र आदिपदेन अश्वपालिकेत्यादयः पालकान्ता एव गृह्यन्ते, भाष्ये तेषामेवोदाहरणात्। तदाह—**पालकान्तान्नेति**। पुंयोगलक्षणङीषिति शेषः। **गोपालिकेति**। गोपालकस्य स्त्रीत्यर्थः। ननु पालयतीति पालकः, कर्तरि ण्वुल्, 'युवोरनाकौ' इत्यकादेशः। 'णेरनिटि' इति णिलोपः। गवां पालक इति विग्रहे षष्ठीसमासे सुपो लुकि गोपालकशब्दः। तत्र किं शेषे षष्ठी, उत 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी। न तावदाद्यः, प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य टापः समासावयवात् पालकशब्दात् उत्पन्नसुपः परत्वेन असुप इति निषेधात् 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वानुपपत्तेः। नचास्तु कर्मणि षष्ठीति द्वितीयः पक्षः। 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इति वचनेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव पालकशब्देन प्रातिपदिकेन गवामिति षष्ठ्याः समासे सति समासात् उत्पन्नस्य टापः सुपः परत्वाभावेन इत्वस्य निर्बाधत्वादिति वाच्यम्, 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति कारकषष्ठ्याः समासनिषेधादिति चेत्, मैवम्—गाः पालयतीति गोपालः। कर्मण्यण्। उपपदसमासः। गोपाल एव गोपालकः, स्वार्थिकः कः। तद्धितावयवत्वात् सुब्लुक्। गोपालकस्य स्त्री गोपालिकेति व्युत्पत्त्याश्रयणात्। नह्यत्र टाप् सुपः परः, केन व्यवधानात्। अस्तु वा शेषषष्ठ्या समासः। एवमपि न टाप् सुपः परः, शेषत्वविवक्षायामपि वस्तुतः

देवता सूर्या । देवतायाम् किम् । सूरी कुन्ती । मानुषीयम् । (५०५) इन्द्रवरुण-भवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ॥ एषामानुगागमः स्यान्ङीष्च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी । हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा २४७२) । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यम् अरण्यानी । 'यवाद्दोषे' (वा २४७३) । दुष्टो यवो यवानी । 'यवनाल्लिप्याम्' (२४७४) । यवनानां लिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोरानुग्वा । मातुलानी–मातुली । उपाध्यायानी-

---

कारकतया सुबुत्पत्तेः प्रागेव शेषषष्ठ्या समासप्रवृत्तेः । अत एव प्रकृतसूत्रे 'उपपद-मतिङ्' इति सूत्रे च भाष्ये कुम्भकारपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव कुम्भस्येति शेषषष्ठ्या समास उपन्यस्तः संगच्छत इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **सूर्याद्देवताया-मिति** । देवताभूतायां स्त्रियां पुंयोगाद्वर्तमानात् सूर्यशब्दात् चाप् वक्तव्य इत्यर्थः । 'पुंयोगात्' इति ङीषोऽपवादः । चपावितौ । **सूर्येति** । चापि सवर्णदीर्घः । **देवतायां किमिति** । सूर्यस्त्रियां देवतात्वाव्यभिचारात् प्रश्नः । **सूरी कुन्तीति** । ङीषि 'सूर्यतिष्य' इति यकारलोपः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । **मानुषीय-मिति** । इयं कुन्ती मानुषी, न तु देवतेत्यर्थः । एतच्च महाभारतादौ स्पष्टम् । नच 'सूर्याद्देवतायां न' इत्येवोच्यताम्, ङीषि निषिद्धे टापैव सूर्येति सिद्धेरिति वाच्यम् टापि हि सति पित्त्वादनुदात्तत्वम् 'अनुदात्तौ सुप्पित्तौ' इत्युक्तेः । चापि तु 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वमिति भेदः ।

इन्द्रवरुण । **आनुगागम इति** । कित्त्वादागमलिङ्गादिति भावः । **ङीष् चेति** । 'अन्यतो ङीष्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **पुंयोग एवेष्यते इति** । पुंयोगादित्यनुवृत्तेः, तेषां स्त्रीत्वे पुंयोगं विना अप्रवृत्तेश्चेति भावः । नन्वेवं पुंयोगा-दित्येव सिद्धे ङीष्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**तत्रेति** । तत्र इन्द्रादिषु षट्सु मातुला-चार्ययोश्च पुंयोगादित्येव ङीषि सिद्धे तत्संनियोगेन आनुगागममात्रं विधीयत इ-त्यर्थः । **इतरेषामिति** । हिमारण्ययवयवनानां तु आनुक् ङीष् चेत्युभयं विधी-यते, तत्र पुंयोगस्यासंभवादिति भावः । **इन्द्राणीति** । आनुकि ककार इत्, उ-कार उच्चारणार्थः, कित्त्वादन्तावयवः, सवर्णदीर्घः, णत्वमिति भावः । वरुणानी भवानी, शर्वाणी, रुद्राणी, मृडानी इत्युदाहरणानि, सुगमत्वादुपेक्षितानि । दीर्घो-च्चारणं विना अनुग्विधौ तु पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणस्य अल्लोपनिवृत्त्या चरिता-र्थत्वात् । नुग्विधौ तु अल्लोपापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । **हिमारण्ययोर्महत्त्वे** । इति वार्तिकम् । महत्त्वविशिष्टे हिमे अरण्ये च वर्तमानयोरानुङ्ङीषावित्यर्थः । **मह-द्धिमं हिमानीति** । महत्त्वयोगे स्त्रीत्वमत एव ज्ञेयम् । **अरण्यानीति** । महद-रण्यमित्यर्थः । **यवाद्दोषे** । इति वार्तिकम् । आनुङ्ङीषाविति शेषः । दुष्टयवे वृत्तौ स्त्रीत्वमत एव ज्ञेयम् । **यवनाल्लिप्याम्** । इत्यपि वार्तिकम् । लिपिरक्षर-

उपाध्यायी । 'या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः' । उपाध्यायी-उपाध्याया । 'आचार्यादणत्वं च' (वा २४७७) । आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या, स्वयं व्याख्यात्री । 'अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे' (वा २४७८) । अर्याणी-अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी-क्षत्रिया । पुंयोगे तु, अर्यी । क्षत्रियी । कथं 'ब्रह्माणी' इति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति

विन्यासः । तत्र लक्षणया वृत्तौ आनुङ्ङीषावित्यर्थः । **मातुलोपाध्याययोरानुग्वेति** । इदमपि वार्तिकम् । अत्र पुंयोगादिति सम्बध्यते, हिमादिष्विवात्र असम्भवाभावात् । अत्र आनुगेव तु विकल्प्यते, आनुगभावेऽपि पक्षे ङीष् भवत्येव । मातुलान्नित्यं प्राप्ते उपाध्यायादप्राप्ते विभाषेयम् । **मातुलानी मातुलीति** । मातुलस्य स्त्रीत्यर्थः । **उपाध्यायानी उपाध्यायीति** । उपाध्यायस्य स्त्रीत्यर्थः । **या तु स्वयमेवेति** । इदं तु वार्तिकं तृतीयस्य तृतीये 'इङश्च' इति सूत्रे पठितम् । या स्वयमेवाध्यापयति न तूपाध्यायस्य स्त्री, तत्र पुंयोगाभावेऽपि केवलङीष्विकल्पो वाच्य इत्यर्थः । 'युगान्तरे ब्रह्मवादिन्यः स्त्रियः सन्ति' तद्विषयमिदम्,

' पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥'

इति स्मरणात् । **आचार्यादणत्वं च** । इत्यपि वार्तिकम् । चकारः आनुङ्ङीषोः समुच्चयार्थः । **आचार्यानीति** । आचार्यस्य स्त्रीत्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वं न भवति ।

' उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥'

' एकदेशमुपाध्यायः ' इति स्मृतिः । **पुंयोग इत्येवेति** । पुंयोगग्रहणमनुवर्तत एवेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—**आचार्येति** । अत्र पुंयोगाभावं विशदयति—**स्वयं व्याख्यात्रीति** । धर्मोपदेष्ट्रीत्यर्थः । ' यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ' इति स्मरणादिति भावः । **अर्यक्षत्रियाभ्यां वा** । इति वार्तिकम् । आनुङ्ङीषाविति शेषः । स्वार्थ इति व्याख्यानलभ्यम्, तेन पुंयोगनिरासः । अत एव भाष्ये ' आर्याणी अर्या ' इत्येवोक्तम् । पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीतिवत् अर्यीति ङीषमेवोदाहरेत् । अर्यशब्दं व्याचष्टे—**स्वामिनी, वैश्या वेत्यर्थ इति** । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति निपातनादिति भावः । **क्षत्रियाणी, क्षत्रियेति** । क्षत्रियात् क्षत्रियायां भार्यायामुत्पन्नेत्यर्थः । 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः' । इत्युपक्रम्य 'विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' इति स्मरणात् । विन्नास्वित्यस्य ऊढास्वित्यर्थः । **पुंयोगे तु अर्यी क्षत्रियीति** । अर्यस्य स्त्री अर्यी, क्षत्रियस्य स्त्री क्षत्रियी, वैश्या शूद्रा वेत्यर्थः । **कथमिति** । 'इन्द्रवरुण' इत्यादिसूत्रे ब्रह्मन्शब्दस्य अग्रहणात् ब्रह्मणः स्त्रीत्यर्थे ब्रह्माणीत्यानुङ्ङीषौ कथमिति प्रश्नः । उत्तरमाह—

'कर्मण्यण्' (सू २९१३)। (५०६) क्रीतात्करणपूर्वात्। ४।१।५० ॥ क्रीतान्तादन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष्स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्रीता। (५०७) क्तादल्पाख्यायाम्। ४।१।५१॥ करणादेः क्तान्तादन्तात्स्त्रियां ङी-

---

ब्रह्माणमिति। आनयतीत्यस्य व्याख्यानं जीवयतीति। 'अन प्राणने' प्राणनं जीवनम्। अस्माद्धातोर्हेतुमण्णिचि उपधावृद्धौ तिपि शपि गुणायादेशौ आनयतीति रूपम्। भर्तृजीवनस्य जायासौमङ्गल्यायत्तत्वात्। ततश्च ब्रह्माणमानयतीति विग्रहे आनि इति ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' इत्यणि 'णेरनिटि' इति णिलोपे आनशब्देन ब्रह्माणमित्यस्य उपपदसमासे सुब्लुकि नलोपे सवर्णदीर्घे ब्रह्मानशब्दात् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वे ब्रह्माणीति रूपमिति भावः। 'एकाजुत्तरपदे' इति तु न, अणि सति प्रातिपदिकस्य द्व्यच्कत्वात् लुप्तेऽप्यणि लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति तु न, 'तस्य दोषः' इत्युक्तेः।

क्रीतात्करणपूर्वात्। प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम् अत इत्यनुवृत्तेन क्रीतादित्यनेन च विशेष्यते, तदन्तविधिः। तदाह—**क्रीतान्तादित्यादिना।** करणआदिर्यस्येति विग्रहः। प्रातिपदिकशब्दो विशेष्यम्, तेन करणादेरिति पुंस्त्वमुपपन्नम्। **वस्त्रक्रीतीति।** ननु वस्त्रेण क्रीतेति टाबन्तेन विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासात्मकं प्रातिपदिकमादन्तमेव, न त्वदन्तमिति कथमत्र ङीषिति चेत्, सत्यम्—समासस्य तावदलौकिकविग्रहवाक्यं प्रकृतिः। वस्त्र भिस् क्रीत इति स्थिते 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति परिभाषया सुबुत्पत्तेः प्रागेव क्रीतशब्देन समासे 'सुपो धातु' इति सुब्लुकि वस्त्रक्रीतेति प्रातिपदिकस्य अदन्तत्वं निर्बाधमिति भावः। एतच्च 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। धनक्रीतेत्यत्रापि ङीष् स्यादित्यत आह—**क्वचिन्नेति।** 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहुलग्रहणेन 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यस्य क्वचिदप्रवृत्त्यवगमादिह सुबन्तेन समासः। तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् टापि सति ततः सुपि टाबन्तप्रकृतिकसुबन्तेन समासे सुब्लुकि धनक्रीताशब्दस्य अदन्तत्वाभावान्न ङीषित्यर्थः। एवं च अत इत्यनुवृत्तेरेतत्प्रयोजनमित्युक्तं भवति। एतच्च 'उपपदमतिङ्' इत्यत्र कैयटे स्पष्टम्। करणपूर्वात् किम्। सुक्रीता। नचैवमपि वस्त्रेण क्रीतेति वाक्यात् ङीष्प्रसङ्गः। क्रीतेति प्रातिपदिकस्य करणपूर्वत्वात् अदन्तत्वाच्चेति वाच्यम्, करणपूर्वादिति हि क्रीतान्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम्, नतु क्रीतशब्दस्य। करणं पूर्वं यस्मिन् इति बहुव्रीहिः। करणशब्दात्मकपूर्वावयवात् क्रीतान्तसमासप्रातिपदिकादित्यर्थः। एतदर्थमेव पूर्वग्रहणम्। अन्यथा क्रीतात्करणादित्येवावक्ष्यदित्यलम्।

ल्पयादल्पत्वे द्योत्ये। अभ्रलिप्ती द्यौः। अल्पाख्यायाम् किम्। चन्दनलिप्ता अङ्गना।

(५०८) बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्। ४।१।५२॥ बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादद-न्तात्स्त्रियां ङीष्स्यात्। 'जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्' (वा २४८४)। तेन 'बहुन-ञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न' ऊरुभिन्नी। नेह बहुक्रीता। 'जातान्तान्न' (वा २४७९)। दन्तजाता। 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा २४८०)। पाणिगृहीता अन्या।

(५०९) अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। ४।१।५३॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम्।

क्तादल्पाख्यायाम्। करणादेरिति। करणपूर्वादित्यनुवृत्तेरिति भावः। **क्तान्तादिति।** क्तान्तान्तादित्यर्थः, प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तान्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्। **अदन्तादिति।** अत इत्यनुवृत्तेरिति भावः। **अल्पत्वे द्योत्ये इति।** अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः। अल्पत्वं करणगतं क्रियागतं वा। **अभ्रलिप्ती द्यौरिति।** अभ्रैरल्पैराच्छन्नेत्यर्थः। अभ्रैरीषदाच्छन्नेति वा। **बहुव्रीहेश्च।** क्तादिति अत इति चानुवर्तते। तदाह—**बहुव्रीहेरिति। क्तान्तादिति।** क्तान्तान्तादित्यर्थः। **तेनेति।** जातिपूर्वादिति विशेषणेन बह्वादिपूर्वान्न ङीषित्यर्थः। 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इत्यत्र सुखादिगणः पठितः। 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः' इति 'नञ्सुभ्याम्' इति 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इति च क्तान्तबहुव्रीहावन्तोदात्तविधायकानि। अत्र जातिपूर्वादित्युक्तेर्बह्वादिपूर्वस्यान्तोदात्तत्वेऽप्यर्थात् पर्युदास इति भावः। **ऊरुभिन्नीति।** ऊरू भिन्नौ असंयुक्तौ यस्या इति विग्रहः। 'निष्ठा' इति भिन्नशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु न भवति, 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति वार्तिकात्। 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यादिसूत्रेणान्तोदात्तमिदम्। जातिलक्षणं तु 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यत्र वक्ष्यते। **बहुक्रीतेति।** बहवः क्रीताः ययेति विग्रहः। अकृता, सुकृता, मासयाता, सुखयाता, दुःखयाता इति च भाष्ये प्रत्युदाहृतम्। **जातान्तान्न** इति वार्तिकम्। 'बहुव्रीहेश्च' इत्युक्तो ङीष् नेत्यर्थः। **दन्तजातेति।** दन्ताः जाताः यस्या इति विग्रहः। ऊरुभिन्नीतिवत् परनिपातः। **पाणिगृहीती भार्यायामिति।** इदमपि वार्तिकम्। विधिवदूढा भार्या, तस्यां विद्यमानादेव पाणिगृहीतशब्दात् ङीषित्यर्थः। विवाहकाले विधिवत् पाणिः गृहीतो यस्या इति विग्रहः। **पाणिगृहीताऽन्येति।** दास्यादिरित्यर्थः।

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। स्वाङ्गलक्षणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते। अस्वाङ्गं यत् पूर्वपदं तस्मात् परं यत् क्तान्तं तदन्तात् बहुव्रीहेर्ङीष् वा स्यादिति सूत्रार्थः। यद्यपि अस्वाङ्गं पूर्वपदं यस्य तस्मात् क्तान्तबहुव्रीहेरित्यपि व्याख्यातुं शक्यम्। तथापि उत्तरसूत्रे अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्तस्य कर्मधारयसमासाश्रयणादिहापि तथा व्याख्यानमुचितम्। ननु बहुकृता, अकृता इत्यादावपि अस्वाङ्गपूर्वपदक्तान्तबहुव्रीहित्वात् ङीब्विकल्पः स्यादित्याशङ्क्याह—**पूर्वेणेति।** 'बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्' इति

सुरापीती–सुरापीता। 'अन्तोदात्तात्' किम्। वस्त्रच्छन्ना। 'अनाच्छादनात्' इत्युदात्तनिषेधः। अत एव पूर्वेणापि न ङीष्। (५१०) **स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। ४।१।५४॥** असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष्। केशानतिक्रान्ता अतिकेशी–अतिकेशा। चन्द्रमुखी–चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तु सुगुल्फा। उपसर्जनात् किम्। शिखा। स्वाङ्गं त्रिधा।

'अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्।

पूर्वसूत्रेण नित्यं ङीषि प्राप्ते तद्विकल्पोऽत्र विधीयत इत्यर्थः। एवं च जातिपूर्वादित्यस्य अन्तोदात्तादित्यस्य च इहापि संबन्धात् बहुकृता इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः। **सुरापीती सुरापीतेति**। सुरा पीता ययेति विग्रहः। ऊरुभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः। **अन्तोदात्तात् किमिति**। 'बहुव्रीहेश्च' इत्यत्र श्रुतम् 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यत्रानुवृत्तमपि अन्तोदात्तादित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः। **वस्त्रच्छन्नेति**। ऊरुभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः। अथ वस्त्रच्छन्नेत्यत्र 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तत्वमाशङ्क्य निरस्यति—**अनाच्छादनादिति**। तथाच बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेन अनुदात्तान्तमेतदिति भावः। **अत एवेति**। 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इत्यनेन 'बहुव्रीहेश्च' इति पूर्वसूत्रेण च वस्त्रच्छन्नेत्यत्र वैकल्पिको नित्यश्च ङीष् नेत्यर्थः। अन्तोदात्तत्व एवोभयोः प्रवृत्तेरिति भावः।

स्वाङ्गाच्च। उपसर्जनादिति असंयोगोपधादिति च स्वाङ्गादित्यत्रान्वेति। स्वाङ्गादित्येतत् अत इत्यनुवृत्तं च प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः। तदाह—**असंयोगोपधमित्यादिना। वा ङीषिति**। 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यतः वेति 'अन्यतो ङीष्' इत्यतः ङीषित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। बहुव्रीहेरित्यनुवर्तमाने उपसर्जनग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—**केशानतिक्रान्तेति**। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासस्तत्पुरुषः। अत्र बहुव्रीहित्वाभावेऽपि प्राप्त्यर्थमुपसर्जनग्रहणमिति भावः। 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति केशशब्दस्य उपसर्जनत्वम्। **चन्द्रमुखी चन्द्रमुखेति**। चन्द्र इव मुखं यस्या इति विग्रहः। **सुगुल्फेति**। सु शोभनौ गुल्फौ यस्या इति विग्रहः। 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्'। 'तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः। **उपसर्जनात् किमिति**। केवलकेशादिशब्दानां अनुपसर्जनानां स्त्रीत्वविरहादेवाप्राप्तेः प्रश्नः। **शिखेति**। अत्र स्वाङ्गान्तत्वात् केवलशिखाशब्दात् ङीष्निवृत्त्यर्थमुपसर्जनग्रहणमित्युक्तम्। अन्यथा टापं बाधित्वा पक्षे ङीष् स्यादिति भावः। शोभना शिखा सुशिखेति क्वचित् पुस्तकेषु दृष्टम्, तत् प्रक्षिप्तं वेदितव्यम्। टाबन्तेन समासे अनदन्तत्वादेव प्राप्तिविरहात्।

ननु स्वस्य अवयवीभूतस्य अङ्गं स्वाङ्गम्। तथा च सुमुखा शालेत्यादावति-

सुस्वेदा, द्रवत्वात्। सुज्ञाना, अमूर्तत्वात्। सुमुखा शाला, अप्राणिस्थत्वात्। सुशोफा, विकारजत्वात्। अतत्स्थं तत्र दृष्टं च—सुकेशी-सुकेशा वा रथ्या। अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात्। '—तेन चेत्तत्तथायुतम्।' सुस्तनी-सुस्तना वा प्रतिमा। प्राणिवदप्राणिसदृशे स्थितत्वात्। (५११) नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्त-

---

व्याप्तिः, तत्र सुखशब्दार्थस्य प्रथमभागस्य अवयवीभूतशालाङ्गत्वात्। किंच सुकेशी रथ्येत्यत्राव्याप्तिः, तत्र केशानां रथ्याङ्गत्वाभावादित्यत आह—**स्वाङ्गं त्रिधेति**। 'अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्। अतत्स्थं तत्र दृष्टं च, तेन चेत्तत्तथायुतम्।' इति भाष्ये त्रिधा निरुक्तं पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह विवक्षितमित्यर्थः। तत्र प्रथमार्धं प्रथमं स्वाङ्गलक्षणमित्यभिप्रेत्य विच्छिद्य पठति—**अद्रवमिति**। न विद्यते द्रवः यस्य तत् अद्रवम्। मूर्तिः अवयवसंयोगः अस्यास्तीति मूर्तिमत्, अवयवसंयोगसमवायिकारणं द्रव्यमिति यावत्। प्राणिनि प्राणवति जन्तौ विद्यमानं प्राणिस्थम्। अविकारजं रोगादिविकाराजन्यं च यत् तत् प्रथमं स्वाङ्गमित्यर्थः। अद्रवमित्यस्य प्रयोजनमाह—**सुस्वेदेति**। सु शोभनः स्वेदः घर्मजः उदकप्रस्रवः यस्या इति विग्रहः। स्वेदस्य शोभनत्वं तु दुर्गन्धाभावः। **द्रवत्वादिति**। न स्वाङ्गत्वमिति शेषः। अतो न ङीषित्यर्थः। मूर्तिमदित्यस्य प्रयोजनमाह—**सुज्ञानेति**। सु शोभनं ज्ञानं यस्या इति विग्रहः। **अमूर्तत्वादिति**। न स्वाङ्गत्वमिति शेषः। प्राणिस्थमित्यस्य प्रयोजनमाह—**सुमुखा शालेति**। सु शोभनं मुखं प्रथमभागः यस्या इति विग्रहः। **अप्राणिस्थत्वादिति**। न स्वाङ्गत्वमिति शेषः। अविकारजमित्यस्य प्रयोजनमाह—**सुशोफेति**। सु अधिकः शोफः श्वयथुः यस्या इति विग्रहः। 'शोफस्तु श्वयथुः' इत्यमरः। **विकारजत्वादिति**। रोगजत्वादित्यर्थः। न स्वाङ्गत्वमिति शेषः।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेति। द्वितीयं स्वाङ्गलक्षणम्। तच्छब्देन प्राणी परामृश्यते। अतत्स्थम् अप्राणिस्थं तत्र प्राणिनि दृष्टं यत् तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः। **रथ्येति**। रथ्यास्थानां केशानां प्राणिस्थत्वाभावात् पूर्वलक्षणेन स्वाङ्गत्वाऽसिद्धेर्लक्षणान्तरमिति भावः। उक्तलक्षणमुदाहरणे योजयति—**अप्राणिस्थस्यापीति**। इदानीं प्राणिस्थत्वाभावेऽपि कदाचित् प्राणिस्थत्वादपि स्वाङ्गत्वमित्यर्थः।

तेन चेत्तत्तथा युतमिति। तृतीयं स्वाङ्गलक्षणम्। अत्र भाष्ये 'स्वाङ्गमप्राणिनोऽपि' इति शेषः पूरितः। चेदिति यद्यर्थे। तेन प्राणिस्थेन स्तनाद्यङ्गाकृतिकावयवविशेषेण तत् अप्राणिद्रव्यं प्रतिमादि तथा प्राणिद्रव्यवत् युतं संबद्धं यदि, तदा तत् स्तनाद्याकृतिकं अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः। **सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमेति**। सु शोभनौ स्तनौ स्तनाकृती अवयवौ यस्या इति विग्रहः। प्रतिमागतयोः स्तनाकृतिकावयवयोः कदाचिदपि प्राणिस्थत्वाभावात् प्राण्यन्तरे अदृष्टत्वाच्च पूर्वलक्षणद्वयस्याप्यप्रवृत्तेर्लक्षणान्तरमिदम्। अथोदाहरणे लक्षणं योजयति—

कर्णशृङ्गाच्च। ४।१।५५॥ एभ्यो वा ङीप् स्यात्, आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते, पुरस्तादपवादन्यायात्। ओष्ठादीनां पञ्चानां तु 'असंयोगोपधात्' इति इति पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादन्यायात्। सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः। तुङ्गनासिकी–तुङ्गनासिकेत्यादि। नेह। सहनासिका। अनासिका अत्र वृत्तिः। 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्'। स्वङ्गी–स्वङ्गेत्यादि। एतच्चानुक्तसमु-

प्राणिवदिति। सप्तम्यन्ताद्वतिः। प्राणिवत् प्राणिसदृशे प्रतिमादिद्रव्ये स्थितत्वात् स्वाङ्गमित्यर्थः। नच कल्याणपाणिपादेति बहुव्रीहावपि ङीष् स्यादिति वाच्यम्। 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यनुवृत्तेः। अत्र हि पाणिपादेति समुदायो न स्वाङ्गम्, किन्तु स्वाङ्गसमुदाय एव। यत्तु स्वाङ्गं पादेति न तु तत् अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् परम्, पाणिपदेन व्यवधानात्। तथा च स्वाङ्गस्य पादस्य अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् कल्याणशब्दात् परत्वाभावान्न ङीषिति भाष्ये स्पष्टम्।

नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यतो वेति 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषिति चानुवर्तते। तदाह—एभ्य इति। उपसर्जनभूतनासिकादिशब्दान्तेभ्य इत्यर्थः, पूर्वसूत्रादुपसर्जनादित्यनुवृत्तेः। ननु 'स्वाङ्गाच्च' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—आद्ययोरिति। नासिकोदरशब्दयोर्विषये 'न क्रोडादिबह्वचः' इति निषेधः प्राप्तः, सः अनेन ङीष्विकल्पविधिना बाध्यत इत्यर्थः। बह्वज्लक्षणनिषेधस्तु सुजघनेत्यादौ सावकाश इति भावः। ननु सहनासिका, अनासिका, सहोदरा, अनुदरा इत्यत्र 'सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च' इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यताम्। 'सहनञ्' इत्यस्य सकेशा अकेशा इत्यादौ सावकाशत्वादित्यत आह—पुरस्तादिति। 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः। ततश्च 'सहनञ्' इति निषेधो 'नक्रोडादि'सूत्रेण व्यवहितत्वात् 'नासिकोदर' इत्यनेन बाधं नार्हतीत्यर्थः। ओष्ठादिपञ्चकस्य प्रयोजनमाह—ओष्ठादीनामिति। सुगुल्फेत्यादौ असंयोगोपधादित्यस्य सावकाशत्वादिति भावः। ननु सहोष्ठा, अनोष्ठा इत्यादौ 'सहनञ्' इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यतामित्यत आह–मध्येऽपवादेति। 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः। ननु 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्पस्तुङ्गनासिकी इत्यादौ सावकाशः। 'सहनञ्' इति निषेधस्तु सहकेशेत्यादौ सावकाशः, सहनासिकेत्यादौ तु उभयप्राप्तौ कतरस्य बाध इत्यत आह––सहनञ्लक्षणस्त्विति। अस्येति। 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्पविधेरित्यर्थः। तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिकेति। 'न क्रोडादिबह्वचः' इति बह्वज्लक्षणङीष्निषेधं बाधित्वा 'नासिकोदर' इति विकल्पः। इत्यादीति। कुम्भोदरी–कुम्भोदरा। अत्र बह्वज्लक्षणङीष्निषेधं बाधित्वा ङीष्विकल्पः। बिम्बोष्ठी–बिम्बोष्ठा। सुजङ्घी–सुजङ्घा। शुभ्रदन्ती–शुभ्रदन्ता। सुकर्णी–सुकर्णा। सुशृङ्गी–सुशृङ्गा। ओष्ठादिषु संयोगोपधत्वेऽपि ङीष्विकल्पः। नेह सहनासिकेति। सहशब्दो विद्यमानवचनः, सह नासिका यस्या

चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित्। 'भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणम्' इति प्रामाणिकाः। अत्र वार्तिकानि। 'पुच्छाच्च' (वा २४८९)। सुपुच्छी-सुपुच्छा। 'कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्' (वा २४९०)। कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरीत्यादि। 'उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा २४९१)। नित्यमित्येव। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेना। (५१२) न क्रोडादिबह्वचः ।४।१।५६॥ क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष्। कल्याणक्रोडा। अश्वानामुरः क्रोडा। आकृति-

---

इति विग्रहः। अविद्यमाना नासिका यस्या इति च विग्रहः। इह उभयत्रापि 'सहनञ्विद्यमान' इति ङीष्निषेधः, नतु 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्प इत्यर्थः।

वक्तव्यमिति। वा ङीषिति इति शेषः। संयोगोपधत्वाद्वचनम्। **स्वङ्गीति**। सु शोभनानि अङ्गानि यस्या इति विग्रहः। सुगात्री-सुगात्रा। सुकण्ठी-सुकण्ठा। वृत्तिग्रन्थस्य मूलं दर्शयति—**एतच्चेति**। **प्रामाणिका इति**। एवं च तन्वङ्गी, सुगात्री, कलकण्ठी इत्यपभ्रंशा एवेति भावः। **पुच्छाच्चेति**। संयोगोपधत्वेऽपि पुच्छशब्दान्तात् ङीष्वेति वक्तव्यमित्यर्थः। **कबरमणीति**। कबरादिभ्यः परो यः पुच्छशब्दः तदन्तात् नित्यं ङीषिति वक्तव्यमित्यर्थः। पुच्छाच्चेत्युक्तविकल्पापवादः। कबरमित्यस्य व्याख्यानं चित्रमिति। **इत्यादीति**। मणिपुच्छी। वृश्चिकी विषपुच्छी। शरपुच्छी पक्षिजातिविशेषः। **उपमानादिति**। उपमानात् परौ यौ पक्षपुच्छशब्दौ तदन्तादपि ङीषित्यर्थः। **नित्यमित्येवेति**। नित्यमित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। विकल्पापवादः। **उलूकपक्षी शालेति**। उलूकः पक्षिविशेषः, उलूकपक्षाविव पक्षौ पार्श्वे यस्या इति विग्रहः। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः उत्तरपदलोपश्च' इति समासः। संयोगोपधत्वादप्राप्ते विधिः। **उलूकपुच्छी सेनेति**। उलूकपुच्छमिव पुच्छं पश्चिमान्तः यस्या इति विग्रहः। पूर्ववदेव बहुव्रीहिः। 'पुच्छाच्च इति विकल्पस्यापवादः।

न क्रोडादिबह्वचः। क्रोडा आदिर्यस्येति, बहवः अचः यस्येति च विग्रहः। क्रोडादिश्च बह्वच् च इति समाहारद्वन्द्वः। **क्रोडादेरिति**। क्रोडादिर्गणः, बह्वच् च यत् स्वाङ्गं तदन्तात् ङीष् नेत्यर्थः। **कल्याणक्रोडेति**। कल्याणी क्रोडा यस्या इति विग्रहः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति कल्याणशब्दस्य पुंवत्त्वम्। **अश्वानामिति**। हरदत्तादिमते क्रोडाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः। उपसर्जनह्रस्वत्वे अदन्ततया 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति प्राप्तो ङीष् निषिध्यते। अमरस्तु 'न ना क्रोडं भुजा-

---

१ माधवस्तु 'क्रुड निमज्जने' इतिधातौ तुदादिगणे आह-क्रोडः घञ्, अश्वानामुरः क्रोडा, टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः। क्रोडादिगणे टाबन्तमात्रस्य पाठात्। 'न ना क्रोडं भुजान्तरमिति अमरोक्तस्य सामान्यभुजान्तर वाचकस्य तु बहुव्रीहौ कल्याणक्रोडी मयूरीत्यादिः स्वाङ्गलक्षणे ङीष् विकल्पः स्यादेवेति।

गणोऽयम् । सुजघना । (५१३) सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च । ४।१।५७ ॥ सहे-त्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका । (५१४) नख-मुखात्संज्ञायाम् । ४।१।५८ ॥ ङीष्न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञा-याम् किम् । ताम्रमुखी कन्या । (५१५) दिक्पूर्वपदान्ङीप् । ४।१।६० ॥ दि-क्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आद्यु-दात्तं पदम् । (५१६) वाहः । ४।१।६१ ॥ वाहन्तात्प्रातिपदिकान्ङीष्स्यात् । ङीपे

न्तरम्' इति स्त्रीत्वं नपुंसकत्वं चाह । क्वचित् कोशे पुंस्त्वमपि दृश्यते । क्रोडादि-गणे क्रोडेति प्रातिपदिकं पठ्यते । एवं च लिङ्गत्रयेऽपि उदाहरणं निर्बाधम् । **आकृतिगणोऽयमिति** । क्रोडादिरिति शेषः । **सुजघनेति** । बह्वच उदाहर-णम् । सु शोभनं जघनं यस्या इति विग्रहः। **सहनञ्** । **त्रिकपूर्वादिति** । स्वाङ्गा-दिति शेषः । **सकेशेति** । सह केशा यस्या इति बहुव्रीहिः । सहशब्दो विद्यमान-वचनः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावविकल्पः । 'स्वाङ्गाच्च' इति प्राप्तस्य निषेधः । 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्पोऽप्यनेन बाध्यत इत्युक्तं स्मारयितुमुदाहरति । **विद्य-माननासिकेति** । विद्यमाना नासिका यस्या इति बहुव्रीहिः । **नखमुखात् संज्ञायाम्** । नखमुखादिति समाहारद्वन्द्वः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**ङीष् नेति** । 'स्वाङ्गाच्च' इति प्राप्तस्य निषेधोऽयम् । **शूर्पणखेति** । राक्षसीविशेषस्य नाम । शूर्पाणीव कररुहाः यस्या इत्यस्वपदविग्रहः, संज्ञात्वेन नित्यसमासत्वात् । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वम् । केवलयौगिकत्वे तु ङीष् भवत्येव । णत्वं तु न । **गौरमुखेति** । कस्याश्चिन्नाम । श्वेतं मुखं यस्या इत्यस्वपदविग्रहः । **ताम्रमुखीति** । यौगिकोऽयम् । ताम्रं मुखं यस्या इति विग्रहः ।

दिक्पूर्वपदान्ङीप् । दिक् पूर्वपदं यस्येति विग्रहः । स्वाङ्गादित्यनुवर्तते । प्रातिपदिकादिति च । 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—**दिक्पूर्वेत्यादिना** । **प्राङ्मुखीति** । प्राक् मुखं यस्या इति विग्रहः । ङीषो ङीब्विधेः फलमाह—**आद्युदात्तं पदमिति** । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । नच स्वतन्त्रो ङीबेव विधीयतामिति वाच्यम्, तथा सति प्राग्गुल्फेत्यादावपि 'असंयोगोपधात्' इति निषेधं बाधित्वा ङप्प्रसङ्गात् । ङीषो ङीबादेशविधौ तु 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति विहितङीषो ङीब्विधानान्न दोषः । 'असं-योगोपधात्' इत्यस्यानुवृत्त्यङ्गीकारे तु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । **वाहः** । वाह इति पञ्चम्यन्तं प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । तदाह—**वाहन्तादिति** । **ङीबेनानुवर्तत इति** । 'अन्यतो ङीष्' इत्यत इति शेषः । **न ङीबिति** । 'दिक्पूर्वपदात्' इति पूर्वसूत्रे संनिहितमपि ङीब्ग्रहणमिह नानु-

वानुवर्तते न ङीप् । 'दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे' । (५१७) सख्यशिश्वीति भाषायाम् । ४ । १ । ६२॥ इतिशब्दः प्रकारे भाषायाम् इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। तेन छन्दस्यपि क्वचित्। सखी। अशिश्वी । 'आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः ।' (५१८) जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ॥ जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष्स्यात्। 'आकृतिग्रहणा जातिः—अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥

वर्तते, अस्वरितत्वादित्यर्थः । स्वरे विशेषः । दित्यौहीति । गवां तावत् षण्मासात्मकमेकैकं वयः । 'गर्भाश्च मे वत्साश्च मे इत्यनुवाके अनुक्रान्तानि वयांसि । तत्र तृतीयं वयो दित्यशब्देनोच्यते इति यजुर्वेदभाष्ये भवस्वामिधूर्तस्वाम्यादिकृतकल्पभाष्येषु च स्पष्टम् । दित्यं वहतीति विग्रहे 'छन्दसि सहः', 'वहश्च' इति ण्विः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः । दित्यवाह्शब्दात् ङीप्, 'वाह ऊठ्' 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः, दित्यौहीति रूपम् । ण्विप्रत्ययस्य छन्दोमात्रविषयत्वाद्वेदवाक्यमुदाहृतम्। लोके तु वाहयतेः क्विपि, वाह्शब्दात् ङीपि, दित्यौहीति रूपमस्ति । वैदिकप्रक्रियायामुपन्यसनीयमप्येतत् सूत्रमेतदर्थमिहोपन्यस्तम् ।

सख्यशिश्वी । सखिशब्दात् अशिशुशब्दाच्च स्त्रियां ङीष् निपात्यते भाषायाम् । लौकिकप्रयोगो भाषा । तर्हि वेदे नैव स्यादित्यत आह—**इतिशब्द इति** । प्रकारे इत्यनन्तरं वर्तते इति शेषः । प्रकारः सजातीयता । **भाषायामित्यस्येति** । सच इतिशब्दः भाषायामित्यस्यानन्तरं संनिवेश्यते इत्यर्थः । ततश्च भाषायां वेदे चेति फलितम् । नन्वेवं सति भाषायामिति व्यर्थमित्यत आह—**तेनेति** । भाषाग्रहणेन भाषायां सर्वत्र भवति, वेदे तु क्वचिदिति लभ्यत इत्यर्थः । **सखीति** । सखिशब्दात् ङीपि 'यस्येति च' इति खकारादिकारस्य लोपः । भाषायां किम् । 'सखा सप्तपदा भव' । **अशिश्वीति** । न विद्यते शिशुर्यस्या इति विग्रहः । अशिशुशब्दात् ङीपि उकारस्य यण् । 'अशिश्वी शिशुना विना' इत्यमरः । छन्दस्यपि क्वचिदित्यस्योदाहरणमाह—**आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीरिति** । अशिश्वीशब्दात् जसि 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाभावश्छान्दसः ।

जातेरस्त्री । अर्थे कार्यासंभवाच्छब्दे कार्यं विज्ञायत इत्याह—**जातिवाचीति** । **न च स्त्रियां नियतमिति** । स्त्री विषयः नियमेन वाच्या यस्याः इति बहुव्रीहिणा स्त्रीविषयशब्दो नियतस्त्रीलिङ्गपरः । तथाच अस्त्रीविषयादित्यनेन अनियतस्त्रीलिङ्गादिति विवक्षितम्, नैयत्यलाभायैव विषयग्रहणम् । अन्यथा अस्त्रिया इत्येवावक्ष्यदिति भावः । ननु यदि 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति तार्किकोक्ता जातिः, तर्हि शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वैकत्वपक्षे शुक्लेत्यादावतिव्याप्तिः, औपगवी कठी इत्यादावव्याप्तिश्च । 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि स-

—लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या—

'असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिः' इति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तम् किम् । शुक्ला । सकृत्-इत्यादि किम् । देवदत्ता । —गोत्रं च चरणैः सह ।' अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च

जातयः ।' इत्यादिस्मृत्या जननेन यत् प्राप्यते ब्राह्मणत्वादि सा जातिश्चेद्युवत्वादावव्याप्तिः । तथा च युवतितरेत्यत्र 'जातेश्च' इति पुंवत्त्वनिषेधो न स्यात् इति चेत्, न—आकृतिग्रहणा जातिः, लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या, गोत्रं च चरणैः सह ॥' इति भाष्योक्तत्रिविधजातेर्विवक्षितत्वात् इत्यभिप्रेत्य भाष्योक्तत्रैविध्यं प्रपञ्चयति—**आकृतिग्रहणा जातिरिति** । प्रथमेति शेषः । आकृतिः अवयवसंनिवेशविशेषः । गृह्यते अनेनेति ग्रहणं व्यञ्जकम्, करणे ल्युट्, सामान्ये नपुंसकम्, आकृतिः ग्रहणं यस्या इति विग्रहः । उपसर्जनत्वात् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीन्न । फलितमाह—**अनुगतेति** । सर्वासु घटादितत्तद्व्यक्तिषु एकरूपतत्तदाकारव्यङ्ग्येति यावत् । गृह्यत इति कर्मणि ल्युट्, आकृत्या ग्रहणा आकृतिग्रहणेति तु न व्याख्येयम्, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्प्रसङ्गात् । **तटीति** । 'तटं त्रिषु' इत्यमरः । जलसमीपप्रदेशः आकृतिविशेषविशिष्टस्तटः, अतस्तटत्वमाकृतिव्यङ्ग्यत्वाज्जातिः, अतस्तटशब्दस्य जातिवाचित्वादनियतस्त्रीलिङ्गत्वादयोपधत्वाच्च ङीषिति भावः । युवत्वादिकमप्याकृतिव्यङ्ग्यत्वात् जातिरेव । अनेन प्रथमलक्षणेन अनुगताकारप्रत्ययसिद्धा तटत्वादिजातिरुक्ता ।

नन्वेवं सति वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात्, तदवयवसंनिवेशस्य ब्राह्मणादिसाधारणत्वेन वृषलत्वादीनां तद्व्यङ्ग्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह—**लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति** । अन्या जातिरिति शेषः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । सर्वाणि लिङ्गानि न भजते इत्यर्थः । असमर्थसमास आर्षः । सकृदित्यतः पूर्वं एकस्यां व्यक्ताविति शेषः । आख्यातेति भावे क्तः, उपदेश इत्यर्थः । निर्ग्राह्येत्यस्य व्यक्त्यन्तरे उपदेशं विनापि सुगमेत्यर्थः, निरित्युपसर्गवशात् । निर्ग्राह्येत्यनन्तरमन्या जातिरिति शेषः । फलितमाह—**असर्वेति । एकस्यामिति** । एकस्यां व्यक्तौ वृषल इत्युपदेशात् व्यक्त्यन्तरे तदुपदेशं विनापि सुगमेति यावत् । **लक्षणान्तरमिति** । जात्यन्तरमित्यर्थः । अन्यथा उक्ततटत्वादिजातेरेव 'आकृतिग्रहणा जातिः' इत्युक्तलक्षणादन्यदिदं लक्षणमिति स्यात्, नहीदं युज्यते, तटस्य सर्वलिङ्गत्वात् । **वृषलीति** । वृषलत्वं ह्यसर्वलिङ्गं नपुंसकत्वाभावात्, एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे उपदिष्टे सति तदपत्यसहोदरादिषु तदुपदेशं विना तस्य सुग्रहत्वात् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यं चेति भावः । ब्राह्मणत्वं तु पुत्रपौत्रादौ यद्यपि न सुगमम्, ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वाभावात् । तथापि पित्रादौ सुगममेव । एवं

शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । कलापी । बह्वृची। ब्राह्मणी-त्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीना ङीष्बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्

क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च तत्पित्रादावेव सुग्रहम् । सत्यन्तं किमिति । असर्वलिङ्गत्वे सतीति किमर्थमित्यर्थः ।शुक्लेति । बलाकेति शेषः। 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति । इति कोशात् विशेष्यनिघ्नतया त्रिलिङ्गत्वादसर्वलिङ्गत्वाभावात् शुक्लत्वं न जातिः । अवयवसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावान्न पूर्वलक्षणमपि । **देवदत्तेति** । संज्ञात्वेन नपुंसकलिङ्गहीनतया असर्वलिङ्गत्वेऽपि न सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वमिति भावः । अनेन द्वितीयलक्षणेन जननिनिमित्तकब्राह्मणत्वादिजातिसङ्ग्रहः ।

नन्वेवमपि औपगवी कठीत्याद्यसंग्रहः, औपगवत्वादेरनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावात्, सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह—**गोत्रं च चरणैः सहेति** । जातिरित्यनुषज्यते। गोत्रशब्देन अपत्यं विवक्षितम्, नतु पौत्रप्रभृतीति पारिभाषिकम्, व्याख्यानात्। अत एवानन्तरापत्यप्रत्ययान्ते अवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषिति 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रस्थभाष्यं संगच्छते । शब्देन्दुशेखरे तु पारिभाषिकमेव गोत्रमिह विवक्षितमिति प्रपञ्चितम्। चरणशब्दस्तु शाखाध्येतरि प्रसिद्धः। चरणैः सह गोत्रं जातिरिति लभ्यते । गोत्रं चरणाश्च जातिरिति यावत् । यद्यपि अनुगताकारप्रत्ययवेद्या जननविशेषप्रयुक्ता चेति द्विविधैव जातिर्लोके प्रसिद्धा । तत्र गोत्रचरणा नान्तर्भवन्ति । तथापि 'अतस्मिन् तच्छब्दस्तद्वाचिषु शब्देषु तत्कार्यार्थं' इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**अपत्यप्रत्ययान्त इत्यादिना** । गोत्रमुदाहरति—**औपगवीति** । उपगोरपत्यं स्त्री इत्यर्थे ' तस्यापत्यम् ' इत्यणि ' टिड्ढाणञ् ' इति ङीपं बाधित्वा परत्वादनेन ङीष् । स्वरे भेदः । चरणमुदाहरति—**कठीति** । कठेन प्रोक्तमधीयानेत्यर्थः । **कलापीति** । वैशम्पायनान्तेवासित्वनिबन्धनो णिनिः । ' कठचरकाल्लुक् ' इति तस्य लुक् । ततः 'तदधीते' इत्यणः ' प्रोक्ताल्लुक् ' इति लुक्, ततो ङीष् । चरणविषये उदाहरणान्तरमाह—**बह्वृचीति** । बह्वः ऋचः अध्येयाः यस्या इति विग्रहः । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' ' अनृचबह्वृचावध्येतर्येव ' इत्यच्समासान्तः, ततो ङीष् । 'पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ।' इति यमादिस्मृतिः । ननु 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्' इति 'गोत्रं च चरणैः सहः' इति च जातिलक्षणे ब्राह्मणीति परित्यज्य वृषली औपगवी इत्येवं कुत उदाहृतमित्यत आह—**ब्राह्मणीत्यत्रेति** । ब्रह्मणः अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि ' ब्राह्मोऽजातौ' इति टिलोपाभावे आदिवृद्धौ ब्राह्मणशब्दः । स्त्रियां तु जातिलक्षणं ङीषं बाधित्वा ' शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ' इति ङीन्, शार्ङ्गरवादिगणे तत्पाठस्य निरवकाशत्वादिति भावः ।

तदेवं जातिस्वरूपमुक्त्वा ङीष्विधौ तद्ग्रहणस्य प्रयोजनं पृच्छति—**जातेः**

किम् । बलाका । अयोपधात् किम् । क्षत्रिया । 'योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः' (वा २४६५) । हयी । गवयी । मुकयी । 'हलस्तद्धितस्य' (सू ४७२) इति यलोपः । ['मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' (सू ११८५)] । मनुषी । 'मत्स्यस्य ङ्याम्' (वा ४११८) । मत्सी । (५१६) पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४।१।६४ ॥ पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि

किमिति । मुण्डेति । मुण्डत्वं नाम विलुप्तसर्वकेशत्वम् । तत्तु नाकृतिव्यङ्ग्यम्, केशदशायामपि तदाकृतेः सत्त्वात् । नापि 'लिङ्गानां च' इति लक्षणलक्षितम्, सर्वलिङ्गत्वात् । नापि गोत्रचरणान्तर्भूतम् । अतो न जातिरिति भावः । **अस्त्रीविषयात् किमिति** । विषयग्रहणलभ्यं नियतत्वं प्रवेश्य अनियतस्त्रीलिङ्गादिति किमर्थमित्यर्थः । **बलाकेति** । पक्षिवर्गे 'बलाका बिसकण्ठिका' इत्यमरः । बलाकात्वस्य आकृतिव्यङ्ग्यतया जातित्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वान्न ङीषित्यर्थः । यद्यपि बलां कायतीति यौगिकत्वे त्रिलिङ्गत्वमस्ति, तथापि प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गरहितभिन्नादित्यर्थो विवक्षित इति न दोषः, जातिविशेषे नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् । भाष्ये तु अनियतस्त्रीलिङ्गत्वमङ्गीकृत्य अजादित्वाट्टाबिति समाहितम् । **क्षत्रियेति** । 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्' इति जातिलक्षणसत्वेऽपि योपधत्वान्न ङीषिति भावः ।

योपधप्रतिषेधे हयगवयेति । वार्तिकमिदम् । हयादीनां योपधत्वेऽपि ङीष् वाच्य इत्यर्थः । **हयीति** । अश्वा प्रसिद्धा । **गवयीति** । गोसदृशश्चतुष्पाज्जातिविशेषः । **मुकयीति** । चतुष्पाज्जातिविशेषः । **हल इति** । मनुष्यशब्दात् स्त्रियां ङीषि मनुष्य ई इति स्थिते 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारस्य लोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे मनुषीति रूपमित्यर्थः । 'हलस्तद्धितस्य' इति लोपप्रवृत्तये यकारस्य तद्धितावयवत्वं दर्शयितुमाह—**मनोर्जाताविति** । तद्धिताधिकारे अपत्याधिकारस्थमिदं सूत्रम् । मनुशब्दादपत्ये अञ्यतौ प्रत्ययौ स्तः प्रकृतेः षुक्च, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामिति तदर्थः । मत्स्यशब्दात् ङीषि यकारस्य तद्धितावयवत्वाभावादप्राप्ते लोपे आह—**मत्स्यस्य ङ्यामिति** । 'सूर्यतिष्य' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । मत्स्यस्यावयवस्य यकारस्य लोपः स्यात् ङ्यामेवेति नियमार्थमिदम् । **मत्सीति** । ङीषि यकारलोपे 'यस्येति च' इति लोप इति भावः । ङ्यां किम् । मात्स्योऽवतारः ।

पाककर्ण । 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**स्त्रीविषयादपीति** । नियतस्त्रीलिङ्गादपीत्यर्थः । नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् पूर्वेणाप्राप्तिरिति भावः । जातिवाचित्वं दर्शयितुमाह—**ओषधिविशेषे रूढा इति** । अवयवव्युत्पत्तिरहिता इत्यर्थः । **इतो मनुष्यजातेः** । शेषपूरणेन सूत्रं

ङीष्स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोवाली। ओषधिविशेषे रूढा एते। (५२०) इतो मनुष्यजातेः। ४।१।६५॥ ङीष्स्यात्। दाक्षी। योपधादपि। उदमेयस्यापत्यं स्त्री औदमेयी। मनुष्य-इति किम्। तित्तिरिः। (५२१) ऊङुतः। ४।१।६६॥ उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरूः। 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' (सू ११६०)। तस्य स्त्रियामवन्ति—' (सू ११६५) इत्यादिना लुक्। अयोपधात् किम्। अध्वर्युः। 'अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्' (वा २५०२) रज्ज्वा-

---

व्याचष्टे—**ङीष् स्यादिति**। इदन्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष्स्यादित्यर्थः। स्त्रीप्रत्ययविधिषु अत इत्यनुवृत्तेरिदन्तात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यप्राप्तौ वचनम्। **दाक्षीति**। दक्षस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे अत इञ्, अल्लोपः, आदिवृद्धिः, ङीष्, 'यस्येति च' इति इकारलोपः। 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातिवाचित्वम्। दक्षः प्रजापतिविशेषः। **योपधादपीति**। अयं ङीषिति शेषः। पुनर्जातिग्रहणेन योपधग्रहणस्य अनुवृत्त्यभावबोधनादिति भावः। **औदमेयीति**। उदमेयो नाम कश्चित्, तस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे अत इञ्, 'यस्येति च' इत्यल्लोपः, आदिवृद्धिः, औदमेयिशब्दात् ङीष्, 'यस्येति च' इति इकारलोपः। **तित्तिरिरिति**। तित्तिरिः पक्षिजातिविशेषः। स्त्रियां ङीष् न, अमनुष्यजातिवाचित्वादिति भावः। 'स्त्रीपुंसयोरपत्यान्तद्विचतुष्षट्पदोरगाः।' इत्यमरकोशादयं स्त्रियामपि भवति। द्विपात्त्वात्।

ऊङुतः। 'अयोपधा'दिति 'मनुष्यजाते'रिति चानुवर्तते, उत इति तद्विशेषणम्, तदन्तविधिः। तदाह—**उकारान्तादित्यादिना**। **कुरूरिति**। कुरुक्षेत्रस्य राजा कुरुः, तस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम्। कुरुशब्दात् ऊङि सवर्णदीर्घः। ऊङि दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनं भाष्ये स्पष्टम्। 'तस्यापत्यम्' इत्यणमाशङ्क्याह—**कुरुनादिभ्यो ण्य इति**। अपत्याधिकारस्थमिदं सूत्रम्। अनेन सूत्रेण अणपवादो ण्यप्रत्यय इत्यर्थः। तर्हि स श्रूयेतेत्यत आह—**तस्येति**। **अध्वर्युरिति**। अध्वर्युशाखाध्यायिनीत्यर्थः। चरणत्वात् जातित्वम्। 'पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा।' इति यमादिस्मृतिः। **अप्राणिजातेश्चेति**। वाचकानामिति शेषः। रज्ज्वादिभिन्नानामप्राणिजातिवाचकानामपि ऊङ उपसंख्यानमित्यर्थः। नन्वत्र उत इति संबध्यते वा, न वा, नाद्यः, अलाबूरिति भाष्योदाहरणविरोधात् अलाबूशब्दस्य ऊदन्तत्वात्। न द्वितीयः, अदन्तादपि अप्राणिजातिवाचिनः ऊङापत्तेरित्यत आह—**रज्ज्वादिपर्युदासादिति**। उत इति न संबध्यते। अदन्तेषु नातिप्रसङ्गः 'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः' इति न्यायेन रज्ज्वादिसदृशानामुवर्णान्तानामेव ग्रहणादिति भावः। **अलाब्वेति**। अलाबूशब्दादूङि

दिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि 'नोङ्-धात्वोः' (सू ३७२१) इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधे ऊङः फलम् । प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः, हनुः । (५२२) बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥ स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहूः । संज्ञायाम् किम् । वृत्तबाहुः । (५२३) पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८ ॥ पङ्गूः । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' (वा ५०३६)। चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः (५२४) ऊरूत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ॥ उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं

सवर्णदीर्घे अलाबूशब्दात् ऊङन्तात् सुबुत्पत्तिः । टायां यणादेशे अलाब्वा इति रूपम् । एवं कर्कन्धूशब्दादूङन्तात् टायां कर्कन्ध्वा इति रूपम् । 'कर्कन्धूर्बदरी' इत्यमरः, 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे' इति च । ननु ऊदन्तत्वादनयोरूङ्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**अनयोरिति । कृकवाकुरिति** । पक्षिजातिविशेषः । अत्र मनुष्यजातित्वाभावात् पूर्वेणापि न ङीष् ।

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ऊङुतः इत्यतः ऊङित्यनुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम्, प्रातिपदिकादिति च । तदाह—**स्त्रियामूङ् स्यादिति । भद्रबाहूरिति** । कस्याश्चित्संज्ञा । **संज्ञायां किमिति** । संज्ञायामित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । **वृत्तबाहुरिति** । वृत्तौ बाहू यस्या इति विग्रहः । स्त्रियामपि नोङ् । **पङ्गोश्च ।** ऊङिति सूत्रशेषः । भग्नपादत्वं पङ्गुत्वं न जातिः, आसीने शयाने च आकृत्या दुर्ग्रहत्वात्, एकस्यां व्यक्तौ विकलपादोऽयं पङ्गुरिति पङ्गुत्वस्योपदेशेऽपि व्यक्त्यन्तरेषु आसनशयनाद्यवस्थेषु तस्य दुर्ग्रहत्वात्, गोत्रचरणानन्तर्भावाच्च । ततश्च 'ऊङुतः' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । **श्वशुरस्येति** । श्वयादौ पठितमिदम् । चकारात् ऊङनुकृष्यते । श्वशुरस्य स्त्री इत्यर्थे पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते तदपवाद ऊङ्, तत्संनियोगेन रेफादकारस्य शकारादुकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। न च वकारादकारस्य लोपः शङ्क्यः, 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' इति वचनात् । 'यस्येति च' इति तु नात्र भवति ईकारे तद्धिते च तद्विधानात् । ननु श्वश्रूरित्यत्र कथं स्वादयः, 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य तद्विधेः, अस्य च ङ्याबन्तत्वाभावात्, ऊङन्तस्य च प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावादित्यत आह—**लिङ्गविशिष्टेति** । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषयेत्यर्थः । वस्तुतस्तु श्वशुरस्येति वचनममूलकमेव, भाष्ये अदृष्टत्वात् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । तत्र हि 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र ऊङोऽपि ग्रहणं कर्तव्यमित्याक्षिप्य उवर्णान्तादुङ् विधीयते । तत्र सवर्णदीर्घे एकादेशे कृते पूर्वान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वलाभादेव सिद्धमित्युक्तम् । यदि ह्युक्तरीत्या श्वश्रूशब्दो व्युत्पाद्यते तर्हि रेफादकारस्य

---

१ 'उदात्तयणो हल्पूर्वा'दिति सूत्रप्राप्तस्य जसादिविभक्त्युदात्तत्वस्येत्यर्थः ।

यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। करभोरूः। (५२५) **संहितशफलक्षणवामादेश्च। ४। १। ७०॥** अनौपम्यार्थं सूत्रम्। संहितोरूः। सैव शफोरूः। शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात्। लक्षणशब्दादर्श आद्यच्। लक्षणोरूः। वामोरूः। 'सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा २५०३)। हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः। सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः। यद्वा

लुप्तत्वेन एकादेशाप्रसक्तेस्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तथाच श्वश्रूरित्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्।

ऊरूत्तर। ऊरुः उत्तरपदं यस्येति बहुव्रीहिः। प्रातिपदिकादित्यनुवर्तते। उत्तरपदेत्यनेन पूर्वपदमाक्षिप्तम्, औपम्ये इति तत्रान्वेति उपमीयते अनयेत्युपमा उपमानम्, उपमैव औपम्यं स्वार्थे ष्यञ्। तदाह—**उपमानवाचीति**। **करभोरूरिति**। करभाविव ऊरू यस्या इति विग्रहः। 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः।' इत्यमरः। करभोरुत्वस्याजातित्वादप्राप्तौ वचनम्, ऊर्वाकृतेः करभसदृशपुरुषोरुसाधारणत्वेन करभसादृश्यघटितकरभोरुत्वस्य आकृतिग्राह्यत्वाभावात् असर्वलिङ्गत्वाद्यभावाच्च। उपमानवाचीति किम्—वृत्तोरुः करभोपमोरुरित्यादौ नोङ्, करभशब्दस्य करभसदृशे अवृत्त्या उपमानवाचित्वाभावात्। **संहितशफ**। संहित शफ लक्षण वाम एतत्पूर्वपदादप्यूरूत्तरपदादूङ् स्यादित्यर्थः। पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमित्यत आह—**अनौपम्यार्थमिति**। **संहितोरूरिति**। संहितौ संश्लिष्टौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। **सैव शफोरूरिति**। संहितोरूरेव शफोरूरित्यनेनोच्यत इत्यर्थः। शफशब्दं विवृणोति—**शफौ खुराविति**। यद्यपि 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इत्यमरः। तथापि 'शफः खुरे गवादीनाम्' इति चन्द्रकोशात् पुंस्त्वमिति भावः। ननु शफत्वमूर्वोः प्रत्यक्षविरुद्धमित्यत आह—**ताविवेति**। यतः शफाविव, अत ऊरू शफशब्देनोच्येते इत्यर्थः। कुतस्तत्सादृश्यमित्यत आह—**संश्लिष्टत्वादिति**। तर्ह्युपमानवाचिपूर्वपदत्वादेव सिद्धमित्यत आह—**उपचारादिति**। शफवत् वास्तवं संश्लिष्टत्वमवलम्ब्य शफत्वस्य आरोपादित्यर्थः। एवं च शफशब्दात् तत्सादृश्याप्रतीतेर्नोक्तदोष इति भावः। **लक्षणोरूरिति**। लक्षणौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। ननु मार्दवादिगुणपर्यायस्य लक्षणशब्दस्य कथमूरुशब्दसामानाधिकरण्यमित्यत आह—**लक्षणशब्दादिति**। लक्षणमनयोरस्तीति विग्रहे लक्षणशब्दात् 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्यय इत्यर्थः। तथाच लक्षणयुक्तौ इत्यर्थलाभादिह नोक्तदोष इति भावः। **वामोरूरिति**। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। 'वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः।

सहितेति। सहित सह आभ्यां परः यः ऊरुशब्दः तस्मादपि ऊङ् स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। ननु संहितग्रहणेनैव एकदेशविकृतन्यायेन सिद्धे पुनः सहि-

---

१ 'समो वा हित ततयोः' इति समो वा मलोपे सहित संहित शब्दयोः सिद्धेः।

विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः। (५२६) संज्ञायाम्। ४। १। ७२॥ कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात्। कद्रूः। कमण्डलूः। संज्ञायाम् किम्। कद्रुः। कमण्डलुः। अच्छन्दोऽर्थं वचनम्। (५२७) शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्। ४। १। ७३॥ शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्स्यात्। शार्ङ्गरवी। बैदी। 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव। 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' (ग ५४) इति गणसूत्रम्। नारी। (५२८) यङश्चाप्। ४।

तद्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**हितेनेति**। हितेन सहेति विग्रहे 'तेन सह' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सभावे सहितशब्द इत्यर्थः। ननु सहशब्दस्य विद्यमानवचनत्वे सहोरूरित्यत्र सहशब्दप्रयोगो व्यर्थ इत्यत आह—**सहेते इति**। रतिकालिकमर्दनमिति शेषः। विद्यमानवचनत्वेऽपि सहशब्दस्य न वैयर्थ्यमित्याह—**यद्वेति**। अतिशयेन विद्यमानत्वं विवक्षितमिति न वैयर्थ्यमिति भावः। **संज्ञायाम्**। कद्रुकमण्डल्वोः इति, ऊङिति चानुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह—**कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यादिति**। **अच्छन्दोऽर्थमिति**। पूर्वसूत्रे छन्दसीत्युक्तत्वात् लोके संज्ञायामप्राप्तौ अयमारम्भः। कद्रूरिति नागानां मातुः संज्ञा। एतच्च महाभारतादौ स्पष्टम्। कमण्डलूरिति कस्यचिन्मृगस्य संज्ञा। अत एव 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' इत्यत्र कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यते। पात्रपर्यायस्तु नोदाहरणम्, तस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्।

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्। शार्ङ्गरवादीति लुप्तपञ्चमीकम्। अञ इति षष्ठी। अत इत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्ते अन्वेति। जातेरित्यनुवृत्तमता विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**शार्ङ्गरवादेरित्यादिना**। **शार्ङ्गरवीति**। शृङ्गरोरपत्यं स्त्रीत्यर्थे अण्, आदिवृद्धिः, रपरत्वम्, ओर्गुणः 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वात् ङीषि प्राप्ते ङीन्। स्वरे विशेषः। **बैदीति**। बिदस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्'। गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीषि प्राप्ते ङीन्। अञा अकारस्य विशेषणान्नेह—शूरसेनी। 'जनपदशब्दात्' इत्यपत्ये अञ्। 'अतश्च' इति तस्य लुक्। अत्र जातिलक्षणङीषेव न तु ङीन्। अञो लुप्तत्वेन नकारादकारस्य अञोऽवयवत्वाभावात्। **नृनरयोर्वृद्धिश्चेति**। चकारात् ङीन्। **नारीति**। नृनरशब्दयोरुदाहरणम्। तत्र नृशब्दात् 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते ङीन्, ऋकारस्य वृद्धिः, रपरत्वम्। जातिलक्षणङीषस्तु नृशब्दान्न प्रसक्तिः, तत्र अत इत्यनुवृत्तेः। नरशब्दात्तु ङीनि नकारादकारस्य वृद्धिः। ननु परमपि 'यस्येति च' इति लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादलोऽन्त्यपरिभाषया रेफादकारस्य वृद्धिः स्यात्। न च कृतायामपि वृद्धौ 'यस्येति च' इत्यकारलोपः स्यादिति वाच्यम्, वृद्धिविधिसामर्थ्यादेव तस्य लोपाभावसिद्धेरिति चेदुच्यते—नृनरयोरित्यत्र नर् इति

१।७४॥यङन्तात्स्त्रियां चाप्स्यात्। यङिति ष्यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम्। आम्बष्ठ्या। कारीषगन्ध्या। 'षाद्यञश्चाब्वाच्यः' (वा २५०५)। शार्कराक्ष्या। पौतिमाष्या। (५२६) **आवट्याच्च**। ४। १। ७५॥ अस्माच्चाप्स्यात्। 'यञश्च' (सू ४७१) इति ङीपोऽपवादः। अवटशब्दो गर्गादिः। आवट्या। (५२६) **तद्धिताः**। ४।

रेफान्तस्य लुप्ताकारस्यानुकरणम्। नरः अः नरः, ना च नरश्च नृनरौ, तयोरिति विग्रहः। नचैवमपि वानरीशब्दे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अर्थवत एव ग्रहणात्। न च नृशब्दात् ङीनि वृद्धौ नारीति सिद्धेर्नरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, नरत्व-जातिवाचिनः नरशब्दात् स्त्रियां जातिलक्षणङीषि नरीति व्यावृत्त्यर्थत्वात्। वस्तु-तस्तु 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' इति गणसूत्रं नारब्धव्यमेव। 'तदस्य धर्म्यम्' इत्यनुवृत्तौ 'ऋतोऽञ्' इति सूत्रेण 'नरस्य चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन च नुर्धम्या नरस्य धर्म्येत्यर्थे नृशब्दान्नरशब्दाच्च अञि ततः 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि नारीति सिद्धेः। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वे ङीपः पित्वाद-नुदात्तत्वम्। ङीन्यपि नित्स्वरेण प्रकृतेरुदात्तत्वमिति स्वरे विशेषाभावात्। नचैवं सति मनुष्यधर्म्यत्वेनैव बोधः स्यात्, न तु नरत्वेनेति वाच्यम्, योग्यतया हि नरत्वजातिविशिष्टैव बुध्यते। अत एव वास्तुनि भवो वास्तव्य इति रूपस्य 'दिगा-दिभ्यो यत्' इति भवार्थकतया सिद्धत्वात् 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति वचनं न कर्तव्यमिति भाष्यं संगच्छते। रूढानां यथाकथंचिदन्वाख्यानमिति कैयट इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्।

यङश्चाप्। पकारो 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्यत्र ग्रहणार्थः। चकारः 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः। **सामान्येति**। यङ्रूपस्य उभयत्रापि सत्त्वादिति भावः। ञ्यङमुदाहरति—**आम्बष्ठ्येति**। अम्बष्ठस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'वृद्धेत्को-सल' इति ञ्यङ्। आम्बष्ठ्यशब्दाचाप्। ष्यङमुदाहरति—**कारीषगन्ध्येति**। करीषं गवादिपशुपुरीषं, तस्येव गन्धो यस्य सः करीषगन्धिः। 'उपमानाच्च' इति गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः। करीषगन्धेः गोत्रापत्यं स्त्री इत्यर्थे अण्प्रत्ययः। 'अ-णिञोरनार्षयोः' इति तस्य ष्यङादेशः। **षाद्यञः इति**। षकारात् परो यो यञ् तदन्तादपि चाबित्यर्थः। **शार्कराक्ष्येति**। शर्कराक्षस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। **पौतिमा-ष्येति**। पूतिमाषस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्युभयत्र यञ्। **आव-ट्याच्च**। ननु कथमवटशब्दस्यापत्यमित्यर्थे यञन्तत्वमित्यत आह—**अवटशब्द इति**। **आवट्येति**। अवटस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। गर्गादियञि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धौ आवट्यशब्दात् चाप्।

---

१ अयं भावः टाप् डाप् चाप् ङीप् ङीन् ङीष् इति षण्णां स्त्रीप्रत्ययानां तद्धितसंज्ञानुक्तावपि ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे ङ्यापोः पृथगुक्तत्वात्तदन्तेभ्यः

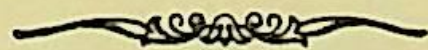
१।७६ ॥ आ पञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् । (५३१) यूनस्तिः । ४।१।७७ ॥ युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्, स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यम् ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

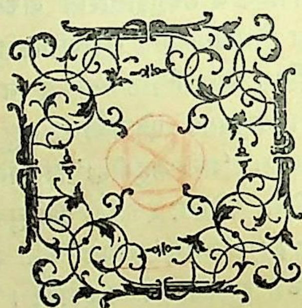

तद्धिताः । वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः तद्धितसंज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । अधिकारसूत्रमेतत् । उत्तरावधिमाह—**आपञ्चमेति** । **यूनस्तिः** । तद्धिताः इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते । तदाह—**युवन्शब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धित इति** । स्त्रियामिति शेषः । 'समर्थानाम्' इत्यतः प्राक् तदधिकारस्योक्तत्वादिति भावः । नान्तलक्षणङीपोऽपवादः । नन्वत्र तद्धितग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । नच 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकार्थं तदनुवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तिप्रत्ययान्तात् सुबुत्पत्तिसिद्धेरित्यत आह—**लिङ्गविशिष्टस्येति** । **युवतिरिति** । स्वादिष्विति पदत्वात् 'न लोप' इति नकारलोपः । **अनुपसर्जनादित्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । **बहुयुवेति** । उपसर्जनत्वात्तिप्रत्ययाभावे नान्तलक्षणङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधे 'डाबुभाभ्याम्' इति डापि च रूपम् । ननु युवतीभिः परिवृतः इत्यादौ कथं युवतीशब्द ईकारान्त इत्यत आह—**युवतीति त्विति** । 'यु मिश्रणे' इत्यस्माल्लटः शतरि, शपो लुकि, उवङि, उगित्वान्ङीपि युवतीशब्दो व्युत्पन्नो बोध्य इत्यर्थः । पतिं सुखेन मिश्रयन्ती योषिदुच्यते । अन्ये तु युधातोरौणादिके बाहुलकात् कतुप्रत्यये कित्वात् गुणाभावे उवङि उगित्वात् ङीपि युवतीशब्दः सिध्यतीत्याहुः ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं समाप्तम् ॥

स्वाद्युत्पत्तिः सिद्धा । ऊङन्ते तु पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादिसिद्धिः । श्वश्रूशब्दस्तु पाणिनिमते अव्युत्पन्न एव । ष्फप्रत्ययस्य तु तद्धितसंज्ञोक्तैव । एवंच युवतिरित्यत्र त्यन्तात्स्वाद्युत्पत्तये तद्धिताकार इत एव समारब्धः इति।

अथ कारकप्रकरणम् । १६ ।

(५५२) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।२।३।४६॥
नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः ।

अथ कारकप्रकरणप्रारम्भः । तदेवम् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य विहितः स्वादिप्रत्ययाः सप्रपञ्चम् निरूपिताः । तत्र प्रथमादिसप्तम्यन्तसप्तविभक्तीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमुपक्रमते—**प्रातिपदिकार्थ** । ननु प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिश्चेति द्विकं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं चेति त्रिकं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं संख्या चेति चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं संख्या कारकं चेति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, इत्येते पक्षा 'सरूपाणामेकशेष' एकविभक्तौ' 'स्त्रियाम्' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्थिताः मञ्जूषायां प्रपञ्चिताश्च । तत्र त्रिकादिपक्षेषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**नियतेति** । नियता उपस्थितिर्यस्येति विग्रहः । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स तदर्थ इत्यर्थः । एवंच तटः तटी तटम् इत्याद्यनियतलिङ्गेषु नियमेन कस्यापि लिङ्गस्योपस्थित्यभावात् प्रातिपदिकार्थशब्देनाग्रहणात् पृथक् लिङ्गग्रहणमावश्यकमिति भावः । मात्रशब्दस्य वचनशब्देनैवान्वयभ्रमं वारयति—**मात्रशब्दस्येति** । प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गं च परिमाणं च वचनं चेति द्वन्द्वः । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्यस्वपदविग्रहः । मात्रशब्दोऽवधारणे । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति नित्यसमासः । मात्रशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रातिपदिकार्थे, लिङ्गे, परिमाणे वचने च प्रत्येकमन्वय इत्यर्थः । वचनं संख्येति वक्ष्यति ।

ननु प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमेत्यनुपपन्नम् । लिङ्गादीनां केवलानां प्रातिपदिकार्थं विना क्वाप्यनुपस्थितेरित्याशङ्क्य अत एव बाधकात् लिङ्गमात्रे अधिके इति विवक्षितमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**लिङ्गमात्राद्याधिक्य इति** । लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये चेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरति—**उच्चैरित्यादि** । नन्वव्ययेषु 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वस्य च कृष्णशब्दे पुंस्त्वस्य च श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य च ज्ञानशब्दे नपुंसकत्वस्य च भानात् कथं प्रातिपदिकार्थस्योदाहरणान्येतानीत्यत आह—**अलिङ्गा इत्यादि** । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रे 'आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्' इति भाष्योक्तरीत्या अव्यये कस्यापि लिङ्गस्यानुपस्थितिरिति प्रातिपदिकार्थमात्रे

ज्ञानम्। अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम्। अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य। तटः–तटी–तटम्। परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः।

इत्यस्य भवत्यव्ययमुदाहरणम्। कृष्णशब्दे पुंस्त्वस्य श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य ज्ञानशब्दे नपुंसकत्वस्य च नियमेन भानमस्ति, तेषां नियतलिङ्गत्वात्। अतस्तेषु लिङ्गानामपि प्रातिपदिकार्थान्तर्भावात् तेषामपि प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्युदाहरणत्वं निर्बाधमिति भावः। यद्यपि कृष्णः पटः, कृष्णा पटी, कृष्णं वस्त्रम् इत्यादौ कृष्णशब्दस्त्रिलिङ्गः, तथापि भगवत्पर एवात्र कृष्णशब्दो विवक्षित इति भावः। नच प्रातिपदिकोक्तार्थे किं प्रथमयेति वाच्यम्, एकत्वादिसंख्याबोधार्थत्वात्। नचाव्ययात् प्रथमोत्पत्तेः फलाभावः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकोऽवश्यं प्रवृत्तेरिति वाच्यम्, पदत्वार्थं सुबुत्पत्तेरावश्यकत्वात्। तेन उच्चैरित्यादौ रुत्वविसर्गौ 'उच्चैस्ते सम्यगुच्चारणम्' इत्यादौ तेमयादिसिद्धिश्च भवति। **अनियतेति**। अनियतलिङ्गास्तु तटादिशब्दाः लिङ्गमात्राधिक्यस्योदाहरणम्। तत्र लिङ्गानामनियतोपस्थितिकतया प्रातिपदिकार्थानन्तर्भावादित्यर्थः। **तटः तटी तटमिति**। 'तटं त्रिषु' इत्यमरः।

परिमाणमात्रे इति। उदाहरणं वक्ष्यते इत्यर्थः। **द्रोणो व्रीहिरिति**। द्रोणः परिमाणविशेषः।

'जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरिति स्मृतम्।
तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते॥
गौरस्तु ते त्रयष्षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः।
कृष्णलः पञ्च ते माषः ते सुवर्णस्तु षोडश।
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम्।
पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडबं मतम्।
चतुर्भिः कुडबैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः।
आढकस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोण इत्यभिधीयते॥
कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश।' इति स्मरणात्॥

व्रीहिरिति। जातावेकवचनम् 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतर-

---

१ द्रोण, आढक, प्रस्थ, कुडव इत्यादिपरिमाणवाचकशब्देभ्यो यदा तत्तत्परिमितं धान्यादिकमित्यर्थो विवक्ष्यते तदा प्रत्ययार्थस्य धान्यादौ परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावरूपभेदसम्बन्धेनान्वयाय द्रोणो व्रीहिरित्यादौ द्रोणादिपदेभ्यः परिमाणे प्रथमा। न चैवं रीत्या द्रोणो व्रीहिमानयेति प्रयोगापत्तिः। अत्रापि मात्रपदसम्बन्धेन अरुणाधिकरणन्यायेन द्रोणपरिमितस्यापि कर्मत्वेन तथाविवक्षायां परिमाणमात्र इति प्रथमाया अप्राप्तेः। केवलं द्रोणत्व-आढकत्वाद्यवच्छिन्नः पदार्थ इत्येतावन्मात्रविवक्षायां तु द्रोणः आढकः इति प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा बोध्या।

द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् । (५३३) संबोधने च । २।३।४७ ॥ इह प्रथमा स्यात् । हे राम ॥

स्याम्' इति वचनात् । व्रीहिराशिरिति यावत् । नह्येकस्याः व्रीहिव्यक्तेः द्रोणपरिमाणं संभवति । ननु द्रोणाख्यपरिमाणविशेषस्य व्रीहिव्यक्तेश्च कथमभेदान्वयः धर्मधर्मिणोर्भेदादित्यत आह—**द्रोणरूपमिति** । तथाचाभेदान्वयस्य बाधादेव द्रोणपरिमाणस्य व्रीहिव्यक्तेश्च परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः । ननु द्रोणशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनो नियतपुंलिङ्गत्वे प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्येव सिद्धम् । यदि तु ' अस्त्रियामाढकद्रोणौ ' इति द्विलिङ्गता, तर्हि लिङ्गमात्राधिक्ये इत्येव सिद्धम् । तत् किं परिमाणग्रहणेनेति चेत्तत्राह—**प्रत्ययार्थे परिमाणे इति** । न हि द्रोणत्वेन रूपेण परिमाणविशेषवाचिद्रोणशब्दात् स्वार्थे प्रथमाविभक्तिरिष्यते, येन प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यनेन गतार्थता स्यात् । किंतु द्रोणत्वेन परिमाणवाचिनो द्रोणशब्दात् परिमाणत्वसामान्यरूपेण द्रोणपरिमाणे विवक्षिते प्रथमा विभक्तिर्विधीयते । ततश्च प्रत्ययार्थे परिमाणसामान्ये द्रोणशब्दार्थात्मकप्रकृत्यर्थः परिमाणविशेषः सामान्यविशेषात्मकाभेदसंसर्गेणान्वेति । परिमाणसामान्यात्मकप्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहावन्वेति । तथाच द्रोणाख्यपरिमाणविशेषात्मकं यत् सामान्य परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः फलति । अन्यथा द्रोणाख्यपरिमाणविशेषपरिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः स्यात् । परिमाणसामान्यं न प्रतीयेत । तदर्थमिह परिमाणग्रहणमित्यर्थः ।

वचनं संख्येति । पूर्वाचार्यैस्तथा संज्ञाकरणादिति भावः । तथाच संख्यामात्रे प्रथमेति लभ्यते । नच लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये इतिवत् संख्यामात्राधिक्ये इति कुतो न व्याख्यातमिति वाच्यम्, केवललिङ्गपरिमाणयोः क्वाप्युपस्थित्यभावेन तथा व्याख्यानेऽपि एकद्विबहुशब्देष्वेकत्वद्वित्वबहुत्वानां केवलानां नियतोपस्थितिसत्त्वेन संख्यामात्रे इत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । अत एव भाष्ये वचनग्रहणांशे एकः द्वौ बहवः इत्युदाहृतम् । ननु एकः द्वौ बहवः इत्यत्र एकत्वद्वित्वबहुत्वानां नियमेनोपस्थित्या ' प्रातिपदिकार्थे ' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**इहेति** । प्रकृतिभिरेवैकत्वादीनामुक्तत्वात् ' उक्तार्थानामप्रयोगः ' इति न्यायेन प्रथमाविभक्तेरप्राप्तौ तदर्थं वचनग्रहणमित्यर्थः । तथाच विभक्तिरिहानुवादिका शब्दसाधुत्वार्थं प्रयोज्या, 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' नापि प्रत्ययः इति अनभिहितसूत्रभाष्यसिद्धन्यायादिति भावः । इदमेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—'उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा ' इति । मात्रग्रहणात् कारकाद्याधिक्ये प्रथमा न भवति । अत्र 'अर्थे प्रथमा ' इत्येव सूत्रयितुमुचितमिति प्रौढमनोरमादौ प्रपञ्चितम् ।

(५३४) कारके । १।४।२३ ॥ इत्यधिकृत्य । (५३५) कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १।४।४९ ॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति ॥ कर्मण ईप्सिता माषाः, न तु कर्तुः । तमब्ग्रहणं किम् ।

संबोधने च । इहेति । संबोधने अधिके गम्येऽपि प्रथमा स्यादित्यर्थः । संबोधनमभिमुखीकृत्य ज्ञापनम् । **हे रामेति ।** मां पाहीति शेषः । इह रामं प्रति मद्रक्षणं ज्ञाप्यम् । नच 'हे राजन् सार्वभौमो भव' इत्यत्र सार्वभौमशब्दादपि संबोधन प्रथमा स्यादिति वाच्यम्, सम्यक् बोधनमेव हि संबोधनम् समित्युपसर्गबलात् । श्रोतरि विशिष्य राजत्वादिना ज्ञाते सत्येव तं प्रति कश्चिदर्थो ज्ञापयितुं शक्यः, नान्यथा । ततश्च संबोधनविभक्तिरियमनुवाद्यविषयैवेति लभ्यते । न तु विधेयविषया । तथाच सार्वभौमत्वस्य विधेयस्य इदानीमसिद्धत्वेन अनुवाद्यत्वाभावान्न सार्वभौमशब्दात् संबोधनविभक्तिरिति मञ्जूषायां विस्तरः । इति प्रथमा विभक्तिः ।

अथ द्वितीया विभक्तिः । कारके । इत्यधिकृत्येति । संज्ञा वक्ष्यन्ते इति शेषः । क्रियाजनकं कारकम्, करोति क्रियां निर्वर्तयतीति भाष्ये व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यतीत्यत्र ब्राह्मणस्यान्यथासिद्धत्वान्न कारकत्वम् । **कर्तुरीप्सित ।** कारके इत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । आप्तुमिष्यमाणमीप्सितम् । आप्लृ व्याप्तौ, अस्मात् सन्नन्तात् 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथग्ग्रहणात् । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । अतिशयेनेप्सितमीप्सिततमम् । धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता । केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कर्तृविशेषणीभूतव्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते, तत् फलितमाह—**कर्तुः क्रिययेत्यादिना ।** क्तप्रत्ययोपात्तं वर्तमानत्वं तु न विवक्षितम् । तेन कटं करोति कृतवान् इत्यादौ नाव्याप्तिः । आप्तिः संबन्धः । एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन संबन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः । यथा तण्डुलान् पचति इत्यत्र विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः । तप्तोदकप्रस्वेदनकृतप्रशिथिलावयवकत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्लित्तिः, तदनुकूलव्यापारः अधिश्रयणोदकासेचनैधोपकर्षणप्रज्वलनादिरूप इति 'कारके' इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अत एव 'फलव्यापारयोर्धातुः' इति सिद्धान्तः । तथाच तण्डुलानधिश्रयणादिव्यापारेण विक्लेदयतीत्यर्थः । अधिश्रयणादिरूपकर्तृव्यापारप्रयोज्यविक्लित्तिरूपफलाश्रयत्वात् तण्डुलानां कर्मत्वम् । ननु कर्तृग्रहणं व्यर्थम् । नच व्यापारलाभाय तदिति वाच्यम्, केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारादेव तल्लाभादिति पृच्छति—**कर्तुः किमिति । माषेष्वश्वं बध्नातीति ।** माषेषु भक्षणाय प्रवृत्त्युन्मुखमुदरव्यथाभयात्तद्भक्षणान्निवर्तयितुमन्यत्र बध्नातीत्यर्थः । अत्र माषाणां कर्मत्वनिवृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणमिति भावः । कर्तृग्रहणे कृते तु नोक्तदोष इत्याह—**कर्मण**

पयसा ओदनं भुङ्क्ते । 'कर्म' इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् । (५३६) अनभिहिते । २।३।१ ॥ इत्यधिकृत्य । (५३७) कर्मणि द्वितीया । २।३।२ ॥ अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इति प्रथमैव । अभिधानं च

ईप्सिता माषाः, न तु कर्तुरिति । बन्धनकर्मीभूतस्याश्वस्यैवात्र माषा ईप्सिताः, नतु बन्धनकर्तुः, अश्वरक्षणस्यैव तदपेक्षितत्वादित्यर्थः ।

तमब्ग्रहणं किमिति । तमबन्तमीप्सिततममित्येतत् किमर्थं 'कर्तुरुद्देश्यं कर्म' इत्येवास्त्विति प्रश्नः । पयसा ओदनं भुङ्क्ते इति । पयसा मिश्रमित्यर्थः । यद्यप्यत्र भोक्तुरोदन एव पयसा मिश्रः उद्देश्यः, नतु केवलं पयः, नापि केवल ओदनः । नह्यसौ केवलपयःपानेन तुष्यति, नापि केवलौदनेन । तथापि यदा भुक्तवानेव पयोलिप्सया पुनरोदनभोजने प्रवर्तते तदेदं प्रत्युदाहरणम् । तत्र यद्यपि पय एव उद्देश्यं भुजिक्रियां प्रति, तथापि भुजिक्रियाकर्मीभूतमोदनं प्रति मिश्रणसाधनतया गुणत्वेनैव तदुद्देश्यं, नतु भोज्यत्वेन । अतस्तत्र पयसो गुणत्वेन ओदनस्य तत्संस्कार्यतया उद्देश्यत्वादोदनस्यैव ईप्सिततमत्वम्, नतु पयसोऽपि । तस्याप्योदन एव ईप्सिततमः, गुणेष्वस्य नानुरोध इति भावः । नच तमब्ग्रहणं किमर्थम्, 'कर्तुरीप्सितं कर्म' इत्येवास्त्विति वाच्यम्, 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र माणवकस्य 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वनिवृत्त्यर्थत्वादिति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेतद्वारणार्थानामिति सूत्रव्याख्यावसरे स्फुटीभविष्यति । प्राचीनैस्तु कैश्चित् 'तमब्ग्रहणं किम्, पयसा ओदनं भुङ्क्ते' इति ग्रन्थः केवलतमब्ग्रहणप्रयोजनपरतया व्याख्यातः । ते भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्याः। ननु 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यतोऽनुवृत्तेरिह कर्मग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—कर्मग्रहणमाधारेति । अधिशीङित्यत्र हि आधारः इत्यनुवर्तते । इहापि तदनुवृत्तिर्माभूदिति कर्मग्रहणमित्यर्थः । ननु हरिं भजतीत्यादावसंभवादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यतीत्यत आह—अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यादिति । हरिं भजतीत्यादौ न स्यादित्येवकारार्थः ।

अनभिहिते । इत्यधिकृत्येति । द्वितीयादि वक्ष्यत इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया । 'अनभिहिते' इत्यनुवृत्तं व्याचष्टे—अनुक्ते इति । हरिं भजतीति । तुष्ट्यनुकूलपरिचरणात्मकव्यापारो भजेरर्थः पूजादिव्यापारेण तोषयतीत्यर्थः । कर्तृनिष्ठपूजनादिव्यापारप्रयोज्यतुष्टिरूपफलाश्रयत्वाद्धरिः कर्म । हरिनिष्ठतुष्ट्यनुकूल एकदेवदत्तनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति बोधः, 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तकारयास्कवचनात् । क्रियाप्रधानं तिङन्तमिति तदर्थः । हरिनिष्ठतुष्ट्यनुकूलव्यापाराश्रयो देवदत्त इति प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्तार्किकमतो नादर्तव्य इति मञ्जूषादौ प्रपञ्चितम् । अभिहिते त्विति । हरिः

प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्, हरिः सेव्यते। कृत्, लक्ष्म्या सेवितः। तद्धित, शतेन क्रीतः शत्यः। समास, प्राप्तः आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः। क्वचिन्निपातेनाभिधानम्, यथा-'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्।' साम्प्रत-

---

सेव्यते इत्यादाविति शेषः। **प्रथमैवेति**। तद्विधावनभिहिताधिकाराभावात् 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिकाच्चेति भावः। अत्र भाष्ये कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमित्यत्र कटशब्दादुत्पाद्यमानया द्वितीयया कर्मणोऽभिहितत्वात् भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोतीत्याशङ्कय 'तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधानम्' इति परिगणितम्। तत्र प्रायेणेत्यध्याहृत्याह—**अभिधानं चेति**। समासैरित्यनन्तरं विवक्षितमिति शेषः। **तिङिति**। अविभक्तिकनिर्देशोऽयं तिङभिधानप्रदर्शनाय। **हरिः सेव्यत इति**। 'लः कर्मणि' इति कर्मणि लकारः। 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्। तिङन्तेन अभिहितत्वाद्धरेः कर्मणो न द्वितीयेति भावः। हरिं भजतीति वाक्यार्थः। कर्तृकर्मलकारयोरेकरूप एव वाक्यार्थबोध इति वैयाकरणसमयः। **कृदिति**। तिङितिवदयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तदुदाहरणसूचनाय। **लक्ष्म्या सेवित इति**। हरिरिति शेषः। भूते कर्मणि क्तः, कर्तरि तृतीया। लक्ष्मीनिष्ठपरिचरणजनिततुष्ट्याश्रयो हरिरिति बोधः। 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति यास्कस्मृतिमनुरुध्य प्रातिपदिकेषु प्रथमान्तोपात्तविशेष्यकबोधस्यैव सर्वसंमतत्वात्। अत्र सेवितहरेः कर्मणः क्ता अभिहितत्वान्न द्वितीया। **तद्धितेति**। अयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तदुदाहरणसूचनाय। **शतेन क्रीतः शत्य इति**। पटादिरिति शेषः। 'शताच्च ठन्यतावशते' इति यत्प्रत्ययस्तद्धितः। अत्र कर्मणस्तद्धितेनोक्तत्वान्न द्वितीया। **समासेति**। अयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तदुदाहरणसूचनाय। **प्राप्तानन्द इति**। देवदत्तादिरिति शेषः। 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना प्राप्तेति कर्तरि क्तः। अन्यपदार्थस्य कर्मणः बहुव्रीहिसमासेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेति भावः। आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इति बोधः।

प्रायेणेत्यस्य फलं दर्शयति—**क्वचिदिति**। विषवृक्षोऽपीति असांप्रतमित्यत्रान्वेति। संवर्ध्येत्यत्र छेत्तुमित्यत्र चान्वये द्वितीयापत्तेः। तत्र त्वर्थाद्विषवृक्षमिति गम्यते। न सांप्रतमिति विग्रहे नञ्तत्पुरुषः। **युज्यत इत्यर्थ इति**। युजियोंगे कर्मणि लकारः। औचित्या न युज्यते। औचित्ययुक्तो न भवतीति यावत्। 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः। अत्र वृक्षस्य कर्मणो निपातेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेति भावः। वस्तुतस्तु छेत्तुमिति तुमुन्नत्र दुर्लभः। कृष्णं द्रष्टुं यातीत्यत्रेव क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावेन 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः। 'शकधृष' इत्यादिनापि तुमुन्न, शकादियोगाभावात्। किंतु 'इच्छार्थेषु' इत्यनुवृत्तौ 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति तुमुन्, अक्रियार्थोपपदत्वेऽपि तस्य प्रवृत्तेः। यथा इच्छति भोक्तुमित्यादि। एवं च तुमुनस्साधुत्वाय इष्यत इत्यध्याहार्यम्। विषवृक्षोऽपि

मित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः । (५३८) **तथायुक्तं चानीप्सितम्** । १।४।५० ॥ ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति । विषं भुङ्क्ते ।

संवर्ध्य छेत्तुमिष्यत इति यत् तदसांप्रतं अयुक्तमित्यर्थः । एवं चात्रापि तिङाभि-
हितत्वादेव द्वितीयानिवारणात् तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधानम् इति परिगणनवार्तिके
प्रायेणेत्यध्याहारो विफल इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पक्वमोदनं भुङ्क्त इत्यत्र
तु पचिभुजिक्रियानिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती । तत्र गुणभूतपचिनिरूपितकर्मत्वशक्तेः
क्तप्रत्ययाभिहितत्वेऽपि प्रधानभूतभुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां कर्मत्वशक्तिमा-
दाय द्वितीया निर्बाधेति भाष्ये स्पष्टम् ।

ननु यथा बहुपटुरित्यादौ तद्धितेन बहुचप्रत्ययेन उक्तत्वात् कल्पबादयो न भवि
भवन्ति, तथा क्रियते कटः इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तत्वात् द्वितीयादयो न भवि
ष्यन्ति, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात् । किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशा
द्वितीया कृतः कटः इत्यादौ न भवत्येव, अनवकाशया प्रथमया बाधात् । नच वृक्षः
प्लक्षः इत्यादिः प्रथमाया अवकाश इति वाच्यम्, तत्र गम्यामस्तिक्रियां प्रति
कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अस्तु वा तत्र प्रथमाया अवकाशः । तथाप्युभयोः साव-
काशत्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात् । एवं चानभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेत्, मैवम्—
'कर्मणि द्वितीया' इत्यादीनां 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यनयोश्च
एकवाक्यतया कर्मणि यदेकत्वं द्वित्वं बहुत्वं वा तत्र एकद्विबहुवचनानीति लभ्यते ।
तत्र 'अनभिहिते' इत्यारम्भे अनभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयेत्येवमर्थः
स्यात् । 'अनभिहिते' इत्यभावे तु कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्येव
पर्यवस्येत् । तथा सति कृतः कट इत्यादौ क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्त-
तया द्वितीयैकवचनं दुर्वारं स्यात् । नच प्रथमाया निरवकाशत्वं शङ्क्यम्, नील-
मिदं नतु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यक-
त्वेन तत्र प्रथमायाः सावकाशत्वात् । नापि तत्र परत्वात् प्रथमैव भविष्यतीति
वाच्यम्, कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् । एवं
च संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे ' अनभिहिते ' इत्यारब्धव्यम् । यदि तु पञ्चकं
प्रातिपदिकार्थः इत्यनाश्रित्य कारकं विभक्त्यर्थ इत्याश्रीयते, तदा कारकस्य
क्तप्रत्ययादिनोक्तत्वान्न द्वितीयादिविभक्तिप्रसक्तिः । एकत्वादिसंख्याबोधश्च
प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रवृत्तया प्रथमयैव सम्भवति । अतः 'अनभिहिते' इति नार-
ब्धव्यमिति भाष्यकैयटकौस्तुभादिषु स्पष्टम् । अतिविस्तरस्तु मञ्जूषायामनुसंधेयः।

तथायुक्तं चानीप्सितम्। तथाशब्दस्य सादृश्यवाचकस्य प्रतियोगि-
सापेक्षत्वादाह—**ईप्सिततमवदिति**। पूर्वसूत्रे संनिहितत्वादीप्सिततममेव सादृश्य-

(५३१) अकथितं च।१।४।५१॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्॥

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषाम्।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्॥

'दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्म' इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः। गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधाम्।

प्रतियोगीति भावः। **क्रिययेति**। क्रियाजन्यफलयुक्तमित्यर्थः। पूर्वसूत्रे ईप्सिततमस्य कर्मत्वमुक्तम्। द्वेष्योपेक्ष्यसंग्रहार्थमिदं वचनम्। तत्र उपेक्ष्यमुदाहरति—**ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति**। संयोगानुकूलव्यापारः स्पृशेरर्थः। अत्र स्पृश्यमानस्य तृणस्य ईप्सिततमत्वाभावेऽपि गङ्गां स्पृशतीत्यादौ स्पृश्यमानस्येप्सिततमस्य गङ्गादेरिव क्रियाजन्यसंयोगात्मकफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः। द्वेष्यमुदाहरति—**विषं भुङ्क्ते इति**। यदा कश्चिद्बलवता वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणम्। भुजेर्हि मुखे प्रक्षिप्तस्य गलविवरप्रवेशानुकूलः हनुचलनादिव्यापारोऽर्थः। विषस्य द्वेष्यतया ईप्सिततमत्वाभावेऽपि ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ भुज्यमानस्य ईप्सिततमस्य ओदनादेरिव क्रियाजन्यगलविवरप्रवेशात्मकफलाश्रयत्वात् कर्मत्वमिति भावः। नच 'धातूपस्थाप्यफलशालि कर्म' इत्येवास्तु, किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक् ग्रहणेनेति वाच्यम्, अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र हि 'वारणार्थानामीप्सितः' इति माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थं 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति वक्तव्यमेव। एवच द्वेष्योदासीनसंग्रहार्थं 'तथायुक्तं च' इति सूत्रमावश्यकमित्यास्तां तावत्।

अकथितं च। अकथितशब्दं व्याचष्टे— **अपादानादिविशेषैरिति**। अपादानं संप्रदानम् अधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुः[1] इति कारकसप्तकम्। तदेतद्यदा अपादानत्वादिविशेषात्मना न विवक्षितं किन्तु संबन्धसामान्यात्मनैव तदा तत्कर्मसंज्ञकमित्यर्थः। ननु नटस्य शृणोति इत्यत्र नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थके नटस्यापि कर्मत्वं स्यात्। तस्य क्रियान्वयित्वेन कारकत्वात्, वस्तुतः अपादानस्य संबन्धित्वेन विवक्षितत्वाच्चेत्याशङ्क्य परिगणयति—**दुह्याजिति**। वार्तिकार्थसंग्रहश्लोकोऽयम्। अतो व्याचष्टे—**दुहादीनामिति**। दुह प्रपूरणे, टु याचृ याच्ञायाम् डु पचष् पाके। दण्ड दण्डनिपातने चुरादिः। निग्रह इत्यर्थः, इह ग्रहणार्थकः। रुधिर् आवरणे, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। श्लोके प्रच्छीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः। इका निर्देशे तु 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणप्रसङ्गात्। चिञ् चयने, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि अभिभवे, मन्थ विलोडने, मुष स्तेये इति द्वादशानामित्यर्थः। **चतुर्णामिति**। णीञ् प्रापणे, हृञ् हरणे, कृष विलेखने, वह प्रापणे इति चतुर्णा-

---

१ वस्तुतो दण्डेन घट इत्यादौ क्रियान्वयाभावात् हेतुसंज्ञायाः 'कारके' इत्यधिकारे विधानाभावाच्च हेतोः कारकत्वं नास्ति।

अविनीतं विनयं याचते। तण्डुलानोदनं पचति। गर्गाञ्छतं दण्डयति। व्रजमव-

---

मित्यर्थः। कर्मणा यद्युज्यते इति। कर्मयुगित्यस्य व्याख्यानमिदम्। करणे उप-पदे कर्मणि वाच्ये 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विबिति भावः। यद्यपि

'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना।'

इति प्रकृतसूत्रस्थश्लोकवार्तिके पचिमथिमुष्यादयो न पठिताः। तथापि चकारेण तेऽपि संग्राह्या इति कैयटः।

गां दोग्धि पय इति। क्षरणानुकूलव्यापारः क्षारणपर्यायो दुहेरर्थः। क्षारणात्मकव्यापारप्रयोज्यक्षरणात्मकफलाश्रयत्वात्पयः कर्म। गौस्तु क्षरणे अपादानम्। तदपादानत्वमुपेक्ष्य संबन्धित्वात्मना गोर्विवक्षायां कर्मत्वमनेन भवति। ततश्च शेषषष्ठीनिरासे द्वितीया भवति। तदिदमुक्तं प्रौढमनोरमायाम्—गोसंबन्धि पयःकर्मकं दोहनमर्थ इति। तथाच न माषाणामश्नीयादित्यत्रेव शेषत्वविवक्षायां प्राप्तां षष्ठीं बाधितुमिदं सूत्रम्। गोरपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चम्येव—गोः पयो दोग्धीति। गोसकाशात् पयः क्षारयतीत्यर्थः। यदि तु गौः पयोविशेषणं तदा षष्ठ्येव। गोसंबन्धि यत्पयः तत् क्षारयतीत्यर्थः। एवमग्रेऽप्यूह्यमिति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः। वस्तुतस्तु अपादानत्वादिविशेषरूपेणाविवक्षितं किंतु कर्मत्वेनैव विवक्षितम् अकथितम्। तादृशमपादानादि कर्मसंज्ञकं स्यादित्यर्थः, कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्ये कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वात्। बोधोऽपि तथैव। एवं च गां दोग्धि पयः इत्यत्र गोकर्मकं पयःकर्मकं च दोहनमित्येव बोधः। अवधेः सकाशाद्द्रवद्द्रव्यविभागो हि क्षरणम्। तच्च गोपनिष्ठव्यापारप्रयोज्यम्। एवंच कर्तृव्यापारप्रयोज्यक्षरणात्मकविभागविशेषाश्रयत्वात् गोः, पयसश्च पूर्वसूत्राभ्यां कर्मत्वमस्त्येव। अतः उभयकर्मकबोध एव युक्तः, नतु संबन्धित्वेन गोर्बोधः। अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये 'अकथितम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य ईप्सितमात्रस्याप्यनेन कर्मसंज्ञायां 'वारणार्थानाम्' इत्यस्यानवकाशतया अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र माणवकस्याप्यपादानसंज्ञायां प्राप्तायां 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यारब्धव्यम्। ततश्च द्वेष्योपेक्ष्यसंग्रहाय 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' इत्यारब्धव्यमिति समाहितम्—'एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन। तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः॥ यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम्। ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन'॥ इति श्लोकद्वयनेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। 'एतेन कर्मे'त्यादिभाष्यार्थस्तु कैयटे भाष्यप्रदीपोद्द्योते च स्पष्ट इत्यास्तां तावत्।

बलिं याचते वसुधामिति। हरिरिति शेषः। बलिर्नामासुरविशेषः। मध्यं

देहीति प्रार्थना याचेरर्थः। दानानुकूलो मह्यं देहीति शब्दप्रयोगरूपव्यापार इति यावत्। बलिकर्तृकं वसुधाकर्मकं दानं प्रार्थयत इत्यर्थः। कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नव्याः। प्रार्थनारूपव्यापारजन्यदाने जनकतया आश्रयत्वात्। बलिसंबन्धि यद्वसुधाकर्मकं दानं तत् प्रार्थयत इत्यर्थ इति तु प्राचीनाः। **अविनीतं विनयं याचत इति**। अभ्युपगमप्रार्थना याचेरर्थः। यदा कश्चिद्बलवान् अविनीतः दुर्बलं कंचिद्बाधते तदा दुर्बलमधिकृत्येदं वाक्यं प्रवृत्तम्। अविनीतकर्तृकं विनयकर्मकमभ्युपगमं प्रार्थयत इत्यर्थः। कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नवीनाः। अविनीतसंबन्धिनमभ्युपगममिति तु प्राचीनाः। **तण्डुलानोदनं पचतीति**। विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः। तप्तोदकप्रस्वेदनजनितप्रशिथिलावयवकत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्लित्तिः। तया ओदनाख्यद्रव्यान्तरं प्रकृतिभूतेषु तण्डुलेषु समवेतं निष्पद्यत इति स्थितिः। तत्र शिथिलावयवसंयोगविशेषात्मिका विक्लित्तिः समवायसंबन्धेन तण्डुलेषु वर्तते। ओदने तु जन्यजनकभावेन वर्तते। तण्डुलैः प्रकृतिभूतैः ओदनं करोतीत्यर्थः। तण्डुलसमवायिकारणिकां तत्समवेतामोदनजनिकां विक्लित्तिं निर्वर्तयतीत्यर्थः। तत्र व्यापारफलं विक्लित्तिं प्रति जन्यतया आश्रयत्वात् ओदनः प्रधानं कर्म। तादृशौदनजनिकां विक्लित्तिं प्रति समवायित्वेनाधारत्वात् तण्डुलानां गुणकर्मत्वमिति तद्विवक्षायां द्वितीया। तण्डुसम्बन्धिनीमोदनजनिकां विक्लित्तिं निर्वर्तयतीति तु प्राचीनाः।

गर्गान् शतं दण्डयतीति। दण्डधातुः ग्रहणानुकूलव्यापारार्थकः। ताडनादिना गर्गेभ्यः सुवर्णशतं गृह्णातीत्यर्थः। ताडनादिव्यापारप्रयोज्यग्रहणविषयत्वात् शतं प्रधानकर्म। गर्गाणां तु तद्ग्रहणावधित्वात् गुणकर्मत्वम्। ग्रहणं हि परकीयद्रव्यस्य परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वीकरणम्। तत्र स्वत्वविश्लेषे गर्गाणामवधित्वादपादानत्वम्, ग्रहणघटकतादृशविश्लेषप्रतियोगिभूतस्वत्वाश्रयत्वात् कर्मत्वं च। तत्रापादानत्वमनादृत्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया। गर्गसम्बन्धिकमिति तु प्राञ्चः। **व्रजमवरुणद्धि गामिति**। निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलबन्धनद्वारकपिधानादिव्यापारो रुधेरर्थः। गां निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं व्रजे चिरस्थितिकां करोतीत्यर्थः। अत्र चिरस्थितिं प्रति व्रजस्याधिकरणत्वमुपेक्ष्य गोद्वारा तत्स्थित्याश्रयतया कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया। व्रजसम्बन्धिनं गोकर्मकं चिरस्थित्यनुकूलव्यापारं करोतीत्यर्थ इति प्राचीनाः। **माणवकं पन्थानं पृच्छतीति**। जिज्ञासितव्यार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपव्यापारः पृच्छेरर्थः। तत्र विषयतया ज्ञानरूपफलाश्रयत्वात् पन्थाः प्रधानकर्म। तज्ज्ञानं प्रति जनकतया आश्रयत्वात् माणवको गुणकर्म। माणवकेन पन्थानं ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः। अत्र माणवके करणत्वाविवक्षायां द्वितीया। पथिविषयकं माणवकसंबन्धि

धर्मं ब्रूते–शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तम्। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति। देवदत्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति–हरति–कर्षति–वहति वा। अर्थनिबन्धनेयं

ज्ञानमिच्छतीत्यर्थ इति प्राञ्चः। **वृक्षमवचिनोति फलानीति**। वृक्षात् प्रच्याव्य फलान्यादत्त इत्यर्थः। प्रच्याव्यादानानुकूलव्यापारो लोष्टप्रहारादिरूपः अवपूर्वकचिञ्धातोरर्थः। तत्र प्रच्याव्यादानविषयत्वात् फलानि प्रधानकर्म। प्रच्यववाधित्वाद्वृक्षोऽपादानम्। तस्यापादानत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया, वृक्षस्य फलप्रच्यवाश्रयत्वेन कर्मत्वात् प्रच्यवस्य विभागस्य द्विनिष्ठत्वात्। वृक्षसंबन्धियत् प्रच्युतफलादानं तत् करोतीत्यर्थ इति प्राचीनाः। **माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वेति**। बोधनानुकूलव्यापारः 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यादिशब्दप्रयोगात्मको ब्रूञोऽर्थः। माणवकाय धर्मं बोधयतीत्यर्थः। व्यापारप्रयोज्यबोधविषयत्वाद्धर्मः प्रधानकर्म। बोधविषयेण कर्मणाऽभिप्रयमाणत्वान्माणवकः संप्रदानम्। तस्य संप्रदानत्वमुपेक्ष्य धर्मद्वारा बोधाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया। धर्मविषयकं माणवकसंबन्धिनं बोधं जनयतीत्यर्थ इति तु प्राञ्चः। शासेस्तु धर्मं कुर्वित्यादिविधिघटितशब्दप्रयोगरूपो बोधनानुकूलव्यापारोऽर्थः। इतरत् प्राग्वत्।

शतं जयति देवदत्तमिति। जि अभिभवे। ग्रहणानुकूलताडनादिव्यापारो जयतेरर्थः। गर्गान् शतं दण्डयतीतिवद्व्याख्येयम्। **सुधां क्षीरनिधिं मथ्नातीति**। मन्थ विलोडने। द्रवद्रव्यगतसारोद्भवनानुकूलः मन्थानदण्डभ्रमजनितसंक्षोभात्मक आस्फालनपर्यायो व्यापारो मन्थेरर्थः। क्षीरोदधेः सकाशात् सुधां मन्थानदण्डभ्रमणेनोद्भावयतीत्यर्थः। व्यापारप्रयोज्योद्भवाश्रयत्वात् सुधा प्रधानकर्म। क्षीरोदधिस्तु उद्भवं प्रत्यपादानम्। तस्यापादानत्वमुपेक्ष्य सुधाद्वारा उद्भवाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया। सुधाश्रयं क्षीरोदधिसंबन्धिनम् उद्भवं करोतीत्यर्थ इति तु प्राचीनाः। **देवदत्तं शतं मुष्णातीति**। अपश्यति देवदत्ते तदीयं सुवर्णशतं तस्मादपनीयादत्त इत्यर्थः। परस्वामिकद्रव्यस्य स्वामिनः सकाशादपनीयादानानुकूलः स्वाम्यज्ञातो निशासंचारभित्तिच्छिद्रकरणादिरूपव्यापारो मुषेरर्थः। व्यापारप्रयोज्यापनयनपूर्वकादानाश्रयत्वाच्छतं प्रधानकर्म। अपनयनावधित्वाद्देवदत्तोऽपादानम्। अपादानत्वमनादृत्यापनीयादेयद्रव्यस्वामितया देवदत्तस्यापनीयादानाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया। शतकर्मकं देवदत्तसंबन्ध्यपनीयादानं करोतीत्यर्थ इति तु प्राञ्चः। **ग्राममजां नयतीति**। ग्रामे अजां प्रापयतीत्यर्थः। णीञ् प्रापणे। देशान्तरसंयोगानुकूलचलनगमनपर्यायो व्यापारः प्राप्तिः। नतु देशान्तरसंयोगमात्रम्। ग्रामं प्रति चलनदशायामेव प्राप्नोति गच्छतीति प्रयोगदर्शनात्। चलनेन संयोगे जाते अजा ग्रामं गता प्राप्तेत्येव दर्शनात्। तादृशप्राप्त्यनुकूलो दण्डोद्यमनमार्गान्तरगतिप्रतिबन्धपूर्वकयोग्यमार्गसंयोजनादिरूप-

संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते-अभिधत्ते-वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' (वा ११०३—११०४) । कुरून्

व्यापारो नीधातोरर्थः । एतादृशव्यापारप्रयोज्यग्रामसंयोगतदनुकूलगमनोभयाश्रयत्वादजा प्रधानकर्म । तादृशाजाधारत्वात् ग्रामोऽधिकरणम् । अधिकरणत्वमनादृत्य ग्रामस्यापि तथाविधसंयोगाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । अजाकर्मकं ग्रामसंबन्धि नयनमित्यर्थ इति तु प्राचीनाः । एवमेव ग्रामम् अजां हरति कर्षति वहतीत्यपि व्याख्येयम् । तत्र देशान्तरसंयोगानुकूलम् अजाचलनं वाहकद्वारकं, तादृशचलनानुकूलव्यापारः स्कन्धग्रहणादिरूपो हरतेरर्थः । रज्जुबन्धनादिना बलाच्चालनं कृषेरर्थः । शकटाद्यारोपणादिरूपदेशान्तरसंयोगानुकूलप्राप्त्यनुकूलो वहेरर्थ इति विशेषः ।

अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति । कैयटादिभिस्तथा व्याख्यातत्वादिति भावः । तथाच एतदर्थकधात्वन्तरसंयोगेऽपि द्विकर्मत्वं लभ्यते । वस्तुतस्तु भाष्ये याचिरुधीत्याद्युदाहृतश्लोकद्वयपरिगणिताः दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रूञ्शासय इत्यष्टावेव धातवो द्विकर्मकाः । न तु पचिदण्डिजिप्रभृतयस्तद्बहिर्भूता अपि । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेत्यपि न युक्तम्, भाष्ये अदर्शनात्, भाष्ये याचिग्रहणेनैव सिद्धे भिक्षिग्रहणवैयर्थ्याच्च । नन्वेवं सति अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति 'तद्राजस्य बहुषु' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि चुदधातुः चौरादिकः प्रच्छिपर्यायः, कर्मणि लट्, उत्तमपुरुषैकवचनम् । अप्रष्टव्यमहं पृच्छ्ये इत्यर्थः । अत्र चुदेर्द्विकर्मकत्वदर्शनात् अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति विज्ञायत इति चेत्, न—तावता चुदधातोरपि द्विकर्मकत्वलाभेऽपि तदन्येषां द्विकर्मकत्वे मानाभावात् । अत एव 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति सूत्रभाष्ये, द्व्यर्थः पचिः तण्डुलानोदनं पचतीति तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते । तण्डुलानोदनं पचतीति तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते । ओदनं पचतीति ओदनार्थान् तण्डुलान् विक्लेदयतीति गम्यत इत्युदाहृतम् । कर्तुरीप्सिततममित्येव तण्डुलानामपि कर्मत्वमिति पचेरेतदुदाहरणत्वमनुपपन्नमेव । तस्माद्भाष्यपरिगणितबहिर्भूतधातूनामन्तर्भावितण्यर्थकत्व एव द्विकर्मकत्वमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

ननु कुरून्स्वपिति देवदत्तः, मासमास्ते इत्यादौ कुर्वादेरनुद्देश्यत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमम्'-इति कर्मत्वं न संभवति । कर्तुरेव स्वापादिक्रियाश्रयत्वात् । 'तथायुक्तम्' इत्यपि न कर्मत्वमित्यत आह—**अकर्मकधातुभिरिति** । ग्रामसमूहात्मककुरुपञ्चालाऽवन्त्यादिपरोऽत्र देशशब्दः, नतु ग्रामादिरपि । तेन ग्रामे स्वपितीत्यत्र न द्वितीया । अत्र च 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति लिङ्गम् । अन्यथा अधिशेते अधितिष्ठति

स्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशमास्ते॥

(५४०) गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ।१।४।५२॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात्॥

अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः इत्यत्राध्यनेनैव कर्मत्वसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यभिप्रेत्योदाहरति---कुरून् स्वपितीति। देवदत्त इति शेषः। कुरुषु निद्रां करोतीत्यर्थः। देवदत्तात्तु न तृतीया, तिङा अभिहितत्वादिति भावः। कुर्वादिशब्दाः जनपदविशेषेषु स्वभावान्नित्यबहुवचनान्ताः। मासमास्ते इति। मासस्याधिकरणसञ्ज्ञां बाधित्वा कर्मत्वम्। गोदोहमिति। दोहनं दोहः। भावे घञ्। भावो धात्वर्थः। गोदोहनकालोऽत्र विवक्षितः। नचेह कालत्वादेव सिद्धिः शङ्क्या, अहोरात्रसमूहस्य मासादेरेव तत्र ग्रहणात्। गन्तव्यत्वेनाध्वनो विशेषितत्वात् नियतपरिमाणः क्रोशादिरेव गृह्यत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—क्रोशमास्ते इति। गन्तव्यत्वविशेषणादध्वन्यास्ते इत्यत्र न भवति। अनत्यन्तसंयोगार्थमिदं वार्तिकम्। अत्यन्तसंयोगे तु 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्येव सिद्धमिति प्राचीनानुसारी पन्थाः। वस्तुतस्तु 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इत्यादिवचनं भाष्ये न दृश्यते। किंतु अकर्मकधातूनां कथं द्विकर्मकत्वमित्याशङ्कायां 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्। देशश्च' इत्युक्तम्। हिशब्दघटितत्वादिदं न विधायकम्, किंतु अनुवादकमेव। तथाहि 'कुरून् स्वपिति' इत्यादौ स्वापादिक्रियया कुर्वादीन् व्याप्नोतीत्यर्थः, धातूनामनेकार्थतया कदाचित् तेषां स्वापादिकरणकव्यापनेऽपि वृत्तेः। ततश्च 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्येव सिद्धम्। यदा तु स्वपादिधातूनां स्वापादावेव वृत्तिः, नतु व्याप्तिपर्यन्ते, तदा कुरुषु स्वपिति, मासे आस्ते इत्यधिकरणत्वमेव। एतच्च 'अकथितं च' इत्यत्र 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम्। अत एव 'समां समां विजायते' इति सूत्रे समायां समायां विजायते इति विग्रहकथनं भाष्ये संगच्छते। अन्यथा द्वितीयाप्रसङ्गात्। अत एव च लकारार्थप्रक्रियायाम् अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः' इत्यत्र 'कलिङ्गेष्ववात्सीः नाहं कलिङ्गान् जगाम' इति मूलकृदुदाहृते वाक्ये कलिङ्गेष्विति सप्तमी संगच्छते।

उक्तं च हरिणा—'कालाभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः।
सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते॥' इति।

इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

गतिबुद्धि। गतिश्च बुद्धिश्च प्रत्यवसानं च तानीति द्वन्द्वः। प्रत्यवसानं भक्षणम्। गतिबुद्धिप्रत्यवसानानि अर्थो येषामिति विग्रहः। शब्दः कर्म येषां ते शब्दकर्माणः, तेषामिति बहुव्रीहिः। अविद्यमानं कर्म येषां ते अकर्मकाः। उभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपरः। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थाश्च शब्दकर्माणश्च

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत्।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम्॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः।

गति—इत्यादि किम्। पाचयत्योदनं देवदत्तेन। अण्यन्तानाम् किम्। गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं

अकर्मकाश्च तेषामिति द्वन्द्वः। अणौ कर्ता अणिकर्ता। यच्छब्दोऽध्याहार्यः। तदाह—**गत्याद्यर्थानामित्यादिना**। णौ अनुत्पन्ने सति शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता सः ण्यन्तधातुवाच्यां प्रयोजकव्यापारात्मिकां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञकः स्यादित्यर्थः।

क्रमेणोदाहरति—**शत्रूनिति**। 'शत्रूनगमयत् स्वर्गम्' इति गत्यर्थकस्योदाहरणम्। शत्रवो युद्धे मृताः स्वर्गमगच्छन्, तान् यः शस्त्रघातेनागमयत् स्वर्गं स श्रीहरिर्मे गतिरित्यत्रान्वयः। अत्र गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवो गमनाक्रियां प्रति कर्तारः, स्वर्गस्तु कर्म। ण्यन्तावस्थायां तु णिज्वाच्यां प्रयोजकव्यापारात्मिकां शस्त्रघातक्रियां प्रति घातयिता हरिः कर्ता। शत्रवस्तु कर्म। शस्त्रघातजन्या या क्रिया स्वर्गप्राप्तिस्तदाश्रयत्वात्। एवंच हरिः प्रयोजककर्ता, शत्रवस्तु प्रयोज्यकर्तारः। प्रयोजककर्तुर्हरेः शाब्दं प्राधान्यम्, अन्यानधीनत्वलक्षणं चार्थप्राधान्यमस्ति। शत्रूणां तु अन्याधीनस्वर्गप्राप्तिकर्तृत्वं प्रयोजकाधीनत्वात् गुणभूतमेव। शेषित्वलक्षणमार्थप्राधान्यं तु प्रयोज्यशत्रुगतकर्तृत्वस्यैव, प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यस्वर्गप्राप्त्यर्थत्वादिति स्थितिः। तत्रान्यानधीनत्वलक्षणस्यार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च प्रयोजकव्यापारे सत्त्वात् तदनुरोधि शत्रुगतं कर्मत्वं 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्येव सिद्धम्। अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्। णिजर्थेनाप्यमानस्य प्रयोज्यकर्तुर्यदि कर्मत्वं भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति। तेन पाचयति देवदत्तेन इत्यादौ प्रयोज्यकर्तुर्न कर्मत्वम्, किंतु कर्तृत्वमेव। तदेतत् 'हेतुमति च' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। उक्तं च हरिणा। 'गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते।' इति। स्वधर्मेणेति तृतीययेत्यर्थः। एवंच स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। **वेदार्थं स्वानवेदयदिति**। बुद्ध्यर्थधातोरुदाहरणम्। स्वशब्दः आत्मीयपरः, स्वे स्वकीयाः विधिप्रमुखाः वेदार्थमविदुः, तान् हरिः वेदार्थमवेदयदित्यर्थः। अत्र स्वेषां प्रयोज्यकर्तॄणां कर्मत्वम्। **आशयच्चामृतं देवानिति**। शब्दकर्मणः उदाहरणम्। देवा अमृतमाश्नन्, तान् हरिराशयदित्यर्थः। **वेदमध्यापयद्विधिमिति**। शब्दकर्मणः उदाहरणमेतत्। विधिः ब्रह्मा वेदमधीतवान्, तं हरिः अध्यापयदित्यर्थः। अत्र प्रयोज्यकर्तुर्विधेः कर्मत्वम्। **आसयत्सलिले पृथ्वी-**

विष्णुमित्र। [1] 'नीवह्योर्न' (वा ११०९)। नाययति, वाहयति वा भारं भृत्येन। 'नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः (वा १११०)। वाहयति रथं वाहान्सूतः। 'आदि-खाद्योर्न' (वा ११०९)। आदयति, खादयति वा अन्नं बटुना। 'भक्षेरहिंसार्थस्य

मिति। अकर्मकस्योदाहरणम्। सलिले पृथ्वी आस्त, तां हरिरासयदित्यर्थः। अत्र पृथिव्याः प्रयोज्यकर्त्र्याः कर्मत्वम्। यः स मे श्रीहरिर्गतिरिति प्रतिवाक्यमन्वयः। **नीवह्योर्नेति**। णीञ् प्रापणे, वह प्रापणे इत्यनयोः ण्यन्तयोः प्रयोज्यकर्तुः 'गतिबुद्धि' इत्युक्तं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। **नाययति वाहयति वेति**। भृत्यो भारं नयति वहति वा, तं प्रेरयतीत्यर्थः। अत्र प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य णिच्प्रकृत्यर्थं नयनं वहनं च प्रति कर्तुः प्रयोजकव्यापारं प्रति कर्मत्वे निवृत्ते णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्व-स्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीया बोध्या। यद्यपि नीवह्योः प्रापणमर्थः, तथापि गत्यनुकूलव्यापारार्थके प्रापणे गतेर्विशेषणत्वेन प्रविष्टतया गत्यर्थत्वात् प्राप्तिरिति भावः। **नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेध इति**। एवंच तत्र प्रयोज्यकर्तुरुक्तस्य 'नीवह्योर्न' इति प्रतिषेधस्याभावे सति प्रयोज्यस्य कर्मत्वं वक्तव्यमिति फलितम्। **वाहयतीति**। वाहाः अश्वाः वहन्ति, तान् सूतः प्रेरयतीत्यर्थः। 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः।' इत्यमरः। 'वहन्ति बलीवर्दाः यवान्, वाहयति बलीवर्दान् देवदत्तः' इति भाष्योदाहरणात् नियन्ता पशुप्रेरक एव विव-क्षितः। **आदिखाद्योर्नेति**। अद भक्षणे, खाद भक्षणे, अनयोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। प्रत्यवसानार्थकत्वात् प्राप्तिः। **आदयति खादयति वेति**। अत्ति खादति वा अन्नं बटुः, तं प्रेरयतीत्यर्थः। **भक्षेरिति**। अहिंसार्थ-कस्य भक्षधातोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। ननु 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे अणौ कर्तुः णौ कर्मत्वमुक्तम्। भक्षधातुस्तु चुरादित्वात् नित्यं स्वार्थिक-ण्यन्तः। तस्याणिकर्ता नास्त्येव। अतस्तस्य कर्मत्वनिषेधोऽनुपपन्नः, अप्रसक्तत्वा-दिति चेत्, न—अत एव निषेधाल्लिङ्गात् 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे णिग्रहणेन हेतु-मत एव विवक्षितत्वात्। एवंच हेतुमण्णिचि अनुत्पन्ने सति अण्यन्तभक्षिधातु-वाच्यां क्रियां प्रति कर्तुः हेतुमण्ण्यन्तवाच्यां क्रियां प्रति कर्मत्वमित्यर्थः पर्यवस्य-तीति न दोषः। **भक्षयत्यन्नं बटुनेति**। चुरादिण्यन्तात् भक्षधातोर्हेतुमण्णिचि

[1] न नी-खाद्यदि-शब्दाय-क्रन्दि-ह्वयतिषु क्वचित्।
हेतुण्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता स्यात्तिङादिषु॥ इति हरिवचने क्वचिदित्युक्त्या मैत्रः देवदत्तेन पूगं खादयतीत्यत्र देवदत्तसामानाधिकरण्येऽपि खादिधातोः कर्मणि शानच्, मैत्रेण पूगं खाद्यमानो देवदत्तो ब्रूते इति। एवं चैत्रः देवदत्तेनार्थं निर्णाय-यति, चैत्रेणार्थं निर्णाय्यमानो देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रयोगोपपत्तिर्बोध्या। श. श. प्रका०

न' (वा ११११) भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान्सस्यम् । 'जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्' (वा ११०७) । जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः । 'दृशेश्च' (वा ११०८) । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रति इत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति वा देवदत्तेन । 'शब्दायतेर्न' (वा ११०५)। शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन 'मासमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवति । 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न ।

पूर्वणेर्लोपे हेतुमण्ण्यन्तात्तिबादौ सति भक्षयतीति रूपम् । एवंच भक्षयत्यन्नं बटुः, खादतीत्यर्थः । तं प्रेरयतीति ण्यन्तस्यार्थः। **भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति**। क्षेत्रे प्ररूढमलूनं सस्यमिह विवक्षितम् । तस्य तदानीमन्तःप्रज्ञजीवत्वात् तद्भक्षणं हिंसैवेति भावः ।

जल्पतिप्रभृतीनामिति । एतेषामणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । **जल्पयति भाषयति वेति** । धर्ममिति शेषः । पुत्रो धर्मं जल्पति भाषते वा, तं देवदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । गत्यर्थादिष्वनन्तर्भावाद्वचनम् । नच शब्दनक्रियार्थत्वादेव सिद्धे वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव 'शब्दकर्माकर्मकाणा' मित्यस्य शब्दः कर्मकारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमित्यसिद्धेः । वार्तिके आदिना व्याहरतिवदत्यादीनां संग्रहः । भाष्ये तु 'के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः, जल्पति विलपति आभाषते' इत्येवोक्तम् । परिगणनमित्येके, उदाहरणमात्रप्रदर्शनमित्यन्ये । **दृशेश्चेति** । 'दृशिर् प्रेक्षणे' अस्याप्यणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । **दर्शयतीति** । हरिं भक्ताः पश्यन्ति, तान् गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । ननु दृशेर्बुद्धिविशेषात्मकत्वादेव सिद्धे किमर्थमिदं वचनमित्यत आह— **सूत्रे इति** । 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे बुद्धिग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिनां 'विद ज्ञाने, ज्ञा अवबोधने' इत्यादीनामेव ग्रहणम्, नतु ज्ञानविशेषवाचिनामित्येतत् 'दृशेश्च' इत्यनेन विज्ञायते । अन्यथा 'दृशेश्च' इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । **तेनेति** । ज्ञापनेनेत्यर्थः । **स्मरति जिघ्रतीत्यादीनामिति** । आदिना प्रेक्षते इत्यादीनां संग्रहः । **स्मारयतीति** । स्मरति प्रियां देवदत्तः, जिघ्रति चन्दनं देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः ।

शब्दायतेर्नेति । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैर' इत्यादिना क्यङि, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घे, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वे श्तिपा निर्देशोऽयम् । शब्दायेति क्यङन्तधातोः अणौ कर्ता णौ कर्म नेति वक्तव्यमित्यर्थः। **शब्दाययति देवदत्तेनेति** । शब्दायते देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् प्रयोज्यकर्तृत्वमादाय तृतीयैव । अत्र शब्दकर्मकत्वात् प्राप्तिरिति भ्रमं

(५४१) हृक्रोरन्यतरस्याम्। १।४।५३॥ हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात्। हारयति कारयति वा भृत्यं-भृत्येन वा कटम्। 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्' (वा १११४)। अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं-भक्तेन वा। (५४२) अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म। १।४।४६॥ अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्। अधिशेते-अधितिष्ठति-अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः। (५४३) अभि-

---

निरस्यति—धात्वर्थेति। शब्दकर्मकमुत्पादनं शब्दायेति क्यङन्तस्य धातोरर्थः। एवं च शब्दात्मकं कर्म धात्वर्थे अन्तर्भूतम्। अतः शब्दायेति क्यङन्तधातुरकर्मकः, 'धात्वर्थबहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम्' इति 'सुप आत्मनः' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात्। तस्मादकर्मकत्वादेवात्र प्राप्तिरित्यर्थः। एवं च 'शब्दाययति सैनिकै रिपून्' इति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः। ननु मासमास्ते देवदत्तः, तं प्रेरयति मासमासयति देवदत्तं यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं न स्यात्। आसधातोर्गत्यादिष्वनन्तर्भावात्। नचाकर्मकत्वात्तदन्तर्भाव इति वाच्यम्, 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति मासस्य कर्मतया आसेरकर्मकत्वासंभवात्। किं च ओदनादिकर्मणः अविवक्षायां देवदत्तः पचति, पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वं स्यात्, तदानीं पचेरकर्मकत्वेन गत्यादिष्वन्तर्भावादित्यत आह—येषामिति। इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्।

हृक्रो। हा च का च हृकरौ तयोरिति विग्रहः। **हारयति कारयति वेति।** हरति करोति वा कटं भृत्यः, तं प्रेरयतीत्यर्थः। अत्र प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य कर्मत्वविकल्पः। हृक्रोर्गत्यर्थादिष्वनन्तर्भावादप्राप्ते विभाषेयम्। हृक्रोरर्थान्तरे तु प्राप्तविभाषा। अभ्यवहारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा, विकारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा। अत्र अभ्यवहरतेर्भक्षणार्थत्वात् विकारयतेरकर्मकत्वाच्च प्राप्तिः। **अभिवादीति।** हेतुमण्ण्यन्तस्याभिपूर्वकवदधातोर्दृशिप्रकृतिकण्यन्तस्य चात्मनेपदिनोऽणौ कर्ता णौ कर्म वेत्यर्थः। **अभिवादयते इति।** अभिवदति नमस्करोति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः। कर्तृगामिनि फले 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम्। अत्र भक्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वविकल्पः। अप्राप्तविभाषेयम्। परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव। पश्यति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयति। दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा। 'गतिबुद्धि' इत्यत्र बुद्धिग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिन एव ग्रहणमित्युक्तम्। तथापि 'दृशेश्च' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पः।

अधिशीङ्स्थासां कर्म। शीङ्, स्था, आस् एषां द्वन्द्वः। अधिपूर्वाः शीङ्स्थासः इति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः। तदाह—**अधिपूर्वाणामिति।** अधिकरणसंज्ञापवादोऽयम्। **अधिशेते इति।** अधिशेते वैकुण्ठं हरिः, अधितिष्ठति वैकुण्ठं हरिः, अध्यास्ते वैकुण्ठं हरिरित्यन्वयः। अधिस्तु सप्तम्यर्थस्याधारस्य द्योतकः। वैकुण्ठे शेते तिष्ठत्यास्ते वेत्यर्थः।

निविशश्च । १।४।४७ ॥ अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । 'परिक्रयणे संप्रदानम्—' (सू ५८०) इति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्या अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः । (५४४) **उपान्वध्याङ्वसः** । १।४।४८ ॥ उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति–अनुवसति–अधिवसति–आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । 'अभुक्त्यर्थस्य न' (वा १०८७) । वने उपवसति ।

'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥' (वा १४४४)

अभिनिविशश्च । आधार इति कर्मेति चानुवर्तते । अभिनीति संघातग्रहणम् । तदाह—**अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्येति** । **अभिनिविशते सन्मार्गमिति** । आग्रहवानित्यर्थः । अप्रतिहतप्रवृत्तिमानिति यावत् । नन्वेवं सति पापेऽभिनिवेशः इत्यत्रापि कर्मत्वात् द्वितीया स्यादित्यत आह—**परिक्रयणे इति** । 'परिक्रयणे' इति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित विभाषाश्रयणात् क्वचिन्नेत्यन्वयः । तर्हि अभिनिविशते सन्मार्गमित्यत्रापि विकल्पः स्यादित्यत आह—**व्यवस्थितेति** । ननु 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्, आधारोऽधिकरणम्, अधिशीङ्स्थासां कर्म, अभिनिविशश्च' इति सूत्रक्रमः । तत्र 'अभिनिविशश्च' इत्यत्र कथमन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तिः, 'आधारोऽधिकरणम्' 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यत्र च तदनुवृत्तेरभावादित्यत आह—**मण्डूकप्लुत्येति** । तुल्यमिति शेषः । मण्डूकाः यथा मध्ये पदानि सन्ततमप्रक्षिपन्त एव उत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदनुवर्त्येत्यर्थः । 'एवंर्थेष्वभिनिविष्टानाम्' इति समर्थसूत्रे भाष्यप्रयोगोऽत्र मानम्। **उपान्वध्याङ्वसः** । उप अनु अधि आङ् इत्येतेषां द्वन्द्वः । उपान्वध्याङ्पूर्वो वस् इति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात् समासः । तदाह—**उपादिपूर्वस्येति** । **उपवसतीत्यादि** । वैकुण्ठे वसतीत्यर्थः । उपसर्गाः आधारत्वद्योतकाः । अत्र 'वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । तत्रार्थशब्दो निवृत्तिवचनः । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।' इत्यमरः । भोजनस्यार्थः निवृत्तिर्यस्मात् प्रतीयते सः अश्यर्थः, भोजननिवृत्तिवाचकस्य अशेराधारस्य कर्मत्वप्रतिषेध इति यावत् । तदेतदर्थतः संगृह्णाति—**अभुक्त्यर्थस्य नेति** ।

अथोपपदविभक्तयः । **उभसर्वतसोः इति** । वार्तिकम् । उभशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतसन्तयोः प्रयोगे सति द्वितीया कार्येत्यर्थः । **धिगिति** । धिक्शब्दस्य प्रयोगे सति द्वितीया कार्या । 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । उपर्यादिष्वित्यनेन 'उपर्यध्यधसस्सामीप्ये' इति सूत्रोपात्तान्यव्ययानि गृह्यन्ते । द्विरुक्तस्य परमाम्रेडितम्, तदन्तेषु कृतद्विर्वचनेष्विति यावत् । तथाच कृतद्विर्वचनेषु उपर्यादिषु त्रिषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीयेत्यर्थः । **तत इति** । उक्तप्रदेशेभ्योऽन्यत्रापि द्वितीया

उभयतः कृष्णं गोपाः। सर्वतः कृष्णम्। धिक् कृष्णाभक्तम्। उपर्युपरि लोकं हरिः। अध्यधि लोकम्। अधोऽधो लोकम्। 'अभितःपरितःसमया निकषा-हा प्रति योगेऽपि' (वा १४४२—१४४३)। अभितः कृष्णम्। परितः कृष्णम्। ग्रामं समया। निकषा लङ्काम्। हा कृष्णाभक्तम्²। तस्य शोच्यता इत्यर्थः। 'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्'। (५४५) अन्तराऽन्तरेणयुक्ते। २।३।४॥ आभ्यां

दृश्यत इत्यर्थः। उभयतः कृष्णं गोपा इति। कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः। आद्यादित्वात् तसिः। 'उभयोऽन्यत्र' इत्ययच्। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। सर्वतः कृष्णमिति। कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः। धिक् कृष्णाभक्तमिति। धिक् निन्दायाम्। कृष्णाभक्तस्य निन्देत्यर्थः। केचित्तु कृष्णाभक्तो निन्द्य इत्यर्थः, प्रथमार्थे द्वितीयेत्याहुः। धिङ्मूर्खेत्यत्र तु निषिद्धाचरणमित्यध्याहार्यम्। उपर्युपरीति। 'उपर्यध्यधसस्सामीप्ये' इति द्विर्वचनम्। लोकस्य समीपे उपरि हरिरस्तीत्यर्थः। अध्यधीति। लोकस्य समीपदेशे हरिरस्तीत्यर्थः। अधोऽध इति। लोकस्य समीपे अधो हरिरस्तीत्यर्थः। अभितःपरित इति। 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्यस्य प्रपञ्चोऽयम्। योगेऽपीत्यनन्तरं द्वितीयेति शेषः। अभितः कृष्णमिति। गोपा इति शेषः। कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः। परितः कृष्णमिति। कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः। 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिल्। ग्रामं समया निकषेति। समया निकषा इति च आकारान्ते अव्यये। ग्राममित्यस्य प्रत्येकमन्वयः। ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः। 'निकषान्तिके' 'समयान्तिकमध्ययोः' इति चामरः। 'विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति' इति माघः। हा कृष्णाभक्तमिति। हा इत्याकारान्तमव्ययं खेदे। 'हा विषादशुगार्तिषु' इत्यमरः। तदाह—तस्य शोच्यतेत्यर्थ इति। कृष्णाभक्तः शोच्य इत्यर्थ इत्यन्ये। प्रतियोगमुदाहरति—बुभुक्षितमिति। क्षुधार्तस्य किंचिदपि न स्फुरतीत्यर्थः। 'भा दीप्तौ' इह तु उपसर्गबलात् स्फुरणे वर्तते। ततो लक्षणादौ-अवृत्तेः प्रतेर्न कर्मप्रवचनीयत्वम्। एवंच कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन गतार्थत्वं न भवति।

अन्तरान्तरेणयुक्ते। अन्तरा इत्याकारान्तमव्ययं, नतु टाबन्तम्। अन्तरेणे-

१ सर्वेषां मध्यमम्लानामुपर्युपरि वर्तते।
अत्राता शरणं यातं यात्यधोऽधश्च दुर्गतेः॥
इत्यादौ अतिशये द्वित्वं नित्यवीप्सयोरित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या। न तु 'उपर्यध्यधस' इत्यनेन सामीप्ये, इति न तत्र अम्लादिपदाद्द्वितीया, प्रकृतवार्तिकेन सामीप्ये द्वित्वे एव तद्विधानात्।

२ 'हा पितः क्वासि हे सुभ्रु'। इति भट्टिप्रयोगे तु हाशब्देन स्वगतमेव कष्टं बोध्यते न तु पित्रादिगतमिति न ततो द्वितीया। हा शब्दयोगाभावात्। हे पुत्र धिगस्तु इत्यादौ तु त्वामित्यध्याहार्यम्।

योगे द्वितीया स्यात्। अन्तरा त्वां मां हरिः। अन्तरेण हरिं न सुखम्।

(५४६) कर्मप्रवचनीयाः। १।४।८३॥ इत्यधिकृत्य। **(५४७) अनुर्लक्षणे। १। ४। ८४॥** लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञापवादः। **(५४८) कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। २।३।८॥** एतेन योगे द्वितीया स्यात्। पर्जन्यो जपमनु प्रावर्षत्। हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः। परापि हेतौ तृतीया

त्यप्यव्ययमेव, नतु तृतीयान्तम् इति भाष्ये स्थितम्। **अन्तरा त्वां मां हरिरिति।** तव च मम च मध्ये हरिरित्यर्थः 'अन्तरा मध्ये' इत्यमरः। **अन्तरेण हरिमिति।** हरेर्वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः। 'पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ्नाना च वर्जने।' इत्यमरः। किमनयोरन्तरेण गतेनेत्यत्र तु अन्तरशब्दो विशेषवाची। अनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः। अत्र अन्तरेणेत्यस्य तृतीयान्तत्वादव्ययत्वाभावान्न तद्योगे द्वितीया। नचैवं सति 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यत्र 'द्वयोश्चैवान्तरा कश्चित्' इति भाष्यप्रयोगः कथमिति शङ्क्यम्, मध्यत्वनिमित्तमवधित्वं हि ययोर्निर्णीतं तत्र द्वितीया। ययोस्तु न तन्निर्णयस्तत्र संबन्धसामान्ये षष्ठ्येव भवति युक्तग्रहणादिति कैयटः।

कर्मप्रवचनीयाः। इत्यधिकृत्येति। 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इति पर्यन्तमिति बोध्यम्। **अनुर्लक्षणे। लक्षणे द्योत्ये इति।** लक्ष्यलक्षणभावसंबन्धे द्योत्ये इत्यर्थः। **उक्तसंज्ञ इति।** कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः। लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम्, तच्च हेतुभूतं विवक्षितम्, नतु वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदितिवत् चिह्नमात्रम्, तथा सति 'लक्षणेत्थम्' इत्येव सिद्धेरिति वक्ष्यते। **गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति।** अनेन क्रियायोगे एव कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति सूचितम्। 'कर्मप्रवचनीयाः' इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादन्वर्थत्वम्। कर्मेति क्रियोच्यते, तां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः, भूते कर्तरि बाहुलकादनीयप्रत्ययः, ततश्च क्रियामेव न द्योतयन्ति किंतु क्रियानिरूपितसंबन्धविशेषं द्योतयन्ति। एवं च अनुप्रत्यादिषु क्रियानिरूपितसंबन्धस्य द्योत्यत्वेन अन्वयात् तत्र गत्युपसर्गसंज्ञयोः प्राप्तिर्बोध्या।

कर्मप्रवचनीय। युक्ते इति भावे क्तः। तदाह—**एतेन योगे इति। पर्जन्यो जपमन्विति।** कदा पर्जन्योऽवर्षदिति प्रश्ने उत्तरमिदम्। अत्र वृष्टिकाल उपदेश्यः, स च दुर्ज्ञानत्वात् शाखाग्रं प्रति द्विकलश्चन्द्र इतिवत् प्रज्ञानं किंचिदवलम्ब्यैव ज्ञाप्यः। जपोऽत्र प्रज्ञानम्, तत्र जपकाले पर्जन्यः प्रावर्षदिति संभवति। हेतुभूतजपो ह्यत्र लक्षणम्। हेतुत्वं च पूर्वकालवृत्तित्वघटितम्। एवंच वर्षहेतुभूतवरुणजपोत्तरकाले पर्जन्यः प्रावर्षदित्युत्तरं पर्यवस्यति। तत्र लक्षणत्वं हेतुत्वं चेति द्वयं द्वितीयार्थः। तदुभयमनुना द्योत्यते। लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन तदुत्तरकालविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते। ततश्च जपात्मकहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधः। तदाह—**हेतुभूतेति।** अनभिहिताधिकारान्न पर्जन्यात् तृतीया, तस्य तिङा अभिहितत्वात्। ननु हेतुत्वांशस्य कथमिह लाभः,

अनेन बाध्यते। 'लक्षणेत्थंभूत—' (सू ५५२) इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्। (५४९) तृतीयार्थे १।४।८५॥ अस्मिन्द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह संबद्धेत्यर्थः। 'षिञ् बन्धने' क्तः। (५५०) हीने।१।४।८६॥ हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत्। अनु हरिं सुराः। हरेर्हीना

'अनुर्लक्षणे' इत्यत्र तदनुपादानात्। एवंच हेतुत्वाविवक्षायां वृक्षमनु विद्योतते विद्युदित्यत्र 'अनुर्लक्षणे' इति सावकाशम्। 'हेतौ' इति तृतीया तु धनेन कुलमित्यादौ सावकाशा। पर्जन्यो जपमनु प्रावर्षदित्यत्र तु तदुभयमपि प्रसक्तम्। तत्र परत्वात् हेतुतृतीयैव स्यादित्यत आह—**परापीति**। 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्तद्वितीयाविधिनेत्यर्थः। **पुनस्संज्ञेति**। वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् इत्यत्र हि 'अनुर्लक्षणे' इत्यस्य न प्रयोजनम्, 'लक्षणेत्थम्' इत्येव सिद्धेः। ततश्च 'अनुर्लक्षणे' इत्यारम्भसामर्थ्यात् हेतुभूते लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वलब्धया द्वितीयया हेतौ तृतीया बाध्यत इति विज्ञायते इत्यर्थः। ततश्च हेतुत्वमपि शाब्दबोधे विषय इति फलति।

तृतीयार्थे। अनुरित्यनुवर्तते। कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतम्। **अस्मिन् द्योत्ये इति**। 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयार्थे साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः। अत्र 'तृतीयार्थे' इत्यनेन कर्तृकरणे न गृह्येते, रामेण शरेणानुहतो वालीत्यत्र 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति न्यायेन तृतीयाया एव प्रवृत्त्या अस्याः संज्ञायाः फलाभावात्। नापि 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीयार्थोऽत्र विवक्षितः, 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यस्य 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यस्यैव बाधकत्वात्। तदाह—**नद्या सह संबद्धेति**। साहित्यं द्वितीयार्थः, अनुस्तद्द्योतक इति भावः। ननु अवसितशब्दस्य अवपूर्वात् 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोरुत्पन्नत्वात्कथमुक्तार्थलाभ इत्यत आह—**षिञ् बन्धने क्त इति**। उपसर्गबलेन संबन्धवृत्तेरस्मात् क्तप्रत्यय इत्यर्थः। अत्र यदवश्यं पुनःपुनर्लक्ष्यस्य ज्ञापकं तदेव न लक्षणम्। किंतु सकृत् ज्ञापकमपि। यथा यं कमण्डलुना भवान् अद्राक्षीत्, स छात्र इति। सकृदेव हि कमण्डलुपाणिर्दृष्टः, तस्य कमण्डलुर्लक्षणमिति 'अनुर्लक्षणे' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। तेन व्याप्यात्मकलिङ्गमेवात्र लक्षणमिति न भ्रमितव्यम्। **हीने**। **हीने द्योत्ये इति**। निकर्षे द्योत्ये इत्यर्थः। हीन इति भावे क्तः। 'ओ हाक् त्यागे' इति धातोरोदित्वात् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्। **अनुः प्राग्वदिति**। कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः। **अनु हरिं सुरा इति**। अत्र निकृष्टभावोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः। तदाह—**हरेर्हीना इत्यर्थ इति**। हरेरिति षष्ठी प्रतियोगितायाम्, हरिप्रतियोगिकनिकर्षवन्त इत्यर्थः। **उपोऽधिके च**। चकारात् हीने इति समु-

---

१ हरिमवधीकृत्य हीना इत्यर्थे 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चे'ति पञ्चमी।

इत्यर्थः। (५५१) **उपोऽधिके च** ।१।४।८७॥ अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात्। अधिके, सप्तमी वक्ष्यते। हीने, उप हरिं सुराः। (५५२) **लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः** । १ । ४ । ९० । एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः। लक्षणे, वृक्षं प्रति-परि-अनु वा विद्योतते विद्युत्। इत्थंभूताख्याने, भक्तो विष्णुं प्रति-परि-अनु वा। भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रति-परि-अनु वा। हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सायाम्, वृक्षं वृक्षं प्रति-परि-अनु वा

द्योत्यते। तदाह—**अधिके हीने चेति**। आधिक्ये निकर्षे चेत्यर्थः। **प्राक्संज्ञमिति**। प्रागुक्तकर्मप्रवचनीयसंज्ञकमित्यर्थः। अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह—**अधिके सप्तमी वक्ष्यत इति**। 'यस्मादधिकम्' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाकार्यं सप्तमी वक्ष्यत इत्यर्थः। **हीने इति**। उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः। **उप हरिं सुरा इति**। हरेर्हीना इत्यर्थः।

लक्षणेत्थंभूत। लक्षणं ज्ञापकम्, अयं प्रकारः इत्थं, तं प्राप्तः इत्थंभूतः, तस्याख्यानमुपपादकमित्थंभूताख्यानम्, भागः स्वीकार्योऽशः तत्स्वामी विवक्षितः। व्याप्तुं कार्त्स्न्येन संबन्धुमिच्छा वीप्सा। लक्षणं च इत्थंभूताख्यानं च भागश्च वीप्सा चेति द्वन्द्वाद्विषयसप्तमी। तदाह—**एष्विति**। एष्वर्थेषु द्योत्येष्विति तु नाश्रितम्। व्याप्तुमिच्छायास्तद्द्योत्यार्थत्वाभावादिति भावः। **लक्षणे इति**। उदाहरणं वक्ष्यते इति शेषः। **वृक्षं प्रतीति**। लक्ष्यलक्षणभावसंबन्धो द्वितीयार्थः। स च प्रत्यादिद्योत्यः। वृक्षेण लक्ष्यमाणा विद्युत् विद्योतते इत्यर्थः। उत्पन्नविनष्टा विद्युत्, तदुत्पादितो वृक्षप्रकाशोऽपि उत्पन्नविनष्ट एव। तथाच वृक्षप्रकाशोत्तरं विद्युतोऽसत्त्वेन प्रत्यक्षाभावादनुमेया सा। ततश्च प्रकाशितेन वृक्षेण विद्युद्ज्ञानात् वृक्षो लक्षणम्। **इत्थंभूताख्यान इति**। उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः। **भक्तो विष्णुं प्रतीति**। भज सेवायाम्। भक्तिरस्त्यस्येति भक्तः, मत्वर्थीयोऽर्शआद्यच्, विषयतासंबन्धः प्रत्यादिद्योत्यो द्वितीयार्थः, तस्य भक्तावेकदेशेऽन्वयः विष्णुविषयकभक्तिमानित्यर्थः। अत्र भक्तः भक्तिरूपं प्रकारविशेषं प्राप्तत्वात् इत्थंभूतः तस्य विष्णुविषयकतया उपपाद्यत्वाद्विषयतासंबन्धस्तदुपपादकः प्रतिद्योत्य इति ज्ञेयम्। **भागे इति**। उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः। **लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति**। स्वामित्वं द्वितीयार्थः। प्रत्यादिद्योत्यः। तदाह—**हरेर्भाग इत्यर्थ इति**। हरेः स्वभूतेति यावत्।

---

१ अयमत्राभियुक्तानां संग्रहः—लक्षणवीप्सेत्थंभावेष्वभि,भागे परिप्रती। अनुरेषु सहार्थे च, हीने उपश्च कथ्यते। इति॥ अन्ते चेन अनोरनुकर्षः। तेनाऽनोः षट्स्वर्थेषु कर्मप्रवचनीयता। उपस्य अधिकार्थे संज्ञासत्वेऽपि तद्योगे सप्तम्युक्तेः तस्य द्वितीयाऽप्रयोजकतान्न तदर्थस्यात्र संग्रहः।

सिञ्चति। अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम्। एषु किम्। परिषिञ्चति। (५५३) अभि-रभागे। १।४।९१॥ भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात्। हरिमभि वर्तते। भक्तो हरिमभि। देवं देवमभि सिञ्चति। अभागे किम्। यदत्र ममाभिष्यात्तद्दी-

---

वीप्सायामिति। उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः। **वृक्षं वृक्षं प्रतीति।** 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम्। अत्र सन्वाच्या इच्छा स्वरूपसती व्याप्तिरेव तु विवक्षिता, सा च कात्स्न्र्येन संबन्धात्मिका। तथाच प्रकृत्यर्थगतकात्स्न्र्यमेव व्याप्तिः, सा यद्यपि द्विर्वचनद्योत्या, तथापि प्रतिपर्यनुयोगे तद्द्योत्यत्वमपि। तथाच कृत्स्नं वृक्षं सिञ्चतीत्यर्थः। व्यक्तिकात्स्न्र्यमिह विवक्षितम्, नत्ववयवकात्स्न्र्यमिति 'नित्यवीप्सयोः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। ननु सेचने वृक्षस्य कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किमिह कर्मप्रवचनीयसंज्ञयेत्यत आह—**अत्रेति।** गत्युपसर्गसंज्ञापवादः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेत्युक्तम्, अतोऽत्र प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वं न भवति। कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तु प्रतेरुपसर्गत्वात्ततः परस्य सिञ्चतेः सस्य षत्वं स्यादित्यर्थः। भाष्ये तु 'किमर्थमिदमुच्यते, कर्मत्वादेव द्वितीया सिध्यति, उपसर्गसंज्ञानिवृत्तिस्तु न प्रयोजनम्। क्रियायोगाभावे तदप्रसक्तेरित्याक्षिप्य द्वितीयार्थमेवैतत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानम्' इत्युक्तम्। वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि तदविवक्षायां संबन्धविवक्षायां षष्ठीं बाधितुमिदं कर्मप्रवचनीयत्वविधानम्। किं च वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि प्रथमतः प्रतिद्योत्यसंबन्धे अन्वयेन अन्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तषष्ठीबाधनार्थमिदम्। वृक्षं वृक्षं प्रति पक्षिण आसते इत्यादौ अकर्मकधातुयोगे अधिकरणादिसंज्ञानिरासार्थं चेदमिति भाष्याशय इति शब्देन्दुशेखरे मञ्जूषायां च स्पष्टम्। **एषु किमिति।** लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु' इति किमर्थमित्यर्थः। **परिषिञ्चतीति।** अग्निमित्यादि शेषः। अत्र लक्षणाद्यभावात् कर्मप्रवचनीयत्वाभावे 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वमिति भावः। **अभिरभागे।** लक्षणे उदाहरति—**लक्षणादाविति।** आदिना इत्थंभूताख्यानवीप्सयोः संग्रहः। लक्षणे उदाहरति—**हरिमभि वर्तत इति।** जयः केति प्रश्ने इदमुत्तरम्। लक्ष्यभावः अभिद्योत्यो द्वितीयार्थः। हरिलक्ष्यो जय इत्यर्थः। **भक्तो हरिमभीति।** इत्थंभूताख्याने उदाहरणमिदम्। विषयतासंबन्धः अभिद्योत्यो द्वितीयार्थः। हरिविषयकभक्तिमानित्यर्थः। वीप्सायामुदाहरति—**देवं देवमभि सिञ्चतीति।** कात्स्न्र्यसंबन्धात्मिका व्याप्तिर्द्वितीयार्थः, अभिद्योत्यश्च। कृत्स्नं देवमभि सिञ्चतीत्यर्थः। षत्वाभावादि पूर्ववत्। **यदत्रेति।** बहूनां द्रव्यं तण्डुलादि यत्र संसृष्टं तत्रेदं वाक्यम्। स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः। अभिस्तद्द्योतकः। अत्र संसृष्टद्रव्ये यत् वस्तु मम स्वभूतं स्यात्, तत् मह्यं दीयतामित्यर्थः। स्यादित्यस्तेर्लिङि रूपम्। अत्र मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानादभाग इति कर्मप्रवचनीयत्वपर्युदासात् उपसर्गत्वस्य निर्बाधत्वात्

यताम्। (५५४) **अधिपरी अनर्थकौ**। १।४।९३॥ उक्तसंज्ञौ स्तः। कुतोऽध्यागच्छति। कुतः पर्यागच्छति। गतिसंज्ञाबाधात् 'गतिर्गतौ' (सू ३९७७) इति निघातो न। (५५५) **सुः पूजायाम्**। १।४।९४॥ सु सिक्तम्, सु स्तुतम्। अनुपसर्गत्वान्न षः। पूजायाम् किम्। सुषिक्तं किं स्यात् तवात्र। क्षेपोऽयम्। (५५६) **अतिरतिक्रमणे च**। १।४।९५॥ अतिक्रमणे पूजायां च अतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। अति देवान्कृष्णः। (५५७) **अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु**। १।४।९६॥ एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात्। सर्पि-

---

'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम्।

अधिपरी अनर्थकौ। उक्तसंज्ञौ स्त इति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञकावित्यर्थः। **कुतोऽध्यागच्छति, कुतः पर्यागच्छतीति**। अत्र कुत इत्यपादानपञ्चम्यास्तसिल्। कस्मात् प्रदेशादागच्छतीत्यर्थः। नन्वत्र अधिपर्योरनर्थकतया सम्बन्धस्य तद्द्योत्यत्वाभावेन द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपकर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावान्न द्वितीयाप्रसक्तिरित्यत आह—**गतिसंज्ञाबाधादिति**। अत्र 'गतिर्गतौ' इत्यत्र पदादित्यधिकारात् पदात्परत्वसम्पत्तये कुत इत्युपात्तमिति भावः। अत्र प्रभवति पराभवति अनुभवतीत्यादौ प्रादेरिवार्थान्तरद्योतकत्वाभावेऽपि धात्वर्थद्योतकत्वमस्त्येव। अर्थान्तरद्योतकत्वाभावेन अनर्थकत्वव्यवहारः। उक्तं च भाष्ये—'अनर्थान्तरवाचिनौ धातुनोक्तक्रियामेवाहतुः' इति। एवंच क्रियायोगाभावात् गतित्वस्यापि न प्रसक्तिरिति शङ्का निरस्ता। **सुः पूजायाम्**। कर्मप्रवचनीय इति शेषः। **सु सिक्तं सु स्तुतमिति**। अत्र सोः कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह—**अनुपसर्गत्वान्न ष इति**। 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यनेनेति शेषः। **पूजायां किमिति**। सुना पूजायाः नित्यं प्रतीतेः प्रश्नः। **सुषिक्तं किं स्यात् तवात्रेति**। त्वया सम्यक् सिक्तं, किन्तु अत्रास्मिन् सुसेके कृते सति सेक्तुस्तव किं, न किञ्चिदपीत्यर्थः। **क्षेपोऽयमिति**। निन्दात्र गम्यत इत्यर्थः। सेकक्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्य एवात्र कर्मप्रवचनीयत्वम्। तदभावात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वमिति भावः। **अतिरतिक्रमणे च**। चकारात् पूजायामिति समुच्चीयत इत्याह-**पूजायां चेति**। अतिक्रमणमुचितादाधिक्यम्। **अति देवान् कृष्णः इति**। प्रपञ्चसंरक्षणविषये देवेभ्योऽधिकः कृष्ण इत्यर्थः। देवानां पूज्य इति वा। आद्येऽर्थे 'कुगतिप्रादयः' इति समासो न। 'स्वती पूजायाम्' इति नियमात्। द्वितीये त्वनभिधानान्नेत्याहुः।

अपिः पदार्थ। पदार्थश्च संभावनञ्च अन्ववसर्गश्च गर्हा च समुच्चयश्चेति द्वन्द्वः। एषु द्योतकतया विद्यमानः अपिः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः। तदाह—**एष्विति**। अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थः पदार्थः, तद्द्योतकमपिमुदाहरति—**सर्पिषोऽपि स्यादिति**। यत्रातिदौर्लभ्यादल्पाल्पमाज्यं भुञ्जानेभ्यो दीयते तदुपहासार्थमिदं वाक्यम्। अत्रापेः कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह—**अनुपसर्गत्वा-**

षोऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः। संभावनायां लिङ्। तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते। सर्पिषः इति षष्ठी त्वपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे। इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्तते। सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात्। अपि स्तुयाद्विष्णुम्, संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः। अपि स्तुहि, अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। धिग्देवदत्तम् अपि स्तुयाद्वृषलम्, गर्हा।

न्न ष इति। 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इत्यनेनेति शेषः। अपिद्योत्यं पदार्थं विशदयितुमाह—**संभावनायां लिङिति**। 'उपसंवादाशङ्कयोश्च' इति सूत्रे 'उपसंवादाशङ्कयोर्लिङ्' इति पठितवचनेनेति शेषः। तत्र आशङ्का उत्कटान्यतरकोटिका शङ्का, संभावनैवेति भावः। सा च प्रकृत्यर्थगता भवति, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः। असूधातोश्च भवनमर्थः, 'अस भुवि' इत्युक्तेः। भवनं च सत्ता, 'भू सत्तायाम्' इत्युक्तेः। ततश्च संभावनाविषयीभूतभवनार्थकादस्धातोः कर्तरि लिङि श्नसोरल्लोपे यासुडागमादौ स्यादिति रूपम्। तेन च संभावनाविषयभवनाश्रयः कर्ता अवगतः, स च कर्ता क इत्याकाङ्क्षायां प्रकरणात् औचित्यात् सर्पिष इत्यवयवषष्ठीबलाच्च बिन्दुरिति गम्यते, तमेवापिशब्दो द्योतयति, स च बिन्दुरपिशब्दद्योत्यः कर्ता प्रकृत्यर्थे संभावनाविषये भवने स्वस्य बिन्दोर्दौर्लभ्यात् तदेव दौर्लभ्यं पुरस्कृत्यान्वेति, संभावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि संभावनाविषयतया अनुभवसिद्धत्वात्। तदिदं दौर्लभ्यमपि अपिशब्दो द्योतयति। एवं च बिन्दोः कर्तृविशेषरूपेण द्योत्योक्तदौर्लभ्यसंबन्धेन च स्यादित्यत्रान्वयः। तदाह—**तस्या एवेति**। संभावनाया एवेत्यर्थः। कर्तुर्बिन्दोर्दौर्लभ्यात् भवनक्रियायां यत् दौर्लभ्यं तद्द्योतयन् अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः। ननु सर्पिरेव कर्तृत्वेनान्वेतु इत्यत आह—**सर्पिषः इति**। संबन्ध इत्यनन्तरं वर्तत इति शेषः। एवंच सर्पिरवयवबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती बिन्दुकर्तृका संभावनाविषयीभूता सत्तेति बोधः। **इयमेवेति**। बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकत्वैवेत्यर्थः। ननु कर्मप्रवचनीयेनापिना अन्वयसत्त्वात् सर्पिषो द्वितीया स्यादित्यत आह—**द्वितीया तु नेति**। कुत इत्यत आह—**सर्पिष इति**। सर्पिषः बिन्दुनैव योगः, न त्वपिनेत्येवं सर्पिष इति षष्ठीं त्वित्यादिसंदर्भेण उक्तत्वादित्यर्थः। कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्वमेव[1] कर्मप्रवचनीययुक्तत्वम्, प्रकृते च अपिद्योत्यस्य उक्तसंबन्धस्य बिन्दुरेव प्रतियोगी नतु सर्पिरिति भावः। तदेवं पदार्थद्योतकमपिमुदाहृत्य संभावनद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि स्तुयाद्विष्णुमिति**। 'संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे' इति लिङ्।

संभावनपदं व्याचष्टे—**संभावनमित्यादिना**। अवाङ्मनसगोचरं विष्णु-

---

१ प्रतियोगित्वं—प्रतियोग्यर्थ बोधकत्वमित्यर्थः।

अपि सिञ्च, अपि स्तुहि, समुच्चये । (५५८) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २।३।५ ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

(५५९) स्वतन्त्रः कर्ता । १।४।५४ ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो-

---

मपि स्तुयात् । स्तोतुं शक्त इत्यर्थः । अत्युक्तिरियम् अवाङ्मनसगोचरस्य विष्णोः केनापि स्तोतुमशक्यत्वात् । तत्र कर्मप्रवचनीयत्वे उपसर्गत्वबाधात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वं न । अन्ववसर्गद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि स्तुहीति** । स्तुहि वा, न वा, यथेष्टं कुर्वित्यर्थः । अन्ववसर्गपदं व्याचष्टे—**अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञेति** । 'प्रैषातिसर्ग' इति लोट् । गर्हाद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि स्तुयाद् वृषलमिति** । 'गर्हायां लडपिजात्वोः' इति लटं बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च संभावनायां लिङ् । अत्र वृषलस्य निन्द्यत्वात् तत्स्तुतेर्निन्द्यत्वं गम्यमानमपिशब्दो द्योतयति । धिग्देवदत्तमिति तदनुवादः । समुच्चयद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि सिञ्च अपि स्तुहीति** । अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं कर्मप्रवचनीयत्वादुभयत्रापि षत्वाभावः । सिञ्च, स्तुहि चेत्यर्थः ।

कालाध्वनोः । इहेति । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यर्थः । निरन्तरसंयोगः अत्यन्तसंयोगः । अन्तः विच्छेदः तमतिक्रान्तः अत्यन्तः स चासौ संयोगश्चेति विग्रहः । गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्यात् गम्यते । गुणक्रियाद्रव्यैः कालाध्वनोरविच्छिन्नसंयोगे गम्ये द्वितीया स्यादित्यर्थः । सा च कालाध्वभ्यामेव भवति, श्रुतत्वात् । तत्र गुणात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**मासं कल्याणीति** । भवतीति शेषः । त्रिंशद्दिनात्मको मासः । तस्मिन्नविच्छिन्नमङ्गलवानित्यर्थ । क्रियात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**मासमधीते इति** । त्रिंशद्दिनात्मके प्रतिदिनमुचितकाले निरन्तरमधीत इत्यर्थः । द्रव्यात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**मासं गुडधाना इति** । मासे प्रतिदिनं निरन्तरं गुडधानाः सन्तीत्यर्थः । कालात्यन्तसंयोगमुदाहृत्य अध्वात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**क्रोशं कुटिला नदीत्यादि** । **मासस्य द्विरिति** । मासे त्रिंशद्दिनात्मके द्वयोर्दिनयोः प्रतिदिनमेकवारमित्येवं द्विरधीत इत्यर्थः । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति द्विशब्दात् कृत्वोऽर्थे सुच् 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति षष्ठी । शेषषष्ठीति केचित् । 'शिवरात्रौ जागृयात्' इत्यत्र तु अधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् सप्तमीत्याहुः । उपपदविभक्तीनां शेषत्वविवक्षायामेव प्रवृत्तेरिति तदाशयः । इति द्वितीया विभक्तिः ।

अथ तृतीया विभक्तिः । स्वतन्त्रः कर्ता । कारकाधिकारात् क्रियाजनने स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितमित्याह—**क्रियायामिति** । स्वातन्त्र्यमिह प्राधान्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु स्थाली पचतीत्यादौ कथं स्थाल्यादीनां कर्तृत्वं, स्वा-

अर्थः कर्ता स्यात्। (५६०) **साधकतमं करणम्**। १।४।४२॥ क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात्। तमब्ग्रहणं किम्। गङ्गायां घोषः। (५६१) **कर्तृकरणयोस्तृतीया**। २।३।१८॥ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वाली। 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा १४६६)। प्रकृत्या चारुः। प्रायेण याज्ञिकः। गोत्रेण गार्ग्यः। समेनैति। विषमेणैति। द्विद्रोणेन

तन्त्र्याभावादित्यत आह–**विवक्षितोऽर्थ इति**। 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति भाष्यादिति भावः। स्वातन्त्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्। फलानुकूलव्यापारो धात्वर्थः। तत्र पचतीत्यत्र विक्लित्तिरूपफलाश्रये तण्डुलेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारेति। उक्तं च हरिणा—'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते।' इति। धातूपात्तव्यापारवतीत्यर्थः। **साधकतमं करणम्**। **क्रियासिद्धाविति**। क्रियोत्पत्तावित्यर्थः। कारकाधिकारलभ्यमिदम्। **प्रकृष्टोपकारकमिति**। कर्त्रा क्रियायां जनयितव्यायां यत् सहायभूतं तदुपकारकमित्युच्यते। साधकतममित्यस्य व्याख्यानमेतत्। साधकशब्दात् 'अतिशायने तमप्' इति तमप्। अतिशयितं साधकं साधकतममिति भावः। यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत् प्रकृष्टम्। कर्तृव्यापाराधीनयद्व्यापाराव्यवहिता क्रियानिष्पत्तिः तत्तस्याः करणमिति यावत्। **तमब्ग्रहणं किमिति**। साधकमित्येवोच्यताम्। कारकाधिकारादेव सिद्धे पुनः साधकग्रहणादेव प्रकृष्टं साधकमिति विज्ञायत इति प्रश्नः। **गङ्गायां घोष इति**। अयमाशयः—कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायः एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थं तमब्ग्रहणम्। अन्यथा 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यत्र अन्वर्थमहासंज्ञाबलादेवाधारलाभे पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात् सर्वावयवव्याप्त्या य आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः स्यात्। एवं च तिलेषु तैलं, दध्नि सर्पिरित्यादावेव स्यात्। गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलमित्यादौ न स्यात्। अतस्तमब्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम्। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'आधारोऽधिकरणम्' 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यत्र वक्ष्यते।

कर्तृकरणयोस्तृतीया। 'अनभिहिते' इत्यधिकारादाह–**अनभिहित इति**। **रामेणेति**। रामकर्तृकबाणकरणकहिंसाक्रियाविषयो वालीत्यर्थः। **प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति**। तृतीयाया इति शेषः। उपपदविभक्तिरियम्। यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादः। **प्रकृत्या चारुरिति**। संबन्धस्तृतीयार्थः। प्रकृतिः स्वभावः, तत्संबंधिचारुत्ववानित्यर्थः। यदा तु स्वभावेनैवायमभिरूपः न त्वलंकारादिनेति करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेः करणत्वं विवक्ष्यते तदा 'कर्तृकरणयोः' इत्येव सिद्धमिति भाष्यम्। **प्रायेण याज्ञिक इति**। प्रायशब्दो बहुलवाची। बहुलाचारसंबन्धियाज्ञिकत्ववानित्यर्थः। संबन्धश्च ज्ञाप्यज्ञापकभावः। बहुलेन आचारेण हेतुना ज्ञाप्ययाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम्। बहुलेन आचारेण संपन्न-

धान्यं क्रीणाति। सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि[1]। (५६२) **दिवः कर्म च**। १। ४। ४३॥ दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्, चात्करणसंज्ञम्। अक्षैरक्षान्वा दीव्यति। (५६३) **अपवर्गे तृतीया**। २। ३। ६॥ अपवर्गः[2] फलप्राप्तिः, तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीतः। अपवर्गे किम्। मासमधीतो नायातः। (५६४) **सहयुक्तेऽप्रधाने**। २। ३। १९॥ सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहा-

---

याज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम्। **गोत्रेण गार्ग्य इति**। गोत्रमस्य गार्ग्य इत्यर्थः। अत्र प्रथमा प्राप्ता। गोत्रेण हेतुना ज्ञाप्यगार्ग्यत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम् इति भाष्यम्। **समेनेति, विषमेणेति**। क्रियाविशेषणमेतत्। समं विषमं च गमनं करोतीत्यर्थः। कर्मणि द्वितीया प्राप्ता। समेन विषमेण वा पथा एतीत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धम् इति भाष्यम्। **द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति**। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणम्। पात्रादित्वान्न ङीत्वम्। द्विद्रोणसंबन्धि धान्यमित्यर्थे षष्ठी प्राप्ता। द्विद्रोणपरिमितधान्यमूल्यं हिरण्यं द्विद्रोणं, तेन क्रीणातीत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धम् इति भाष्यम्। **सुखेनेति**। सुखजनकं यानं करोतीत्यर्थः। क्रियाविशेषणम्। द्वितीया प्राप्ता। **इत्यादीति**। नाम्ना सुतीक्ष्णः नामसंबन्धिसुतीक्ष्णत्ववानित्यर्थः। नामज्ञाप्यसुतीक्ष्णत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम्। धान्येन धनवानित्यत्र तु अभेदस्तृतीयार्थः। धान्याभिन्नधनवानित्यर्थः। वह्नित्वेन वह्निं जानमीत्यत्र तु प्रकारत्वं तृतीयार्थः। वह्नित्वप्रकारकवह्निज्ञानवानस्मीत्यर्थ इत्याद्यूह्यम्।

दिवः कर्म च। साधकतममित्यनुवर्तते। तदाह—**दिवः साधकतममिति**। दिवुधात्वर्थं प्रति साधकतममित्यर्थः। **चादिति**। चकारात् करणसंज्ञकमित्यपि लभ्यत इत्यर्थः। **अपवर्गे तृतीया**। अपवर्गः समाप्तिः, 'कर्मापवर्गे लौकिका अग्नयः' इत्यादौ दर्शनात्। इह तु फलप्राप्तिर्विवक्षिता। फलप्राप्तिपर्यन्तत्वात् प्रायेण क्रियायाः। तदाह—**अपवर्गः फलप्राप्तिरिति**। **कालाध्वनोरिति**। अनेन 'कालाध्वनोः' इति द्वितीयाया अयमपवाद इति सूचितम्। **अह्नेति**। अह्नि क्रोशे वा निरन्तरम् अनुवाकोऽध्ययनेन गृहीत इत्यर्थः। **नायात इति**। न गृहीत इत्यर्थः। **सहयुक्ते**। 'पृथग्विनानानाभिः' इतिवत् सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं सहार्थकशब्दानां

---

१ एवं नाम्ना देवदत्त इत्यादिपदाद्बोध्यम्। 'सुरथो नाम राजाऽभूत्' इत्यादौ तु अव्ययसंज्ञकान्नामशब्दात्तृतीयाया अव्ययत्वात्। लुग्बोध्यः।

२ वृजी वर्जने इति धातोरपपूर्वस्य घञन्तस्य परित्यागोऽर्थः। स च साधनसामग्र्याः। तथाच साधनसामग्रीपरित्यागस्य फलप्राप्तिदशायामेव संभवादपवर्गपदार्थः फलप्राप्तिः। अनयैव रीत्याऽपवर्गपदार्थो मोक्षोऽपि फलतीति बोध्यम्।

गतः पिता। एवं साकंसार्धंसमंयोगेऽपि। विनापि तद्योगं तृतीया। 'वृद्धो यूना-(सू ९३१) इत्यादिनिर्देशात्। (५६५) येनाङ्गविकारः। २। ३। २०॥ येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततः तृतीया स्यात्। अक्ष्णा काणः। अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः। अङ्गविकारः किम्। अक्षि काणमस्य। (५६६) इत्थंभूतलक्षणे। २। ३। २१॥ कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः। (५६७) संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि। २। ३। २२॥ संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पित्रा पितरं वा संजानीते। (५६८) हेतौ। २। ३। २३॥ हेत्व-

---

साकमित्यादीनामपि ग्रहणार्थमित्याह—**सहार्थेनेति**। **पुत्रेणेति**। पितुरत्रागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः। पुत्रस्य तु तत्स हित्यगम्य आर्थिक इति तस्याप्राधान्यम्। यद्यप्यागमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात् तृतीया सिद्धा। तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्येवास्य मुख्योदाहरणम् इति भाष्ये स्पष्टम्। अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**एवं साकमिति**। ननु 'पुत्रेणागतः पिता' इत्यत्र सहादिशब्दाभावात् कथं तृतीयेत्यत आह—**विनापीति**। 'वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेत्' इति सूत्रे सहादिशब्दाभावेऽपि तदर्थावगमेऽपि तृतीयानिर्देशदर्शनादित्यर्थः। **येनाङ्गविकारः**। अङ्गान्यस्य सन्तीत्यङ्गं शरीरम्। अर्शआद्यच्। तस्य विकार इति विग्रहः। येनेत्यनेन प्रकृत्यर्थभूतमङ्गं परामृश्यते। नह्यविकृतेन अङ्गेन अङ्गिनो विकारः संभवति। तदाह—**येनाङ्गेनेत्यादिना**। **अक्ष्णा काण इति**। काणशब्दः काणत्ववति वर्तते। संबन्धस्तृतीयार्थः। स च काणत्वेऽन्वेति। तदाह—**अक्षिसंबन्धीति**। संबन्धश्च विकारप्रयुक्तत्वरूपः। अक्षिविकारप्रयुक्तकाणत्ववानिति यावत्। यद्यपि एकमक्षि विकलं काणमित्युच्यते। तथाप्यवयवधर्मस्य शरीरे तदवच्छिन्नात्मनि व्यवहारो निरूढः। द्वौ विप्रावितिवत् अक्ष्णेति पदस्य प्रयोगः समर्थ्यः। **इत्थंभूतलक्षणे**। अयं प्रकारः इत्थं, तं भूतः प्राप्तः इत्थंभूतः 'भू प्राप्तौ' इति चौरादिकात् 'आधृषाद्वा' इति णिजभावे गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः। लक्षणं ज्ञापकम्। प्रकारविशेषं प्राप्तस्य ज्ञापके (संबन्धे द्योत्ये) इत्यर्थः। तदाह—**कंचित्प्रकारमिति**। **जटाभिस्तापस इति**। तपः अस्यास्तीति तापसः। 'तपस्सहस्राभ्यां विनीनी' 'अण्च' इति मत्वर्थीयः अण्प्रत्ययः। तापसत्ववति वर्तते। लक्ष्यलक्षणभावस्तृतीयार्थः। तदाह—**जटाज्ञाप्येति**। नच ज्ञाने करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति वाच्यम्, करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थत्वात्। **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि**। संपूर्वस्य ज्ञाधातोरनुकरणात् षष्ठ्येकवचनं 'संज्ञ' इति तदाह—**संपूर्वस्य जानातेरिति**। द्वितीयापवादोऽयं तृतीयाविकल्पः। **संजानीते इति**। सम्यक् जानीते इत्यर्थः। 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदम्।

हेतौ। **हेत्वर्थे इति**। हेतुरिह कारणपर्यायो लौकिक एव विवक्षितः, नतु

र्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम्। करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च। दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः। फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति। 'गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका'।

'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः, तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि सत्त्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः। ननु हेतोरपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह—**द्रव्यादिसाधारणमिति**। आदिना गुणक्रियासंग्रहः। द्रव्यं गुणं क्रियां च प्रति यज्जनकं तत्र सर्वत्र विद्यमानमित्यर्थः। **निर्व्यापारसाधारणं चेति**। द्वारीभूतव्यापारवति तद्रहिते च विद्यमानं चेत्यर्थः। एवं च द्रव्यगुणक्रियात्मककार्यत्रयनिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत् तद्धेतुत्वमिति फलति। **करणत्वं त्विति**। क्रियाजनकमात्रवृत्ति व्यापारवद्वृत्ति च यत् तदेव करणत्वमित्यर्थः। एवं च हेतुत्वकरणत्वयोः भेदादन्यतरेण अन्यतरस्य नान्यथासिद्धिरिति भावः। तत्र द्रव्यं प्रति हेतुमुदाहरति—**दण्डेन घट इति**। दण्डहेतुको घट इत्यर्थः। दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वमिति भावः। क्रियां प्रति हेतुमुदाहरति—**पुण्येन दृष्टो हरिरिति**। यागादिना स्वर्गादिफले जननीये यदवान्तरव्यापारभूतमपूर्वं तत् पुण्यमित्युच्यते। तस्य हरिदर्शनजनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वान्न करणत्वमिति भावः। गुणं प्रति तु हेतुत्वे तु पुण्येन ब्रह्मवर्चसमित्याद्युदाहार्यम्। ननु अध्ययनेन वसतीत्यत्र कथं तृतीया। अध्ययनस्य गुरुकुलवासं प्रति हेतुत्वाभावात् प्रत्युत अध्ययनस्य वाससाध्यत्वादित्यत आह—**फलमपीह हेतुरिति**। अध्ययनं यद्यपि वासफलं तथापि वासं प्रति हेतुरपि भवति। इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतया अध्ययनस्य फलस्य स्वज्ञानद्वारा वासजनकत्वात्। यदा त्वध्ययने फले एतादृशं हेतुत्वमविवक्षित्वा अध्ययनार्थमेव वासो विवक्ष्यते, तदा चतुर्थ्येव भवति—अध्ययनाय वसतीति। एतच्च प्रकृतसूत्रे कैयटे स्पष्टम्।

ननु अलं श्रमेण इत्यत्र कार्यस्य कस्यचिदप्यश्रवणात् करणत्वहेतुत्वयोरसंभवात् कथं तृतीयेत्यत आह—**गम्यमानाऽपीति**। न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीत्यर्थः। करणतृतीयैवेयमित्यभिप्रेत्याह—

---

१ अयं भावः करणसंज्ञायां 'कारके' इत्यधिकारात् क्रियान्वयित्वनियमात् क्रियामात्रविषयत्वं लब्धम्। तथा कर्तृव्यापारजन्यव्यापारवत्त्वनियमात्करणस्य व्यापारनियतत्वं लब्धम्। हेतौ तथाविधनियमद्वयकारणाभावादेव द्रव्यगुणक्रियाऽन्यतमान्वयित्वं, व्यापारतदभावान्यतरवत्त्वं चौत्सर्गिकमेवेति।

२ पुण्यस्य गुणविशेषरूपत्वेन गुणे क्रियाश्रयत्वासम्भवेन सव्यापारत्वाभावात्करणत्वासम्भवेन हेतुत्वमेव।

अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्। शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः। 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया' (वा ५०४०)। दास्या संयच्छते कामुकः। धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति॥

(५६९) कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।१।४।३२॥ दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात्। (५७०) चतुर्थी संप्रदाने ।२।३।१३॥ विप्राय गां ददाति। अनभिहित इत्येव। दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः। 'क्रियया यम-

---

अलं श्रमेणेति। ऊषरक्षेत्रं परिष्कुर्वाणं प्रति इदं वाक्यं प्रवृत्तम्। अत्र अलमिति नञर्थे निषेधे वर्तते। 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्।' इत्यमरः। साध्यमित्यध्याहारलभ्यम्। तदाह—**श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थ इति**। सद्यः खेदाधायकत्वात् साधने व्यापृतिरेव श्रम इत्युपचर्यते। नन्वेवमपि साधनीयस्य व्रीह्यादिफलस्य क्रियारूपत्वाभावात् कथं श्रमस्य तत्र करणत्वमित्यत आह—**इहेति**। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थः साधनक्रिया उत्पत्त्यात्मिका तां प्रतीत्यर्थः। एतेन श्रमस्य साधनक्रियायाश्चाभेद इति निरस्तम्, श्रमशब्देन व्रीह्याद्युत्पत्त्यनुकूलकर्षणादिव्यापारस्य, 'साधनक्रियां प्रती'त्यनेन व्रीह्याद्युत्पत्तेश्च विवक्षितत्वात्। 'गम्यमानापि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका' इत्यत्र उदाहरणान्तरमाह—**शतेनेति**। वीप्सायां द्विर्वचनम्। एकैकेन शतेन संख्यया वत्सान् पाययतीति प्रतीयमानार्थः। तत्र वत्सनिष्ठशतसंख्यायाः पायने करणत्वाभावात् परिच्छिद्येति गम्यते। एकैकशतसंख्यया वत्सान् परिच्छिद्य तदधिकवत्सेभ्यो व्यावर्त्य पाययतीत्यर्थः। तथाच शतसंख्यायाः परिच्छेदं प्रति करणत्वमिति भावः। **अशिष्टेति**। इदंच 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यत इति पदव्यवस्थायां वक्ष्यते। वैदिकमार्गानुयायिनः शिष्टाः, वेदमार्गादपेताः अशिष्टाः, तेषां व्यवहारः आचारः, तस्मिन् विषये दाणधातोः प्रयोगे सति चतुर्थ्यर्थे संप्रदाने तृतीया वाच्येत्यर्थः। **दास्या संयच्छते कामुक इति**। दास्यै कामुकः प्रयच्छतीत्यर्थः। कामुक इत्यनेन रत्यर्थमिति गम्यते। दास्यां रतिः धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वादशिष्टव्यवहार इति भावः। अशिष्टपदप्रयोजनमाह—**धर्म्ये त्विति**। धर्मादनपेत इत्यर्थः। न तृतीयेति शेषः। 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यदिति रत्नाकरः। धर्मे त्विति पाठस्तु सुगम एव। इति तृतीया विभक्तिः।

अथ चतुर्थी विभक्तिः। कर्मणा यमभि। कर्मसंज्ञकेन गवादिद्रव्येण यमभिप्रैति शेषित्वेनाध्यवस्यति स संप्रदानमित्यर्थः। शेषित्वं भोक्तृत्वम्। संप्रदीयते यस्मै तत् संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञैषा। ततश्च कस्याः क्रियायाः कर्मणेत्याकाङ्क्षायां दानस्येति गम्यते। तदाह—**दानस्येत्यादिना**। देयद्रव्योद्देश्यं संप्रदानमिति फलितम्। दानस्येति किम्। पयो नयति देवदत्तस्य। अत्र देवदत्तस्य पयोनयनोद्दे-

भिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्' (वा १०८५)। पत्ये शेते। यजेः 'कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा' (वा १०८६) पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। (५७१) **रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। १। ४। ३३॥** रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः। हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः

श्यत्वेऽपि न संप्रदानत्वम्, पयसो दानकर्मत्वाभावात्। **चतुर्थी संप्रदाने। विप्रायेति।** विप्रमुद्दिश्य गां ददातीत्यर्थः । **अनभिहित इत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः। **दानीयो विप्र इति**। दानोद्देश्य इत्यर्थः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् संप्रदाने अनीयर् । तेन कृता संप्रदानस्य विप्रस्याभिहितत्वान्न चतुर्थीति भावः। ननु दानक्रियाकर्मोद्देश्यस्यैव संप्रदानत्वे पत्ये शेते इत्यत्र अकर्मकशयनक्रियोद्देश्यस्य पत्युः कथं संप्रदानत्वमित्याशङ्कायां 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति वार्तिकं प्रवृत्तम्। तदेतदर्थतः संगृह्णाति—**क्रियया यमिति**। क्रियोद्देश्यमपि संप्रदानमिति यावत्। **पत्ये शेते इति**। पतिमुद्दिश्य शेते इत्यर्थः। नन्वेवमपि ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गः । न च कर्मसंज्ञाविधिवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, अत एव तत्र कर्मत्वसंप्रदानत्वयोर्विकल्पोपपत्तेरिति चेत्, न—पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञायाः सकर्मकस्थले कर्मसंज्ञया बाधात्। तथाच अकर्मकक्रियोद्देश्यमपि संप्रदानमिति फलतीति भावः। **कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञेति**। वार्तिकमिदम्। एकस्मिन् वाक्ये कर्मणः संप्रदानस्य च समवाये सतीति शेषः । यजधातुविषयमेवेदमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**पशुना रुद्रं यजत इति**। अत्र यजधातुर्दानार्थक इत्यभिप्रेत्याह—**पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थ इति**। इदं वार्तिकं छान्दसमेवेति कैयटः।

रुच्यर्थानाम्। रुच्यर्थानां धातूनामिति। 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च'। दीप्तिरिह न रुच्यर्थः, प्रीयमाण इति विरोधात् । तथाच प्रीतिजननार्थानामित्यर्थः। **प्रीयमाण इति**। समवायेन प्रीत्याश्रय इत्यर्थः। **हरये रोचते भक्तिरिति**। भक्तिः स्वविषयां प्रीतिं हरौ जनयतीत्यर्थः । भक्तिगतव्यापारप्रयोज्यप्रीत्याश्रयत्वाद्धरेः कर्मत्वं प्राप्तम्, तदपवादोऽयम्। नन्वेवं सति हरिर्भक्तिमभिलषतीत्यत्रापि भक्तेः प्रीतिविषयत्वात् संप्रदानत्वं स्यादित्यत आह—**अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिरिति**। समवायेन प्रीत्याश्रयापेक्षया यदन्यत् तत्कर्तृकाभिलाषः रुचधात्वर्थः। प्रीत्याश्रयकर्तृकः किञ्चिद्विषयक इच्छाविशेषोऽभिलाषः । तथा च अभिलषतेः रुच्यर्थकत्वाभावान्न तद्योगे संप्रदानत्वम् । प्रकृते च प्रीत्याश्रयो हरिः, तदपेक्षया यत् अन्यत् भक्तिः, तत्कर्तृकैव प्रीतिरिति रुच्यर्थयोगः । नन्विह भक्तेः संप्रदानत्वं कुतो न स्यात्। विषयतासंबन्धेन भक्तेरपि प्रीत्याश्रयत्वादित्यत आह—**हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्रीति**। हरेरेव समवायसंबन्धेन प्रीत्याश्रयतया

पथि । (५७२) श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ।१।४।३४॥ एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि । (५७३) धारेरुत्तमर्णः ।१।४। ३५॥ धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । (५७४) स्पृहेरीप्सितः ।

प्रीयमाणत्वात् भक्तेः कर्त्र्या उक्तरीत्या प्रीयमाणत्वाभावाच्च न संप्रदानत्वमिति भावः । भक्तिर्हरिं प्रीणाति प्रीणयतीत्यादौ तु न भक्तेः संप्रदानत्वप्रसक्तिः, तिङा अभिहितत्वात् समवायेन प्रीत्याश्रयत्वाभावाच्च । नापि हरेः, प्रीयमाण इति कर्मणि शानच्प्रयोगबलेन प्रीधातुयोगे रुच्यर्थानामित्यस्याप्रसक्तेर्विज्ञानात् अन्यथा प्रीधातुकर्मणः संप्रदानत्वे कर्मणि शानचो दौर्लभ्यात् । **मोदकः पथीति** । अत्र पथः प्रीयमाणत्वाभावान्न संप्रदानत्वमिति भावः । **श्लाघह्नुङ्** । 'श्लाघृ कत्थने' 'ह्नुङ् अपनयने' 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' 'शप उपालम्भे' एषां द्वन्द्वः । शपामित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यध्याहार्यम् । श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः, ज्ञीप्स्यमान इति लिङ्गात् । ज्ञापनवाचिनो ज्ञपेः सन्नन्तात् कर्मणि शानच् । तदाह—**एषां प्रयोगे इत्यादिना** । **गोपी स्मरादिति** । मन्मथपीडावशात् गोपी आत्मस्तुत्या विरहवेदनां कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु द्वितीयैवेत्याहुः । **ह्नुते इति** । सपत्न्यपनयनेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । **तिष्ठते इति** । गन्तव्यमित्युक्तेऽपि स्थित्या स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । **शपते इति** । उपालम्भेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ।

धारेरुत्तमर्णः । धारेरित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यध्याहार्यम् । 'धृङ् अवस्थाने' इत्यस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य धारेरिति निर्देशः । तदाह—**धारयतेरित्यादिना** । तत्र अन्यस्वामिकं द्रव्यं नियतकाले पुनरर्पणबुद्ध्या गृहीतम् ऋणमित्युच्यते । तत्र ऋणस्य ग्रहीता अधमर्णः, ऋणस्यार्पयिता धनस्वामी उत्तमर्णः । प्रतिमासमशीतिभागादिवृद्ध्या उत्तमम् अधिकतां प्राप्तम् ऋणं यस्येति विग्रहः । **भक्तायेति** । भक्तसंबन्धी यो मोक्षः अपरिमितनित्यसुखविशेषः तं धारयतीत्यर्थः । धरते मोक्षः, अवतिष्ठते इत्यर्थः । तं प्रेरयति, धारयति, अवस्थापयतीति यावत् । पूजयन् हि भक्तः तुलसीदलादिद्रव्यं प्रयच्छति, तच्च गृह्णन् तुष्टो हरिः तत्प्रत्तद्रव्यं मोक्षदानेन निष्क्रीणाति । तदाहुः पौराणिकाः—'तोयं वा पत्रं वा यद्वा किञ्चित् समर्पितं भक्त्या । तदृणं मत्वा देवो निःश्रेयसमेव निष्क्रयं मनुते ।' इत्यादि । तथाचात्र भक्तस्य ऋणदातृत्वेन उत्तमर्णत्वात् संप्रदानत्वं संबन्धषष्ठ्यपवादः । **स्पृहेरीप्सितः** । 'स्पृह ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । ततः स्वार्थे णिचि

१।४।३६ ॥ स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सितः किम्। पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा, पुष्पाणि स्पृहयति। (५७५) **क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। १।४।३७ ॥** क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात्। हरये क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति वा। यं प्रति कोपः किम्। भार्यामीर्ष्यति। मैनामन्यो द्राक्षीदिति। क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्या अक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्। द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते। अतो विशेषणं सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति। (५७६) **क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म।१।४।३८**

अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् लघूपधगुणाभावे स्पृहिशब्दात् षष्ठ्येकवचनम्। प्रयोग इत्यध्याहार्यम्। तदाह—**स्पृहयतेरित्यादिना**। ननु पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्येव स्यात्, नतु पुष्पाणि स्पृहयतीत्यपि। उभयं त्विष्यते। तत्राह—**ईप्सितमात्र इति**। यदा त्वीप्सितत्वस्यापि न विवक्षा, किं तु विषयतामात्रविवक्षा, तदा पुष्पाणां स्पृहयतीति साधु। 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च।' इत्यादिदर्शनात्। वाक्यपदीये तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्चायमपवाद इति स्थितम्। हेलाराजोऽप्येवम्। तन्मते पुष्पाणि स्पृहयति पुष्पाणां स्पृहयतीत्याद्यसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः।

क्रुधद्रुह। **क्रुधाद्यर्थानामिति**। 'क्रुध क्रोधे' 'द्रुह द्रोहे' श्यन्विकरणौ। 'ईर्ष्य ईर्ष्यायां' शब्विकरणः। 'असूञ् उपतापे' कण्ड्वादिः। एषामर्था एवार्था येषामिति विग्रहः। **हरये क्रुध्यतीति**। रावणादिरिति शेषः। हरिविषयकं कोपं करोतीत्यर्थः। घातेच्छासमनियतश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः। अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता। **द्रुह्यतीति**। कोपात् हरिविषयकमपकारं करोतीत्यर्थः। अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता। अपकारो दुःखजनिका क्रिया। धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकः। **ईर्ष्यतीति**। ईर्ष्या असहनम्। हरिं कोपान्न सहत इत्यर्थः। कर्मणि द्वितीया प्राप्ता। **असूयति वेति**। असूया गुणेषु दोषारोपः। यथाविहितकर्माचारे दम्भादिकृतत्वारोपणम्। इह कोपात् हरिं दुर्गुणं मन्यत इत्यर्थः। **मैनामिति**। एनां भार्यामन्यो न पश्येत् इत्येतदर्थं भार्यागुणेषु दोषारोपणं करोतीत्यर्थः। नात्र भार्यां प्रति कोपः, किन्तु परेण दृश्यमानां तां न सहत इत्येव विवक्षितमिति बोध्यम्। एवंच क्रोधद्रोहेर्ष्यासूयानां कोपमूलकत्व एवेदमिति भाष्ये स्थितम्। तथाच कुप्यति कस्मैचिदित्याद्यसाध्वेव, कोपस्य कोपमूलकत्वाभावात् क्रुधार्थकत्वाभावाच्च। प्ररूढकोप एव हि क्रोधः, 'नह्यकुपितः क्रुध्यति' इति भाष्यात्।

सोपसर्गयोरनयोर्योगे यं प्रति कोपः तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति–अभिद्रुह्यति । (५७७) राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ।१।४।३९॥ एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात्, यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति–ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । (५७८) प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ।१।४।४०॥ आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपस्य व्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितस्तंप्रतिजानीते इत्यर्थः । (५७९) अनुप्रति-

---

क्रुधद्रुहोः । उपसृष्टयोरित्येतत् व्याचष्टे—**सोपसर्गयोरिति** । पूर्वसूत्रापवादोऽयम् । हरेः क्रोधद्रोहोद्देश्यत्वाभावात् ‘ क्रियया यमभिप्रैति ’ इति संप्रदानत्वस्य न प्रसक्तिः । नापि तादर्थ्यचतुर्थ्याः । क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात् न हरेः कर्मत्वम् । अतः शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वाचनिकं कर्मत्वम् । **राधीक्ष्योः** । **यदीय इति** । यद्विषयक इत्यर्थः । विप्रश्न इत्येतद्व्याचष्टे—**विविधः प्रश्नः इति** । **कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा** । **पृष्टो गर्ग इति** । गर्गो नाम ज्योतिश्शास्त्रवित् ऋषिविशेषः, स कृष्णाय राध्यति ईक्षते वेत्यन्वयः । ‘राध संसिद्धौ’ ‘ईक्ष दर्शने’ । इह तु प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमर्थः, यस्य विप्रश्न इति लिङ्गात् । तदाह—**शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थ इति** । अत्र शुभस्याशुभस्य च प्रश्नविषयस्य धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकावेतौ । अत एव राध्यतीति श्यन्नुपपद्यते । अन्यथा ‘राधोऽकर्मकात्’ इति नियमात् श्यन् न स्यात् । एवंच किं कृष्णस्य शुभमशुभं वेति पृष्टो गर्गः कृष्णविषयकं शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । कृष्णस्य संप्रदानत्वं षष्ठ्यपवादः ।

प्रत्याङ्भ्याम् । प्रत्याङ्भ्यामिति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यं श्रुव इत्यस्य विशेषणम् । ‘श्रु श्रवणे’ । इह तु प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते । पूर्वशब्दः प्रेरणात्मकव्यापारं परामृशति । तदाह—**आभ्यामित्यादिना** । पूर्वस्येत्यस्य व्याख्यानम्—**प्रवर्तनारूपस्येति** । प्रेरणारूपस्येत्यर्थः । प्रत्याङ्भ्यामित्यनेन समुदिताभ्यां परस्येति नार्थो विवक्षितः, किन्तु प्रत्येकमेव तयोर्निमित्तत्वम्, अन्यथा ‘अभिनिविशश्च’ इतिवत् ‘ प्रत्याङ् श्रुवः ’ इत्येव ब्रूयादित्यभिप्रेत्योदाहरति—**विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वेति** । अत्र प्रतिपूर्वक आङ्पूर्वकश्च श्रुधातुः प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते, ततश्च प्रवर्तितः प्रतिजानीते इति लभ्यते । केन प्रवर्तित इत्याकाङ्क्षायां विप्रः कर्तृत्वेनान्वेति । तत्र विप्रस्य प्रेरणाकर्तृत्वात् संप्रदानत्वं कर्तृतृतीयापवाद इत्यभिप्रेत्याह—**विप्रेणेति** । मह्यं गवादिद्रव्यं देहीति विप्रेण पृष्टः सन् देवदत्तः तुभ्यं ददामीत्यभ्युपगच्छतीति योजना । **अनुप्रतिगृणश्च** । पूर्वस्य कर्तेत्यनुवर्तते । ‘गॄ शब्दे’ इत्यस्य श्नान्तस्य अनुकरणशब्दात् गृण इति षष्ठी । अत्र गृधातुः शंसितृकर्मके शंसनविषयकप्रोत्साहने वर्तते । तत्र पूर्व-

गृणश्च ।१।४।४१॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति-प्रतिगृणाति वा। होता प्रथमं शंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः। (५८०) **परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्** ।१।४।४४॥ नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम् तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात्। शतेन-शताय वा परिक्रीतः। 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' (वा १४५८)। मुक्तये हरिं भजति। 'क्लृपि संपद्यमाने च' (वा १४५९)। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते-संपद्यते-जायते

व्यापारस्य शंसनस्य कर्ता संप्रदानमित्यर्थः। तदाह—**आभ्यामिति**। पूर्वसूत्रे प्रत्याङ्भ्यामिति द्विवचननिर्देशबलात् प्रत्येकमेव धातुसंबन्धावधारणात् तत्साहचर्यात् इहापि प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वेति। होता प्रथममिति**। शंसितारं होतारं उत्तरोत्तरशंसनविषये प्रोत्साहयतीति यावत्। 'ओऽथ मोदै व' इति प्रतिगरमन्त्रः। ओ इति संबोधने, मोदै इति लोडुत्तमपुरुषैकवचनम्। व इत्येवकारार्थे। हे होतः अथ त्वदीयशंसनानन्तरं तुष्याम्येवेति तदर्थः। प्रोत्साहने होतुः कर्मत्वं प्राप्तम्, पूर्वव्यापारं शंसनं प्रति कर्तृत्वाद्धोतुः संप्रदानत्वम्।

परिक्रयणे। नियतकालमिति। तुभ्यमेतावद्वेतनं दीयते, तत् गृह्णन् एतावन्तं कालं त्वं मम कर्मकरो भव इत्येवं परिमितकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणमित्यर्थः। साधकतममित्यनुवर्तते। तदाह—**तस्मिन् साधकतममिति**। संप्रदानत्वाभावे करणसंज्ञा। **शतेनेति**। सुवर्णादियत्किञ्चिद्द्रव्यशतेनेत्यर्थः। **तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्येति**। 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रभाष्ये पठितमेतत्। तस्मै इदं तदर्थम्। अर्थेन नित्यसमासः। तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम्। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। तेन च उपकार्योपकारकभावसंबन्धो विवक्षितः। तत्र उपकार्यादेव चतुर्थी, भाष्ये यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यम्, इत्युदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्योदाहरति—**मुक्तये इति**। मुक्त्यर्थमित्यर्थः। उपकार्यत्वं च बहुविधं जन्यत्वादि। यथा मुक्तये हरिं भजतीति, मुक्तिर्जन्येति गम्यते। प्राप्यत्वं वा, ब्राह्मणाय ददातीति ब्राह्मणस्योपकार्यत्वं गम्यते इत्यादि। नचैवमपि अनेनैव सिद्धे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रं संदानसंज्ञाविधानं च व्यर्थमिति वाच्यम्, 'हरये रोचते भक्तिः' इत्यादौ 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्याद्यर्थं तदावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम्। **क्लृपि संपद्यमाने चेति**। क्लृपीति सप्तमी, संपत्तिः विकारात्मना उत्पत्तिः, परिणाम इति यावत्। क्लृपिधातौ प्रयुज्यमाने सति संपद्यमानेऽर्थे वर्तमानात् चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। **भक्तिरिति**। ज्ञानात्मना परिणमते इत्यर्थः। क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**संपद्यते, जायते इत्यादीति**। आदिना परिणमते इत्यादिसंग्रहः। परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनम्। अन्यथा तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धमित्याहुः। **उत्पातेन ज्ञापिते चेति**। अशुभसूचकः आकस्मिकः भूतविकारः उत्पातः, तेन सूचितेऽर्थे

इत्यादि । 'उत्पातेन ज्ञापिते च' (वा १४६०) वाताय कपिला विद्युत् । 'हितयोगे च' (वा १४६१) । ब्राह्मणाय हितम् । (५८१) **क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः** । २।३।१४ । क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः।एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यादावपि। (५८२) **तुमर्थाच्च भाववचनात्** । २।३।१५ ।।'भाववचनाश्च' (सू ३१८०) इति

विद्यमानात् चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । **वातायेति** । महावातस्य सूचिकेत्यर्थः । **हितयोगे चेति** । चतुर्थी वाच्येति शेषः । **ब्राह्मणाय हितमिति** । ब्राह्मणस्य सुखकृदित्यर्थः । याजनादीति शेषः ।

क्रियार्थ । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था । क्रियेति विशेष्यमध्याहार्यम् । क्रियाफलकक्रियावाचकमिति यावत् । क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्येति विग्रहः । तुमुनो विशेषणमेतत् । उपोच्चारितं पदम् उपपदम् । स्थानिन इत्यपि तद्विशेषणम् । स्थानं प्रसक्तिरस्यास्तीति स्थानी, तस्येति विग्रहः । अप्रयुज्यमानस्येति यावत् । तादृशस्य तुमुन्नन्तस्य कर्मणि चतुर्थीति फलितम् । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति तुमुन्विधिमहिम्ना क्रियाफलकमुपपदं क्रियावाच्येव लभ्यते । तदाह—**क्रियार्था क्रियेति** । स्थानिन इत्यस्य व्याख्यानम्—**अप्रयुज्यमानस्येति** । फलेभ्यो यातीत्यत्र कस्य तुमुन्नन्तस्य प्रसक्तिरित्यत आह—**फलान्याहर्तुमिति** । इह फलाहरणक्रियार्था यानक्रिया, तद्वाचके उपपदे आहर्तुमित्यध्याहारलभ्यतुमुन्नन्तार्थाहरणक्रियां प्रति फलानां कर्मत्वात् चतुर्थी द्वितीयापवादः । नच तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थता शङ्क्या, नहि यानक्रिया फलार्था, किन्तु फलकर्मकाहरणक्रियार्थैव, अतो न फलेभ्यस्तादर्थ्यचतुर्थीप्रसक्तिः । एवं च फलकर्मकाहरणक्रियार्था यानक्रियेति बोधः । उदाहरणान्तरमाह—**नमस्कुर्म इति** । तुमुन्नन्तार्थाध्याहारं दर्शयति—**नृसिंहमनुकूलयितुमिति** । नचात्र 'नमःस्वस्ति' इत्येव चतुर्थी सिद्धेति वाच्यम्, 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीयापत्तेः । एतत्सूचनार्थमेवेदमुदाहरणान्तरं दर्शितम् ।

तुमर्थाच्च । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति सूत्रम् । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदभूतायां भविष्यति काले तुमुन्ण्वुलौ स्तः । भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रजति, भविष्यद्भुजिक्रियार्थो व्रजतिरत्रोपपदम् । अस्य तुमुनः अर्थ इवार्थो यस्य तस्मादिति विग्रहः । भावः क्रिया, उच्यते अनेनेति वचनः, भावस्य वचनः भाववचनः, तस्मादिति विग्रहः । क्रियावाचिन इति यावत् । प्रत्ययादिति शेषः । तत्र 'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भाव एव विहितत्वेन तुमर्थकस्य प्रत्ययस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहणार्थमित्याह—**भाववचनाश्चेति**। भावे इत्यधिकृत्य ये घञादिप्रत्यया विहिताः ते क्रियार्थक्रियायामुपपदभूतायां

सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्। यागाय[1] याति यष्टुं यातीत्यर्थः।

(५८३) नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च । २।३।१६॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। हरये नमः । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'

भविष्यति स्युरिति तदर्थः। यागाय यातीत्याद्युदाहरणम् । एवं च क्रियार्थक्रियोपपदत्वलाभार्थं तुमर्थादिति विशेषणम्। अत्र तादर्थ्यस्य तुमुनेव घञा द्योतितत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ प्रथमायाः प्राप्ताविदं वचनम्। तुमर्थादिति किम्। पाकः त्यागः इत्यादौ घञो भावे इत्यधिकारस्थत्वेऽपि न चतुर्थी। क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावेन तुमर्थकत्वाभावात्। भाववचनादिति किम्। पाचको व्रजति। पक्तुं व्रजतीत्यर्थः । 'तुमुन्ण्वुलौ' इति ण्वुल्। तस्य तुमर्थकत्वेऽपि 'भावे' इत्यधिकारे विध्यभावान्न चतुर्थी। तादर्थ्यस्य ण्वुलैवोक्तत्वान्न तादर्थ्यचतुर्थी, किंतु प्रथमैव।

नमः स्वस्ति। युज्यत इति योगः, कर्मणि घञ्। नमस् इत्यादिभिर्युक्तादित्यर्थः । फलितमाह—**एभिर्योगे इति**। न च तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थत्वं शङ्क्यम्, तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठीनिवारणार्थत्वात्। तादर्थ्यं हि उपकार्योपकारकभावः, तस्य यदा संबन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी यथा 'गुरोरिदं गुर्वर्थम्' इति भाष्ये स्पष्टम्। एवंच नमःस्वस्त्यादियोगे तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायामपि चतुर्थ्येवेत्येतदर्थमिदं सूत्रम्। ननु नमस्करोति देवानित्यत्रापि चतुर्थी स्यादित्यत आह--**उपपदविभक्तेरिति**। पदान्तरयोगनिमित्तिका विभक्तिः उपपदविभक्तिः, तदपेक्षया कारकविभक्तिर्बलीयसीत्यर्थः। 'अन्तरान्तरेण' इति सूत्रे भाष्ये पठितमिदं वचनम्। तच्च न्यायसिद्धम्। क्रियाकारकयोर्हि संबन्धः अन्तरङ्गः। उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः संबन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति कैयटः। अन्ये तु उपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमवगम्यते, विशेषावगमस्तु प्रकरणादिपर्यालोचनया लभ्यः। कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो झटित्येवावगम्यत इति सा बलीयसीत्याहुः। **नमस्करोति देवानिति**। करशिरस्संयोगादिना तोषयतीत्यर्थः। करशिरस्संयोगादिमात्रार्थत्वे अकर्मकत्वापातात्। **प्रजाभ्यः स्वस्तीति**। प्रजासंबन्धि कुशलमित्यर्थः। **अग्नये स्वाहेति**। अग्न्युद्देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः। **पितृभ्यः स्वधेति**। पित्रुद्देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः। 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति अलंशब्दस्यैव ग्रहणे कुमारीणामलङ्कार इत्यत्रातिव्याप्तिः। किंच दैत्येभ्यो हरिरलमित्यत्रैव स्यात्, दैत्येभ्यो हरिः प्रभुरित्यादौ न स्यादित्यत आह--**अलमि-**

१ एवं यजनाय याति, इष्टये याति, इज्यायै यातीत्यादि बोध्यम्।

(प १०३)। नमस्करोति देवान्। प्रजाभ्यः स्वस्ति। अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' (वा १४६२)। तेन दैत्येभ्यो हरिरलं-प्रभुः-समर्थः-शक्त इत्यादि। प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः। 'तस्मै प्रभवति—' (सू १७६५) 'स एषां ग्रामणीः' (सू १८७८) इति निर्देशात्। तेन 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' इति सिद्धम्। वषडिन्द्राय। चकारः पुनर्विधानार्थः। तेनाशीर्विवक्षायां परामपि 'चतुर्थी चाशिषि—' (सू ६३१) इति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात्।

(५८४) मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु। २।३।१७॥ प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे। न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा। श्यना

तीति। वार्तिकमेतत्। अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थकशब्दानां ग्रहणमित्यर्थः। **तेनेति**। पर्याप्त्यर्थग्रहणेनेत्यर्थः। **इत्यादीति**। आदिना कुमारीणामलङ्कार इत्यत्रातिव्याप्तिनिराससंग्रहः। ननु 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' इत्यादौ कथं षष्ठीत्यत आह—**प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुरिति**। कुत इत्यत आह—**स एषां ग्रामणीरिति निर्देशादिति**। नन्वेवं सति दैत्येभ्यः प्रभुरिति चतुर्थी न स्यात्। अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव भविष्यतीत्यत आह—**तस्मै प्रभवतीति**। **वषडिन्द्रायेति**। इन्द्रोद्देश्यकं हविर्दानमित्यर्थः। ननु स्वस्ति गोभ्यो भूयात् इत्याशीर्वाक्ये चतुर्थ्येवेष्यते। तत्र 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य' इत्यादिना परत्वात् पक्षे षष्ठीप्रसङ्ग इत्यत आह—**चकारः पुनर्विधानार्थ इति**। **तेनेति**। पुनर्विधानसामर्थ्येनेत्यर्थः।

मन्यकर्मणि। अप्राणिष्विति च्छेदः। 'मन ज्ञाने' दिवादिः, श्यन्विकरणः, 'मनु अवबोधने' तनादिरुविकरणः। तत्र मन्येति श्यना निर्देशात् दैवादिकस्य ग्रहणमित्याह—**मन्यतेरिति**। **कर्मणीति**। अतो द्वितीयां बाधित्वा पक्षे चतुर्थीति सूचितम्। **तिरस्कारे इति**। अनादर इत्यस्य व्याख्यानमेतत्। 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमरः। **न त्वां तृणमिति**। हे देवदत्त त्वां

१माघ.स. १–४६॥ २ अत्रानादरद्योतककर्मण एव चतुर्थी तेन युष्मदादिपदेभ्यो न सा। तृणादप्यपकृष्टं त्वां मन्ये इत्यर्थः। अत्र चापकर्षो बाधितो विवक्षितो न तु वास्तविकः 'मन्यतेः कर्मणो यस्मादयुक्तैवापकृष्टता। नञ्बोध्याऽस्माद्द्वितीयावच्चतुर्थी प्राणिवर्जितात्।' इति भाष्योक्तस्मृतौ अपकृष्टतायामयुक्ता इति विशेषणोक्तेः। 'सदृशत्वं तृणादीनां मन्यकर्मण्यनुक्तके। द्वितीयावच्चतुर्थ्यापि बोध्यते बाधितं यदि' इत्यापिशलस्मृतौ 'बाधितं यदी'त्युक्तेश्च। तेन जारजं न द्विजं मन्ये। इत्यादौ द्विजादपकृष्टत्वस्याऽबाधितत्वान्न द्विजपदाच्चतुर्थी। अत्र चा'नुक्तके' इत्युक्त्या 'न त्वं कीटो मतो मम। इत्यादौ कीटशब्दान्न चतुर्थी, क्तेन कर्मण उक्तत्वात्॥

निर्देशात्तानादिकयोगे न। न त्वां तृणं मन्वे। 'अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकसृगालवर्जेष्विति वाच्यम्' (वा १४६४)। तेन 'न त्वां नावं मन्ये' इत्यत्राऽप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न। 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव।

(५८५) गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। २।३।१२॥

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मण्येते स्तश्चेष्टायाम्। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। चेष्टायाम् किम्। मनसा हरिं व्रजति। अनध्वनि इति किम्। पन्थानं गच्छति। गन्त्राऽधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः। यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव। उत्पथेन पथे गच्छति।

तृणत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः। नञुपादानादयमर्थो लभ्यते। तृणादप्यधमत्वप्रतीतेस्तिरस्कारातिशयः फलितः। तृणं त्वां मन्ये तृणाय वेत्युक्तौ तु तृणसाम्यमेव प्रतीयेत। न तु ततोऽप्यपकृष्टत्वम्। एतदेवाभिप्रेत्य भाष्येऽपि नञुपात्तः। न च मन्यकर्मत्वाविशेषात् त्वामिति युष्मच्छब्दादपि चतुर्थी शङ्क्या, अनादरद्योतके कर्मणि इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। तृणमेव ह्यत्रानादरद्योतकम्, न तु युष्मदर्थः। **श्यनेति**। तानादिकमनुधातुकर्मणि द्वितीयैव, नतु पक्षे चतुर्थीति भावः। **न त्वां तृणं मन्वे इति**। मनुधातोरुविकरणस्य लडुत्तमपुरुषैकवचनम्। ननु 'न त्वां नावमन्नं मन्ये' इत्यत्रापि चतुर्थीविकल्पः स्यादित्यतिव्याप्तिः। न त्वां शुने मन्ये इत्यादौ तु प्राणित्वात् चतुर्थीविकल्पो न स्यादित्यव्याप्तिः। कर्मणः प्राणित्वादित्यत आह—**अप्राणिष्वित्यपनीयेति। न त्वां नावं मन्ये इति**। जीर्णां नावं प्रति वाक्यमेतत्। न त्वामन्नं मन्ये इत्यप्युदाहार्यम्। कुत्सितमन्नं प्रति वाक्यमेतत्। उभयत्राप्यप्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्पः, किंतु द्वितीयैवेति भावः। **न त्वां शुने मन्ये इति**। हे देवदत्त त्वां श्वत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः। न त्वां काकं मन्ये, न त्वां शुकं मन्ये, न त्वां सृगालं मन्ये इत्यप्युदाहार्यम्। एषु प्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्प इति भावः।

गत्यर्थ। शारीरपरिस्पन्दश्चेष्टा। **मनसेति**। अत्र शारीरचेष्टायाः अभावान्न द्वितीयाचतुर्थ्यौ, किंतु द्वितीयैवेति भावः। 'आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकमर्थतः संगृह्णाति—**गन्त्राऽधिष्ठिते इति**। गन्त्राक्रान्ते अध्वन्येव अनध्वनीत्ययं निषेध इत्यर्थः। यथा—पन्थानं गच्छतीति। पन्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र पथः प्राप्त्याश्रयत्वेन गन्त्राधिष्ठितत्वान्निषेधः। अस्य वार्तिकस्य प्रयोजनमाह—**यदा त्विति। उत्पथादिति**। अमार्गादित्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। उज्जयिनीं प्राप्तुं प्रस्थितः मोहात्तन्मार्गात् प्रच्युतः मार्गान्तरं प्रविष्टः। तं परित्यज्य पुनरुज्जयिनीमार्गः आक्रमितुमिष्यते, तदा अनध्वनीति निषेधाभावाच्चतुर्थ्यपि भवत्येवेति शा. श. मका०

---

१ 'नौकाकान्नश्रृगालानां प्राणित्वं शाब्दिकस्मृतेः' इति पूर्वाचार्यस्मरणात्।

(५८६) ध्रुवमपायेऽपादानम् । १।४।२४॥ अपायो विश्लेषः, तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् । (५८७) अपादाने पञ्चमी । २।३।२८॥ ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकम् किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति । 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्' (वा १०७६) । पापाज्जुगुप्सते, विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति । (५८८) भीत्रार्थानां भयहेतुः । १।४।२५॥ भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद्बिभेति चोरात्त्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये बिभेति, त्रायते वा । (५८९) पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ पराजेः

त्यर्थः । तादृशं लक्ष्यं दर्शयति—**उत्पथेन पथे गच्छतीति** । उत्पथेनेत्यनन्तरं गन्तुमशक्त इति शेषः । उत्पथेन उज्जयिनीं प्राप्तुमशक्तः उत्पथं परित्यज्य उज्जयिनीमार्गं प्रवेष्टुं तदीयं मार्गमनुसरतीत्यर्थः । अत्र उज्जयिनीमार्गस्य गन्त्राधिष्ठितत्वाभावात् अनध्वनीति निषेधो न भवति, अतश्चतुर्थी भवति, पक्षे द्वितीया चेति भावः । इति चतुर्थी विभक्तिः ।

अथ पञ्चमी विभक्तिः । ध्रुवमपाये । अपायपदं व्याचष्टे—**अपायो विश्लेष इति** । वियोग इत्यर्थः । ध्रुवपदं व्याचष्टे—**अवधिभूतमिति** । द्वयोः संयुक्तयोरन्यतरस्य चलनाद्विश्लेष इति स्थितिः । तत्र तादृशचलनानाश्रयभूतं ध्रुवम् । तच्चेहार्थादवधिभूतं विवक्षितमिति भावः । **अपादाने पञ्चमी** । स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । **ग्रामादायातीति** । आगच्छतीत्यर्थः । कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वात् ग्रामोऽवधिरिति अपादानत्वात् पञ्चमी । माथुराः पाटलीपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः इत्यादौ बुद्धिकल्पितविशेषावधित्वमादाय अपादानत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु विश्लेषानुकूलचलनानाश्रयभूतं यत् तदेव ध्रुवमिति व्याख्यायताम् । किमवधित्वविवक्षयेत्यत आह-**धावतोऽश्वात् पततीति** । अश्वस्य चलनाश्रयत्वेऽपि पतनक्रियां प्रति कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वलक्षणमवधित्वं न विरुद्धमिति भावः । **जुगुप्सेति** । जुगुप्साद्यर्थकधातुभिर्योगे जुगुप्सादिविषयस्यापादानत्वमित्यर्थः । **पापाज्जुगुप्सत इति** । पापविषये कुत्सितत्वबुद्ध्या न रमते इत्यर्थः । **विरमतीति** । पापादित्यनुषज्यते । पापविषये न प्रवर्तत इत्यर्थः । **धर्मात् प्रमाद्यतीति** । धर्मविषये मुह्यतीत्यर्थः । वास्तवसंयोगविश्लेषयोरभावात् वचनमिदम् । यदा तु जुगुप्सते इत्यादेर्जुगुप्सादिभिर्निवर्तत इत्यर्थं आश्रीयते, तदा बुद्धिकृतविश्लेषावधित्वमादाय अपादानत्वादेव सिद्धमिति वार्तिकमिदं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

भीत्रा । चोराद्बिभेतीति । चोरेण हेतुनेत्यर्थः । हेतुतृतीया प्राप्ता । **चोरात्त्रायत इति** । चोरेण हेतुना आत्मानं तत्कृतवधबन्धनादिनिवृत्त्यै रक्षतीत्यर्थः । यदा तु चोरात् बिभेति भीत्या निवर्तते, चोरात्त्रायते आत्मानं त्रातुं निवर्तयतीत्यर्थः आश्रीयते, तदा बुद्धिकल्पितविश्लेषावधित्वमादायापादानत्वं सिद्धमिति इदं

प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः । (५६०) **वारणार्थानामीप्सितः । १।४।२७ ॥** प्रवृत्तिविघातो वारणम्, वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थो-

---

सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । **पराजेरसोढः ।** सहधातोः क्तप्रत्यये धत्वढत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वे सोढ इति रूपम् । तत्र क्तार्थो भूतकालो न विवक्षितः । तदाह—**असह्योऽर्थ इति** । सोढुमशक्य इत्यर्थः । हेतुतृतीयाऽपवादोऽयम् । **ग्लायतीत्यर्थ इति ।** असहनादिति शेषः । यदा तु असहनान्निवर्तत इत्यर्थ आश्रीयते, तदा ध्रुवमित्यपादानत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम् । **अभिभवतीति** । तिरस्करोतीत्यर्थः । अत्र शत्रूणामभिभवनीयतया असह्यत्वाभावान्नापादानता ।

वारणार्थानामीप्सितः । प्रवृत्तिविमुखीकरणं वारणम् । **यवेभ्य इति** । यवेषु प्रवर्तितुकामां गां प्रवृत्तिविमुखीकरोतीत्यर्थः । संयोगपूर्वकविश्लेषाभावात् 'ध्रुवमपाये' इत्यप्राप्ताविदं वचनम् । तत्र यवानां स्वकीयतया संरक्षणीयत्वेन ईप्सितत्वादपादानत्वं, नतु गोः, तस्याः परकीयत्वेनानीप्सितत्वात्, वारणीयतया ईप्सितत्वव्याघाताच्च । तथाच 'तथायुक्तं च' इति गोः कर्मत्वात् द्वितीया । यदा तु यवाः परकीयाः, गौस्तु स्वकीया, तदा वारणमसंभावितमेव । वस्तुतस्तु यवानां परकीयत्वेऽपि तद्विनाशादधर्मः स्यात् । यवस्वामी गामपहृत्य बध्नीयात् । गोस्वामिनं च यवस्वामी दण्डयेत् । अतो यवानां रक्षितुमिष्टत्वात् ईप्सितत्वादपादानत्वमस्त्येव । गोस्तु स्वकीयत्वेऽपि बाधकनिवृत्त्यै वारयितुमिष्टतमत्वात् कर्मत्वम् । नच गोरीप्सिततमत्वेऽपि ईप्सितत्वस्यापि सत्त्वादपादानत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्, ईप्सिततमत्वे 'वारणार्थानाम्' इत्यपादानत्वं बाधित्वा 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वस्यैव परत्वात् प्राप्तेः । नच 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वस्य 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वापवादत्वं शङ्क्यम्, 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वं हि ईप्सिततममात्रविषयम् । वारणार्थानामित्यपादानत्वं तु ईप्सितविषयम् । तस्य प्रकृते ईप्सितेषु यवेषु परकीयेषु सावकाशत्वात् न 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वापवादत्वम् । अतः परत्वात् गोः स्वकीयायाः परकीययवापेक्षया ईप्सिततमत्वात् कर्मत्वमेव । नच अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र अग्नेरीप्सितत्वाभावात् कथमपादानत्वमिति वाच्यम्, इष्टत्वभ्रमादग्नौ विषये स्पर्शफलकप्रवृत्त्यभिमुखं माणवकं प्रवृत्तिविमुखीकरोतीति हि तदर्थः । तत्राग्निस्पर्शे माणवकस्य दाहप्रसङ्गात् तद्विषयप्रवृत्तिविमुखीकरणात्मकवारणक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेन वारयितुरीप्सिततमत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम् । अग्नेस्तु वारणक्रियेप्सिततममाणवकीयस्पर्शक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेऽपि वारयितुरीप्सितत्वात् अपादानत्वम् ।

एतेन कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येवास्तु, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' तथा-

ऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे । (५६१) अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।१।४।२८॥ व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम्, चौरान् न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । (देवदत्ताद्यज्ञदत्तो निलीयते) । (५६२) आख्यातोपयोगे ।१।४।२९॥ नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्या-

---

युक्तं चानीप्सितम्' इति किमीप्सिततमानीप्सितयोः पृथग्ग्रहणेन । एतावतैव हरिं भजति, ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति, विषं भुङ्क्ते इत्यादिसर्वलक्ष्यसंग्रहादिति निरस्तम् । कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्म इत्युक्तौ हि 'वारणार्थानाम्' इति सूत्रमस्यापवादः स्यात्, विशेषविहितत्वात् । तथाच माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात् । नचाग्नौ 'वारणार्थानाम्' इति सावकाशमिति वाच्यम्, वारयतेर्ह्यत्र स्पर्शफलकप्रवृत्तिविघटनमर्थः । तच्चान्यतो नयनादिरूपम् । तादृशव्यापारप्रयोज्यफलं माणवककर्तृकस्पर्शफलकप्रवृत्तिविरहः । तत्र स्पर्शांशोऽग्निनिष्ठः माणवकनिष्ठश्च, संयोगरूपस्य स्पर्शस्य द्विनिष्ठत्वात् । प्रवृत्तिविरहश्च विषयतया अग्निनिष्ठः । आश्रयतया माणवकनिष्ठश्च । तथाच कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वलक्षणकर्मत्वस्य परत्वादुभयत्रापि प्राप्तौ 'वारणार्थानाम्' इत्यपादानत्वं निरवकाशत्वादपवादः स्यादिति माणवकादपि पञ्चमी स्यात्, तद्बाधनार्थं 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यारब्धव्यम् । एवंच ईप्सितमात्रे अग्नौ सावकाशस्यापादानत्वस्य परत्वादीप्सिततमे माणवके बाधः सिध्यति । 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यारब्धे च द्वेष्योदासीनसंग्रहार्थं 'तथायुक्तम्' इत्यप्यारब्धव्यमित्यास्तां तावत् । भाष्ये तु बुद्धिकल्पितसंयोगविश्लेषकृतमपादानत्वमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् ।

अन्तर्धौ । अन्तर्धावित्येतत् व्याचष्टे—**व्यवधाने सतीति** । व्यवधानेनेति यावत् । **यत्कर्तृकस्येति** । येनेति कर्तृतृतीयेति भावः । **आत्मनो दर्शनस्येति** । आत्मन इति दर्शनशब्दयोगे कर्मणि षष्ठी । आत्मन इत्यध्याहारलभ्यम् । अत एव येनेति कर्तरि तृतीया संगच्छते । अन्यथा कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गात् । आत्मन इत्यध्याहारे तु उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमान्न कृद्योगषष्ठी । आत्मशब्देन इच्छतिकर्ता विवक्षितः । व्यवधानेन स्वविषये यत्कर्तृकदर्शनस्य अभावमिच्छतीति यावत् । **मातुर्निलीयते कृष्ण इति** । 'लीङ् श्लेषणे' श्यन्विकरणः । इह तूपसर्गवशात् व्यवधानेन परकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहानुकूलव्यापारे वर्तते । ततश्च कृष्णः मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहाय कुड्यादिना प्रच्छन्नो भवतीत्यर्थः । अत्र व्यवधानमाश्रित्य मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहस्य कृष्णेनेष्यमाणतया मातुरपादानत्वात् पञ्चमी । कर्तृतृतीयापवादोऽयं षष्ठ्यपवादो वा । भाष्ये तु बुद्धिकृतमपादानत्वमाश्रित्य इदमपि प्रत्याख्यातम् । **आख्यातोपयोगे** ।

यादधीते। उपयोगे किम्। नटस्य गाथां शृणोति। (५६३) **जनिकर्तुः प्रकृतिः।** १।४।३०॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। (५६४) **भुवः प्रभवः।** १।४।३१॥ भवनं भूः। भूकर्तुः प्रभवस्तथा। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशते इत्यर्थः।

'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' (वा १४७४-१४७५)। प्रासादात्प्रेक्षते,

---

आख्याता उपयोगे इति छेदः। आख्यातेति तृजन्तात् प्रथमैकवचनम्। उपयोगपदं व्याचष्टे—**नियमपूर्वकेति**। भाष्ये तथोक्तेरिति भावः। आख्यातेति तृजन्तं व्याचष्टे—**वक्तेति**। अध्यापयितेत्यर्थः। **उपाध्यायादधीते इति**। नियमविशेषपूर्वकं उपाध्यायस्योच्चारणम् अनूच्चारयतीत्यर्थः। षष्ठ्यपवादोऽयम्। भाष्ये तु उपाध्यायान्निर्गतं वेदं गृह्णातीत्यर्थमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम्।

जनिकर्तुः प्रकृतिः। जनिर्जननमुत्पत्तिः। 'जनी प्रादुर्भावे' दैवादिकोऽकर्मकः। 'इणजादिभ्यः' इति भावे इण्। 'जनिवध्योश्च' इति निषेधान्नोपधावृद्धिः। जनेः कर्तेति विग्रहः। शेषषष्ठ्या समासः। 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधस्तु कारकषष्ठ्या एवेति वक्ष्यते। **जायमानस्येति**। जनधातोः कर्तरि लटश्शानच्, श्यन्, ज्ञाजनोर्जा' 'आने मुक्' उत्पत्त्याश्रयस्येत्यर्थः। प्रकृतिशब्दं व्याचष्टे—**हेतुरिति**। **ब्रह्मण इति**। हिरण्यगर्भादित्यर्थः। घटादिषु कुलालादिवत् तस्य प्रजोत्पत्तौ निमित्तकारणत्वमिति भावः। वृत्तिकृन्मतमेतदयुक्तम्, संयोगविश्लेषसत्त्वेन 'ध्रुवमपाये' इत्येव सिद्धत्वात्। अतोऽत्र मूले हेतुशब्दः उपादानकारणपर एव। अत एव भाष्यकैयटयोः 'गोमयाद्वृश्चिका जायन्ते गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते' इत्युदाहृत्य परिणामेषु प्रकृतिद्रव्यावयवानुस्यूतिसत्त्वेऽपि बुद्धिकृतविश्लेषसत्त्वात् 'ध्रुवमपाये' इत्येव सिद्धमिति प्रत्याख्यानं संगच्छते। एवंच 'ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन मायोपहितमीश्वरचैतन्यमेव विवक्षितम्। तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः। **भुवः प्रभवः**। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिहानुवर्तते। तदाह—**भूकर्तुरिति**। भवनं भूः संपदादित्वात् क्विप्। भुवः कर्ता भूकर्ता तस्येत्यर्थः। **प्रभव इति**। प्रभवति प्रथमं प्रकाशतेऽस्मिन्निति प्रभवः, प्रथमप्रकाशस्थानमित्यर्थः। प्रभवतीत्यस्य उत्पद्यते इत्यर्थे तु असंगतिः, गङ्गायास्तत्रानुत्पत्तेः। तदाह—**प्रकाशते इत्यर्थ इति**। प्रथमं प्रकाशते इति यावत्। अत एव हिमवति प्रकाशते इत्यत्र न भवति। एतेन जनिकर्तुरित्यनेन 'ध्रुवमपाये' इत्यनेन च गतार्थत्वं निरस्तम्। भाष्ये तु अपक्रामतीत्यर्थमाश्रित्य 'ध्रुवमपाये' इत्यनेनैव सिद्धमिति स्थितम्।

ल्यब्लोपे इति ल्यबन्तस्य लोपे अदर्शने अप्रयोगे सति गम्यमानतदर्थ

आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य, आसने उपविश्य, प्रेक्षते इत्यर्थः । श्वशुराज्जिहेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । 'गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्' (वा ५०४१) कस्मात्त्वम्, नद्याः । 'यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी' (वा १४७७)। 'तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ' (वा १४७६)। 'कालात्सप्तमी च वक्तव्या' (वा १४७८)। वनाद् ग्रामो योजनं-योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ।

(५६५) अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ।२।३।२९॥ एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्येत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न

प्रति कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी वाच्येत्यर्थः । **जिह्रेतीति** । लज्जते इत्यर्थः । नन्वत्र ल्यबन्तस्य प्रयोगाभावात् कथं तदर्थं प्रति कर्मत्वावगतिरित्यत आह—**गम्यमानापीति** । प्रकरणादिनेत्यर्थः । गम्यमानापीत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—**कस्मात्त्वमिति** । आगतोऽसीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । नद्या इत्युत्तरम् । आगतोऽस्मीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । **यतश्चेति** । यत इति तृतीयार्थे तसिः । येनावधिना अध्वनः कालस्य वा निमानं परिच्छेदः इयत्ता गम्यते, ततः पञ्चमी वाच्येत्येकं वाक्यम् । तत्र पञ्चमीति पाठेऽप्ययमेवार्थः । **तद्युक्तादिति** । तेन पञ्चम्यन्तेन युक्तादन्वितात् अध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ वाच्ये इति द्वितीयं वाक्यम् ।'कालात्सप्तमी च वक्तव्या' इति वाक्यान्तरम्। तद्युक्तादित्यनुषज्यते। तेन पञ्चम्यन्तेन अन्वितात् कालवाचिनः सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः। **वनादिति** । अत्र योजनात्मकमध्वपरिमाणं वनेन पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य योजनमित्याकाङ्क्षोत्थानात् । योजने योजनमिति प्रथमासप्तम्योरपि स्वोत्तराव्यवहितदेशवृत्तित्वमर्थः।वनात्मकपूर्वावधिकयोजनोत्तरदेशे ग्राम इत्यर्थः। अवधित्वसत्त्वेऽपि विश्लेषप्रतीतेर्ध्रुवमित्यपादानत्वाभावाद्वचनम् । **कार्तिक्या इति** । कार्तिक्याः मासे आग्रहायणीत्यन्वयः । अत्र मासात्मकं कालपरिमाणं कार्तिक्या पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य मास इत्याकाङ्क्षोत्थानात् । मास इति सप्तम्यास्तु स्वोत्तराव्यवहितकालवृत्तित्वमर्थः । कार्तिकपौर्णमास्यात्मकपूर्वावधिकमासोत्तरकाल मार्गशीर्षपौर्णमासीत्यर्थः ।

[अथोपपदविभक्तयः] । **अन्यारात्** । युक्त इति भावे क्त इत्याह—**एभिर्योगे इति** । अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच्, आहि एतैरष्टभिर्योगे सतीत्यर्थः । भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चमीं साधयितुमाह—**अन्येत्यर्थग्रहणमिति** । व्याख्यानादिति भावः । अन्यार्थकशब्दयोगे पञ्चमीति फलितम्। तर्हीतरग्रहणं व्यर्थमन्यार्थकत्वादेव सिद्धेरित्यत आह—**इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति**। 'प्रचि विस्तारे' । अन्यशब्दस्य अन्यार्थकशब्दग्रहणोपलक्षणार्थत्वकथनस्य प्रयोजन-

इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । 'तस्य परमाम्रेडितम्' (सू ८३) इति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थ—' (सू ६०१) इति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम् । प्राक्-प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच् दक्षिणा ग्रामात् । आहि, दक्षिणाहि ग्रामात् । 'अपादाने पञ्चमी' (सू ५८७) इति सूत्रे

कथनार्थमिति यावत् । **अन्यो भिन्न इतरो वेति** । भेदवान् विलक्षण इत्याद्युपलक्षणमिदम् । कृष्णप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः । षष्ठ्यपवादोऽयम् । अन्यादिशब्दानामवधिनियमसत्त्वेऽपि संयोगविश्लेषाभावादपादानत्वस्य न प्रसक्तिः।एवमग्रेऽपि। **आराद्वनादिति** । वनस्य दूरं समीपं वेत्यर्थः । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । **ऋते कृष्णादिति** । ऋते इत्येकारान्तमव्ययम् । 'ऋते वर्जने इत्यमरः । कृष्णस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । 'क्व कर्मप्रध्वंसः फलति पुरुषाराधनमृते' इति शिवरहस्यान्तर्गतस्तुतिगतः प्रयोगस्त्वार्षः । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वा द्वितीया । 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रं सूत्रम् । अथ दिक्छब्दयोगे उदाहरति—**पूर्वो ग्रामादिति** । ग्रामावधिकपूर्वदिग्वर्ती ग्राम इत्यर्थः । ननु चैत्रात् पूर्वः फाल्गुन इत्यत्र पूर्वशब्दस्य कालवाचकतया दिग्वाचकत्वाभावात् कथं तद्योगे पञ्चमीत्यत आह—**दिशि दृष्ट इति** । रूढया दिग्विशेषवाचकाः पूर्वादय एव गृह्यन्ते । नत्वैन्द्रीककुबादयः । **संप्रतीति** । कदाचिद्दिग्वाचकानामिदानीं कालवाचकानामपि योगे पञ्चमी भवतीत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्वं कायस्येत्यत्रापि स्यादित्यत आह—**अवयववाचीति** । **तस्य परमिति** । तस्येति हि प्रकृतं द्विरुक्तं परामृशति । द्विरुक्तस्य परं परावयवभूतमाम्रेडितमिति तदर्थः । **पूर्वं कायस्येति** । शरीरस्य पूर्वावयव इत्यर्थः ।

अञ्चुधातुः उत्तरपदं यस्य सः अञ्चूत्तरपदः प्रागादिदिक्छब्दः, नतु सध्र्यङ् इत्यादिशब्दोऽपि, दिक्शब्दसाहचर्यात् । तेन सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र न पञ्चमी । ननु दिक्शब्दत्वादेव सिद्धे अञ्चुत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**अञ्चूत्तरपदस्येति** । षष्ठ्यतसर्थेत्यनन्तरं परत्वात् प्राप्तामिति शेषः । **प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामादिति** । ग्रामावधिक इत्यर्थः । **आजिति** । आच्प्रत्ययान्तयोगे उदाहरणं वक्ष्यत इति सूचनमिदम् । **दक्षिणा ग्रामादिति** । ग्रामावधिकायां दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । **आहीति** । आहिप्रत्ययान्तयोगे उदाहरणसूचनमिदम् । **दक्षिणाहि ग्रामादिति** । ग्रामावधिकायां दक्षिणस्यां दिशि दूर इत्यर्थः । 'आहि च दूरे' इत्याहिप्रत्ययः । आजाहिप्रत्ययान्तयोर्दिक्शब्दत्वे-

---

१ 'नर्ते श्रान्तस्य सख्याय देवाः । इति तु छान्दसत्वात्षष्ठी ।

'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्यप्रयोगात्प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति–आरभ्य वा सेव्यो हरिः । ' अपपरिबहिः— ' (सू ६६६) इति समासविधानात् ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्बहिः । (५१६) अपपरी वर्जने । १।४।८८ ॥ एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः । (५१७) आङ्मर्यादावचने । १।४।८९ ॥ आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि । (५१८) पञ्चम्यपाङ्-

---

ऽपि ' षष्ठ्यतसर्थ ' इति षष्ठीं बाधितुं पृथक् ग्रहणम् । नन्वेवमपि ' भवात्प्रभृ-
त्यारभ्य वा सेव्यो हरिः ' इत्यादौ कथं पञ्चमी । अन्यादिशब्दयोगाभावादित्यत-
आह—**अपादाने इति । प्रभृतियोगे इति ।** प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे इत्यर्थः ।
तथा हि—'अपादाने पञ्चमी ' इति सूत्रे भाष्ये ' यतश्चाध्वकालनिमानम् ' इति
वार्तिकं पठित्वा कार्तिक्याः आग्रहायणी मासे इत्युदाहृत्य 'इदं न वक्तव्यम्' इति
तद्वार्तिकप्रत्याख्यानमुपक्षिप्य ' इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते, कार्तिक्याः प्रभृ-
त्याग्रहायणी मासे ' इत्युक्तम् । प्रभृतिशब्दाभावेऽपि तदर्थसत्तया पञ्चमी सिद्धे-
त्यर्थः । एवं वदता भाष्यकृता 'प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे पञ्चमी'ति वचनं ज्ञाप्यते । अ-
न्यथा पञ्चम्यर्थं वार्तिकस्यावश्यकत्वात्तदसंगतिः स्पष्टैव । एवंच प्रभृतिशब्दपर्याय-
शब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवति । अत एव च ' कार्तिक्याः प्रभृति ' इति भाष्यव्या-
ख्यावसरे तत आरभ्येत्यर्थ इति कैयट आह । तत्र हि तत इति पञ्चम्यास्तसिः ।
एतत् सर्वमभिप्रेत्योदाहरति—**भवात् प्रभृति, आरभ्य वेति ।** भवः उत्पत्तिः,
आरभ्येत्यस्यावधिं परिगृह्येत्यर्थः । प्रभृतीत्यव्ययमप्येतदर्थकमेव । भवमवधिं परि-
गृह्य हरिः सेव्य इत्यर्थः । उत्पत्तिक्षणात्मकपूर्वावधिकोत्तरकाले सर्वदा आमरणं
हरिः सेव्य इति यावत् । अत्रारभ्येति क्रियापेक्षया कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयैव,
' उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ' इत्युक्तेः । यथा 'सूर्योदयमारभ्य आस्त-
मयात् जपति ' इत्यादौ । शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठीं बाधित्वा भवशब्दात् पञ्चमी ।
प्रभृतिशब्दयोगे तु आरभ्येत्यर्थे कदापि न द्वितीया, प्रभृतिशब्दार्थस्यावधिं परि-
गृह्येत्यस्यावध्यादिघटितत्वेन क्रियात्वाभावात् । **अपपरीति ।** बहिश्शब्दयोगे
पञ्चमीं सिद्धवत्कृत्य ' अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ' इति समासविधानात् बहिश्श-
ब्दयोगे पञ्चमी विज्ञायते इत्यर्थः । इदंच 'अपपरि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'कर-
स्य करभो बहिः' इति त्वसाध्वेव । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र इति वा कथञ्चित्समाधेयम् ।
अपपरी वर्जने । कर्मप्रवचनीयौ स्त इति । कर्मप्रवचनीयाः इत्यधि-
कृतस्य द्विवचनेन विपरिणाम इति भावः । वर्जने किम् । परिषिञ्चति । सर्वतः सि-
ञ्चतीत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात् ' उपसर्गात्सुनोति ' इति षत्वम् । **आङ्मर्यादाव-
चने । उक्तसंज्ञ इति ।** कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः । ननु ' आङ्मर्यादायाम् '
इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**वचनग्रहणादिति** । तेन विनेति

परिभिः। २।३।१० ॥ एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अप हरेः, परि हरेः संसारः। परिरत्र वर्जने। लक्षणादौ तु हरिं परि। आ मुक्तेः संसारः। आ सकलाद् ब्रह्म। (५९९) प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। १।४।९२॥ एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात्। (६००) प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। २।३।११ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। (६०१) अकर्तर्यृणे पञ्चमी। २।३।२४॥ कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात्। शताद्बद्धः। अकर्तरि किम्। शतेन बन्धितः।

मर्यादा, तेन सहेत्यभिविधिः। मर्यादाशब्दो यत्रोच्यते तन्मर्यादावचनम् 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इति सूत्रम्। तत्र य आङ् दृष्टः स कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः स्यादित्यर्थः। तथाच मर्यादाभिविध्योराङ् कर्मप्रवचनीय इति फलतीति भावः। **पञ्चम्यपाङ्परिभिः। एतैरिति**। अप आङ् परि इत्येतैरित्यर्थः। **कर्मप्रवचनीयैरिति**। कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **अप हरेः परि हरेः संसार इति**। अपहरेः संसारः परिहरेः संसार इत्यन्वयः। हरिं वर्जयित्वा जनिमृतिचक्रात्मकं संसरणमित्यर्थः। ननु 'वृक्षं प्रति विद्योतते, भक्तो हरिं प्रति' इत्यादौ 'लक्षणेत्थंभूत' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीयां परत्वात् अपवादत्वाच्च बाधित्वा 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी स्यादित्यत आह—**परिरत्रेति**। 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इत्यत्र वर्जनार्थकेनापेन साहचर्यात् परिरपि वर्जनार्थक एव गृह्यत इत्यर्थः। **आ मुक्तेरिति**। मुक्तेः प्रागिति यावत्। **आसकलादिति**। ब्रह्म सकलमभिव्याप्य वर्तत इत्यर्थः।

प्रतिः प्रतिनिधि। सदृशः प्रतिनिधिः, दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम्। **उक्तसंज्ञ इति**। कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः। **प्रतिनिधि। अत्रेति**। सूत्रोक्तविषये इत्यर्थः। सूत्रे यस्मादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी अस्मादेव निर्देशात्। 'कृष्णस्य प्रतिनिधिः' इति तु 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति समाधेयम्। तथाच यत्सम्बन्धिनी प्रतिनिधिप्रतिदाने तस्मात् कर्मप्रवचनीययुक्तात्पञ्चमीत्यर्थः फलति। **प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रतीति**। युद्धादौ प्रद्युम्नः कृष्णनिरूपितसादृश्यवानित्यर्थः। पञ्चम्यर्थः सादृश्यम्। प्रतिस्तु तद्द्योतकः। **तिलेभ्य इति**। ऋणत्वेन गृहीतान् तिलान् स्वरूपेण मूल्याद्यात्मना वा प्रत्यर्पयतीत्यर्थः। कर्मणि पञ्चमी। **अकर्तर्यृण**। 'हेतौ' इति सूत्रमनुवर्तते। अकर्तरि हेतुभूते ऋणे विद्यमानादित्यर्थः। फलितमाह—**कर्तृवर्जितमिति**। कर्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः। **शताद्बद्ध इति**। नियमितकाले प्रत्यर्पणाभावे सति सुवर्णादिशतेन ऋणेन हेतुना अधमर्णो बद्ध इत्यर्थः। हेतुतृतीयापवादः। **शतेन बन्धित इति**। अधमर्णः उत्तमर्णेनेति शेषः। बन्धे-

(६०२) विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्। २।३।२५॥ गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात्। जाड्यात्—जाड्येन वा बद्धः। गुणे किम्। धनेन कुलम्। अस्त्रियाम् किम्। बुद्ध्या मुक्तः। 'विभाषा' इति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित्। धूमादग्निमान्। नास्ति घटोऽनुपलब्धेः। (६०३) पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्। २।३।३२॥ एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च। अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम्, पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तेते। पृथग्रामेण-रामात्-रामं वा। एवं विना,

---

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः। अधमर्णः उत्तमर्णेन बद्ध इत्यण्यन्तस्यार्थः। शतेन ऋणेन प्रयोजककर्त्रा उत्तमर्णेन प्रयोज्यकर्त्रा बन्धनं कारितः अधमर्ण इति ण्यन्तस्यार्थः। अत्र शतमृणं प्रयोजकत्वात् कर्तृसंज्ञं हेतुसंज्ञं च, 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यत्र चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि विधानात्। ततश्च शतशब्दात् कर्तरि तृतीयां बाधित्वा अपवादत्वात् पञ्चमी स्यात्। अतः अकर्तरीत्युक्तमिति भावः। शतस्य हेतुत्वेऽपि कर्तृत्वान्न ततः पञ्चमीति भावः।

विभाषा। हेतावित्यनुवर्तते। तदाह—**गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे इति।** विद्यमानादिति शेषः। **जाड्यादिति।** जडस्य भावो जाड्यम्। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ्। ननु धूमादग्निमानित्यादौ कथं पञ्चमी, धूमादेरगुणत्वादित्यत आह—**योगविभागादिति।** 'विभाषा' इति योगो विभज्यते। हेतावित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च। हेतौ पञ्चमी वा स्यादित्यर्थः। ततश्च धूमादग्निमानित्यादि सिद्धम्। ततः गुणेऽस्त्रियामिति। तत्र विभाषेत्यनुवर्तते पञ्चमीति च। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यादित्युक्तोऽर्थः। ततश्च जाड्याद्बद्ध इत्यादि सिद्धम्। ननु विभाषेत्येव सिद्धे गुणेऽस्त्रियामिति व्यर्थमित्यत आह—**अगुणे स्त्रियां च क्वचिदिति।** योगविभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति भावः। अत्रागुणे उदाहरति—**धूमादिति।** अग्निमानित्यनन्तरं ज्ञायत इति शेषः, धूमस्य अग्निज्ञानहेतुत्वात् अत्र धूमस्य अगुणत्वेऽपि हेतुत्वात् ततः पञ्चमीति भावः। स्त्रियामुदाहरति—**नास्ति घट इति।** घट इत्यनन्तरं इति ज्ञायत इति शेषः। अनुपलब्धेरिति। उपलब्धिः ज्ञानम्, तस्या अभावः अनुपलब्धिः। नञ्तत्पुरुषः। न चार्थाभावेऽव्ययीभावः शङ्क्यः, अर्थाभावे तयोर्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

पृथग्विना। पञ्चमीद्वितीये चेति। तृतीयाभावपक्षे इति शेषः। 'अपादाने पञ्चमी' 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' 'एनपा द्वितीया' 'पृथग्विना' इति सूत्रक्रमः। तत्र षष्ठीत्यस्वरितत्वान्नानुवर्तते, पञ्चमी द्वितीयेति चानुवर्तते। तथाच तृतीयाभावपक्षे पञ्चमी द्वितीया चेति भावः। ननु तृतीयाभावपक्षे द्वितीयैव संनिहितत्वात् स्यात्, नतु पञ्चम्यपि, षष्ठ्यतसर्थेत्यत्र तदनुवृत्तेरभावात्। अतोऽत्र पञ्चम्याः समावेशोऽनुपपन्न इत्यत आह—**अन्यतरस्यांग्रहणमिति।** तृतीया चेत्येतावतैव संनिहितद्वितीयासमुच्चयसिद्धेरन्यतरस्यामिति गुरुयत्नकरणं व्यवहिताया

नाना। (६०४) करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य। २। ३।३३॥ एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः। (६०५) दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च। २। ३।३५॥ एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये च। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम्। ग्रामस्य दूरम्-दूरात्-दूरेण वा, अन्तिकम्-अन्तिकात्-अन्तिकेन वा। असत्त्ववचनस्य इत्यनुवृत्तेर्नेह। दूरः पन्थाः। (६०६) षष्ठी शेषे।२।३।५०॥ कारक-

---

अपि पञ्चम्याः समुच्चयार्थम्, अव्ययानामनेकार्थकत्वादिति भावः। ननु पञ्चम्याः 'षष्ठ्यतसर्थ' इत्यत्रानुवृत्ताया इहानुवृत्तेरसम्भवात् कथमिह तदुपस्थितिरित्यत आह—**पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तेते**। मण्डूकप्लुत्येति शेषः। **पृथग्रामेणेति**। रामप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः। **एवं विना नानेति**। विना रामेण, रामात्, रामम्। नाना रामेण, रामात्, रामं वा। पृथग्विनानानाशब्दयोऽपि भेदार्थका इति केचित्। 'पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ्नाना च वर्जने।' इत्यमरः। रामस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः। **करणे च। एभ्य इति**। स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय एभ्यश्चतुर्भ्य इत्यर्थः। असत्त्वपदं व्याचष्टे—**अद्रव्येति**। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च। ततश्च करणे पञ्चमी वेति लभ्यते। तदभावे तु तृतीया सिद्धैव। तदाह—**तृतीयापञ्चम्याविति। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्त इति**। लघुना आयासेन मुक्त इत्यर्थः। आयासो न द्रव्यमिति भावः। **द्रव्ये त्विति**। द्रव्ये वृत्तौ स्तोकेन विषेण हत इति तृतीयैवेत्यर्थः। अल्पेनाल्पाद्वा मुक्तः, कृच्छ्रेण कृच्छ्राद्वा मुक्तः। कष्टेनेत्यर्थः। कतिपयेन कतिपयाद्वा मुक्तः। अकृत्स्नेन साधनेनेत्यर्थः।

दूरान्तिक। एभ्य इति। दूरार्थकेभ्यः अन्तिकार्थकेभ्यश्चेत्यर्थः। चकारः व्यवहितयोरपि पञ्चमीतृतीययोः समुच्चयार्थः। ननु 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' इति संनिहितषष्ठ्या अपि। व्याख्यानात्। तदाह—**चात्पञ्चमीतृतीये चेति। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयमिति**। व्याख्यानादिति भावः। तथाच प्रथमापवाद इति फलितम्। 'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावनेजनम्।' इति भाष्यप्रयोगात् सप्तम्यर्थेऽधिकरणेऽप्ययं विधिः। ननु दूरः पन्था इत्यत्र कथं न पञ्चमीत्यत आह—**असत्त्ववचनस्येति**। दूरः पन्था इत्यत्र पन्थाः द्रव्यम्। तद्विशेषणं दूरशब्दः सत्त्ववचन इति भावः॥ इति पञ्चमी विभक्तिः॥

अथ षष्ठी विभक्तिः। षष्ठी शेषे। उक्तादन्यः शेषः। कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रेषु द्वितीयादिविधिषु हि कर्मकर्तृकरणसंप्रदानापादानाधिकरणकारकाण्यनुक्रान्तानि। प्रथमाविधौ प्रातिपदिकार्थोऽनुक्रान्तः। एतेभ्यः अन्यः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषपदार्थ इत्यर्थः। तत्रासति बाधके संबन्धो विशेषरूपेण सामान्यरूपेण च भासते, 'न हि निर्विशेषं सामान्यम्' इति न्यायात्। सति तु बाधके मातुः स्मरतीत्यादौ संबन्धत्वेनैव भानम्। कर्मत्वादिविशेषरूपेणापि भाने

प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषः, तत्र षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। सतां गतम्। सर्पिषो जानीते। मातुः स्मरति। एधो दकस्योपस्कुरुते। भजे शंभोश्चरणयोः। फलानां तृप्तः।

द्वितीयादिप्रसङ्गादिति स्थितिः। राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावरूपविशेषात्मना संबन्धत्वरूपसामान्यात्मना च संबन्धः षष्ठ्यर्थः। राजाश्रितस्वामित्वनिरूपितस्वत्वात्मकसंबन्धाश्रयः पुरुष इति बोधः। आश्रयत्वादि तु संसर्गमर्यादया भासते। तत्र पुरुषो मुख्यं विशेष्यम्। संबन्धस्त्वाधेयतया पुरुषविशेषणम्। राजा तु आश्रयतया संबन्धविशेषणम्। संबन्धस्त्वाधेयतया राजानं प्रति विशेष्यम्, 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनम्' इति वचनेन प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यावगमात्। अत एव पुरुषशब्दादपि न षष्ठी, राजनिरूपितसंबन्धाश्रयः पुरुष इति बोधे संबन्धस्य प्रकृत्यर्थपुरुषं प्रति विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन च भानानुपपत्तेः। यदा तु पुरुषगतस्वत्वनिरूपितस्वामित्वरूपसंबन्धाश्रयो राजेति बोधः, तदा पुरुषस्य राजेति पुरुषशब्दात् षष्ठी भवत्येवेत्यन्यत्र विस्तरः।

सतां गतमित्यादौ कर्तृतृतीयादिकमाशङ्कयाह—**कर्मादीनामपीति**। कर्मत्वकर्तृत्वादीनामपि संबन्धत्वसामान्यात्मना विवक्षायां षष्ठ्येव, नतु कारकविभक्तय इत्यर्थः। तथाच 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रे भाष्यम्—'कर्मत्वादीनामविवक्षा शेषः' इति। **सतां गतमिति**। भावे क्तः। सत्संबन्धि गमनमित्यर्थः। कर्तृत्वविवक्षायां तु सद्भिर्गतमिति तृतीया भवत्येव। क्तयोगलक्षणा षष्ठी तु न भवति, 'न लोक' इति निषेधात्। **सर्पिषो जानीते इति**। करणत्वविवक्षायां सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः। करणत्वस्य संबन्धत्वविवक्षायां तु षष्ठी, कर्त्राश्रिता सर्पिस्सम्बन्धिनी प्रवृत्तिरिति बोधः। **मातुः स्मरतीति**। कर्मत्वविवक्षायां मातरं स्मरतीत्यर्थः। कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां तु देवदत्तकर्तृकं मातृसम्बन्धि स्मरणमित्यर्थः। **एधो दकस्योपस्कुरुते इति**। एधशब्द अकारान्तः पुंलिङ्गः, 'कारके' इति सूत्रे "एधाः पक्ष्यन्ते" इति भाष्यप्रयोगात्। एधाश्च उदकानि चेति द्वन्द्वात् षष्ठी। 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः। कर्मत्वविवक्षायां एधोदकं शोषणगन्धद्रव्याधानादिना परिष्कुरुते इत्यर्थः। कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां तु एधोदकसम्बन्धि परिष्करणमिति बोधः। एधशब्दस्सकारान्तोऽप्यस्ति नपुंसकलिङ्गः, 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्।' इति कोशात् 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निः' इत्यादिदर्शनाच्च। तथा सति एधः दकस्येति छेदः, उदकशब्दसमावेशे एध उदकस्येत्यापत्तेः। उदकशब्दपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति, 'भुवनममृतं जीवनं स्यात् दकं च' इति हलायुधकोशात्। तथाच एधः कर्तृ उदकं परिष्कुरुते इत्यर्थः। कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठी, निम्बकरञ्जादिकाष्ठविशेषप्रज्वलिताग्नितप्तोदकस्य गुणविशेषो वैद्यशास्त्रप्रसिद्धः। **भजे शंभोश्चरणयोरिति**। अत्र चरणयोः कर्मत्वस्य

(६०७) **षष्ठी हेतुप्रयोगे** । २ । ३ । २६ ॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति । (६०८) **सर्वनाम्नस्तृतीया च** । २ । ३ । २७॥ सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः । 'निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' (वा १४७३) किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय इत्यादि । एवं किं कारणम्, को हेतुः, किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः। ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः। ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि । (६०९) **षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन** । २ । ३ । ३० ॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात् । '-दिक्शब्द-' (सू ५९२) इति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्टात् ।

शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । शंभुचरणसंबन्धि भजनमित्यर्थः । **फलानां तृप्त इति**। अत्रापि करणत्वस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । फलसंबन्धिनी तृप्तिरिति बोधः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । हेतावित्यनुवर्तते । तदाह—**हेतौ द्योत्ये इति** । हेतुत्वे द्योत्ये इत्यर्थः । हेतुवाचकात् षष्ठीति फलितम् । 'हेतौ' इति तृतीयां बाधित्वा षष्ठी। हेतुप्रयोगे किम् । अन्नेन वसति। हेतौ द्योत्ये इति किम् । अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नमः। अत्र युष्मच्छब्दान्न भवति । **सर्वनाम्नस्तृतीया च** । सर्वनाम्न इति षष्ठी। तदाह—**सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति** । कस्माद्भवतीत्यपेक्षायां सन्निहितत्वात् सर्वनामहेतुभ्यामिति गम्यते इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**केन हेतुनेति**। सर्वनाम्न इति यदि पञ्चमी स्यात्, तदा हेतुशब्दात् षष्ठी न स्यादिति बोध्यम् । **निमित्तपर्यायेति** । निमित्तपर्यायाणां प्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकरणेभ्यश्च सर्वासां विभक्तीनां प्रायेण प्रयोगो भवतीत्यर्थः। **किं निमित्तं वसतीति** । प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च ज्ञेयम् । **इत्यादीति** । कस्मात् निमित्तात्, कस्य निमित्तस्य, कस्मिन्निमित्ते। पर्यायग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**एवं किं कारणमित्यादि** । प्रायग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**प्रायग्रहणादिति** । एवं च 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवतीति भावः। **षष्ठ्यतसर्थ** । **एतद्योगे इति**। 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' इत्यारभ्य 'आहि च दूरे' 'उत्तराच्च' इत्यन्तैः सूत्रैर्दिग्देशकालवृत्तिभ्यः शब्देभ्यः स्वार्थे प्रत्यया विहिताः। तत्र 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इति विहितः यः अतसुच्प्रत्ययः तस्यार्थः दिग्देशकालरूपः स एवार्थो यस्य सः अतसर्थप्रत्ययः तद्योगे इत्यर्थः । यद्यप्यतसर्थप्रत्ययेषु अस्तातिरेव प्रथमः । तथापि लाघवादतसर्थेत्युक्तम्, न त्वस्तात्यर्थेति, संयुक्ताक्षरघटितत्वेन गौरवात् । **दिक्शब्देतीति** । 'अन्यारात्' इति सूत्रे दिक्शब्देत्यनेन या पञ्चमी विहिता तदपवाद इत्यर्थः । **दक्षिणत इति** । सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् स्वार्थे दिग्देशकालवृत्तेः दक्षिणशब्दात् अतसुच् । दक्षिणस्यां, दक्षिणस्याः, दक्षिणा वा दिगित्यर्थः । एवं देशे काले च। **पुरः इति** । पूर्वाशब्दादस्तात्यर्थे 'पूर्वाधरावरा-

(६१०) एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ॥ एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । 'एनपा' इति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं-ग्रामस्य वा। (६११) दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥ एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य-ग्रामाद्वा ।

(६१२) ज्ञोऽविदर्थस्य करणे[2] । २।३।५१॥ जानातेरज्ञानार्थस्य करणे

णामसि पुरधवश्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययः प्रकृतेः पुरादेशश्च । पूर्वस्यां, पूर्वस्याः, पूर्वा वेत्यर्थः । **पुरस्तादिति** । पूर्वशब्दादस्तातिप्रत्यये सति 'अस्ताति च' इति प्रकृतेः पुरादेशः । पुरश्शब्दसमानार्थकमिदम् । **उपरीति** । 'उपर्युपरिष्टात्' इति सूत्रेण ऊर्ध्वशब्दात् रिल्प्रत्ययः रिष्टातिल्प्रत्ययः प्रकृतेरुपादेशश्च निपातितः । ऊर्ध्वायां दिशि, ऊर्ध्वाया दिशः, ऊर्ध्वा दिगिति वा अर्थः । एवं देशे कालेऽपि ।

एनपा द्वितीया । 'षष्ठ्यतसर्थ' इति षष्ठ्याः नित्यं बाधे प्राप्ते आह— **योगविभागादिति** । एनपेति योगो विभज्यते । 'षष्ठ्यतसर्थ' इति पूर्वसूत्रात् षष्ठीत्यनुवर्तते । एनबन्तेन योगे षष्ठी स्यादित्यर्थः द्वितीयेति योगान्तरम् । एनपेत्यनुवर्तते । एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यादित्युक्तोऽर्थः । **दक्षिणेनेति** । 'एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' इत्येनप् । **एवमुत्तरेणेति** । उत्तरेण ग्रामं ग्रामस्य वेत्युदाहरणमित्यर्थः । पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य वेत्याद्यपि बोध्यम्, दिक्शब्देभ्य एनविधेः । भाष्ये तु 'षष्ठ्यतसर्थ' इति सूत्रात् प्राक् 'एनपा द्वितीया' इत्यस्य पाठ इति 'पृथग्विना' इति सूत्रे उक्तम् । अतोऽत्र सत्यपि योगविभागे षष्ठीग्रहणानुवृत्तेरसंभवादेनपा योगे षष्ठ्यसाधुरेवेति युक्तम् । **दूरान्तिकार्थैः** । **एतैरिति** । दूरार्थैरन्तिकार्थैश्च शब्दैर्योगे इत्यर्थः । **पञ्चमी चेति** । षष्ठ्यभावे 'अपादाने पञ्चमी' इत्यतः अनुवृत्ता पञ्चमीति भावः । 'एनपा द्वितीया' इति 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीया' इति द्वितीयातृतीये संनिहिते अपि न समुच्चीयेते, व्याख्यानात् ।

ज्ञोऽविदर्थस्य । ज्ञः अविदर्थस्येति च्छेदः । ज्ञ इति ज्ञाधातोरनुकरणात् षष्ठ्येकवचनम् । वित् ज्ञानं अर्थः यस्य विदर्थः, स न भवतीति अविदर्थः । ज्ञानार्थकभिन्नस्येति यावत् । तदाह—**जानातेरज्ञानार्थस्येति** । **शेषत्वेनेति** ।

---

१ इदं काशिकावृत्त्यनुसारेण, भाष्येऽदृष्टत्वात् । 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय' मित्यादौ धनपतिगृहमवधीकृत्येत्यर्थे ल्यब्लोपे पञ्चमी।

२ इत आरभ्य 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' इत्यभिव्याप्य प्रतिपदविधाना षष्ठी बोध्या । तत्फलं समासाभाव इति वक्ष्यते । मध्ये दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे, प्रेष्यब्रुवोः, इति सूत्रत्रये व्याख्यानात् 'शेषे' इत्यस्य संबन्धाभावात्सूत्रत्रयमिदं कर्मणि षष्ठी विधायकं बोध्यम् ।

शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् (६१३) **अधीगर्थदयेशां कर्मणि** । २।३।५२॥ एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनम्, ईशनं वा । (६१४) **कृञः प्रतियत्ने** ।२।३।५३॥ प्रतियत्नो गुणाधानम् । कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद्गुणाधाने । एधो दकस्योपस्करणम् । (६१५) **रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः** । २।३।५४॥ भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा । 'अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम्' (वा १५०७) । रोगस्य चौरज्वरः, चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः । (६१६) **आशिषि नाथः** । २।३।५५॥ आशीरर्थस्य

संबन्धत्वेनेत्यर्थः । शेष इत्यनुवृत्तेरिति भावः । **सर्पिषो ज्ञानमिति** । वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । अविदर्थस्येति लिङ्गादेव 'ज्ञा अवबोधने' इति धातोः प्रवृत्तौ वृत्तिः । 'षष्ठी शेषे' इति सिद्धेऽपि 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इत्येतदर्थं वचनम् । **अधीगर्थ** । **एषामिति** । 'इक् स्मरणे' नित्यमधिपूर्वः, तस्यार्थ इवार्थो यस्य सः अधीगर्थः । स्मरणार्थक इति यावत् । **शेष इति** । 'षष्ठी शेषे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **मातुः स्मरणमिति** । वस्तुतः कर्मीभूतमातृसंबन्धि स्मरणमित्यर्थः । **सर्पिषो दयनमिति** । वस्तुतः कर्मीभूतसर्पिस्संबन्धि दयनमित्यर्थः । 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । दीनान् दयते इत्यत्र दुःखाद्वियोजयितुमिच्छतीत्यर्थः । परदुःखापहरणेच्छा दया । **ईशनं वेति** । सर्पिष इत्यनुषज्यते । वस्तुतः कर्मीभूतसर्पिस्संबन्धी यथेष्टविनियोग इत्यर्थः । इदमपि समासनिषेधार्थमेव । लोकानीष्टे इत्यत्र तु यथास्वेच्छमाज्ञापयतीत्यर्थः । **कृञः प्रति** । कर्मणीति, शेष इति चानुवर्तते । प्रतियत्नो गुणाधानम् । तदाह—**कृञः कर्मणीति** । **एधोदकस्योपस्करणमिति** ॥ एधश्शब्दस्सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । दकशब्द उदकवाची । एधश्च दकं चेति द्वन्द्वः । यद्वा एधशब्दः अकारान्तः पुंलिङ्गः । एधश्च उदकं चेति द्वन्द्व इत्यनुपदमेवोक्तम् । वस्तुतः कर्मीभूतैधोदकसंबन्धि परिष्करणमित्यर्थः ।

रुजार्थानाम् । रुजा पीडा रोग इत्यर्थो येषामिति विग्रहः । भाववचनामित्येतद्व्याचष्टे—**भावकर्तृकाणामिति** । वक्तीति वचनः, कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थो न विवक्षितः । भावः धात्वर्थः वचनः कर्ता येषामिति विग्रहः । भावकर्तृकाणामिति फलितमिति भाष्ये स्पष्टम् । शेष इति कर्मणीति चानुवर्तते । तदाह—**कर्मणि शेष इति** । इदमपि समासाभावार्थमेव । **चौरस्य रोगस्य रुजेति** । अत्र रुजेति व्याधिकृतसंतापादिपीडोच्यते । रोगश्चौरं संतापादिना पीडयतीति पर्यवसन्नोऽर्थः । रोगकर्तृका वस्तुतः कर्मीभूतचौरगता संतापादिपीडेत्यर्थः । अत्र भावघञन्तेन रोगशब्देन शारीरक्षयादिविकारविशेषो विवक्षितः । सच रुजायां कर्ता । तत्कर्मणश्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । रोगस्य चौररुजेति समासो न

नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशिषि इति किम् । माण-वकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याञ्चेत्यर्थः । (६१७) **जासिनिप्रहणनाटक्राथ-पिषां हिंसायाम्** ।२।३।५६ ॥ हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम्–प्रणिहननम्–निहननम्–प्रहणनं वा । 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । चौरस्योन्नाटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायाम् किम् । धानापेषणम् । (६१८) **व्यवहृपणोः समर्थयोः** ।२।३।५७॥ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्र-

---

भवतीति बोध्यम् । **अज्वरिसंताप्योरिति** । 'रुजार्थानां भाववचनानां ज्वरिसंतापिवर्जितानाम्' इति सूत्रं वक्तव्यमित्यर्थः । **रोगस्य चौरज्वर इति** । अत्र चौरज्वरशब्दे शेषषष्ठ्याः समासो भवत्येव, शेषषष्ठ्याः पुनर्विध्यभावात् । एवं रोगस्य चौरसंताप इत्यत्रापि बोध्यम् । अत्राज्वरिसंताप्योरित्यनुक्तौ तु रुजार्थानां भाववचनानां कर्मणि शेषे चौरशब्दात् षष्ठी स्यादित्यतिव्याप्तिं दर्शयितुमाह—**रोगकर्तृकमिति** । रोगकर्तृकः वस्तुतः कर्मीभूतचौरसंबन्धी ज्वरः संतापो वेति यावत् । एवंच ज्वरिसंताप्योः रुजार्थकत्वात् रोगात्मकभावकर्तृकत्वाच्च तत्कर्मणश्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां नानेन षष्ठी, किन्तु कृद्योगे षष्ठी, षष्ठी शेषे इत्येव षष्ठी वा । अतः चौरज्वरः चौरसंताप इति समासो भवत्येवेति भावः ।

आशिषि नाथः । शेषे, कर्मणि इति चानुवर्तते । तदाह—**आशीरर्थस्येति** । इदमपि समासाभावार्थमेव । **सर्पिषो नाथनमिति** । इदं मे भूयादितीच्छा आशासनम् । तदेवाशीः नाथतेरर्थः । वस्तुतः कर्मीभूतसर्पिस्सम्बन्धि आशासनमित्यर्थः । **जासिनिप्र** । कर्मणि शेषे इत्यनुवर्तते । तदाह—**हिंसार्थानामित्यादिना** । इदमपि समासाभावार्थमेव । **चौरस्योज्जासनमिति** । 'जसु ताडने' 'जसु हिंसायाम्' इति चुरादौ । वस्तुतः कर्मीभूतचौरसंबन्धिनी हिंसेत्यर्थः । 'जसु मोक्षणे' इति दैवादिकस्य तु न ग्रहणम्, हिंसार्थत्वाभावात् जासीति निर्देशाच्च । **निप्राविति** । निप्रहणेति निप्रपूर्वस्य हनधातोः निर्देशः । तत्र नि प्र इत्येतौ समस्तौ गृह्येते, प्रनीत्येवं व्युत्क्रमेण च गृह्येते, प्रेति नीति च पृथगपि गृह्येते, व्याख्यानादित्यर्थः । समस्तावुदाहरति—**चौरस्य निप्रहणनमिति** । वस्तुतः कर्मीभूतचौरसंबन्धि हननमित्यर्थः । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वम् । विपर्यस्तावुदाहरति—**प्रणिहननमिति** । 'नेर्गद' इति णत्वम् । हन्तेर्नकारस्य तु न णत्वम्, 'अट्कुप्वाङ्' इति नियमात् नेर्नकारस्य तदनन्तर्भावात् । व्यस्तावुदाहरति—**निहननं प्रहणनं वेति** । निमित्ताभावान्निहननमित्यत्र 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वं न । **चुरादिरिति** । 'नट नृत्तौ' इति तु न गृह्यते, ना-

यव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता। शतस्य व्यवहरणं, पणनं वा। समर्थयोः किम्। शलाकाव्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः। (६१९) **दिवस्तदर्थस्य। २।३।५८॥** द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किम्। ब्राह्मणं दीव्यति। स्तौतीत्यर्थः। (६२०)

टेति दीर्घोच्चारणादिति भावः। **चौरस्योन्नाटनमिति**। उपसर्गवशान्नाटेर्हिंसायां वृत्तिरिति भावः। **चौरस्य क्राथनमिति**। 'क्रथ हिंसायाम्' इति घटादौ। 'घटादयो मितः' इति तस्य मित्त्वेऽपि 'मितां ह्रस्वः' इति न भवति, इह दीर्घनिपातनात्। **वृषलस्य पेषणमिति**। हिंसेत्यर्थः।

व्यवहृपणोः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**शेषे कर्मणि षष्ठी स्यादिति**। समौ तुल्यौ अर्थौ ययोरिति विग्रहः। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। एकार्थकस्य व्यवपूर्वकहृञ्धातोः पणधातोश्च कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थः। इदमपि समासनिवृत्त्यर्थमेव। ननु 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' इति पणधातुः स्तुतावपि वर्तते, नतु व्यवहार एव, तत्कथमनयोरेकार्थकत्वमित्यत आह—**द्यूते इति**। द्यूते अक्षैः क्रीडने क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादे चानयोः व्यवहृपणोः एकार्थकत्वमित्यर्थः। तथाच एतादृशव्यवहारार्थकयोरिति फलतीति भावः। **शतस्य व्यवहरणं पणनं वेति**। द्यूतव्यवहारेण क्रयविक्रयव्यवहारेण वा गृह्णातीत्यर्थः। केवलव्यवहारार्थकत्वे अकर्मकत्वापातात्। तथाच वस्तुतः कर्मीभूतशतसंबन्धि अक्षक्रीडनेन ग्रहणं, क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादेन ग्रहणं वेत्यर्थः। **समर्थयोः किमिति**। व्यवहारार्थकयोरिति किमर्थमित्यर्थः। **शलाकाव्यवहार इति**। प्रत्युदाहरणे व्यवहरतेर्न व्यवहारार्थकत्वमित्याह—**गणनेत्यर्थ इति**। वस्तुतः कर्मीभूतशलाकासंबन्धिगणनेति फलितम्। अत्र षष्ठ्याः पुनर्विध्यभावादस्त्येव समास इति भावः। **ब्राह्मणपणनमिति**। पणतेः प्रत्युदाहरणम्। अत्र पणिर्न व्यवहारार्थ इत्याह—**स्तुतिरित्यर्थ इति**। वस्तुतः कर्मीभूतब्राह्मणसंबन्धिनी स्तुतिरित्यर्थः। अत्रापि अस्त्येव समास इति भावः।

दिवस्तदर्थस्य। पूर्वसूत्रे निर्दिष्टव्यवहृपणौ तच्छब्देन परामृश्येते। तयोः व्यवहृपणोः अर्थ एवार्थो यस्येति विग्रहः। तदाह—**द्यूतार्थस्येति**। द्यूतमक्षक्रीडनेन ग्रहणं अर्थो यस्य दिव इति विग्रहः। **क्रयेति**। क्रयविक्रयबिषयकमूल्यसंवादोऽर्थः यस्य दिव इति बहुव्रीहिः। **कर्मणि षष्ठीति**। इह शेष इति नानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः। तथाच कर्मणः शेषत्वविवक्षाभावात् 'षष्ठी शेषे' इत्यप्राप्तौ इदं वचनम्, नतु कृदन्तयोगे समासनिवृत्त्यर्थम्। तत् ध्वनयन्नुदाहरति—**शतस्य दीव्यतीति**। शतमक्षक्रीडनेन क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादेन वा गृह्-

विभाषोपसर्गे। २।३।५९ ॥ पूर्वयोगापवादः। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति। (६२१) प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने। २। ३। ६१ ॥] देवतासंप्रदानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविषो वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात्। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा। (६२२) कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे। २।३।६४ ॥ कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी

णातीत्यर्थः। अत्र शेष इत्यननुवृत्तेः कर्मत्वप्रकारक एव बोधः। अत एव 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्युत्तरसूत्रे 'गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः' इत्यत्र नित्यषष्ठीप्राप्तौ द्वितीयार्थमित्युक्तं भाष्यकैयटयोः संगच्छत इत्यन्यत्र विस्तरः। **विभाषोपसर्गे**। उपसर्गे सति व्यवहृपणार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः।

प्रेष्यब्रुवोः। देवतासंप्रदानके इति। देवता संप्रदानं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः। **प्रेष्यब्रुवोरिति**। 'इष गतौ' दिवादिः श्यन्नन्तः, उपसर्गवशात् प्रेरणे वर्तते। प्रेष्यश्च ब्रूश्च तयोरिति विग्रहः। **कर्मण इति**। 'अधीगर्थ' इत्यतः कर्मणीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः। **हविष इति**। हविश्शब्दः न स्वरूपपरः किंतु हविर्विशेषवाचकशब्दपरः, व्याख्यानात्। तथाच देवतासंप्रदानकक्रियावाचिनोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मीभूतः यो हविर्विशेषः तद्वाचकाच्छब्दात् षष्ठीति फलितम्। अत्रापि शेष इति नानुवर्तते, व्याख्यानात्। तथाच द्वितीयापवादोऽयम्। **अग्नये छागस्येति**। मैत्रावरुणं प्रति अध्वर्युकर्तृकोऽयं सम्प्रैषः। हे मैत्रावरुण, अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि यद्धविः वपाख्यं मेदोरूपं तत् प्रेष्य। 'होतायक्षदग्निं छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतर्यज' इति प्रैषेण प्रकाशयेत्यर्थः। अत्र यद्यपि 'अग्नये छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्य' इत्येव कल्पसूत्रेषु दृश्यते, नतु हविष इत्यपि। तथापि तथाविधः प्रैषो भाष्योदाहरणात् क्वचिच्छाखायां ज्ञेयः। मेदश्शब्देन वज्रखण्डतुल्यो मांसविशेष उच्यते। **अनुब्रूहि वेति**। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुब्रूहीत्युदाहरणम्। हे मैत्रावरुण, अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि यद्धविः वपाख्यं मेदोरूपं तत्पुरोऽनुवाक्यया प्रकाशयेत्यर्थः। प्रेष्यब्रुवोः किम्, अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि। हविषः किम्। अग्नये गोमयानि प्रेष्य। देवतासंप्रदाने किम्। माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य। 'हविषः प्रस्थितत्वविशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः'। इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य। प्रस्थितमिति अभ्यक्तमित्यर्थः।

कृत्वोऽर्थ। कृत्वोऽर्थानामिति। कृत्वसुच्प्रत्ययस्यार्थ एवार्थः येषां ते कृत्वोऽर्थाः, तेषां प्रयोग इत्यर्थः। **शेषे षष्ठीति**। 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादिपूर्वसूत्रे विच्छिन्नमपि शेषग्रहणं मण्डूकप्लुत्या इहानुवर्तते, व्याख्यानात्। **पञ्चकृत्वोऽह्नो**

स्यात्। पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम्। द्विरह्नो भोजनम्। शेषे किम्। द्विरहन्यध्ययनम्।

(६२२) कर्तृकर्मणोः कृति। २।३।६५॥ कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। कृष्णस्य कृतिः। जगतः कर्ता कृष्णः। 'गुणकर्मणि वेष्यते' (वा१०४२)। नेता अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा। कृति किम्। तद्धिते मा भूत्। कृतपूर्वी कटम्।

भोजनमिति। पञ्चवारं वस्तुतः अधिकरणीभूतं यदहः तत्संबन्धि भोजनमित्यर्थः 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्'। इह षष्ठ्याः शेषे पुनर्विधानान्न समासः **द्विरहन्यध्ययनमिति**। 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति कृत्वोऽर्थे सुच्। अत्र अधिकरणस्य विवक्षितत्वात्सप्तम्येव, नतु षष्ठी।

कर्तृकर्मणोः कृति। कृत्प्रत्यये प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः। फलितमाह—**कृद्योग इति**। तत्र कर्तर्युदाहरति—**कृष्णस्य कृतिरिति**। भावे स्त्रियां क्तिन्। कृष्णकर्तृका सृष्टिरित्यर्थः। कर्मण्युदाहरति—**जगत इति**। जगत्कर्मकसृष्ट्यनुकूलव्यापारवानित्यर्थः। **गुणकर्मणीति**। कृदन्तद्विकर्मकधातुयोगे अप्रधानकर्मणि षष्ठीविकल्प इष्यत इत्यर्थः। प्रधानकर्मणि तु नित्यैव षष्ठी। 'अकथितं च' इत्यत्र भाष्ये स्थितमेतत्। **नेता अश्वस्येति**। 'अकथितं च' इत्यत्र 'ग्राममजां नयति' इत्युदाहरणे अजा प्रधानं कर्म, ग्रामस्तु गुणकर्मेति प्रपञ्चितं प्राक्। तद्रीत्या अत्र अश्वः प्रधानकर्म, स्रुघ्नस्तु गुणकर्मेति ज्ञेयम्।

स्यादेतत्—कृतीति व्यर्थम्। नच तिङ्व्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्, ओदनं पचतीत्यादौ 'न लोक' इति लादेशयोगे षष्ठीनिषेधादेव षष्ठ्यभावसिद्धेः। शतेन क्रीतः शत्योऽश्वः इत्यादौ तु तद्धितयत्प्रत्ययाभिहितत्वादेव अश्वादेः षष्ठी न भविष्यति। न च देवदत्तं हिरुगित्यादौ हिरुगाद्यव्ययबोध्यवर्जनादिक्रियां प्रति कर्मत्वादनेन षष्ठी शङ्क्या, 'न लोकाव्यय' इति तन्निषेधात्। शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठ्यत्र इष्यत एव। एवञ्च परिशेषात् कृद्योग एवेयं षष्ठी पर्यवस्यतीति किं कृद्ग्रहणेनेति पृच्छति—**कृति किमिति**। उत्तरमाह—**तद्धिते इति**। तद्धितयोगे षष्ठीनिवृत्त्यर्थमिति यावत्। **कृतपूर्वी कटमिति**। कटः पूर्वं कृतः अनेनेति लौकिकविग्रहः। तत्र पूर्वमिति क्रियाविशेषणम्। 'सुप्सुपा' इति समासः। अनेनेत्यनुवृत्तौ कृतपूर्वशब्दात् 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति इनिप्रत्ययस्तद्धितः। तत्र करोतिक्रियापेक्षया कटस्य कर्मत्वादनेन षष्ठीप्राप्तौ तद्धितयोगान्न भवति। ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेति विग्रहे कृतशब्दस्य पूर्वशब्देन समासो न संभवति। कृतशब्दस्य कटशब्दापेक्षत्वेन सामर्थ्यविरहात्। अत एव तद्धितः इनिप्रत्ययोऽपि दुर्लभः। किञ्च कृतं इति क्तप्रत्ययेन कटस्य कर्मणोऽभिहितत्वेन ततः षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन कृद्ग्रहणेन। क्तप्रत्ययेन कृता अभिहितत्वादेव कटात् द्वितीयापि दुर्लभेति चेत्, मैवम्, कृत अम् पूर्व अम् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये कटस्यासंनिहिततया कर्मत्वेनान्वयासंभवेन कृञ्धातो-

---

१ अयुक्तमेतत्। 'न लोकाव्यय' इत्यत्राऽव्ययपदेन कृतव्ययस्य ग्रहणात्। हिरुगादि-

स्तदानीमकर्मकतया कर्मणि क्तप्रत्ययस्यासंभवे सति 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे क्तप्रत्यये कृते सति कृतशब्दस्य कटशब्दसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ निर्बाधौ। ततश्च कृतपूर्वीति तद्धितान्तस्य पूर्वं कृतवानित्यर्थः पर्यवस्यति। किं कृतवानिति कर्मजिज्ञासायां कटमित्यन्वेति, गुणभूतयापि क्रियया कारकसंबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनात्। तच्च कर्मत्वं न क्तप्रत्ययेनाभिहितम्, तस्य भावे विधानात्। नापीनिप्रत्ययेन, तस्य कर्तरि विधानात्। तथाच असति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम्।

न च निष्ठायोगे निषेधादेवात्र षष्ठी न भविष्यतीति वाच्यम्, 'नपुंसके क्ते भावे षष्ठ्या उपसंख्यानम्' इति 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रस्थवार्तिकेन निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधस्यात्राप्रसक्तेः। तथाच षष्ठ्यभावे उक्तरीत्या अनभिहितत्वात् द्वितीया सुलभैव। नच कृतेऽपि कृद्ग्रहणे षष्ठी दुर्वारा, कृतेति क्तप्रत्ययात्मककृद्योगस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, कृद्ग्रहणसामर्थ्येन भाष्योदाहरणेन च वृत्त्यन्तर्भावानापन्नकृद्योगस्य विवक्षितत्वात्। प्रकृते च कृतेत्यस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्भूतत्वान्न तद्योगः षष्ठीनिमित्तम्। नचैवं सति ओदनस्य पाचकतमः, ओदनस्य पाचकग्रहणम् इत्यादौ षष्ठी न स्यात् वृत्त्यनन्तर्भूतकृद्योगाभावात्। तथाच ओदनं पाचकतमः, ओदनं पाचकग्रहणम् इति द्वितीयैव स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः। अत एव मतुबधिकारे 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः' इत्यत्र 'प्राज्ञो व्याकरणम्' इत्युदाहरिष्यते मूलकृता। नचैवं घटः क्रियत इत्यत्रापि कर्मणो विवक्षाभावमाश्रित्य भावलकारे सति अनन्तरं घटस्य कर्मत्वेनान्वयसंभवात् अनभिहितत्वात् द्वितीया दुर्वारेति वाच्यम्, वैषम्यात्। कृतपूर्वीत्यत्र हि अलौकिकविग्रहदशायां कटशब्दस्यासंनिधानात् कर्मणो विवक्षा न संभवतीति भावे क्तप्रत्यय इति युक्तमाश्रयितुम्। क्रियते इत्यत्र तु न संभवत्येवाविवक्षा, कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपवृत्तिपञ्चकानन्तर्भूतत्वेन वृत्तिशून्यतया विग्रहाभावात्। तथाच वृत्तिविषय एवायं व्युत्पत्तिप्रकार इति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः। शब्देन्दुशेखरे तु ओदनं पाचकतम इत्यादौ द्वितीया असाधुरेव, षष्ठ्येव साधुरिति प्रपञ्चितम्। विस्तरभयान्नेह तल्लिख्यते। ननु भट्टिकाव्ये "ददैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम्। लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयः स्यात् ज्वलो न कः॥" इति श्लोकोऽस्ति। श्रीरामस्य विरहार्तस्य वाक्यमेतत्। अत्र दुःखस्येति तनोरिति च कर्मणि षष्ठी। मादृग्भ्यो दुःखं ददैर्ददद्भिः, पुष्पादीनाम् आमोदं परिमलं धायैः पोषकैः, तनोः तनुं शरीरं लिम्पैः लिम्पद्भिः कः चेतयः प्राणी ज्वलः ज्वलन्निव न स्यादित्यर्थः। अत्रामोदस्योत्तमस्येति कर्मणि षष्ठ्या भाव्यम्। 'ददातिदधात्योः' इति णप्रत्ययात्मककृदन्तत्वाद्धायशब्दस्य पोषणार्थकधाञ्धातोः दिति चेत्, न—उत्तममामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा दुःखस्य पोषकैरित्येवं गृहीत्वेत्यध्याहृत्य तद्योगे द्वितीयाया उपपत्तेः।

प्रतिपाद्यार्थस्य साध्यत्वरूपक्रियात्वाभावात्तन्निरूपितकर्मत्वाऽप्राप्तिरत्र बोध्य।

(६२४) उभयप्राप्तौ कर्मणि । २।३।६६ ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । 'स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः' (वा १५१३) । भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । 'शेषे विभाषा' (वा १५१३) । स्त्रीप्रत्यये इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेः—हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येण–आचार्यस्य वा ।

(६२५) क्तस्य च वर्तमाने । २।३।६७ ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । 'न लोक—' (सू ६२७) इति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।

(६२६) अधिकरणवाचिनश्च । २।३।६८ ॥ क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि । पूर्वसूत्रात् कृतीत्यनुवर्तते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थः कृत् । तदाह—**उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृतीति** । एकस्मिन् कृति उभयोः कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रसक्तौ कर्मण्येव षष्ठी स्यात्, नतु कर्तरीति यावत् । **आश्चर्य इति** । अगोपकर्तृकः गोकर्मकः यो दोहः सः अद्भुत इत्यर्थः । उभयोः प्राप्ताविति षष्ठीसमासाश्रयणे तु ओदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्रापि[1] कर्मण्येव षष्ठी स्यान्न तु कर्तरि । बहुव्रीह्याश्रयणे तु एकस्यैव कृतो निमित्तत्वलाभात् भिन्नक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियम इति फलति । **स्त्रीप्रत्यययोरिति** । वार्तिकमेतत् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारविहितयोः अकाकारप्रत्यययोः कृतोः प्रयोगे कर्मण्येवेत्युक्तनियमो नास्तीत्यर्थः । कर्तर्यपि षष्ठी भवतीति फलितम् । **भेदिकेति** । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । अकादेशः, टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्त्वम् । **बिभित्सेति** । भिदेः सन्नन्तात् 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः टाप् । रुद्रकर्तृकं जगत्कर्मकं भेदनं, भेदनेच्छा वेत्यर्थः । **शेषे विभाषेति** । इदमपि वार्तिकम् । अकाकारप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्यययोगे 'उभयप्राप्तौ' इति नियमो विकल्प्यत इत्यर्थः। **स्त्रीप्रत्यये इत्येके इति** । उक्तो विकल्पः स्त्रीप्रत्यययोगे सत्येव भवतीति केचिन्मन्यन्ते इत्यर्थः। **विचित्रेति**। हरिकर्तृका जगत्कर्मिका कृतिरित्यर्थः । **केचिदविशेषेणेति** । अकाकारभिन्नस्त्रीप्रत्यये अस्त्रीप्रत्यये च कृति प्रयुज्यमाने उक्तविकल्प इत्यर्थः । **शब्दानामिति**। आचार्यकर्तृकं शब्दकर्मकमनुशासनमित्यर्थः । अनुशासनमसाधुभ्यो विवेचनम् ।

क्तस्य च वर्तमाने। ननु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**न लोकेति । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेति** । मनुधातोः बुधधातोः पूजधातोश्च 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तप्रत्ययः । तत्र मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथक् ग्रहणात् । राजकर्तृकवर्तमानेच्छाविषयः राजकर्तृकवर्तमानज्ञानविषयः राजकर्तृकवर्तमानपूजाश्रय इति क्रमेणार्थः । 'पूजितो यः सुरासुरैः' 'त्वया ज्ञातो घटः' इत्यत्र तु भूते क्तप्रत्ययो बोध्यः । नच 'मतिबुद्धि' इत्य-

---

१ ब्राह्मणपदे इतिशेषः ।

(६२७) **न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्** । २।३।६९ ॥ एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात्। लादेश । कुर्वन्-कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उ हरिं दिदृक्षुः—अलङ्करिष्णुर्वा । उक । दैत्यान्घातुको हरिः । 'कमेरनिषेधः' (वा १५१९) । लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत्सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्या-

नेन भूतक्तस्य बाधः शङ्क्यः, 'तेन' इत्यधिकारे उपज्ञाते इति लिङ्गात् तदबाधज्ञापनादित्याहुः । **अधिकरणवाचिनश्च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**क्तस्य योगे षष्ठीति** । **शयितमिति** । शेतेऽस्मिन्निति शयितम् । 'शीङ् स्वप्ने' 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्य' इति क्तप्रत्ययः । तत्र एषामिति कर्तरि षष्ठी । 'न लोक' इति निषेधापवादः । 'भुजेस्तु प्रत्यवसानार्थकत्वात् अधिकरणे क्तप्रत्ययः । इदमेषां भुक्तमोदनस्य इत्यत्र तु कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी । 'उभयप्राप्तौ' इति नियमस्तु न प्रवर्तते, मध्येऽपवादन्यायेन 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या एव तन्नियमाभ्युपगमात् ।

न लोक । **एषामिति** । ल, उ, उक, अव्यय, निष्ठा, खलर्थ, तृन् एषामित्यर्थः । उ, उक इत्यत्र सवर्णदीर्घे सति ऊकेति भवति । ततः ल ऊकेत्यत्र आद्गुणे लोकेति भवति । **लादेशेति** । अविभक्तिकनिर्देशोऽयं लादेशोदाहरणसूचनार्थः । ल इति लडादीनां सामान्येन ग्रहणम् । तेषां च साक्षात्प्रयोगाभावात् तदादेशग्रहणमिति भावः । **कुर्वन् कुर्वाणो वेति** । लटः शतृशानचौ । इह कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीया । **उ इति** । तदुदाहरणसूचनमिदम् । उ इत्यनेन कृतो विशेषणात्तदन्तविधिः । **हरिं दिदृक्षुरिति** । दृशेस्सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इति उप्रत्ययः कृत् । व्यपदेशिवत्वेन उकारान्तोऽयं कृत् । हरिकर्मकदर्शनेच्छावानित्यर्थः । **अलङ्करिष्णुर्वेति** । हरिमित्यनुषज्यते । 'अलं कृञ्' इत्यादिना ताच्छील्यादाविष्णुच् । उवर्णस्यैव ग्रहणे त्वत्र निषेधो न स्यात् । **उक इति** । इदमपि तदुदाहरणसूचनार्थम् । **दैत्यान् घातुको हरिरिति** । 'आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु' इत्यधिकारे 'लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्' इति इति तच्छीलादिषु हनधातोः कर्तरि उकञ्प्रत्ययः, उपधावृद्धिः । 'हो हन्तेः' इति हस्य घत्वम् । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति नकारस्य तकारः । घातनशीलः घातनधर्मा घातनसाधुकारी वेत्यर्थः । **कमेरिति** । वार्तिकमिदम् । उकान्तकमेर्योगे षष्ठ्या निषेधो नास्तीत्यर्थः । **लक्ष्म्याः कामुक इति** । 'लषपत' इत्यादिना उकञ् । **जगत्सृष्ट्वेति** । हरिरास्ते इति शेषः । **अव्ययमिति** । उदाहरणसूचनमिदम् । 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वाप्रत्ययः । 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इति अव्ययत्वम् । **सुखं कर्तुमिति** । भक्तस्य हरिः प्रभवतीति शेषः । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति तुमुन् । 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम् । इह कृदव्ययमेव गृह्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु अविशेषात् अकृदन्तमपीति तत्त्वम् । देवदत्तं हिरुक् । तत्कर्मकं वर्जन-

न्हतवान्विष्णुः। खलर्थाः। ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा। तृन् इति प्रत्याहारः 'शतृशानचौ' इति तृशब्दादारभ्य आतृनो नकारात्। शानन्। सोमं पवमानः। चानश्। आत्मानं मण्डयमानः। शतृ। वेदमधीयन्। तृन्। कर्ता लोकान्। द्विषः शतुर्वा' (वा १५२२)। मुरस्य-मुरं वा द्विषन्। सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषे षष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः। (६२८) अकेनोर्भवि-

---

मित्यर्थः। निष्ठेति। उदाहरणसूचनमिदम्। 'क्तक्तवतू निष्ठा' विष्णुना हता इति। अत्र भूते इति कर्मणि क्तः। कर्तरि षष्ठीनिषेधात्तृतीया। दैत्यान् हतवानिति। भूते कर्तरि क्तवतुः। कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीया। खलर्था इति। उदाहरणसूचनमिदम्। ईषत्कर इति। 'ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति कर्मणि खल्। अर्थग्रहणात् 'आतो युच्' इति खलर्थका युजपि गृह्यते। ईषत्पानः सोमो भवता।

ननु तृन्नित्यनेन यदि तृनेव गृह्येत, तर्हि सोमं पवमान इत्यादौ न स्यादित्यत आह-तृन्निति प्रत्याहार इति। कुत आरभ्य किमन्तानामित्यत आह-शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य आतृनो नकारादिति। लटः शतृशानचावित्यत्र शत्रादेशस्य एकदेशस्तृशब्दः, ततः आरभ्य 'तृन्' इति सूत्रस्थनकारपर्यन्तानामित्यर्थः। 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे, सम्बोधने च, तौ सत्, पूङ्यजोश्शानन्, ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्, इङ्धार्योश्शत्रकृच्छ्रिणि, द्विषोऽमित्रे, सुञो यज्ञसंयोगे, अर्हः प्रशंसायाम्, आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु, तृन्' इति सूत्रक्रमः। अत्र शानन्नादितृन्नन्तानां ग्रहणम्, नतु 'लटः शतृ' इति तृशब्दस्यापि शत्रादेशैकदेशस्य, तस्य क्वापि पृथक् प्रयोगानर्हत्वात्। नापि शानचः, लादेशत्वादेव सिद्धेः इति स्थितिः। शानन्निति। उदाहरणसूचनमिदम्। सोमं पवमान इति। 'पूयङ्यजोश्शानन्'। आत्मानं मण्डयमान इति। 'मडि भूषायाम्' 'ताच्छील्यवयोवचन' इति चानश्। शतृ इति। उदाहरणसूचनमिदम्। वेदमधीयन्निति। 'इङ्धार्योः' इति शतृप्रत्ययः। तृन्निति। उदाहरणसूचनमिदम्। कर्ता लोकानिति। तृन्निति सूत्रेण तच्छीलादिषु तृन्प्रत्ययः। शानन्नादितृन्नन्तानां लादेशत्वाभावात् प्रत्याहाराश्रयणमिति बोध्यम्। द्विषश्शतुर्वेति। शत्रन्तद्विषधातुयोगे षष्ठीनिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः। मुरं वा द्विषन्निति। 'द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्ययः। तस्य तृन्प्रत्याहारप्रविष्टत्वान्नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। सर्वोऽयमिति। 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः। शेषे षष्ठी त्विति। शाब्दबोधे प्रकारवैलक्षण्यं फलमिति भावः। ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति। हरिरिति शेषः। लटश्शत्रादेशः। मुखतो ब्राह्मणसंबन्धिसृष्ट्यनुकूलव्यापारवानित्यर्थः। कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयैव। नरकस्य जिष्णुरिति। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति तच्छीलादिषु ग्स्नुप्रत्ययः। नरकसंबन्धि-

ष्यदाधमर्ण्ययोः । २।३।७० ॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी । (६२९) कृत्यानां कर्तरि वा । २।३।७१ ॥ षष्ठी वा स्यात् । मया-मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरि इति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । 'भव्यगेय—' (सू २८९४) इति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्तौ इति, न इति चानुवर्तते । तेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

जयवानित्यर्थः । कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयैव ॥

अकेनोर्भविष्य । नेत्यनुवर्तते । अकश्च इन् च तयोरिति विग्रहः । भविष्यच्च आधमर्ण्यं च तयोरिति द्वन्द्वः । यथासंख्यं नेष्यते, भाष्यात् । भविष्यति आधमर्ण्ये च वर्तमानयोः अकेनोः योगे षष्ठी नेति फलितम् । तत्र आधमर्ण्यांशः अकेन नान्वेति, 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्युक्तेः । अतः भविष्यदंश एवाके अन्वेति । इनेस्तु भविष्यदाधमर्ण्ययोरुभयोरप्यन्वयः, संभवात् । तदाह— **भविष्यत्यकस्येति । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चेति** । भविष्यदर्थकस्य आधमर्ण्यार्थकस्य चेन इत्यर्थः । **सतः पालक इति** । सज्जनान् पालयिष्यन् हरिः प्रादुर्भवतीत्यर्थः । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति भविष्यति ण्वुल्, तत्र 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतः भविष्यतीत्यनुवृत्तेः । ओदनस्य पाचक इत्यत्र तु न षष्ठीनिषेधः, 'ण्वुल्तृचौ' इत्यस्य भविष्यति विधानाभावात् । **व्रजं गामीति** । 'गमेरिनिः' इत्यौणादिक इनिः । स च भविष्यति विहितः, 'भविष्यति गम्यादयः' इत्युक्तेः । गोष्ठं गमिष्यन्नित्यर्थः । **शतं दायीति** । ऋणत्वेन गृहीतं शतं प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्याधमर्ण्ये णिनिः । तस्य भविष्यति विधानाभावात् भविष्यदर्थकतया गतार्थत्वं न शङ्क्यम् ।

कृत्यानाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**षष्ठी वा स्यादिति** । कृत्या इत्यधिकृत्य विहिताः कतिपयकृत्प्रत्ययविशेषाः, तद्योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **मया मम वा सेव्यो हरिरिति** । 'षेवृ सेवायाम्' 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत्प्रत्ययः । अस्मच्छब्दार्थस्य कर्तुः अनभिहितत्वात् षष्ठीतृतीये । **गेय इति** । नन्विह साम्नः कर्मत्वस्य 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययाभिहितत्वात् कथं षष्ठीप्रसक्तिरित्यत आह—**भव्येति** । ननु 'नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन' इत्यत्र कृत्यसंज्ञकतव्यप्रत्यययोगात् 'उभयप्राप्तौ' इति बाधित्वा कृष्णात् षष्ठीविकल्पः स्यात्, व्रजात्तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति नित्यं षष्ठी स्यादित्यत आह—**अत्र योगो विभज्यत इति** । विभागप्रकारं दर्शयति—**कृत्यानामिति । अनुवर्तत इति** । तथाच कृत्ययोगे कर्तृकर्मणोः

(६३० तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् । २।३। ७२
तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णे
वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति । (६३१) चतु
चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । २।३।७३॥ एतदर्थैर्योगे चतु
वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय—कृष्णस्य वा भूयात्
एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात
आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्र
पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ।

(६३२) आधारोऽधिकरणम् । १।४।४५ ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रिया

उभयोः प्रसक्ता षष्ठी नेत्यर्थः फलति । नेतव्या व्रजामिति । 'गुणकर्मणि
ष्यते' इति व्रजाद्विकल्पस्तु न भवति । नेता अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वेति उभय
प्सिद्धिते कृत्यव्यतिरिक्ते चरितार्थस्य 'दोग्धव्या गाः पयः कृष्णेन' इत्यादौ गु
कर्मणः उक्तत्वेन प्रधानकर्मणि चरितार्थेनानेन परत्वात् बाधात् । ततः कर्त
वेति । 'कृत्यानाम्' इति सूत्रप्रणयनानन्तरं कर्तरि वेति पृथक् प्रणेतव्यमि
र्थः । उक्तोऽर्थ इति । 'कृत्यानाम्' इत्यनुवर्त्य कृत्ययोगे कर्तरि षष्ठी
स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । अनुभयप्राप्तिविषये मया मम वा सेव्यो हरिरित
दाविदमवतिष्ठते ।

अथोपपदविभक्तयः । तुल्यार्थैः । शेषषष्ठ्यां नित्यं प्राप्तायां तृतीय
कल्पोऽयम् । तुल्यैरिति बहुवचनादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे अर्थग्रहणं पदान्तर
पेक्षश्चेत्तुल्यार्थस्तेषां ग्रहणार्थम् । तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः । अ
लोपमाभ्यामिति पर्युदासात् अनव्ययोग एवेदमित्यन्ये । **चतुर्थी च** । **एत
र्थैरिति** । आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ, हित एतदर्थकैरित्यर्थः ।
षष्ठीति । चकारेण तत्समुच्चयावगमादिति भावः । आयुष्यपर्यायश्चिरञ्जीवित
ति । कुशलं निरामयमिति मद्रभद्रपर्यायौ । शमिति सुखपर्यायः । प्रयोजनमित
पर्यायः । पथ्यमिति हितपर्यायः । 'हितयोगे च' इति नित्यचतुर्थी तु ना
ज्ञेया । ननु 'स्वं रूपम्' इति परिभाषया आयुष्यादिशब्दानामेव ग्रहणमुचित
त्यत आह—**व्याख्यानादिति** । ननु मद्रभद्रयोः पृथग्ग्रहणादेतदर्थैरिति
ख्यानमयुक्तमित्यत आह—**मद्रभद्रयोरिति** । इति षष्ठी विभक्तिः ।

अथ सप्तमीविभक्तिः । आधारोऽधिकरणम् । कारके इत्यधिकृत
थमान्ततया विपरिणम्यते, तच्च आधारस्य विशेषणम्, आधारः कारकमधि
णमिति लभ्यते । क्रियान्वयि कारकम् । एवञ्च कस्याधार इत्याकाङ्क्षायाम्
स्थितत्वात् क्रियाया इति लभ्यते । क्रिया च कर्तृकर्मगता विवक्षिता । तदा

: कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् । (६३३) सप्तम्यधिकरणे च । २।३।
अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयि-
व्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति ।
न्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । 'दूरान्तिकार्थेभ्यः—' (सू ६०५)
भक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युप-

न साक्षात्, किंतु कर्तृकर्मद्वारैव, व्याख्यानात् । तदाह—**कर्तृकर्मद्वारे-**
तन्निष्ठेति । कर्तृकर्मनिष्ठेत्यर्थः । **सप्तम्यधिकरणे च** । **चकाराद्**
। 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति पूर्वसूत्रात् दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्य
णानुकर्षणादिति भावः । **औपश्लेषिक इति** । उपश्लेषः संयोगादिसंब-
तत्प्रयोज्य आधारः प्रथम इत्यर्थः । **वैषयिक इति** । विषयतासंबन्धकृत
ः द्वितीय इत्यर्थः । **अभिव्यापक इति** । सकलावयवव्याप्तिकृत आधार-
इत्यर्थः । तत्र औपश्लेषिकं कर्तृद्वारकमाधारमुदाहरति—**कटे आस्ते**
देवदत्त इति शेषः । तत्र साक्षाद्देवदत्तात्मककर्तृगतामासनक्रियां प्रति कट-
योगसम्बन्धं पुरस्कृत्य देवदत्तद्वारा तदाधारत्वादधिकरणत्वम् । अथ कर्म-
औपश्लेषिकमाधारमुदाहरति—**स्थाल्यां पचतीति** । तण्डुलानिति शेषः ।
तण्डुलात्मककर्मगतां पाकक्रियां प्रति स्थाल्याः संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य त-
द्वारा आधारत्वादधिकरणत्वम् । रूपे रूपत्वमस्ति, शरीरे चेष्टास्तीत्यादौ स-
न औपश्लेषिकमाधारत्वमित्यादि ज्ञेयम् । अथ वैषयिकमाधारमुदाहरति—
इच्छास्तीति । अत्र कर्तृभूतेच्छागतां सत्ताक्रियां प्रति मोक्षस्य विषयता-
धपुरस्कारेण इच्छाद्वाराधारत्वादधिकरणत्वम् । अथाभिव्यापकमाधारमुदा-
—**सर्वस्मिन्नात्मास्तीति** । अत्र आत्मरूपकर्तृगतां सत्ताक्रियां प्रति कृत्स्न-
पुरस्कृत्य आत्मद्वारा सत्ताधारत्वात्सर्वस्याधिकरणत्वम् ।
अथ चकारानुकृष्टदूरान्तिकार्थेभ्य उदाहरति—**वनस्य दूरे अन्तिके वे-**
दूरमन्तिकमित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । **विभक्तित्रयेणेति** ।
पञ्चमीतृतीयाभिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु उप समीपे श्लेषः संबन्धः तत्कृतमौप-
कमिति व्युत्पत्त्या सामीपिकमेवाधारत्वमौपश्लेषिकम् । अत एव 'अधिकरणं
त्रिप्रकारम्—व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्यो-
सम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यदत उपश्लेषात् । 'इको यणचि' अच्युपश्लिष्टस्य' इति
ायाम्' इत्यत्र भाष्यं संगच्छते । अच्युपश्लिष्टस्य अच्समीपोच्चारितस्येत्यर्थ इति
। अत एव मासेऽतिक्रान्ते दीयत इत्यत्र मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति
क्व दीयते कार्यं भववत्' इत्यत्र भाष्यं संगच्छते । अत एव च 'तदस्मिन्नधिक-
उदशान्ताड्डः' इत्यत्र एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते इत्यत्रा-
षाणां एकादशानां कथं शतमधिकरणमित्याक्षिप्य व्यापकवैषयिकाधिकरणसंभवात्

संख्यानम्' (वा १४८५)। अधीती व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहे 'इष्टादिभ्यश्च' (सू १८८८) इति कर्तरीनिः। 'साध्वसाधुप्रयोगे च' (वा १४८६)। साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले। 'निमित्तात्कर्मयोगे' (वा १४९०)। निमित्तमिह फलम्। योगः संयोगसमवायात्मकः।

'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।

औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञायत इति भाष्यं संगच्छते। एवंच 'कटे आस्ते' इत्यादौ औपश्लेषिकाधारोदाहरणं मूलोक्तमनुपपन्नमेव, उक्तभाष्यविरोधात्। एवंच 'कटे आस्ते' इत्यादौ एकदेशव्याप्त्या गौणमभिव्यापकाधारत्वम्। सर्वावयवव्याप्तिकृताधिकरणत्वमेव मुख्यम्, वैषयिकमौपश्लेषिकं च गौणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वात्। अत एव 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रे 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रे च भाष्ये "अधिकरणमाचार्यः किं मन्यते। यत्र कृत्स्नमाधारात्मा व्याप्तो भवति। तर्हि इहैव सप्तमी स्यात्—तिलेषु तैलं, दध्नि सर्पिः इति। गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम् इत्यत्र तु न स्यात्, मुख्य एव कार्यसंप्रत्ययादित्याशङ्क्य स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीति वचनात् तमब्ग्रहणाच्च न दोषः" इति समाहितम्। एवंच 'कटे आस्ते, गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गौणमप्यधिकरणं सप्तम्यर्थ एव। यदि तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ सामीपिकमधिकरणत्वं न विवक्ष्यते तदा लक्षणेति बोध्यम्। विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः।

क्तस्येन्विषयस्येति। न च 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यत्रापि सप्तमी शङ्क्या, इन्प्रत्ययान्तः यः क्तप्रत्ययान्तः तस्य कर्मणीत्यर्थाभ्युपगमात्। **कर्तरीनिरिति**। भावक्तान्तात् अधीतशब्दात् कर्तरीनिप्रत्यये कृते अधीतीत्यस्याधीतवानित्यर्थः पर्यवस्यति। किम् अधीतवानिति कर्मविशेषजिज्ञासायां व्याकरणम् अध्ययने कर्मत्वेनान्वेति। तच्च व्याकरणकर्मत्वं न केनाप्यभिहितमिति कृतपूर्वी कटम् इतिवत् द्वितीयायां प्राप्तायामनेन सप्तमीति भावः। **साध्वसाधुप्रयोगे चेति**। सप्तमी वक्तव्येति शेषः। **साधुरिति**। हितकारीत्यर्थः। **असाधुरिति**। अहितकारीत्यर्थः। उभयत्र शेषषष्ठ्यपवादः। 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्' इत्येव सिद्धे इह साधुग्रहणमनर्चार्थम्। यथा—साधुर्भृत्यो राजनि। इह तत्त्वकथने तात्पर्यम्। साधुनिपुणा-

---

१ हन्तेःकर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम्।
चतुर्थीबाधिकामाहुः चूर्णिभागुरिवाभटाः॥

इति हरिकारिकायां प्राप्तुमित्यर्थविवक्षायामेव सप्तमीत्युक्त्वा आहर्तुं कर्तुमित्याद्यर्थविवक्षायां तु 'मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजवि[illegible] सूचनाय। का नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर शारवामृगे जरति यस्तव बा[illegible] मोक्षः॥ इत्यादिवच्चतुर्थ्येव 'क्रियार्थोपपदस्य च' इति सूत्रेण भवति। श. श. प्र[illegible]

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥' [इति भाष्यम्]

हेतौ तृतीयात्र प्राप्ता। सीमा अण्डकोशः। पुष्कलको गन्धमृगः। योगविशेषे किम्। वेतनेन धान्यं लुनाति। (६३४) यस्य च भावेन भावलक्षणम्। २।३।३७॥ यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात्। गोषु दुह्यमानासु गतः। 'अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च' (वा १४८७-१४८८) सत्सु तरत्सु असन्त आसते। असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति। सत्सु तिष्ठत्सु अस-

---

भ्यामित्यत्र साधुग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते। निमित्तादिति। कर्मयोगे हेतुवाचकाच्छब्दात् सप्तमी वाच्येत्यर्थः। ननु 'जाड्येन बद्ध' इत्यत्रापि सप्तमी स्यादित्यत आह—निमित्तमिह फलमिति। फलमेवेत्यर्थः। इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकतया फलस्यापि हेतुत्वं बोध्यम्। जन्यजनकत्वादिसंबन्धं व्यावर्तयितुमाह—योगः संयोगसमवायात्मक इति। अयुतसिद्धयोः संबन्धः समवायः। अन्ययोस्तु संयोगः। चर्मणीति। चर्मार्थं व्याघ्रं हन्तीत्यर्थः। अत्र द्वीपिना कर्मणा चर्मणः समवाय एव, अवयवावयविनोरयुतसिद्धत्वात्। दन्तयोरिति। दन्तार्थमित्यर्थः। अत्र कुञ्जरेण कर्मणा दन्तयोः समवाय एव। केशेष्विति। केशार्थमित्यर्थः। चमरी मृगविशेषः। सीम्नीति। सीमार्थमित्यर्थः। हेतुतृतीया प्राप्तेति। तादर्थ्यचतुर्थ्यपीति बोध्यम्। सीमा अण्डकोश इति। 'सीमा घट्टस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियाम्।' इति मेदिनी। पुष्कलको गन्धमृग इति। 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः।' इति मेदिनी। अत्रापि पुष्कलकेन कर्मणा सीम्नः समवाय एव। हरदत्तस्तु सीमा ग्रामादिमर्यादा। तस्याः ज्ञानार्थं पुष्कलकः शङ्कुर्हतः निखात इति व्याचष्ट। अत्र पुष्कलकेन कर्मणा सीम्नः संयोगो बोध्यः। वेतनेनेति। अत्र वेतनं भृतिद्रव्यम्, तदर्थमित्यर्थः। अत्र वेतनस्य लूयमानस्य धान्यस्य च तादर्थ्यमेव संबन्धः, न तु संयोगः, नापि समवाय इति भावः।

यस्य च। भावशब्दौ क्रियापर्यायावित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-यस्य क्रिययेति। क्रिया च कर्त्राश्रया कर्माश्रया च। तत्र कर्माश्रयामुदाहरति—गोष्विति। देवदत्तः कदा गत इति प्रश्ने उत्तरमिदम्। अत्र लक्षकत्वसंबन्धे सप्तमी। शेषषष्ठ्यपवादः। वर्तमानदोहनविशिष्टाभिर्गोभिर्ज्ञाप्यगमनवानित्यर्थः। अत्र दोहनक्रियायाः साक्षाल्लक्षकता। गवां तु तदाश्रयतया। ततश्च गोदोहनदशायां गत इत्युत्तरं पर्यवस्यति। दुग्धासु गत इत्यत्र तु अतीतदोहनविशिष्टाभिः गोभिर्ज्ञाप्यमानगमनवानित्यर्थः। गोदोहोत्तरकाले गत इति फलितम्। कर्तृगतक्रियायास्तु ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इत्युदाहार्यम्। अत्र यदवश्यं पुनः पुनर्लक्ष्यज्ञापकं तदेव न लक्षणम्। किंतु सकृत् ज्ञापकमपि। यथा—यं कमण्डलुपाणिं भवानद्राक्षीत् स छात्र इति। यद्यपि सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टः। तथापि तस्य कमण्डलुर्लक्षणं भवत्येवेति प्रकृतसूत्रे

१वस्तुतस्तु दन्तानां केशानां च संयुक्तद्रव्यान्तरत्वात्तैःसह कुञ्जरादेः संयोगएव,नतुसमवायः

न्तरतरन्ति। असत्सु तरत्सु सन्तरितष्ठन्ति। (६३५) **षष्ठी चानादरे।** २।३।३८॥ अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्। रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः। (६३६) **स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च।** २।३।३९॥ एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम्। गवां-गोषु वा स्वामी। गवां-गोषु वा प्रसूतः। गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः। (६३७) **आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्।** २।३।४०॥ आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः तात्पर्येऽर्थे। आयुक्तो व्यापारितः। आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने-हरिपूजनस्य वा। आसेवायाम् किम्। आयुक्तो गौः शकटे। ईषद्युक्त इत्यर्थः।

भाष्ये स्पष्टम्। 'उदिते आदित्ये जुहोति' इत्यत्र तु सामीपिकमधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः। उदितादित्यसमीपकाल इत्यर्थः। आदित्योदयोत्तरसमीपकाल इति पर्यवसन्नोऽर्थः। 'उपरागे स्नायात्' इत्यत्र तु उपरागपदेन उपरागाश्रयकालो लक्ष्यत इत्यधिकरणसप्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः।

षष्ठी चानादरे। चात्सप्तमीत्यनुकृष्यते। अनादरे इति विषयसप्तमी। यस्य चेति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः षष्ठी सप्तमी चेत्यर्थः। फलितमाह—**अनादराधिके इति।** अनादर अधिको यस्मादिति विग्रहः। **रुदति रुदत इति।** कदा संन्यस्तवानिति प्रश्न उत्तरमिदम्। अत्र लक्षकत्वं षष्ठीसप्तम्योरर्थः। अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः षष्ठीसप्तम्यौ तात्पर्यग्राहिके। अनादरश्च लक्षकक्रियाश्रयपुत्रादिविषयः। वर्तमान रोदनक्रियाविशिष्टपुत्रादिज्ञाप्यं अनादरविशिष्टं प्रव्रजनमित्यर्थः। फलितमाह—**रुदन्तं पुत्रादिकमिति। स्वामीश्वर। षष्ठीसप्तम्याविति।** चकारेण तदुभया नुकर्षणादिति भावः। ननु शेषषष्ठ्यैव सिद्धे किमर्थमिह षष्ठीविधानमित्यत आह—**षष्ठ्यामेवेति। गवां गोषु वेति।** गोसंबन्धीत्यर्थः। गवां गोषु वा ईश्वरः गवां गोषु वा अधिपतिः। गवां गोषु वा दायादः। पुत्रादिभिर्ग्रहीतुं योग्यः पित्रा द्यर्जितधनांशो दायः। तमादत्त इति दायादः। 'आतोऽनुपसर्गे' इति कविधौ अनुपसर्गग्रहणे सत्यपि अत एव निपातनात् कः। गोसंबन्धिदायाद इत्यर्थः। गव च दाये अन्वयः। नित्यसाकाङ्क्षत्वाद्वृत्तिः। गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलि तोऽर्थः। 'यस्मादधिकम्' इति सूत्रभाष्ये तु दायादशब्दः स्वामिपर्याय इ स्थितम्। **गवां गोषु वा प्रसूत इति।** गोसंबन्धीत्यर्थः। संबन्धश्च भोक्तृ त्वरूपः। तदाह—**गा एवेति।** एवशब्दात् महिषादिव्यावृत्तिः। **आयुक्त** आसेवापदं व्याचष्टे—**तात्पर्ये इति।** औत्सुक्ये इत्यर्थः। 'तत्परे प्रसितसक्ता विष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः।' इत्यमरः। आयुक्तपदं व्याचष्टे—**व्यापारित इति।** प्र

(६३८) यतश्च निर्धारणम् । २।३।४१ ॥ जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां-नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः । गवां-गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां-गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । (६३९) पञ्चमी विभक्ते ।२।३।४२॥ विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः। (६४०) साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः।२।३।४३॥

र्तित इत्यर्थः । आयुक्तः कुशलो वेति । हरिपूजनविषये आयुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः । अत्र वैषयिकाधिकरणत्वविवक्षायां सप्तम्यामेव प्राप्तायां, संबन्धमात्रविवक्षायां तु षष्ठ्यामेव प्राप्तायां वचनम् । आयुक्तो गौरिति । आङीषदर्थे । 'युजिर्योगे' । तदाह-ईषद्युक्त इत्यर्थ इति ।

यतश्च निर्धारणम् । जातिगुणेति । यत इति तत इति च पञ्चम्यर्थे तसिः । यस्मात्समुदायात् एकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः पृथक्करणं स्वेतरव्यावृत्तधर्मविशेषवत्त्वबोधनं निर्धारणशब्दवाच्यं गम्यते तस्मात् षष्ठीसप्तम्याविल्यर्थः । अत्र स्वशब्देन एकदेश उच्यते । तत्र जात्या पृथक्करणमुदाहरति—नृणां नृषु वेति । नृशब्दो मनुष्यसमुदाये वर्तते । उद्भूतावयवभेदविवक्षायां बहुवचनम् । द्विज इति तु जात्यभिप्रायमेकवचनम् । षष्ठीसप्तम्योः अवयवावयविभावः संबन्धोऽर्थः उदाहृतनिर्धारणविषयत्वरूपश्च । ततश्च मनुष्यसमुदायैकदेशभूतो द्विजः स्वेतरव्यावृत्तश्रैष्ठ्यरूपधर्मक इत्यर्थः । गुणेन पृथक्करणमुदाहरति-गवां गोषु वेति । गोसमुदायैकदेशभूता कृष्णा गौः स्वेतरव्यावृत्तबहुक्षीरत्वरूपधर्मिकेत्यर्थः । क्रियया पृथक्करणमुदाहरति-गच्छतां गच्छत्सु वेति । गच्छत्समुदायैकदेशभूतो धावन् स्वेतरव्यावृत्तशैघ्र्यधर्मक इत्यर्थः। संज्ञया पृथक्करणमुदाहरति—छात्राणामिति । छात्रसमुदायैकदेशभूतो मैत्रनामा स्वेतरव्यावृत्तपटुत्वधर्मक इत्यर्थः ।

पञ्चमी विभक्ते । विभागो विभक्तमिति । भावे क्तप्रत्ययाश्रयणादिति भावः । 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यनुवर्तते। निर्धारणावधिभूतानां मनुष्यादीनां निर्धार्यमाणानां द्विजानां च सामान्यात्मना अभेदो विशेषात्मना भेदश्च स्थितः । एवंच निर्धारणे सर्वत्र कथंचिद्भेदस्य सत्त्वात् विभक्त इत्यनेन भेद एवेत्यर्थो विवक्षितः । ततश्च यत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च भेद एव, न तु केनाप्युपात्तरूपेण अभेदः तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह—निर्धार्यमाणस्येति । निर्धारणावधेरिति शेषः, 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यनुवृत्तेः । अत्रावधिव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनमेव, न तु समुदायादेकदेशस्येत्यंशो विवक्षितः, असंभवादित्यभिप्रेत्योदाहरति—माथुरा इति । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । मथुरादेशीयाः पाटलीपुत्रदेशीयापेक्षया अतिशयेनाढ्या इत्यर्थः । अत्र मथुरादेशीयत्वपाटलीपुत्रदेशीयत्वयोः गोत्वाश्वत्ववद्विरोधात् कथञ्चिदपि तद्रूपेण नाभेद इति निर्धारणावधेः पञ्चमीति भावः । साधुनिपुणाभ्याम् ।

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम्, न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायाम् किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । 'अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्' (वा १४६३) । साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा । (६४१) **प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च** ।२।३।४४॥ आभ्यां योगे तृतीया स्यात् चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा–हरौ वा । (६४२) **नक्षत्रे च लुपि** ।२।३।४५॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । 'मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्' । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् । पुष्ये शनिः । (६४३) **सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये** ।२।३।७॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं काल । इहस्थोऽयं क्रोशे–क्रोशाद्वा लक्ष्यं

शेषषष्ठ्यपवादः । **मातरि साधुरिति** । हितकारीत्यर्थः । **निपुणो वेति** । मातरि कुशल इत्यर्थः । शुश्रूषायामिति शेषः । **निपुणो राज्ञ इति** । साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चां विनापि सप्तमी भवत्येव, 'साध्वसाधुप्रयोगे च' इत्युक्तेः । इह साधुग्रहणं तु अर्चायां प्रत्यादियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थम् । **अप्रत्यादिभिरिति** । प्रति, परि, अनु एतैर्योगे सति साधुनिपुणाभ्यां योगेऽपि न सप्तमीति भावः । **प्रसितोत्सुकाभ्याम्** । 'तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायामिदं वचनम् ।

नक्षत्रे च लुपि । नक्षत्र इत्यनन्तरं प्रकृत्यर्थे सतीति शेषः । लुप्शब्देन लुप्संज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो विवक्षितः । तदाह—**नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे इति** । **अधिकरण इति** । 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यतः मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । **मूलेनेति** । मूलनक्षत्रयुक्तकाल इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति तस्य लुप् । अधिकरणे किम् । मूलं प्रतीक्षते । नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह 'जनपदे' इति; लुप् । **सप्तमीपञ्चम्यौ** । कारकशब्दः कर्तृत्वादिशक्तिपरः, न तु कर्त्रादिपरः, व्याख्यानात् । मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षत्वात् कारकयोर्मध्यमिति विग्रहः । तदाह–**शक्तिद्वयमध्ये इति** । 'कालाध्वनोः' इत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इत्याह–**यौ कालाध्वानाविति** । **अद्य भुक्त्वेति** । सामीपिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायां वचनम् । अद्य भुक्त्वा द्व्यहे अतीते तत्समीपे तृतीयेऽह्नि भोक्तेत्यर्थः । भविष्यति लुट् । **कर्तृशक्त्योरिति** । अद्यतनभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य द्व्यहोत्तरदिनगतभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य चेत्यर्थः । कारकशब्दस्य कर्त्रादिपरत्वे त्विह न स्यात्, क्त्वाप्रत्ययस्य कर्त्रैकत्वे विधानात् । कर्तृशक्तिस्तु भुजिक्रियाभेदात् भिद्यत एव । कारकद्वयमध्येऽप्युदाहरति—**इहस्थोऽयमिति** । इहापि देशतः सामीपिकमधिकरणत्वं पञ्चमीसप्तम्योरर्थः । ३६

अहल्याशिंदारी

